

1880

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A M. TUD. AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

PONORI THEWREWK EMIL és Dr. HEINRICH GUSZTÁV.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1880.

E FOLYÓIRAT A MAGYAR TUD. AKADEÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL ÉS TÁMOGATÁSÁVAL
JELEN UGYAN MEG, DE TARTALMÁÉRT EGYEDÜL A SZERKESZTŐSÉG FELELŐS.

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
Ábel Jenő, I. György kalocsai érsek	32
— — Garázda Péter	98
— — Guarinus Veronensis	632
Angyal D., Glumdalclitch panasza Swiftől	457
Arany J., Aristophanes Lovagjaiból	1
Csengeri J., Város és falu. Horat. Sat. II. 5	171
Czambel S., Tóthangtan. Első czikk	145
— — Második czikk	219
Ferencz V., Grammatica Sophoclea	336
Fináczy E., Julianus császár élete	129
— — Julianus császár mint író	324
— — Nepos hitelessége Cimon élet-rajzában	649
Goldziher J., A keleti tanulmányok magy. bibliográfiájához	113
Groch R., A magyar Simplicissimus. 1. A picári írásművek keletkezése	377
— — 2. A magy. Simplicissimus s török Vagans szerzője	390
— — 3. Német, magyar s török állapotok a M. S. szerint	469
— — 4. A M. S. és a török Vagans tény- s árnyoldalai	497
Haraszti Gy., Esmékek a zirodalom-történetirásról	44
Havas A., Epigramák Martialis után, I—IX.	253
Heinrich G., A magyar cisiók. I. A Peer Codex cisiója	140
— — A magyar cisiók. II—VII.	246
Hunfalvy Pál, A magyar folyó- és helynevek	586
Jesze K., Beovulf, a legrégibb germán eposz	599
Könt Ign., Aristophanes, mint mű-bíráló a Békákban	209
— — Aristophanes vallási szem-pontból	659
Lichter Gy., Voltaire Caesar-tragédiája	428
Bászai A., Thukydides. Első czikk	569
— — Második czikk	682
Boros G., A parabasis Aristophanes-nél	305
— — 1. A parabasis története	307
— — 2. A parabasis és részei	410
— — 3. Előleges észrevételek	423
— — 4. Az egyes komédiák	510

	Lap
Boros G., 5. Felosztás	534
— — 6. A kar állása	535
Pecz V., Gymnas. classicusok. IV. Vergilius	164
Pecz V., Gymnas. classicusok. V. Phaedrus	616
Pozder K., Idegen szók a görögben s latinban	465
— — Második czikk	674
Riedl Fr. Madách egy kiadatlan tragédiájából	58
Szabó István, Meleagros koszorúja	562
Szilasi M., Mikes, Bolyai és Kisfaludy K.	174
— — Mikes Kelemen két fordítása	334
Szongott Krist., «Befordultam a konyhára» örményül	255
Thewrewk Emil, Szt. Ediltrudal-hymnus	29
— — Variae lectiones. XLII—XLVI	245
— — » XLVII—LII.	618
— — » LIII—LIV.	702

II. Hazai irodalom.

Abafi L., Mikes Kelemen. Szilasi Mirtől	64
Ábel J., Magyarországi humanisták és Adalékok. Önismertetés	624
Aigner L., Petőfi's poetische Werke. Wigand Jánostól	542
Arany J., Arisztophanes I. Ábel Jenőtől	440
Bászai A., Theokritos. Ábel J.	710
Bauer S., Goethe Iphigeniája. Heinrich Gusztávtól	704
Budenz J., Nyelvtud. Közlemények. Munkácsy Bernáttól	277
Csiky G., Sophokles tragédiái. Pecz Vilmostól	257
Danninger J., Nyelv- s mondat-tanaink zavara. Pecz Vilmostól	548
Greguss Ágost, Molière tudós női. Havas Adolftól	267
— — Las Frommes savantes de Molière. U. a.	—
Grets F., Gyöngyösi István. Haraszti Gyulától	355
György Al., Az ősmagyar nép-eposz nyomai. Riedl Frigyesztől	108
Harsányi F., Berzsenyi és költés-zete. Angyal Davidtól	93
Hunfalvy P., Ukkon-pohár. Cset-neki Elektől	273

	Lap		Lap
Irmei F., Juvenal. <i>Kont Ignácztól</i>	106	Schmidt Alb., Latein. Unterrichts-	
Jebb-Fináczy. Görög irodalomtör-		briefe. <i>Pecz Vilmostól</i> ...	206
ténet. <i>Pecz Vilmostól</i> ...	546	Stade B., Lehrb. der hebräischen	
Kerekgyártó E., Tompa M. költé-		Sprache, <i>Goldziher Ignácztól</i> ...	281
szete. <i>Moravcsik Gézától</i> ...	729	Whitney W., D., Indische Gram-	
Kont Ign., Aristophanes. <i>Pecz Vil-</i>		matik. <i>Mayr Auréltól</i> ...	91
<i>mostól</i> ...	547		
Kosztka-Perthes., Latin mondattan.		IV. Vegyes.	
<i>Pecz Vilmostól</i> ...	446	Aristophanes Acharn. 100. és 104. v.	
Méry E., P. Horváth Endre. <i>Moravcsik Gézától</i> ...	349	<i>Pozder Károlytól</i> ...	294
Prém J., Kisfaludy K. és Irénéje.		Boissier Ovidius száműzetéséről ...	208
<i>Riedl Friggyestől</i> ...	347	Bonfini életrajzához. <i>Abel Jenőtől</i> ...	288
Ribáry F., Világtörténelelem I.		Cisio, a Peer-codexbeli, <i>Heinrich</i>	
<i>Fröhlich Róberttől</i> ...	177	<i>Gusztávtól</i> ...	287
Schlatterer Alfr., Zrínyi Iyájá.		Felhívás a magy. irodalomtörténet	
<i>Haraszi Gyulitól</i> ...	355	érdekében ...	637
Simonyi Zs., Rendszeres magyar		Herders sämmtliche Werke, I—IV.	109
nyelvtan. <i>Halász Ignácztól</i> ...	450	Janus Pannonius halála helyéről. <i>Abel</i>	
Sponer A., Dichtungen von Joh.		<i>Jenőtől</i> ...	101
Arany. <i>Wigand Jánostól</i> ...	542	Középiskoláink történeti tudomá-	
Szabó L., A francia nyelv etymo-		nya. <i>G.</i> ...	203
logiája. <i>A. B.</i> ...	280	Magyar könyvszemle, IV. évf. 4. és	
Tetty J., görög nyelven írt munká-		5 füzet ...	109
latái. <i>Kont Ignácztól</i> ...	624	— — V. évf. 1 füzet ...	370
Toldy F., Ó és új magyar világ.		Müller Miksa a classzikus nyelvek	
<i>Csetneki Elek</i> ...	102	tanításáról ...	372
Váry G., A görög műveltség törté-		A német philologusok 34. gyűlése.	
ténete. <i>Pecz Vilmostól</i> ...	205	<i>Hellebrand Árpádtól</i> ...	563
+ Weber R., Goethe Hermann s Do-		Otfrid, Jézus élete; Piper kiadása	373
rotheája. <i>Heinrich Gusztávtól</i> ...	704	Panhellenical Annual for 1880. ...	369
		Philologiai előadások ...	299, 371, 640
III. Külföldi irodalom.		Sajtóhibák jegyzéke ...	298
+ Barthel K., Deutsche Literatur des		Schüller Martinuzziról. <i>Heinrich</i>	
19. Jhdts. <i>Heinrich Gusztávtól</i> ...	86	<i>Gusztávtól</i> ...	639
+ Biederman V., Goethe Forschun-		Szittya nyelvtöredékek <i>Abel Jenőtől</i> ...	202
gen. <i>U. a.</i> ...		Szent Pál-egylet Lilleben ...	297
Delbrück B. Einleitung in das		Taine Hyppolittról, <i>Haraszi Gyulitól</i> ...	459
Sprachstudium. <i>U. a.</i> ...	628	Vaticani könyvtár kéziratainak	
+ Düntzer H., Goethes Leben. <i>U. a.</i>	555	lajstroma ...	371
Gesenius W., Hebräisches Wörter-		Virgil alvilága. <i>Pecz Vilmostól</i> ...	291
buch. <i>Goldziher Gusztávtól</i> ...	281	Witte Dante-tanulmányai ...	372
— — Hebräische Grammatik. <i>U. a.</i>		P. Thewrewk E., elnöki jelentése	719
Göttling. Flach, Hesiodi Carmina.			
<i>Abel Jenőtől</i> ...	358	V. Könyvészet.	
Hilberg J., Das Princip der Silber-		Hazai irodalom. <i>Hellebrand Árpádtól</i>	
wägung. <i>Abel Jenőtől</i> ...	198	... 111, 300, 568, 641	
Kármán-Rózsa, Fanny's Nachlass.		Külföldi irodalom. <i>U. a.</i> ...	301, 374, 461
<i>Hahn Adolftól</i> ...	627	Philologiai programmértekezések,	
+ Laistner L., Goliath, Studentenlieder		1880. <i>U. a.</i> ...	717
des Mittelalters. <i>Heinrich G. tól</i>	552		
+ Lessing-irodalom (Danzel, Mun-		IV. Nyílt tér.	
ker, Bloch, Mayr, <i>U. a.</i> ...	635	Irmei Ferencz és Kont Ignác elen-	
+ Milchsack G., Die Ostern- und		birálatai ...	302
Passionsspiele. <i>U. a.</i> ...	858	<i>Melleklet</i> : Válasz Fröhlich R. úr	
Osthoft H., Der grammat. Unter-		mellékletére, a 304. lap után.	
richt. <i>Pecz Vilmostól</i> ...	365	— — Ribáry úr válaszára, a 376.	
+ Scherer W., Aus Goethe's Früh-		lap után	
zeit. <i>Heinrich Gusztávtól</i> ...	280	Pecz Vilmos és Kosztka Viktor ellen-	
+ — — Deutsche Literaturgesch. <i>U. a.</i>	549	birálatai ...	642

ARISTOPHANES LOVAGJAIBÓL.

Bevezetés. A Lovagok a peloponnesusi háború hetedik évében, Kr. e. 424. febr. havában a Lenaea nevű Dionysos-féle ünnepen kerültek színre. Ez volt Aristophanes első darabja, melyet ő saját neve alatt mutatott be a közönségnek. Már azelőtt három darabot írt volt, melyek közül az elsőt, a Dózsolóket, Kr. e. 427. Philonides, a másodikat, a Babyloniakat, 426. Kallistratos, a harmadikat, az Acharnaiakat, 425. szintén Kallistratos által adatta elő. A Lovagok az akkori vígjáték-versenyben az első díjt nyerték: a másodikat Kratinos Satyrjainak, a harmadikat Aristomenes Fahordozóinak (vagy Panaszainak?) ítélték oda.

Aristophanesnek e vígjátéka tisztán politikai jellegű. Hevesnél hevesebb támadás az akkor mindenható demagogus Kleon ellen, ki a népet, költőnk szerint, veszedelembé sodorja, mert önző szítója a háborúnak. Tudjuk bár, hogy Aristophanesnek személyes oka is volt Kleont gyűlölnie, mert sok üldözést szenvedett tőle; de még inkább gyűlölte mint az oligarcha pártnak az embere, mely párt mindenképen békére, azaz Spárta iránti engedékenységre hajlott.

Aristophanesnek egy darabja sem halad oly szigorú terv szerint, oly fokozódó erővel mint épen ez. Nyelve szabatos, verselése mintaszerű; de nemcsak klasszikus formája, hanem főleg tárgyának költői megalkotása az, mi az olvasót bámulatba ejti.

Az athéni állam háztartásnak van gondolva: gazdája a vén Demos (a nép), kit szolgálai — különösen Kleon — örökös gyámság alatt pórázon tartanak. A Paphlagoniai szerepében Kleonra ismerünk. Az első szolga Demosthenes hadvezért, a másik Nikias hadvezért ábrázolja. Már a régi magyarázók a Hurkásban is valami történeti személyt gyanítottak; de ezt a gyanítást semmi sem támogatja. Aristophanes keserű ironiája szerint a rosszat csak a még rosszabb bírja megbuktatni, de mert Kleonnál nagyobb gazembert nem ismer, maga alkot egy aljasság ideálját, hogy legyen a ki a timáron Kleonon is túltegyen, s a nép megdöbbenve azon vegye észre magát, hogy mennyire sülyedett.

A lovagok alatt nem szabad az athéni polgárok második vagyoni osztályát értenünk, mely a lovagok osztályának neveztetett, hanem az attikai állandó lovasság tagjait. Ezek mint a jómódú előkelő családok fiai politikai pártot képeztek Kleon és az ochlokratia ellen.

Végre megjegyezzük, hogy az 1187—1208. verseket régi adat szerint Eupolis írta. Eupolis dicsekedett is vele, s Kratinos csúfolta Aristophanest, hogy Eupolis-féle verseket szavalt].

Demos háza előtt.

I.¹

DEMOSTHENES.

Ejhaj, keservét a bajának! ejhaj! 1 4
 Hogy Paphlagont,³ az újanvett gonoszt, 2 3 5
 Pusztitná el, tanácsostúl, az isten! 3 5
 Mert, a mióta ez házunkba pottyant, 2 3 5
 5 Ütleg miatt vész itt el a cseléd. 2 4 5

NIKIAS.

Pusztuljon el, vádaskodásával, 2 4
 E fő-fő paphlagon! 4 3

DEMOSTHENES.

- Hogy' vagy, szegény? 5

NIKIAS.

Ebül, miként te. 1 2 3 5

DEMOSTHENES.

Jöszte hát elő:
 Sirjunk, Olympos⁵ nótájára, egyet. 2 5

KETTEN (*sírnak*).

10 Ühűn, ühűn, ühűn, ühűn, ühűn!

DEMOSTHENES.

De mit pityvergünk? nem jobb-é menekvést 1 5
 Keresni, mint csak sírni szüntelen? 1 2 4

NIKIAS.

S mi lenne az? szólj. 1 2 4

DEMOSTHENES.

Szólj te, hogy veled
 Vitázsam aztán. 6 1 2

¹ A szakaszokat, hol némi nyugpont és gyakran *időhaladék* is van, csak számokkal jeleljük, mert a görög drámában nem voltak *felvonások*. A *színváltozások* sincsenek megjelölve, *színpadi utasítás* is szerfelett ritka, az is későbbi betoldás. ² *Demosthenes*, *Nikias* a később Siciliában, oly nagyszerű hadjárat után, elveszett hadvezérek. Itt szolgálként szerepelnek. ³ *Szolgánév*, Kleont érti alatta. (= Paphlagoniai, szószerint *tájékozó, pöfögő*). ⁴ *Pöfögő*, szájas, gögös ember. ⁵ Szomorú dalok szerzője, zenész. ⁶ Mert a heves Demosthenes vezér sokat vitázott Nikiással.

NIKIAS.

Apollóra! én nem; 1-

15 Csak mondd ki bátran, aztán szólok én is! 2 5-

DEMOSTHENES.

«Bár mondanád ki, a mit mondanom kell!» 1 2 3 5-

NIKIAS.

Nincs bennem a «mersz». Hogy is mondanám csak, 1 5-
Euripides-czifrásan valahogy? 2

DEMOSTHENES.

Ne, csak ne turbolyázd 2 a szót nekem, 1 2 3 4 5

20 Hanem találj egy tánczszökést — az úrtól. 1 2 5

NIKIAS.

No, hajtsad ezt hát szüntelen: «szokunk». 1 2 4 5

DEMOSTHENES.

Mondom: «szokunk, szokunk».

NIKIAS.

Most tedd utána

«Szokunk»-nak: «el».

DEMOSTHENES.

«Szokunk, el».

NIKIAS.

Jó, nagyon jó.

Most, mintha *bőrt* 3 gyúrnál, szép halkan ejtsd 2 5-

25 Előbb: «szokunk» s utána: «el» sebessen. 2 3 4 5-

DEMOSTHENES.

«Szokunk el szokunk elszökünk» —

NIKIAS.

No hát?

Nem jól esik?

¹ Euripidesnél mondja Phaedra. ² Vágás Euripidesre, hogy anyja zöldségkoka volt. ³ Kleonra vágás. Alább untig ismételi.

DEMOSTHENES.

Zeüsz uccse! csakhogy a *bört*
Féltem, ha így mutatnak a jelek.

NIKIAS.

Mitől?

DEMOSTHENES.

Hogy elkallódik rólam a bőr.

NIKIAS.

30 Legjobb tehát, így lévén a dolog,
Az istenek szobrához menekülni.¹

DEMOSTHENES.

Szo—szo—szoborhoz? Hát hiszesz te istent? ²

NIKIAS.

Igen.

DEMOSTHENES.

S mi a bizonyosságod reá?

NIKIAS.

Tulajdon engem vert meg, de nagyon.

DEMOSTHENES.

35 Jól megmutattad. De máskép segítsünk. —
Elmondjam a nézőknek, hogy mi baj?

NIKIAS.

Nem árt; de jó lesz egyre kérni őket:
Adják jelét, hogy a játész személyek
Beszéde és játéka tetszik-e? ³

DEMOSTHENES.

40 Mondom tehát. Van egy gazdánk nekünk, ³⁵
Bab-rágicsáló,⁴ mérges, pórias, ²⁵
A pnyxi ⁵ Démos,⁶ zsémbes, álsüket ²⁴
Vén emberecske. Ujholdkor minap ²³

¹ Szökött szolgák a Theseus templomába menekültek. ² D. nem igen hisz az istenekben; Nikias ellenben, Thukydides bizonyossága szerint, a babonássáig vallásos volt. ³ Valószínűleg *taps*; aztán folytatja a másik szolga a mi következik. ⁴ Babot, bor mellett, rágicsálni szokás volt. ⁵ *Pnyx* a népgyűlés helye egy sziklás dombon. ⁶ Személyesítve az athe-naei *Nép*.

- Megvett ez egy bőrvarga Paphlagont
 45 Szolgául, a legcelszövőbb ravaszt
 S árulkodót. Ez a bőrpaphlagon
 Hamar kileste gyöngéjét urának,
 S hízolgve, farkesóválva, csúszvamászva,
Bőrhulladékkal kedveskedve, agg
 50 Urát befonta, és így szólt neki:
 «Oh Démós, egy¹ pert eldöntvén, fürödj meg,
 S egyél-igyál, van három obolod.
 Tálaljak ételt?» Akkor, ha melyikünk
 Ebédet készít, elragadja, és
 55 Az úrnak ő kedveskedik vele.
 Minap is, hogy én lakón² pitét habartam,
 Ármányosan körülfut, elrabolja
 S ő adja fel az én habartomat.
 Szolgálni mást az úrnak ő nem enged,
 60 Bennünket elhajt; ott áll, míg ebédel,
 Legyezve róla *bőrcsapóval* a
 — Szónokhadat. Majd jóslatot zeneg
 Fülébe (mert sibyllás³ az öreg),
 S látván, mi együgyű, mesterkedik,
 65 A háziakra rágalmat kohol,
 Mi korbácsot kapunk, a Paphlagon
 Pedig körülfut a szolgák között,
 Zsarol, zavar, ajándékot vesz, és mond:
 «Látjátok? én csapattam meg Hylast: ⁴
 70 Ha nem fizettek, meghaltok ma mind!»
 És mi — adunk; ha nem, hát az öreg
 Úgy ránk tapos, hogy nyolczannyit — nyögünk.
 Most hát sietve hányjuk meg, barátom,
 Mi útra lesz jobb fordulnunk, s kihez.

NIKIAS.

- 75 Legtöbbet ér az a «szokunk», öcsém.

DEMOSTHENES.

De Paphlagontól nincs titkolni mód:
 Mindent lát és tud az. A lába, egyik
 Pylosban, másik a gyűlésben itt.
 S a mint a lábát így széllyelveti,

¹ T. i. *egy* nap csak egyet, hogy minden napra jusson per és három obol. Lásd: *Darázatok*. ² Demosthenes hadvezér pylosi győzelméről van szó, a spártaiak ellen. Lásd alább: 368. v. ³ Vakbuzgóan szereti a jóslatokat. (Mint: *biblia*s.) ⁴ Egyik szolgát.

80 A s — e éppen *Furtúnál*¹ esik,
Keze *Kapponban*, és esze *Lopádon*.

NIKIAS.

Legjobb ha meghalunk; csak azt találj ki,
Mi lenne a legférfiasb halál?

DEMOSTHENES.

Mi lenne a legférfiasb? mi csak?

NIKIAS.

85 Legjobb, bizony, ha bikavért iszunk:
Themistokles halála legnemesb.²

DEMOSTHENES.

Zeüsz uccse, azt: piros jóféle színbort,
Akkor, tudom, megjő a jó tanács.

NIKIAS.

Hogy is ne? színbort! mindig az ivás!³
90 Hogy' tudna jó tanácsot részeg ember?

DEMOSTHENES.

Ugyan úgy-e, hé? Vízkannalocska vagy.
Gyalázod a bort, hogy nem ad eszet?
Mi hathatósabb a bornál, ugyan?
Nem látd: az ember, hogyha jót iszik,
95 Mily dús, pörét megnyerte, végrehajt
Mindent, barátját fölsegéli; boldog.
Hozz hát ki egy kancsóval: az eszem'
Hadd áztatom meg s mondok egy okost.

NIKIAS.

Oh jaj, hová juttat még italod!

DEMOSTHENES.

100 Hát jóra. Csak hozd, én ledőlök itt;
Ha én becsipek, ontom a tanácskát,
Cselecskét, tervecskét, szintúgy szakad.

¹ A szintén ily célzatos igazi görög nevek helyett. ² A görögök azt beszéltek róla, hogy számkivetésében bikavért ivott, úgy ölte meg magát. ³ Úgy látszik, hogy az igazi D. is szerette a borocskát.

NIKIAS (*elment s visszatér*).

Ezer szerencse, hogy rajt' nem kapának
Míg loptam a bort!

DEMOSTHENES.

Mit csinál a Paphlagon?

NIKIAS.

105 Jóllakva köz-lepénynyel, a czudar,
Hanyatt a *bőr* közt horkol részegen.

DEMOSTHENES.

Tölts hát nekem bort, vastagon, sokat.

NIKIAS.

Áldozz kehelyt «a jó szellemnek»¹ elsőbb,
Húzd, húzd meg Pramnion² jó szellemének.

DEMOSTHENES (*ivott*).

110 Te tanácsod ez, jó szellem, nem enyém!

NIKIAS.

Kérlek, mi az? szólj.

DEMOSTHENES.

Csend ki csak hamar
És hozd ki a Paphlagon jóslatit
Míg föl nem ébred!

NIKIAS.

Megteszem, de félek
Hogy a «jó szellem» rosszszá változik. (*El*).

DEMOSTHENES (*tölt, iszik*).

115 Szolgálok addig is magam magamnak.

NIKIAS.

Hogy horkol Paphlagon! hogy' durrogat!
Nem sejti, hogy kiloptam féltve őrzött
Jóslásait.

¹ Ebéd után, mikor a vegyített bort elvitték s a *szinbort* feladták, az első ital a *jó szellemé* (agathu daimonos) volt. ² Bortermő hegy Smyrna körül.

DEMOSTHENES.

Böles férfi, hozd elő,
 Hadd olvasom; te meg tölts innom addig.
 120 Hamar hát! addszí csak, hadd lám hogyan szól.
 Ha! jóslat — add csak a kupát hamar! (*Iszik.*)

NIKIAS.

Ne! mit mond a jóslat?

DEMOSTHENES.

Tölts másikat.

NIKIAS.

A jóslat mondja, hogy «tölts másikat»?

DEMOSTHENES.

Oh Bákis! ¹

NIKIAS.

No, s mi az?

DEMOSTHENES.

Kupát hamar!

NIKIAS.

125 Beh sok itallal élt Bákis, a jámbor!

DEMOSTHENES.

Gaz Paphlagon, ezt őrized tehát
 Oly rég, remegve a tenjóslatodtól!

NIKIAS.

Mi az?

DEMOSTHENES.

Itt van, benne van, hogy' vész el ő!

NIKIAS.

No, hogy?

DEMOSTHENES.

Megmondja a jóslat kereken:

130 Először egy kőczárus ² lesz, ki az
 Állam-hatalmat a kezére játszsza.

¹ Híres jós. ² *Eukrates*, kinek lenűzlete volt. Perikles halála után, mint demagog, ez jutott fő hatalomra. Ajándékleső, áruló, idegen, a comoediák szerint.

NIKIAS.

Egy már az «árus». Hát aztán? tovább!

DEMOSTHENES.

Utána birkaárus ¹ lesz megint.

NIKIAS.

Kettő az «árus». — Ennek sorsa mi?

DEMOSTHENES.

¹³⁵ Uralkodik, míg nála undokabb
Ember kerül helyette. Akkor elvesz.
Az lesz pedig bőrvarga Paphlagon,
A kapzsi, kurjanes, vízroham ² szavu.

NIKIAS.

S a birkaárus a bőrvarga által
¹⁴⁰ Kell hogy pusztuljon?

DEMOSTHENES.

Isten uccse.

NIKIAS.

Jaj!

Honnan kerül még egy «árus», csak egy még?

DEMOSTHENES.

Van még, van egy: a mestersége pompás!

NIKIAS.

Miféle, kérlek?

DEMOSTHENES.

Megmondjam?

NIKIAS.

Biz' isten.

DEMOSTHENES.

Egy hurkaárus fogja ezt kitolni.

¹ Ez *Lysikles*, ki a híres *Aspasiát* nőül vette és, talán ennek segítségével is, Athenae élére került. ² Valami olyas rekedt, mégis lármás hang, mint a hegyről lerohanó vízé.

NIKIAS.

145 Egy hurkaárus? phí, uram Poseidon,
A mestersége! — Hol kapunk ilyet?

DEMOSTHENES.

No majd keressünk. — Itt jön egy, fel a
Piaczra, mintha isten küldené. —
Oh boldog hurkaműves, erre, erre!
150 Hágj fel,¹ galambom, te ki megjelentél
E várost s minket is megmenteni.

HURKÁS.

Mi baj? minek hívsz?

DEMOSTHENES.

Hallgasd meg, gyere.
Mily boldog ember vagy, minő szerencsés.

NIKIAS.

Menj, vedd el asztalát, s így a hogy itt áll,
155 Tudasd az isten jóslatát vele;
Én azalatt majd Paphlagont lesem.

DEMOSTHENES.

No, rakd le hát a földre holmidat
S mondj egy imát a földhöz, istenekhez.

HURKÁS.

Megvan. Mi baj hát?

DEMOSTHENES.

Oh te boldog! oh dús!
160 Oh még ma semmi, holnap szörnyű nagy!
Oh, boldog Athenae dicső feje!

HURKÁS.

Mert nem bocsátsz, hogy mossam én a bendőt
S áruljam a hurkát? miért nevetsz ki?

DEMOSTHENES.

Miféle bendőt, kuksi? nézz oda:
165 Látd-e a nép tömött sorait?²

¹ A színpadra az orchestrából. ² A nézőket.

HURKÁS.

Igen.

DEMOSTHENES.

Te mindezek főkörmányzója léssz,
 Meg a vásáré, Pnyxé, kikötőé.
 Tanácsot lábbal tiprasz, hadvezért
 Lehordasz, lánczra és börtönbe vetsz,
 70 A prytaneionban ¹ — latorkodol.

HURKÁS.

Én?

DEMOSTHENES.

Te bizony. De még nem látsz be mindent:
 Hanem kapaszkodj' fel csak asztalodra
 És nézz körül a sok szép szigeten.

HURKÁS.

Látom.

DEMOSTHENES.

No mit? a sok raktárt? hajót?

HURKÁS.

75 Igen.

DEMOSTHENES.

No, s még se' vagy boldog nagyon?
 Vesd Káriára most a jobb szemed,
 A másikat meg Karchedon felé.

HURKÁS.

S boldog leszek, ha a szemem kifordul?

DEMOSTHENES.

Nem úgy; de mindezt egykor te fogod
 180 — Eladni.² Mert ama jóslatbeli
 Nagy férfiú te léssz.

HURKÁS.

De, hogy' lehetnék,

Hurkás létemre, oly nagy ember én?

¹ Hol *érdemes* nagy férfiak ingyen étkeztek, a nép hálájából. De azután a *Kleon-félék* kerültek oda — latorkodni. ² Azt várnók: *kormányozni*; de mivel a mostani kormányzók *hazaáruulók*, a költő hirtelen erre fordítja: *eladni*.

DEMOSTHENES.

Hisz ép azért lehetsz nagy, mert olyan
Alávaló, vásári, s vakmerő vagy.¹

HURKÁS.

185 Ily polezra én nem méltatom magam.

DEMOSTHENES.

Mi a menykőre hát! talán bizony
Furdál a lelked valami — nemessel? — Talán előkelő vagy?

HURKÁS.

Nem biz én!

Alólkelő vagyok.

DEMOSTHENES.

Ezer szerencséd!

190 Hogy' rászülettl a közügyre hát!

HURKÁS.

De, jó ember, hisz' én nem is tanultam,
Csak a betűket, még azt is rosszul.

DEMOSTHENES.

Az benned a kár, hogy még rosszul is.
A népvezérlet, nem tanult, nevelt
195 Emberhez és mívelt erkölcsühöz,
Hanem tudatlanhoz, pimaszhoz illik.
De ne szalaszd el a mit isten a
Jóslatban ad.

HURKÁS.

Hogy' mondja hát a jóslat?

DEMOSTHENES.

Jól, isten uccse! foglyosan, de tisztán:
200 «Ámde midőn kampó-csőrrel horogujjzatu børsas
Megragad egy oktondi kigyót, a vérnek ivóját,
Akkor a Paphlagonoknak előmlik hagymalevesse,
Hurkaszatócsoknak pedig isten nagy diadalt ad,
Hogyha nem a kolbászt árulni tovább is akarják.»

¹ Mint ezek a *mostani* nagy emberek.

HURKÁS.

205 Hogy illik ez rám? értesd meg velem.

DEMOSTHENES.

No, hát a «bórsas» Paphlagon, ez itt.

HURKÁS.

Hát a «horogújjzatú» mi?

DEMOSTHENES.

Mintha mondaná,
Hogy görbe újja mindent elrabol.

HURKÁS.

Hát a kígyó minek?

DEMOSTHENES.

Világos az.

210 Hosszú a kígyó, a hurka is az,
A hurka vérszopó, az a kígyó is.
Azt mondja hát, hogy a bórsast a kígyó
Meggyőzi, — ha le nem csempüli szóval.

HURKÁS.

Csiklándoz a jóslat. Csak azt csudálom,
215 Hogy én népet tudnék kormányzani.

DEMOSTHENES.

Hisz' az potomság. Tedd, a mit teszesz most:
Keverj, gyűrj össze minden közügyet
Gömböcözbe, hódítsd a népet, magadhoz
Édesgetvén szakácsi méz szavakkal.
220 Egyéb kolompos érdemed van immár:
Otromba hang, pimaszság, kofanyelv,
Van mindened mi a kormányra kell,
A jóslat összevág, s a Pythia.
Tégy hát koszorút s áldozz a Butaságnak,
225 S légy rajta, hogy leküzdöd az embered.

HURKÁS.

Ki lesz segítöm? mert fél tőle ám
A gazdag, a szegény meg csak — poszog.

DEMOSTHENES.

Van itt lovas jó férfiú ezer,¹
 Kik őt gyűlölik, majd segítnék ők,
 230 Meg a polgárok színe és java,
 Meg im e nézők közt is a művelt,
 Meg én velők, s az isten is velünk.
 Te csak ne félj: nincs ábrázolva képe²
 Nem merete ábrázolni féltiben
 235 Álarczcsináló egy se; mindazáltal
 Ráismer a közönség, mert ügyes.

NIKIAS.

Oh jaj nekünk, jön már a Paphlagon!

KLEON.

Nem fogtok, a tizenkét istenekre,
 Örülni mindjárt, ti néparulók!
 240 Hát e chalkisi kancsó mit keres?
 Hogy Chalkis elszakadjon, abba' jártok?³
 Döglöjtek, ti gaz nép, veszzetek!

DEMOSTHENES.

Hé, hé, hová futsz? Nem maradsz? ne hagyd el,
 Nemes barátom, hurkás,⁴ az ügyet! —
 245 Lovag férfiak, segélyre! itt az óra. Hej, Simon,
 Hej, Panaitios,⁵ ti a jobb szárny felé vonuljatok! —
 Már közelgnek: fordulj vissza, küzdj' erősen, védekezz',
 A fölvert por is mutatja érkező csapatjokat.
 Szembe hát, és nyomd erősen, és verd vissza Paphlagont.

KAR.

250 Üssed, üssed a gaz embert, a lovagrendzavarót,
 Kapzsi vámost, pénz-sülyesztőt, martalék Charybdisét
 A gazembert, a gazembert, — többször is kell mondanom:
 Mert gazember ő mindennap, és napjában többször is.
 Hanem üssed és szorítsad, és zavar meg és kavard,
 255 Köpj szemébe, mint mi teszszük, és üvöltve menj neki.
 Ám vigyázz, hogy el ne fusson, mert van egerútja sok,
 Mint Eukrates egvenest a korpa közé menekült.⁶

¹ A *lovagok*. ² Kleonnak színészi álarczát senki sem merete megcsinálni. Aristophanes *maga* játszotta el, befestve arczát. ³ Azon csekély körülményből, hogy (tiltott) chalkisi kancsóból isznak, azt a nagy vádat sűti ki, hogy összeesküdtek Chalkis fellázítására Athenae ellen. ⁴ Megszeppent és futni indult. ⁵ *Simon, Panaitios*, a lovagok hadnagyai. ⁶ Vádoltatván e demagog, lisztet osztott ki, s újra lekenyerezte a népet. V. ö. 130. v.

KLEON.

Oh, öreg törvénytevőim, háromoblos véreim,¹
 Én hizlallak, kurjongatva mind jogost mind jogtalant:
 260 Védjetelek hát, mert megvernek ímez összeesküvők!

KAR.

Méltán is, mert a köz földet nyilhuzatlan² elnyeled,
 S bizgatván a számadókat, újjal egyre nyomdosod,
 Hogy melyik a vaczkor köztük, melyik érett, zsendülő;
 S azt vigyázod, hol egy polgár a ki gazdag s együgyű,
 265 Jó családból származott, de perpatvartól rettegő:
 S ha találsz egy szájátáti perkerülőt, messziről
 Chersonézből is horoggal ide rántod s leszeded,
 A ki éretlen, hagyod még, ezt, hogy érett, bekapod.

KLEON.

Hát ti is mind rajtam estek? Értetek bánt engem ez,
 270 Mikor indítványt akartam tenni épen, férfiak,
 Hogy vitézségért a város néktek állítson szobort.

KAR.

Nézd a nyeglét, síma *irhát!* hogy' rászedne minket is,
 Mint a vén naposbírákat³ megtréfálna csúfosan.
 De, ha győzne álnoksággal, itt az öklünk, megveri,
 275 Vagy ha ettől félrekushad, lábbal is felrugjuk őt.

KLEON.

Ohhaj, város! ohhaj, népem! mily vadak gyomroznak itt?

KAR.

Ilyen orditással szoktad tönkre tenni városunk.

HURKÁS.

Hanem én meg túlordítlak, s hangommal kergetlek el.

KAR.

Ha legyőzöd orditással, úgy az «Éljen!» te leszesz,
 280 Szentelenségén ha túljársz, mindnyájunké a lepény.⁴

¹ Ez apostrophe a Bírákhoz szól, kik nincsenek jelen a színpadon, de ott ülnek a nézők közt.. ² A köz földet a polgárság közt nyilas számra ki kellett osztani. *Nyilas*: kleros. ³ Heliastákat. Különben nem a *nap-tól* (helios), hanem a helytől neveztetnek így, a hol bíraskodtak. De *napidíjat* kaptak (3 obol) s így a *naposbíró* nem helytelen. ⁴ A jutalom. Némely zeneversenyben lepényt kapott a győztes.

KLEON.

Ezt az embert én bevádlok, hogy titkon a spártai
Gályákon kolbászkötéssel ¹ úzi a csempészetet.

HURKÁS.

Be, biz isten, én meg ötöt, hogy üres hajóval a
Prytaneionba evezvén, ² tele hassal távozik.

DEMOSTHENES.

285 Isten uccse! tiltott árut visz ki: húst és kenyeret,
S drága halmeműt, minőre Periklest se' méltaták.

KLEON.

Itt dögöljete meg mindjárt.

HURKÁS.

Háromszorta túlkiáltlak.

KLEON.

Én ordítva ordítalak le.

HURKÁS.

Én káromgva káromlak le.

KLEON.

Légy vezér csak: hogy' feladlak!

HURKÁS.

Orját metszek a hátadból.

KLEON.

290 Letöröm még hetyke szarvad.

HURKÁS.

Görbe útjaid bevágom.

KLEON.

Nézz szemembe hát, s ne pillants!

HURKÁS.

Én is a piacon nőttem! ³

¹ *Hadiszert*, tehát hajókötelet is, az ellenséges spártaiaknak eladni tilos volt. ² Lásd fentebb 170. ³ Azaz ő is tud szemtelen lenni.

KLEON.

Szélyeltéplek, hogyha mukkansz.

HURKÁS.

S én lerondítlak, ha csácsogsz.

KLEON.

Én lopok, s bevallom; te nem.

HURKÁS.

Hermes¹ uccse, a vásári!

Én elesküszöm, ha látják.

KLEON.

Sarlód' a máséba vágta d:

295 Én feladlak a prytanoknak,

Hogy nem adsz az isteneknek a belekből tizedet.²

KAR.

Oh te gonosz, oh gyűlölt

Szájáló! vakmerősegeddel

Mind egész föld telyes, mind egész népgyűlés,

300 Vám-, adóhivatal s a bíróságok, oh pocsolya-lubiczkoló!

Ki egész városunk összevissza habarád,

És ki Athenaét süketté orditoztad, mialatt

Szirten állva, tinnhal módra lested jőni az adót.³

KLEON.

Tudom én, e dolgot régen honnan tákolják nekem!

HURKÁS.

305 Ha te bőrt tákolni nem tudsz, én se hurkát tölteni.

Te, ki hitvány marha bőrét rézsut metszve árulod

A paraszt népnek csalárdul, hogy mutasson vastagot,⁴

Melyet egy nap sem viselve, két tenyérnyivel kinyúlt.

NIKIAS.

Hát biz isten, velem tette, — hogy nevetség tárgya volt

310 A falumban és barátim közt egészen a dolog,

Pergasosba⁵ még nem értem, s úsztam a bocskorba már.⁶

¹ Az *agorán*, mely vásártér is volt, álló Hermes. ² Erre, úgy látszik, megdöbben a hurkás, kell hogy a Kar biztassa. ³ Mint ki szigonynyal lesi mikor jó a heringféle sereges hal: úgy leste az adót. ⁴ Ma is így tesznek. ⁵ Egy attikai *kózség* (demos). Állítólag odavaló volt Nikias vezér. ⁶ Úgy kitégült a rossz vékony bőr.

KAR.

Szemtelenségedet nem kitüntetted-é, melybe bíznak csupán
A vezér szónokok?

S melybe bízodban, te, mint fő, a «társak» kövérjeit ¹
315 Úgy fejed, hogy könnyes szemmel nézi Hippiodam fia. ²
Ámde jelen van e férfiú, nálad ezerszer is a ki gonoszb, örö-
memre,

S ez letorkol, túltesz rajtad (a szeméből látom én)
Ravaszsggal, merénynyel, és
Hízeltő beszédével.

320 De most te, ki onnan származál, honnan főfő vezérink
Mutasd meg, hogy kutyát sem ér az a finom műveltség.

HURKÁS.

No, halljátok tehát minő országos férfiú ez.

KLEON.

Nem hagysz megint...?

HURKÁS.

Nem, uccsegen! én is csak oly selejtes

Vagyok...

KAR.

S ha nem tágít, feleld: «Csak oly hitvány szüléktől»,

KLEON.

325 Nem hagysz megint...?

HURKÁS.

Nem, uccsegen!

KLEON.

De, uccsegen...!

HURKÁS.

Poseidon-

Szentuccse! az *első* szóért ³ verekszem meg elébb is...

KLEON.

Oh jaj! bizony megpukkadok.

¹ A szövevényes városok gazdagabb polgárait. ² Az alább is előforduló *Archeptolemos*, egyike Athenae nagyjainak, ki elvonulva rosszalta a demagogia rakoncátlanságát, de tenni nem mert ellene. ³ Azért, hogy ő beszélhessen elébb.

HURKÁS.

Nem engedem, azért se! ¹

KAR.

Engedd, engedd az istenér', hadd pukkadjon meg itt helyt.

KLEON.

Miben bízol, hogy énvelem csak szóba állni is mersz?

HURKÁS.

330 Hát, mert beszélni jól tudok, savát-borsát ² megadni.

KLEON.

Beszélni, lám! Igen, ha egy silány ügy rád szorúlna,
 Nyersen felaprítnád, tudom, s százízre megcsinálnád.
 Ha egy zsellér, külföldi, vón' ellenfeled, s te éjjel
 Magolva, nappal úton-útfelen motyogva mindig,
 335 Csak vízzel élve, s próbakép úntatva ismerősid,
 Nagy szónoknak hinnéd magad. ³Bohó, mily esztelenség!

HURKÁS.

S minő itallal élsz te, hogy kivitted, hogy e város,
 Egyes-egyedül teáltalad lenyelveletve, hallgat?

KLEON.

Állíts velem hát szembe *még* egy férfiút, velem, ki
 340 Rántott hallal ha jóllakám s egy kanna bort megittam,
 Pylosban a vezéreket megnyaggatom hazulról.

HURKÁS.

Én meg, ha marha bendőből vagy disznó gömböczeitől
 Bevertem és ráítottam a levét is, meg se' mosdva
 Letorkolok minden rétort, s lefőzöm Nikiást is.

KAR.

345 A többi csak mehet, csupán az nem fér a fejembe
 A dolgodból, hogy a levét hogy' szürcsölöd magad ki?

KLEON.

Azért ám, hogy csukát eszel, ⁴ meg nem töröd Milétust.

¹ Hurkás a *szót* nem engedi, a mit a Kar furesán elfordít. ² Mint hentes. ³ Kezdő szónokok gyötrődését festi. *Később* Demosthenesnek is ilyet hánytak szemére. ⁴ Miletusnál sok (tengeri) csukát fogtak. Miletus lázzadni kezdett s Kleon most éppen abban fűradoz vala, hogy megtartsa

HURKÁS.

De sódarral ha jóllakám, kincses bányát találtam.¹

KLEON.

Én ám, berontva, szétütök erővel a Tanács közt.

HURKÁS.

350 Én meg neked az alf... d megtöltöm, hurka helyett.

KLEON.

Én meg kitollak innen, a farodnál fogva, két-rét.

KAR.

Poseidon uccse, *engem* is kidobj akkor, ha ezt ki!

KLEON.

Bitóra kötlek, szemtelen.

HURKÁS.

Feladlak gyávaságodért.

KLEON.

A *bőröd* cserzőpadra jut...

HURKÁS.

Lenyúzom tolvaj-zsákodat.²

KLEON.

355 A földre kiszegeztetem.³

HURKÁS.

Tokányhússá ⁴ aprítalak.

KLEON.

Lekoppasztom szemszőreid.

HURKÁS.

Kimetszem a zuzádat én!

őket az Athenae iránti hűségben. Azt mondja hát Hurkásnak: könnyű miletusi csukát enni, de nehéz Miletust megzabolázni.

¹ Olyan úr vagyok, mintha kincset találtam volna. ² A bőrödet, mely tolvajzsák, mert lopottat eszel. ³ Mint száradni a bőrt. ⁴ Paprikás.

DEMOSTHENES.

Zeüsz uccse, hentes módra, fölfeszítve
 Száját peczekkel és kihúzva nyelvét,
 Megnézzük, a szájátul alf... éig,
 360 Nem borsókás-e,¹ mint disznó szokott.

KAR.

Van melegebb, látom én, mint a tűz, — s van beszéd
 Szemtelenebb, mint e városban a mi szemtelen.
 Látd-e, nem megy roszúl a dolog:
 Rajta hát és kalold, és ne félig nagyold; már derékon fogád: ²
 365 Most, ha még egy támadással megpuhítod emberül,
 Gyávának fogod találni; ismerem szokásait.

HURKÁS.

Teljes életén keresztül ilyen volt ez, és midőn
Embernek mutatkozott is, más vetését hordta be.³
 Most pedig fán szárogtatja a hozott kalászokat,
 370 El akarván őket adni s jó váltságra tenni szert.

KLEON.

Töletek semmit se' félek a míg él a bölcs Tanács,
 S az öreg Nép álszemélye ottben együgyűsködik.

KAR.

Lám, minő szemtelen egy dög ez, még csak a színe sem vál-
 tozik,
 A mi volt, az marad!
 375 Ám legyenek, ha nem gyűlöllek, a Kratinos ⁴ matracza
 S Morsimos ⁵ tragoediáját énekelni kénytelen.
 Oh te, ki minden ajándokos ügyre leszállsz, kirabolni virá-
 gai mézét,
 Bár kihányád, ép oly könnyen mint bevetted, falatod!

¹ Egy sertés nyavalya. ² Mint a birkozó. ³ A pylosi dolog. Röviden ez. A peloponnesusi háború alatt az atheneiek, Demosthenes vezérlete alatt, Peloponnesus nyugati partján, Pylos elpusztult város mellett, erődöt rögtönöztek. A spartaiak ezt szárazon ostrom alá vették, vízen pedig az athenei hajóhad blokáde alá vette a szemközti Sphakteria szigetét, hova 400-on felül levő spártai csapat beszorult. Kleon Athenaeen rágalmazta a hadvezéreket, hogy e maroknyi spártait nem bírják elfogni, s azt a *bolond* ígéretet tette (Thukydides is *mania*-nak nevezi) hogy ő két hét alatt elhozza. Szaván fogták, s bár szabadkozott, elküldték. Csakugyan — nem Kleon, hanem Demosthenes — kemény csata után elfogott a 400-ból vagy 300-at, s azokat Kleon nagy diadallal Athenébe vitte. A többi elesett. ⁴ Vigjátékszerző. Öreg volt és részeges. Lakomán nem tarthatta vizét, matracza tehát nem volt tiszta. ⁵ Gyenge tragoediákat írt.

Hadd énekelném mindig ezt:

- 380 «Jó sorsban igyál, igyál!»
 Jó kedviben az Iuliszi öreg¹ gabnakufár is
 Tudom «Paeánt» dalolna rá és vidám «Bacchebacchost».

KLEON.

De szemtelenségben rajtam ki nem fogtok, biz isten!
 Vagy Zeüsz oltárlakomáiban többé ne részesüljek.²

HURKÁS.

- 385 S én, a pofoncsapásra, mit gyermekkoromtul óta
 Soknál is többet kaptam, és a hány vágást a késsel,
 Mindarra esküszöm, hogy túlteszek rajtad e részben,
 Vagy hát hiába nőttem vón' ily nagyra, hulladékon?

KLEON.

- Eh, hulladékon mint az eb! gaz állat, hát hogyan mersz,
 390 Ebkoszton hívva, ebfejű majommal³ szembe szállni?

HURKÁS.

Zeüsz uccse, sok csinyt tettem én gyermekkoromban ílyet:
 Rászedtem a bölléreket, magam el-elkiáltva:
 «Ni, fecske, fecske! gyermekek, látjátok-é? tavasz van!
 Felnéztek, és míg bámulák, elloptam tőlük a húst.

KAR.

- 395 Ej, csintalan egy húsdarab! furfangosan kilelted:
 Mint a csalánevő,⁴ te is «fecske előtt» oroztál.

HURKÁS.

- Még rajta sem kaptak bizony; s midőn egy észrevette,
 Vápamba dugtam hirtelen, s esküdtem mennyre-földre,
 Úgy hogy, ki látta tettemet, egy szónok, felkiálta:
 400 «No, e kölyökből nincs eset, hogy népvezér ne váljon!»

KAR.

Jól is hozzávetett; hanem könnyű volt azt belátni,
 Ki a rablást elesküvéd, s hús volt az alf....dben.

¹ Azokkal tartok, kik e helyet *Simonides*-re értik. V. ö. *Beke*: 665. v.

² Azaz, legyenek eltiltva a szentségektől. ³ Mely erősebb is ravaszabb is. Magát érti. ⁴ Vagy *csalán* vagy *tengeri puhány*, melyről azt tartották, csak addig jó enni míg a fecske haza nem jő.

KLEON.

Én vakmerő szád bétömöm, vagy mindkettőtökét is,
 405 Kírontok, mint zúgó vihar, s lecsapván a magasból
 Mind összevissza földet és tengert felháborítok.

HURKÁS.

Én meg szedem-veszem hamar hurkáimat, s a vízen
 Jó széllel útra indulok, kiáltva hogy «gebedj meg!»

DEMOSTHENES.

Én meg, ha rést kap a hajó, a szivattyúhoz állok.

KLEON.

410 Déméter uccse, szárazon el nem viszed Athenae
 Sok ellopott talentumát.¹

KAR.

Vigyázz! le a vitorlát!
 Északkeletről támad egy árulkodó hamis szél.

HURKÁS.

Te tiz talentumot kaptál Potidaeából, tudom jól.

KLEON.

No s aztán? *egy* talentomért nem hallgatnál belőle? ²

KAR.

415 Elvenné, látom, szívesen. — Le a vitorla-póznát!
 A szél lohad.

KLEON.

Négy pert varrok nyakadba, száztalentumost.

HURKÁS.

Én, harczerülésért, huszat; lopásért többet mint ezert.

KLEON.

Én meg feladlak, hogy templomfertőztetők ³ az őseid.

HURKÁS.

Fel én téged, hogy nagyapád csatlósa volt....

¹ Vádolja olyannal, a mit Hurkásnak még alkalmá sem volt tenni. ² Hurkás gondolkozóba esik. ³ Az úgynevezett *kyloni* szentségtörés. (*Thuk.* I. 126. stb.)

KLEON.

Kinek ? beszélj.

HURKÁS.

420 No, *Bürszinának*,¹ *Hippias* ¹ nejének.

KLEON.

Gaz vagy.

HURKÁS.

Róka vagy.

KAR.

Üss rá csak, emberül.

KLEON.

Jaj, jaj ! hogy vernek az össz'esküvők !

KAR.

Üsd emberül, gyomrozd agyon, taposd ki a belét, meg a Százrétűjét is ; jól megintegesd ám !

Oh, czímeres nagy húsdarab, vitézebb lelkű mindnél,

425 Ki megjelentél, városunk' megvédni és magunkat,

Mily bölcsen és ármányosan kiforgatád beszéddel !

Hogyan dicsérhessünk fel úgy, a mily nagyon örülünk !

KLEON.

Nem volt előttem ez titok, Déméter uccse ! hogy mit Faragnak itt : tudtam, mikor enyveztek és szögezték.

KAR.

430 Ej, hát te már kerékgyártó munkát semmitse' mondasz ?

HURKÁS.

Argósi tetted nálam sem titok :

Békítve színleg az argivokat

Valóságban Spártával fújsz követ.

Azt is tudom, miről fújsz ; a rabok ²

435 Felől koholtok s pörölyöztök ott.

KAR.

Derék, derék ! ha ő enyvez : kovácsolj.

¹ *Hippias* zsarnok ; a neje *Mürsina* volt, de a *börre* czélozva ferdít (*bürsza* : bőr, tájilag : *bür*). ² A pylosi rabok kiszabadítása felől.

HURKÁS.

S majd összeforrasztják, onnanvalók, itt.
 De nem adhatsz annyi pénzt, aranyt, ezüstöt,
 Küldözve hozzám czimboráidat,
 440 Hogy el ne mondjam Athenaenek ezt.¹

KLEON.

Én meg repülök a Tanácsba rögtön,
 Feladni a ti árulástokat:
 Hogy czimboráltok a városban éjjel,
 A méd² királylyal hogy' esküdtök össze,
 445 S Boeót turóval³ mit ragasztatok.

HURKÁS.

Hogy' kél Boeótiában a turó?

KLEON.

Herakles uccse! mindjárt leterítlek. (*El.*)

KAR.

No, most mutasd ki, hé, minő eszed
 Minő fortélyod van, nemcsak mikor,
 450 Mint mondod, a húst a vápádba dugtad:
 Fuss a Tanácsba, száguldj és rohanj,
 Hová betörve most elvádol az
 Bennünket egyig és ordítva ordít.

HURKÁS.

Megyek hát, így a mint vagyok; csupán
 455 A kést rakom le s a hurkát előbb.

KAR (*hájat adva*).

Ne, kend meg ezzel a nyakad' körül,
 Hogy majd kicsúszhass a sok vád alól.

HURKÁS.

Jól mondod, és mint tornamester,⁴ ezt.

KAR.

Ne, kapd be még e fokhagymát.

¹ Hogy a haza elleneivel titkon czimborálsz. ² Persa. ³ Boeotia híres volt turójáról. Kl. csak metaphorában beszél, hogy Boeotiával is trafikálnak; a Hurkás kérdése aztán kihozza sodrából. ⁴ Ki a vívókat megkente, hogy birkozásban könnyebben kicsúszhassanak az ellenfél kezéből.

HURKÁS.

Minek?

KAR.

460 Hogy mérgesebben harczolj, mint kakas.¹
De már siess.

HURKÁS.

Futok.

KAR.

S eszedbe jusson
Hogy csipj, harapj, rúgj, a búbját kitepd,²
Megedd taréját — vagy vissza se jöj. (*Hurkás el.*)

[*Kommation.*]

Menj csak örömmel, s végezd a miként én óhajtom,
465 Őrizzen a vásárbeli³ Zeüsz, hogy győztesen ismét
Térj vissza mihozzánk a' harczból s koszorúktól elborítottan. —

Ti meg itt anapaestusainkra figyeljetek, oh minden
Zenemértékben már magatoktól gyakorolt izlésű közönség.

[*Parabasis.*]

Ha előbb minket fölkér valamely régebbi komoedia-szerző,
470 Hogy a nézőkhöz fordulva, saját szavait tolmácsolni jöjünk:
Bizony egykönnyen meg nem nyeri azt. De ma költőn kérde-

mes erre,

Mert gyűlöli a kiket épen mi, s igazat mer mondani szembe,
Es bátran sikra kiszáll a Typhón, az üvöltő vészvihar ellen.
De mivel, mint mondja, közületek őt bámulva sokan kere-

sik fel

475 S faggatják, mi okon nem kért már régen kart,⁴ maga nevében:

Ránk bízta, hogy erről is szóljunk. Nem esett, úgymond, hü-

lyeségből

Rajta, hogy ezt halogatta, hanem, mert az volt a vélekedése,
Hogy minden munkánál nehezebb a vígjáték-betanítás⁵;
Mert járnak utána sokan, de kegyét ritkának nyújtja közülök.

480 Ismerte továbbá a ti muló, egy-évi⁶ szeszélyteket, és hogy
Kedvencz íróitokat ti mikép hagyjátok cserbe, ha vénül;
Tudta, hogyan járt Magnés költő, haja immár őszbe borulván,
Ki pedig diadaljeleit oly sok versenyben győzve üte fel,

¹ A kakasviadal meg volt már Athenaeben; s a viadort fokhagymával mérgeztették fel. ² Kleont is mint kakast képzei. ³ Az *agoron* álló.

⁴ A színeköltő *kart* kért, ha darabját elő akarta adatni. A *költséget* egy gazdag vállalkozó ingyen fedezte: a *choregus*. Azután a költő maga *tanította be* darabját a színészeknek. ⁵ *Kart kérni*, v. *darabot tanítani* tehát annyi, mint föllépni a művel. ⁶ Egyik előadástól másikig.

Mindennemü hangot utánozván nektek: lantolva, repesve,
 485 Lydizálva, gubóbogarazva, magát bekának zöldre befestve,¹
 Nem elégitett ki, s azon végzé aggkorban — mert soha ífjan —,
 Hogy vénségére kipisszegték, elfogyván csintalan élceze.
 Aztán jut eszébe Kratínos² is, a ki olyan dícséretes árral
 Hómpölyg vala a sík földeken át, s álltokból mosva ki, vitte
 490 A tölgyeket, a platanuszt, s minden versenyfeleit, gyökeres-
 tül:

Lakomán sem hangzott más dal, mint: «Dóró figetalpu czi-
 póje...»

És a «Remek ének mesteri»-nél,³ úgyannyira élte virágját.
 Most elnézitek őt eszelősen támolyni, senkise' szánja,
 Miután a lant tekerője kihullt s idegében semmi feszesség,
 495 Összhangja pedig szétbomladozott; maga lézeng őssen alá
 s fel,

Mint Konnas,⁴ hervadt koszorúval, s mindig szomjazva ve-
 szettül,

Kinek annyi babérja után most a prytanok⁵ közt kellene
 innya,
 S nem firkálni, de *nézni*⁶ kenetten Dionysos szobra tövéből.
 Mennyi boszantást állott ki Kratész⁷ s fitymálást töletek,
 ámbár

500 Kicsi költséggel⁸ titeket gyakran megvendégelve bocsát el,
 Józan ajakkal rágesálva elő sok finom városi élczet;
 Ez az egy még bírja ugyan valahogy, hol bukva szegény feje,
 hol nem.

Ettől⁹ borzadva halasztá ő felleptét mindig; azonkül
 Evezősnek kell lennie,¹⁰ mondá, mielőtt kormánypadon ülne,
 505 Azután örködve hajó orrán, a széljárásra figyelni,
 Úgy végre vezetni magára hajót. Nosza hát, mind ennek
 okáért

Hogy ilyen józan vala, és dörén tengerre,¹¹ locsogni, ki nem
 szállt:

Riadozzon most neki a hullán! tizenegy dísz-sajka kövesse
 Lenaeusi¹² nagy zajjal haza, hogy szíve szerénti
 510 Vágya betelven, hadd távozzék ragyogó arczával a költő!

¹ Vigjátékai címéből. ² Lásd: 375. ³ Dalok kezdetei Kr. vigjáték-
 tékaiban. ⁴ Konnas, jeles zenész, de vénségére hitvány esavargó, kinek
szava nem jár. ⁵ V. ö. 170. ⁶ *Nézni*, a szinkörben, fő helyről. ⁷ Ez is
 komoedia-szerző. ⁸ Kevés szellemmel. ⁹ A vigjátékirók ily sorsától. ¹⁰ Alan-
 tibi fokon kell kezdeni. ¹¹ Folytatja a hajós hasonlatot. ¹² Bacchusi.
 A *dionysziák* (Bacchus ünnepei), melyeken színi előadások is voltak, két-
 szer tartattak évenként: *tavaszzal* (ezek *nagy* v. *városi* dionysziáknak
 mondattak) és *ősszszel*, melyek *kis* v. *mezei* dionysziáknak, többnyire pedig
lenaeuk-nak (*sajtó*- azaz *szüreti* dionysziák) neveztettek. Ez utóbbiak

FÉL KAR.

[*Strophe.*

Lovag király Poseidon, kinek érczpatáju ménnek
 Nyerítése, robajja tetszik, és a
 Sereget vivő kékorru sebes hajók,
 S a fiatalság versenye,
 515 Mely harczszekerén begyeskedik,
 S futtat — tönkrejutásig,¹
 Jer, jer, légy ma velünk, te aranyszigonyu,
 Csellék ura, Sunium öre,
 Kronosfi, Geraistios, kedveltje Phormionnak²
 520 S Athenaenek, valamennyi isten közt, mostani harcán.

KAR.

[2. *Parabasis.*

Emlegessük dicsérettel, hős apáinkat, hogy ők
 Férfiak, s e honhoz méltók — s a palástra³ — voltak.
 Kik gyalog csatában úgy, mint gályavértes harczokon
 Mindenütt és mindig győzve, városunkat emelék.
 525 Mert közülök soha egy is, látva ellenink hadát,
 Nem számlálta, sőt megannyi «Győző»⁴ lett a kebelök.
 Vagy, ha olykor vállra estek volna, egy vagy más csatán,
 Hát levertek szépen a port, eltagadták a bukást,
 És bírokra mentek ismét. Egy vezér se' kért bizony
 530 Tartást azelőtt magának, sürgetvén⁵ Kleainetost.
 Most, bezeg, ha ingyen tartást nem kap és előülést⁶
 Úgy nem harczol, mind azt mondja. Ámde mi készek vagyunk
 Városunkat, isteninket védni bátran, díj ne'kül;
 És ezért semmit se' kérünk, azt kivéve, hogy, ha majd
 535 Béke lessz és fáradalmink kipihenni jó idő:
 Ne gyűlöljeteك hajunkért⁷ és ha nyalkán öltözünk.

FÉL KAR.

[*Antistrophe.*

Oh városőre Pallás, te ki e, csatákon úgy, mint
 Dalokban s hatalomra mindenek közt
 Kitünő hazának gondviselője vagy,
 540 Jer, jer elő, hozván veled
 A táboron és csaták között

olykor Attika más községében folytak le, a színi előadás azonban valószínűleg mindig Athenaeben volt, hová a kis Attikából könnyen berándulhatott az ünneplő sokaság.

¹ Lótartással, vagyonilag. ² Tengeri hadvezér. ³ Athena istennő pepluma, melyre a haza iránt érdemesek nevei behíméztettek. ⁴ Tulajdon név, kétértelműleg. ⁵ Kl. írt törvényt a prytaneumi ebédek szabályozására, s valószínű, hogy őt bízták meg az engedély-adással. ⁶ Színházban, gyűlésben stb. ⁷ A lovagok finomul gondozott nagy haját viseltek. A törvény csupán nekik engedte.

Minket czélrásegítő
 Nikét ¹ mely kegyelője a karbelinek
 S győzelmet ad elleneinken!
 545 Jelenj' meg azért ma itt; mert im e férfiaknak
 Mindenképen diadalt szerezned, ha valaha, most kell.

KAR.

[Antepirrhema.

A lovak dicséretéül mondjuk el, ha mit tudunk.
 Méltók a magasztalásra: mert sokat türtek velünk,
 Sok rohamban és csatában helyt állottak hősileg.
 550 Szárazföldön a mit tettek, még nem oly bámúlatos,
 Mint midőn a ló-hajókra béugráltak *emberül*,
 Véve korsót harczi módra, és fokhagymát és vöröst.²
 Azzal evezőre kaptak, épen mint mi emberek,
 S hozzálátva felnyihogtak: «Ihhahah! ki nem mozog?»
 555 «Jobban meg kell fogni! Rajta! Mért nem húzod, te kesely?»
 Majd Korinthusban kiszállva, ottan a csikófogúk
 Almot ástak körmeikkel, s szalmáhozni mentenek;
 Enni meg, a táskarákot³ úgy evék, mint lóherét,
 Partra hogyha mászott egy-egy, sőt a mélyből kivonák;
 560 Úgy hogy, mint Theóros⁴ mondá, így szólt egy korinthusi rák:
 «Borzasztó ez, oh Poseidon, hogy menekvésem sehol,
 Szárazon sincs, tengeren sincs, már e lovagok miatt!»

Fordította ARANY JÁNOS.

SZ. EDILTRUDA-HYMNUS.

(A Vossian. Q. 116. codexből.)

Alma Deus Trinitas, qui saecula cuncta gubernas,
 Annue iam coeptis, alma Deus Trinitas!
 Bella Maro resonet, nos pacis dona canamus.
 Vulnera nos Christi, bella Maro resonet.
 5 Carmina casta mihi, fedae non raptus Helenae:
 Luxus erit lubricis, carmina casta mihi.
 Dona superna loquar, miserae non proelia Troiae:
 Terra quibus gaudet, dona superna loquar.

¹ Győzelem istennője. ² Útravalót, mint a katonák. ³ Korinthusiak gúnyneve. ⁴ Valami hízelgő hitvány ember, Alkibiades körül. Lásd: *Darazsok*. 40. és 405.

Hymn. v. 5. *sede* coll. corr. Fináczy. 9—10. *adict* cod. utroque loco, 13. *tonantis* non certe legitur, 17. *agathe*, 27. *stemata*. 31. *sponsale*, 34. *quo*, 35. *regnauerat* ultimae litterae dispici nequeunt.

- En Deus altus adest venerandae virginis almae :
 10 Liberet ut homines, en Deus altus adest.
 Femina virgo parit mundi devota potentem,
 Porta Maria Dei : femina virgo parit.
 Gaudet amica cohors de virgine matre Tonantis :
 Virginitate micans gaudet amica cohors.
 15 Huius honor genuit casto de germine plures
 Virgineos flores, huius honor genuit.
 Ignibus usta feris virgo non cessit Agatha,
 Eulalia et perfert ignibus usta feris.
 Kasta feras superat mentis pro culmine Thecla :
 20 Euphemia sacras kasta feras superat.
 Laeta ridet gladios ferro robustior Agnes :
 Caecilia infestos laeta ridet gladios.
 Multus in orbe viget per sobria corda triumphans
 Sobrietatis amor, multus in orbe viget.
 25 Nostra quoque egregia iam tempora virgo beavit
 Ediltruda nitet nostra quoque egregia.
 Orta patre eximio regali et stemmate clara
 Nobilior Domino patre eximio.
 Percipit inde decus reginae et sceptrum sub astris,
 30 Plus super astra manens percipit inde decus.
 Quid petis alma virum sponsali dedita somno?
 Sponsus adest Christus. Quid petis alma virum ?
 Regis ut aetherei matrem iam credo sequaris :
 Tu quoque sis mater regis ut aetherei.
 35 Sponsa dicata Deo bis sex regnaverat annis,
 Inque monasterio est sponsa dicata Deo.
 (Cetera desunt).

E költemény a Vossian. 116. fol. 119^v-ján áll. Egy az accentus-ról szóló káté előzi meg, melyhez a következő sorokkal van közvetlenül odacsatolva :

Videtur oportunum huic historiae etiam hymnum virginitatis inserere, quem ante annos plurimos in laudem ac praeconium eiusdem reginae ac sponsae Christi elegiaco metro composuimus, et imitari morem sacrae scripturae, cum haec historiae carmina indita plura et hoc metro ac versibus constat esse composita.

Alma Deus Trinitas e. q. s.

E bevezetés világosan mutatja, hogy a költemény nem a Voss. 116. írójától való, hanem bevezetéstől egy régibb codexből van má-

solva, mely — a mint a költeményből kitűnik — Sz. Ediltruda életét foglalta magában. Abból, hogy e szent fejedelemasszony 679. jun. 23-án halt meg, s a hymnus 25. verse *nostra* tempora-t mond, az derül ki, hogy maga a hymnus a VII. század végén keletkezett.

Szövege, minthogy az írás megfakult és különösen vége felé megkopott, bajosan olvasható; de merem állítani, hogy nekem az elolvasása többszöri nézés után — nagyító üveggel különböző világitásnál — teljesen sikerült. Alig van egy-két szó, mely kissé kétes, A költemény vége hiányzik. A a-b-c-rendből következtetve vagy két vagy öt distichon hiányzik: kettő, ha az a-b-c-sor u-val, öt, ha z-vel végződött. Észre kell vennünk ugyanis, hogy a hexameterek kezdő betűi az a-b-c-rendet követik. Ezenkívül még egy másik sajátosságuk is van e verseknek, t. i. az, hogy minden hexameternek az első fele a rákövetkező pentameter másik felében ismétlődik. Az ilyen szerkezetű verseket versus serpentini-knek hívják. Helylyel-közzel Ovidiusnál (Amor. I 9, 1 sq. Fast. IV 365 sq.) és Martialisnál (IX. 95.) találkoznak; de különösen a középkorban dívának. L. Anthol. Lat. 38—80. 234. 235. 265. 875. Luciani Muellerei de re metr. p. 463. sq.

A mi a költemény tartalmát, a benne előforduló szent szűzeket s vértanúi halálukat illeti, arra nézve csak ennyit jegyezzünk meg röviden:

A 17. vhez: Sz. Agatha halálát a bollandisták 251-re teszik Emlékét az egyház febr. 5. üli.

18. A meridai Eulaliát kell itt értenünk, a ki 303—305 közt szenvedett vértanúságot. Megénekli Prudentius *Περὶ στυγῆων* lib. 3.

19. Thecla sz. Pál tanítványa. Sub Nerone szenvedte halálát. Ünnepe szept. 23-ára esik.

20. Euphemia 303—304 közt halt meg mint vértanú. Megénekli Paulinus Nolanus és Venantius Fortunatus. Ünnepe szept. 16-án ülik.

21. Agnesről több szent atya szól. Körülbelül 304-ben ölték meg. Ünnepe jan. 21-ére van téve.

23. Caecilia sub Alexandro (Severo) imperatore öletett meg. Ünnepe napja nov. 21-ike.

25. sköv. vv. Sz. Ediltruda Anna király leánya. Neje volt Egfrid angol királynak, kivel 12 évig úgynevezett Józsefféle házasságban élt. Klostrot alapított, apáczafele lett s 679. jun. 23. halt meg.

Czélunkhoz képest ennyi jegyzet elégséges. A ki többet óhajt, azt a Wetzter- és Welte-féle Kirchen-Lexicon-hoz utaljuk.

Budapesten, 1879. decz. 14.

PONORI THEWREWK EMIL.

I. GYÖRGY KALOCSAI ÉRSEK.

Nálunk is, mint Európa legtöbb országában csak a XV. század második felében kezdett az Olaszországban már régóta virágzó humanismus meghonosodni és hazánk művészeti, tudományos és irodalmi állapotán lendíteni. Természetesen kétséget sem szenvedhet, hogy ama hatalmas szellemi mozgalom hozzánk is Olaszországból jött át, de határozottan vissza kell utasítanunk azon sokszor ismételt állítást, hogy a humanismus nálunk csak olaszok, főképp pedig Beatrix királyné által importált czikk lett volna, melyet az illető behozók hazánkból való távozásuk alkalmával magukkal visszavittek. Hasonlóképen kell azok ellen tiltakoznunk, kik azt állítják, hogy az egyedüli Janus Pannoniuson kívül nem volt a XV-ik században productiv humanistánk. Tény ugyan, hogy úgy Mátyás király, mint főuraink és főpapjaink a tudományok iránti fogékonyságukat inkább bőkezű pártfogolás, mint irodalmi működés által iparkodtak tanusítani, de viszont vannak arra is adataink, hogy Janus Pannoniuson kívül többen is foglalkoztak nálunk a költészettel és a művészi prózával. Minthogy Vitéz Jánosnak mint levélírónak és szónoknak érdemeit Fraknoi kellően méltatta már, legyen szabad egynehány kisebbbrangu latin költőnktől, Fodor (Crispus) Istvántól és Julius Dalmatától eltekintve, mielőtt czikkem tulajdonképeni tárgyára áttérnék, röviden felemlíteni Garázda Pétert ¹⁾ Vitéz Jánosnak, Janus Pannoniusnak és a Telekyek rokonát, Marsilius Ficinusnak, Bartholomaeus Fontiusnak, Ugolinus Verinusnak, Baptista Guarinusnak meghitt barátját, ki Olaszországban, kivált Florenczben, végzett tanulmányai folytán úgy a prózának, mint a versnek kezelésében mesterségre vitte.

Ugy látszik nem kevésbbé kitűnő helyet foglalt el kortársai között azon államférfiu és tudós, kit ezennel be akarok mutatni, Georgius Polycarpus, későbbi kalocsai érsek. Irodalomtörténetünk szóval sem említi őt, történetünkben mint megannyi különböző személy Georgius Praepositus Quinqueecclesiensis, Polycarpus, Georg Hasznos és György kalocsai érsek nevek alatt fordul elő. — A XV-ik századbéli híres florenczi könyvkereske-

dőnek és humanistának Vespasiano da Bisticcinek, ki kortársai életleírásában neki is szentelt egy fejezetet, köszönhetjük, hogy életéről és működéséről hű képet alkothatunk magunknak; és valóban sajnálnunk lehet, hogy ezen oly érdekes munka közzététele óta annyi évtized folyt el a nélkül, hogy valaki érdemesnek tartotta volna Györgynek a mivelődéstörténetünkben őt megillető helyet meghódítani. De Reumont Alfrednek róla szóló különben meglehetősen fölületes, közleménye egy nálunk hozzáférhetetlen olasz folyóiratban jelent meg, ²⁾ Vespasiánónak Pulszky Ferencz által; eszközölt fordítása ³⁾ pedig mindeddig, úgy látszik, nem lett kellő figyelemre méltatva.

Sokáig még azt sem tudták, hogy ama Polycarpus magyar származású volt. Gróf Teleky Sámuel Janus Pannoniusnak *olaszországi* barátai közé számítja (Janus Pannonius munkái II. p. 239) Kaprinai pedig (Hung. diplom. II. p. 75) *homo Italus*-nak mondja; csak Vespasianoból tudjuk, hogy «György úr, kalocsai püspök, *magyar* nemzetségű volt.» Az ő emelkedésének alapját is, mint több más kortársáét ⁴⁾, Vitéz János vetette meg, ki fiatal korában Paduába küldötte, hogy magán- és egyházi jogot hallgasson és e mellett még a humanisticus tanulmányokban is kiképezze magát.

Olaszország Mátyás király uralkodása alatt korántsem volt annyira elhanyagolva magyar származású tanulók által, mint közönségesen fel szokták tenni azok, kik azt állítják, hogy csak a II. Ulászló korabeli főpapok kezdeményezésére látogatták honfitársaink az olaszországi egyetemeket. Hogy ismeretesebbeket mint Janus Pannoniust, Várdai Pétert, Garázda Pétert, Bánfalvai Miklóst stb. stb. hallgatással mellőzzek, csak azt említem fel, hogy 1467-ben három magyar főúr ⁵⁾ Vingárti László, Mátyás király rokona, Palóczi Zsigmond és Perényi Miklós folytatták Ferrarában humanisticus tanulmányaikat, hogy már 1455-ben a Zágrábból való Georgius Augustinus és egy bizonyos Czepes Illés, talán Janus Pannoniussal egyidejűleg Ferrarában nevelkedett, ⁶⁾ míg ugyanazon időtájban Osztfi Miklós, esztergomi prépost Bolognában végezte tanulmányait. És midőn az 1488-ik év eleje táján Raphael Regius paduai academiái tanár a már két év óta ugyanazon intézetnél vele együtt a humanisticus

szakmában működő Calpurnius Bestia tanár ellen elkeseredett tollharczot folytatott, főképen azt veti ellenfelének szemére, hogy «*Quod ingenui iuvenes scholastici Germani et Ungari ac omnes fere transalpini, qui maxime praestantum linguae latinae auctorum cognitione delectantur, hanc clarissimam omnium academiam reliquerunt, tuis ineptiis tuisque insulsis lectionibus est referendum*». ⁷⁾ Hogy pedig ennek daczára mégis maradtak magyar tanulók a páduai egyetemen, legvilágosabban azon körülmény mutatja, hogy egy Zsigmond nevű magyar ember volt az, ki egy évvel azután Calpurnius Bestia bujtogatására Raphael Regiust tudományos vitára kihívta. ⁸⁾

Györgyünk, miután a hittudományokból és a szabad művészetekből a tudorságot elnyerte volt, ⁹⁾ Vespasiano tudósítása szerint visszatért hazájába, Vitéz János udvarához. Hogy ez 1455 után történt, Aeneas Sylviusnak Györgyhöz intézett egy kiadatlan leveléből ¹⁰⁾ vélem kiolvashatni, melynek főrésze így szól:

Aeneas Episcopus Senensis Georgio Policarpo S. p. d.

Ago tibi gratias quod ad me scripseris. Legi enim sine voluptate (igy) literas tuas eruditione atque humanitate plenas quamvis fortunae tuae acerbitas me commoverit; sed non est cur miremur. Viris bonis et doctis semper fuit durissimum cum fortuna certamen, auferre tamen illa quae sua sunt potest, aurum, argentum et omnem supellectilem, vitae quoque vim ei licet inferre. In bonis autem animi potestatem non habet ulla fortunae tempestas Quae de me ipso praedicas non intelligo mihi convenire, neque tantum mihi arrogo quantum tribuis, scio imperfectum meum neque de me ipso plus aliis quam mihi credo. De nepote meo intellexi quae scribis et do fidem verbis tuis, quamvis neque Jacobus frater meus, neque Franciscus ipse nepos aut alius quispiam id mihi notum fecerit. Recognosco tamen officium tuum meque tibi obnoxium esse pro tua erga me benivolentia et institutione nepotis. Quid (igy) si qua iure iuvare te poterim non ero immemor tui neque deero desideriis tuis quoad facultas assit. Quod petis ad me vocari non est modo temporaneum; neque video hac in curia locum te dignum, neque ego hic mansurus sum. Accingo enim iam me

ut domum repetam et plus habeo familiae quam velim. Dissoluto convento mox iter arripiam. Tibi melius erit meo iudicio apud Regem Hungariae aut aliquem ex curia sua collocari. Studeas in qua re Varadiensis episcopi doctissimi et optimi patris praesidio uti poteris et si quidquam praeces meae apud aliquem valuerint, illasque requisiveris parebo tuis petitionibus. — Vale. Ex Nova Civitate, die quinta decima Aprilis MCCCCLV.«

Kár, hogy nem bírjuk meghatározni, mi szolgáltatót okot Györgynek Aeneas Sylviushoz intézett folyamodványára. Aeneas Sylviusnak válaszából csak annyit birunk kivenni, hogy Polycarpusunk azon időtájban meglehetősen szorongatott állapotban volt, és Aeneas jóakarátát s ajánlatát a maga számára arra hivatkozva akarta megnyerni, hogy Aeneas Ferencz nevű unokaöcsesét gondos oktatásban részesítette. — Meglehet hogy pártfogójának, Vitéznek rosszaságát vonta magára valamely kihágása miatt, milyenek Olaszország tanuló ifjúságánál napirenden voltak, s hogy ezért vonta meg tőle Vitéz rövid időre pártfogását; meglehet, hogy más okok működtek közre bajainak előidézésénél, de tény az, hogy rövid idő múlva Györgyöt talán Aeneas Sylvius közbenjárása folytán ismét a magyar királyi udvarnál találjuk fejedelme feltétlen bizalmának birtokában. Már 1460-ban Siennába küldötte őt Mátyás király, II. Pius pápához, hogy tőle a törökök ellen segítséget kérjen.¹¹⁾ 1462-ben ismét Velenczében találjuk hasonló ügyben¹²⁾, 1463-ban pedig, mikor már királyi Conciliarius és Vicecancellarius volt, Rómában.¹³⁾ 1465-ben Janus Pannonius és Rozgonyi János követek kíséretében II. Pius udvarához lett küldve, talán a végből, hogy tanácsával támogassa a magyar követség említett vezéreit.¹⁴⁾ Két évvel később ismét Velenczében látjuk, hogy a velenceieket, kiknek vezére Bartolomeo da Bergamo megverte volt a florenczi csapatokat, kibékítse a florencziekkal. S midőn ez nem sikerült, elment Florenczbe, hogy kijelentse a Signoriának, mi járatban küldte őt a király, s aztán Romának vette útját, hogy II. Pál pápától a törökök ellen segílyt kérjen, és Vitéz János számára a bibort kieszközölje. Igyekezeteit siker koronázta. Megnyerte részben a segílyt a törökök ellen és a pápa s a bibornokok biztosítását is, hogy az esztergomi érseket bibornoknak nevezik ki, a mi «meg is lett

volna, ha meg nem történik az a mi megtörtént,“ mondja Vespasiano.¹⁵⁾ 1474-ben meg avval bizta meg Mátyás király Györgyöt, hogy Bánfi Miklós kíséretében menjen el Nápolyba és kérje meg Ferrante (Ferdinand) királytól Mátyás számára Beatrix hercegnő kezét.¹⁶⁾

Végre az 1479-ik évben érte el pályájának tetőpontját: az 1478-ban meghalt Gábor érsek helyébe kalocsaí érsekké lett kinevezve, miután már királyától nápolyi követségében szerzett érdemei miatt a királyi cancellaria vezetésével ismét meg lett volt bizva¹⁷⁾. Csakhogy nem sokáig élvezhette fáradozásainak jutalmát; 1480 elején már nem volt többé az élők közt¹⁸⁾ a fáradhatlan diplomata s buzgó humanista, kiről méltán mondhatta el Bonfini, hogy »vir gravissimus et summa laude dignissimus semper habitus«. — Diplomatai tehetségeiről tanúságot tesz számos követjárása, humanisticus hajlamairól, kortársainak egyhangú tanúsága. Bökezüségét, melynek kétségkívül a szegényebb sorsú humanisták is érezték jótékony hatását, magasztalva említi Vespasiano (p. 289). Baráti viszonyban állott hazánk legjelesebb tudósaival, Vitéz Jánossal és Janus Pannoniussal,¹⁹⁾ kinek valószínűleg Paduában tanuló társa volt;²⁰⁾ és meleg barátság és rokonság kötelékei fűzték őt a római humanista körhöz²¹⁾. Hogy magas képzettségének maradandóbb emléket is akart hagyni, irodalmi működése is bizonyítja, melyről az imént említett római humanistákon kívül, Janus Pannoniusnak azon levele is tanuskodik, melyben panasz-kodik, hogy a Mátyás udvaránál levő humanista barátjai, első sorban Galeotti, minden könyvétől megfosztották. (Ep. Matth. Corv. III. p. 34). »Nemo iam Vestrum a me carmen expectet« fakad ki méltó boszankodásában, »nemo solutam orationem desideret: nemo translationes quas institueram et iam habebam in manibus, requirat: nemo me ultra literas dictare compellat: ad haec omnia sufficitis tu et Polycarpus. «A fordításban és a levél-írásban, a versben és a művészi prozában egyaránt jelesnek tűn-teti fel ezen egynehány sor Polycarpust. — De György nem érte be avval, hogy kortársainál és utódainál hírt szerzett magának, azon volt, hogy hazájában a humanismust terjeszsze és segít-ségével a tudományos életet fejleszsze. Mikor Nápolyból a

Beatrixxel való házassági szerződés megkötése után haza felé vette útját, mondja Vespasiano (p. 288. 289) „*Florenzbe jött, hol több mint háromezer forintért vett könyvet, hogy Pécssett, hol prépostsága volt, egy könyvtárt állítson.* S minthogy ezelőtt a király kancelláriájának élén, minden az ő kezén ment keresztül, azt tette, mit kevés ember tett az ő állásában. Először is a templomban, hol prépost volt, egy igen szép kápolnát építtetett, s oly jövedelmet adott hozzá, hogy minden reggel négy misét mondatott, s megparancsolta, hogy bizonyos ünnepeket minden évben tartsanak meg, s úgy biztosította e jövedelmet, hogy soha ne hiányozhassék. *S ugyan e templomban egy nagyon szép könyvtárt rendezett be, s minden facultásból tett belé könyveket s háromszáz kötetnél is többet gyűjtött össze s kijelölte a helyet, hová fel kell azokat állítani, s egy papot állított jó fizetéssel e könyvtár mellé, hogy a könyveknek gondját viselje s a tárt minden nap kinyissa s bezárja. S meghagyta, hogy a templom mindenféle paramentumokkal fel legyen szerelve, énekes könyvekkel, szentírásokkal, homiliariumokkal, passionálékkal, s minden könyvről, mire az egyháznak szüksége van, s kívánta, hogy minden jövedelem, melyet az egyháztól húzott s még több is, abba ruháztassék be; mert mindazt, mit mint pecsétőr keresett, szintén ama könyvtárra költötte.*“

Mit mindent nem tehetett volna hazája virágzásának előmozdítására ezen erélyes és nemes jellem, ha nem tagadta volna meg tőle a sors a fényes állásával járó gazdag javak élvezését!

Dr. ÁBEL JENŐ.

¹⁾ Garázda Péterről l. a «Vegyesek» rovatát e füzet végén.

²⁾ Archivio Storico Italiano. 3-a serie. XX. «Di tre prelati Ungheresi menzionati de Vespasiano da Bisticci. Commentario di Alfredo Reumont, letto nell'adunanza de 25 Maggio 1874 della società colombaria Fiorentina» p. 295—314.

³⁾ «Bisticci Vespasiano Janus Pannoniusról és György kalocsai érsekről». Ford. Pulszky Ferencz, Budapesti Szemle. 1873. III. p. 277—290. A Vespasianóból vett idézetknél Pulszkyknak eme fordítására utaltam.

⁴⁾ Igy pl. Várdai Péterről, a későbbi kalocsai érsekről mondja Bonfini (Dec. V. lib. V. p. 604) : *Accedebant litterarum studia, quibus in Italia diu operam dederat : hic enim ab ineunte pueritia, Johanni Vitezio Variensi tunc episcopo adeo placuit prae ingenii dexteritate optimaque indole,*

ut diligenter inter pueros suos educarit : ad Strigoniensem hic Archiepiscopatum evectus, canonicatu haud quaquam inhonesto donavit : propria quoque impensa Bononiae optimarum artium studiis excolendum curavit.

⁵⁾ V. ö. Andreas Pannoniusnak de regiis virtutibus szóló és 1467. szeptember elsején írt kiadatlan munkáját (cod. Vat. lat. 3186) : Ladislaum de Vingar consobrinum tue sublimitatis, Sigismundum de Paloz ac dominum Nicolaum Prim (vagy Prini) kik «operosissime atque excellentissime tam graecis quam latinis litteris operam dant». V. ö. Fraknói M. Könyv-Szemle IV. p. 115—116.

⁶⁾ V. ö. a következő mindeddig kiadatlan levelet (cod. Monac. 5369, saec. XV. fol. 56a—60b) *Georgius Augustinus Zagabriensis* Magnifico ac generoso domino *Nicolao Ostphi praeposito Strigoniensi* dignissimo S. P. D. Salvum ac incolumem te esse cupio. Quam permolesta mihi discessio mea abs te fuerit nostre consuetudinis diremptio, tue generositati lubens si mentem verba sequerentur exponerem. . . . (Nagyon kívánta volt őt látni). Quod cum diucius mecum volverem quomodo qua via quave ratione id exequi possem, tandem statueram prius tuam antequam ad humanitatem accederem, litteris tecum agere, ne penitus istuc, quovis tempore quavis aetate id contingeret, ignotus venirem. Scripseram itaque tuam ad amplitudinem una cum domino *Helia Czepes*. . . . (De levelök utközben elveszett) quippe nec mee nec Helie uti istic accepimus litterae tibi redditae fuerant, meque pene ignotum, qui absens tue humanitati notus esse cupieram, reddidit. Nihilominus tamen ut uterque nostrum istuc advenit tanta te humanitate praeditum conspeximus ut . . . nosque tuum in contubernium ac si sexcentis annis antehac convixissemus gaudens accepisti . . . cuius rei et ipse *Maro clarissimus omnium vates* non ignarus ipsum Jovem summum deorum gentilium etiam hospicio praefectum memorat. Inquit enim : Jupiter hospitibus nam te dar e iura loquuntur ? . . . (fol. 57b). Cumque tot dies permanserimus unius tamen instar diei istic moram habuisse creditum est. . . . Namque, uti te non fugit, nocte saepe et saepenumero in sermonibus conferendis producta vix seperabamur. . . . Discedentes itaque tua ab humanitate, vir amplissime, tuaque nos consuetudine privari videntes tametsi *hoc nostra studia quibus incumbimus, meaque praecipue*, exigere videbantur, quam aegre tulerimus, quamve magno dolore affecti fuerimus, tu velim ipse iudices. *Corpore quidem Ferrariam versus tendebamus, animo semper Bononiae persistenti* navigando digrediebamur . . . adeo ut quamquam ipso die satis procul a Bononia navigassemus, tu tamen nos et nocte consequi visus es. . . . (Most hosszasan elmondja, hogy útközben hajótörést szenvedtek, érdekes e leírásban a következő passzus : Vas tamen vitreum *Zukka vulgariter nuncupatum* adhuc intactum meo adhaerens lateri . . .) fol. 60 a következők az utóirat : *Janus nostro in reditu nondum reversus erat*, sabbato tamen proximo qui est dies tertius Kal. Julius rediit ; quam laeti eum viderimus vix verbis explicare possem, uti eum quem magnopere exoptaveramus. Illico eum convenientes tuo ei nomine salutes diximus quas gratissimas habuit, eumque esse ac fore tibi coniunctissimum certo

scias ; postquam comitas temporum adierit, te visendum istuc accedere pollicitus est. Tua me humanitas commendatum habeat. Tuam praeterea Magnificentiam oro dominis Petro et Gregorio, dominoque Marcello rono nomine meo dic salutem. Marcello pro suis calamis quibus me donaverat age singulares gratiarum actiones ; dominoque Joanni Treverris' me commenda. Vale et salve. Ferrariae, octavo Idus Julius. — Most móg egy utóírat következík : Scriptis litteris supervenerunt novitates de concilio Ratisponensi. Imperator ibi non adfuit, sed sua legatio ; dux Burgendiae in persona illuc accesserat. Quid actum sit ibi et quae confecerint proximis litteris tuam humanitatem certiozem faciam, et orationem quam dominns Eneas episcopus Senarum ac capitea ibidem confecta tibi transmittam stb.

⁷⁾ V. ö. Raphael Regius több értekezéséből álló gyűjteményét, melynek elseje «Raphael Regii epistolae Plynii qua libri naturalis historiae Tito Vespasiano dedicantur, enarrationes», és megjelent Gulielmus Tridinenensis cognomenti Anima moa kiadásában Velenczében 1490. május havában. A második értekezés, melyből vettem az idézett passust. Paduae idibus Maiis 1488 van keltezve.

⁸⁾ V. ö. az idézett értekezések harmadikát, mely kelt Paduae idibus Martiis 1489. és a negyedik értekezésnek, mely Paduae sexto calendas Julias 1489 kelt, Sigismundus Ungarus-hoz intézett előbeszédét.

⁹⁾ V. ö. Vespas. p. 286 «az esztergomi érsek nevelte ; fiatalságában ugyanis Páduába küldte, hogy magán- és egyházi jogot hallgasson, s mind-egyik tudományban kitünő jártasságra vitte, Páduában tudorságot nyert s ekkor Magyarországra tért vissza ... az esztergomi érsek házába s ő méltóságánál nagy kegyben volt». Mátyás királynak II-ik Pál pápához intézett egyik levelében is (Epist. Math. Corv. II. nr. 23. p. 77) az áll, hogy «misi ad V. B. ... hunc Venerabilem Georgium Praepositum Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis Artium et Decretorum doctorem.»

¹⁰⁾ Cod. Laurent. plut. LIV. col. XIX. fol. 37b. 38a. E levélre hivatkozik Fraknói is (Vitéz János élete, p. 133).

¹¹⁾ V. ö. II. Pius levelét Mátyás királyhoz Theinernél II. p. 351, Praynál III. p. 252. Kaprinainál II. p. 395 s több másnál : «...Venit ad nos dilectus filius Georgius Policarpus cum credentialibus litteris et circa factum Turcorum nonnulla nomine Celsitudinis tuae exposuit, in quibus diligenter et cum fide se habuit, nihil omittens quod ad Officium boni servitoris pertineat ... promittimus ut sint brevi in manibus praefati Legati nostri quadraginta millia ducatorum....» Lásd Georg Voigt, Enea Silvio de'Piccolomini. III. p. 670.

¹²⁾ V. ö. Mátyás királynak Emo velenczei nagyhoz Georgius Praepositus nevű követének ajánlása végett in profesto B. Catharinae V. et M. írt levelét, mely mint Teleky (Hunyadiak kora III. p. 307) kimutatta az 1462 ik évből való. V. ö. továbbá Janus Pannoniusnak Christophorus Maurus dux Venetiarum-hoz intézett levelét, mely kelt Quinque-Ecclesiis die 5. Kalendarum Octobrium 1462 (Jan. Pann. művei II. p. 85) : «Quanti me et imprimis avunculum meum Varadiensem Episcopum V. faciat Serenitas

literis suis *per Polycarpum nostrum* missis plane declaravit». A levél keltének napján tehát Polycarpus követségéről már visszatért volt. Magára a követségre vonatkozik Janus Pannoniusnak Raphael Tonenzoniusához Pécsből 1462-ben intézett levele (J. P. művei II. p. 87): *Ceterum quod scribis Polycarpum nostrum* laudabilem isthic et fructuosum huic regno *egisse legatum* et libenter audio et facile credo.

¹³⁾ Mátyás király levelei gyűjteményének első részében az 52—57. szám alatt közölve vannak Mátyásnak több bibornokhoz intézett ajánló levelei, melyek közül az 52-, 53- és 56-ik számukról nincsen okunk feltételezni, hogy keltők hibásan van 1467 helyett 1463-ra téve. Lásd alant. A Teleky-féle oklevéltárban (XI. p. 78) is van egy ide vonatkozó az 1463-ik évből való okmány: Misi ad Vestram Sanctitatem hunc Venerabilem dominum Georgium Prepositum Vicecancellarium nostrum multis arduis de rebus nunc opportunis, per me sufficienter informatum, sed et omni facultate tractandi et concludendi quecunque negotia instructum et ita misi ut usque ad revocationem Oratis ibi officio fungatur, quem utpote bene cognitum Beatitudini Vestre pluribus verbis commendatum existimo, nisi quod iam toties fidem eius et prudentiam sum expertus stb. Ugyanott p. 79. Mátyás király ugyanazon Georgius Praepositus Quinqueecclesiensist valamely bibornoknak ajánlja. — Mátyás király levelei közt az I-ső rész 63-ik száma (1463-ból) Györgyhöz mint ad «Oratorem suum Romae» van intézve. Minthogy pedig a pápa különféle ürügyek alatt vonakodott Mátyásnak rögtön segítyt küldeni, a 66-ik szám alatti levéllel (szintén 1463-ból) visszahívja őt «ne amplius Sanctitati Suae fastidio illic sitis».

¹⁴⁾ Vespas. p. 286. «Mikor a pécsi püspök mint követ Rómába ment, vele küldték György urat, kinek nagy hire lett, mint olyan embernek, kinek sok dicséretre méltó tulajdona van». (Vespasiano különben tévesen úgy adja elő a dolgot, mintha ez lett volna György legelső diplomatai alkalmaztatása.) Mátyás király levelei közt (II. nr. 23) szintén van 1463-ból külön ajánló levél György számára, melyből talán azt lehet kivenni, hogy György nem Janus Pannoniussal egyidőben, hanem csak utána lett a curiához küldve.

¹⁵⁾ E követség történetét csakis Vespasianóból p. 286—288 ismerjük. Fessler és Teleky semmit sem tudnak róla, pedig már Koller Hist. Episc. Quinqu. Eccl. IV. p. 157 közzé tette volt Mátyás királynak II. Pál pápához intézett és Georgius Praepositus Quinqueecclesiensis, Consiliarius et Vicecancellarius számára kiállított ajánló levelét, mely kelt Budae, feria tertia ante Palmarum anno Domini 1467 (márczius 17-kén) és világos szavakkal az 1466. őszen tartott Nürnbergi német birodalmi gyűlésre hivatkozik («Non dubito quin ea quae pridem Neurenbergae inter nonnullos Alemaniae principes agitata sunt, jam Vestrae innotuerint Sanctitati».) Koller i. h. közli a többi ajánlólevelet is, melyet fentebb az 1463. évnél felemlítettem, és talán azért is, mert a rendelkezésére álló Apographum Pálffyanyumban 1467-ből voltak keltezve, azt állítja, hogy a kiadásban olvasható 1463-t 1467-re kell kiigazítani, azért mert «a. 1463 Praepositus

Quinque-Ecclesiensis erat Johannes, cui [a. 1465] ad Variadensem Episcopatum translató Georgius successit». Fessler V. p. 94, ellenkezőleg azt hiszi, «dass dieser Johannes bis zu seiner Ernennung zum Bischofe, nichts mehr als Subdiaconus aus besonderer Begünstigung bloss den Titel, vielleicht auch die Einkünfte eines Fünfkirchner Propstes; Georgius die Würde besessen habe. Wahrscheinlich dünkt uns auch, dass eben dieser Georgius schon im J. 1460 am päpstlichen Hofe des Königs Gesandter und Hasznós (nach damaliger Affectation der Gelehrten Polycarpus) zugenannt, derselbe Polycarpus war, von welchem Janus Pannonius schreibt (v. ö. a. fön-tebb idézett két levelet). Teleky III. p. 307 helyesli Fesslernek ezen nézetét, melyet egyszerűen lefordít, de III. p. 278 ismét két különböző személynék nézi Györgyöt és Polycarpust. Hogy Györgyöt családi nevén Hasznosnak hívták, az nyilván nem egyéb Fesslernek valószínű sejtelménél, mégis maga Fessler V. p. 292 már egész határozottan Georgius Hasznos von Fünfkirchennek nevezi, Reumont pedig szélitiben használja róla a Hasznos nevet, úgy látszik azon hiszembben, hogy okmányok által van igazolva. — Minthogy az általam e jegyzet elején említett Koller idézte levél kétségtelenül 1467-ből való, perczig sem fogunk habozni, hanem Györgynek credentiales-ét (Mátyás király levelei között I. nr. 55), mely ugyan azon napról van kelteztve, mint az említett levél (t. i. feria tertia ante Palmarum) és ugyancsak Györgynek Velenczébe és Rómába való küldetetését említi, 1463 helyett 1467-re fogjuk helyezni. («... Dominum Georgium Praepositum Quinque-Ecclesiensem Consiliarium et Vicecancellarium nostrum ad Illustrissimum Dominium Venetorum et in Curiam Romanam transmissimus oratorem» még pedig «pro certis et arduis negotiis cum publicis et ad defensionem et rem fidei contra Turcos pertinentibus tum nostris privatis»). Mátyás király leveleinek II-ik részében van három levél Rómában időző követéhez (úgy látszik Györgylőz) intézve nr. 12 Mátyástól, nr. 13 valamelyik tanácsosától, nr. 17 úgy látszik szintén valamely tanácsostól. Az utolsó kelte: ex Posonio. 10 Apr. 1468. — Megjegyzendő végre, hogy Vitéz Jánosnak a bibornoki méltóságra való candidálásáról eddig csak egy forrás volt ismeretes: II. Pál pápának 1471. január 8-kán Vitézhez intézett levele (Theinernél II. p. 417, Fraknóinál «Vitéz élete» p. 178), melyben említi, hogy Mátyás többször ajánlotta a bibornoki méltóságra, s hogy majd annak idején tekintettel lesz rá. — Reumont különben i. h. p. 311, úgy látszik helytelennek tartja Vespasianónak Vitézről e helyen mondott állítását, azt írja ugyanis, hogy György meg volt bízva, szerezze meg *Várday István számúra* a bibort; és tény, hogy akkor tájban ez iránt is folytak alkudozások a magyar udvar és a curia között.

¹⁰⁾ Történészeink azt állítják, hogy nem György prépost, hanem Gábor kalocsai érsek volt Bánfival együtt Nápolyban, s ezen állításukat avval támogatják, hogy Bonifini szerint (Dec. IV. lib. III. p. 577) Bánfi Miklós és *Georgius archiepiscopus Colocensis* voltak a nászküldöttség tagjai. Minthogy pedig az akkori kalocsai érseket Gábornak hívták, azt hiszik, hogy Bonfini tévedésből Gabriel helyett Georgiust írt. Én ellenben

csaknem biztosnak tartom, hogy Bonfini az i. h. György prépostnak tévedésből még érsekké való kineveztetése előtt adta meg az érseki címet. Azt ugyanis, hogy György járt el ama követségben Bánfival együtt, bizonyítja Vespasianón kívül (p. 288—289) Mátyásnak egy 1474-ben kelt oklevele (Wagner Genealogiájában ed. 1802. I. p. 20—21), melyben Bánfi Miklós többi értelemei közt felsorolja azt is, hogy «praecipue duas vias magnas et laboriosas pro nobis et Regno fecit: primam cum Reverendo Georgio Praeposito Quinqueecclesiensi ad serenissimum Principem Ferdinandum Regem Siciliae, alteram» stb. — Azon körülmény, hogy György mint Georgius Prepositus Quinqueecclesiensis, Thesaurarius Regie Maiestatis *Budae* in festo Clementis pape anno Domini Milesimo Quadringentesimo septuagesimo sexto meghívja a Bártfaiakat Mátyás és Beatrix menyegzőjére (Teleky, oklevéltár XI p. 576—577) és így már Beatrix megérkezése előtt ismét Budán van, semmit sem bizonyít föltevéssem ellen, mert mint Telekyből IV. p. 483 kitűnik; a követség másik tagja Bánfi Miklós is jóval Beatrix előtt érkezett Magyarországra. — Az egykoru nápolyi cronista, (Cronaca di Notar Giacomo, publicata da P. Garzilli Napoli. 1845. p. 125; Reumontnál i. h.) azt állítja ugyan, hogy a magyar követ «per causa del matrimonio» az 1475-ik év június 20-án jött Nápolyba, de ki tudja nem-e érti ő ezen követ alatt a boroszlói érseket, kit Mátyás (v. ö. Epist. Math. Corv. IV. p. 22—24) ezen ügyben előbbi követeinek utána küldött. — Egyébiránt Vespasiano, ki p. 288 azt mondja, hogy György Rómában való tartózkodása alatt lett a nápolyi követséggel megbizva, p. 286 azt állítja, hogy tanulmányai bevégeztével Paduából vissza tért Magyarországra és „az *érsek házában élván* a változásoknál, melyek ott történtek, mint fölötte óvatos és okos ember, oly módon viselte magát, hogy a király bár gyanúval viseltett iránta, mégis, minthogy az udvarnál okosabb ember nem volt, kényszerült őt fölhasználni». Mivel e szerint György Vitéz János bukásakor 1471-ben Magyarországon tartózkodott és különben sem valószínű, hogy 1467-től kezdve egészen 1474-ig folyton Rómában élt volna, helyesnek tartom Reumont feltevését (i. h. p. 311), hogy György 1467-ki római követsége után visszatért Magyarországra és ott tanúja volt Vitéz tragikus bukásának. — Fessler V. p. 292 azt is állítja, hogy György részt vett az 1474-ik év januar 12-kén tartott olmczei alkudozásoknál is. De erről sem Eschenloer (II. p. 318) sem Dlugoss (XIII p. 522) sem Teleky (V. p. 397—398) nem tud semmit sem.

¹⁷⁾ V. ö. Vesp. p. 289. «Visszatérve Magyarországra, a király megint pecsétórré nevezte ki, a mi a király után a legnagyobb állomások egyike. Mikor a cancelláriát átvette, akkor a kalocsai püspökség megürült. A király tüstént írt a curiához és kinevezette». — Kaprinai p. 75 azt mondja Polycarpusról «quem in aliis litteris, quibus eum Regis et regni procuratorem ac universorum in curia Romana negotiorum actorem Rex creat, *Apostolicum Scriptorem* vocat». Nem tudom milyen levélre céloz itt Kaprinai, de kétséget sem szenvedhet, hogy György az említett címet nem ez idő tájban, hanem pályája kezdetén nyerhette el. — Elődjé Gábor érsek már

1878. sept. 24-kén mint megholt említették; 1879. febr. 1-jén pedig már a pápa Györgyöt megerősítette érseki székén és megengedte neki, hogy a pécsi prépostságnak jövedelmeit (körülbelül 140 arany évenként) is huzza, tekintve azt, hogy érseki javadalmai a török háborúk alatt nagy kárt szenvedtek. — A pápa ezen levele (Kollernél IV. p. 411) kelt Romae anno incarn. Dom. 1478 Kal. Febr. (Katona Hist. Metr. p. 454 szerint 1479. 25. Martii). «Mivel pedig a pápák ezen időben az esztendőt úrnapijától kezdték számlálni, itt a közönséges számítás szerint 1479-ik évet kell értenünk». (Teleky V. p. 209.) V. ö. a Mssta Romana Batthyaniana-t (Praynál Hierarch. II. p. 78) az 1479-ik évhez: «Prima Febr. Georgius Praepositus — — — fit Archiepiscopus Colocen. per obitum extra curiam».

¹⁸⁾ Bonfini Dec. IV. lib. V. p. 442. hibásan teszi György halálát és utódjának, Várdai Péternek kineveztetését 1478-ra. Ez utóbbi már 1481. április 24-kén mint kalocsai érsek fordul elő (v. ö. Teleky V. p. 209) bár csak 1482. febr. 16-án lett a pápa által megerősítve. — Mátyás egyik levelében, mely Zágrábban 1480. jun. 14-én kelt, már a kalocsai érsekség üresedéséről van szó; akkor tehát György már nem volt életben (v. ö. Katona Hist. Metr. I. p. 456—457.). Horváth Mihály (Natales Archiep. Metr. Coloc. 1746) részben Bél (Not. Hung. Nov. III. p. 555) és Bonfini nyomán György érsekségét hibásan az 1474-től 1478-ig terjedő időre tette.

¹⁹⁾ V. ö. Janus Pannonius következő epigrammjait. 1. (munkái közt nr. 140).

Ad Polycarpum.

Gratulor a terra salvum rediisse Latina,
 Numina nec votis surda fuisset tuis.
 Gratus hoc fiet, si nos Polycarpe revisas,
 Ni post tam longum tam breve taedet iter.
 Quando ego te tuta suspensus luce tenebo
 Narrantem vastae dura pericla viae?
 Quis status Ausoniae, quae sint tibi tempora rerum,
 Quas urbes, quales videris ipse viros.
 Quodsi non fallit cupidam spes irrita mentem,
 Tota tuo nobis pectore Roma venit.

2. (Mindeddig kiadatlan, cod. Vat. lat. 2847 chart. saec. XV fol. 56b.)

Ad Polycarpum.

Occurrit quicquid, tu mox epigrammata poscis
 Nec fieri hoc debet, nec Polycarpe potest.
 Nec valet ex omni signata moneta metallo
 Sed quae vel rutilat fulva vel alba nitet!
 Tum demum facili componam pectore carmen,
 Si dederis dignam carmine materiam.
 Hanc olim festiva tenent epigrammata legem
 Commendet pungens semper ut illa sapor.
 Sunt quaedam nullo quae possim dicere metro.
 Sunt quaedam quae vel dicta leporis habent.

Aligha ide sorolandó a következő epigramm (J. Pann. művei II. nr. 350).

Ad Georgium.

Nil mihi das, quando tristi das fronte, Georgi,
Larga suam faciem debet habere manus.

²⁰⁾ V. ö. Janus Pannonius levelét Raphael Tonenzoniushoz (művei II. p. 87): «Novi ego iam pridem virtutem hominis et doctrinam. Vestra tamen testimonia hic inter nos plus habent ponderis, *quam si ille a me condiscipulo quondam suo praedicaretur*». Hogy György Paduában nevelkedett, Vespasiano tudósításából tudjuk, azt, hogy Janus Pannonius közel hét esztendő-t töltött Paduában (1451—1458) Fraknói mutatta ki (Vitéz élete p. 154).

²¹⁾ Hogy Georgius Trapezuntius hires philologus fiának Andreas Trapezuntius sógora volt Györgyiünk, kitűnik Marco Antonio Altieri római patriciusnak (1450—1532) egy művéből (Li Nuptiali di Marco Antonio Altieri. publicati da Enrico Narducci. Roma 1873. p. 150. E mű 1506 és 1513 közt készült), hol azt mondja, hogy Andreas Trapezuntius azért maradt egy ünnepélytől távol, mert: «succasase la morte si vicina de misser Jacovo Tribisunta suo fratello, et de misser *Giorgio Policarpo suo cognato*, quello scriptore et *questo non tanto scriptore ma dignissimo oratore de quel Re de Ungaria*. Consideranda la immensa et lacrimabil sua iactura, satisfactose allo officio dello amico et benivolo suo affine per si iusto impedimento me persuado nollo penzi cavalcarce.»

ESZMÉK AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁSRÓL.

Csak az utolsó évtizedekig is, ha magyar irodalomtörténetírást említettünk, egyetlen egy férfiú tűnt fel elménkben, ki egy maga hajtotta végre azt, mi külföldön — így mondogattuk — egész koroknak, egész nemzedékeknek képezte munkakörét. S ép ezért később kételkedve kérdeztük magunktól, lehetséges-e, hogy ily óriás anyaggyűjtés és rendezés, már sokfélesége miatt is, teljesen helyes ítéletek vezérlete alatt esett meg? s valóban lassankint egyre feltűnőbb jelenségek tanúsították, hogy irodalmunk nagy kincstárnoka is az emberi sorsnak van alája vetve, hogy neki is megvannak a maga elfogultságai, hogy bámulatos szorgalma mellett is egymagára hagyatásában nem egy tévedésbe esett. Végre az olyan eleinte félénk szuttogás is hanggá erősült s rendkívüli érdemei mellett is mindinkább feltűnt nézeteinek gyakori egyoldalúsága és az általa felkincselt anyag feldol-

gozatlan volta; és midőn a munkában megöszült alapító munka közt szállt sírba, szellemi örökségére egész sereg rohant tettől hevülten, s megkezdődött egy újabb időszaknak szürkülete. Alkonyi vagy hajnali-e ez a szürkület, azt cikkünk fejtegetéseiben közelebbről fogjuk megvitatni. Annyit előre mondhatunk, hogy öntudatos eljárást, módszert ez új mozgalomban vagy éppen nem vagy csak ösztönszerűleg, egyéni szeszélytől változottan, vagy végre a legferdebb irányban találni.

Elég jellemző, hogy még eddig senkinek se jutott eszébe bizonyos elveket, irodalomtörténetírási módszert vagyis kritikai irányt tűzni ki. Pedig ez nem lett volna fölösleges munka: annyira nem, hogy ez alkalommal meg is próbáljuk tőlünk telhetőleg e mulasztás pótlását.

Az a két ellentétes áram, mely a tudomány különböző rétegeiben váltakozva jelentkezett, a deductio és inductio, annak a tudományágnak is váltakozva szolgált táplálására, melynek mai álláspontját felmutatni szándékunk. — Midőn a reformatiónak egy ideig theologizálásba fojtott szabad szelleme új életre kelt a múlt században, erős rationalismussal kezdte tisztázni az eszméket, még pedig a természetes fejlődésnek, a történelmi szempontnak oly mellőzésével, hogy általános érvényt tulajdonított annak s rendszerré alakította azt, mi mintegy hosszú fejlődésnek levén eredménye, egyedül *egy* mozzanatot, *egy* stadiumot képviselt. Így azután a különböző korok szellemeinek elütő nyilvánulásai egyetemes szabályoknak szorultak Procrustes-ágyába, a minél azután nem a dolog lényegéből származó törvényesség volt a mérvadó, hanem előre megállapított, kigondolt kategoriák és merész általánosítások.

E dogmatismus kedvező talajra a bemélyedni szerető, elvont és metaphysicai német szellemben talált: s itt hajtott ki a phloisophiának egy új ága, az, melyet Baumgarten aesthetikának nevezett el. Követőinek ködös, scholasticus aesthetizálását századunk elején kezdte ellensúlyozni az egykor Bacontól újra ébresztett inductiv irány; az élettől elszigetelt s az elmekalandozásba vesző dogmatismus sivársága a történetírást majdnem halálosan bénította volt meg: életrevalóságát végre visszanyerte, midőn a gyakorlati érzékű, világos fejű francziák karolták fel. E mozgé-

kony népnek, mely soha sem tud érthetetlen lenni, mert inkább fölületes marad mint értelmetlen, szelleme volt szükséges arra, hogy a germán szellem hatalmas vívmányai az emberiségnek közkincsévé váljanak; az angol műveltség nagy, de nem elég formaérzékkel kifejezett eszméi is csak úgy tudtak kelendőkké válni, hogy elebb francia csatornákon jutottak a continensre. A XVIII. században így lett Franciaország az angol philosophiának hirdetője, míg viszont a jelen században közvetlenül fordult a némethez s ennek megbecsülhetetlen bányáit kezdte a művelt világ számára kiaknázni.

Az irodalomtörténetírásra rendkívüli fontos hatással volt Herder «Ideen zur Geschichte der Menschheit» című műve. [1784—87.] Herder itt először fejtegette ama nagyfontosságú elvet, hogy a szellemi tünemények, tehát az irodalom jelenségei is bizonyos külső körülményektől, az illető nép földrajzi helyzetétől és fajjellegétől függnék. Ugyane felfogás teszi Herdernek a népköltészetéről, Ossianról, Shakespeareről, a bibliának és általában a keletnek költészetéről írt fragmentumait oly nagy jelentőségüekké. Herder követői e téren a német romantikusok lettek. E szellemes férfiú elveit alkalmazta Schlegel *Frigyes* is, ki elebb csak az ókornak, utóbb az összes irodalmaknak fejlődését tárgyzó tanulmányaiban és előadásaiban finom költői érzékkel jellemezte a különböző népek szellemét. Bátyja, Ágost Vilmos, rendkívül széles látó körrel tárgyalta a drámai irodalom történetét [Ueber dramatische Kunst und Literatur. 1809.]. A német romantikus író ezen irányának, mely rendkívüli szeretettel és bemélyedéssel tanulmányozta a távol eső népek irodalmát is, Franciaországban Madame Staël [ejtsd Sztál] nyitott utat «De L'Allemagne» című könyvével. Staëlné, ki oly merészen markolt a vallási és társadalmi eszméknek darázsfészkébe, az irodalomtörténetírás terén is új korszaknak vetette meg alapját. Már egyik korábbi művének jeligeje lett az új irodalomtörténeti iskola axiómája: Az irodalom a társadalom kifejezése. [La littérature est l'expression de la société.] Schlegelétől eltanult történelmi érzékével a faj-psychológiának lépett terére, kiszakította magát a nemzeti előítélet karmai közül, széttörte a hagyomány formalismusát s az egyént állította helyébe, kit a maga érzései s esz-

méi kis világgá alkotnak e nagy világban. Ez által az irodalomtörténetírásnak új feladata lett: t. i. e kis világ és nagy világ viszonyainak, kölcsönös egymásra hatásának vizsgálása. Erre az útra lépett Villemain Abel is.

Villemain, politikai okok hatása alatt, a múlt századot tevén tanulmánya tárgyává, — mint később Hettner, — már a huszas években megkezdte az eszmeáramlatok kutatását. Az irodalmat ő azon érzésekkel, azon eszmékkel egyetemben veszi tekintetbe, mik azt szülték. Megkülönbözteti az életet visszatükröző, activ irodalmat, s meg azt, mely mesterséges s csak könyveknek visszfénye: azaz a tapasztalat és az elmélet szülötteit; de az utóbbiaknak is amaz előbbiekben keresve fogantatásukat. E megkülönböztetésből ered aztán, hogy az irodalmat kiválóan tapasztalati tudománynak tekinti, melynek fölfogása sem hagyományoknak, sem elveknek nem vaskalítja, s a mely folyton terjed, ujul, ifjul az emberi elmével egyetemben. Az irodalmat sem többnek, sem kevesebbnek nem nézi, mint az emberiiség lelkének; jelenségei csakis annyiban bírnak előtte érdekel, a mennyiben társadalmi fejlődésnek, a szellemi szabadságnak jelenségei; ezért köti össze szorosán e tényezőket mint okokat s okozatokat. Természetesen következik e felfogásból, hogy a történetíró feladatát abban találja, hogy az a *korbeli és helyi igazságnak* megértésére törekedjék, ezt kutassa ki, ezt érezze át s ezt teremtsé újra vissza; hogy az egyes személyek physiognomiáit alkossa vissza, és saját korunkról elfelejtkezve, idézze szemünk elé őket nemcsak costumejeikkel, de szenvedélyeikkel együtt, melyeknek küzködéseit dramatizálja. Egyszersmind nem felejt el kiemelni, bár visszautasít minden rationalis fatalismust, mily nagy összefüggés van az egyén és a kor közt, hogy még a zászlóvivők, a vezérek is tulajdonkép csak a kor szellemének közkatónái.¹⁾

Ime a különben németül sem értő s angol műveltségű Villemain, ki megkezdte a német philosophia nyers ércdarabjainak felolvasztását s formába öntését, hogy egyik nagy utódjának

¹⁾ A. Villemain: Cours de la littérature au XVIII. siècle. II. 222. 377. 391. III. 199. IV. 343—4. 360. 365.

hasonlatával szóljunk. Ime ő már mint a hegelianismus tanítványa, ki a fejlődés, az «Entwicklung» kérdésébe merülve, a természeti törvényeket kutatja. Ugyanazt az irányt kezdi meg ő az irodalmi kritikában, mit Guizot a történetírásban, Cousin magában a philosophiában. A critique naturelle tulajdonképeni tanítványaiul még sokkal határozottabban Villemainnek két utódja lép fel: az egyik Sainte-Beuve, ki magának Villemainnek, a másik Taine, ki viszont Sainte-Beuvenek álláspontját fejleszti ki; amannál az egyén szorosabb környezetével, emennél pedig általánosabb viszonyaival van összeállítva s tekintetbe véve. Sainte-Beuve volt az első, ki elvvé emelte a physiologiai módszert az irodalomban, s eljárását maga foglalta rendszerbe. Ő a művet szerzőjével szoros kapcsolatban s ennek testi szervezetére különös tekintettel veszi szemügyre; egy pillantást vet előbb az író szülőföldjére, családfájára vagyis fájára, s a szülőkön s testvéreken kívül néha még az utódokat is figyelmére méltatja. Az illető egyén tanulmányait, növeltetését vizsgálja, úgy ama köröket, melyek közepében annak tehetsége mintegy kifeslett, megtestesült, fölserdült. E határvonalakba illeszti bele aztán emberének vallási nézeteit, a természethez tanúsított hajlamát, viszonyát a nőkhöz, anyagi körülményeit, napi élete módját, gyöngéit, sőt esetleg vétkeit is. Tagadhatatlan, hogy Sainte-Beuve a helyett, hogy eszmék áramlatával, alakulásával foglalkoznék, a rejtettebb rugókat keresné s *egész* képet bírna rajzolni: csak a mozaikrakó hangyaszorgalmával keresgéli össze a legaprólékosabb külbefolyásokat, s az egyént soha sem teljes nagyságában, ellenkezőleg épen egyoldalulag mutatja fel; de ez csak saját tehetségének s nem a módszernek tudható be, mert valóban csak e módszer képesít bennünket az irodalom termékeit kellő szempontból itélni meg, s ez óv meg holmi nem létező szépségek kiokoskodásától, mibe oly könnyen vezetnek különben a rhethorikai sallangozások. A metaphysicai subtilitásoktól, a fény- és árnyoldalak chablon-szerű keresgélésétől már Villemain kezdte megmenteni az irodalmi kritikát: a positiv alapelveket erre most Sainte-Beuve adta meg.²⁾

²⁾ V. ö. D'Haussonville vicomte tanulmányát Sainte-Beuveről 261 s köv. ll. — Bár a critique naturelle elvei alól meglehetősen iparkodók

A physiologiának ez apostola azonban még elismeri, hogy a lelek visszaható, sőt átalakító erőt is fejthet ki a különben oly fontos külbefolyások ellenében; ő nem tagadja meg az akarat szabadságát: ezt teszi már követője, ki a philosophiában Schopenhauert, a történetírásban pedig Guizot-t s főleg Bucklet ismeri el mesterül. *Taine Hypolit*, kiről szólunk, az angol irodalomról tett nagyszerű tanulmányaival emelkedett hírnévre s valóban ő az angoloktól tanult is sokat, főleg az irodalmi kritika két hősétől: Macaulaytól és Carlyletől. Macaulay higgadt, erős logikája az angol positivismust bizonyos ügyvédiességgé fejleszti, melynek folytán ellenfelére annyi érvet halmoz egyre másra, hogy ennek véleménye nyögve adja ki lelkét. Bele éli magát egészen a korba, az egyének lelkébe s a multat, bár talán egy-egy vonásnak élesebb kiemelésével, de egész mozgalmasságában idézi elénk, úgy dramatizálva, mint ezt Villemain kívánta, kinek ő tulajdonkép csak ismétli szavait a történetíró feladatát illető felfogásában. Ez a mozgalmasság Carlylenél már a phantasia viharos hullámmászába megy át; Carlyle már elveszti Macaulay derült nyugalmit, tárgyilagosságát, ő vízióig emelkedik, s egy örültnek, prophetának és bölcsnek szellemét egyesíti magában, angol puritáni korlátok közé szorítva a német metaphysicát.

Ez angol írópár mellé sorakozik Taine, ki Macaulaynak erős logikáját Carlyle hatalmas képzelőerejével egyesíti. Ő oly tisztában van eszméivel, mintha mindenik meg volna jegeczedve: szelleme olyan alpesi tündérvidék, melynek kristály-hegyeire a képzelet villanyos fénye vet világot. Mily ragyogó, mily vakító színeket játszik! Egyik perczben illatfuvalom leng körül, a másikban lavinarobaj, zivatar süketít. De e túlfeszítés, idegeinknek e megrázása után mily kimerültség is lep aztán meg. Gyöngébb szervezetű olvasó tíz-husz levelénél többet nehezen képes a nélkül elolvasni, hogy fejfájás ne érje utól: ez ideg-beteg író, ki tulajdonkép csak átöltözött nagy, reproductiv költői

kimenekülni D'H., sőt néhol cáfolásukba is ereszkedik, olvasóinknak épen az ő egyik tanulmányára utalhatunk mint a critique naturelle egyik kiválóbb jelenségére. Lásd Sand Gyögyről szóló essayét, mely az Olesó könyvtárban jelent meg magyarul.

tehetség még olvasóit is idegbetegekké teszi, mert minden sora egy-egy villanytelep, minden szavából, betűjéből egy-egy villanyszikra pattan elménkbe, mely felráz s összerázkódtat az elbágyadásig. Mily érthető, ha egy ily író Macaulayt nem egyszer unalmasnak találja!

Tainenek módszere, mint említők, nagyban különbözik hazájabeli mesterétől, Sainte-Beuveétől. A fatalismusnak híve ő. Nem a mindennapi élet aprólékosságaiban keresi a jellem kulcsát, hanem ebben a három elemben: a faj-, kor- és éghajlatban. Az egyén nála csakis e három elem szüleménye; az erkölcsi embert csak az állatiból érti meg: mindig a testalkatot veszi figyelembe, az egyediséget és a szabad akaratot határozottan tagadva; egyedül a fajiség és ösztön szülőtteinek ismeri el az ember tetteit. Ezért nem is bír ő az egyén lelkének mélyébe hatolni: míg Sainte-Beuve aprólékossága miatt volt egyoldalú jellemző, Taine rendkívül merészen oda vetett körvonalozásai miatt válik egyoldalúvá. Sőt ez egyoldalúságot egész elvvé emeli, mibe Macaulay tévesztette, a kinek már Ste.-Beuve nem győzte ócsárolni abbeli «veszedelmes tanácsát», miszerint a történelmi rajz pontosságának hiányát a jelentékenyebb jellemvonások erősebb színezésével pótoljuk. Taine ezt az elvet hajtja túl vagy ferdíti el: ő már nem *csak néhány* jellemvonást vesz föl, hanem csakis egyetlen egyet, melyet ő főtehetségnek (faculté maitresse) nevez el, s ebből származtatja le az illető embert egészen; mert ő előtte az ember nem is egyéb mint *egy rúgótól* mozgatott, bonyolult szerkezetű óramű. A *főtehetségnek*, vagy mint Taine, egyik bírálójának észrevétele szerint, helyesebben nevezhette volna: a *szülő tehetségnek* (f. génératrice) e felállítása képezi a Taine módszerének óriási tévedését, a mit önmaga olvas saját fejére, mikor azt mondja, hogy egy elvont szenvedély még nem alkot embert. Ide járul nyers materialismusa, mely az embert a legelő minőségétől s dressirozástól függő baromnak tartja, kinek, vagy pontosabban szólva: *melynek* csakis ösztöne van.³⁾

³⁾ V. ö. H. Taine: Histoire de la litt. anglaise; az Introduction-on kívül l. mind az öt kötetet, több helyen elszórva. L. még D'Hausson-

Ezért nem hatol be Taine az író tehetségének individualitásába, ezért fest ő előleges föltevés vázlatjának alapján helyzettségülte typusokat, s így hajol ő módszerével az inductióból deductióba át. S mint az egyéniség, ép úgy kicsúszik keze alól az eszmelánczolat feltüntetése: faji vegyülések magyarázatánál, physiologiánál marad ő, megelégedve arról, minő írók hatottak az illető íróra, szóval az irodalmi befolyásról, úgy arról is, minő philosophiai irány vörös fonala huzódik át emberének működésén. E túlzások, e hiányok vissza igazítása egy újabb kritikai korszaknak a feladata, s ez már megis kezdődött Brandesszel, Tainenek e dán tanítványával. Brandes távol marad ugyan tanítója lángeszétől, s tőle még styljében is nem annyira a mesteri színvegyítést, mint a rikító színek keresését tanulta el; általános eszméi Tainetől kölcsönözvék, de nem veszi át ennek fatalismusát, sem a faculté maitresse-t: egyéneket rajzol s az eszmék áramlatát, mihez sok anyagot szerzett Hettnernek nagybecsű művéből. Részletesebben fejtegeti hősének philosophiai eszméit, irányát s ezeknek a piedestáljára állítja egész működését, szem előtt tartva azon befolyást, mit emberére más írók eszméi, irányai gyakoroltak. Érzékeny hibája azonban, hogy objectivitásra nem bír vergődni: noha elődei ezt hangoztatták folytonosan. Villemain régen kimondta, hogy az ízlés nem theoria, nem dogmatismus, sem hagyomány dolga; Taine azt vallja, hogy egyéni ízlés, rokon- vagy ellen-szenv helyett olyan moralis szemüvegre (optique morale) kell szert tennünk, mely velünk az egyes jelenségeket megértetni, kimagyaráztatni legyen képes, ne pedig elítéltetni vagy magasztaltatni: ez a megértés, ez a kimagyarázás hiányzik sokszor Brandesnél. De ő minden esetre fokozódott haladást jelez.

Taine azt hiszi, hogy a történet nem egyéb mint a *sziv* története, s benne nem kereshetünk egyebet az illető nemzedékek *érzéseinél*. Ha ez áll, ha az *érzészajlás* kimutatása képezi a történetírás tetőpontját: úgy ez már jóval Taine előtt el lett érve a moralis irányú *Saint-Marc Girardinnél*, kit erős erkölcsi és

ville tanulmánya mellett Ste.-Beuve Nouveaux Lundisjeinek III. és VIII. kötetét, úgy Edm. Scherer: Etudes sur la lit. contemporaine I. és u. attól: Etudes littéraires.

finom szépérzéke már e század ötvenes éveiben a szép és jó összefüggésének vezetett vizsgálatára. Ő ebből a szempontból tette tanulmánya tárgyává az emberi indulatoknak fejlődéstörténetét s így írta meg irodalmi összehasonlító erkölestörténetét.⁴⁾ De vajjon ily moralizáló irány vezet-e a tetőpontra? Részemről megvallom, hogy nem ismerek író, ki ily mélyen érző szívvel annyi higgadt élettapasztalatot párosítana, kinek lelki nemességétől, óriási ismeretköréből, eszméiből annyit lehetne tanulni mint St.-M. Girardinnél. De elég magasán szárnyalnak-e mindig ez eszmék? Igaz, ő nála a moralizálás sohase öli el a szép-érzékét, s maga kimondja, hogy a művészetnek nem a tanítás, hanem a szép a végeztelje. De vajjon csak *érezünk*-e mi, s a múlt szellemének nyilvánulásait csakis az *érzésmódokban* kell-e kutatnunk? Épen ezért érdemel kiválóbb figyelmet Brandes módszere: mert ő, mestere tanának ellenére, a múlt *eszméit* se téveszti szeme elől, s az emberi szellem egyik periodusának mintegy közeletét teremti újra. Taine az emberiségnek epopoeáját írja: a hatalmas tömeg-forrongásokra fektetve fősúlyt; Brandesnél a tömeg csak staffage: ő az eszmevivők, egyének tragoediáját tárja elénk.⁵⁾

Ily változásokon ment át s így fejlődött mai alakjáig az irodalomtörténeti kritika; francia fákön nőttek e gyümölcsök, de német talajban: Herdernek, Hegelnek, úgy Kantnak s mó-

⁴⁾ Cours de litt. dramatique ou de *l'usage des passions* dans le drame. I—V kötet; e mű címénél többet ad, mert az egész irodalomra terjeszkedik ki s nem csak a drámára.

⁵⁾ V. ö. G. Brandes: Die Hauptströmungen der Litteratur des XIX. Jahrhunderts. Übersetzt von Adolf Strotdmann I—IV. kötet (befejezetlen). Hasonlítsd össze: Brandes I. k. 59. 60. 192. és Taine id. műve II. k. 74—77. 270, 32 s I. 281. Az olvasó általában véve Ste.-Beuve, Villemain s Taine eszméivel fölötté gyakran találkozik Brandesnél, mint Taine eszméinek jó részét viszont már St. Marc-Girardinnél föllelhetjük. Így pl. a román és germán szellem viszonyának rajzát. Különben az eszmék conveniálására hadd jegyezzük meg, hogy pl. Brandes komolyan prophetizálja, miszerint eljön az idő, mikor Goethe Iphigeniáját is ép oly kevésbé fogják classicainak, antiknak felismerni, mint a Racineét: pedig ezt már Lewes kimutatta. S különös, a mint Brandes nem reflectál Lewesra, ép úgy nem ez St. Marc-Girardinra, holott emez valamennyiük közt a legelőbb s legterjedelmesebben szólt e tárgyról: id. műve II. köt. XXV. fejezet.

dosítóinak, mint ujabban Schopenhauernek rendszeréből táplálkozva. Mai nap már Franciaországban kiváló tehetségeknek hosszú sora áll fent, s e módszerek, visszatérve eredeti fogantatási helyükre, Németországban is kiváló tömeget szereztek zászlójuk alá.

Mi volt eddig az irodalomtörténet?

Megkülönböztettek kritikát, meg essayt, meg biographiát és meg irodalomtörténetet: mintha mindez nem egy volna! Hogyan, ez mind egy? Bizonyára egy, csak tisztázzuk kissé a fogalmakat. Mi a kritika? Ha csak a hírlapírói noticzeknek, ismertetéseknek nem engedjük bitorolni e nevet, nemde az valamely műnek megbírálása? Hogyan bírálhatni pedig, ha nem ismerjük, minő viszonyok közt született ama mű, minő külső és belső hatásoknak köszöni elveit, alakját, egész lényegét? Hiszen ha a művet nem írójával vesszük szoros összeköttetésbe, akkor majd úgy bírálhatjuk mint egy sütet lepényt, melyet helyenkint elégettnek, kiszáritottnak míg viszont másik részén pompás ízűnek találunk. Igen, csak hogy akkor ez már tanulmány, ez essay lesz! De hát ha ily fiókozási szellem lepett meg, miért nem tesszük föl azt a kérdést is: létezhetik-e bírálat tanulmány, avagy tanulmány bírálat nélkül? S továbbá: mi egyéb a biographia külső adathalmaznál, ha nem egyszersmind lélektani tanulmány? Végre: miből áll az irodalomtörténet, ha nem ily tanulmányok láncolatából?

De ne legyünk egyoldalúak. Mindenesetre szükséges a kritikának egészen absolut elvek szerintitélő iránya is, az u. n. aesthetikai kritika, melyhez nálunk, közbevetőleg mondva, eddig Greguss nyújtott eddig leginkább vezérfonalat az által, hogy a német szellem eszméit francia könnyedséggé tisztázza erős logikai önállósággal. Ha ez irányt el nem ismernők, úgy megtagadnók a kritikától azt a jogot, miszerint az egykoru műtermékek felett ítéljen, bár azt is meg kell vallanunk, hogy az ilyen egykoru kritikák pusztán történelmi beccsel szoktak bírni s idővel nagyon is elévülnek. Mégis szükséges az ilyen kritikái irány; ha csak egyszer hat is a megbírált szerzőre utbaigazítólag, már kivívta létjogát. Csak hogy ily hatást ne derűre borura termő hírlapkritikáinknak tulajdonítsunk, melyeknek felületességét

csak merészségük képes felülmúlni: főleg, ma, mikor hírlapirodalmunk annyira sülyedőben van, annyira a pártoskodás lólábai lógnak ki mindenütt belőle, hogy még a *nevesebb* cikkek állításai is sok kételkedni valót adnak. Különben e napi kritikák nemcsak hogy aesthetikai, de irodalomtörténeti kritikákká is emelkedhetnének, mert az egykorúság még sem annyira ellensége a főtebb fejtegetett módszernek mint hinnők. Sainte-Beuve *Potraits Contemporains*jei úgy mások *Études contemporaines*jei elég bizonyosságok.

Természetesen e felfogásra képtelen az a naponként szaporodó s magát *írónak* képzelő, az iskolából korán megszökött sereg, melynek semmi képzettsége, hogy tehetségéről hallgassunk, s mely az egyes műveket szirmaira tépi szét, összemorzsolja, ha élvezni akarja: ők így élveznek, így »széptani fejtegetés«-eznek. Ha előveszik chablonjukat; ha megvizsgálták a conceptiót, a compositiót, a jellemeket, s itt-ott egykét nem létező foltot vagy csak képzeletükben létező szépséget fedeztek fel, míg az igazi tévedéseket vagy szépségeket észre nem veszik s annál kevésbbé igyekeznek megmagyarázásukra: azt hiszik, hogy a non plus-t érték el. Pedig az-e a kritikának feladata, hogy rossz próza vizében felhígítva nyújtsa olvasóinak azt a nektárt, mit az illető költő vegyítetlen tisztaságban kívánt nekünk nyújtani? Hisz akkor ama nektártól is még elmegy utoljára a kedvünk! Vagy az-e talán, hogy a költő festménye elé álljon durva ecsetével, s a hol valami nem tetszeni talál, azt bamba jóhiszeműséggel mázolja be? Ezeket az urakat nem volna tanácsos egy Praxiteles szobra, egy Rafael festménye elé állítani: mert a helyett, hogy annak megértésére törekednének: miért van az, a mi van, úgy, a hogy van, — azon törik nehézkes fejüket: ugyan miért nincs az, a mi van, úgy, a hogy pulykáskodó eszükjárása szerint sokkal jobb volna. Van-e ez uraknak virágbonczolásában köszönet? A mi hiányt találnak, azt érthetetlen kárörömmel hurczolják közszemlére s értelmetlen kenetességgel ejtik kárhoztatásukat: a mi jót és szépet találnak — tegyük fel, hogy erre egyáltalában van érzékük, — azt azután viszont úgy elkinozzák, hogy elveszik az ember kedvét tőle.

Hála isten, e baj azonban nem oly elterjedt még, hogy

több szót volna érdemes rája vesztegetni. Megemlítés nélkül még sem hagyhattuk, mert e borzasztóság képezi az újabb irodalomtörténetírási mozgalomnak *egyik* irányát. A *másikat* már csakugyan elég lesz egyszerűen megemlítenünk: ez pusztá adatgyűjtéssel foglalkozik, s a mi szorgalmát tekintí, elismerést érdemel, bár eljárása elég kívánni valót hagy fent.

Közelebbről érdeklik eszméinket monographiáink, melyek utóbbi időben úgy felszaporodtak. Csakhogy a szám itt sem áll arányban a belső értékkel. Egy tekintet rájuk eléggé megnyugtathat a felől, hogy czikkünk elején kevés okunk volt volna hozsannázni. Vegyük szemügyre eljárásukat: de ez egyszer csupa pruderieből hallgassuk el neveiket. Az egyik nagy adathalmazt hányt fel s hányt össze, miket Toldy ítéleteivel foltoz össze egy egészszé: a legtöbbször azonban fölöslegesnek tartja az idéző jel használatát. — A másik a szorgalmasan összekeresett adatokból hősének jellemvonásait is megpróbálja össze állítani, de az élő embert csak itt-ott sikerül pár percze feltámasztania, hogy az ismét *adattá* foszoljon szét. Áttanulmányozta műveit, de hogyan! Tartalmukat saját szavaival mondja el s így a hol emberének philosophiai, államtudományi, vallási nézeteit tárgyalja, a modern kor nyelvének anachronisticus alkalmazásával ejt zavarba. Az írónak és embernek együttes feltüntetésére oly kevés a gondja, mint az előbbinek; szintoly keveset törődik annak kimutatásával, minő s mennyi része van az illető író eszméiben, irányában a külföldi befolyásnak. — A harmadik ismét Toldynak tollaival ékeskedik: pár adatot kapott valamelyik íróról s ezért újra megírja, vagyis még egyszer leírja, a mit Toldy írt. Legjellemzőbb rája a maga vallomása: kész akarva mellőzte, úgy mond, mindenütt a korrajzot, s csak ott nem, hol lehetetlen volt ezt tennie: bizonyára nem ily író fogja hősét szenvedélyeivel, küzdéseivel, környezetével: s korával egyetemben feltámasztani. — Menjünk tovább ime egy negyedik és egy ötödik. Amabban újból Toldy, de ez egyszer az aesthetikus Toldy kísért; emebben egészen önálló, érdekes s értékes eszmék, ítéletek: de mind a kettő megegyezik abban az egyben, hogy egyiküknek sem jut eszibe arra gondolni, hogy e művek,

e könyvek mögött *érző ember* lappang; hogy az ezen eszmék, indulatok hatása alatt kimondott s elhunyt írónak szelleme is ujjáteremtésre, föltámasztásra vár, oly föltámasztásra, miben a testnek is meg kell hogy legyen a maga része. — Egy hatodik: írójára mindent összeolvasott, mindent összeszedett, műveiből páratlan szorgalommal állított egybe . . . nem *embert*, nem *eszméket*, hanem valamilyen encyclopaediaszerű anthológiát; a ki végig olvassa, önkénytelenül arra gondol, milyen érdemes volna ez anyagot *feldolgozni*! — Egy hetedik: az embert figyelemre méltóan rajzolja, de elfeledi az íróval összekapcsolni, a kinek működését viszont igyekszik a külfölddel hozni párhuzamba, de e téren hihetetlenül ferde nézeteket kockáztat, s míg az író munkásságát szorgalmasan s behatóan búvárolja, feldolgozza, a nyert eredményeket nem bírja az európai civilizationának általános talapzatára emelni, s így abszolút szempontból ítéletet, történelmi helyett.

Abba hagyjuk e szemletartást; bele untunk. Mily jól esik szemünknek, hogy eme sorozatról másokra, Aranyra, Csengeryre, Keményre, Salamonra, Gregussra és Szász Károlyra fordíthatjuk. Minő egészen más világba jutottunk!

Ez írók műveit élvezettel vehetjük kezünkbe: tőlük megtanulhatjuk, mi az *írásművészet*. Meg különösen attól, kit közülök kész akarva mellőztünk, hogy külön szólhassunk róla: Gyulai Páltól. Az ő monographiái, tanulmányai az inductiv, a történelmi kritikának igazi virágai. Éles logikája, bő költői ere, finom érzéke s műveltségtörténelmi tapasztalata legnagyobb kritikusunkká emelték. Vörösmarty úgy mint Petőfi és Katona, Eötvöstől kezdve minden költőnk Szigligetin át Keményig, a kit ő vesz ecsetére: korával, környezetével, a maga egyéniségével, gyöngéivel s erényeivel együtt elevenül meg az olvasó előtt. A pusztá nevekből élő alakok lesznek, kiknek elméjében szemünk láttára alakulnak műveik. Gyulai előtt egy ember sohasem *rideg életrajzi adathalmaz*: jól tudja, hogy az az ember élt, érzett, gondolkozott, s érzéseit, gondolatait körülményei elősegítették vagy akadályozták. Tudja, hogy az író nem *csak néhány kötetnyi munka*, melyekben mai napság ilyen vagy olyan nézeteken ütközhetünk meg: tudja, hogy — mint Milton mondta, —

a könyvek nem élettelen dolgok, sőt ellenkezőleg, írójuk életének mintegy essentiáját, kivonatát tartalmazzák.⁶⁾ Nem feledi el, hogy embere testből és lélekből áll, de nem esik a critique naturelle túlzásaiba; a faji viszonyokat ép úgy figyelemmel kíséri mint az egyén hajlamait, de úgy a faculté maitresse egyoldaluságától, mint a fatalismustól is távol tartja magát, bár kiemeli, miszerint minden mű a maga korának, egy időszaknak a tükre, egyéni viszonyok által módosított tükre . . .

Hogy lehetséges tehát, hogy, bár ez irányban nem egy kiváló újabb tehetséget idézhetnénk is, a legnagyobb rész tudomást sem vesz ez elvekről s a bornirtság díszvitézeül szegődik be? Talán hazai irodalmunk nem elég magas foku az ízlés finomítására? Hisz a Vörösmarty kora óta európai színvonalon állunk már majd mindenben, s így az bőséges bányául szolgálhat nemes érzetek kiaknázására. Vagy a külföld ismeretére ép a legfontosabb hiányzik: nincsenek fordításaink? Csak egy nevet elég említenünk, a Szász Károlyét: Molièretől Hugo Viktorig, Shaksperetől Byronig, a Niebelungen Liedtől Heineig nehezen találunk nagyobb szabásu remekművet, mely ne az ő nevéhez fűződne, s melynek költői átültetéséért ne neki tartoznánk köszönettel. S vegyük még ehhez azt is, hogy mai nap nem egy kiváló utódot mutathat már ő is fel . . .

Mi okozza tehát, hogy holmi szalmacséplő, betűfacsaró «széptani fejtegetés»-irány divatozik; hogy még komolyabb törekvésű íróink is szűk utcák posványában kódorognak, a helyett hogy szárnyukkal isten égbe repülve föl, onnan dicsőbb látványon legeltetnék szemeiket?

Mi ennek az oka?

Erő, kitartás, tehetség megvolna: csak a korai írásdüh teszi tönkre. Ez a baj a «legeslegujabb generációnál». Az életkorra idősebbekről is ugyan ezt mondhatjuk, ha más sza-

⁶⁾ . . . Books are not absolutely dead things, but do contain a potency of life in them, to be as active as that soul, whose progeny they are; nay, they do preserve, as in a vial the purest efficacy and extraction of that living intellect that bred them. — Ime egygyel több ama számos adatokhoz, melyek azt bizonyítják, hogy a critique naturelle eszméje már Herodot óta annyiszor fel-fel villant.

vakkal is: nincs elég képzettségük, nincsenek műveltségtörténeti ismereteik, majd mit sem tudnak az emberi szellemnek általános eszmeáramlatairól, nem ismerik a külföldet, nem tudják mi az általános értéke a kezük alá vett anyagnak. Nézeteik nem tiszták s így akármekkora szorgalommal munkálkodnak is, nincsenek a felől tájékozva, minő hely illeti meg tárgyaikat a szellemvilágban.

Ezen a bajon pedig nem nagyképűsködéssel lehet segíteni, sem hetyke nyegleséggel.

Bárcsak segítenének is.

HARASZTI GYULA.

MADÁCH EGY KIADATLAN TRAGÉDIÁJÁBÓL.

— Közli Riedl Frigyes. —

Madách Imre kiadatlan ifjúkori drámái közt van egy *Csak tréfa* című tragédia, mely több tekintetben érdekes és egyszersmind igen jellemző a költőre nézve. Hőse egy fiatal költő, Lóránt, kit kedvese és kenyérpajtásai egyaránt megcsalnak, mire ő mint atheni Timon embergyüölölvé lesz, visszavonul a világtól és hűtelen kedvesén boszút állandó, «Csak tréfa!» című darabot ír, mely saját szíve történetét tárja föl. Kedvese ennek első előadása alkalmával elájul, Lóránt pedig később megmérgezi magát. A tragédia nem ritkán homályos, lélektani motiválásról alig lehet szó. Nyelve majd föllengős, majd nagyon is köznapi. De e mellett van a tragédiában, — mely különben minden jelenetében a kezdőt árulja el — egy fölvonás, melyben meglepő drámai erő dühöng. Ez a IV-dik fölvonás, hol az immár embergyüölölő Lórántot két szolgálója és egy költő látogatja meg. Lóránt keserű kifakadásai pessimismus tekintetében nem csak a mi irodalmunkban ritkítják párjukat. Madách később belőlük egyes sorokat átvett lyrai költeményeibe is. (V. össze Madách. Művei. Kiadta Gyulai P. I. k. 265, 266., 205. lap.) Minő hangulatban írta Madách ez ifjúkori művét, dedicatiójából is kitűnik. A kézirat első lapjára ugyanis ezt írta: «Szontágh Pál barátomnak. Le téven tollamat, nehogy kétségbe

essem az emberek fölött : reád emlékezem». Mi itt, Madács ösz-szes műveinek kiadója : Gyulai Pál engedélyével, e II. fölvonást közöljük, néhány kevésbé jellemző jelenet kihagyásával.

Lóránt. (*Komorán.*) Könnyűl lélekzetem, melyet a kigyók

Nehézzé tettek. Most szabad vagyok !
A társaság nyüjétől megmenekvém,
Mely csak patkányfogó, s mi, foglyai,
Éhségből egymást esszük. Rendezett
Pillangógyűjtemény, hol mindenik
Lepkének tővel van kisütve keble ;
Gyermekek szép, kinek ha csillagot kér
Adj fénynyel rothadó fát és beéri,
De a műértő néz örömtelen
Mert tudja, hogy mi gyémántként ragyog,
A szőnyegen túl *köny* volt, s megfagyott
Részvétet esdve ember-kebleken. —
Lelkem bálványait füstölöm el
S kis áldozat, ha rádásul az egy
Isten is kiment keblemből velők,
Hisz hon, szerelem, barátság és erény
Mind, mind pénzünknek csillogása csak
Mely addig él míg kész pénzünk elkel.
. A bölcső és koporsó
Szük ; csendes mindegyik s boldog lakója,
Mert meztelen nincs vágya, *nem csalódik*,
Nincs semmie és így mitsem veszíthet.
Igaz nincs kéje sem, oh de *amaz*
Sokkal több életünkben.

(*Gerő és Piroška, Lóránt szolgálói, képeket, ezek közt a Lóránt anyját, és fegyvereket hoznak.*)

Gerő. Mi még maradt, elhoztam jó uram !

Lóránt. Mit hizelegs ! urad már nem vagyok !

(*Elérzékenyülve anyja képe előtt.*) Anyám ! Itt vagy te is ! hozzád jövék,
Legvakmerőbb reményim', melyeket
Nem érte senki, mondani sem merék
Szelid kebledbe sügni. És mosolygott
E vázson olykor, intett, sirt velem,
S kihalt ez most lelkemmel ? (*hidegen*)
Vidd tűzre Gerő, mert zsidópiaczra
Kerülne s tán csapszékbe rongyforintért

S az egykor kedves nézze-e
Garázda czimborák tréfáit. . . .

Gerő. Mi hang! Ön Isten ellen vétkezik!

Lóránt. Ejnye! Hol tanultad e cifra szót?

Ismerlek jól hizelgő macska faj
Ki szádban Istent hordasz s körmeid
Szivedbe huzvák. — Ah de jól teszed,
Az a bolond, ki ily sok szent szó után,
Gondolja: még maradt a szívben is
A jobb érzésnek némi kis salakja.
Oh! te jót kaczaghatsz; mert az ég magas,
Átok, keserv odáig míg fölér:
Esővé lesz, s hizelkedő ez is,
A dúsakat áldja csak. . . .

(*Üti Gerőt.*) Vén hizelkedő! szavad mit sem ér
Az Istennél; ő *áldozatra* vár.

S gúnnyal ragyog le csillag-ezredével
Bűn s nyomorra. Tégy mint én, ne várj
Kegyétől semmit s nyersz mert megmarad
Imád, s csak azt kapsz, mit kapnál különben.
Hát ki ez? De mi gondom hisz leány!

Piroska. Ég látja szívemet, mint szánom önt.

Lóránt. Ki engedné, hogy szánj! Nő, férfitűt!

Ne bánts, kezet szorítsz? Jó, értelek:

E gyűrű fénylik rajta, nesze vidd!

Kivánod életemet? Vedd, s *én* nyerek. . .

Piroska. Félre ismer.

Lóránt. Mért? Tán mert nem hódolok?

Látom csinos vagy, mást csalhatsz, de én

Órákat vettem ember ismeretben,

És megfizeték értük szent hitemmel.

Gerő. Ő hitvesem.

Lóránt. Ő hitvesed? S miért

— Ha már nagyobbá nőt benned az állat

Lelkednek szikrájánál s nőt veszsz —

Nem választottál rútat, ostobát,

Vétkezni renyhét? Nézd, nézd, hölgyedet!

Minden vonásán élet; bájiban

Ezer csalódás, csalfaság honol.

A nő addig jó, míg rossz nem lehet.

Lásd! Volt keblemben szellem és erély

Lehettem volna hajdan Cassiussá,
S két nő kezébe fült örök nevem
Sárrá levék !

Gerő. Ő hűn szeret.

Lóránt. Hazudja.

Még azt sem tudja, mit tesz az : szeretni.
Nem fajtenyésztés az, nem házasság
Hogy ingyen házhoz jussunk, gazdasághoz,
Nem fontolása jó tulajdonoknak.
Szeretni ! Költészet kell hozzá, lemondás,
Magasztos lélek ! Oh ti nem *szerettek* !

Egy költő. *(Belép.)* Ön Zordy ?

Lóránt. Voltam. Mit kíván ?

Költő. Mi kéj

Önt látnom, önt, Prometheuszomat.
Költő levék ön által, ön taníta
Imádni : a szendergő érzeményt,
Hon és leány kettős oltárinál.
Költő vagyok s e névre büszke,
Sőt hirben állok.

Lóránt. Nem költő tehát

Hizelgő rabja minden gyöngeségnek.
Vagy tán előidézte Cassiust
Hű Brutusával és papíroson
Küzdött Rómáért ? Mért költötte föl,
Hogy sirjon Brutus ? Hisz nem érti senki !
Talán a művét honja zsarnokának
Ajánlta ? Mert ez azt jól megfizette !
Piha ! Nem rontá-e meg rimeit
A rab hazának haldokló nyögése ?

Költő. Nem lelkesít költőt énekre a pénz.

Lóránt. Akaszsz a föl tehát magát, ne hogy
Meghaljon éhen.

Költő. Népem jajgatása

Fájt, mert megértém Cassiust.

Lóránt. *(A költőhöz, hidegen.)* Im ifjú, hogy ha költeményeidben
Barátságot dicsértél, hont, erényt,
Menyj, vesd el őket, mert ez mind : lép,
Melyen, ha ott sülsz, megkoppasztnak
S panaszaidra éles gúny felel.

(*Tűzzel.*) Danolj kutyát ezentúl, már nem embert.

Az hű, ha lakodnádnak csontjain
Rágodhatik; ez nőljön kebleden,
Hizzék véreddel s megnőt vérkutyává,
Farkast danolj, mivel becsületes
S agyarkodik ha martalékra tör,
Nem hizeleg, csókkal nem mérgesít.
Medvét dicsőíts, mert könyörületes
Egyszerre fojtja meg gyászmartalékát.
Nem öl tréfából, csak még éhezik
Nem dúlja önfaját és nem kívánja,
Hogy lágy szívűnek hívja a világ.

(*Nyugodtan.*) Ne higj gyermeknek, hogy ha hizeleg,
Mert csint tett, vagy játékért jött könyörgni;
Ne hidd a papnak, hogy hívén keserg,
Számolja temetési jövedelmét.
Haldoklónak se higj, ha bűnein
Sopánkodik, e percznyi bánatával
Istent vágy csalni. Csalj, ölj, kaczagj!
Mert hogy ha jó vagy: bibliánk hazug,
Hogy a díj tetteinkhez méretik.
Higy minden gaznak, ez az emberek közt
Kopernikusnak csillagrendszere,
Mely legtöbb mozgást biztosan megfejt
Rendbontó üstököse csak kevés
S ki tudja még, rendbontó-e ez is?

Költő. Mind elhiszem, ha lelkemet kiteped. (*El.*)

Lóránt. (*Gerőhöz.*) De hát ki áll jót, hogy te üstökös vagy?
Nem ember vagy-e? Menj! ne lássak embert
Mert képmásában az Istent útalom. . .

Gerő. Jőjj hát Piroska. Sirj helyettem is
Mivel különben a könnyű megöl. (*El Piroskával.*)

Lóránt. A költőt gúnyolám, s ő hű maradt
Magához, illetetlen válaszolt;
S én eltagadtam a költészetet!
Ez egy világot, melyben rény honol,
S a megcsalott mint Isten, iszonyún
Döröglet átkot a bűnös világra.
Igen, megírom sorsomat. Talán
Ezért tépé le mind a fergeteg
Élet virágimat, hogy szép füzerré

Kötözze homlokomra. Tán azért
Állt meg szívem verése, hogy nyugodtan
Mint Isten alkothassak színvilágot,
A gyöngyöt megteremtsem mint csiga,
Melynek fényében elvész életem.
Ki mondja
Nincs élvem? — Költhetek. Munkára hát!

HAZAI IRODALOM.

Mikes Kelemen, írta *Abafi Lajos* (Budapest, 1868, Aigner Lajos).

Abafi úr e művével valóban a jobbak fáradságára méltó munkába fogott. Mikes mint ember is, mint író is irodalmunk egyik legérdekesebb alakja; szenvedésein megesik a szívünk, műveit pedig valódi kincsekként őrizzuk. Részvételünk irányában meleg szeretetté fejlődik, leveleit olyan élvezettel olvassuk, mint ha legkedvesebb barátunk várva várt sorai volnának. Valami sajátságos, vonzó vonásnak kell lenni e férfiú jellemében, hogy olyan baráti vonzalommal csüng rajta mind, a ki ismeri, mintha csak itt járna közöttünk. Az érzelmeknek, a gyűlöletnek szintúgy mint a szeretetnek, folytonos táplálék kell, különben éhen vesznek; ők viszonzást követelnek, tehát igazában a folytonos közvetetlen érintkezés ember és ember között élető levegőjük. Mégis, honnan van az, hogy egy író, a ki már több egy százada a sír ölében pihen, a kit tehát legfőlebb csak bámulhatnánk, olyan meleg érzelemmel kapcsolunk szívünkhez?

E kérdésre nem megfelelni, hanem vizsgálni, mikép felelt meg A. úr, az én tisztem. De A. úr, fájdalom, föl sem veté e kérdést; pedig, azt hiszem, itt van a nyíltja Mikes egyéni és írói jellemzésének. Az emberek életmódja, de meg a jellemek is nagyjában keveset különböznek; az irodalmi műveket is becüket illetőleg csak a jó és a rossz kategóriájába sorozhatjuk: ha ezzel a tágkörű osztályozással megelégszik az irodalomtörténet írója, vajmi csekély köszönet van munkásságában. Az ő tiszte mélyebbre hatolni, oda le a legalsó rétegekig; neki föl kell találnia azokat az apró vonásokat, a melyekben egyik ember jelleme a másiktól, egyik és másik működése tényleg különbözik, de a melyeket csak az élesen látó buvár szemei fódózhatnak föl. És ha fölfödözte őket, meg kell ragadnia közülök a legkiválóbbat, a mely mintegy kulcsa mindannyinak, vagy a melyből mindannyian kisarjadznak, mint a fa a csirájából.

No lám, ha fölveti az említettem kérdést, ennek fonalán talán czélt ér A. úr, és nem elégszik meg ilyes semmitmondó jellemzéssel,

hogy levelei «elégge megvilágítják Mikest minden oldalról mint derék embert, hű hazafit és jó keresztényt». Ha fölveti a kérdést, meg kell rá felelnie, és akkor bizonyára más irányt követ; nem tömi úgy tele idézetekkel a könyvét, a melyek azt, ha nem is élvezhetetlenné, de fölöslegessé teszik. Mikes életét, jellemét leveleiből vett évről évre folyó idézetekkel, a mint maga is mondja «saját szavaival» rajzolja, írói jellemzésekor a hasonló módszerhez folyamodik: nem veszi-e tehát ki-kí szívesebben kezébe magát Mikest és elolvassa végig egyfolytában? Ráadásképen még a sok becses «czafrangot» is, a melyet A. úr kihagyott, mert ki kellett hagynia, ha csak az egész le nem akarja vala írni. Ha e kérdésre választ keres, remélhetőleg nem jut abba az ellenmondásba sem, hogy egy futtában elmondja, hogy «Mikes jelleme a kedélyesség» és ismét, hogy «kedélyének alaphangja a humor». Talán akkor utána jár és kisüti, hogy bizony ez a kettő alig egyeztethető; hogy a humor kaczagása mindig valami elégedetlenséget, tehát gúnyt is rejt magában, hogy alapja nem a kedélyesség, hanem inkább az epesség, minden esetre a könnyelmű, önvigasztaló epesség. És ha tudja, mi a humor, bizonyára el is mondja, hogy Mikesnél ez csak néha-néha, mikor szomorú helyzetüket ecseteli, csillan föl, de ez is csak akkor, mikor jó kedvében lepik meg az ilyes komor gondolatok, és ő levelének alaphangját, mint az igazi művész szokta, nem akarja megváltoztatni.

Csak fölvilágosításképen, mert a jelen értekezés szűk kerete nem engedi bővebben, hozom föl például erre vonatkozólag, mint írja le drinápolyi *palotáját* X. levelében, vagy minő víg elégedettséggel beszél a XIX.-ben jenikői lakásáról, hogy «házában se szék, se asztal nem alkalmatlankodik», mily jókedvű mosolylyal mondja: «Micsoda szép állapot, mikor el lehet «lenni a sok házi eszköz nélkül»; pedig ugyancsak mást gondol. Bezzeg keservesen rosszul érezte magát akkor is, mikor amúgy kedve teltére kifigurázta az oláhokat, a kik közé Rákóczy József halála után vetődött; vagy a maga félelmét a muszka katonák közeledténél a hírére.

A. úr természetesen említettem gondolata fejtegetésében fokozatosan több és több ellenmondásba bonyolódik. Egy egész hálót szőtt maga körül; szerencsésen benn is fogta magát, és még csak nem is vergődik, mert azt hiszi, hogy szabad; — sajátságos! Nem mérlegeli meg elégge a szavakat, úgy hogy sokszor azt a benyomást kelti, minttha jól és helyesen gondolkoznék, de nem képes magát jól ki is fejezni; ha figyelmeztetnék, talán magától is rábukkana, hogy egészen mást akart mondani. Valóban teljesen egyetérték vele, hogy Mikes «jelleme a kedélyesség». Igaza van, hogy ő a fölindulást, a haragot, a bosszú-

vágyat, még a szerelmet sem ismeri, szóval, hogy erősebb szenvedélyek lelkét nem háborgatják. De azt már csak megengedi A. úr, hogy a szenvedélyesség, a mi alatt nem értünk egyebet, mind rövid, ideig-óráig tartó, gyorsan elmuló, de ép oly gyakran visszatérő heves kitöréseket, az csakugyan olyan Mikes-féle jellemek fősajátsága. Egészen az ilyen sem ment a szenvedélyektől, de fölötte szív és ész egyenlően hatalmat gyakorolnak; az egyik ellenőrzi, majd segíti, majd megakadályozza a másikat; rajta a szenvedély huzamost soha erőt nem vehet, mert az ész azonnal a maga korlátai mögé tereli az érzelmeket; ő soha hideg számító egoistává nem süllyedhet, mert gondolatait mindig fölmelegítik érzelmei. A meleg érzés és éles elme sajátos, föl nem bontható vegyülete: ez a kedélyesség. Az a leskelődő, zsarnok szív rövid bitor hatalma a kedélyes ember esze fölött: ez a szenvedélyesség. Megengedi tehát azt is A. úr, hogy a bosszankodás és a mérgelődés úgy viszonylanak a bosszú és a méreghez, valamint a szenvedélyesség a szenvedélyhez, az az, hogy egyik is, a másik is a két utóbbi egy-egy fajtája. Nemde ellenmondás, ha a fajt heterogennek mondjuk nemével? Tehát ellenmondás, ha A. úr azt mondja Mikesről, hogy benne «nem a szenvedélyesség fellobbanását látjuk, hanem legföljebb a bosszankodás, a mérgelődés hangját halljuk». Talán most már meggyőződött A. úr, hogy kétszeres ellenmondásba keverődött, pedig mind a kettőt könnyen elkerülheti vala. Csak f. i. mondatába helyettesítse a «szenvedélyesség» szót «szenvedélylyel», a «fellobbanást» nem bánom «lángolással» és meglátja, milyen gördülékeny lesz az egész. Remélem, nem fog csudálkozni, hogy egy-két szótagnak, egy-egy kifejezésnek olyan nagy fontosságot tulajdonítok.

Tisztán nem értem, de azt hiszem, hogy fontolgató, mindent meghányó természetűnek akarja mondani A. úr Mikest ezzel a kifejezésével «contemplatív természet». Helyesen-e vagy nem; azt egyelőre mellőzzük. Ámde csudálkozva kértem A. úrtól, valjon contemplatív természetéből véli-e megmagyarázhatónak Mikes humorát, a melyet, mint A. úr el szeretné hitetni, vigasztalásképen alkalmaz szenvedései enyhítésére? Nem szeretném, ha ferdítés gyanújába esném, és azért ide igtatom az egész szóban forgó mondatot. «Ő contemplatív természet: bármi csapás éri őt, bármi sebet vegyen szíve, ő azt *újabb éreiben kiapadhatlan humorának* sugaraival aranyozza körül» stb. (96. l.). Bocssáson meg A. úr, de igazán azt hihetné az ember, hogy Mikes csak fiatal korában volt contemplatív természetű, vagy ha ezt kissé bajosabban, — hogy A. úr ezt akarta mondani.

De hát hogy is került A. úr ebbe a képtelen helyzetébe? Úgy

hogy, a mint már egyszer megmondtam, könnyelműen használja a szavakat, akár pontosan kifejezik gondolatát akár nem, meg hogy nagyon is gyöngé psychologus. Azt ugyanis könnyen tapasztalhatá leveleiből, hogy Mikesnek nem valami tartósak szenvedélyei; játszi jó kedvén jól elmulatott; azért azután egy azon a lapon kedélyesnek is, contemplativnak is, humorosnak is elnevezi. És mi alapon? Mert azt is tapasztalhatá, hogy a kedélyes, meg a humoros ember is ment az erősebb szenvedélyektől. De ha nem elégszik vala meg csupán a külsőségek megfigyelésével, és mélyebbre is kutat, nagy ámulatára arról győződhet meg, hogy a humornak, teljes ellentétben a kedélyességgel, az erős, a lángoló szenvedély az alapvetője. Hja, fölületes vizsgáló ezt nem láthatja, mert, a mi különben ritkán sikerül, a szenvedélyt ráigájába gyúrta a hatalmas ész; — de harsogó diadalénekebe belehangzik még a vergődő ellenfél kínos nyögése. Az ész és szív harmonikus békéje: ez szüli a kedélyességet, míg a humoros ember lelkét keserű küzdelem, folytonos harc zaklatja. Az ész benne letiporja a szenvedélyeket, de hatásuk alúl nem bír teljesen megmenekülni; a heves, a lángoló vágyak, leggyakrabban nemes célra irányozva, folyton előre terelik akarátát; ámde a józan ész megvilágítja törekvése hiu voltát, visszatartja vas hatalmával, de kárpótlást nyújt neki a kínzó ugyan, de mégis vigasztaló lahótában. Ezt a keserű vigasztogót nevezik humornak; ezzel nem fér össze a kedélyesség, de talán az óvatos contemplativ természet se. Vannak, a mint már egyszer utaltam rá, Mikesnek is pillanatai, mikor igazán humorossá válik, de ez lelkének ép olyan abnormalis állapota, mint a mily tűnékenyek szenvedélyei.

Igazán nincs szeretetre méltóbb ember a kedélyes természetűnél. Játszi, könnyed, pajkos és gyermekes; gond nem bántja, mert nem kíván többet az élettől, mint a mennyit adott; ambióója nincs, mert nincsenek tartós szenvedélyei. A legkisebb csapás is megzavarja ugyan, de a legnagyobb is csak pillanatnyira, viszont a szerencse bármí csekély adományát váratlan nyereségképen, tehát újjongva fogadja. Nagy dolgokat az ilyen ember soha sem fog művelni, nevezetes szerepet semmí téren sem fog játszani; de barátai, ismerősei, a kikkel tartósan érintkezik, mint valami drága kincset úgy meg fogják becsülni. Mert a társalgásnak ő adja meg a zamatját, az illatát. Neki jellemző vonásai a jó társalgó szükséges tulajdonságai: a lelki nyugalom, a vidámság, az élénk fölfogás, a gyors — talán épen fölületes — gondolkodás. Ó csak a társalgásban érvényesülhet, vagy a mi pótolja az élő szóbeli társalgást, a levelezésben.

Mikést, a kedélyes Mikést is azért szeretjük olyannyira, mert

levelei közvetítésével mintegy vele társalgunk; e levelekben olyan természetes a hang, olyan üdék, frissek, hogy mindegyikre elolvasta után majd hogy válaszolni nem akarunk. Nekünk is szólnak ők mindannyian; az a gyöngéd szeretet, az a figyelmes gondoskodás nemcsak a kedves nénét, minket is megillet, — és mi háladatlanságunkban hidegséggel fizetnénk?

A. úr e jelentéktelennek látszó, és mégis irányadó szempont kiemelését elmulasztotta, és e mulasztása fokozatosan tévedéssé nőtte ki magát. Mert ha csakugyan fölveti ama fönt érintett kérdést, a melyre a feleletet némileg talán megadtam már, alig hiszem, hogy e levelek missilis voltát tagadja. Toldy Ferencz volt az első, a ki megírta Mikes életét, és leveleit kritikailag méltatá; ő mondá ki legelőször, hogy nem missilis levelek ezek, hanem egy tervszerűleg kidolgozott memoire levél alakjában. De meg kell vallanom, hogy bizonyításában sajátságos eljárást követett. Mert az csak sajátságos, hogy a mit még nem tudunk, arra egyszerűen rámondjuk, hogy nem létezik.

Mikes leveleit tudvalevőleg mind nénjéhez címezi, az utolsó befejezésekor maga írja: «Az első leveletem, a midőn a nénémnek irtam huszonhét esztendő voltam, eztet pedig a hatvankilenczedikben írom», és a másolatra címnek odateszi: «Konstantinápolyban gróf P. . . . E. . . . írott levelei. M. . . K. . . .». Azt nagyon természetesnek fogja találni mindenki, hogy az irodalomtörténetíró először is azt a kérdést veti föl, ki volt az a gr. P. E. Kutatni tartozik kiletét, az igaz, de ha bármi oknál fogva nem találhatja meg: már föl is van jogosítva, hogy tagadja létezését? Az ilyen következtetés épen nem logikaszzerű, még akkor sem, ha a legbehatóbb történelmi kutatások előzték is meg. Mindig szem előtt kell tartani, hogy a történelem csak a kiváló szereplők neveit jegyzi föl lapjaira; a nagy tömeg jelentéktelen tagja elvesz nyomtalanul, ha csak nincs valami összeköttetésben ama nagy jelentőségű emberek valamelyikével, vagy ha a szerencsés véletlen fönn nem tartja nevét a késő századoknak. Az ilyen kérdések eldöntésére tehát szükségesek még egyéb bizonyítékok is. Olyan bizonyítékok, a melyek maguk is elégséges fölvilágosítást, adhatnak, és a melyek első sorban teljesen függetlenek a fölvetett kérdéstől, azaz nem olyanok, hogy vele egyetemben kombinálhatók csak, de önmagukban szétfoszlanak.

A Toldy fölvetette kérdésben, azt hiszem, e szempontok különös figyelmet érdemelnek. Mikes 17 éves korában került Rákóczy udvarába 1707-ben, midőn már mutatkoznak ama katasztrófa előjelei, a mely 1711-ben csakugyan be is következett. Rákóczy az igaz, megszerette őt, bizalmára méltatá; de mindamellett nagy szerepet nem

játszott, mert nem is játszhatott a fölkelés ügyeiben ; sőt a mennyire jelleméből ítélhetni, nem is játszott volna soha, még szerencsésebb körülmények közepette sem. Tény mindenestre az, hogy sem hadi, sem politikai nevezetességének, hanem éppen összeköttetésének köszönheti, — irodalmi működése ilyen szempontból nem jöhet tekintetbe — hogy nevét megőrizte a történelem. Csak a szerencsés véletlen mentheté meg tehát azok emlékét is, a kik viszont vele voltak összeköttetésben, akár egyenlő, akár a náláénál alantabb állásban. A gróf P. E. csak nekünk fontos személy, kortársainak nem volt az ; ha tehát sehol sem említik, következtethetni, hogy nem létezett? Valóban csak a szerencsés véletlen tarthatá fönnt nevét, és mi is csak annak fogjuk köszönhetni, ha valaha megtaláljuk. Bármily nehéz is az ilyen kutatás, mert nincsen semmi irányadó útbaigazítás, mégis kötelessége mindenkinek, a ki e kérdéssel foglalkozik, a lehető legalaposabb tanulmányok alapján mindent megkísérteni.

A. úr, a kit Toldyval egyetemben e tekintetben a mulasztás vádjá illet, a következők elolvasta után könnyen szememre lobbantathná, hogy hiszen «mutato nomine de te fabula narratur», mert én se nyujthattam pozitív adatokat, mivel hogy nem is fogtam kellően alapos tanulmányokba. De én eleve is megjegyzem, hogy mindaz nem kötelessége a kritikusnak is, a mi kötelessége az írónak, és én azt hiszem, eléggé megfeleltam a tisztemnek, ha kimutatom, mit mulasztott el Toldy nyomán A. úr.

Toldy a P. E.-t nem véli egyébre kiegészíthetőnek, mint Pekri Eszterre, mert Pekri Lőrincz csakugyan részt vett a Rákóczy-féle mozgalomban. Ilyen nőt azonban, volt az légyen akár született Pekri leány, akár egy Pekri neje, Toldy sehol sem talált megemlítve. Toldy forrásait : Nagy Iván : Magyarország családait és Cserey krónikáját én is átnéztem, valjon ha nem is fontos adatot, de legalább kiinduló pontot találhatnék-e, de szintén eredménytelenül. Ámde Toldy már abban is hibázott, hogy a kérdést ilyen szűk körre, azaz egy névre szorította, azonfölül még e szűk körű vizsgálatainál is több tekintetben tévedett.

A P. betű, mint mondja, nem rejthet más nevet mint Pekrit, mert hasonló nevű grófi család ez időben más nem virágzott Erdélyben, a mely a Mikesekkel is rokonságban élt volna. Cserey azonban már 1704-ben megemlít egy Petki Dávidot, ki a kuroczok pártjára áll, és 1707-ben (ekkor már gróf Petki Dávidnak mondja) Mikes Mihálylyal Moldovába menekül. Cserey ezután nyomát veszíti ; Mikes Mihály már a következő évben visszatér, de Petkiről semmi említés sem téte-lik. Valjon azonos-e azzal a Petki Dáviddal, a ki Nagy Iván szerint

1715-ben királyi ülnök, 1722-ben Kolosmegye főispánja volt, és a kinek a leánya Róza, gróf Mikes István nejévé lön? Az ugyan könnyen lehetséges, mert a szatmári békekötéskor sokan visszatértek a király hűségére; de mégse biztos adat, mert a forrás, a honnan merítve van, t. i. Nagy Iván könyve, vajmi kevésbé megbízható. Sok családot például már kihaltnak mond, és köztünk járnak ivadéakai, a mint azt magamnak is volt alkalmam tapasztalni a zalamegyei Patthy családnál. Ha még ilyen is megtörténik rajta, mi könnyen eltéveszthet vala egy keresztnévet, egy magában véve jelentéktelen adatot? De meg az is lehetséges, hogy ez a kolosi főispán a Petkiek egy más ágának a sarja volt, és akkor két Dávid nevű Petki élhetett egy időben. Ennek a Cserey említette Petki Dávid nejének, vagy esetleg leányának a sorsáról kellene biztos adatokat gyűjteni, és talán a mi kérdésünkben egész váratlanul pozitív bizonyosságot szerezhethetnénk. Mert épúgy lehet Petkit, valamint Pekrit a P. betű alatt keresnünk. A Petkiek a Mikesszel sokszoros családi összeköttetésben éltek. Már fönt is említettem, hogy egy Petki Róza gróf Mikes István neje volt. Tudvalevőleg Mikes Kelemen édes anyja Torma Éva volt. A Tormáék pedig házassági viszonyban éltek a Petki családdal (így pl. Torma János neje Petki Anna 1661), úgyszintén a Henter család, de hasonlóképen a Mikesszel (Henter Ferencz neje Mikes Éva 1704), valamint a Tormáékkal is (Henter László neje Torma Klára). Tehát többszörös családi kötelék fűzte össze a Petkieket a Mikesszel, és innáradakadtolt a föltevés, hogy P. néne alatt nem Pekrit kell keresnünk minden áron.

Semmikép sem bir kötelező erővel Toldynak az az állítása sem, hogy az E. betűt csakis Eszterre lehetne kiegészíteni. Az igaz, hogy a kéziratban az E. után állítólag csak öt pont áll, és azt lehetne következtetnünk, hogy öt betű helyét pótolják; de az M. után, kiegészítve Mikes, csak három pont, K. után, kiegészítve Kelemen, csak öt pont áll, holott amott, ha csakugyan betűt pótolnak, négynek, emitt hatnak kell vala állania. Ily módon föl vagyunk jogosítva az E.-t Erzsébetre is kiegészíteni, vagyis az öt pont helyére hét, illetve hat betűt szorítani, mert a «zs»-t hangzása után egy ponttal is lehetne jelölni.

Tekintetbe kell még venni a következő két körülményt. Először hogy nénje Mikesszel nem sokkal lehetett idősebb. Bizonyítja ezt az enyelgő, tréfás, sokszor pajzán, néha sikamlós hang, a melylyel érinkezik vele, bizonyítja az a sok tréfás vonatkozás, fenyegetődző czélzás első leveleiben, a melyeket többnyire csak fiatalabb és mindenestre csak egyívású nővel szemben alkalmazhatni, mert különben alig volna értelme.

Röpke szerelme örömeit, majd csalódása okozta ugyancsak tűnékeny búját, bánatát sem közli vala talán oly őszintén egy nálánál sokkal idősebb nővel, de meg Bercsényinét is alig merészi előtte minden himezés nélkül kigúnyolni éppen öregsége miatt, feltében, hogy a közel fekvő vonatkozással a kedves nénét is megsérthetné. Vagy ha megengethetővé tévé neki az ilyesmit ama páratlanul bizalmas viszonya, a melyben vele élt, bizonyára nem mulasztja el a jó alkalmat, és csupa viszketegegből megvagdalja egy kicsit a kedves nénikét, a mint azt többszörösen meg is tévé minden kínálkozó alkalommal. Egy idősebb néne nem is szokott «mézes pogácsánál is édesebb» leveleket «nád-mézes téntával» írni, különösen egy nálánál sokkal fiatalabb öcsésének; nem is gúnyolódik fölötté olyformán, és nem feleli neki vonatkozással egy levelére «hogy azt az egyebet (a nőket érti) öcsém uram szereti jobban a vadászatnál». Mikes is alig mondhatá ez esetben neki: «Aztot pedig ne kívánja ked, hogy jobban szeressem kedet, mert ha csak fél lóttal többet nyomna a szeretet, több volna az atyafi szeretetnél». Ezekhez járul még az is, hogy Mikes 1724-ben, hosszas betegségéből való szerencsés fölgyógyulása alkalmával azt kívánja neki, hogy legalább még harmincz esztendeig maradjon az egészség szolgálatában. Már ebből azt lehet következtetnünk, hogy 1724-ben 40—45 éves lehetett, tehát alig volt több mint legfőlebb 10 évvel idősebb nálánál. A nő továbbá, a kihez Mikes esetleg leveleit intézé, minden kétségen fölül házasságban volt, mert nemcsak hogy többszörösen is figyelmezteti Mikes, hogy a menyasszony tánczát eljárta volt, hanem 62. levelében egyenest tanácsot ad neki, mikép neveltesse fiát és leányát Párában. Ő is bujdosó volt, valamint Mikes. Ötvenhatodik levelében (1724. szept. 15.) elbeszélvén neki, miként evett meg Kleopatra asszony, Antonius kedvese, egy millióértékű gyöngyöt, tréfásan inti: «Édes néném, meg ne egye ked így a gyöngyeit, mert bujdosók, vagyunk. Ha az a királyné úgy *bujdosott volna, mint ked*, talán ő sem cselekedett volna olna olyan drága bolondságot».

Ezen okoskodás alapján Petki Erzsébetre véltem kiegészíthetőnek a P. E. betűket. Leánya volt ő Petki Istvánnak (csiki főkapitány 1660-ban), és borsai Nagy Tamás neje. A család már 1700-ban grófságra emeltetett, és a nőt, ha magasabb rangú férjénél, rendesen a maga és nem férje családi nevén szokták nevezni mai napság is, és valószínűleg akkor is. De Szabó Károly, kolozsvári egyetemi tanár úr, a kihez ez ügyben kérdést intéztem, szíves közbenjárásával gróf Lázár Miklós úrtól adatokat nyertem, a melyekből kitűnik, hogy említettem Petki Erzsébet már 1653-ban férjhez ment. Ezt a hypothesis tehát el kellett ejtenem.

Ugyancsak az idézett forrásnak köszönhetem a következő adatot is :

«A Mike Sándor genealogiai gyűjteménye szerint gr. Pekri Lőrincznek volt *Terézia Erzsébet* nevű leánya, a gróf Pekri Terézia Erzsébet Radák Ádámné, báró Radák István anyja».

Kőváry (Erd. csal.) és nagy Iván is említik e nőt Teréz név alatt (a Pekri név alatt) de b. Radák András nejének (nincs meg a Radák név alatt); Radák Ádám nejének meg mind a ketten egy Petki leányt mondanak.

Azt írja továbbá Szabó tanár úr, hogy a gróf úr említé neki, mintha gróf Pekri Erzsébetről olvasott volna valahol a Thaly kiadta «Archivum Rákócziánumban».

Bővebb kutatást fájdalom ez irányban nem tehettem, mert e levelet csak a napokban (f. hó 17-én) kaptam meg, mikor e cikks már egészen ki volt szedve. Függetlenül kell hagynom tehát a kérdést, a mely minden esetre bővebb megfontolást és kutatást érdemel, és valószínű eredménynyel kecsegtet.

A. úrnak az az ellenmondása, hogy Mikes nénye özvegyasszony léteire akármely más városban élélhet vala csak Stambulban nem : komoly megczáfolást nem érdemel, mert nincs semmivel sincs okadatolva. Pérában nagyobb volt a biztonság, mint akárhol máshol Törökországban, és gyermekeinek, fia és leányának neveléséről is jobban gondoskodhaték itt, mint egyébütt. Talán épen ez utóbbi ok birta rá, hogy Pérát és nem Rodostót választá lakhelyéül. Vagy talán volt egyéb oka is; ki tudná őket mind elszámolni? Azokat az apró, a magánélet legbenső körébe tartozó okokat, a melyek az idegent egy cseppet sem érdeklik, de olyan fontosak kire-kire nézve.

A P. E. titkát földeríteni nem volt szándékom, nincs is hozzá elég készségem; csak ki akartam tüntetni, hogy Toldy és utána Abafi úr milyen gyenge bizonyítékokkal támogatták, az ember azt hinné, előre megállapított véleményüket. Mikes határozott tanúsága ellenébe, — színleg legalább határozottan állítja — ők tagadják nénye létezését, mert nem tudják kilétét. De nem hogy előbb gondosan kutatták volna, mi lehet ismeretlen voltának az oka, nem hogy kiderítették volna a nyomozás minden lehetőségét, módját, és kimutatják vagy azt, hogy hol akad meg, vagy hogy egyáltalán lehetetlen a kutatás, mert még valami föltevésre sem találhatni alapot, nem; mi nem ismerjük, tehát nincs! így szólnak ők, és belenyugosznak. Jó öreg Toldynak ez könnyen megbocsátható; neki az egész magyar irodalom a szívéen feküdt, és nem járhatott minden apró részletnek a nyomába

De A. úr egy speciális föladatot tűzött ki magának; tőle bizony nem ennyit, de többet is megvárhatánk jogosan. Mert ime láthatja, hogy nem lehetetlenség, hogy még megtalálja valaki, a mit ő nem is keresett; és míg e lehetőség meg van, nem lett volna szabad egy határozott állítás valóságát kétségbe vonnia. És nem szabad azt kétségbe vonni, ha a P. E. örökre homályban maradna is, mert, a mint már egyszer megjegyeztem, a történet a jelentéktelen emberek neveit nem mindig jegyzi föl lapjaira. Nem szabad pedig különösen azért, mert amaz egészen önkényesen föllállított föltevés mellett kevés, úgy szólva egy meg nem magyarázható adatot sem szolgáltatnak maguk a levelek, míg ellene szól egész szerkezetük és tartalmuk egyaránt. Érezte ezt maga A. úr is. Azért helyeselte Szilágyi Sándornak a levelek missilis volta mellett szóló bizonyítékait is, és mert Toldy állítását minden kritika nélkül elfogadta, Szilágyit pedig megczáfolni képtelen vala, kénytelen volt egy középutat, a mint mondja, egy gyúponot keresni, a hol az ellentétes nézetek mind egyesülnek. És föl is fődözte; mit is ne lehetne fölfödözni, ha szorongat a kényszerűség? Kisütötte tehát, hogy Mikes hátramaradt levelei se nem levelek, se nem memoire, hanem napló; — és beleesett a cseberből vederbe. Mert az csak világos, hogy Toldy és Szilágyi egymást teljesen kizáró véleményét egyesíteni lehetetlen. Lehetetlenség, mondom, igazat adni Toldynak is, a ki levélalakban készített memoirenak, és Szilágyinak is, a ki ekképen nyilatkozik: «Betű szerinti értelemben veszem Mikes e szavait»: «az első leveleimet a midőn a nénémnek írtam 27 esztendő voltam, eztet pedig a 69. ben írom». Ha Szilágyi csak azzal bizonyítana, hogy e levelek «magukon hordják a nap bélyegét, melyen íratlak» még magyarázható volna A. úr okoskodása, de Szilágyi egyenest hivatkozik Mikesnek nénjéhez való viszonyára, tehát kimondja, hogy a levelek hozzá voltak intézve. Szükségesnek találom Szilágyi idevágó szép sorait egészben idézni: «... Erős kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben nénje irányában. Az a nyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggodó tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, melyben semmi keresettség, semmi a mi nem őszinte, s ez érzelem nem is változott s utolsó szavában is oly nemes, tiszta maradt, mint első levelében». Ha A. úr erre azt a megjegyzést teszi, hogy «ez az érvelés annyira helyes, hogy ha ő meg nem írja, nekem gyarlóbb tollal kell azt megkisérlesem»: hogy mondhatja mégis e leveleket, a melyek, mint maga is erősíti, valakihez intézve voltak, naplónak, mikor a naplót tudtommal senkihez sem szokás intézni? De micsoda ellenmondásba is jut, mikor alig egy pár lappal

előbb az illető személy létezését eltagadta, és Toldy után eszményinek mondta.

De föltéve az esetet, hogy A. úr biztos alapra építette minden eddigi állítását, és nem is jut ellenmondásba önmagával, minden esetre valami elfogadható magyarázatát kell vala adnia, mi volt célja Mikesnek, hogy ámitson? Mert azt ő maga is elismeri, mint láttuk, hogy e levelek meleg, őszinte közvetlenséggel írvák; hogy a hang olyan változatos mindegyikében, olyan finomak az átmenetek, mint akár az élő szóbeli társalgásban, a melyet esetleg helyettesíthetnek; hogy nem hiányoznak bennük a személyes vonatkozások a legapróbb vonásokat illetőleg; hogy végre, és ez a legfontosabb, valóságos személyes közlekedésről is megemlékeznek. Egyenest ki kellett volna mondania, hogy ő Mikest olyan nagy művésznek tartja, a ki a maga nemében a világirodalamban páratlan, mert kiszámított terv szerint ámitás céljából olyan leveleket írt egymagán, a melyek különben okvetetlenül két személy viszonyát tételezik föl, anélkül, hogy csak egy helyt is akár csak a legkisebb ellenmondással is elárulta volna magát. Művészete oly nagy, — A. úrnak ezt is ki kellett volna mondania — hogy soha ki sem sül ravaszsága, hacsak a negáló történet-tudomány ki nem deríti szerencsésen.

Midőn Konstantinápolyhoz közel Bujukderébe érkezik, alig várhatja, hogy kedves nénjét meglátogathassa; fél a sok skorpiótól, és persze tréfásan fölkiált: «Most pedig éppen nem szeretnék meghalni, hát hogy ölelném meg édes nénémet»? A levél 1718. aug. 25-ről van keltezve; már következő levelében (szept. 15.) sopánkodik: «Édes néném, már kétszer volt az a szerencsém, hogy láttam kedet, de úgy tetszik mintha még nem láttam kedet». Veszekedhetnék vele, mert rég nem írt neki; kéri, hogy írjon, mert ha az ő leveleit olvassa «nincsen szüksége hegedősre, hogy tánczoljon»; dicséri Bonac, francia követ nejét, de nyomban megjegyzi kedves incselkedve: «Jaj! elfelejtettem, hogy soha sem kell egy asszonyt dicsérni más asszony előtt, mert az nem is esik jó ízűn». Azután mintegy haragosan kérdi: «Hát az nekem jó ízűn essék-e, hogy a levélben káposztás fazéknak neveznek»? Tudnunk kell, hogy azért gúnyolta így a nénye, mert annyira szerette a káposztát, hogy, a mint egyszer mondja, könyvet akar róla írni, hogy egész bizonyosan megszerezze magának a halhatatlanságot. Jenikőből 1718. szept. 22. írja neki: «elvárlak édes néném, úgy is szeretlek mint a káposztát, ha ide jössz» és következő leveléből (oct. 22.) ki is vehetni, hogy csakugyan meglátogatta volt; 1719. október havától pedig 1720. márcziusig az egész telet körében töltötte. Így folyik el két egész év jenikői tartózkodása idején

kölcsönös látogatásokkal. Mindig jól mulat nénjével, a különben unalmas idő társaságában rövid, mint «a nyúl farka»; «nála jobb ágya van, többet eszik, többet is nevet», mint Jenikőben. Igéri is, hogy valahányszor Pérába viszi dolga, mindannyiszor nála lesz a szállása, de azért folyvást kéri, hogy írjon neki gyakran, még pedig ne röviden, mert «az neki halála, mikor rövid a levele». Nehéz neki szenvednie, gy panaszkodik, hogy nénje ritkán ír, és neki kell megítélnie az ő restségét. Azonban ne rettegjen, mert «olyan bíróval vagyon a dolga, hogy egy kis levéllel minden haragját elűzheti». De nem mindenkor olyan kegyelmes haragjában; bosszújával fenyegetődzik, mert neki, úgy mond, édes a bosszúállás azokon, a kiket szeret, és ha félretévé az atyafiságot igazában hozzá is fog a bosszúálláshoz, mindenikőjük fog suhajtani». Milyen örömmel is veszi mindegyik levelét; valóságos ünnepnapja van ilyenkor, de senki sem fog rajta csudálkozhatni, mert ezek az «okos és nyájas» levelek még a legkisebb dolgot is úgy föl tudják ékesíteni, olyan ízt adnak neki, hogy tetszik, valamint a szép és jó ízü étek a szájnak».

A szerencsétlen bujdosók a császári követség áskálódásai folytán száműzettek Rodostóba; Mikes valami 15 mérfölddel távolabbra esett szeretett nénjétől. A közlekedés maga is sokkal nehezebb volt, mert még levelezésük is fönnakadt gyakran, minthogy a hajók szeles időben nem járhatának. Az is föltehető, hogy nem szívesen látták akármelyiküket is Konstantinápolyban, sőt talán egyenesen meg is tiltották nekik az odajövetelt. Legalább senki közülük nem volt benn a fővárosban egész Rákóczy haláláig Pápain kívül, a kit Rákóczy 1734. okt. 12. követségbe küldött a Portára, és a ki meg is látogatja nénjét Pérában. Az intim levelezés azonban nem szűnt meg köztük; sőt most bírt rájuk, mind a kettőjükre nézve, a legnagyobb értékkel. Megismerkedünk belőlük magánéletük minden legapróbb részletével; Mikes még azt is megírja, hány órákor szokott fölkelni. Ki nem fog soha tárgyából, mert művésziileg ügyes átmenetekkel tud apró példázásokat, elbeszéléseket közbeszólni. Néha meg csupa «időtöltésből» nénje intéz hozzá kérdéseket, olyan események felől, a melyeket, bár Konstantinápolyban történtek, meg nem tudhatott, mert a mint Mikes szemére veti «örökké otthon ül», néha meg csupa ingerkedésből is, vagy mert nem akar másoknál alkalmatlankodni. Eleget is zsörtölődik ezen Mikes persze színlelt bosszúsággal, hogy «mennyi bajára van neki kérdéseivel». «Ha Konstantinápoly pusztá volna, így szól egy alkalommal, semmit sem szólanék; de mindennap eszes, értelmes emberekkel vagyunk; mégis nekem kell tenni olyan kérdéseket, az ilyenért ne haragudjam!» De ő tudja, hogy «nem jó az asszonyt meg-

haragítani», és engedelmesen megfejtí a kérdéseket a mennyire «ron-gyos elméjétől» kitelik. Fél a pirongatástól, mert néha-néha biz abból is kijut neki; ilyenkor mindig ő kér bocsánatot az ő édes «kemény ítélő bírájától», mert, «bár a barátságban egy kis veszekedés olyan jó mint az étekben a bors, ő nem szereti az olyan borsolást, és inkább egyességben, csendes barátságban kíván élni». Mert ugyancsak kurucz egy asszony volt a kedves néne, még a legkisebb fogyatkozást is megismer-te, ha csak egy punctum hiányzott is volna az i fölött; elhallgatni pedig valamint nem volt szokásában. Mikes azonban jól tudta, hogy mindez merő ingerkedés, hogy igazában soha sem veszekesznek, mi-kor veszekednek is, és búsásan vissza is fizeté nem egyszer tarto-zását. Apró ajándékokkal is kedveskedének olykor-olykor egymás-nak. 1733. szept. 15-én írja Mikes: «Én innét holmi ajándékot kül-dök, még abban néném gáncsot találász»? 1734. ápr. 12. megköszöni a halat, melyet nénje küldött neki, «a mely duplán érdemli a köszöne-tet: egyszer azért, hogy nénékám küldötte; másodsor azért, mert szükségüink vagyón reá», meg a bort is, «de nem annyira mint a halat. mert borunk elég vagyón». Ugyancsak 1734. jun. 16. már ismét azon zugalódik, hogy meg kellett érnie, hogy nénje mikor küld neki vala-mit, megpanaszolja. Jó; de azt is jó lesz megtudni, úgy mond, hogy

Ki ajándékinak a számát fölírja :

Már azoknak több érdemét ne várja.

Ezen a játszi, ingerkedő hangon írvák a levelek mind egész Rá-kóczy Ferencz haláláig. Csak nagy néha zavarja meg ezt a hangot, egy-egy fájdalmas accord, a mely azonban gyorsan elrezg, és nem okoz dissonanciát. De végeslen végig vonul rajtuk az égő hazasze-retet, a hazátlanság, a csendes reménytelenség megszeliült bűja, fájdalma; és ez az, a mi olyan részvétre indít, meg olyan megnyugta-tólag hat egyesülten pajzán kedvteléseivel. Mert részvétet csak az ér-demel, a ki a legnagyobb csapások közepette is meg tudja tartani lelke rugékonyságát, de a ki egyúttal jó kedvében sem feledkezik meg végképen soha pótolhatatlan veszteségeiről. És végeslen végig vonul rajtuk a szeretet, a gyöngédség, az aggodó gondoskodás, a melylyel nénje iránt viseltetett. Mennyire félti, mikor pestis van Konstanti-nápolyban; nem tud megnyugodni, míg egy földrengés alkalmával (1719. május 26.) hirt nem hall felőle. Hogy inti mindenkor, vigyáz-zon az egészségére, milyen őszinte örömmel üdvözlí, 1724. jun. 28-án, midőn hosszas betegsége után elhagyhatá az ágyat. (Valóban csudál-kozom, hogy ez a hely, pedig az 53. levél bekezdése, elkerülte Toldy figyelmét; A. úr természetesen nem vette azt észre). Majd az ő,

«zsinóros, madzagos» szolgálja, majd meg «legkedvesebb, legdrágább atyafia,» majd ismét arra kéri, hogy «Kelemen ne kelletlen, hanem kellemetes legyen neki». Készséges örömmel teljesíti minden kívánságát; csak egyetlen egyszer nem teheté meg, nem mondja meg micsoda kérését, és milyen szépen kéri ekkor is bocsánatát. «A mi felől írt ked, bánadalommal bánom, hogy meg nem cselekedhetem; de mit tehetünk róla. — Megbocsátom a ked kérését, bocsássa meg ked is, ha meg nem cselekszem».

Azt hiszem elég lesz már a példákból, mert folytatnom őket lehetne akár a százakig.

Talán ezek alapján is jogosan kérldhetem A. úrtól, vajlon elke-rülte-e mindez figyelmét, vagy képzelheti-e, hogy a legnagyobb mű-vész is képes ily módon elámítani másokat, de mindenekelőtt önma-gát? Én a magam részéről legalább lehetetlenségnek tartom, és merem remélni, sok más is velem lesz egy véleményen. Az igaz, hogy az öreg Rákóczy halálakor előbbeni víg hangja egyszerre átesap a kétségbeesés legkeserűbb jajveszéklésébe; haraggal és a mellőzés okozta fájdalmas bosszúsággal vegyül a Rákóczy József tragikus gyerek-hadjá-rata alkalmával, hogy ismét ennek halálával a humor gúnyos hahotá-jába törjön ki. Majd visszatér megint az ő édes-keserű Rodostójába, némi töredékeit visszanyeri régi kedélyességének, de öregsége súlyos-ból terhei szétmorzsolják e gyenge töredékeket is, és a sokat szenvedett férfit csendes megnyugvással odamenekül a vallás biztató ölébe, a hol vigaszt találunk mindazok, a kiket a sors szeszélye sárba tiport. Nem olyan kedvesek, de meghatóbbak e levelek az előbbieknél.

Nénjét, mikor Rákóczy temetésén 10—12 napig Konstantiná-polyban volt, nem látogatta meg; talán megmagyarázza az okát ide-vágó levele bekezdése, a melyben nénjének azt írja, hogy a Porta csak azt engedte meg, hogy titkon vihessék szegény uruk testét Kon-stantinápolyba. Néhány napi otléte alatt eléggé el lehetett foglalva a temetkezéssel, de meg ha látogatásokat tesz, nevezetesen Pérában, a városba jövetelének némi okát kell adni minden áron, — 15 éve elmúlt, hogy nem volt a fővárosban — és minő könnyen elárulhatja a titkot. Pedig joggal félhetett, hogy a császári követ, ha megtudja, minden áron meg is akadályozza a temetkezést, mert a Portának sem volt oka kivüle más előtt is a titkolódzásra. Konstantinápolyban tartózkodék még Rákóczy Józseffel is négy egész hónapig; ez időben írt levelei-ből is azt következtethetni, hogy nem érintkezett nénjével. De viszont azt is gyaníthatni, hogy nénje ez időben nem is tartózkodott Kon-stantinápolyban. A. úr, képelem, hogy meg fog rémülni ennek halla-tára, mert ő egyáltalán nem képzelheti, hogy e nő Stambulban lakhatott,

meg hogy, ha már ott is lakott, több mint negyven év leforgása alatt valaha onnét ki is mozdulhatott. És csupa következetességből Toldy nyomán ismét ravasz ámtítással vádolja Mikest, azt állítván, hogy ő csak azért utaztatja nénjét (1730-ban) Paphlagóniába, meg Drinápolyba, sőt május havát is azért tölti vele valami villában a kanális partján (80. levél), hogy minden föltűnés nélkül írhasse meg fővárosi híreit különben ugyanott tartózkodó állítólagos nénjének. Ha tehát A. úr Mikes egyenes tanúságának is ellenmond, hogy lihetne meg az én igénytelen következtetéseimnek? Nem is próbálkozom őt meggyőzni, csak figyelmeztetni kívánom, hogy nem volna-e nagyon is természetes, hogy Mikes, ha csakugyan ámtítani szándékozott, akkor is elküldi valahova nénjét, mikor épenséggel magából Konstantinápolyból intézi hozzá leveleit? Tervét, ha létezett, mindeddig olyan ügyesen vitte ki, — az talán az eddig mondottakból eléggé kitűnik, — hogy lehetetlen még csak föl is tennünk, hogy ilyen ostoba módon elárulja magát.

Ime mint szétfoszlanak e légbuborékok mind az első, legcsekélyebb fuvallatra, és nincs különben A. úr egyéb hypothesisaival sem.

A. úr t. i. szerencsésen fölfödözte, hogy Mikes naplójának egy része, a melyet Párisban írt, még lappang valahol. De ha látjuk, miképen jutott eme szerencsés fölfedezéshez, valóban igazat kell adnunk a mondásnak, hogy kicsi eszközök gyakran nagy eredményre vezetnek!

A másolatban a 123. levél előtt ez a fölírás van: Rákóczy József fejedelemnek ebben az országban érkezéséről való levelek; az 1. előtt pedig tudvalevőleg «Konstantinápolyban gróf P.... E.... írott levelei. M... K.... A. úr ezt a másodikat nem hajlandó fölírásnak tartani, és ebből, meg hogy olyan ügyesen ír, meg hogy leveleit minden bevezetés nélkül kezdi (tudtommal úgy is szokás), azt következteti, hogy «Mikes naplójának csak felét bírjuk, és hogy első fele (1707—17) még lappang — más Párisban készült műveivel együtt». Sőt még azt is tudja, A. úr, hogy ez a «talán örökre elveszett, de még előkerülhető rész valószínűleg nem volt levelekben írva»; mindezt pedig imént bemutatott bizonyítékai alapján. Hogy azonban ne legyek igazságtalan, meg kell említenem, hogy vannak neki még egyéb bizonyítékai is, nevezetesen, hogy Mikes e leveleiben soha nem említi rokonait, nem írja le egész életét, meg hogy nem andalog el bennük gyermekkori emlékein.

A. úr alaposan dolgozik, figyeleme nem kerül el semmit se. Azért is valóban dicséretes szorgalommal látott hozzá, valjon nem tudná-e a papíros minőségéből meghatározni, mikor, különösen egy-folytában másolta-e le Mikes nénjéhez írott leveleit. A kérdés alapo-

san megvitatva nem csekély fontosságú lehetne többféle okból, a melyeket fájdalom itt még csak nem is érinthetek. El is mondom azonnal miért nem.

A. úr ebbeli kutatásai is zavarosak és ellenmondók, a mennyire a nemzeti múzeumban lévő kéziratok gondos átvizsgálásából kivehettem, a melyeket természetesen A. úr is belevon kombinációjába. Hogy határozott ítéletre juthassak azonban, okvetetlenül szükséges valamet tekintenem a levelek másolatát, a melyet az egri érseki könyvtárban őriznek. Megkértem Fraknói urat, a múzeumi könyvtár volt igazgatóját, kegyes pártfogásáért, eszközölje ki szíves közbenjárásával, hogy az említett kéziratot néhány napra Egerből idekaphassam. Fraknói úr valóban szeretetreméltó készséggel engedett is kérésemnek, és azonnal megtevé a szükséges intézkedéseket. Egerből azonban a kéziratot nem küldték meg. Hadd álljon itt teljes mivoltában az egri érseki könyvtár igazgatójának, Stephanovszky Sándor úrnak a válasza, mert valóban egyetlen a maga nemében, valóságos csudabogár.

«Sajnálattal kell kifejeznem, hogy Mikes Kelemen kéziratát nagyságodnak (a levél Fraknói úrnak szól) el nem küldhettem, mert kéziratokat könyvtárunkból kiadni vagy kivinni tiltva van». Ez már maga eléggé sajátosság, mert tudtommal az egész világon kiadják a legritkább codexeket is, könyvtár vagy akármi más nyilvános intézet felelősségére. De ez még csak hagyján; sokkal érdekesebb meghallgatni, mikép folytatja Stephanovszky Sándor úr: «Egyébiránt Abafi úr mult évben épen a jelzett tárggyal foglalkozott s tanulmánya eredményét saját lapjában közzétette; s kéziratunkról oly részletesen értekezik, hogy azt S. tanárjelölt úr részére megtekintés végett elküldeni *szükségtelennek tartom*. Kitűnő tisztelettel stb. Eger okt. 2. 1879.»

Gratulálok A. úrnak. Van legalább valaki, a ki azt hiszi, hogy földadatát teljesen megoldotta.

Én nem hiszem.

SZILÁSI MÓRICZ.

Tompa Mihály költészete. Fejtegeti *Kerékgyártó Elek*. Budapest, 1879. Aigner Lajos. Magyar könyvsház 61—63.

Pár év óta igen élénk mozgalom keletkezett nálunk az irodalmi kérdések tárgyalása körül. Egymást követték a monografiák, életrajzok, irodalomtörténeti értekezések. De a megszántatlan talaj nagy terjedelmű volt s a gyors szántók nagy része nem ért rá, ekéjét elég mélyre bocsátani. Sokszor megelégedtek a felszín felkarczolásával, gyakran nem is szántottak, csupán csak a készülékeket hordták össze. De e viszonyok közt az elismerés megilleti azokat is, kik az anyagot

iparkodtak összegyűjteni, a nélkül, hogy fel tudták volna azt dolgozni is, a kik nem voltak képesek feltárni előttünk a kort és egyént, a mint azok természetes fejlődésükben egymásra hatottak, — mert végre is dolgoztak a parlagon és követ hordtak a nagy épülethez, melynek fölépítése nem nekik jutott osztályrészül. A buzgó törekvés (melyre maga is hivatkozik a 145. lapon) méltánylásának szempontjából Kerékgyártó úr művét is megilleti az elismerés.

Kerekgyártó úr már kissé megművelt talajon járt. Tompáról már többen s különböző szempontból irtak, s ezen új munkálat részint a mások állításának elfogadására, részint azok megezáfolására, részint néhány újabb adat (a milyennek vehető Bónis Pogány Karolina jellemrajza, Tompa levelezése Ballagival és Dömötörrel, továbbá Liszcai Papp Imrével) felsorolására terjed ki. A mily számos véleményt vesz át másoktól, a nélkül, hogy ezek újabb fejtegetéseknek alapul szolgálnának, ép oly jelentéktelen az eredmény, melyet új adatai feldolgozásához tüntet föl. De midőn érvelése mások véleményének megezáfolásában gyenge, megesik rajta, hogy saját állításaiban ellenmondásokra akadunk s elfogadja azt, a mit még újfent csőfolt. Ilyen ellenmondás, hogy csak egy párat említsek, midőn Tompa regéiben egyik költői főérdemül tünteti föl a belőlük kivont morált, sőt nyíltan hangoztatja azok didaktikai értékét, mint a mely nem csökkenti a «művészi becsét» (50. l.) s ugyancsak később maga is állítja, hogy a tanelem, a reflexio Tompa regéiben megbénítja a költői hatást, sőt határozottan kinyilatkoztatja, «hogy az u. n. tanköltészet nem lehet aesth. élvezet tárgya». — Midőn T. elbeszélő költeményeiről szól, elismeri, «hogy T. *nem volt epikai tehetség*,» de már pár sorral alább iparkodik bebizonyítani, «hogy a *tehetség nem hiányzott* Tompánál,» a kiről még fenntebb azt mondta, hogy «alanyi mély érzésénél fogva nem tudta *kellően felfogni, találóan lelke elé állítani a multat*». — A *Három a daru*-ról azt mondja, hogy nem gyönyörködtethet az eféle mű, mégis azzal végzi, hogy „*némi vegyes aesthetikai gyönyört*“ (milyen az?) előidézhet.

K. úr mentegeti magát, hogy «igénytelen kísérletével» fellép, de azt hiszi, nem követ el ez által vakmerőséget, hanem kötelességet teljesít, mint hazafi és mint alsó-borsodi születésű ember a «nagyhirű férfiú *fenséges eszméire* vonatkozólag». Mert, ugymond, ő sokkal inkább *hivatva* érzi magát *hirdetni* Tompa szívének melegét, elméje *mélyseit* és *magasságát*, mint a kiknek ez *ügyre vonatkozólag* (!) ennyire sem kedvezett a szerencse, s így van oka rá, hogy ő *foghatta fel* Tompát *leginkább*. (4., 5. lap.)

Célját a következőkben mondja ki: «Óhajtom kinyilvánítani,

hogy T. M. műveiről részletes ismertetést szándékoztam a tisztelt közönség elé terjesztetni azon szempontból, hogy alkalmam legyen szólani egyszersmind T. költészetének messzeható voltáról hazánk és nemzetünk *jelen és utóbbi* életében.» (148. l.) Majd a részletes tárgyalásnál látni fogjuk, mennyiben érte el célját, hogy T. műveinek fejtegetése nyomán, költészete hatását korára kimutassa. Előzetesen megjegyezhetjük, hogy e hatás kimutatását sehol sem látjuk. K. úr pontosan részletezi T. műveit, de ez a paraphrasis nem tünteti föl T. költészetének fejlődését, nem állítja elének a költő hatását korára és viszont. A szerző hiven vonja ki az egyes költemények tárgyalásánál a morált T. «isteni szellemü» költészetéből, mely a «szép, igaz és fenséges eszmék tengere», elmondja, mennyire hasznos Tompával foglalkozni, mennyire okulnak azon férfiak és mívelt lelki nők egyaránt; de hogy mi az igazán költői T-ban, mire Tolnay L., kit ő is idéz néhányszor, oly szépen rámutat, azt a szerző művében hasztalan keressük. Átalán főtörekvése lévén, hogy kimutassa, milyen «erkölcstanári» hivatást teljesített T. költeményei által, elfelejti, hogy a költészet célja nem a tanulság, s hogy feladata első sorban nem ethikai, hanem aesthetikai, melynek ha megfelel, eléri am azt is.

Szerző műve tele van idézetekkel s szereti láttatni az apparatust, melylyel dolgozik. Nagy öröme telik idézeteiben, melyek többnyire nem szerencsések, és sokszor hajuknál fogva huzza őket előadásába, minélfogva alkalmazásuk nemcsak erőltetett, de helytelen is. Ilyenek, hogy egy néhányat felhozzak: «Arany János-féle szerénység volt T-ban, s ez által különbözött Petőfitől, bár ez így kiált föl: kevély ember, miben kevélykedel?» — «Az az igazság, melyet Buffon ama szép szavai foglaltak magokban: «A stylus az ember maga», minden kétséget kizárólag jellemzi a T. szenvedéseit.» — Midőn végzi T. költeményeinek fejtegetését s kinyilatkoztatja «mennyire képviselője ő kora szellemének» — így szól: «hadd juttassa tehát eszünkbe T. M. Barcsay Ábrahámnak következő szavait: «Ide siessetek! Borostyánt szedjete, koszorút kössetek!» Ilyenek példái és hasonlatai. — Arany *Bor vitéz*-ét összehasonlítja a *Repkény*-nyel (47. l.), Kun Kocsárdot XII. Károlylyal. A szerző idéző szenvedélyének lehet azt a naivságot is betudnunk, hogy midőn Bónis Pogány Karolináról szól, összehasonlítja őt Bély Zsuzsánnával, Komjáthy Annával, Dukai Takács Judittal, Sarolta királyasszonynyal, Báthory Annával, Boeskey Klárával és Vörösmarty édes anyjával, mint olyat, ki mindezek jó tulajdonságait egyesítette magában!

Szerzőnk szereti a frázisokat, az általánosságokat, melyek mit sem mondanak, mit sem jellemeznek. Ilyenek pl. midőn befejezi a

virágregék apologiáját, ezen mondattal vet véget az egésznek: «a virágregék *oly* szépek és *annyira* erkölcsi alapon áll az egész mű, hogy általa az *igazságnak csak nyerni lehet*». — T. egy bordalát semmit mondólag így jellemzi: «verse vidám hangulatu, könnyed menetű s benne a bor viszonya az emberi élet örömeihez és bajaihoz *igen találóan* van előtűntetve s *ez az elem (?) igen kellemes (!)* alakban jelenik itt meg költészetében». — Így szól az *Erdei lak*-ról: «a költeményeket ismerjük s *kegyeletes érzések* közt szemléljük a Petőfi, Tompa, Kerényi *lerajzoló* képességeit.» — «Tompá sem törölte le azt a költői bájt azokról (t. i. a mondákról), hanem nem vonta be vele azokat, vagy legalább *nem általában* és *nem oly mértékben*, mint azt megvárunk *lehet*, óhajtanunk *szabad* s azokban találnunk *lelkünknek jól esnek*». — «Tompá is teremtett *oly epikai műveket*, melyekkel a közérdeklődést ma is fölébreszti; melyeknél az elbeszélésbe nem furakodik be minduntalan valami *közönséges bájtalán elem* (mi az?); melyeket lélektani rajzai nagyon is emelnek; melyekben csomót köt a költő a cselekvényen s végezetre mindent szépen megold és teljes egészszé teszi alkotását» — mind megannyi frázis, mely épen nem jellemzi az epikai előadást. Stílje a keresettség folytán gyakran dagályossá válik, pl. T. «phantasiája számtalanszor meg-megfürdött a népköltészet megaranyozó sugarainak árjában, de elméjének ereje megint csak szellős halomra vonzotta őt.» — Előadásának terjengőssége folytán jelzői és határozói sokszor lélhák s nem képesek gondolatát élénken megvilágítani, pl. Petőfi lyrájának jellemzésére a *kedves* jelzőt használja (116. l.), továbbá elmondja, hogy T. több város eredetéről «*gyönyörködtetve és sok eredetiséggel* regél» s továbbá, hogy «egy-egy romhoz *erőtetés nélküli, őszinte hangulattal irt regék* vannak kötve», holott előbb láttuk, hogy a Csörsz árkában a Délibáb és Csörsz által képviselt két gondolat nagyon keresve van összevonva egy mondába.

K. úr művét következőleg osztja föl: Az első rész a mű bevezetését képezi, s szól a költő első verseiről, népmondák gyűjtéséről s papi pályára lépéséről; a második rész tárgyalja a népmondákat és regéket, a harmadik a virágregéket és költői elbeszéléseit fejtegeti, a negyedik a lyrai költemények magyarázatát foglalja magában; ez utóbbi maga terjedelmesebb, mint a három előbbi összevéve.

A második és harmadik részben nagy fáradságot tékozol K. úr arra, hogy Tompát védelmezze azon fölfogással szemben, mintha műveinek tendencziósus, symbolikus iránya csökkentené értéküket, s öntudatlanul mindig inkább a papot, mint a költőt igyekszik benne igazolni. Lássuk érveit.

Mint T. nagy költői erényét emliti mondái tárgyalásánál, hogy

«költői tollát — a népszerű s ugyanazért (!) költészetünket a *mulattatás* körébe alászállni (!) engedő költők természetével *ellenkezőleg* — folytonosan izgatá (!), hogy műveivel a jeles erkölcsök, a kardinális erények útjára vezéreljen» stb. Lelkesedésében a kardinális erények iránt azzal végzi, hogy elősorolja, melyik mondából milyen ember okulhat (31. és 32. l.): «T. mondáiból egyaránt hasznos tanulságot vonhatnak le a fejedelmek és népek, urak és szolgák, kiváltságos személyek és jobbágyok (kissé megkésett ezek számára), gazdagok és szegények, hatalmasok és gyengék, stb. stb.» — Többek között a *Pók versenyé*-ben, mely költemény tudvalevőleg szembe állítja a hasznost a művészivel s amannak előnyére dönti el a versenyt, a *nemes elvek harczosait* látja a szerző megjutalmazva.

Azt a kérdést, hogy T. virágregéi nem szenvednek-e az által, hogy allegorikusok, így fejtí meg: mondjon a műbíró, a mit akar, «az olvasó közönség izlése mégis . . . a virágregék előnyére nyilatkozik. Már pedig minden művészet *csak* annyiban művészet, a mennyiben a nagy közönséget *gyönyörködésre* tudja bírni». Hogy ez izlés átalában momentan s rendesen csak a korra terjed ki s igen sok esetben félszeg, arra nem szükség tovább reflektálnom, valamint arra sem, hogy ez még nem bizonyít T. regéinek költői értéke mellett.

K. úr így érvel tovább T. érdekében. Elismeri, hogy «az aesthetikai törvények nagy kódexe (!)» ellene szól, hogy Gyulai Pálban ellenzőre talál ez irány, de nem lehetetlen, hogy a közizlés (?) lapot kér a virágregék számára (!), mint eredeti (!), új (!), művészi (!) termék *szenesítésére* az említett nagy kódexben. Mert tudjuk, hogy nem egyedül tudományos műveltségű (!) fiatal emberek és virágkedvelő leányok, hanem *megállapodott koruk és kiváló műveltségű hölgyek* is gyönyörködnek e művekben.» — Kissé gyöngé érvelés T. érdekében, s azt hiszem, K. úr jóslata a virágregékre vonatkozólag nem igen teljesülhet, ép mert nem igen képes kimutatni, mennyiben véli jogosultnak s mennyiben nem fölöslegesnek a közizlés majdani kérelmét a virágregék érdekében. Hogy szerző állítását annál jobban megokolja, áttér észrevétlen más mezőre s az egyes virágregék alap gondolatának igazságát kezdi bizonyítgatni, mint «a melyeknek becsét az élet mindenkor igazolja». Felsorolja a különböző privilegizált temperamentumokat és lelki állapotokat, melyeknek nem, és azokat, melyeknek mindég tetszeni fognak a virágregék (38. l.), s végül így kiált föl: «majdnem annyit érhetni el e *csendes hatású* életképek (!!) által kicsiben, mint a mennyit a szindarabok által nagyban (!)». — Különben e lelkes hangra rá a következő nyilatkozat: «A virágregék . . . küzdenek minden emberi haszonvágy és félszégsek ellen. Erkölcsi

elvekre . . . kívánnak figyelmeztetni, — s mindezt *alig észrevehető jótékony hatással eszközlik (!)*» — nem igen nagy dicséretnek hangzik. Tárgyalását így végzi: hogy a virágregék nem tetszenek a kritikusoknak, «annak oka nem abban keresendő, hogy a mű az erkölcsi érzületet sérti (!), hanem hogy a nagy művészek törekvései (!) közül hiányzik egy: *alapjándól fogva nem elégíti ki az ésszt (!)*» — s «erkölcs-tanári» hangon teszi hozzá: «s korunknak *jellegei* közé tartozik, hogy ezt ép nem tudják megbocsátani, habár az erkölcsi alap hiánya előtt többször szemet hunynak is». A tárgyalást, ép úgy mint a mondákét, az erkölcsi tanuságok elmondásával végzi, melyeket a virágregékből elvont. (41—47. l.)

Különben, hogy nem egészen *életképeknek* tartja a virágregéket (mint azt a 38. lapon mondja), mutatja azon nyilatkozata, mely szerint T-nál azt a célzt látja velök, hogy «erkölcsi ideáit az emberi élet szabályaivá tehesse *példázatos előadás által*». S a mint felsorolta a virágregékből kivont morált, így szól: «hozzátehetjük még, hogy e költeményeknek *didaktikai érdemök is van*» — (mintha eddig nem is a didaktikai elemet vonta volna el a költeményektől) — «*oktató beszédek azok*, még pedig nembeli, felekezeti és pártszellemi megkülönböztetés nélkül».

Ezek alapján így kiált föl K. úr: «ha Gessnert, az *ismert nevű* idyll író, nemkülönb Kleistot a tavasz *halhatatlan* íróját, a *dicsőség hervadhatatlan koszorújával* illeti Németország, akkor mi mit adjunk T. Mihályunknak?» Mellőzöm T-nak Gessner és Kleist mellé állítását, velük való összemérését s azt a ráfogást, hogy Gessner és Kleist Németországtól a dicsőség hervadhatatlan koszorúját nyerték, csak azt jegyzem meg, hogy G. és Kl. nem jól választott példák T. költészetének igazolására, de ép jó példák arra, hogyan felednek el lassankint valakit, a ki kora izlésének ír csupán s a ki sentimentalis, ossiani idylleket énekel, s a ki leíró költeményt alkot a «Laokoon» előtt. A virágregék érdeme alapján szerzőnek «lelki élvezetet nyújt kimondani, hogy T. a hazafiság, *honleányi* lelkesedés és kötelességérzet által méltán emelendő partheonban a *legünnepelesebb helyet* érdemli meg».

Midőn szerző áttér T. költői elbeszéléseire, ott is érvényesíti morálkutató hajlamait, s pl. a *Három daru*-t elítéli, mint a mely «nem mulattathat, *annyival inkább* nem gyönyörködtethet», . . . mert «maga a cselekvény: a férj és nő közötti *véleménykülönbség a darvak száma fölött*, illetőleg e véleménykülönbség következménye maradandó becsre nem tarthat számot (!). Mellőzve azt, hogy e nyilatkozat saját-ságos felfogást árul el a költői művek becseről, azt hiszem ily egyoldalú kritika mellett nagyon sok eféle mű, melyből nem lehet — mint

a virágregékből — épületes morált levonni, (pl. a Goethe «Gutmann és Gutweibja»), elveszti ügyét K. ur kegyetlen ítélőszéke előtt.

Még legjobban sikerült, az eddigiekhez mérve, T. lyrai költeményeinek tárgyalása. Itt nem kellett szerzőnek vesződnie T. védelmével, itt tehát csak egyszerűen commentálja a költeményeket — egy rövid irodalomtörténeti bevezetés után, melyből csak tankönyvi átalánosságokat nyerhetünk.

A *Pusztán* című költeményről azt mondja, — hogy ezen részből is idézzek valamit, — «első strófái *kiválóan plastikusok* s önkénytelenül ama nagy hatásra gondolunk, melyet *Petőfi az ő korára gyakorolt*, s mely elől tán senki sem tudott menekülni.» Hogy mennyiben hatotta át Petőfi plasticitása egész korát, s mennyiben állott T. e tekintetben az ő hatása alatt, azt bizonyára nem lett volna fölösleges bővebben kifejteni. A *Falusi kép*-ről azt mondja: nem «tisztá festés ugyan, mivel némileg az elbeszélés felé hajlik . . . «*de költői becsét ez alább nem szállítja*» (!) — mintha a leíró költészetnek nem is az volna egyik főkélléke, hogy benne a leíró elem ne jelenjen meg tisztán soha. — A *Telen nyáron* (egyike T. legsikerültebb *népdalainak*) címűt különösen azért emeli ki, mert ennél «*példavehetőleg tapasztalhatni . . . mennyire javíthatják az embert a jó izlésű és jó szellemű munkák*». — Midőn a *Fiam születésekor* című költeményt tárgyalja, megemlékszik róla, hogy ezt az eseményt Petőfi is megénekelte *kedves lyráján*, s így szól: «a lelkesedés eme rendkívüli költője az ő kis «parány»-a születésének emlékezetére szentelt sorai által egy *aesthetikai kis paradicsomot* teremtett (!)».

Nyelvének s előadásának jellemét már az eddigi idézetekből is láthatta némileg az olvasó. Átalában nehézkes az és terjengős; összetorlódott mondatcomplexumain megtörik a figyelem kitartása, előadásának bőbeszédűsége fárasztó. Mutatványkép hadd álljon itt a következő mondat: «1877-ben, augusztus hónapban, Müller Irma, budapesti születésű, s a VII. kerületi polgári leányiskola IV. osztályát éppen elvégezett, kiválóan szép lelküetű leány, tanulótársai között tíz forintot oly czélből gyűjtött össze, hogy azt a *Miskolcz* című lap szerkesztőjéhez azzal a kérés levéllel küldje el, melynek értelme szerint a *Tompáék* igrizsbeli háza egy emléktáblával *lenne* ellátandó.»

Nem akarom az olvasót idézetekkel tovább fárasztani, nem akarom fölemlíteni szerző egy-két incorrect definitióját (minő pl. a *népregéről* szóló, melyben a mythologiai alapot mellőzi); meggyőződhetni arról az eddigiek alapján is, hogy a szerző buzgóságát megfelelő siker az eredményben nem koszoruzta, a minek oka első sorban tudományos képzettsége hiányosságában, aesthetikai ismer-

tei felületességében és zavaros voltában, és izlésének műveletlenségében keresendő. Az ily tanulmányokhoz — ezt nem hangsúlyozhatni eléggé — alapos tudományos készség, kellő jártasság az irodalom terén és kritikai érettség szükséges. Ezek hiányában üres szóhalmoz, értéktelen mendemonda marad minden «fejtegetés». Ha tehát méltányolnók is a szerző azon törekvését, hogy Tompa minden művét etikailag igazolja, mindamellet azt hisszük, hogy ha nem is követtett el «vakmerőséget» e könyvével, de azért a «hazaárulást» sem fognók rá, ha e könyvet meg nem írja.

MORAVCSIK GÉZA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Barthel's Vorlesungen über die deutsche Nationalliteratur der Neuzeit. *Neunte, gänzlich umgearbeitete Auflage, begonnen von Emil Barthel, fortgesetzt und bis auf die Gegenwart geführt von G. R. Röpe.* Gütersloh, 1879. 1013 lap. Ára 11 mk.

A XIX. századi német irodalom történetének legelterjedtebb tárgyalása. E munka első kiadása 1850-ben jelent meg; szerzőjének halála után (1853) a negyedik és a következő kiadásokat testvére Barthel Emil adta ki; ez utolsót szintén Barthel Emil kezdte meg, de betegség miatt be nem fejezhette; így ment az át az új kiadóra, ki a munka eredeti irányát és feladatát — „*hogy egyes költők jellemzését adja és azoknak belső összefüggését, alapszerekeit és üdvös vagy káros befolyásukat feltüntesse, még pedig keresztyén álláspontból*“ — szem előtt tartva, a kezdetben vékony, de kiadásról kiadásra terjedelemben növekedő kötetet hatalmas vaskos munkává egészítette ki. Még az utolsó (8-dik) kiadás (1870) is csak 598 lapra terjedt; az új munka majd kétszeresére nagyobb.

De azért csalódnék, a ki azt hinné, hogy Barthel a *teljes* anyagot karolja fel vagy hogy az egyes kiválóbb munkákat, főleg talán a dráma- és regény-irodalom köréből, behatóbban, talán tulságos terjedelemmel tárgyalja. Ellenkezőleg, a munka roppant hézagos, oly annyira, hogy címének nem is felel meg.¹⁾ A prózát Barthel egészen elhanyagolja; a történetírókat és bölcsészeket, kik pedig határozottan, főleg a jelen században, a «nemzeti irodalom» körébe esnek, alig hogy röviden említi. Természetes, hogy ez a könyvnek, még mint a

¹⁾ Barthel K. a könyv címét (Barthel Emil megjegyzése szerint, 984 l.) már a *második* kiadásnál is így akarta megváltoztatni: *Geschichte der deutschen Poesie*, de a kiadó üzleti szempontból ellenezte ezt.

költészet történetének is értékét tetemesen csökkenti, mert Fichte és Schelling philosophiájának tárgyalása nélkül a német romantika meg nem érthető, az ifjú Németország meg oly szerves kapcsolatban van Hegel világnézetével, hogy némelyek Gutzkow, Heine, Laube stbiek fellépését és törekvéseit a harminczas években egyenesen a berlini philosophusra vezetik vissza. De még mint a XIX. századi német *költészet* története is igen hézagos és tökéletlen Barthel műve, mert csak igen mellékesen, inkább csak futólagos vázlatban, mint beható tárgyalásban érinti a regényt és a drámát, melyek pedig tudvalevőleg igen fontos, a lyránál kétségtelenül sokkal fontosabb szerepet visznek a jelenkori irodalom történetében. Barthel könyve voltaképen csak a XIX. századi német *lyrának*, de ennek azután roppant terjedelmes, igen csekély jelentőségű írókra is kiterjeszkedő története, melyet még számos mutatóvázlat közlésével is illusztrál. Sajátságos eljárás, midőn a szerző némely kis terjedelmű és sem költői, sem történeti szempontból nem fontos lyrai költeményt vagy egy költeménynek csak egy pár versét¹⁾ sokkal behatóbb tárgyalásban részesíti, mint pl. Gutzkow vagy Laube vagy Hebbel összes drámáit vagy Spielhagen vagy Freytag összes regényeit! Barthelnél a lyrának e kitüntető tárgyalása tudatos volt. Szerinte (3. l.) a legújabb német költészet alapvonása a lyra és a költői fajok közt e században csakis a lyra virágzott igazán. Ez utóbbi lehet felfogás dolga, az állítás első fele legalább is nem szabatos, mert nem a lyra (*die Lyrik*) alapvonása a mai költészetnek, hanem a subjectivitás, a költő egyéniségének nagy súlya.

Így tehát a munka már tervrajzában is egyenetlen, egyoldalú, hézagos. Egy másik nagy hátránya a szerző álláspontjában gyökerezik. Egy keresztyén irodalomtörténet! Hogy értsük ezt? Szükséges-e, hogy az irodalom bármely korszakának tárgyalásánál a történetíró még külön hangsúlyozza, hogy ő keresztyén, hogy ő a keresztyén műveltség álláspontját foglalja el? Bizony nem szükséges; csakhogy Barthel álláspontja nem a keresztyén világnézet, hanem a theologiai, orthodox, dogmatikus lutheranizmus állás-

¹⁾ Pl. Heyse Pál e mondatánál: «Az erkölcsi kötelességek köre nincsen teljesen kimerítve a tíz parancsolat által» felkiált: A keresztyén hívő e nézetet hamisnak kénytelen kinyilatkoztatni, — mire hosszadalmas dogmatizálás következik. Ugyancsak Heyse Pál e verseire:

*Unsittlich ist nur Eins: Sein tiefstes Leben
Hinopfern und am dumpfen Brauch zu kleben —*

megjegyzni, hogy e gondolat teljesen hamis, ha «az ember legmélyebb élete ellentétben áll a szent Isten legmélyebb életével» (?), — mire ismét terjedelmes prédikáció!

pontja! Jellemző erre nézve, hogy szerzőnk Eichendorfnál, a mély érzesű, igaz vallásosságú lyrikusnál, kinek keresztyénységét természetesen kiemeli, óvatosságra intve hozzá teszi (326. l.): «azonban nem szabad felednünk, hogy Eichendorfnál a keresztyénység a katolikus egyház!» Tehát ez már nem az igazi keresztyénység! Lenau boldogtalanságának forrását abban találja (637. l.), «a mi a katholicismus alaptévedése, t. i. a «hit» szónak helytelen meghatározása». És most, hivatkozással szt. Pálnak a héberekhez írt levelének 11, 1. versére, hosszadalmas theologico-dogmatikai fejtegetés következik a katholicismus téves tanairól! Általában nagyon komikus és már szokatlanságánál fogva is igen furcsa, hogy Röpe minden lépten-nyomon a bibliát idézi, úgy hogy az olvasó néha egészen elfelejti, hogy irodalomtörténetet olvas.

Különösen sértő volt e korlátolt, idegen mérték alkalmazása Barthel Károly eredeti könyvében; már Barthel Emil sokkal engedékenyebb volt, Röpe meg éppen helyenként igen türelmes, bár a sok bibliai idézet tőle származik. De még most is számos furcsaságra vezet ez idegenszerű felfogás. Költőknek és költői termékeknek megítélésénél és jellemzésénél az aesthetikai mérték az egyedül helyes; különben oda jutunk, a hová a mi könyvünk jut, melyben költői szempontból igen gyenge és alárendelt, de keresztyén, egyházi hitvallásuknál fogva kifogástalan írók sokkal terjedelmesebben vannak tárgyalva és részben többre is becsülve, mint Heine vagy Lenau vagy Freiligrath, kik mint költők a század első rangú tehetségei közé tartoznak, de a dogmával nem álltak a legjobb viszonyban. Mily sajátos már az is, hogy szerzőnk minden egyes írónál nagy súlyt fektet arra, hogy milyen volt a vallásos meggyőződése, és sokszor mint különösen értékeseket és sikerülteket kiemel csekély becsű költeményeket csak azért, mivel azokban, néha nem is egészen bizonyosan, positiv-vallásos érzés nyer kifejezést! Azonban, mint említém, Röpe sokkal türelmesebb mint előzői; néha elismerőleg jellemez és méltat «istentelen» írókat vagy műveket is, és legfeljebb mellesleg, utólag kárhoztatja hiányos vallásos nézeteiket. De természetesen ez is csak növeli a munka egyenetlen, ellenmondásokban gazdag jellemét, mert Röpe ezen «türelmes» nézetei semmiképen sem illenek a könyv első felében nyilatkozó türelmetlen felfogáshoz és a kor szelleme ellen intézett számtalan kifakadásokhoz.

A «keresztyén álláspont» általában, még a Röpe tollából származó fejezetekben is, rendesen mégis csak igazságtalan, ferde ítéletekre vagy legalább terjedelem tekintetében igazságtalan tárgyalásra vezet. Így pl. mindjárt a romantikusok közül a roppant sokoldalú.

nagy befolyású és valóban vezérszerepet viselt Schlegel Á. V. két oldalon van elintézve, míg a zavaros és tehetetlen Brentano Kelemen 18 lapon tárgyalja és Hoffmann Amadét, a jeles és a külföldön (pl. Franciaországban) még ma is nagyrabecsült novallairót a bűn és elvetemedettség valóságos megtestesülésének jellemzi. Később Schwab Gusztávot, a derék protestans lelkészt, de közepszerű költőt, 22 lapon át tárgyalja, míg Gutzkow Károlynak, a kor egyik legtöbb oldalú és legbefolyásosabb írójának, ki mint drámaköltő és regényíró igen kiváló helyet foglal el, 10 oldallal kell beérnie; Mayer Károlynak, egy igen szerény és roppant kis körű tehetségnek jut 8, Möricke Eduárdnak meg épen 27 oldal, — míg Laubét két, Börnét két és még Heinét is csak 19 lapon tárgyalja. Hogy ez utóbbinak költeményeiből nemcsak nagy dicsérettel kiemel, hanem teljes szövegben még le is nyomat minden darabot, mely (kisebb-nagyobb mértékben) vallásos irányú, az természetesen csak azt eredményezi, hogy a költőről egészen ferde képet nyerünk. És ez a főbaj; helytelen az íróknak oly terjedelmű tárgyalása, mely nem áll kellő arányban valódi vagy történeti jelentőségökkel; nagyobb baj azonban, hogy e mellett az írók oly világításba helyeztetnek, mely képüket egészen eltorzítja. Mert persze, a mi szerzőinknél nem arról van szó, hogy Schwab vagy Heine és a többiek a költészet terén mit és mily abszolút értékű dolgokat produkáltak, hanem hogy a positiv-keresztényen, orthodox-protestans hit álláspontján álló olvasó mit élvezhet műveikből? Ily szempontból Sujánszky Alajos és Mindszenti Gedeon volnának a legnagyobb magyar költők.

Hogy Röpe e pontban elnézőbb, mint Barthelék, az magában véve igen helyes, de baj, hogy az egész munkát ezen «liberálisabb» felfogása szerint át nem dolgozta. Így azután például Freiligrath vagy Lenau jellemzésénél folyton ott szerepel a ceterum censeo — Freiligrathban főleg a politikai, forradalmi költőt gyűlöli, mint szerzőnk általában esküdt ellensége a politikai költészetnek, mely pedig Németországban és másutt (üres rímelések mellett) oly sok remek költeményt produkált; — míg pl. Heyse Pál regénye «Die Kinder der Welt» vagy Gottschall költeménye «Die Göttin», melyek épen nem keresztényen irányúak, igen kedvező méltatásban részesülnek.¹⁾ Még furcsább ellenmondás az, hogy Barthel a század költészetében csak hanyatlást és íróiban csak epigonokat lát, míg Röpe ismételve

¹⁾ De e méltatás más oldalról egy kissé sajtászerű. Heyse regényéből ezen alapeszmét olvassa ki: «Lássátok, a kereszténynek mégis boldogabb emberek!» — Gottschall költeményét pedig addig csürcsavarja, míg az teljesen értelmetlenné nem válik.

kijelenti, főleg a könyv befejezésében, hogy a XIX. századi német irodalom folytonos emelkedést tüntet föl. «Igazságtalan meggyaláztatást» lát (979. l.) abban, hogy századunk költőit némelyek (például Gervinus és Schmidt Julian) csak epigonoknak akarják tekinteni. «Tisztán aesthetikai szempontból (mert vallási szempontból szerinte is kétségtelen a hanyatlás) ítélve (mondja a 980. l.) a mai német költők nem kevésbbé jelentékenyek, mint a száz év előttiak, és ha Lessing, Wieland, Herder, ha főleg Goethe és Schiller nekünk oly óriásoknak tetszenek, ez részben onnan is van, mivel azok egy költőtlen kor mélysíkjából emelkednek ki, míg a modern költők már lábaikkal is azon magasabb álláspontot foglalják el, melyre amazok bennünket vezettek. Mi nemcsak a minden tekintetben kiérdemelt tiszteletnek, hanem a hálás kegyeletnek is érzésével tekintünk Moor Károlyra és Marquis Posára, Egmontra és Tassóra vissza; azért nézzük is el oly szívesen az ő hiányaikat. A gondolatok mélységét, a nyelv hatalmát, az emberi élet és a sors valódi felfogását nem találjuk sem ritkábban, sem kisebb mértékben a modern költőknél, mint méltán oly nagyra becsült előzőiknél». De, mondom, e felfogás nemcsak homlokegyenest ellenkezik a könyv bevezetésében határozottan kifejtett nézettel (4. l.), hanem ellentétben áll azon felfogással is, mely az egyes költők méltatásánál ismételve kifejezést nyer.

Igy tehát egyenetlen, hézagos, egyoldalú, zavaros felfogású az egész mű, melynek érdeme csak a felkarolt anyagnak (t. i. a lyrai költészetnek) gazdagságában és egynehány költő behatóbb és kivételesen helyes jellemzésében van. A hol a «keresztyén álláspont» nem jön szóba, ott a szerzők ítéletei különben sem önálló, előadásuk pedig mindig lapos, rossz értelemben népszerű, közönséges és eszmékben szegény. Korlátolt és egyoldalú állásponjukról sem a költőket, sem a költői műveket valósággal meg nem értik, folyton morálizálnak, folyton jajgatnak a kor vallástalansága fölött, mintha bizony a pozitív hit költői tehetséget nyújthatna annak, kiben nincs meg a hivatottság. Röpe persze ha elméletben nem is, de a gyakorlatban másképp látszik vélekedni. Az utolsó fejezetben, mely az egyházi vagy vallásos költőkről szól, 38 lapon felsorol és magasztal számos «költőt», kik bizony (talán Knapp, Sturm és Spitta kivételével) mind csak igazhívó, jó keresztyének, de nagyon gyenge költői tehetségek. Műve végén pedig közli Gerock egy szép költői imáját és hozzáteszi (982. l.): «Ilyet sem a múlt század, sem a jelen század első felének költészete nem mutathatott fel. Az ilyen a valódi evangéliom, mely költészetünknek szép jövőt ígér. Csak bízzunk istenben, megjön a tavasz! És ez a tavasz megjön, ha a valódi keresztyéniséget (termé-

szetesen a Barthelék- és Röpeét) ismét elismerik; modern költőinknek más sem hiányzik, mint az evangéliom megértése. Ezt nézzétek meg, ti komoly férfiak, és fel fogjátok ismerni teljes igazságát. Ha ez megtörténik, messze túlszárnyaljátok az egész classicus kort!» Mily sajtószertű eszmézavar! és mily könnyen lehetne a nagy költők hiányán segíteni, ha Röpe orvossága más volna — rögeszménél!

Dr. HEINRICH G.

W. D. Whitney, Indische Grammatik, umfassend die classische Sprache und die älteren Dialecte, übersetzt von H. Zimmer, Leipzig, 1879. 8. XXIV, 486 oldal — 10 mark.

E könyv a Breitkopf és Härtel lipcei czég által kiadott indgermán nyelvtanok gyűjteményében a második kötetet képezi. Az első kötet a *Grundzüge der Lautphysiologie von E. Sievers*, 1876-ban jelent meg (8° X, 150 old. ára 3 m.) Előadja az emberi beszédszervek alkátát, fájdalom felvilágosító rajzok nélkül, mire áttér a zöngék és neszekre. Az előbbiekhöz a hangzók, az orrhangok és folyékonyak (r, l,) tartoznak, az utóbbiakhoz a többi mássalhangzók. A felosztási elv a geneticus. A hangok képzését Helmholtz és Brücke munkái alapján tárgyalja; a hangzókét kevésbé kimerítően; bővebbet (eltekintve a special dolgozatoktól) találni Gavarret-nél *Phénomènes physiques de la phonation et de l'audition* (főleg 310—407 old. Páris, 1877). Legértékesebbek és nagyrészen ujak Sievers könyvében ama fejezetek, melyek a hangoknak egymással érintkezését, szóval az átmenetet az egyik hangról a másikra, továbbá a hangsúlyt tárgyalják. — Ezeknek méltó vetélytársa a IV. szakasz, mely a hangváltozást tárgyalja, és pedig először az u. n. «spontaner Lautwandel»-t. A kifejezés nem igen szerencsés. Előadatok mindama változások, melyeknek az egyes hangok alávetvék, akár beállottak az indgermán nyelvtörténetben akár nem. Miért állottak be eme felsorolt lehetőségek közül némelyek, mások pedig nem; miért foglalt p. helyet a német nyelvben a némák változása (lautverschiebung), miért változott át az európai ā, a németben ō-vá, és így tovább, azt nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a kiejtés könnyítése, mely az e szakasz második részében tárgyalt «combinatorischer lautwandel» szülője, a mennyiben szomszéd hangokat egymáshoz minél inkább hasonlítani törekszik, eme változások indokának nem tekinthető. Hogy az indból merített példákkal éljek a k₂ átváltozása č-vé csakis e i és y előtt, tehát bizonyos combinációkban történt, melyek e fejlődésnek kedvezők, de a k₁-nek ç-vé vált a szomszéd hangoktól függetlenül állott be. Megjegyzendő, hogy a ç a k₁-nek természetes folytatója, a mennyiben e

két hang képzési tája egymáshoz közel esik, de azért épen nem tekintethető szükségkép beállott tovafejeménynek, mert a görögben, olaszban, keltában, németben a *h*₁ nem vált soha *s* hanggá.

Whitney fentnevezett új szanszkrit-nyelvtanában az összehasonlító nyelvészet ily resultatumaira csak akkor van tekintettel, ha az ily eredmények magából az indból is kiviláglanak. Így p. megemlíti, hogy a *j*-vel transscribált közönségesen *dž*-nek ejtett hangra végződő gyökök, hol a *č*, hol a *ç*-re végződő gyökökhez hasonló elbánás alá esnek; de annak fejtegetésébe, hogy az indben a *g*₁ és *g*₂-nek tovafejtett folytatói jelenleg azonosak, vagyis, hogy a *j*-ben két hang esett össze, ő már nem bocsátkozik. A perfectumnál azt állítja, hogy oly gyökök, mint *pac*, a gyököt és a reduplicatiót összevonják, minek folytán a multidő gyönge jője *pec*, de arról; hogy a kettőzés hangzója tulajdonkép *e* volt, már nincs szó. Ámbár a *g*-nek *j* (ejts *dž*-t)-vé váltából ily alakokban, mint *jagama* kétségtelenül kiderül, hogy *g*₂ állt *e* előtt, ő oly esetekben, mint *jaghana* $\sqrt{\text{han}}$ »rückwandlung»-ról szól, helott a *gha* a *han*-ban *e* előtt áll, a multidő gyökében pedig *o* előtt, a reduplicációban pedig a *g*₂ *e* előtt. (Zschrift XXIII. 391. XXV. 168.) Mégis megvallo, hogy e tartózkodása a szerzőnek az »opinionum commenta»-ba bocsátkozni, e műnek becsét állandóbbá teszi. A magyarázatok változnak, az anyag, mely itt közöltetik, csakis bővílhet. Kiterjed pedig e thesaurus, melyhez hasonló Benfey nyelvтана, (Leipzig, 1852.) óta nem jelent meg, a régi irodalomból gyűjtött alakokra épűgy, mint a grammatica által szabályozott nyelvre. Ez utóbbi az u. n. sanskrit, a jelen német avagy francia irodalmi nyelvhez hasonlítható; miért is nézetem szerint, ha bizonyos volna az irodalom egyes terményeiről, mily időben szenvedték az utolsó szerkesztést, az, vajjon egy alak előfordúl-e az irodalomban avagy nem, egészen közönyös körülmény volna. De miután nem tudjuk, vajjon a nyelvтан készűlt-e a kérdésem munka alapján, avagy a munkában előforduló alakokat a szerkesztő csakis a nyelvтанból sajátította el, mégis helyeslendő, hogy Whitney kiemeli amaz alakokat, melyek csakis a nyelvтанból ismeretesek.

Bármennyire kívánatos is minden népre egy szabályzott irodalmi nyelv, mégis a tudományos kutatás szempontjából igen örvedetes, hogy az ind irodalom egy jó részére az »art de parler et d'écrire correctement» nem alkalmaztatott. A régi szent hymnusok egy bizonyos időtől kezdve a nyelv változásának sem lettek többé alávetve, s így aránylag régi alakban lettek ránk áthagyományozva. E régi irodalmat, melynek átnézetét Whitney az előszóhoz csatolja, soha ily mérvben nem aknázták ki a nyelvтан számára; mi több, az egyes

alakokhoz azok előfordultának statistikája is füzve van, s mindehhez a syntacticus használat figyelembevétele is járul. A nyelvtan, e rengeteg anyaghalmoz daczára, még practicus is, a mennyiben a classicus nyelvre vonatkozó része nagyobb betűkkel van nyomtatva, az ő irodalom alakjainak pedig kisebb betűkkel kell beérniök. Mindehhez mind devanagari, mind latin betűkkel nyomtatott paradigmák járulnak; ez utóbbiak ékezték. A ki tudja, hogy az összes nyelvalakulatra, mily döntő hatással volt az ékezet, a mennyiben az ékezet előtt álló szótárgok a reductionnak voltak alávetve, az e nyelvtanban nagy megelégedésre meg fogja találni azt, a mit annyi nyelvtanban nélkülöznie kellett. Ama reményben, hogy egy későbbi kor az ind történeti nyelvtant fogja olvashatni, melyben a pali és praktik-ra épűgy mint az újabb ind nyelvekre — ez utóbbiak összehasonlító nyelvtana Beames tollából jelenik meg — is kifognak terjeszkedni; teljes szívvel örvendünk e munkának, mely az ő indnek hűebb tükrét adja, mint bármely előzője. Az ind nyelv, hacsak azért is, mert az ékezet helyének megőrzésében oly conservativ volt, daczára a benne beállott nivellirozási avagy kiegyenlítési folyamtnak, melynek főleg a vocalismusa esett áldozatul, mindig méltó tárgya fog maradni a tanulmányozásnak, ámbár mindinkább megvalósul rajta, hogy a világ, melyet ő az európai áriai nyelvekre vetett, most ő rá t., i. az ő felderítésére esik vissza. Az ind philologia pedig, ha már nem is fogja az indgerman nép ősmultját kitárni előttünk, még mindig amaz érdekes feladattal bír, kimutatni azt, mit birtak az áriai származásu bevándorlók saját civilizatiójukból Indiában megőrizni, mennyire birták e nyelvűket, szokásaikat a bennszülöttekre kiterjeszteni.

MAYR AURÉL.

PHILOLOGIAI PROGRAMMÉRTEKEZÉSEK.

7. Berzsenyi és költészete, írta *Harsányi Ferencz*. A sümegh-városi államilag segélyezett reáltanoda XXII. értesítvényében 1879).

Harsányi úr úgy vette észre, hogy Berzsenyi a sümeghieket «nemcsak mint kiváló hazafi és legjelesb ódaköltőnk, hanem mint szomszédjuk és mint kosorus költőnk, Kisfaludy Sándor költőtársa is kiválólag érdekli.» Akit netalán ez utóbbi okok akár egyenként, akár csodálatos összefűggésekben nem fakasztottak ama nyilatkozatra, hogy a szerző «jó választást tett, midőn ezen férű életét és tevékenységét iparkodik rövid vonásokban vázlatozni», még azt is engedelmes készségre fogja birni Harsányi úr az az óhaja, mely teljesen idéztük

előszavát berekeszti: «Fogadja a tisztelt olvasó soraimat *oly kegyes elnézéssel, minő buzgósággal* én földadatomnak eleget tenni törekedtem.» Buzgósága kellő megvilágítása végett ide igtatjuk következő jegyzetét: «Használt kútfők: Toldy Ferencz *Berzsenyi munkái*, Gyulai Pál *egyetemi előadásai*, Körösy László *Berzsenyi életrajza a Figyelő-ben*.» Ez izléssel szerkesztett névsort még egy névvel tarkíthatta volna, ha kedve tartja. Berzsenyiről közzé tett soraimból ugyanis szó szerint átvett vagy százat, de meg nem nevezte a forrást, úgy gondolkozván, hogy csak a százegyedik sor átvételénél kell a csillagot felrakni, mert Toldytól, Gyulaitól s talán Körösytől még többet kölcsönzött.¹⁾ E megjegyzés által korán sem akarjuk a szerző eredetiségét tagadni.

Már maga az a merészség, melylyel a kútfőket használja, nem épen mindennapi, de még nagyobb eredetiséget fejt ki abban, hogy az idegen birodalomból kisajátított területekre a maga szellemének czímerét festi.

A vázlatozat első része Berzsenyi életét tárgyalja, kivált Toldy nyomán, s nem ritkán Toldy szavaival. Ez az önfeláldozó kegyelet megboldogult tudósunk iránt meghatott s illetlennek tartanám szemére hányni a szerzőnek, hogy az adatokba a csoportosítás és jellemzés által nem tud életet önteni, hogy oly idézetekkel szakasztja meg az elbeszélést, melyeknek jellemző voltát csakis ő értheti. Az életíró művészet titkaiba Toldy sem hatott, s csak a méltánytalan követelheti, hogy a tanítvány túl tegyen mesterén. Azonban véleményünk szerint a szerző a túlságig kegyeletes, midőn Toldynak még sajtóhibáit is kiírja. Mert világos, hogy csakis egy toll, vagy sajtóhiba mondatja Toldyval az életrajz 7. lapján, hogy Berzsenyi atyja 1808-ban meghalt. Csodálkozom, hogy a szerző buzgósága nem terjedt a 12. lapig, hol azt láthatta volna Berzsenyi egy idézett leveléből, hogy a költő még 1812-ben Vasba készült meglátogatni «stoikus atyját», kit Harsányi úr elevenen eltemetett. Kudarczot vall az, ki e csekélységből rosszakaró következtetést akar vonni, mert be tudom bizonyítani, hogy a szerző még Toldyval szemben is megőrzi eredetiségét, sőt egyszer sikra száll ellene. Toldy sajnálja, hogy nem ismerjük Berzsenyi félben maradt tragédiáját, s ezért Döbrenteit ócsárolja, ki a nála lévő kéziratot nem adta ki. Harsányi úr szó szerint ismétli a vádat, de Toldyra is vonatkoztatja, kimutatván értelmes önállóságát. Továbbá merész leleménye új adatokat is hoz napfényre. Berzse-

¹⁾ Megvallom, hogy ez utóbbi kútfőt csak egyszer olvastam, de nem hittem szükségesnek könyv nélkül megtanulni. Magára vessen a szerző, ha oly dolgokat találnék kiemelni értékezéséből, melyeket e kútfőből merített.

nyi anyjáról sehol senki se tesz említést, csak Harsányi úr tudja róla azt a meglepő ujságot, hogy «egyszerűen nevelte fiát». Azt is kitalálta a szerző, hogy Berzsényi mint sopronyi tanuló «lelkesen dolgozott az irodalmi körben», noha eddig az ellenkezőt hittük valószínűnek. A *Magyarok*-hoz című óda keletkezése idejétől ekkoráig nem volt pontos tudomásunk. Toldy önkényes chronológiával Berzsényi második ódájának állítja, de bizonyosnak hittük volna, hogy a költemény legalább mai alakjában, egyike Berzsényi legutolsó ódáinak, ha Harsányi úr röviden ki nem jelenti, hogy ép a legelső. Különben e kérdés sokat veszített jelentőségéből, mióta Harsányi úrtól tudjuk, hogy *A felkölt nemesség*-hez és a *Herczeg Eszterházy Miklós*-hoz című költemények Berzsényi legkötőbb ódái. Hasonló adatokkal még gyarapodott volna a Berzsényi irodalom, ha a szerző az 1817-dik évnél egyszerre félbe nem szakítja az életrajzot, szükségét érezve annak, hogy «Berzsényi Dániel költészetére pillantson». A pillantás négy fejezet tartamára feszül és kisebb pillantásokra oszlik. Az első fejezet elején úgy találja a szerző, hogy «Berzsényi költészete leginkább az ő korában s részben egyéni jellemében leli magyarázatát». Nem is késik a magyarázattal. Ime: «Az ifju, ki Toldy szerint ép lelkű és erős testű, hévteljes, de komor, kevés szavu, komoly, néha száraz és magányba vonuló volt, ki oly korán elhagyja a szülői házat, mint fél gyermek, a maga esze szerint akar cselekedni, boldogulni, ha kell, szenvedni is azzal a makacssággal, függetlenséggel és szívóssággal, önmagába vetett hittel, melyet mint hanyag és makacs tanuló, sok csapást szenvedett ember kifejtett; kapcsolatban van a költő szelleme és iránya.» Miután ily világosan kifejtette Berzsényi költészetének lényegét, idéző jelek nélkül idéz néhány mondatot Gyulai előadásai-ból, melyek Berzsényi és Kazinczy viszonyáról szólnak. E mondatokat nem a logikai egymásután, hanem tán a szép egyik fő formája, a kontrast föltüntetése kedvéért idézte a szerző. Azután egy pillantást vet a magyar költészet multjára, hogy «a klasszikai elem» fejlődését megvilágítsa. Pillantására megelevenül a ködök országa és kibontakozik belőle Tasnádi Péter, ki «a klasszikai óda-költők sorát nyitja meg», továbbá Tinódy, ki szintén uttörője a klasszicizmusnak. Így ér a tizenhatszadik századhoz, melynek társadalmi viszonyai lényegesen befolytak a klasszikai óda megteremtésére. E társadalmi viszonyokat jellemzi azután egyebek közt így: «Ez által az udvari fényben a birodalmi város magasrangú köreiből, saját hazáját kezdette kicsinyleni, elfeledni a magyar nyelvet.» A fejezet többi részében Harsányi úr a klasszikai iskoláról szól majd mindenütt egyetértve Toldyval. Ily kimerítő és világosan áttekinthető fejtegetések után azt hihetné néme-

lyik, hogy már képes megérteni Berzsenyit, de az alapos szerző így kezdi a következő fejezetet: «Mielőtt tovább mennénk, vessünk egy futólagos pillantást a XIX. század első negyedére, mint a mely Berzsenyi költészetének visszhangja.» A pillantást egy szép hasonlat előzi meg. «E korszak politikai és társadalmi viszonyainak képe hasonlít azon virághoz, mely a mosolygó tavasz áldásos melege alatt, már-már bimbókat ereszt, de melyet elperzsel egy váratlan fagyos éj dermesztő hidege.» Két kis mondat, de tacitusi bennök az erő. A lelketlen kor csupán egy visszhang és oly romlott, hogy a természet megmásítva örök rendjét a hidegtől elperzselsetti. E sokat ígérő kezdet után a szerző őszinte sajnálatunkra visszavonul és csupa idézettel jellemzi a kort, melynek alakjai közt őt, úgy mond, csak Berzsenyi érdekli. Ily elegáns fordulattal tér ismét Berzsenyire, s így kezdi jellemezni: «Mértektelen, rimes versszakokban, helyenként a leiró elemnek előtolakodásával írt». Szükségtelen mondannunk, hogy ez ítélet eredeti, s komolyan neheztelünk a szerzőre, hogy a jellemzés többi része megint merő idézet, noha idéző jelek híján. Az idézet első fele csekélységem birtoka, a másik fele Gyulai egyetemi előadásait ismerteti a nagy közönséggel. Nem mondja ugyan a szerző, de világosan kivehető, hogy e jellemzéseket csak azért idézte, hogy szembe állíthassa őket mindenki a magáéval, melyet nehéz próbára tett türelmünk békítésére a IV. fejezetbe igtatott. A terjedelmes fejezet magva a következő: Berzsenyi költészetének két főjellemvonása van, az egyik a lazaseretet, a másik az erkölcsiség. E merész jellemzés megokolására Berzsenyi néhány költeményének bő kivonattát adja, mely bizonyára megtérítendi amaz átalkodott lelkeket, kik Berzsenyit mindekkoráig hazafiatlan és erkölcstelen költőnek hitték. Miután minden módon ennyire megjellemmezte a szerző költőjét, még egy fejezetet, fájdalom már az utolsót, arra szentel, hogy megemlékezzék «Berzsenyi általános jellemzéséről». A fejezetnek egyik részét «ismert tekintélyekből», köztök Jámbor Pálból vett idézetek teszik, a másik részéről bajos szólunk. Harsányi úr annyira megszerette Berzsenyit, hogy eltanulta tőle a saltus lyricust, s vannak mondatai, melyek térben egymás mellett, de értelemben oly távol állanak, mint a mérföldmutatók. Nézzük csak e három mondatot: «A szépet a jóval egyeztetni a költői hivatottság legfényesebb bizonyítékának tartván, erre törekedett ő maga is, buzdított másokat is. Myt-hosi képekben gazdag és magyaros zamatú nyelvezetéről eléggé tanuskodnak, Az én osztályrészem; Horatiushoz című ódái. Szóval Berzsenyi a klasszikai ódát a tökély oly magas fokára emelte, melyen sem előtte, sem utánna soha sem állott.» Nemde bajos egy ily formán

írt fejezetből kivonatot adni? De minek is? Szívesen végezzük a bírálatot. Kelletlenül fogtunk hozzá, csupán egy felhívásnak engedve, melyet tisztelünk, ha nem is javalunk. Mert általában nem helyesellhetjük, hogy e folyóirat előszeretettel ismertet oly műveket, melyek a legalacsonyabb mértéket sem ütik meg. Ugyan miféle hasznot remélünk e bírálatok után? A kik Harsányi urat és társait nagyra becsülik, vértézve vannak az érvek ellen, a többiek pedig a mi pápaszemünk nélkül is meglátnak ökölnyi ferdeségeket. De talán elakarnók riasztani Harsányi urat és társait? Nincs az a mennykőcsapás, mely az ily írók önérzetét szétzuzni bírja. Avagy elhallgatott-e csak egy is, mióta e folyóirat tudós dorongjai suhognak? Kötve hiszem, és abban sem kételkedem, hogy a jövő évi értesítőkből az irodalom nem egy tanára fogja megint kompromittálni intézetét.¹⁾

ANGYAL DÁVID.

¹⁾ Folyóiratunk az *összes* hazai philologiai irodalom ismertetését, illetőleg bírálatát tekinti feladatának. Nem a mi hibánk, ha a megbírálandó termékek nem jobbak. De a rosszat legkevésbé szabad ignorálni.

Szerk.

VEGYESEK.

— Garázda Pétert irodalomtörténetünk mindeddig csak azon sírfeliratból ismerte, melyet egyik rokona, egy bizonyos Mechanechen (? Megerechen?) életének 37-ik évében, 1507-ben készített Károly-
fehérvárott (v. ö. Janus Pannonius műveinek utrechti kiadását II.
p. 178—179), s melynek bennünket jelenleg érdeklő része így szól:

Tres fuimus clari cognato e sanguine vates,
Pannonicam Dravus qui rigat altus humum.
Unus erat Janus, proprias qui primus ad oras
Duxit laurigeras ex Helicone deas.
Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garazda,
Qui tulit Aoniae plectra sonora lyrae.
Ultimus hos ego sum cognata e gente secutus
Tertia doctarum gloria Pieridum.
Strigonia Petrus requiescit in arce stb.

Ehhez járúl még: Marsilius Ficinus levele Franciscus Bandinushoz, mely kelt IX. Mai MCCCCLXXXII (?) Florentiae (v. ö. Ficinus leveleinek Henripetrina kiadásának VII-ik könyvét: «Haec interim epistola tres tibi potissimum nobis in Musis amicos mandat iterum atque iterum salutandos, episcopum Colocensem, episcopum Vaciensem, *Petrumque Garazdam.* Továbbá Ugolinus Verinus egy kiadatlan költeménye, melyet a plut. XXXIX. cod. 40 jelű codex Laurentianusból (fol. 22 b) másoltam le:

Ad librum suum ut dominum Petrum Archidiaconum Strigoniensem
conveniat eruditissimum virum poetae amicum.

[I] Illicos penetrare sinus per Norica saxa
Pannonias arces parve libelle petis.
Strigonense decus Petrum prius ore salutes
Qui prosa pariter, carmine quique valet.
Quem nostra erudiit mecum Florentia mater.
Hunc adeas, tectis accipiere suis;
Etruscae memor urbis erit, veterisque sodalis;
Ad regem gressus dirigit iste tuos.
Ut non in cassum per mille pericla labores
Tot tibi tam longa sumpseris ipse via.

Végül Baptista Guarino költeményei között (Mutinae a M. Dominico Rocociolo, an. 1496, XIV-o Kal. Octobriis), melyek között a Janus Pannoniushoz intézett s többször is kiadott költemény is olvasható, a következőt találtam (p. 20. 21):

Ad Petrum Garasdam Pannonium.
 Nescio Lethaei potatis fluminis undas,
 An tua Cimmerius clausurit ora sopor,
 An tibi somnifera pulsarit tempora virga
 Quem peperit summo lucida Maia Jovi;
 An Phariae leto reginae cognita serpens
 Intulerit membris vulnera blanda tuis;
 Mandragorae an biberis succos, apique venenum,
 Pocula vel gelidis mixta papaveribus;
 An lolium et mensis sit tibi lactuca secundis
 Aut quicumque liquor somnia lenta parit;
 An gravis oppressos teneat Lethargus ocellos;
 An foveant somnos Latmia saxa tuos.
 Namque ego sponte tua nunquam cecidissem putabo
 Immemor ut subito coeperis esse mei.
 Cui tua sunt semper tractanda negotia curae,
 Cui fueris quam sis carior ipse tibi.
 Nam mihi tu primis longe dilectus ab annis
 Cum similis studii me tibi iunxit amor.
 Si quid scripsissem: primus mea scripta legebas,
 Et mihi tu primo scripta legenda dabas.
 Primus nosse iocos et seria nostra solebas,
 Arcanis poteris solus adesse meis.
 Tu convictor eras certoque domesticus usu
 Non sine te noctes, non abiere dies.
 Tu foris atque domi, plena tu gratus in urbe,
 Tu vacuo nobis rure sodalis eras.
 Si quid incundum nobis fortuna tulisset
 Reddebant hilares prospera fata duos.
 Si qua dies aderat nigro signanda lapillo
 Laedebant pariter fata sinistra duos.
 Non tam pura fides, nec priscis foedus amicis
 Quam mea nexa tuis pectora pectoribus.
 Aut igitur nobis aliquid rescribe Garasda,
 Aut torpore gravi te fateare premi.
 Aut si forte meo credis te vulnere laesum
 Dic animum quatenus verterit ira tuum.
 Nam vel suspectae purgabo crimina noxae
 Vel te ipso pendam iudice supplicia.

A prágai egyetemi könyvtárnak VIII. H. 72. («Justinus Hispan. Historiarum ex Trogo Pompeio libri XLIV membr. saec. XIII(?)») igen díszes kiállítású codexe is Garázda Péter birtokában volt, mint az egyik borítéktábláján levő jegyzet «Iste liber est meus videlicet (?) Petri Garazda de Ungaria» bizonyítja. Hanslik állítása szerint (Geschichte und Beschr. der Prager Universitätsbibl. Prag 1851. p. 605) e kézirat Mátyás király könyvtárából került Garázda Péter birtokába.

E codex több lapjának fényképét a Nemzeti Múzeum könyvtára birja (v. ö. Magyar Könyvszemle IV. p. 267. 268.).

Érdekes mit mond Garázda Péterről Laurentius Mehus (Praef. ad Ambr. Traversarii epistolas. Flor. 1759 p. LV), mikor Bartholomaeus Fontiusról írja, hogy «anno 1471 iam Hungariam cogitabat usus amicitia Petri Garasdae Pannonii, ad quem Florentiae XVI. Calend. Januarii 1471 scribit (Lib. I Epist. XVI) Inter ae quum Petri Garasdae suorumque opes fractae essent (úgy látszik Garázda Péter is részt vett a Vitéz-féle összeesküvésben), Florentiae substitit.» E levél Mehus szerint Fontiusnak Americus Corsinushoz intézett 3 könyvből álló levélgyűjteményében áll, mely a Bibliotheca Strozianaban + D in 4 jel alatt őriztetett és ex autographo die III Januarii ar. 1513 a Francisco Baroncinio lett lemásolva. — A florenczi Biblioteca Marucellianának AC XVII, 14 jelű codexében ezen gyűjteményből két levélre terjedő kivonatot (spoglie) találtam a 17-ik század közepéről, de azon megjegyzéssel, hogy emez «Epistolae familiares Bartholomaei Fontii» G. V. Capponi birtokában vannak. Bandini is (suppl. cat. lat. II p. 544) azt állítja, hogy e levelek «manu exaratae in Bibliotheca Capponia Florentiae adservantur, quorum indicem hic proferre non ingratum studiosis arbitramur. (Ezen index szerint az első könyv 14-ik és 15-ik levele bir «Petro Garasdae Pannonio» czímmel, az első kezdete: *Quod quaeris*, a másodiké: *litterae tuae*.) Ezen Capponiféle könyvtár utolsó birtokosa a Marchese Gino Capponi volt, ki egész könyvtárát három évvel ezelőtt a florenczi biblioteca Magliabecchianának (most Nazionale) hagyományozta, de sem ezen könyvtárban most nem létezik az általam annyira keresett codex, sem 1845-ben nem létezett, Carlo Milanesi legalább a «Catalogo dei manuscritti posseduti dal Marchese Gino Capponi» című igen pontos műben nem tesz róla említést. — Ireneo Affo (Memoria di Taddeo Ugoletto. Parma 1781. p. 15 és 56) említi, hogy ugyanazon kiadatlan leveleket, egy kis foli alakú papircodexben találta, mely a bolognai Biblioteca di San Salvatore nevű könyvtárban a 119-ik szám alatt lett őrizve. Nem lehetetlen, hogy az említett könyvtár nagy részével az általunk keresett codex is később a bolognai egyetem könyvtárába került, de nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy, midőn az 1878 őszén az említett könyvtárban megfordultam, a kérdéses kéziratot, ha ugyan emlékeztem nem csal, a kéziratok jegyzékében nem találtam felsorolva. Pedig mily érdekes fényt derítenének a benne foglalt levelek a Corvina történetére is!

DR. ABEL JENŐ.

— Janus Pannonius halálának helyéről a legújabb időkig semmi bizonyost sem tudtak tudósaink. Bonfin szerint Janus Pannonius Zágrábban halt meg, még pedig, mint az adatainak megbízhatóságáról ismeretes boroszlói jegyző Eschenloer (II. p. 251) állítja, Oswald zágrábi püspöknél, régi jó barátjánál, kihez kincseivel együtt visszavonult. Mások, mint Pierettus, azt mondják, hogy a pécsi prépostnál rejtőzködött el és halt meg. Könnyű volna e vitás kérdést eldönteni, ha megvolna azon «levél», melyet «egy nagy úr» (Gr. Teleky Józsefnél, Hunyadiak kora Magyarországon IV. 417) látott, «mely által Oswald száműzetett, mivel a pécsi püspököt felfogadta;» csak hogy e levélről azt állítja Teleky i. h., hogy «alkalmasint létezése is kétséges, miután az az események folyamával ellenkezik.» Pedig amaz ismeretlen nagy úr alkalmasint jól látott. Levele valószínűleg azonos az Országos levéltár fasc. 1527, nr. 28 jelű okmányával¹⁾ (Ansbachiana, ex anno 1513), melynek tartalma: «*Paria Proscriptionalium Palatini Michaelis condam Országih et Comititis Stephani de Bathor Judicis Curiae Regiae contra nonnullos Comitatus Zagrabiensis publicos Malefactores . . . per non venit in Sententia Capitali bonorumque amissione convictos. ex Generali prelibati Comitatus congregatione sub sigillis etiam Magistratualium anno 1481 expeditarum pro Georgio Swpanych de Prezechnaffew eatenus contra Benedictum de Pathak litam movente sub sigillo Palatini Emerici de Perén in iudiciis transumpta.*» Ezen okmány több gonosztevő közt felemlíti a következő kettőt is: *Joannem Thuz et Oswaldum Zagrabiensem Episcopum qua Joannis olim Episcopi 5 Ecclesiensis notorii occultatores.*» Kevesebbet, a mennyiben Thúz János bűnrészességéről mélyen hallgat, de a fődologban mégis többet tanulunk egy másik okmányból, melyet Fraknoi használt fel legelőször (Vitéz János élete p. 123 a zágrábi országos levéltárból), s melyből kitűnik, hogy «midőn tíz évvel utóbb (1481) Mátyás király a zágrábi püspöket száműzte, az ítéletben többi között bűnül róttá föl neki azt is, hogy a száműzött pécsi püspököt *Medvevárába* befogadta s ott haláláig tartotta.» Eltekintve attól, hogy ezen okmányok megismertetnek bennünket Thúz János bán és ennek fivére, Oswald zágrábi püspök kegyvesztésének mindaddig ismeretlen okaival, és Oswald száműzetésének Teleky által is i. h. tévesen 1474-re tett idejével, megtanuljuk belőlök azt is, hogy Janus Pannonius bukása után nem Pécssett, hanem Horvátországban Medvevárában Oswald püspöknél rejtőzködött és így valószínűleg ott is halt meg. DR. ABEL JENŐ.

¹⁾ Úgy látszik, ez azon okmány, melyből Teleky V, 135 hibás kivonatot közöl, úgy hogy szerinte Oswald Thúz János lappangtatásáért lett volna elítélve.

— Ó és új magyar világ. Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból. («Budapesti Szemle» 1879. évi november—decemberi füzet 304—335. l.)

Egy nagyobb történelmi munkának töredéke e közlemény, mely 1866-ban a *Corrina* népszerű vállalat számára készült. E két közlemény mutatja, hogy a történelmi kritika milyen mértékét alkalmazhatjuk rá. Adataiban nincs semmi új. Abból, mit Toldy itt valóságként ad elő, a történetbúvárlat, nyelvészet s összehasonlító ethnographia nagyon sokat kitörölt a történeti igazságok sorából. Csupán nálunk tartja még ideig-óráig a felszínen a nemzetiségi érzélem gyermekes rajongása egy nagy nemzeti múlt után. Sorsát el nem kerüli. Valótlanságukat mi is be fogjuk látni.

E töredék nem magáért, hanem írójáért érdekes. Elénk tárja az ősz író gondolkozásmódját s felfogását, melyből irodalomtörténetünk két első fejezete: a hún és magyar mondakör született, a mely még mindig azon állapotban van, a mint Wenzel és ő megalkották azt. A hún-magyar rokonságot, a székelyek hún eredetét Roesler és Hunfalvy óta a történészek nagy része jámbor ábrándnak tekinti. A német mondáknak a húnokról szóló részleteit meg nem a németek vették tőlünk, mint Wenzel állítá, hanem megfordítva mi vettük a németektől. A hún-magyar rokonság eszméjét sem az őshazából hozták ősaink, hanem az európai szellem hatása alatt az árpád-házi királyok idejében idegen magból fejlett ki. Kik újabban irtak e tárgyról. Fejérpataky és Beöthy, csak újból fogalmazták Toldy állításait, az utóbbi még csak nem is módosította azokat. E hátramaradottság oka az lehet, hogy a kérdés a történelem s irodalomtörténelem közé esik. Mindegyik művelői semleges területnek tekinti. Rálépni egyik sem tartja illetékesnek magát.

Nézzük csak, mikép fogta fel Toldy a múltat.

Elsorolja a történetíró forrásait: hasonlító élettan, népisme, nyelvtudomány, összehasonlító nyelvészet, régészet, fölirattan. Nem teljes e sorozat, mert mai napság nehéz volna találni tudományszakot, melyhez a történésznek felvilágosításért fordulni ne kellene. De Toldy még az általa fölsoroltakat sem használja. Az ő egyedüli forrása az írott emlékek kuszált adatai, miket néha a combináció, de legtöbbször a képzelődés szálaival kapcsol össze. A tárgyi analysis nálá az élénk nemzetiségi érzélem pótolja, mely mindig csak elfogultságra vezet. Horváth Istvánnál, Jerneynél stb. egy deliriumokkal teljes ragály volt ez; Szalaynál, Horváth Mihálynál súlyos betegség, lázas állapot. Ugyanez Toldynál is. Mindjárt elől az oroszországi s középpásziái főnnsikok nomád népségét három csoportra osztja:

finnscytha, turkscytha és húnscytha népekre. Nem tudom, mennyi nyelvészeti alapja van e fölosztásnak, de történelmi alapja nincsen. A mit a húnscytha ág történetéről az időszámításunk előtti XIV. századtól a hunok vándorlásáig ír, azok a valószínűségnek még csak látszatával sem bíró datumok. A góthok vándorlásával először jutunk szilárd, megbízható történeti talajra. Őket követték a hunok, kikről Ammianus Marcellinus, Priskos, Zozimus, Jornandes részletesen tudósítanak. De arról, hogy mikép jutottak a hunok hazánk területére, mikép semmisült meg a pannoniai provincia római műveltsége — mélyen hallgatnak. Ezt az ürt hidalja át hazai történetíróinkkal Toldy is — Kézay, Márk és Thuroczy krónikaiban közölt hún mondákkal, való eseményeknek vevén őket. Igazolt volna ez eljárás, ha az Alpokon túli tartományok fölbomlásának körülményeit s datumait ismernők. De ez egész Európaszerte hiányzik. Pannoniára csak az bizonyos, hogy e pusztulás gyors volt, de nem oly rögtöni, mint a mi mondáink állítják. Az V. század kezdetén irt Notitia Dignitatumban még föl van sorolva Aquincumban s az egész Pannoniában levő erődök helyőrsége, — egy egész generációval későbbi ez adat a hunok betörésénél. Az a Kézay által előadott hadjárat, melyről külföldi írók mit sem tudnak, az abszurdumok egész halmaza. Mikép maradhatott föl a Keveháza név, mikor a hatalmas városok neve: Aquincum (Buda), Sabaria (Szombathely), Bregetium (Szöny), Mursa (Eszék), Carnuntum (Petronell), nyomtalanul enyészett el az időszámításunk első évezredének második felében? Hol van az aprólékoságig részletes földrajzi íróknál a mondák hatalmas városa, Potentiana? Ugyane városnak a Mommsennél közölt sok ezer föliratos kövek sem tartották föl nyomát. A tárnoki völgy egyetlen római maradványa egy kis erőd, 100—200 embernyi figyelő őrség számára a Duna parton, mely egyik láncszeme a hatalmas dunai limesnek. Mikép szerepelnek együtt az egy egész század által elválasztott Detrik és Theodorik? Végül nem képtelenségek-e Kézay számai? Háromszáz ezernyi sereg egy éjjel átkel a Dunán a dunai limes gyűpontjának közvetlen közelében! Mikép fér el egy félmilliónyi néptenger csatarendje a tárnoki völgyben, hol ember emberrel küzdve tizedrésznyi gyalogos számára sincs hely! A hunnok lovasok voltak, nyilaikkal távolból harczolva hasonlíthatlanul nagyobb tért foglaltak el, mint a mai szétszórt harczmód csatarendje. Mikép, honnét élelmeztek ez óriási tömeget? Hogy e sok abszurdumot három évtizeden történeti valónak hitték s Toldy is annak fogadta el, Érdi ásatásai okozták. Ő 1847-ben fölasatott a százhalmi dombok közül négyet s temetkezésre találva bennök, Kézay nyomán hún eredetűnek ismerte

el. Igaz, hogy ekkor egy be nem bizonyított tényt egy másik be nem bizonyított állítással igazolt, a mi ellen a logikának alapos kifogása lehet, de nálunk valóságnak fogadták el: természetünkben lévén: a mit szeretünk hinni, azt könnyen el is hisszük. A szív hamar megvesztegeti az ész ítélőszékét. Ezen az alapon épült Toldy hún-mondaköre, a mint irodalomtörténeteink ma is előadják. — Közel az idő, mikor ez az épület alapját veszve rombadól. De a mit elvesztettünk a réven, visszanyerjük majd a vámon. Elvessük-e Kézayt azért, mert hunokról szóló adatai képtelenségek? Értéktelenek-e a hunokról szóló mondák, mivel nem a hunok korából valók? Korántsem. Ha e mondák eredetének, fejlődésének körülményeit részletesen ismerni fogjuk, úgy leszünk velök, mint az antik szobrok cinque-centonak nevezett utánzataival; értékesebbek, mintha valódiak volnának. Mutatják ezek a processust, hogy idegen eredetű magból az európai keresztény társadalom s a nemzetiségi érzelem kettős hatása alatt mikép fejlődik ki nemzetünk életében egy kettős kapocs, mely egyrészt őseinket ez új hazához köti, másrészt a külföld előtt ez új hazának a keletkező hagyományban jogalapot ad.

Milyenek Toldy húnjai! Ammianus Marcellinus megkapóan realistikus vonásokkal festi e népet, mely világrengető zivatarként vonul végig Európán, megrázza a roskadozó római birodalmat, azután eltűnik nyomtalanul, a középkori képzelődés ördögeiként kényszagul gyűlöletet s ámulást hagyva hátra. Az Jornandesnél, ez a germán népek mondáiban nyilatkozik. A mit Ammianus M. a hunokról ír, olyan általános tulajdonságai az oroszországi s középpásziái főnnsíki nomád népeknek, mint a szerecsenyeknek a feketeség. Történetírásunk azonban megszokta ezt rágalomnak tartani. Toldy is megkísérti a szerecsenyt fehérre mosni. Hivatkozik Priskos általánosan ismert leírására, ki a «nagy hún király (Attila) övéit színről színre látta, ez emberi szörnyek ily hallatlan ocsmányságát csak egy igével sem említi leírásaiban». Priskos, mint követ, otthon látta a hunokat. Ammianus Marcellinus a harczmezőn viseletökről szól. A két kép roppantul eltér egymástól, mégis mindkettő igaz. Ha napjainkban egy Középpázsia főnnsíkján utazó betér valamelyik turkomán törzs sátor-telepébe s igénybe veszi azok vendégbarátságát: a legsebbe képet fogja nyújtani vendégszeretetökről. Ugyanekkor egy másik utazót rablókalandok közben fogják el e törzs harczosai s egy hosszú rabság keserves kinjai után Bokhara vagy Samarkand piaczn eladják rabszolgának; ez meg kifogyhatatlan lesz az embertelen bánásmód, vadságok leírásában. S e két képe ugyanazon törzsnek az óriási különbség daczára is igaz. Nem ismerek magyar történést, ki a mongo-

lokat Tamás érsek és Rogerius után ne szörnyeknek tekintené. De ha elolvassuk Rubruquis, Marco Polo, Plan Carpin, Mandeville közleményeit, kik lakhelyeiken keresték föl őket, egészen más lesz ítéletünk. Hasonlóan vannak a németek Regino, Luitprand stb. közleményei után őseinkkel; daczára Konstantinos, Porphyrogenetos s Bölcs Leo közleményeinek — még ma is vadállatoknak tekintik őket.

Micsoda Toldynál Attila, ez a földi Zeüs, kinek szavára meginduló néptenger lábai alatt megrendült a föld is? Priskos eszményi nagyságnak, Jornandes megtestesült ördögnek festi. Igaza lehet mindkettőnek. Toldy Attilája jó ember, okos ember, bir a középszerűség minden erényeivel, de nem az a világrendítő lángész, minek tettei mutatják. Vegyük csak Buda halálát, ezt a rejtélyt, mely a történetírók mindegyikének alkalmat adott Attila jelleméből folyó föltevésekre. A gyűlölettel telt Jornandes Attila álnokságának tulajdonítja azt. Fessler egy lázadás következményének hiszi. Thierry egy családi tragedia napfényre jutott katasztrófájának mondja. Mind valószínűbb s inkább vág Attila jelleméhez, mint Toldy magyarázata. «A mit Etele jelleméről tudunk, az megczáfolja e nehéz vádat, — így ítél minden további ügyvédkedés nélkül egyszerűen és nyomosan Klemm, egy újabb¹⁾ német író». S ez elég neki fölmenteni Attilát a vérbűn vádjá alól. Attila jellemét előtte semmi folt nem mocskolhatja be. Mintha a nagyság és fedhetlenség egy és ugyanaz volna!

Van még két szembeötlő állítása Toldynak, mely európaszerte, de különösen nálunk kedvencz vesszőparipája a történelemmel foglalkozóknak. Szerinte Attila hódításai közben és után «nemzeti nagy eszméje létesítéséhez» látott, midőn az uralma alatt álló népeket «egységes állammá» olvasztani törekedett. Először is a népvándorlás folytán a nemzetiség olyan értelemben, minő ma — nem létezett. A mult nem kapcsolta a népeket egymáshoz, csupán a jelen s jövő érdekei. Ezért nemcsak törzsrokonokat találunk legtöbbször a két ellenfél táborában, hanem gyakran ugyanazon törzs fiai is fegyverrel kézben állnak szemben egymással. Ilyen elemekből államot alkotni nem lehet, mert épen az állam fogalmával összefüggő rend, állandóság lehetősége hiányzik bennök.

Buda halálával bevégeződik a közlemény. Aprólékossáig menő részletessége mellett sem mond semmi újat, de mutatja, hogy mily vaszorgalmú ember volt a mi irodalomtörténetírásunk apja. A jó történetíróhoz azonban még sok egyéb kellék kell a szorgalmon kívül. Ezek

¹⁾ 1825-ben! A szerk.

nagy részét hiába keresnők Toldyban. Azt hiszem, maga Toldy sem tartotta magát komolyan nagyobb szabású történetírónak. Ez a czikk sem mutatja annak.

CSETNEKI ELEK.

Juvenal. Irta Irmei Ferencz. (Koszoru, szept. 1879.) Midőn 1876. Barna Juvenal-fordítása megjelent, Irmei a «Kelet Népé»-ben (1876. 45. sz.) megbírálta s a többi közt ezeket mondotta Juvenalisról: «Arról is vádolták az író, hogy kora bűnei miatt elhallgatja annak erényét. Érthető volna ez, ha Juvenal történetíró volna; de a satira bizony nem erényekből él, ép úgy ragaszkodik ez kizárólag a bűnhöz, mint a vígjáték a nevetségeshez.» Nem foghatjuk tehát fel, mikép változtathatta meg Irmei e helyes véleményét, mert ha mostani Juvenal-cikkét elolvassuk, alig hihetjük, hogy a «Kelet Népé»-ben ugyanazon Irmei irt volna Juvenalisról, mint a «Koszoru»-ba. A «Koszoru» e cikke, melyet a lapok annyira dicsértek, s melyről a «Magyarország» tárczairója elég meggondolatlanul azt mondja, hogy a magyar essay-irodalomban párját ritkítja, nemcsak hogy nem felel meg egy teljes művelődés-történeti rajznak, hanem oly ferde ítéletekkel van tele, hogy lehetetlen azokat szó nélkül hagynunk. Irmei ugyanis Juvenalisnak nem bocsáthatja meg, hogy csakis a vétket ostromozza és pedig túlozva, s felhoz Juvenalis ellen példákat Plinius- és Tacitusból, melyek azt bizonyítják, hogy biz Juvenalis idejében is voltak becsületes, erényes nők. De hisz ezt nem tagadja senki; s Irmei hogy követelheti a satiricustól, hogy midőn a bűnt ostromozza, egyszersmind vegyítsen közbe hymnusokat is azon nők számára, a kik erényesek? S valóban Irmei ilyesmire czéloz is, mert azt olvassuk cikkében: «Juvenal egy ódát szurhatott volna satirái közé, melynek föllendülése korrajzai becsét és az író erkölcsi meggyőződését csak emelte volna»; de micsoda satira volna ez? és hogy egyezik meg evvel, mit a «Kelet Népé»-ben mondott: «Azonban ily szembeállítás (t. i. satira és óda) nem tartozik a satira természetéhez, sőt úgy tüntette volna fel az író, mint a ki haragszik, hogy a világ nincs tele erényes emberekkel.» Hisz minden költő nem lehet lyricus és satiricus, különösen, ha oly viszonyok közt él mint Juvenalis. Nevezzen Irmei ezen korból csak egy író is, a ki, habár nem volt is oly búskomor mint Juvenalis, hymnusokat zengedezett volna! Minden satirában talál Irmei valamit, a mit nevetségessé tesz; még az sem tetszik neki, hogy Juvenalis nem tud megbocsátani a kor nemeseinek, ha a circusban babérokat keresnek. Ha már az sem érdemli a satira korbácsát, hogy a legrégibb családok sarjadékai az arenában mint küzdők lépnek fel, s a császár maga színészszé lesz, akkor nem tudjuk, mi

képezhette volna satiráinak tárgyát. Ha Irmei azon véleménynek ad kifejezést, hogy ha minden irodalmi emlék ez időből elveszett volna, nem ismernők hű festésben azon embereket s nem mondhatnánk ellen a szerzőnek: akkor tévedésben van. Bizonyára tudnók, hogy a nagy Rómában nem minden nő volt olyan, mint Juvenalis festi őket. Egészben véve a czikk gyengéd védelem akar lenni a Juvenalis satiráiban annyira megtámadott s korbácsolt női nem ellen, s ép ebből látjuk, hogy Boissier czikke *Juvenal et son temps* (Revue des deux mondes 1870. 87. köt.) szolgált mintaképül, ill. forrásúl. Boissier is — csakhogy valamivel szellemesebben és igazi tudománynyal — azt hozza fel Juvenalis ellen, hogy biz oly szigorú erkölcsbiró ítéletében, minő Plinius volt, megnyugodhatunk s bátran feltehetjük, hogy még elég becsületes nő létezett akkor is. Boissier nézeteivel illetékes helyen még bővebben fogunk foglalkozni. Irmei refrainje mindig ez: biz Juvenal satirái még nem tartottak vissza senkit ettől meg ettől a büntőtől; mindig voltak s lesznek ezután is ilyen meg olyan nők! Azt úgy is tudjuk, de ebből még nem következik, hogy Juvenal satirái ne lennének hű korrajzok. Ugy látszik a «Koszoru»-t olvasó nőknek akart egy kissé kedveskedni ezen essay-ben s magát mint lovagot feltüntetni, ki még a Kr. utáni első század becstelen nővilágát is menteti. Ezért bizony kár volt Boissier egy érdekes, bár egyoldalú cikket kiirni és a francia tudós nézetét karikírozni.

Értekezése második része még az elsőnél is értéktelenebb. Mi sem kiállhatatlanabb, mint ha egy dilettans, a ki az ókor műveit legfeljebb fordításokból, de rendszerint csak irodalomtörténetekből ismeri, a szak philologusokra támad, s néhány sületlen élcezel bizonyíthatni akarja, hogy a hangya-szorgalom, melylyel a klasszikusok szövegét javíthatják, hiába való munka. Ribbeck ellen — kit ő (alkalmasint egy régi bírálatot naivul kiirva) kiel professornak mond, holott Lipsében tanít — kel ki, a ki tudvalevőleg 1865-ben *Der echte und unechte Juvenal* című művében hyperkritikát üzött. De úgy látszik, Irmei nem is tudja, mily szempontból indult ki Ribbeck. Ő a költőről egyéni képet alakít magának, s mindazt, a mi e kép keretébe nem fér, azt egyszerűen kidobja satiráiból. E kritikát nem követi ugyan senki s már nagyobb philologusok kárhoztatták ezen eljárást, de azért egy ily kitűnő philologus túlzásaért, mely minden helytelenség mellett finom művészettel van keresztülvíve, a minőről Irmei nem is álmodhatik, mert legkevesebbet sem sejt a dologhoz, csak tudatlan ember képes a philologia egyik ágát — a szöveg-kritikát — nevetségessé tenni s azt mondani, hogy a számtalan értekezés végeredménye az, hogy oda jönnek vissza, a honnan kiindultak. Hisz meg is látszik a

nagy jártasság ezen dolgokban, midőn így szól: «Nincs oly változás a szövegben, melylyel bármely költő nyerhetne.» Most, miután már minden nagyobb hibát helyreállítottak, bizonyára nem; de hány helyet kellett a kéziratokban előforduló helyről eltávolítani s oda tenni, a hová az értelem kívánja? hány klasszikusnál jöttek épen e művelet által a helyes értelemre? Akkor midőn még a satirát *y*-nal írták, mint Irmei most is írja, akkor igen is még sokat nyerhettek az írók a szöveg változtatása által, most, midőn a satirát csak *i*- vagy *u*-val írják, a nagyobb hibákat már bizonyára helyreütték. Azért, kérem, előbb tanuljunk valamit, s azután írjunk «párját ritkító essayt»! A pajtások e kölcsönös dicsőítése különben oly mulattató jelenség napi sajtónkban, mely felér egy élelzap legsikerültebb ötleteivel. K.

— Az ősmagyar népeposz nyomai. E cím alatt *György Aladár*-tól a «Koszoru» deczemberi füzetében figyelemreméltó, szépen írt értekezés jelent meg, mely több kritikával van kidolgozva, mint azt hasonló, a magyar őstörténelembe vágó fejtegetéseknél megszoktuk. A szerző ismeri az újabb nézeteket e téren [Hunfalvy P., Salamon, Pauler Gy. Büdinger stb.] és nem osztozik azon előítéletekben, melyeket a történelem czége alatt hirdet történetíróink régibb iskolája. A jelen értekezés három pontot igyekszik bebizonyítani: 1. Álmos nem élt soha. — 2. Álmos eredetileg az esthajnalcsillag és később a pogány magyarok egyik félistene volt. — 3. Álmos az ősmagyar népeposz hőse. — A szerző maga bevallja, hogy mindez *merész hypothesis* [554 lap] és e részben igazat kell adnunk neki, mert meggyőző bizonyítékokat egyáltalán nem hoz fel.

Első, Álmos történelmi voltát tagadó tételénél nem vette figyelembe, hogy Álmost egészen különböző források említik, melyek alig hatottak egymásra. A magyar hagyomány mellett Constantinus Almu-dszeszről [nem Salmudszesz mint György Aladár írja, mert a szigmás olvasás hibás] szól, valamint Nicetas Choniata is. Hogy ezek mind összetévesztették volna a magyar fejedelmet valami bolgár Álmossal, mint ezt György Aladár felteszi, nem igen hihető.

Hogy Álmos félistene volt a magyaroknak, az pusztán odavetés, melyet a szerző nem támogethat komoly érvekkel. Legmerészebb állítása azonban a harmadik, mely szerint Álmos a magyar népeposz hőse lett volna. Föltéve, hogy Álmos valóban nem élt, hogy eredetileg félisten volt — a mit György *nem* bizonyított be — feltéve azt is, hogy volt magyar eposz, mi szintén csak «merész hypothesis», még akkor se hihető, hogy ezen eposz hőse Álmos volt. *Pusztán mytholo-*

giai alak nem lehet eposz hőse, hisz a történelem hozzájárulása nélkül nem fejlődhetik sem monda, sem eposz.

A föltételek valószínűtlensége mellett a részletekben is elég hibás állítás akad. A szerző helyesen mondja az ősmagyar népet polytheista népnek, de hamisan okadatozza állítását. A pilini sírokban ugyanis nem találtak bálványszobrokat, mint a szerző hiszi, még kevésbé a szíhalmi leletnél, mely nem is magyar eredetű, hanem konyhahulladék a csiszolt kő korából. Ezek tehát mitsem bizonyíthatnak a magyarok polytheismusa mellett.

Egyáltalán kár, hogy György Aladár e czikkét, melynek mindeuszt meg van azon érdeme, hogy ismét szellőztette e fontos kérdést, szépirodalmi lapba irta, hol nem fejthette ki eléggé a tudományos apparatust, melylyel dolgozott, és meglepő új tételeit nem bizonyíthatta kellő módon.

R. Fr.

— A „Magyar Könyvszemle“ legutolsó füzetében (IV-ik évf. 4. 5. füz.) Fraknói Vilmosnak «A legrégebb magyar nyomtatványról» szóló s általunk már ismertetett (III. p. 576) fölötté érdekes czikkén kívül leginkább Csonatosi János közleménye: «Ismeretlen magyar codex Herczeg Lobkowitz Mór raudnitzi könyvtárában», vonja magára figyelmünket. A 176 levélből álló nyolczadrét papircodex három részből áll: az első fol. 111a—132b az 1514-ik évből való, a második fol. 16a—110b a XV-ik század végéről, vagy a XVI-ik elejéről, a harmadik fol. 1—15b és 133a—176b az 1521-ik évet megelőző időből. Mindhárom részből sikerült facsimiléik láthatók a füzet végén. A mi tartalmát illeti, a codex Klarissa apácák számára irt imádságos könyv, mely búcsúkkal összekötött alkalmi imádságokat, szentekről való legendákat és példákkal fűszerezett erkölcsi olvasmányokat foglal magában. A codexnek 1514 és 1521 közt irt része, úgy látszik, nem egyszerű másolat, mint a codex többi része, hanem eredeti szerkezet, melynek szerzőjét azonban nem ismerjük. A Csonatosi által fölfedezett ezen eddig ismeretlen magyar codex a Toldy által felsorolt 40 magyar codex között, ha XV—XVI. századi részét tekintjük, a 9-ik, ha az 1514-iki irás után indulunk a 16-ik, s ha az 1514—1521 között irt czikkeket tartjuk szem előtt, a 21-ik helyet foglalja el. Ajánljuk nyelvészeink figyelmébe a Csonatosi által közlött (p. 196—206) bő mutatóványokat, a szerencsés felfedező pedig fogadja szakférfiaink örömének és elismerésének nyilvánítását.

— Herders sämtliche Werke. Herausgegeben von Bernhard Suphan. Berlin, 1877—1878. Eddig négy kötet à 4 mk.

Herder munkáinak eddigi kettős kiadása (16° és 8°. Cottánál Stuttgartban) nem felelt meg sem a nagy és a múlt század összes szellemi életére roppant befolyást gyakorolt férfiú jelentőségének, sem a tudomány igényeinek. E kiadások sem teljesek (nem ölelik fel Herder *minden* munkáját), sem szöveg tekintetében kifogástalanok, sem a rendezés, csoportosítás tekintetében sikerültek. *Suphan*, ki már évek óta készül e kiadásra, Herder összes munkáit szándékozik közzétenni, még pedig azon sorrendben, a mint Herder azokat írta; a melyeket többször átdolgozott, azokat többszörös alakjukban, nem zárva ki azokat sem, melyek (mert vannak olyanok is) soha meg nem jelentek. A kiadó munkája mindenütt Herder kézíratain (melyek igen nagy számmal fennmaradtak) és az eredeti kiadásokon alapszik. Terve, eljárása, pontos módszere egyaránt kifogástalanok. Az egyes munkák irodalomtörténeti és kritikai méltatásába (természetesen) nem bocsátkozik; de a művek létrejöttéről, netalán átdolgozásairól, általában teljes sorsukról alapos és kimerítő tudósítást ad. Már az eddig megjelent négy kötet — az egész kiadás harminczra van tervezve — igen sok értékes, eddig csak félig vagy épen nem ismert művet közöl, az ismerteket pedig a különböző kiadás eltéréseinek, pótlásainak stb. fontos kiemelése által egészen új színben tünteti fel.

Az I. kötet Herder ifjúkori zsengeit és első nagyobb művét, mely hírnevét megalapította (a «Fragmente» czíműt) tartalmazza; mindnyájan 1764—66-ban keletkeztek, részben Königsbergben, részben Rígában. A kötet kisebb darabjai (a «töredékek»-en kívül) Herder összes munkáinak eddigi kiadásaiban *nem* találhatók, pedig a nagy író szellemi fejlődése szempontjából felette fontosak.

A II. kötet tartalmát a «töredékek» első részének második átdolgozott kiadása, és az Abbt Tamásról írt és reá vonatkozó értekezések képezik. Herder első főművének e kettős alakja az irodalomtörténeti nyomozás igen érdekes és tanulságos tárgyát képezheti. Bámulatos, hogy a fiatal író rövid két év lefolyása alatt mennyit tanult, mennyire fejlődött és haladt.

A III. kötetet, Herder második főműve, a «kritikai erdők» töltik be, mely voltaképen Lessing Laokoonja ellen, illetőleg e korszakot alkotó műnek kiegészítésére, némely állításainak helyreigazítására készült. Herder munkái közül ez (még ma is) egyike a legértékesebbeknek, elolvasásra legméltóbbaknak.

A IV. kötet hozza a «kritikai erdők» negyedik darabját (1769), a korabeli (1767—1769) bírálatokat és Herder utazási naplóját (1769), — mind igen vonzó és részben Herder összes munkáiból hiányzó darabokat. — *Suphan* kiadását a szép kiállítás és az olcsó ár is ajánljuk. A ki ezentúl Herderrel és a korabeli német irodalommal foglalkozni kíván, ezen kiadás nélkül el nem lehet.

KÖNYVÉSZET.

- Arany János.** Toldi szerelme. Elbeszélés tizenkét énekben. Budapest, 1879. (Knoll.) 8-r. VIII, 392. l. 2 frt 50 kr.
- Corneille Cidje.** Kiadta s magyarázta Alexander Bernát. (Jeles írók iskolai tára VII.) Budapest, Franklin, 1879. (8-r. IV, 207 l.) 80 kr.
- Danninger J.** A nyelvtanban, különösen a mondatban létező fogalomzavarról. Pozsony, Stampfel, 1879.
- Fénelon.** Lettre de — à l'Académie française. Discours sur le style prononcé à l'académie française par M. de Buffon. Magyarázó jegyzetekkel kiadta dr. Császár K. (Jeles írók iskolai tára. VI.) Budapest, 1879. (8-r. IV, 128 l.) 60 kr.
- Gyulai Pál.** Emlékbeszéddek. Budapest, Franklin, 1879. (8-r. 326 l.) 2 frt. Tartalom: Kazinczy Ferencz. — Pákh Albert. — B. Eötvös József. — Toldy Ferencz. — Kriza János. — Szigligeti Ede. — B. Kemény Zsigmond. — Gr. Széchenyi István utolsó évei. — B. Jósika Miklós. — Mészáros Lázár. — Kossuth levele Deák halálakor. — A Vasárnapi Ujság huszonötödik évfordulóján.
- Herder.** Cid-románczai. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. (Jeles írók iskolai tára. VIII.) Budapest, Franklin, 1879. (8-r. 239 l.) Egy térképpel. 1 frt.
- Lendners Ernst.** Fartblihdijer Liederposchen. II. Aufl. mit Glossar. Budapest, Franklin, 1879. (8-r. 168 l.)
- Magyar Könyv-Szemle.** IV. évf. 4—5. füzet. Budapest. 1879. Tartalom: Fraknoi V. A legrégibb magyar nyomtatvány. — Szabó K. Régi magy. könyvészeti adalékok. — Csontos. Ismeretlen magyar codex hg Lobkovitz Mór raudnitzi ktárában. — Szilágyi S. Régi hazai könyvfeljegyzések a budapesti egyetem könyvtárában. — Kudora K. és Kiss Á. Adalékok Szabó K. Régi magyar könyvtárához. — Koncz J. A m.-vásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése. — Némethy L. Budapest bibliographiája. II. közl. — Könyvtár-rendezési mozgalmak hazánkban. — Magyarországi vonatkozású levelezések herezeg Lobkovitz Mór raudnitzi levéltárában. — Jelentés a M. N. Muzeum állapotáról etc. 1878—9-ben. — Vegyes közlemények. — A magyar irodalom 1879-ben. — Hazai nem magyar irodalom. — Hazánkat érdeklő külföldi munkák.
- Kosztka V. Victor.** Latin mondat, kiegészítéssel a Kosztka-Perthes-féle latin alaktanhoz. 2-ik átdolgozott kiadás. Kassa, Maurer, 1880 (N. 8-r. II, 70 l.) 80 kr.
- Titi Livii ab urbe condita liber XXI. et XXII.** Bevezetéssel s magyarázatokkal ellátták Bartal A. és Malmosi K. 2 térképpel. Budapest, Eggenberger, 1880. (Görög és római remekírók isk. könyvtára.) K. 8-r. XXXII. 156 l. 90 kr.
- Nemzeti könyvtár.** Szerkeszti Abafi Lajos. (K. 8-r.) Budapest, Aigner, 1879. Egy-egy füzet 30 kr.
37. Kazinczy Ferencz. Erdélyi levelek. 1. (2—6. ív.)
38. Mikes Kelemen Törökországi levelei. 3. (10—14. ív.)
39. Kármán József művei. 5. (Levelezései. 3—7 ív.)
40. Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. 4. (16—21. ív, czimlap, előszó.)

41. Kazinczy Ferencz. Erdélyi levelek. 2. (7—11. ív.)
 42. Mikes K. Törökországi levelei 4. (15—19. ív.)
- Névy L.** Stilisztika. Az irály és írásmű-szerkezet általános szabályai. Gymn. és reálisk. használatra. I. rész. Irálytan. Prózai és költői olvasmányokkal. 3-ik bőv. kiadás. Budapest, Kókai, 1880. (N. 8-r. VII, 232 l.) 1 frt 30 kr.
- — Stilisztika. II. rész. Szerkezettan. Az V. osztály számára. Prózai olvasmányokkal. 2-ik tetemesen bőv. kiadás. Budapest, Kókai, 1880. (N. 8-r. VIII, 248 l.) 1 frt. 40 kr.
- Olcso könyvtár.** Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, Franklin, 1879. (16-r.)
79. Bodendstedt Fr. Shakespeare élete és művei. Németből ford. W. L. (170 l.) 30 kr.
80. Mérimée Prosper. Colomba. Beszély. Francziából fordította Szenvey J. (219 l.) 40 kr.
81. Berzsenyi Dániel versei. 6-ik kiadás (268 l.) 50 kr.
82. Kisfaludy Károly, Csalódások. Vígjáték 4 felvonásban (80. l.) 20 kr.
83. Arago és Vermond. Az ördög naplója. Vígj. 3 felv. énekekkel. Francziából ford. Egressy B. (100 l.) 20 kr.
84. D'Haussonville. Sand György. Francziából fordította P. E. (191 l.) 30 kr.
85. Teleky László gr. Kegyencz. Szomorújáték 5 felv. (200 l.) 40 kr.
86. Heyse Pál. A grófi kastélyban. Beszély. Németből fordította Halasi A. (95 l.) 20 kr.
87. Musset Alfr. Ne fogadj fel soha semmit. Vígj. 3 felv. Francziából ford. Paulay E. (88 l.) 20 kr.
88. Uchard Mario. Jean csillaga. Beszély. Francziából fordította Fáy J. Béla. (239 l.)
- Puskin S.** Anyégin Eugén. Regény versekben. Oroszból ford. Bérczy K. 2-ik kiad. Budapest, Franklin, 1880. (K. 8-r. 280 l.) 1 frt 60 kr.
- Római remekírók magyar fordításban,** Budapest, Lampel, 1879. (16-r.)
4. Caesar galliai hadjárata. Fordította Sárváry B. 3. füz. (241—344. l.) 40 kr.
7. M. T. Cicero kiszemelt szónoklatai 4. füz. Fort. Sárváry B. (89—231. l.) 40 kr.
17. Cornelius Nepos. Ford. ifj. Schnierer Gyula. 2. füz. (113—215. l.) 2. kiad. 30 kr.
- C. Salustii crispi libri de conjuratione Catilinae et de bello jugurthino.** Magyarázó bevezetéssel ellátták Bartal A. és Malmosi K. Budapest, Eggenberger, 1880. (K. 8-r. IV, XX, 120 l.) 70 kr.
- Schwiedland Fr.** Francia nyelvten. 3. kiadás. Budapest, Franklin, 1879. (8-r. VIII, 364 l.) 80 kr.
- Chrestomathia Xenophon Cyropédiája,** Anabasisa és Socrates nevezetességeiből. Magyarázó jegyzetekkel és szótárral ellátta Dr. Schenkl K. Magyarra ford. V. Horváth Zs. 3-ik jav. kiadás. A nyomtatásra felügyelt Elischer J. Budapest, Lampel, 1879. (8-r. XVI, LXXXVII, 260 l.) 1 frt. 50 kr.

ADALÉKOK A KELETI TANÚLMÁNYOK MAGYAR BIBLIOGRAPHIÁJÁHOZ A MÚLT SZÁZADBAN.

Edelspacher Antal tisztelt barátom a Nyelvtudom. Közlemények XII. kötete 440—442. lapjain ezen cím alatt *Egy ismeretlen magyar orientalista* hazánkfia, Dombay Ferencz a keleti philologia terén kifejtett működésének bibliographiai ismertetését nyújtja. Jól jegyzi meg a Ny. Közlem. szerkesztője, hogy «Dombay nem egészen ismeretlen»: és bátorkodom ezen megjegyzést megtoldani azzal, hogy Dombaynak a cikkben és a szerkesztői jegyzetben megemlített dolgozatain kívül is vannak a keleti irodalom körébe vágó munkálatai; nevezetesen 1805-ben jelent meg tőle Bécsben: *Ebn Medini Mauri Fessani Sententiae quaedam arabica nunc primum edidit et latine vertit F. d. D.* és még előbb Zágrábban 1794—97. *Abulhasan Ali ben Abi Zera, Geschichte der mauritanischen Könige. Aus dem Arabischen übersetzt mit Anmerkungen von F. v. D. 2 kötetben.*

Mindezen munkák fel vannak véve a Zenker által vajmi hiányosan összeállított *Bibliotheca orientalis*-ba (Lipce, I. köt. 1846), mely könyvészeti segédkönyvből Fábián Gábor, Harsay Nagy Jakab, Gévay Antal és a besztercebányai származású Kollár Adám Ferencz munkálatai sincsenek kifeledve (Nr. 111. 299. 567. 945. 970.)

De nem ezen írókról akarok e cikkemben megemlékezni. Az általános bibliographia tudomást vett róluk és a magyar tudományos irodalomtörténet a fentt említettem adatok nyomán kényelmesen beigtathatja munkáikat a maga leltárába. Magyar tudósoknak működésére nézve a keleti irodalom terén a múlt századot tekintve két tűzhely említendő. Először is a Mária Terézia királynénk által alapított bécsi keleti akadémia támasztott a keleti tudománynak művelőket a magyarok között

akár közvetlenül, akár pedig közvetett hatása által. Ezen sorba tartoznak leginkább azon irodalmi termékek is, melyek szerzőiről fönntebb futólag megemlékeztem.

Ezeknek sorába tartozik a múlt századbéli magyar orientalisták legkitünőbbje is: Gróf Reviczky Károly Imre (szül. Reviczén 1736-ban¹⁾ megh. Bécsben 1793), ki a keleti nyelveket keleten tett utazásai és tanulmányai által sajátította el és gazdag nyelvismeretei folytán a diplomatia terén működött (követ volt Varsóban, később Londonban). Nagyszerű könyvtára nevezetességgé vált és katalógusának nagy tudományos értéket tulajdonítanak; ezen gazdag könyvtárt Lord Spencernek engedte át 500 font sterling évi rente biztosítása fejében.²⁾ A keleti irodalomba vágó munkái között említésre méltók Hafiz 16 első ódájának latin fordítása (Bécs 1771), melynek alapján készült Friedel német (1782) és Richardson angol fordítása (1774), továbbá Ibrahim Efendi török nyelven írott taktikájának francia fordítása (Bécs 1769.) Wallaszky ez utóbbi munkának arab eredetet tulajdonít; pedig ott van a címlapon: „*traduit du turc*“. Nem lesz érdektelen, ha azon becslésre nézve, melyben Reviczky szakismerete a legilletékesebb emberek szemében részesült, egy adatot említek, mely mindenestre érdemes arra, hogy ez alkalommal külön kiemeljük.

Még azok is, kik a keleti irodalommal ex offio nem foglalkoznak, ismerik bizonyára az általános irodalomtörténet ezen fényes nevét: Sir William Jones. Jones volt az, ki zsenge ifjkorában a „*Poeseos Asiaticae Commentariorum libri sex*“ című nagyhatású munkával legelőször vezette be rangjához méltóan a keletiek költészetét az általános irodalomtörténetbe és kimutatta annak helyét a klasszikai irodalmak mellett. Egyike azon könyveknek ez, melyeket ha túl is szárnyalt az ismeretek haladása, de azért el nem avúlnak soha. Jonessal Reviczky a legszorosabb baráti viszonyban élt Londonban és miután Jones elhagyta Anglia fővárosát, hazánkfiával igen élénk tudományos levelezést folytatott. «Ezen év kezdetén (1768) Mr. Jones Re-

¹⁾ Wallaszky szerint *Conspectus reipubl. liter.* 354. lap.

²⁾ Reviczky életrajza adatait lásd Wurzbach-ban XXV. köt. 395. és kk. lapokon.

vitzky-vel, ki később császári követ volt Varsóban, és az angol udvarnál, megismerkedett. Ezen tudós és tökéletes nemes ember a keleti irodalmak varázsa által mélyen meg volt illetve: és Jones-nak híre mint keleti tudósé, ezen viszonyt a bensőségig fejlesztették» így szól Lord Teignmouth Jones életrajza 76. lapján. Jones levelezésében, mely összes művei kiadásában³⁾ a két első kötetet foglalja el, a Reviczky-vel való levelezés, 21 darabbal van képviselve, melyek bizonyosságot tesznek le arról, mily nagy volt a hatás, melyet e két férfiú összeköttetése és benső viszonya mindegyikük tudományos fejlődésére gyakorolt, «Mily kedves volt nekem az a fél óra, melyben a persa költészetről, közös kedvenczünkről, társalogtunk, Nem maradtam (elválásunk után) azon vigasz nélkül, hogy ha nem is bírok személyesen önnel közlekedni, levelezésünk által élvezhetem azon elégtételt, mely érzelmeink és tanulmányaink közléséből ered A tanulmányok azonossága, a szépirodalom iránt való hajlam, rokonszellemű törekvés és az érzelmek egyenlősége, ezek a benső viszony nagy kötelékei az emberek között» írja Jones Reviczky-hez intézett első levelében. 1769. febr. 19-én kelt levelében, melylyel együtt Rev. átküldi Jones-nak Hafiz fordításának legelső próbáját bírálatra, nagy lelkesedéssel nyilatkozik angol barátja azon tervéről, hogy a keleti költészettanról akar egy munkácskát közzétenni. A két barát között egy elvi eltérés forgott fenn, melynek megvitatása levelezésük egyik előkelő tárgyát képezi. Jones a keleti költészetet versenyre bocsátja a görög és római költészettel, és ezen verseny alkalmával nem engedi kedvencz ázsiai íróit a klasszikaiak mellett elbukni: sőt a maguk nemeben egyenlő rangot akar nekik biztosítani a klassikusok mellett. Hisz ezen meggyőződés képezi a «Poes. Asiat. Commentarii» kiinduló pontját. «Nec vero me latet nonnullorum hominum increbuisse sermonem, qui horum gentium poesin incultam esse autumant, et horridam. Illis abunde erit, ut spero, in hoc opusculo responsum, satisque probatum, ea ipsa poemata quae injucunda et impolita temere dici solent, delectare potius atque allicere incredibili varietate et copia. Vere mihi

³⁾ The Works of Sir William Jones 13 kötetben London 1807. in 8°.

videor esse dicturus: tametsi majestatem Homeri, suavitatem Theocriti, magnificentiam Pindari, Apollonii elegantiam, Sophoclis vim, Euripides facilitatem, Aeschyli audaces figuras, Anacreontis hilaritatem, Ibyci ardorem, Stesichori gravitatem, mollietiem Alcmanis, venustatem Bacchylidis, neminem unquam scribendo consequi posse censendum est; negari tamen non potest, quin *tuae* sint poetis *Asiaticis* à naturalibus eae quidem rebus deductae, proprietates; *suique* pulchritudinis colores, ad quorum laudem poesis *Europaea* haudquaquam accedit.» Reviczky ezen lelkesedésben nem osztozkodott. Még mielőtt a *Commentarii*-t kiadta, Jones alapnézeteit barátjával közölte; ez így nyilatkozik a dologról: «. Én mindazok mellett kénytelen vagyok kegyelmet kérni a görög és latin számára. Elismerem, mert nem vagyok képes tagadni, a keletiek különösen a persák tökéletességét és magas fokát a költészet némely fajaiban; de mégis minden tétova nélkül szívesen lemondanék a három keleti nyelv (arab, persa, török) ismeretéről az egy görögnek ismerete kedvéért». Ezután ugyanazon levélben az arab *kaszidák*-nek nevezett költeményekről értekezik R. és végül nagy tapintatossággal fejtegeti azon kérdést, valjon a persák szerelmi költeményeit és bordalait allegorice kell-e magyarázni, vagy pedig szószerinti értelmük szerint. Ezen kitéréséből azt látjuk, hogy a Hafiz költeményeihez írt eredeti kommentárokat is nagy szorgalommal tanulmányozta. A török költőkről így nyilatkozik: «Megvallom nem olvasom azokat ép oly élvezettel, ámbár szívesen elismerem, hogy némelyiköknek nagy érdemei vannak. Véleményem szerint a bagdadi Ruhi mindnyájok között a legkellemesebb; némely csudálatra méltó satírárt írt. Talán Ön még nem foglalkozott velük. A török költők általában, nem egyebek, mint szolgai utánczói a perzsáknak és sokszor hiányosak izlés és harmonia dolgában.» Jones ez alkalommal az utánczó költők pártját fogja és Reviczky következő levelében megragadja az alkalmat, hogy egy talpraesett nyilatkozatot tegyen az utánczás jogosultságáról a költészetben (91. lap).

Nagyon visszaélnék tán e folyóirat terével, ha végig bön-gésznek Reviczky érdekes nyilatkozatain, melyek Jones-sal folytatott vonzó levelezéséből a fordításra méltók volnának.

Legyen megengedve ennél fogva röviden még csak a következőkre utalnom. 192. lapon elbeszéli Reviczky, miképen ébredt lelkesedése a keleti költészet iránt legelőször Szá'di egy remek verse által és mily nagy volt csalatkozása, midőn látá hogy Gentius fordításában mily vizenyössé vált Sza'di remek gondolata. — Itélet Háfiz éz Dzsámiról. — 94. lap. Megjegyzések Sapphóról. 99. lapon a héber irodalom méltatása, a héber költészet rythmusáról. («Ön véleményemet kívánja hallani a héber és arab között levő rokonságról és a mindkettőben található azon szokásról, hogy a jövő időt a múltnak kifejezésére használják. Ámbár én csak ritkán olvasok héberül, vagy — hogy az igazat megvalljam — ámbár én e szent nyelvet inkább tartom a tisztelet mint a gyönyör tárgyának (mert az Ó T.-ot és némely reá vonatkozó rabbinicus álmadozást kivéve nincs e nyelven kutatásra méltó dolog megírva), — jól emlékszem azon kevés után is a mit olvastam, hogy az arab és héber nyelvtan között szoros összefüggés van, és hogy mindkettőben oly kevés alaki kifejezése van a módoknak és eseteknek, hogy az egyiknek a másik helyett való használatára gyakran szorúlnak; még a görög nyelv is, mely oly gazdag a módok és esetek kifejezéseiben, gyakran épen így jár el, midőn pl. az infinitivust használja a parancsoló mód kifejezésére sat.» Ime a múlt század naiv nyelvészete! — 101. lap. A keleti szövegek kiadásának nehézségéről. — 123—125. lap. Jones itélete a török taktikának Reviczky által eszközölt fordításáról. — Ugyanezen munkáról még több levélben nyilatkozik p. 132. lapon. — A 149. lapon kezdődő levélben, mely Bécsből 1770. okt. 16-áról van keltezve, Magyarországra tett kirándulásáról emlékezik meg Reviczky. Szól továbbá a különböző európai népek jelleméről, és e passust így végezi: «A németek fenntebbi jellemzését egész pártatlansággal írtam; mert én ép oly idegen vagyok Németországban, mint nem rég Angolországban voltam és azok közül, a kik a németeknek és magyaroknak jellemét és országát ismerik, senki sem fogja e két népet egymással azonosnak állítani, mert nem csak hajlamra, nyelvre és szokásokra nézve különböznek egymástól, hanem egész természetükre nézve is.» 151. l. Jonest inti, hogy tanulmányai között ne feledkezzék meg az élet gyönyöreiről sem.

Midőn Reviczky mint az ausztriai császár rendkívüli követe Varsóba küldetett, ott a közöttük és Jones között fennálló és a tudós eszmecsere által élesztett baráti frigyhez egy harmadik férfi járult; Czartoryski Ádám herceg, a keleti irodalom lelkes kedvelője. Ezen időtájt adta ki Jones a dán kormány segélyével *Nádír Sah története* című munkáját, melynek egy helyén magyar barátjáról, Reviczkyról, a legrokonszenvesebb módon emlékezik meg. Reviczkyre a barátság ezen jele nagy hatással volt. «A kitünő tudomány» így ír Jonesnak Vársóból 1779 márczius 17-én (302. lap), «melyben művei bővelkednek, nem csak gyönyört ébreszt bennem, hanem egyúttal felébreszti ismét hajlamaimat azon tanulmányok iránt, melyeket már többnyire elfeledtem. Czartoryski herceg, ki a keleti irodalommal nem minden siker nélkül foglalkozott, az imént alkalmat szolgáltatott nékem, hogy «Nádír Sah életét» tanulmányozzam. Különösen kijelölte nékem a munka azon helyeit, melyben Ön annyira megtisztelőleg említ fel engem, a miért én leginkább részrehajlásának vagyok lekötöztetve. Sajnálom azon veszteséget, melyet az irodalom köztársasága kénytelen szenvedni azáltal, hogy ön elhagyta azt, mióta Themis oltárának szentelte magát (Jones ugyanis a jogi pályára tért át): de reménylem, hogy Melpomene, a kinek védelme alatt Ön született, ismét reálírja Önt, hogy visszatérjen hűbéri kötelességeihez Menynyire kedves volna az énnékem, ha a sors megengedné, hogy hajlamaim szerint indulva, napjaimat Angliában tölthetném az Ön közelében. De bármily helyre rendeljen a sors, Ön iránti hajlamaim soha sem fognak csökkenni.»

Ezen érdekes levelezésből kivont helyek, melyek kiegészítése végett az olvasót csakis az eredeti levelezésre utalhatom, azt mutatják, mennyi része volt egy magyar embernek, oly előkelő szellem fejlődésében, minő William Jones volt, a keleti philologia egyik legnevezetesebb úttörője a múlt században. Elég ok arra, hogy e lapokban feléleszsük Reviczky hazánkfia emlékét.

*

*

*

A keleti tudományos irodalom művelésére magyar ifjaknak a múlt században alkalmat szolgáltattak azon német és hollandi egyetemek is, melyeket, különösen hogy a theológiában képezzék ki magukat, nagy számmal látogattak.⁴⁾ Nem czélom ugyan ezen cikkemben, hogy a Németországba küldött ifjak tanulmányainak eredményéről tüzetesen szóljak; mindamellett furcsaság kedvéért felemlítem a következőt, mint egy adatot arra nézve, hogy a magyar embernek, még ha német egyetemnek is polgára, mennyire volt hajlandósága a maga nyelvét beleolvasni mindenféle saját nyelvétől még oly távoleső nyelvesoportok tagjaiba: oly hajlandóság, melytől a magyar nyelvészet nagyon soká tudvalevőleg nagyon sokat szenvedett. Az Eichhorn által kiadott *Repertorium für biblische und morgenländische Literatur* VIII. kötetében (Lipce 1781) a híres Schlözer Ágost Lajos egy bámulatos tudományossággal készült munkát tett közzé *A chaldaeusokról* (113—176. lap), mely munkában a múlt század tudományos apparátusával akar tisztába hozni egy kérdést, mely újabb időben az ókori ethnographia egyik legvonzóbb kutatási tárgyává vált: az úgynevezett chaldaeusok ethnographiai állását. Ezen tudományos értekezésre Schlözer tanára, Michaelis Dávid János goettingai tanár és keleti dolgokban az idő szerint Németország oraculum, igen érdekes megjegyzéseket közöl az általa szerkesztett *Orientalische und exegetische Bibliothek* XVII részében. Michaelis a chaldaeusoknak a sémi fajhoz való tartozását tagadván, mindenféle argumentumot hoz fel arra nézve, hogy e nép az árja osztályba sorozandó. Értekezése folytán ekként nyilatkozik: (i. h. 72. lap.) „*Dies letzte*“ (hogy t. i. a chaldaeu-

⁴⁾ Mellesleg megemlítem, hogy Erdélyországban a török birodalomhoz való politikai viszony folytán a török nyelv számos ismerője akadt. Neveiket Benkő Transsilvaniájában könnyen lehet összekeresni. Közéjük tartozik Házi János is, ki az *Anvár al-'asikin* című arabból fordított török theosophiai munkát magyarra fordította. Ezen fordítás megjelent Kassán 1626. V. ó. Benkő, *Transsilvania* II. 392. Szabó *Régi magyar könyvtár* nr. 556. Minthogy ezen könyv egyik fővárosi könyvtárban sem található, nem volt alkalmam vele megismerkedni. 1845-ben a török eredeti Konstantinápolyban nyomtatásban jelent meg. Zenker II. nr. 1219. «Traduction turque de l'ouvrage de théologie mystique intitulé magarib al-zaman de Yazidgi oghlu Arif billah Mohamed, par Yazidgi oghlu Ahmed Bidjan.» Róla a m. nemz. muzeum egy török kéziratának ismertetése alkalmával más helyen bővebben fogok szólni.

sok az árják rokonai) *«hatte sonderlich keine Beziehung darauf, dass ich klar im Chaldäischen Daniels Worte fand, die im Aramäischen und Persischen vorkommen. Hiezu kam noch dass gebohrne Ungarn, die damals den Daniel bei mir hörten, die Wörter szarbálin und haddárrin»* (Dániel könyvében előforduló szók) *„in der ungrischen Sprache fanden, aber auch in der slavonischen und sie konnten nicht ausmachen, welche Sprache sie von der anderen bekommen hatte, denn beide Völker wohnen in Ungarn beysammen, und haben hiedurch viel Woerter von einander angenommen, und genommen.“* Bizony rosztól járt volna az öreg Michaelis, ha kizárólagosan akkori magyar hallgatói nyelvészeti tapintatára bízta volna a chaldaeusokról való thézisé. Megértük volna, hogy Dániel könyvét tót lexicon segélyével próbálták volna magyarázni!

A kik a keleti, különösen pedig a sémi philologia tudományos fejlődésének főbb vonalait és azon korszakos hatások sorozatát ismerik, melyek folytán a tudomány ezen ága egészen mai magaslatáig emelkedett: jól ismerik az úgynevezett *hollandi iskolának* befolyását a sémi philologia fejlődésére. Folyóiratunk azon tisztelt olvasói számára, kik a nyelvtudomány ezen ágától kissé távol állanak, legyen megengedve egy pár rövid szóba összefoglalnom a hollandi iskolának az említett téren való méltatását. Az iskola megalapítója Schultens Albert volt. (Szül. 1686-ban + 1750-ben, mint a keleti nyelvek tanára működött Franeker-ben, később Leyden-ben.) — Hogy tudományos pályájának törekvéseit és eredményeit teljesen megbecsülhessük, szükséges megemlíteni, hogy közvetlenül az ő fellépése előtt a sémi nyelvészet egy oly álláspontot foglalt el, melynek jellemzésére nézve elég reámutatni a megelőző korszak legjellegesebb héber szótár-munkáira. Gousset Jakab, (ki 1704-ben mint *gröningeni* tanár halt meg) *«Commentarii linguae hebraicae»* című munkájában, Neuman Gáspár (megh. 1715-ben mint boroszlói tanár) és némileg Löschner Ernő Bálint (megh. 1749-ben mint drezdai superintendens) a héber nyelv szókincsének magyarázatára nézve törvényül állítják fel, hogy ezen nyelvet minden egyéb segélyeszköz mellözésével tisztán magából kell kimagyarázni, úgy hogy az egyes szók legapróbb elemeire vezetgetnek

vissza, és ezen legutolsó elemek jelentése derítették fel. Neumann annyira vitte a dolgot, hogy minden egyes *betűnek* immanens jelentést tulajdonított és ez egyes egyszótagú gyököket az egyes betűk jelentéseinek összegeként tárgyalta és így tovább a két szótaguakat is. Természetes, hogy ezen systema kizárta a hasonlító módszert. Ezen rendszertelen nyelvészeti atomismus ellenében egészséges és jóltevő visszahatás volt az, melyet a hollandi iskola alapítója gyakorolt, alapját megvetvén egyzersmind a sémi nyelvek grammatikai és szótári azon tárgyalási módszerének, melyet Holland határain túl egészen a legújabb időkg mint a sémi nyelvészet tudományos alapját tekintik, és melyeket később némely túlzásoktól és némi egyoldaluságtól, melyek tudvalevőleg minden kezdeményezés kísérői szoktak lenni, megtisztítva, Németországban egymásután a *hallei* (Gesenius) a *régibb* majd az *újabb* göttingai (Michaelis; — Ewald) és a lipcei (Fleischer) iskolák emeltek általános tudományos érvényre.

Schultens Albert volt ugyanis legelső kutatója a sémi nyelveknek, ki a sémi nyelvcsalád leggazdagabb ágának, az arab nyelvnek, vette hasznát a többi dialektusok, különösen pedig az odáig majd csaknem kizárólagosan tekintetbe jövő héber nyelv magyarázásában, midőn az arab grammatika és arab irodalom tanulmányozása által mutatkozó arab szóhasználat fáklyájával vetett világot a héber nyelvtan és nyelvanyag valódi teruészetére. Ezt nem úgy tette, mint azt egészen e mai napig némely ügyefogyottak teszik, kik a sémi összehasonlító nyelvészet mestereivé bátorkodnak feltöltni magukat, hogy az arab grammatika és szótár czikkeibe felületesen belepillantva, mindenféle összehasonlításokat követnek el, hanem tette ezt úgy, hogy a dúsgazdag arab irodalom tágas és eleven ismeretét, tette a héber nyelv megmagyarázásának segédeszközévé. Ezen eljárás által egyúttal az arab irodalom tanulmányát, mely az időtájt Európában még alig élte ifjukurát, alapította meg. Schultens iskolájából kerültek ki Európa legelső *arabistái*; az ő törekvései kezdeményezték az arab kézirati szövegek körüli sürgős fáradozást, melynek ő előtte is voltak ugyan úttörői, a kik azonban e tanulmányt nem bírták a gyámoltalan gyerekes tapogatódzáson

túl fejleszteni. Schultens iskolájának túlzásait és egyoldalúságát említettem a fönntebbiekben. Túlzása volt az a féktelen *panarabismus*, melybe őt a kezdeményezés lelkesedése gördíté, Mindent az arabból magyarázott, még azt is, a minek magyarázatára az arab nyelv nem kellett, vagy éppen értelmetlennek bizonyult. Egészen elhanyagolá az egyes sémi nyelvek individuális természetét. — Egyoldalúsága volt, hogy az arab nyelven kívüli sémi nyelvekre nem hederített; az aramaeus nyelvág az ő rendszerében vajmi koldús szerepet játszik: alig jut neki egy pár morzsa, a mely az arabismus lucullusi asztaláról hullott. Nagyon jellemzi ezen túlzást és egyoldalúságot Schultens iskolája egyik derék német hívének, a classica philológiában épúgy mint az arab irodalomban hírneves Reiskének, nyilatkozata, melyet lipcei székfoglaló beszédében ejtett 1779-ben «*Ultro largimur*» úgymond R., midőn a lipcei egyetemen tanári katedráját elfoglalta «*claram et puram lucem inde (az arab nyelvből) unico peti et unum Gauharium (az arabok híres szótárírója) sacro Codici Vet. Testam. plus quam totam Synagogam prodesset.*»⁵⁾ Mindamellett azonban bátran állíthatjuk, hogy a tudományos sémi philologia Schultens munkájának «*Origines hebraeae seu hebr. linguae antiquissima natura et indoles ex Arabiae penetralibus revocata*» (1724—38) megjelenésével született meg, és hogy valamely sémi nyelvnek legelső tudományos nyelvtana az ő héber «*Institutiones*»-e (1737).

Nem említettem volna fel ezen tényeket,⁶⁾ ha előrebocsátásuk nem volna szükséges azon hazai irodalmi adatok méltatására nézve, melyeknek felsorolása mai czikkem célját képezi. Schultens Albert valóságos *iskolaalkotó* volt. A tanszéke körül

⁵⁾ Lásd munkámat: *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern* II. füzet (Bécs 1872) 3. lapon.

⁶⁾ Schultens méltatására nézve most leginkább ajánlhatom Mühlaue értekezését (1871) ezen jeles nyelv tudós munkáiról. Érdemesnek tartom megemlíteni itt, hogy Czuppon György, a szombathelyi kath. papnevelő intézet tudós tanára 1798-ban: *Vindiciae Vulgatae latinae editionis Bibliorum qua Ecclesia romano-catholica utitur contra assertam hebraei et graeci textus hodierni absolutam auctoritatem* (Sabariae 1798) czimű munkának 825 és kk. lapjain ismertetését és bírálatait nyújtja Schultens irodalmi működésének és irányának Schultenst «*vir doctissimus*»-nak tiszteli.

csoporthoz tartozó hallgatókban lelkesedést bírt felgyújtani az általa élő szóval és irodalmilag tárgyalt tudományos kutatások iránt és hogy mennyire terjedt az ő buzdításának hatása, azt láthatni azon szános dissertációkból, melyeket saját és fiának s tudományos örökösének (Schultens János Jakab) felügyelete alatt az egyetemtől búcsúzó tanítványaik dolgoztak ki. Ezek között számos magyarok, különösen erdélyiek is találtattak, kiket az úgynevezett «peregrinatio academica» Hollandiába vezetett theologiai tanulmányaik kibővítése céljából. Közvetlenül a reformáció után inkább német egyetemeken találkozunk a magyar ifjakkal, míg aztán a XVII. századtól kezdve Hollandia lesz utazásuk egyik legkedveltebb célpontja. Weszprémi ismert munkájában *Succincta medicorum Hungariae ac Transsylvaniae biographia* Cent. III. Dec. II. Tom. IV 132—44. lapjain közli mindazon deákok lajstromát, kik 1650-től kezdve a leydeni egyetemet látogatták. Még kimerítőbben Benkő J. nagyérdemű *Transsilvania* II. kötetének (2. kiad. Kolosvár 1833) 329 lapjától végig, a «de eruditibus Transsylvaniae» című fejezet folyamában lép-ten-nyomon találkozunk azon munkák felsorolásával, melyeket Hollandiában írtak. Nagy meglepődésére szolgál az ezen munkában lapozónak, ha azon bő bibliographiai anyagot látja, melyet az erdélyi magyarság a XVII. században az ótestamentumi tudománynak szolgáltat. Találkozunk közöttük valóságos orientálistákkal. Ilyen volt Vásárhelyi Péter enyedi tanár (megh. 1666-ban) ki «fuit vir a variis linguis insigniter instructus, quales fuere: Graeca, Hebraica, Rabbinica, Arabica, Chaldica, quibus junxit etiam Turcicam, cum Principe Bartsaio, Cibirii a Georgio II. Rákótzii inclusus, et a Sacerdotibus Turcis inibi agentibus cum doctus» (Benkő II. 421). Az olvasó az ide vágó literatúrát egybeállíthatja a nevezett munka nyomán. Jó szolgálatot tesznek e célra Horváth István «Lexicon eruditorum» cím alatt a Nemzeti Muzeumban őrizett nagybecsű biographiai és bibliographiai collectaneumai, melyekben igen sok anyag található a Schultensek iskolájának fellépését megelőzőleg Hollandiában járt magyar ifjakra nézve.⁷⁾ Köztük van Tofeus

⁷⁾ A nem-erdélyiek (ezért Benkőnél nem fordulhat elő) közül nagyon nevezetes és különös kiemelésre méltó Apáthy Miklós leideni tanuló, ki-

Mihály, a franekeri és leydeni egyetemek tanítványa, kinek a héber nyelv ismeretében jeleskedő magyar tanítványaira nézve értékes adatokat találhatni Horváth István épen említett gyűjteményében. A Schultens előtti időben az ő testamentomra nézve a híres Coccejus (megh. Leidenben 1669) és Vitringa (megh. Franekerben 1722) iskolái virágoztak, melyeknek ellenében a Schultensek iránya nagy mérvű haladást jelzett. Míg azoknál inkább a dogmatikai kutatásra esett a tanulmányoknak súlypontja, addig a Schultensek iránya főképen *philologiai*, és ezen körülménynél fogva leginkább az utóbbi iskola tartozik ezen czikkünk keretébe. Az erdélyi theologusoknak inkább még mint a megelőző évszázadban különösen 1715 óta nyílt meg az út a hollandi egyetemek felkeresésére. Ekkor sikerült ugyanis Gróf Bánffy Györgynek, a min 1706 óta fáradozott, hogy a nagy-enyedi collegium két-két hallgatójának hely adassék a leydeni egyetem theologiai alumnatusában. Később 1735-ben ezen jó-téteményt a hollandi rendek még tovább is terjesztették. Ugyanis Gróf Teleki Ádámnak sikerült Brunninx Hamelnek, a hollandi államok részéről a bécsi udvarnál meghatalmazott követnek közvetítése folytán, kieszközölni, hogy a nagy-enyediek számára nyitott alumnatusi helyeken kívül minden trienniumra két-két kolozsvári fiu is helyet talált a nevezett intézetben, kik a triennium bevégezése és a vizsgák sikeres letétele után egyenként 150 pengő forint viaticumban részesültek. Az ezen alapítványokra vonatkozó okiratok közölve vannak ily czímű munkában: *Pharus hungarico-batava in memoriam triennialis bene-*

nek *Vita triumphans civilis* című philosophiai munkája 1688-ban Amsterdamban látott napvilágot. Megemlítem, hogy a *Vita triumphans*ban Beniczky Péter «Miles ob heroica facinora laureatus» két költeménye latinfordításban van közölve; nevezetesen az *Ember fogad fogadást, ag eb ki megallja* című (Magyar rhythmusok, Posony 1803, 97. lap), helytelenül ily czímmel: *Non est in rebus mundanis constantia* (V. T. p. 273) mert: Hogy a világ javaiban semmi sincs állandó (Magy. Rytm. 70. lap.) a latinra fordítottól különböző költemény; továbbá *Vita Trumiph.* p. 83 *Crocodilus velut puer-cantat lachyrmando vafer*, a Magy. Rithm. 101. lapján találkozó ily czímű versnek fordítása: *Hogy a szabad zabola nélkül való nyelv mindeneket visszamagyaráz.* — Ajánlom ezen könyvet irodalomkutatóink figyelmébe.

ficii quod Leydae in Collegio theologico Hungaris constitutum est Musarum hungaricorum nomine exstruata a Stephano Nánási (Lugduni Batav. 1777,) mely munkában ezen alapítványok, a közbenjáró főurak, és a hollandi rendek meglehetősen gyarló distichonokból álló elegiákban énekeltetnek meg, közbeszúrva az 1715-1775-ig Leydenbe utazott n.-enyediek és 1735—1776-ig ugyanoda utazott kolozsváriak névsora közöltetik.⁸⁾ Mint látni fogjuk, még egyéb hollandi egyetemeken is találkozunk erdélyi fiukkal, különösen Franekerben, a mai nap már nem létező, hajdan híres főiskolában⁹⁾ A hollandi magyar ifjuság nagy becsületet szerzett a magyar névnek ez országban, és azon tiszteltetnek, melyben saját térdeme folytán részesült, traditióját, még mai nap is — mint magam hollandi tartózkodáson alatt tapasztaltam — élvezzi a Hollandiában tartózkodó magyar ifju. Említjük csak, hogy 1772-ben Pap Fagarasi József, később szászvárosi pap, miután Nagy-Enyeden tanulmányait bevégezte, külföldre küldetvén, Hollandiában két irodalmi díjat nyert, közöttük egy elsőrendű arany jutalmat egy bölcsészeti értekezésért mely hollandi és latin nyelven jelent meg (Utrecht 1774). Lásd Benkő II. 474.

Hogy mily hatással voltak ezen utazások az erdélyi héber tanulmányokra a múlt században, minden kétségen felül kiderül azon körülményből, hogy Schultens Albert héber grammatikájának, a melyről föntebb azt mondhattam, hogy valamely sémi nyelvnek legeslegelső *tudományos* grammatikája volt, második kiadása (vagy tán jobban mondva: utánnyomata) Kolosvártt jelent meg 1743-ban. A bibliographusok ezen kiadásról nem igen emlékeznek meg. A kezem ügyében lévő bibliographiai segédeszközök szerint ezen munkának, (melynek első

⁸⁾ Ezen könyv 18. lapján Nánási szól egy kézirati munkáról: *Lugdunum Batavo Hungaricum*, melyben Acta et Archiv. Alumnorum Leydensium található. Érdekes volna, ha e kézitről bővebb tudomással bírhatnánk.

⁹⁾ A Hollandian kívül ezen korszakban megjelent munkák sorából mint az ó-testamentomi tanulmányok körébe tartozót, megemlítem Csomós János később déesi papnak *Observationes Philologico-Criticae et Critico-Theologicae in quaedam Veteris et Novi Testamenti loca* munkáját (Bern 1745. 4°)

kiadása Leydenben jelent meg 1737-ben), második kiadása ugyanott 1756-ban látott napvilágot. Pedig a dolog nem úgy áll. E két kiadás között van a kolosvári, mely úgy látszik hogy a német bibliographusok figgelmét kikerülte és melynek teljes czime: „*Institutiones ad fundamenta linguae hebraeae quibus via panditur ad ejusdem analogiam restituendam et vindicandam. In usum collegii domestici edidit A. Schultens. Editio secunda. Claudiopoli Transsilvanorum, apud Alexandrum Pap Szathmári MDCCXLIII.*“ (kis 4°) Ezen kiadás létezéséből azt a következtetést vonhatjuk, hogy az erdélyi theologiai akadémiákban a múlt század közepe felé ezen nyelvtan szerint adták elő a héber nyelvet. Kétséget nem szenvedhet, hogy Schultens könyvét a hollandi iskola magyar növendékei hozták be Erdélybe. Ezen növendékek közül ismerek is egynehány derék tudóst és kötelessége a magyar könyvészetnek, hogy irodalmi szárnypróbálgatásukról teljesen meg ne feledkezzék.

Megemlítettem már, hogy a Schultens által megtört utat egyes tanítványai tovább egyengették és egyes kérdésekre vonatkozó tudományos kutatásaiknak eredményét azon dissertációkban nyújtották, melyek nékik hidul szolgáltak a deák életből a szaktudós életéhez. Ily disertatiókat aztán időről időre össze is gyűjtöttek és egyes kötetekben kiadták. Érdemesek is voltak reá. A tudományos irodalom valódi gyöngyei abból az időből. A Schultens-féle iskolából kikerült egy ily értekezés-gyűjtemény fekszik előttünk ily cím alatt: „*Sylloge dissertationum philologico exegeticarum a diversis auctoribus editarum sub praesidio A. Schultens, J. J. Schultens et N. G. Schroeder defensorum.*“ Leidae et Leovardiae 1772. 2 kötet in quarto. Ha ezen 1238 quarto-lapon terjedő gyűjtemény tartalomjegyzékére tekintünk, azonnal meglepi szemünket az első helyen említett szerzők neveinek szép magyar hangzása, és ha értekezéseik olvasmányába merülünk, benső örömmel constatáljuk azon ténny, hogy a Schultens iskolájának díszai voltak ezen magyar emberek.

Ott van első helyen Georgius Verestói (119 lapra terjedő) értekezése, melyet a franekeri egyetemenél nyújtott be 1725-ben: *De palma ardente*. Ezen értekezés czélja annak a bebizonyítása,

hogy a héber *szeneh* szó, (Mózes égő csipkebokra) pálmát jelent Ezen thesis belbizonyítására a szerző az arab irodalom egész hozzáférhető birodalmát barangolja be, és a tudomány akkori állását tekintve az arab irodalomban való bámulatos olvasottsággal támasztja nézetét. Értekezésének folyamán a szerző számos kitérésekben, a minők ily specimen eruditioni-ban mindig divatoztak, mutatja ki járatosságát a keleti dolgokra vonatkozó reálismeretekben, a mit annál nagyobbra kell becslünk, a mennyiben a philologia épen ezen oldala volt az, melynek útja még csak megtörendő volt. *Verestói* munkája egész elevenen mutatja nekünk *Schultens* iskolájának hatását. Minden állítására van neki egy rakás arab párhuzamos helye, prózairók és költők műveiből, kiadottakból és kéziratokból, melyeknek felsorolása hű tükrét mutatja nekünk a hollandi iskola panarabismusának, ámbár a jeles szerző ép oly gyakran mutatja ki, mily járatos volt a római és görög írók munkáiban, melyekből számos olyan helyet idéz, melyek reálmagyarázataira nézve felvilágosítást nyújthattak. De *Verestói Györgynek* nem ezen munkái azok, melyek neki a hazai irodalomtörténetben helyet biztosítottak. Külföldi útjáról hazatérve, *Kolozsvártt* a mathematica és philosophia, később a theologia professora, végre pedig erdélyi reform. szuperintendes vált belőle.¹⁰⁾ Halála után barátai kiadták «a versekbe gyönyörködőknek kedvéért» az általa írt «Magyar versek»-et a melyeket különböző *Lakadalmi és Hallotti* alkalmatosságokra *Professori* hivatala Szerént egyszer 's másszor írt» és melyek az előszó tanusága szerint «olyanoknak esmértettek, minden a'hoz értőktől, hogy ama' Magyar *Ovidiusnak*, *Gyöngyösi Istvánnak* elmés *Versei* mellé akármely *thécába* méltán tétethetnének» (1. kiad. 1772. 2. kiad. 1781). Ezenkívül még 1783-ban *Kolozsvártt* «Nemely erdélyi nagy uraknak halálok után is virágzó emlékezetök» (2. kötetben).

Második helyen látjuk: *Francisci Tsepregi* (később *kolozsvári tanár*) dissertációját: *De authentia selectiorum Cethibim* (123—177. lapokon) ugyancsak 1725-ben *Franckerben* benyújtott és ugyanott külön megjelent egyetemi értekezést. (Benkő

¹⁰⁾ *Budap. Szemle* VI. (1859) 33. lap. *Danielik Magyar írók* II. 373.

i. h. 506.) Tsepregriről Schultens az *Origines*-ben (a könyv most nincsen kezemnél, ezért a helyt pontosan nem idézhetem) mint derék erdélyi tanítványáról emlékezik meg. Volt alkalmam más helyen (Mythos 141. lapon) megemlíteni, hogy Tsepregi Ferencz volt az, ki a héber *asher* szót a rokon dialektusok alapján legelőször magyarázta helyesen, úgy a mint újabb időben ismét Stade értelmezte e szót, anélkül azonban, hogy megemlítené, hogy másfélszázaddal ezelőtt egy szerény magyar munkás megelőzte őt e pontban. Az előttem fekvő értekezés a héber szövegek kritikájának azon anyagával foglalkozik, melyeket az úgynevezett *ketibhim* nyújtanak, t. i. a régibb szöveg olvasásmódjai, melyeket később az úgynevezett marginalis olvasásmódok kiszorítottak. Itt is a mennyit csak bír az arab irodalomból behoz ezen kitünő specimenbe jeles Tsepregink. Ezen értekezés jó része, mielőtt a «Syllogé»ben megjelent, világot látott volt már a híres ótestamentomi régiségbűvár Ikenius által kiadott „*Thesaurus philologicus*”-ban az I. kötet 68—84. lapjain. Innen idézi azt már Wallaszky a *Conspectus*-ban (161. lap) és mint mindjárt látni fogjuk, tanítványa Huszti György is.

Végül ott van a «Syllogé»-ban Georgius Huszti-nak 1738-ban a leideni egyetemnél benyújtott dissertatiója: *De linguae hebraeae synonymis ex origine illustrandis*.¹¹⁾ Ezen «origo» természetesen az arab nyelv. Huszti ezen munkában azt akarja kimutatni, hogy a héber synonymszavak értelemárnyalatainak pontos meghatározására nézve mennyi szolgálatot tesz az arab nyelv egybevágó szavainak tekintetbe vétele. Hat fogalomcsoportot szemelt ki módszerének bemutatására, ugyanis 1. *Verba liberandi*, 2. *Vv. lactandi*, 3. *Vv. laxandi, amplum, spatiosum reddendi*, 4. *Vv. ridendi*, 5. *Vv. tegendi et occultandi*, 6. *Vv. misericordiae et benignitatis*. Ha az ember végigolvassa ezen az idézett gyűjteményben a 170—235. lapokat elfoglaló tanulmányt, kénytelen bevallani, hogy Huszti György józan, a tudományos módszer minden kellékeivel rendelkező nyelvész. Hát ha még egybevetjük világos és talpraesett nyelvhasznító módszerét azon metaphysikai atomismus-sal, melylyel rövid idővel ő

¹¹⁾ Benkő II. 278.

előtte gyötörték a nyelv élő szervezetét! Hadd említsem még meg azt, hogy Husztink, mielőtt Hollandiába, a sémi nyelv tudomány akkori kútforrásához zárandokolt, keresztülment a Hollandiából hazájába tért Tsepr-gi iskoláján. Az idézett értekezés 232. lapján t. i. így szól: «Videndus de talibus Vir summa eruditione subactus Celeb. D. Franciscus Tsepregi antea mihi apud Lares Patrios Praeceptor jucundissimus, et in posterum Fautor aeternum venerandus qui excellentem impendit operam, de Selectioribus ketibhim in Thesauro philologico ex collectione Cl. Ikenii Tom. I.» Huszti volt különben a legelső kolozsvári candidatus, ki Soos Jánossal együtt a leydeni alumnatusba felvétetett. (Nánási 38. lap.)

* * *

A fentebbi kimutatásokat, mint a czímbe is jeleztem, csak «Adalékok»-ként akartam bemutatni a magyar tudományosság egyik ágának irodalomtörténetére nézve, mely megérdemelné, hogy bővebben utána járjunk és teljesen bírjuk. Nem is határoztam el volna magamat a fentebbi, mint magam legjobban tudom, nagyon is hiányos közlemény közzétételére, ha azáltal nem akarom vala azon czél elérését előmozdítani, hogy avatottabb kéz a hiányokat kiegészítené és töredékeimet rendszeres egészszel pótolná.

Budapesten 1879 december havában.

GOLDZIHER IGNÁCZ.

JULIANUS CSÁSZÁR.¹⁾

E nevezetes és hibái mellett is bámulatos történelmi alak jellemzése rendkívül nehéz. Megnehezíti pedig azt kettős körülmény: először az, hogy Julianusról a legkülönbözőbb, egymással homlokegyenest ellenkező adatok maradtak ránk; másodsor pedig magának Julianusnak sokoldalúsága, a mennyiben őt, mint császárt, hadvezért, író, bölcsészt és vallási reformátort kell tekintetbe vennünk.

¹⁾ Fölvastatott a budapesti philologiai társaság 1879. évi márcziusi havi ülésén.

Életrajzának forrásául szolgálnak a császár saját munkáin kívül (*Juliani imperatoris quae supersunt praeter reliquias apud Cyrillum omnia. Recensuit Fr. Car. Hertlein, Lips. 1875—76.*) első sorban Ammianus Marcellinus (passim), és Eutropius (X, 14—16), kik részrehajlatlanság és történeti hűség tekintetében azon korbeli összes forrásaink közt első helyen állanak. Ugyanez áll természetesen a hivatalos okmányokról, mint a cod. Theodosianus- és a Notitia dignitatum-ról. A császár magasztalói Libanius (a levelekben és beszédekben), Himerius (ed. Harl. 1785) és Mamertinus (Panegyrici vett. ed. Jaeger, 1779; v. ö. Teuff. R. L. G.³ 417. §.), Eunapius, Zosimus, Sex. Aurelius Victor (Teuff. u. o. 414. §. 1. j.), a kinek epitomatora különben sok heves hangon mondott ítéletet szór Julianus ellen; Sex. Rufus (u. o. 416. §.), Orosius, s némikép Jo. Antiochenus. Még a kereszténység lelkes hirdetője, Prudentius, is elég részrehajlatlan Julianus megítélésében. Kikellenek ellene az egyházi írók majdnem mind. Tehát első sorban az egyházi történetírók: Philostorgius, Socrates Scholasticus, Hermias Sozomenus, Theodoretus, kik, a másodíknak kivételével, csiráját vetették meg ama számos, czifrábbnál czifrább, adomaszerű adatnak, melyeknek köszönhető, hogy Julianus a XIV. század végével már valóságos csodaszörnyféle alakká vált. Ide sorakoznak az apologetikus naziánzi Gergely, a dogmatikus Cyrillus, a későbbi byzancezi írók közül pedig Jo. Laurentius Lydus, Malalas, a *Chronicon Paschale* szerzője, Theophanes, Leo gramm., Cedrenus, Glycas Mihály, Zonaras és Ephraemius. (E forrásoknak Julianushoz való viszonyáról l. Mücke munkáját: *Flavius Claudius Juliánus*, II. köt. Gotha, 1869. 211—358. ll.).

I. Julianus élete.

Julius Constantius ¹⁾, Constantinus Chlorusnak második nejétől, Theodorától, való fia volt, s két gyermeket hagyott maga után; első neje Galla, szülte neki Gallust, második neje, Basilina, pedig Flavius Claudius Julianust, 331-ben ²⁾ Kr. u.

¹⁾ A gens Claudia családfáját l. Webernél (*Allg. Weltg.* 1863. II. köt. 519. lap).

²⁾ Mások szerint 332-ben. V. ö. Tillemont: *Hist. des Emper.* IV. 693;

Konstantinápolyban. Gyermekségéről semmi bizonyosat nem mondhatunk. Hét éves korában már árva volt, miután Constantius a család férfi tagjait, rajta és öccsén Galluson kívül, önkényének áldozta föl. Hetedik évétől kezdve Mardonius nevű, szittyá származásu heréltnak vezetése alá jutott. (Misopog. 352. A—C.) Alatta a grammatikában Nicocles (Liban. II, 157), a retorikában Ecebolius (III, 1) tanította. Constantius nem engedte Julianus nevelését másokra bízni, mint keresztény tanítókra; a valószínűség tehát a mellett szól, hogy azok arianusok voltak, mint maga Constantius is, és hogy Julianus az igazi, valóságos keresztény vallást nem is ismerte meg soha sem teljesen, hanem az arianismus tanait sajátítván el, nemsokára azonosította az utóbbit az előbbivel. Neveltetését hetedik évétől kezdve Julianus maga írja le a *Misopogon*-ban (351. l.). Minden társaságtól elvonva, egy szittyá származásu és gyermeknevelésre a legtávolabbról sem alkalmas heréltre bízva, ki minden lehető fölhasznált, hogy képmutatóvá nevelje, élte Julianus első éveit. A nyomás mindig ellennyomást szül. Mi természetesebb tehát, mint az, hogy Julianus titokban fellegrákokat épített; megalkotta benső phantastikus lelki világát, melybe minden szabad órájában, mint valami menhelybe vonult, s így alapját vetette meg későbbi rajongó természetének, mely neveltetése további menete által hatalmas tápot nyert.

Julianus fényes tehetségei felköltötték a császár feltékenységét, úgy hogy az előbbi 14-ik évében, vagyis 345-ben Gallus öccsével együtt Constantius parancsára eltávolíttatott Konstantinápolyból, s egy Macellum¹⁾ nevű falusi jószágra hozatott. E tartózkodásáról ő maga szól, ad Athen. 271. Julianus már itt kezdte beszívni a hellenismus első csiráit; de ez csak titkos óráinak tiltott gyümölcse volt: külsőleg a legbuzgóbb keresz-

Ducange, *Fam. Byz.* 50; Gibbon, *History, Notes to the six first volumes, Basil*, 1789. 210. l. 45. j. Az utóbbi 331. nov. 6-ban állapotdik meg.

¹⁾ Nem pedig Marcellum, mint Auer (*Kaiser Julian der Abtrünnige*, Bécs, 1855.) következetesen írja. V. ö. Ammian, XV. 2. 7: in fundo Macelli; tov. Lib. or. fun. I. 525; Soer. III. 1.; Sozom. V. 2. — A hely Cappadociában volt, Caesarea közelében, az argaei (most Argi Daghi, vagy Erdősi-nek nevezett) hegy tövében.

tényt kellett színlelnie (Naz. Gerg. III, 58; Soer. III, 1; Sozom. V, 2; Theodoretus III, 2; Cyrill. I, 3). 351-ben végre visszahitta Constantius Konstantinápolyba, hol azonban csak igen rövid ideig tartózkodott. Eunapius (Max. életr. 47. l. ed. Boissonade) tanubizonysága szerint a tudományszomjas ifju a felügyeletével megbízott heréltet kérdései által annyira zavarba hozta, hogy végre Constantius megengedte Julianusnak a bölcsészeti és retorikai iskolákban való részvételt. E végből (liberalium desiderio doctrinarum, Ammian. XV, 2, 7.) Bitlyniába, Nicomediába ment. Julianus itt is tehetségeinek megfelelő szorgalmat fejtett ki. Libaniust ugyan nem hallgatta, mert tanítójának Eceboliusnak esküt tön erre (Liban. I, 527), íratáit azonban mély tanulmánya tárgyává tette. Nicomediában nem sokáig időzván, Pergamusba ment (Eunap. 48), hogy Jamblichusnak, annyira kedvelt philosophusának tanítványát, Aedesiust, hallgassa. De valószínű, hogy utóbbi terve meghiúsult. Aedesius helyett azonban alkalma nyílt ephesusi Maximust hallgatni, kinek befolyása által hatalmasan megszilárdultak az ifju lelkében a hellen polytheismusnak szunnyadozó csirái¹⁾; továbbá a sardesi Chrysantiust, molossusi Priscust és mindusi Eusebiust, mindmegannyi neoplatonikus bölcsészt. Különösen Eusebius és Chrysantius (Eunap. u. o.) voltak azok, kikkel Julianus szoros baráti viszonyba lépett, s a kik a fiatal ember túlszigázott képzeletét mindenféle köitött mesékkel táplálták. Ugyanezen időbe esik Julianus kirándulása Ephesusba is, hová őt Artemis világhírű temploma csalhatta.

Julianust az eunuchok agyarkodásai folytán a császár Mediolanumba hozatta (Ammian. XV, 2, 7: perductus), hol különösen Eusebia császárnő pártfogása mellett nemcsak az ellene emelt vádaktól tisztázta magát, hanem engedélyt is nyert, hogy további kiképeztetése czéljából Athenaebe mehessen.

Julianus tanulmányait betetőzte athenaei tartózkodása. Athenae még akkor is gőczpontja volt minden szépnek, jónak

¹⁾ Bizonyítják ezt összes forrásaink: Jul. epist. 42; Liban. I. 528; Ammian. XXII. 5. 1. k.; Soer. III. 1. 144. C.; Sozom. V. 2. 166. D. Vales. v. ő. Naz. Gerg. or. III. 61. D.: 'Ατρία ἦν αὐτοῦ τὸ πρῶτον ἀπαρχαῖα; διδατκαλῶν. (*Ázsia volt számára az istentelenség iskolája.*).

és nemesnek. Leginkább áll ez az akkori bölcsészetről, mely a régi hagyományhoz híven Athenaet választá székhelyéül. Bárki másra jótékony befolyással volt volna az athenaei coryphaeusokkal való társalgás, de nem Julianusra. Ha egy kis visszapillantást vetünk nevelése eddigi menetére, könnyen belátjuk, miért? A kereszténység, még pedig az eredeti alakjából kivetkőztetett kereszténység, melyet Julianusra erőszakoltak, s melynek bilincseit a speculativ idealismus felé hajló természete erőnek erejével lerázni törekedett, de nem tudott, s melynek nyomasztó álcáját szenteskedő színleléssel viselnie kellett, neki, a kinek képzelete határt nem ismert; ifjuságának fájdalmas emlékei; a Constantius által elkövetett kegyetlenségek; saját elhagyatott állása; a görög bölcsészet, mely akkoriban a neoplatonismus mystikus és theurgikus álmaiban tévedt el s már csak árnyéka volt a plátói philosophiának; magának Julianusnak fogékony és minden rendkívülit mohón befogadó lelke; az eleusisi mysteriumokba való beavatása, — ha mindezt számításba vesszük, el fogjuk ismerni, a mit fennebb jeleztünk, hogy Julianusból, a kit a természet oly fényes tehetségekkel áldott meg, mind e fényes természetadta tulajdonságok mellett sem válhatott más, mint *rajongó*.

Az athenaei tartózkodás a 355-ik év junius havával veszi kezdetét;¹⁾ s körülbelül ez időtájban történhetett, hogy Julianus Demeter és Persephone egyik papjától beavattatott az eleusisi mysteriumokba. (Eunap. vit. Max. 51.)

Ezt az eseményt szokták rendszeren Julianus elszakadása megvalósulásának tekinteni. De nemsokára kiragadta őt Constantius e kedves körből, udvarához hivatta, szíves fogadtatásban részesíté (Ad. Athen. 274), s 355. november 6-án caesárrá nevezte ki (v. ö. Aurel. Vict. de caes. 42, 16); sőt nővérét Helenát nőül adta hozzá. Ugyanazon év deczember 1-jén indult el Julianus Galliába, jövődő tartományába. Helyzete itt nem volt a legkellemesebb, egyrészt környezeténél fogva, másrészt ama szakadatlan ellenőrzés miatt, melynek az udvar részéről

¹⁾ Chronologiai meghatározásaim nagyobbára Teuffel alapos czikléből vannak merítve: *Die chronologische Bestimmung von Julians Jugendgeschichte. Studien u. Charr.* 147—162.

ki volt téve. Julianus galliai küldetésének ürügyét, az alleman-nok megfékezését, czéllá emelte, s összesen hat győzedelmes hadjáratot viselt ellenök, 356—361. Ezeket, valamint Julianus egyéb hadjárait külön kutatás tárgyává tévé Mücke: *Flavius Claudius Julianus* című műve első részében: *Julians Kriegsthaten*. Gotha, 1867.

De mielőtt még utoljára megküzdött ellenségeivel, már előbb katonái által, akarata ellenére, császárrá kiáltatott ki, 360. november 6-án. (Ammian. XV, 8, 17 szerint: die octavo Iduum Nov.; a chronicon Paschale [Dind.] ezzel szemben [I, 541] az eseményt október 8-ára teszi.) E fontos tényről legjellemzőbben nyilatkozik ő maga az athenaeiekhez intézett nevezetes levelében. Constantius természetesen nem fogadhatta Julianus megválasztásának hírért nagy örömmel. Rögtön levelet intézett az utóbbihoz, melyben inti, hogy a caesari méltóság hatáskörét át ne lépje. De Julianus már el volt határozva. Basel környékén összevonta összes seregét, és három hadtestben előre nyomulva, tizenegy nap múlva már Sirmiumban volt, hol ama nevezetes, az athenaeiekhez intézett, levelét kiadta.

Constantius Julianus közeledtének hírére szintén megindította seregét; ezalatt azonban Julianus háta mögött is feltornynosult a vész. Két legio ugyanis hű maradt Constantiushoz és megszállotta Aquileiát, mire Julianus Jovinust serege egy részével a város ostromlására küldötte. De a legiók makacsul védelmezték magokat, úgy hogy végre Italiának ingatagabbnál ingatagabb népe az ostromlottaknak pártját fogta és máris egyes fegyveres csapatokká kezdett tömörülni; ha Constantius meggyőzi Julianust, ez még visszavonulási pontjától is el van zárva. De erre már nem került a dolog, mert Constantius hirtelen elhalt, forró lázban¹⁾, 361. október 5-én, Mopsucrenae-ben.

Julianus egyeduralkodóvá lön. Uralkodásának első rendeletei bizonytságot tesznek fenn érintett nézetünkről, hogy jelle-

¹⁾ Naz. Gergely (Orat. III. 68.) szerint Julianus ölette volna meg Constantiust. Ezen Julianushoz nem méltó tetterre nézve Gibbonnak szavaira hivatkozhatunk, ki (Notes, 210. 42. j.) azt mondja: «And we are authorised to despise and detest the foolish calumny of Gregory, who accuses Julian of contriving the death of his benefactor».

mének túlsúlyban levő oldala a rajongás. Egyszerre akart mindent javítani, a helyett, hogy a valóban már századok óta meggyökeresedett bajoknak lassu orvoslást szánt volna. Először is egy vizsgáló bizottságot állíttatott össze, melynek főadata volt az összes bélyegzett hivatalos egyéneket vád alá helyezni s fölöttök ítéletet mondani. E rendszabály helyes volta kézen fekszik, ha figyelemmel kísérjük a Julianus elődjai alatt belépőztetett visszaéléseket; de a nagyszámu valóban bűnös hivatalnokokon kívül egy ártatlant is sújtottak következményei. Ez volt Ursulus, a volt pénzügyminiszter, kit a legigazságtalanabb módon halálra ítélték.

Míg e bizottság Chalcedonban hozta ítéleteit, Julianus maga is megkezdé a reform munkáját Konstantinápolyban. Constantius összes udvari személyzetét elbocsátotta (v. ö. epist. 25 B.; Ammian. XXII. 4, 2; Socr. III, 1, 139; továbbá Teuff. Studd. 163.) s egy csapással véget vetett az eunuchok befolyásának. (Liban. or. par. 52.)

Julianus trónrajutásával egyszersmind közel látta magát ahhoz, hogy régi tervét, a hellenismus visszaállítását, megvalósítsa. Mindenekelőtt tehát az a kérdés, vajjon helyesen cselekedett-e vagy sem, mikor ezt megkísérlé? A felelet csak tagadó lehet. Ha Julianus előre tekint, okvetetlenül belátja, hogy a polytheismus ezen erőszakos föltámasztása tartós nem lehet, nem lehet azért, mert az eszme, melynek hordozója volt, már réges régen túlélte magát. Julianus csak hátrafelé tekintett, csak azt nézte, mily fényes korszakokat élt e vallás őseinek korában, s mily lelkesítő hatást gyakorolt elődeire. S ez az a pont, melyre nézve állíthatjuk, hogy Julianus *nem értette meg saját korát*. Ő a római államtest fokozatos hanyatlásának sarkalatos okát a keresztény vallásban kereste; minthogy pedig legmagasabb eszméje az volt, hogy ama régi római birodalmat teljes fényében visszaállítsa, keresett egy a keresztény vallás paralyzálására irányuló eszközt, s ezt a hellenismusban vélte föltalálhatni. Nem értette meg azt, hogy a régi római nagyság már csak pusztá árnyékká vált, hogy a keletről jövő czivilizáció mérgétől megmételezett Róma alól már minden állam támasza,

talpköve, a tiszta erkölcs, el van véve, s hogy e hatalmas épület roskadozó oszlopainak előbb-utóbb össze kell dőlniök.

Julianusnak a hellenismus visszaállítására célzó számos intézkedései közül csak a legfontosabbat emeljük ki; t. i. azt a nevezetes törvényt, mely a cod. Theodosianusban foglaltatik (V, 35, ed. Ritt.) s a mely így hangzik: *Magistros studiorum doctoresque excellere oportet moribus primum, deinde facundia: sed quia singulis civitatibus adesse non possum, iubeo, quisque docere vult, non repente, nec temere prosiliat ad hoc munus, sed iudicio Ordinis probatus decretum Curialium mereatur, Optimorum conspirante consensu; hoc enim decretum ad me tractandum refertur, ut altiore quodam amore nostro iudicio studiis civitatibus accedat. Dat. XV. Cal. Jul. Acc. IV. Cal. Aug. Spoletio. Mamertino Nevita cons. 1)*

Hogy Julianus e rendelete a keresztények ellen is irányult, félreismerhetetlen. De hogy, mint sokan állítják, egyenesen a keresztény vallás kiirtása céljából adatott volna, nem valószínű. Julianus csak azt nem akarta, hogy a keresztény tanítók hamis és eltorzított képet alkossanak a gyermek lelkében a hellenismusról az által, hogy a hellen classicusokat nevetség tárgyává teszik (v. ö. Epist. 42, 422: ἄτοπον μὲν οἶμαι τοὺς ἐξηγηταῖν τοῦ τὰ τούτων ἀτυμᾶξεν τοὺς ὅπ' αὐτῶν τιμηθέντας θεούς. 2))

1) Magyarúl: «Szükséges, hogy a tudományok mesterei és tanítói először erkölcsseikkel, azután csak ékesszólásukkal tűnjenek ki. Minthogy azonban nem lehetek jelen személyesen mindegyik városban, elrendelem, hogy az, a ki tanítani akar, ne hirtelen és meggondolás nélkül fogjon e hivatásához, hanem a hatóság ítéletétől ajánlva, a legjobbak egyhangu nyilatkozata mellett, a tanácsnokoktól bizonyítványt érdemeljen ki. E bizonyítvány pedig véleményadás végett küldessék el hozzám, hogy az illető, a mi jóváhagyásunk mellett, mintegy annál nagyobb kitüntetéssel, nyerje el városában a tanítói hivatalt. Adatott junius 17-én; elfogadtatott julius 29-én, Spoletóban, Mamertinus és Nevita consulsága alatt.»

2) «Helytelennek tartom, hogy a magyarázók tisztelatlenség tárgyává tegyék azon isteneket, kiket amazok tisztelnek.» — J. szóban forgó rendeletéhez idézem még a következő helyeket: Ammian. XXII, 10, 7; XXV; — Socr. III, 13, 183; Sozom. V, 18, 623; naz. Gerg. I, 102, 636; Jo. Chrysost. II. 579; — tov. Comparetti: *Virg. im Mittelalter* 79. l. 1. j.

Vannak, a kik Julianust azzal vádolják, hogy a keresztény vallás ellen tényleg működött, s a szent atyák uralkodási éveit a keresztény üldöztetések korszakaiba számítják. Hogy alatta ily üldöztetések csakugyan előfordultak, az nem tagadható (v. ö. Hieronym. ad. a. 2378=362.); de hogy ezek Julianus személyes akaratából indultak ki, az igen nagy kétséget szenved.¹⁾ A polytheismus államvallássá lön, még pedig váratlanul és hirtelenül, s ezzel meg van magyarázva minden. Nincs az a reform, mely a maga áldozatait, kisebb vagy nagyobb mértékben, meg ne követelné. Mennyivel természetesebb ez ott, hol a reform oly felekezet ellenében történik, mely mint a kereszténység, oly életerős tényezővé fejlődött ki.

Julianus mindjárt trónralépte után meghitt barátjait, kiknek gondolkozásmódja megegyezett az övével, udvarához vonni törekedett. Ezek voltak: Oribasius Pergamusból, híres orvosa, (Eunap. ed. Bekk. 62—3.); Euemerus Afrikából, Maximus (v. ö. epist. 15. 16. 38. 39.); Chrysantius, Priscus (ep. 73.), Libanius (ep. 3. 14. 27. 44. 76. s [74.]), végre smyrnai Nymphidianus.

Miután Julianus mintegy tíz hónapig, 361. deczember 11-étől a 362. év körülbelül szeptember haváig Konstantinápolyban tartózkodott, elindult keletre s hosszabb időre csak Antiochiában, «a kelet koronájában» (Ammian. XXII, 9, 14.) állapodott meg,²⁾ — hogy megtehesse előkészületeit a perzsa háborúhoz, mert, hogy ezt forgatta elméjében, arról már Konstantinápolyban tett előbbi intézkedései tanubizonyyságot tesznek. Hogy Antiochia polgársága, mely túlnyomó számban keresztény volt, gúnyolódásai által a császár tartózkodását e városban mily szenvedhetetlenné tévé, azt legjobban meglátjuk a Misopogonból.

Julianus antiochiai tartózkodásának idejébe esik az a nevezetes rendelet, mely a jeruzsálemi templom fölépítésére vonatkozik. Ammianus XXIII, 1, 2. úgy adja elő a dolgot, hogy

¹⁾ Ez állítást bizonyítják a következő juliánusi helyek: ep. 43. 424 C.; ep. 7, 376 C.; ep. 52, 436 s köv. l. V. ö. még Sozom. V, 5, 600; Jo. Antioch. frgm. 180, p. 606. (Ed. Mueller, *Fragm. histor. Graec.* IV.).

²⁾ Antiochia akkori állapotairól Paparrigopoulo: *Hist. de la civilisation Hellen.* Paris. 1878. 73 s köv. l.

Julianus uralkodásának emlékét nagyszerű építkezések által is akarta az utókornak megőrizni. De e tette talán még más okot is találhatunk. Nézzük, mit mond maga Julianus a 295. lapon : *οἱ γὰρ ἡμῖν ὀνειδιζόντες τὰ τοιαῦτα, τῶν Ἰουδαίων οἱ προσφύται, τί περὶ τοῦ νεῷ φήσουσι τοῦ παρ' αὐτοῖς τριτον ἀνατραπέντος, ἐξευρομένον ὃς οὐδὲ νῦν; ἐγὼ δὲ εἶπον οὐκ ὀνειδιζῶν ἐκείνοις, ὅς γε τοσοῦτοις ὕστερον χρόνοις ἀναστήσασθαι διενόηθην αὐτὸν εἰς μνήμην τοῦ κληθέντος ἐπ' αὐτῷ θεοῦ.*¹⁾ 25. levelében pedig (397. k.), mely a zsidókhoz van intézve, s melyben oly barátságos hangon szólítja meg azokat, ezt olvassuk : *ὅπερ χορῇ ποιεῖν ὑμεῖς, ἦνα καὶ γὰρ τὸν τῶν Περσῶν πόλεμον διορθωσάμενος τὴν ἐκ πολλῶν ἐτῶν ἐπιθυμιουμένην παρ' ὑμῶν ἰδεῖν οἰκουμένην πόλιν ἁγίαν Ἰερουσαλὴμ ἐμῶς χαράτοις ἀνοιχοδομήσας οἰκίσω καὶ ἐν αὐτῇ θύξαν ὁῶ μεθ' ὑμῶν τῷ χρεῖττονι.*²⁾ — Az idézett helyek másodikából határozottan kiviláglik az, hogy a zsidók maguk kérték Julianust városuk s természetesen ezzel együtt templomuk fölépítésére, s hogy Julianus csak kívánságukat teljesíté, mikor a templom fölépítését csakugyan elrendelte. Az ügy vezetését Alypiusra (v. ö. epist. 29 és 30; tov. Amm. XXIX, 1, 44), bízta. De egy hirtelenül támadt földrengés a terv kivitelét megakadályozá. Így nyilatkozik Ammianus (XXIII, 1, 3.) s csakis ennyit szabad mint historiai tényt megállapítanunk, daczára ama számtalan furesa variációnak, melyekbe ezen magában véve igen természetes tünetényt bujtatták a keresztény egyház írói.³⁾

¹⁾ «Mert a zsidók prófétái, a kik az ilyesmit szemünkre hányták, ugyan mit fognak mondani templomukról, mely már háromszor romba döntett s még most sem épült föl újra? Én minden gáncs nélkül szóltam hozzájuk, és el voltam tökéelve, hogy később istenök emlékére fölépítem templomukat.»

²⁾ «Ezt nektek meg kell tennetek, hogy viszont én a perzsa háboruk után saját költségemre fölépítem újra szent várostokat, Jeruzsálemet, melyet már oly sok éve látni kívántok, s hogy benne veletek együtt dicsőítsem a mindenhatót.»

³⁾ V. ö. Philostorg. VII, 9, 15; Soer. III. 20; Sozom. V, 22; Theodoret. III, 20; Cedren. I, 537; Chrysost. V, 646. Sőt még az újkorban is Warburton Vilmos: *Julian, or a discourse concerning the earthquake and fiery eruption which defeated that emperors attempt to rebuild the temple of Jerusalem.* London, 1750. A munka rendkívül sok szóval nagyon keveset mond; tudományos értéke nincs.

Hogy az egész eseményt a természettudomány szempontjából lehet tekintenünk, arra van elég okunk. A legnyomósabb az, hogy Ammianus (XVII, 7, 8; XXVI, 10, 15) tanubizonyossága szerint akkoriban keleten a földrengések nem voltak szokatlanok; sőt említ a jeruzsalemínél sokkal nagyobbakat is, pl. a 358-iki és 366-iki földrengéseket.

Julianus a sok kedvezőtlen előjel daczára elindult Anti-ochiából 363. év márczius 5-én a perzsák ellen,¹⁾ s diadalmasan haladt előre Ctesiphonig; de utóbb Phrygia nevű falu közelében egy ütközet folyamában ellenséges dárdának esett áldozatul.²⁾

Ha eltekintünk a tettetés egy nemétől, melyet Julianusnak a körülményeknél fogva követnie kellett, jelleme trónraléptéig mocsoktalan. Ő, ki idejének legnagyobb részét bölcészeti tanulmányoknak szentelé, mindamellett fényesen viselte a hadvezéri méltóságot is, és hazája üdvét szíven hordozó férfiúnak bizonyult be. Trónra emeltetése akarata ellenére történt; a reformok, melyeket mint caesar provinciájának fölvirágoztatására behozott, magas szellemét fényesen dokumentálják; de pályája zenithjén elhalaványult csillaga. Látjuk, hogy Julianus alakja mindaddig, míg, hogy úgy mondjuk, a theoria terén maradt, a meddig a hatalomnak csak részleges mértéke adatott kezébe, tiszta és sikeres működés jellegét viseli magán. Mihelyest mint uralkodó oly sok évig édesgetett állami és vallási ideálja meg-

¹⁾ Julianus perzsa hadjáratáról Ammian. XXIII, 2 — XXV, 8; Zos. Bekk. III, 12—31; 143—137; Malalas, *Chronogr. Dind.* XIII. — Jul. p. 326—334. A hadjárat legteljesebb leírását adja Ritter: *Erdkunde*, X. rész, 3. könyv: Nyugat-Ázsia. Berlin² 1843; 137—160. l.; továbbá Mücke I. 69—99.

²⁾ Bizonyítják Ammian. XXV, 3, 6; Eutrop. X. 16; Laurentius L. IV, 75, 102; Philost. VII, 15; Sex. Aur. Viet. epit. 43; Sex. Rufus, brev. 28. — Hogy Julianus halálának okozóját a keresztények közt keresték, az a dolog természetében fekszik. A mi J. állítólagos végszavait: *ἐνίκησα; ὁ Γαλιλαῖος* illeti, az egész dolog annyira magán horlja az adoma bélyegét, hogy a dologgal komolyan foglalkozni fölösleges. Elégge ismeretes, hogy kiváló férfiak ily adomaszerű szavain mennyire kap a tömeg, mely meggondolás nélkül tovább adja. V. ö. Heumann-t: *Dissertatio in qua fabula de Juliano imperatoris voce extrema: vicisti Galilae certis argumentis confutatur eiusque origo in apertum profertur.* (Idézi Fabric. Bibl. Gr. VI, 723.).

valósításához fogott — összedőlt a kártyavár. — Nem mintha Julianus a tervei megvalósítására szükséges erélylyel nem rendelkezett volna, korántsem; hanem mert czélja előmozdítására nem tudta helyesen megválasztani eszközeit. Nem tette pedig ezt azért, mert nem értette meg saját korát, a melyben élt. Ha Julianus három századdal előbb él, a fejedelmek legkitünőbbikének volna nevezhető, míg így csak rajongó volt.

Julianust tehát a természettől kitünő tehetségekkel megáldott, harcban rettenthetetlen bátorságu, békében nemes es fenkölt szellemű, erkölcsös érzetű, lelkiismeretes és népe javát szíven hordozó, — de a leginkább nevelésének és környezetének rovására eső neoplatonismus tömkelegében eltévedt s ép azért rajongó gondolkozásmódu fejedelemnek kell tekintenünk, ki korát nem értette, eszközeit nem választotta meg helyesen és azért, nagy jelleme és magasztos eszméi és számos kitünő tulajdonságai daczára, maradandót nem alkothatott.

Ezek után tekintsük Julianust mint író. FINÁCZY ERNŐ.

A MAGYAR CISIÓK.

A Cizio-Janus eredetét, berendezését és elterjedését e folyóirat múlt évi IX-dik füzetében tárgyaltam. Hátra van, hogy a magyar cisiókról szóljak, melyek ugyanazon czélnek akarnak szolgálni és ugyanazon felfogáson alapszanak, mint az eredeti latin cisiók, de némely külsőségben eltérnek emezektől.

Eddig a következő magyar cisiókról van tudomásom:

1. *A Peer-Codex cisiója*, kétségtelenül a legrégebb magyar cizio, mely fönn maradt. A Peer-Codex XVI. századi kézirat, melyet legújabbán Volf György adott ki a *Nyelvemléktár* második kötetében. E codexből a Múzeumban elkülönítettek egy részt, melyet *Imakönyv és Cisiokalendarium* czímmel külön kötettek és katalogizáltak. Volf (id. h. p. VIII—XI) közli e részt is, de a cisió nélkül, mert szerinte «e kalendárium közlése nem oly sürgetős». Itt közlöm mindenekelőtt e cisiót, sorról sorra, eredeti alakjában és soronként megfelelőleg mai írással. A szögletes zárjelek az év hónapjait, az arab számok a szentek vagy ünnepek napjait jelölik:

Eredeti alak :

Cws cara cȳontol
kerest wȳz loth pal remete
mynt nagh dȳs Anth
prisca faban vinenel pal

5 fordol fénességre brimar

blasus ac dor februs ab-
colozkenth yar balynth
Juli nyilon wethe peter
mathȳasth apastalla
10 teue kesasth : zent tamas
hog mywel gergel sert
myre gedrud ȳo wȳben
pert oly wegh maria
kentol ȳrgalmat hallam
15 Amborostol wag angȳaltul
Idwȳzlet oltalm nekȳnk
felȳl zallot al gȳr mar-

ch ȳo bwzám péter :
fȳlsic ker florgot yanus

20 sanis aȳandokoza sophit
bernald cws bernald
ȳlonda orban papa varȳa
petrónt ky nem tescen
haburusagot barchȳ
25 antal vȳd hazanal zw-
letek vitez Janus ȳan
lazlo peter pal maria

el mene ȳen lathnȳ
ben zwz margȳt apost
30 eleknél ȳllȳs magáȳ
crisiak Annath hal lazlo

waas peter estwan már

wrnal cyryak lȳrȳnch
kalara maria nag laȳ
35 ȳsth pelbarth hȳd berta-
lanhoz Agh Janusth

Mai írással :

[I.] Kis ¹ Karácsonytól
Keresztvíz ⁶ lett Pál Remete ¹⁰
mint nagy disz ant ¹⁷
Prisca ¹⁸ Fab ²⁰ An ²¹ Vincennel ²²

Pál ²⁵

5 Fordul fényességre [II.] Bri ¹
Már ²

Balázs ³ Ag ⁵ Dor ⁶ Februs ^x Ap ²⁹
Kolosként ¹⁰ jár Bálint ¹⁴
Juli ¹⁶ nyílon vete Péter ²²
Mátyás ²⁴ aposto- [III]-la

10 Teve késást : Szent Tamás ⁷
Hogy mivel Gergely ¹³ sört
Mire Gertrud ¹⁷ Jó ¹⁹ ügyben ²¹
Pert oly vég Mária ²⁵

Kintől irgal- [IV.] -mat hallam
15 Amborustól ⁴ vagy angyaltól
Üdvözet Oltalm ¹⁵ nekünk
Felől szállott György ²³ Al ²⁴

Márk ²⁵

Jó búzám Péter ²⁹

V. Fül ¹ Zsig ² Ker ³ Flor ⁴
Got ⁵ János ⁶

20 Szanisz ⁸ ajándékozá Zsótit ¹⁵
Bernald Szűz ¹⁹ Bernald ²⁰
Ilona ²² Orbán ²⁵ pápa várja
Pet- ³¹ [VI.] -ront ki nem teszen
Háborúságot Bárki ¹¹

25 Antal ¹³ Vid ¹⁵ házánál szü-
letek Vitéz ²² János ²⁴ Ján ²⁶
László ²⁷ Péter ²⁹ [VII.] Pál
Mária ²

Elmene Geny ⁸ látni

Ben ¹¹ szűz Margit ¹³ Apost ¹⁵
30 Eleknél ¹⁷ Illyés ²⁰ Mag ²² Ap ²³
Chris ²⁴ Jak ²⁵ Annát ²⁶ hal
László ³⁰

Vas [VIII.] Péter ¹ István ³
Már ⁵

Úrnál ⁶ Cyrják ⁸ Lőrincz ¹⁰

Kalára ¹² Mária ¹⁵ Ag ¹⁸ Laj ¹⁹
35 Ist ²⁰ Pelbárt ²¹ hívd Berta- ²⁴
lanhoz Ág ²⁸ Jánost ²⁹

zent ég ýmbre zwzeseggel	Szent [IX.] Egy ¹ Imre ² szü- zességgel
maria zwle zent kerestet	Mária ⁸ szüle szent Keresztet ¹⁴
lomperth yambor mathias	Lambert ¹⁷ Jámbo ¹⁹ Matthias ²¹
40 géreldnel cozma mý gere-	40 Gellér ²⁴ Kozma ²⁷ Mi ²⁹ Je ³⁰ X. -Re. ¹
lymus ferench abram-	limus Ferencz ⁴ Abram-
nal dýenes bac kalmán	nál Dienes ⁹ bac Kálmán ¹³
zal galnal lucac zent	Száll Gálnál ¹⁶ Lukács ¹⁸ szent
orsola kqsqn deme symon-	Orsola ²¹ köszön Deme ²⁶ Si- mon- ²⁸
45 nak mýnth zenteknek	45 nak mind [XI.] Szenteknek ¹
egh ým lenarthnak	Egy Im ⁵ Lénártnak ⁶
bort ýam marton bereck	Bort jám (?) Márton ¹¹ Bereczk ¹³
lata mýkent qlze maria	Látá miként Örzse ¹⁹ Márja ²¹
kele kathelina ith ander-	Kele ²³ Katalina ²⁵ itt And- ³⁰ XII. -er-
50 ýasnal barba mýclos	50 jásnál Borba ⁴ Miklós ⁶
maria mongýad lucýa-	Mária ⁸ mondjad Luczá- ¹³
nak hýrdessen ýo hýrt	nak hirdessen jó bírt
tamasnak nagh karisth	Tamásnak ²¹ nagy Kar ²⁵ Ist ²⁶
ýan ab tamás sýl	Ján ²⁷ Ap ²⁸ Tamás ²⁹ Szil ³¹

A szövegen a következő helyeken kellett változtatásokat tennem: 1. A 17. sorban *al qor*, meg kellett fordítanom: *György Al*, mert Szt. György április 23. és Albert 24-dikén van. Fel-tűnő, hogy e két név későbbi magyar naptárakban és cisiókban is fel van cserélve. — 2. A 34. sorban *nag* helyett *Ag* olvasandó, t. i. *Agapitus*. — 3. A 47. sorban *yam Marton* helyett *Márton jám* is olvasható, mert novemb. 10. Márton pápa, 11-kére pedig Márton püspök esik.

A Nemzeti Muzeumban megvan e cisió másolata *Révaitól*. A nagy nyelvész azonban nem ismerte, a mint látszik, a cisio berendezését, mert a következő négy helyet rosszul olvasta és másolta: 1. A 7. sorban *tolozkenth*, helyesen *kolosként* t. i. Ko-los. — 2. A 21. sorban *cú*, helyesen *cús* t. i. Szűz Potentiana. — A 42. sorban *dynes*, helyesen *dýenes*, három szótag. — 4. A 48. versben *marcec*, helyesen *maria* t. i. Boldogasszony beavatása.

E cisióba a következő szentek és ünnepek nevei vannak fölvéve:

I. Január: 1. Kis karácson. — 6. Keresztvíz (e h. Vízkereszt). — 10. Pál Remete. — 17. Nagy disznós Antal apát. — 18. Prisca (Piroska). — 20. Fábián és Sebestyén. — 21. Angalit szűz. — 22. Vincez mártyr. — 25. Szt. Pál fordulása.

II. Február: 1. Brigitta. — 2. Gyertyaszentelő Boldogasszony. — 3. Balázs. — 5. Agótha szűz. — 6. Dorottya. — *) *Itt megmaradt a latin cisióból a hónapnak neve.* — 9. Apollonia. — 10. Scholastica (Kolos szűz). — 14. Bálint. — 16. Juliana. — 22. Üszeges Szt. Péter. — 24. Mátyás apostol.

III. Márczius: 7. Tamás. — 12. Gergely. — 17. Gertrudis. — 19. József. — 21. Benedek (talán csak véletlen, hogy a rag összeesik e név kezdetével?) — 25. Gyümölcstől Boldogasszony.

IV. Április: 4. Ambrus. — 15. Olympias. — 23. St. György. — 24. Albert püspök. (Ez utóbbi kettő ismételve feleserélve.) — 25. Márk evangyélita. — 29. Péter mártyr.

V. Május: 1. Fülöp Szt. Jakab. — 2. Zsigmond király. — 3. Szt. Kereszt találása. — 4. Florián. — 5. Gothard püspök. — 6. Kapún álló Szt. János. — 8. Szaniszló. — 15. Zsófia. — 19. Potentiana szűz. — 20. Bernált. — 22. Ilona. — 25. Orbán. — 31. Petronella.

VI. Junius: 11. Barnabás. — 13. Antal apát. — 15. Vida. — 22. Tízezer vitéz (müncheni codex). — 24. Keresztelő Szt. János. — 26. János és Pál. — 27. László. — 29. Péter és Pál.

VII. Julius: 2. Boldogasszony meglátogatása. — 8. Gellyén (Kilián). — 11. Benedek. — 13. Margit. — 15. Apostolok eloszlása. — 17. Elek. — 20. Illyés. — 22. Maria Magdolna. — 23. Apollinaris. — 24. Krisztina. — 25. Jakab apostol. — 26. Anna. — 30. Szt. László halála (ezt csak a müncheni codex kalendáriumban találtam).

VIII. Augustus: 1. Vasas Szt. Péter. — 3. Szt. István teste megtalálása. — 5. Havi Boldogasszony. — 6. Úr színe változása. — 8. Cyriák. — 10. Lőrincz. — 12. Kalára (Klára). — 15. Nagy Boldogasszony. — 18. Agapitus. — 19. Lajos püspök. — 20. Szt. István. — 21. *Pelbárt* (!). A müncheni codexben: Berenald gyóntató. — 24. Bertalan. — 28. Ágoston. — 29. Szt. János fővétele.

IX. Szeptember: 1. Egyed. — 2. Imre püspök. — 8. Kisasszony. — 14. Szent kereszt emelése. — 17. Lambert. — 19. Januarius püspök. — 21. Máthé apostol. (A *Matthias* három szótagnak olvasandó). — 24. Szt. Gellért. — 27. Kozma. — 29. Mihály arkangyal. — 30. Jeromos.

X. Október: 1. Remigius püspök. — 4. Ferencz. — Mi a következő *Abrammá*? — 9. Dienes (három szótag). — 13. Kálmán. —

16. Szt. Gál. — 18. Lukács evangyélista. — 21. Orsolya s a 11,000 szűz. — 26. Demeter. — 28. Simon és Judás.

XI. November: 1. Mind szent napja. — 5. Imre herceg. — 6. Lénárt. — 11. Márton püspök. — 13. Szt. Bereczk. — 19. Erzsébet. — 21. Boldogasszony avatása. (*Mária* két szótag). — 23. Kelemen. — 25. Katalin. — 30. András apostol.

XII. Deczember: 4. Borbára. — 6. Miklós. — 8. Boldogasszony fogantatása. — 13. Lucza. — 21. Tamás apostol. — 25. Nagy Karácson. — 26. István mártyr. — 27. János evangyélista. — 28. Apró szentek. — 29. Tamás püspök. — 31. Szilvester pápa.

Az egész cisió összesen 122 szent- és ünnepnevet tartalmaz.

E cisió, ha összehasonlítjuk a latin eredetiekkel, a következő feltűnő eltéréseket tünteti fel: 1. Míg ezek hexameterekben (s a modern nyelvűek rímes versekben) vannak írva, a magyar cisió semmiféle rhythmus nyomát nem mutatja. — 2. A latin cisiókban teljesen külön vannak tartva az egyes hónapok, s magának a hónapnak neve ki van téve a versekben. Magyar cisióink nemcsak hogy a hónapok neveit — februar kivételével — fel nem említ, de annyira nem különíti el az egyes hónapokat egymástól, hogy helyenként (pl. márczius, április, junius, október és deczember hónapok elején) a szónak csak utolsó egy vagy több szótagja esik ide, míg a szó kezdő része az előző hónapra tartozik. A cisió ilyenformán *egy* egésznek tűnik föl, a mi roppant czélszerűtlen, mert nagyon megnehezíti a tájékozódást. Míg a latin cisiókban, ha az ember a hónapot tudja, pedig ez igen könnyű, mert az egyes hónapok meg vannak nevezve, könnyen megtalálja az ünnepnek datumát, addig e magyar cisióban mindig legelejétől kell elrecitálni az egészet, míg az ember megtudja, melyik hónapban van. A későbbi magyar cisiók e tekintetben is sokkal ügyesebbek. — 3. A latin cisiók sem igen remekelnek értelmesség tekintetében, de nagyrészt mégis van kisebb-nagyobb összefüggés a nevek közt. Ezen első magyar cisióinkban ez teljesen hiányzik. A nevek közé iktatott szók vagy szótagok tisztán csak arra valók, hogy szótagokként szerepelve a hónapnak egy napját jelöljék. A cisió emlézése és használata azért nagyon nehéz lehetett, és nem is valószínű, hogy az igen elterjedett volna.

Még csak azt jegyzem meg, hogy e cisióról Horváth István (Tudom. Gyűjt. 1835, V. 92. l.) említést tesz, ki is a januárra szóló sorokat lenyomatta, de nem egészen helyesen magyarázta.

A többi cisiókról a jövő füzetben.

HEINRICH GUSZTÁV.

TÓT HANGTAN.

Bevezetés.

A tót nyelv hangszabályai behatóan és önállólag eddig még nem voltak tárgyalva. *Hattala*-féle nyelvtan hangszabályai nem a tót nyelvből magából vannak kifejtve. *Hattala* csak cseh hangszabályokat alkalmazott a tót nyelvre. És azért az ő hangtanában sok tünemény nincsen meg, mert a cseh nyelvben nem jelentkezik és megfordítva: sok, a tótban ismeretlen hangtüneményt felkarolt, ámbár azok a csehnek *specialis sajátosságai* (p. o. prehlasovanie §§. 41—46.) Az egésznek szerkeztése arra mutat, hogy az író az olvasónak általános hangtani ismereteket akart nyújtani. *Hattalán* kívül a tót hangokról senki sem írt, mi méltatást érdemelne.

Én e rövidre szorított téren kizárólag a tót hangszerkezettel fogok foglalkozni, még pedig állandó figyelemmel az ószláv nyelvre. Lehet, hogy ezen a magyar nyelvhatárhoz legközelebb álló nyelv hangtani fejtegetése nem csekély szolgálatot teend a magyar nyelvészeti fejlődésnek is. Hol ejtegetési és hajlítási mintákra hivatkozom, ott mindenütt a *Hattala*-féle nyelvtant, — mint egyikét a legjobbakknak — tartom szemem előtt. (*Hattala Martin*, Mluvnica jazyka slovenského. V Pešti 1864.)

Hattala nyelvtanán kívül használtam még következő műveket: 1. *Viliam Pauliny-Tóth*, Besiedky I—IV. V Skalici 1867—70; *Trenčianskj Matúš*, Turč. Sv. Martin 1871 (Pauliny művei azért nevezeteseek, mert nyelvezetök önállólag kifejtett). — 2. *Chalupka Samo*. Spevy. V B. Bystrici 1868 (fontos, mert az író a nyelvezetben Zólyom-megye észak-nyugati idiomát tükrözi vissza). — 3. *Sladkovič Andrej*. Sobrané spisy. V Prahe 1878 (nyelvezetök a középzólyomi idiom reprezentansa). —

4. *Škultéty A. H. a Pavel Dobšinský*. Slovenské povesti I. 1—6. Rožňava a Štiavnica 1859—61. — 5. *Chalupka Ján*. Dramatické spisy I—III. Turč. Sv. Martin 1871—74. — *Kollár Ján*. Národné zpiewanky I. II. V Budině 1834—35. E három utolsó mű kitűnő szolgálatot tesz a tót nyelvtanírónak populáris író módjánál fogva. A nevezetteken kívül többé kevésbé használtam még: *Kalinčák*, *Bachát-Dumný*, *Hollý*, *Lud. Štúr* műveit és *Loos József* «magyar német és tót nyelv szótárát I—III. Budapest 1869—71.»

Ha a szabály általános vagy már Hattalánál sok példával van kísérve — fukarkodtam a példákkal. A példákat magyar értelmükkel nem láttam el, részint, hogy értekezésem rövidebbre terjedjen, részint pedig azért, mert az csekély fáradsággal megtalálható Loos említett szótárának III-ik kötetében. Hol e szótárral boldogulni nem lehetne, ott vagy kitettem a magyar jelentést vagy megneveztem a forrást, melyből a szót idéztem.

Értekezésem *önálló* és *eredeti* akar lenni, de épen ezen elvénél fogva sok hiba is beléje csúszhatott. Egyik másik részében magam is érzem hiányait, de e hiányokat már csak akkor pótolhatom ki, ha újabb forrásokból újabb tanulmányokat tettem.

ELSŐ RÉSZ.

A hangokról általában.

A. Azon tót hangokról, melyek a jelenkori irodalmi nyelvben jelentkeznek.

1. §.

I. A jelenkori irod. tót nyelv áll a következő

a) magánhangzókból: a, á, ä, e, é, i, í, o, ó, u, ú, y, ý = 13;

β) kettőshangzókból: ia, ie, iu, ou, ô (=uo) = 5;

γ) mássalhangzókból: b, c, ě, d, ě, dz, dž, f, g, h, ch, j, k, l, I, m, n, ň, p, r, s, š, t, f, v, z, ž = 27.

1. *Jegyzet*. A tótban tehát összesen 45 hang jelentkezik.

— 2. *Jegyzet*. Hattala Márton az ä-t (ml. jaz. slov. 36. §. 1) nem valódi kettős hangzónak veszi. Teszi ezt alkalmasint összetétele (l. 2. §. 1) miatt. Én az ä-t eredetére nézve harmadrendű magánhangzónak nézem, mely az elsőrendű a és másodrendű

e-ből van combinálva. A mint az *e* nem kettőshangzó azért, mert *a*-i egybefolyásából származott, úgy az *ä* sem lehet az. Keletkezése egyforma. — 3. *Jegyz.* A tótban van azonkívül még két *nem valódi* magánhangzó: *l*, *r*, és ezeknek megfelelő hosszú, továbbá az idegen szavakban előfordul két összetett más-salhangzó: *x*, *q*. Ez utóbbiak helyébe az újabb írók, különösen a közéletben gyakran előforduló szavakban *ks*, *kr* hangcsoportozatot szoktak írni, p. o. eksekucia, kvitancia stb. ezek h. executia, quitantia. — 4. *Jegyzet.* *Škultety* és *Dobšinský*-féle népmesékben az *l* mint magánhangzó *lággyan* is előfordul. A nevezett két kiadó hozzájuk intézett kérdésekre azt a választ adta, hogy ők az *l*-t mint magánhangzót *következetesen* *lággyítják* a *slza* (Slov. pov. 199, 203, 220, 374 stb. stb.), *vľk* (a vľkolāk czímű mesében sokszor és mindig), *vľči* stb. szavakban, mert a régi egyházi (cseh-) könyvekben (az őś cseh nyelv, sőt a közép cseh nyelv is különbséget tett a *lággy* és kemény *l* közt) szintén *lággy l*-lel vannak írva és *mert így ejtetnek ki a Vág líptói balpartján és a Rima vidékén*. Én ezekre most csak ezeket jegyzem meg: ha az *l* mint magánhangzó *lággy* természetű is lehetne, úgy szükségképen *lággy* befolyással bírna az előtte álló más-salhangzóra és — mint az összes *valódi* és *nem valódi* magánhangzók — feltüntetne megfelelő hosszút is. A mi a régi egyházi könyvekre való hivatkozást illeti, arra csak azt mondom, hogy azok az *l*-t mint magánhangzót az *egyszerű* és nem a *lággy l*-lel jelölték. Egyébiránt megemlítendő, hogy a fennemlített tünemény *Kalinesáknál* is jelentkezik és ő, ha jól vagyok értesülve, *líptói* származású. — 5. *Jegyzet.* A tótban az említett öt kettőshangzón kívül van még két kettőshangzó. Az egyik: *au* a *bauchať* (= hangot hallatni) szóban, mi a *búchať*-ből van fokozva és a másik: *io*, mely csak a közbeszédben él. *io* kettőshangzó *ie*-ből keletkezik *visszaható hangváltozással*, ha a rája következő *r* vagy kemény *l* *u*-vá gyengül (l. 4. §. 5. 6), p. o. šiou, diouča, poliouka, liouč stb. ezen irodalmi alakokból: šiel, dievča, polievka, lievč. Ha ezen *v* vagy kemény *l*-ből keletkezett *u* a flexióban visszanyeri eredeti minőségét, úgy a visszaható hangváltozásnak nincs helye, p. o. chlieu, lieu stb., mert sing. gen. chliera, liera.

2. §.

II. Tudnivalók a tót magánhangzokról. A tót magánhangzokról ezeket kell megjegyezni:

1. *ä* az ószláv *e* orrhang helyébe lépett (l. 15. §-t). Kiejtetik mint egyszerű *e* az *a*-nak erős utánhangzásával, tehát mint *e^a* Ha dentalisok, liquidák, gutturálisok és sybillansokra következik — egyszerű lágyító *a*-vá válik, p. o. *dieta*, *pohlad* stb. az ószl. *děte* *pogled* helyett. E szerint az *ä* sajátosságos kiejtésével csak az ajakhangzók után fordul elő. Az *ä* úgy hosszabodik meg, hogy *ia* kettőshangzóvá válik. — — 1. *Jegyzet*. Az *ä*-t a városiak kevés helyütt ejtik. Leginkább hallható a falusiaknál, és különösen a hegyi lakóknál, kikre az idegen nyelvek legkevesébbé sem hatottak. — 2. *Jegyzet*. *Hattala* (ml. jaz. slov. 36. §. 1) tanácsosnak tartja az *ä*-t nem csak az ajak-, hanem a többi mássalhangzók után is írni, ha azzal meg lehet két egyformán hangzó szót különböztetni. Ebből magyarázhatók meg a Loos szótárában (III. köt.) előforduló: *käcka*, *kärovat* és hasonló alakok. — 3. *Jegyzet*. *Chalupka Samo* költő az *ä*-t mindenütt írja, hol azt az etymologia megköveteli, azonkívül még ott is, hol a cseh nyelv *ê*-t vagy *a*-t képviselő *e*-t tüntet fel. Ez utóbbira példák: *präjet* (Spevy: 41, 106), *peläš* (Sp. 90, 164), sing. gen. *cisärä* (Sp. 169,) sing. gen. *morä* (Sp. 47, 164) stb. ezen cseh formákkal szemben: *práti-prēju*, *peleš*, sing. gen. *cisäre*, sing. gen. *moře*.

2. *i*, *í* magánhangzók lágyító befolyással bírnak az előttök álló dentalisokra és liquidákra és azért: *nikdy*, *snívat* stb. úgy ejtetnek, mint ha *nikdy*, *snívat* volnának írva. Kivételt képez a *pravý* mintaejtegetés többes számú *személyi* nominativusa, hol az *i* mint keményhang szerepel (l. 46. §. 2. jegyz.). Úgy szintén az idegen szavakban mint kemény szerepel (l. 46. §. 6. jegyzet.).

3. A rövid *e* lágyítja az előtte álló dentalisokat és liquidákat. A szerint *nebo*, *sneh* stb. mint *nebo* *sňeh* ejtetnek. Kivételek: *e* nem lágyít *a*) a *ten* (ószl. *тѣ*) névmás minden lehető változataiban, p. o. *tēda*, *temer*, *vtedy*, *teprv*, *teraz* stb.; a *β*) *ten* nön. sing. gen. dat. és lok.-ában (=tej): — *γ*) az *onen* névmásban, mely az ószl. *онѣ*-ből származott; — *δ*) a *pravý* min-

taejteg.-ben, ha az össszevonásilag létrejött hosszú é (l. 17. §. 2. α) és 18. §. 2.) a tőhangzó hosszúsága miatt (l. 27. §-t) rövid lesz és így látszatát nyújtja a lágy *e*-nek (krásneho, krásnemu és nem krasňeho és krasňemu, mert ebből: krásného, krásnému); — ε) a határozatlan melléknevek nőn. ragozásának egyes gen. dat. lok. és többes nom. vok. és akk.-ában (ženinej, matkine dcéry és nem: ženiniňej, matkiňe dcéry): — ζ) az oly szavakban, melyekben *o*-val váltakozik, p. o. jeden-jedon, žiaden-žiadon, telko-tolko stb. — η) az idegen szavakban (l. 46. §. 6. jegyz.); — és végre θ) ott, hol eufonice van beszúrva, p. o. a *žena*, *delo* ejtegetések többes számú genitivusában. E kivételeket a zólyommegyei városokban nem respektálják. Turócz-megyében is, mint *Nedobrý* tanártól értesültem, matiek, šatiek ejtetik ezek helyett: matyek, šatyek. A hosszú *é* lágy mássalhangzók után *ie* kettőshangba megy által, kivéven egy szót: dcéra. A hosszú *é* mindig kemény.

4. A hosszú *ó*, kivéven az *óh* indulatszót, az eredeti szavakban nem fordul elő. Az idegen szavakban sokszor; trón, tón, gróf, štróf stb., de itt is a tót szereti kikerülni, mondván helyette: *ô* (=uo)-t. p. o. trón, gróf, lôn, bôrg stb. A magyar *ó* rendszeren *or*-val helyettesítetik p. o. šovdra, hyntov, kopov stb. a magyar sódar, hintó, kopó h. — *Chalupka Samo ó*-ját illetőleg l. 3. §. 3., 4. jegyz.

5. *y*, *ý* kiejtése egykor a magyar *ü* kiejtéséhez volt hasonló; most csak az által különböznek az egyszerű *i*, *í*-ktől, hogy lágyító befolyással az előttök álló mássalhangzókra nem bírnak. *Hattala* szerint (ml. jáz. slov. 27. §.) *ui*-ből keletkeztek.

6. *a*, *á*, *o*, *u*, *ú* magánhangzokról nincs megjegyezni való. Kiejtésük olyan mint a többi szláv nyelvekben. Az előttök álló mássalhangzókra semmi befolyással nem bírnak.

3. §.

III. Tudnivalók a kettőshangzokról. A kettőshangzokról ezeket kell megjegyezni:

1. *ia*, *ie*, *iu*, kettőshangzók *i* és *a*, *e*, *u* magánhangzókból vannak összetéve. Mind a három vagy az *a*, *e*, *u* erősödéséből vagy két magánhangzó összevonásából keletkezett. Miután az

- első részök lágy, magától értetődik, hogy az előttök álló dentalisokat és liquidákat lágyítják.

2. *ou* kettőshang csak a nőnemű fő és melléknemek ejtegetéseinek egyes instrumentálisában jön elő. Össze van vonva az ószláv *uju* suffixból.

3. *ó* (olvasd : *uo*) az egyszerű *o*-nak hosszúja. Előkerül az eredeti és azon idegen szavakban, melyek az életben sűrűn használtatnak (l. 2. §. 4.).

1. *Jegyzet.* A kettőshangzók a szó elején nem jelentkeznek, kivéven az *ô*-t, mely elébe ez esetben *v* tétetik, p. o. *võsmý*, *võkol* stb. ezektől : *õsmý*, *õkol*. — 2. *Jegyzet.* A nyugati tótok, ha művelt tót nyelven beszélnek, az 1. pontban említett kettős hangzókat úgy ejtik, hogy a második részök hosszan hangzik és az első részök *jóformán beolrad* az előtte álló mássalhangzóba, p. o. *nosenĵé*, *nosenĵú* stb. ezek h. *nosenie*, *noseniu*. 3. *Jegyzet.* Ha az *ô* (= *uo*) hangsúlyos, mint *võ* ejtetik, p. o. *kroň*, *nvož*, *drochodok* stb. ezek h. *kuoň*, *nuož*, *duochodok*. — 4. *Jegyzet.* *Chalupka Samo* az *ô*-t így jelöli : *ó*, p. o. *pólnoc* (Sp. 83, 124), *mój* (Sp. 110, 147) stb.

4. §.

IV. Tudnivalók a mássalhangzókról.

A mássalhangzókról meg kell jegyezni :

1. *h* az ószl. *g* helyébe lépett, p. o. *hora*, *hospodin* stb. az ószláv *gora*, *gospodin* h. — Néhány szóban meg van még őrizve az eredeti *g*, p. o. *gamba*, *garád*, *gazda*, *gniaviť* (összetípor) stb. ezekből *gęba*, *graditi*, *gosudarĭ*, *gnětiti*.

2. *g* ama néhány szón kívül, melyek nem változtatták *h*-vá, előfordul még az idegen szavakban, és pedig sokszor ott is, hol eredetileg *k* áll, p. o. *grajciar*, *gafor*, *gbel*, *grzno* stb. ezekből : *kreuzer*, *kampfēr*, *Kübel*, és középnémet : *kürsen-ből*.

3. *t*, *d*, *n* és *t*, *d*, *ň*, megfelelnek a hasonló ószláv hangoknak. Az *ň* lágy-sága azonban sokszor elhanyagoltatik és pedig nem csak a beszédben, hanem az írásban is (46. §. 4. jegyz.). Ha *t*, *d*, *n*, után *i*, *í*, *e* vagy a két elsővel képezett diphtongusok következnek : úgy lágyan ejtetnek (l. 46. §-t.).

4. *f* régente csak az idegen szavakban volt található,

most már az eredetiekbe is belopódzik, p. o. fúzy, ufať stb. ezekből vasy, upvati.

5. A *v* a szó végén a közbeszédben mint középhang a *v* és *u* között ejtetik, p. o. stau. Krakou stb. e h. stav, Krakov. Ugyanez történik a szó közepén, ha a szó tovaképezett és *v*-re végződő tőjére mássalhangzóval kezdődő rag következik, p. o. premáuka, poliouka, stouka stb. ezek h. premavka, polievka, stovka.

6. Kemény *l* a szó végén szintén mint középhang *v* és *u* között ejtetik, p. o. bou, hrau stb. ezek h. bol, hral.

7. *dz*, *dž* megfelel az ószl. *zd* és *žd* compozícióknak. Mindkettő lágy, hanem az első sokszor hibásan keménynek vétetik, p. o. Sládkovičove Spisy-ben cudzý (473 l.) prichodzý (304. l.) stb. E hibás használata *dz*-nek a cseh nyelvből szivárgott a tótba, mert ott legtöbb író nem tud különbséget tenni az ószl. *zd*-nek megfelelő lágy *z* és az egyszerű kemény *z* között, írván p. o. cizý e h. cizí (=idegen.)

8. A többi mássalhangzók: *b*, *p*, *m*, *l*, *r*, *k*, *ch*, *j* és részben *a*: *s*, *z*, *c*, *š*, *ž*, *č* sziszegők is — megfelelnek a hasonló ószláv mássalhangzóknak.

5. §.

V. Tudnivalók l, r nem valódi magánhangzókról.

l, *r* mássalhangzók a tótban sokszor a mássalhangzók szerepét játsszák annélkül, hogy az által fiziologialag változnának. *l* *r* mássalhangzók az összes élő szláv nyelvekben előfordulnak mint magánhangzók, de mint hosszú magánhangzók csak a tót nyelvben jelentkeznek. Példák a hosszúságra: víča, tĺk, hrba, trń stb. Az előttök álló mássalhangzókra befolyásuk nincsen (l. 1. §. 4. jegyz.).

6. §.

VI. Tudnivalók a helyesírásról.

Az irod. tót nyelvnek egy nem egészen teljes századon át három egymástól tetemesen különböző alakja volt. 1790-ig a tótok cseh nyelven írtak. Ekkor fellépett Anton Bernolík és megalkotta a nyugati szójárás szükséglete szerint az első tót helyesírást, mely a kath. egyháznál maig van használatban. Miután azonban a nyugati szójárás nem tiszta tót (sok bohe-

mizmus van benne), a *Bernolák*-féle helyesírás, mert ahhoz volt alkotva, nem virágozhatott fel. 1843-ban *Štúr L'udovit* lépett fel egy új helyesírással a lipcsei szójárás szükséglete szerint. Ennek sem lehetett hosszú élete (világi iratokban használtatott 1866-ig), mert a túlbuzgólag fonetikus írásmód meg nem felelt a finom ízlésnek, melyet a tótokban a művelt cseh nyelv hagyott hátra. Végre *Hattala Márton* prágai egyetemi tanár tette tanulmányozásának tárgyává a három helyesírás (*Bernolák*-féle a kath. egyházban, *Štúrféle* a világi iratokban, cseh az ev. egyházban) terhe alatt nyögő tót irod. nyelvet és 1850-ben *Selmecz-bányán* latin nyelven kiadott tót nyelvtanában — úgy látszik — végleg megalkotta a jelenlegi irod. tót nyelv írásmódját. *Hattala* a közép szójárást karolta fel. Ehhez idomította a helyesírást.

7. §.

A *Bernolák*-féle helyesírás a jelenlegi helyesírástól körülbelül ezekben tér el:

1. *Bernolák* az *ä*, *y*, *ý* magánhangzókat nem akarta ismerni és azért az írásba nem hozta be. Az *ü*-t az egyszerű *a*-val helyettesítette, az *y*, *ý*-ket pedig *i*, *í*-vel. — 2. A kettőshangzókat szintén ignorálja, írván helyettük a mint következik: *ia*, *ie*, *iu* helyett hosszú *á*, *é*, *ú*-t, melyek az előtők álló dentalist és liquidát lágyítják (l. 3. §. 2. jegyz.), továbbá: *ô* h. egyszerű *ó*-t és végre *ou* helyett: hosszú *ú*-t. — 3. *i*, *í* nem lágyítja az előtte álló dentalist és liquidát (l. 2. §. 2.). — 4. *Bernoláknál* lágy mássalhangzók után állhat hosszú *á*, *é* (l. 19. §-t), p. o. božá, božého stb. — 5. *Ő* nála sok cseh alakot találni és a tőkben vékony hangzókat mint a cseh nyelvben, p. o. stavani, sing. gen. sluhi, čekať, děšď stb. a mostani: stavanie, sluhu, čakať, dáždň. — 6. *št* csoportozat *šč*-vel helyettesítetik, p. o. šťastí, ščedří stb. a mostani: šťastie, štedrý h.

8. §.

A *Štúr*-féle helyesírás jellege ez:

1. *Štúr* az *y*, *ý* magánhangzókat ignorálta. — 2. Az *ä* magánhangzót a dentales és liquidae után is írta, ha az etymologia megkövetelte (l. 2. §. 1.) — 3. *Štúr* behozta a diphthongusokat, de egy részét másképen írta. *ia*, *ie*, *iu* h. írt: ja, je, ju;

ő helyett: *uo*. — 4. A kemény *l*-t a lágytól nem különböztette meg, írván helyettök közép *l*-t. — 5. *i*, *í*, *ia*, *ie*, *iu* (*ja*, *je*, *ju*) nem lágyítják az előttök álló dentalisokat és liquidákat (l. 46. §-t). — 6. Štúr nem csak a lágy mássalhangzók után, hanem kemények után is a hosszú *é*-t kettőshangzóba változtatta, p. o. *dobrje deti*, *drahjeho koňa* stb. a mostani; *dobré deti*, *drahého koňa* helyett. — 7. A kemény *l*-t a part. praet. act. végén *u*-val helyettesítette (l. 4. §. 6), p. o. *bou*, *čítau* stb. a mostani: *bol*, *čítal* h. — 8. *v* helyett *u*-t írt a 4. §. 5. pontjában előadott esetekben. — 9. *ie* igenévképző helyett *ja*-ot használt, p. o. *nose-ňa*, *čítanja* stb. a mostani: *nosenie*, *čítanie* h.

9. §.

A *jelenlegi helyesírás* minden alapossága daczára két hiányt tüntet fel. Nincsen külön *e*-nk a keménység jelölésére, nem írhatjuk le a *ten*, *teda*, *matematika* (l. 2. §. 3. Kivételek) és hasonló szavakat úgy mint kiejtjük: keményen az *e* előtt. A másik hiány: *všeliaký*, *niaký*, *akcia* és hasonló szavak írásánál jelentkezik, melyeket olvassuk: *všeliaký*, *nĭaký*, *akcia* és a helyesírás szerint olvashatjuk: *všeljaký*, *nĭjaký*, *akcja*.

Jegyzet. Az *anjel*, *evanjelik* és *hja* szavak kettőshangzóinak tagadása helytelen. Irni kell: *aniel*, *evanielik*, *hia* mint a *pranier* szóban, mely a két előbbivel hasonló módon keletkezett a német *pranger*-ből és a melyikben a diphtongus iratik. Az *anjel* és *evanjelik*-ben csak úgy olvashatjuk az *n*-t (mely a kiejtésben lágy) *lágynak*, ha utána diphtongus áll, mert a *j*-nek nincs a tótban visszaható lágyító ereje.

B) *Azon ószláv hangokról, melyek a jelenlegi tót nyelvben nem jelentkeznek többé, de a melyeknek ismerete a tót nyelvésszre nézve elkerülhetlenül szükséges.*

10. §.

Ha a tót szavak alakját sikeresen akarjuk az ószláv szavak alakjához hasonlítani, szükséges megtudnunk, mily alakot öltöttek magukra a tótban az ószláv *ѣ*, *ѥ* és *ѧ* hangzók.

11. §.

I. Az ószláv ѣ, ѥ-t helyettesítő hangzóról.

Az ó szláv *ѣ*, *ѥ* félmagánhangzók a tótban részint eltün-

tek, részint pedig valami, rendszerint *tünedező* magánhangzók által helyettesítették.

12. §.

Ha a *ъ*, *ь* félmagánhangzók

1. a szó elején álltak: eltűntek, p. o. syn, muž stb. az ószláv synъ, mužъ h. Meg kell jegyezni, hogy a *ь* ez esetben az előtte álló dentalisokat és liquidákat meglágyította, p. o. plášť, smrtъ stb. az ószláv plašťъ, smertъ h.

Jegyzet. A praepozíciók után, ha rájuk kimondhatlan hangcsoportozat következik, a *ъ*, *ь* félmagánhangzók *o*, *u* által helyettesítettnek, p. o. bezo mña, ku mne stb. az ószláv bezъ mña, kъ mnê helyett.

2. A szó közepén állók vagy nyomtalanul eltűntek, mint p. o. krk, krzno stb. szavakban az ószláv krъkъ, krъzno helyett, — vagy pedig valami magánhangzó által helyettesítették. E helyettesítő hangok a következők:

a) *e* a sen, otec, steblo, deň, lev, stb. szavakban az ószláv sъnъ, oтъcъ, steblo, dъň, lъvъ h.

b) *i* a svitnút, kvitnút, ližica stb. szavakban az ószláv svitnъti, cvitnъti, lъžica h.

c) *u* a pluk, chlum (halom), ruvat, pluvaf, tlupa stb. szavakban az ószláv plъkъ, chlъmъ, rъvatъ, plъvatъ, tlъpa h.

d) *a* a Iahký, Ian (len), brázda (barázda) stb. szavakban az ószláv: lъgъkъ, lъnъ, brъzda h.

e) *o* a piatok, no (hanem), ko mne stb. szavakban az ószl. pѣtъkъ, nъ, kъ mnê helyett.

1. *Jegyzet.* a) Ha a *ъ*, *ь* félmagánhangzók az *l*, *r* liquidae után helyettesítettnek, sokszor megtörténik, hogy a helyettesítő hangzó nem az *l*, *r* után, hanem az *l*, *r* előtt áll, p. o. čerpať, žertva, červ, černý, myseľ, stb. az ószláv čъrpati, žъrtva, čъrvъ, čъrnъ, myseľ helyett. β) Ha az *l*, *r* után a *jeryk* eltűnnek, úgy az *l*, *r* mássalhangzók a magánhangzók szerepét veszik fel, p. o. srna, hrtan, plný stb. az ószláv srъna, grъtanъ, plъnъ helyett. — 2. *Jegyzet.* A *jerek* eltűnése következtében a tót nyelv vesztett a szótagok számán. A mъ-zda, lъ-vъ, dъ-nъ stb. kéttagú szavaknak most csak egy-egy szótagja van, mert most így hangzanak: mzda, lev, deň. — 3. *Jegyzet.* Miután a *ъ* kemény, a *ь* pe-

dig lágy magánhangzók maradványa, várható volna, hogy a tótban az elsőnek kemény, a másinak pedig lágy magánhangzók felelnének meg. Ez azonban nem mindig történik. A *senъ, lъžica* stb. szavak a tótban mint *sen, ližica* fordulnak elő.

13. §.

II. Az ószláv *ê* helyettesítő hangzóirol.

Az ószláv *ê* helyén a tótban leginkább ezen hangzókat találjuk:

1. A tőkben:

ia, la: *lavy, mliadzga* (mészga), *žial* stb. szavakban az ószláv *lěvъ, mězga, žělъ* h.

ie, le: *nemý* (néma), *mesiac, hviezda, viera* stb. szavakban az ószláv *nēmъ, mēsēcъ, zvězda, věra* helyett.

2. Az ejtegetésekben:

e: a *ryba* szerint menő főnevek és *ja, ty, se* névmások ejtegetéseinek egyes dativusában és a *chlap, dub, ryba, delo* szerint menő főnevek és *ja, ty, se* névmások ejtegetésének egyes lokálisában.

y: a *ten* mutató névmás him és köznemű sing. instr. és plur. gen. dat. lok. és instrumentálisában.

o: a *chlap, dub* mintaejt. többes lok.-ában.

a: a *delo* mintaejt. többes lok.-ában.

3. Az ige hajlításban:

i: a többes számú imperativus képzőjében, p. o. *kopnite, kradnite* stb. az ószl. *kopnĕte, kradnĕte* helyett. Ezen *i*, ha nélkül a maradt hangsoportozat kiejthető, eltűnik, p. o. *kladĕte, činĕte* stb. az ószl. *kladĕte, činĕte* h.

4. A harmadik osztályú igék képzőjében:

e: *horef, bolef* stb. az ószl. *gorĕti, bolĕti* h.

a: a *mať* (ószl. *imĕti*) igében.

5. Az *êj, êl, êný* képző ragokban az *ê-t e*-vel helyettesítjük, p. o. *obyčaj* (ebből: *obyčej*), *kupelĕ, drevený* stb. az ószláv: *obyčĕj, kapelĕ, drevĕnĕ* helyett.

14. §.

III. Az ószláv *a, ę* orrhangok helyettesítő hangzóirol.

Az *a* helyett találjuk a tótban a következő hangzókat:

u, ú, p. o. dub, muž, kus stb. az ószláv đubъ, mužъ, kusъ helyett.

Jegyzet. *Hattala* (ml. jaz. slov. 32. §.) a nőnemű szavak egyes instrumentáljában jelentkező *ou*-t szintén az ószláv *u*-ból kifejlődöttnek mondja. Ez talán kérdés. Az ószláv *oję* (= *ou*) suffixból hamarabb képződhetett *ou* a *j* kihagyásával (v. ö. a 17. §-t), mint az *ojou*-ból (ha az ószl. *u* = *ou* és nem puszta *u*). Lásd még a 3. §. 2. pontját és 17. §. 2. jegyzetét.

15. §.

Az *e* helyébe a következő hangzók léptek :

ä az ajakhangzók után, p. o. mäso, semä, pamäť stb. szavakban az ószláv meso, simę, pamęť helyett

‘a, *ia* a többi mássalhangzók után, p. o. diefa, čast, hlaďeť, piatok, desiaty stb. az ószláv dęťe, čęstę, ględęti, pęťękъ, desętyъ helyett.

e a *duša* mintaejt. sing. gen., a *náš, váš, můj, tvój, sroj*, névmások nőnemű többes akk.-ában és a *meč* szerint menő főnevek többes akk.-ában.

16. §.

Az *u*, *e* orrhangok néhány szóban megmaradtak eredeti minőségükben, p. o. a gamba-gemba (ajak), odkundes (= ágról szakadt, idegen; Chal. dram. sp. I. 17, 26, 28) stb. az ószláv *gęba* és *otkųđъ* szavakból.

MÁSODIK RÉSZ.

A hangzókról különösen.

Első szakasz. Fonetikus hangváltozások.

A) A magánhangzók változásairól.

17. §.

I. Az összevonásról.

Ha a tótban két magánhangzó *j* által van elválasztva, sokszor megtörténik, hogy *e* három tagú vegyes hangesorportozat, mely két szótagot reprezentál, egyetlen hanggá vonatik össze. E hangesorportozatok összevonásánál a következő szabályokat lehet megfigyelni:

1. Ha a magánhangzók egy és ugyanazon neműek, a *j* kiesik (v. ö. 35. §. 9. pontját) és az egymáshoz kerülő magán-

hangzók ugyanazon hosszúvá vonatnak össze, p. o. plur. nom. černí, nőn. sing. nom. svatí, stb. az ószláv černii, svataja helyett.

2. Ha a magánhangzók különmeműek, úgy ez történik:

a) A másik hangzó *i*, *e* és az első valamely más; ekkor a *j* kiesik és a két magánhangzó a másiknak megfelelő hosszú hangzóvá változik. Meg kell jegyezni, hogy ez esetben az újonnan keletkezett hang az első hang jellegéhez alkalmazkodik, ha t. i. az első magánhangzó *kemény*, úgy az összevonó hangzó is kemény lesz. Példák: dobrého, dobré, dobrý, dobrým, stb. az ószláv dobrajego, dobroje, dobrъ-ji, dobrъ-jimъ helyett.

b) Az első magánhangzó *i*, *e* és a másik valamely más; ekkor az első, elgyengülván, kivész és a másik a szétválasztó *j*-vel megfelelő diphtongussá vonatik össze, p. o. nőn. sing. nom. božia, sing. acc. paniu (paňú), priat, okriat, umieš stb. az ószláv božija, paniju, prejati, okrejati, uměješi helyett.

c) Tekintet nélkül a magánhangzók nemére, a másik magánhangzó kivész és az első, ha a *j* szintén kiveszett, megmarad meghosszúlva, ha pedig a *j* nem veszett ki, megmarad, mint volt, röviden. Példák: deláš, voláš, božej stb. az ószláv: dělaješi, volaješi, božeje alakokból.

1. *Jegyzet.* A *měj, troj, svoj*, hím és köznemű sing. gen. és dativusában nem a 2. a) szerint vonatnak össze mint a cseh nyelvben, hanem a 2. c) szerint, tehát: *tvojho, svojho, svojmu* stb. a cseh: *tvého, svého, svému* formákkal szemben. Hattala nyelvtanában: *tvojeho, svojeho, svojemu* stb. teljes formákat használ; a közbeszéd azonban és az írók többsége az összevont alakokkal él. — 2. *Jegyzet.* Az *iju* vegyes hangcsoportozat mint a *kost, cirkev, mater* mintaejtegetések egyes instrumentálisának suffix-je, *ou*-val váltatik fel. E tüneményt én úgy magyarázom, hogy az *iju*-ból 2. b) szerint összevonás által *iu* diphtongus keletkezett, ebből a 19. §. szerint = *ú* és ez a *žena, duša* egyes instrumentálisának analogiája szerint *ou* kettős hangzóba ment át.

18. §.

Az összevonást találjuk:

1. A főnevek ejtegetésében: a) a *kost, cirkev, mater* sing. instr.; — *ř*) a *znamenie* összes eseteiben kivévén a plur. gen.-t;

— *γ*) az oči, usi dualis gen. és loc.-ában (očú, usú az ószl. očiju, usiju helyett).

2. A melléknevek ejtegetésében: a *pravý, boží* összes alakbaiban, kivéven a nőn. sing. dat. és loc.-ativust.

3. A. névmások ejtegetésében: *a)* az, *ty, se* személyi névmások sing. instrumentálisában; — *β)* a *ji* névmás nőn. gen. és instrumentálisában; — *γ)* a *můj, troj, svoj* hímn. és köznemű sing. gen. és dativusában, úgy szintén nőn. sing. gen. és instrumentálisában; — *δ)* a *tá* nőn. mutató névmás egyes gen. és instrumentálisában.

4. A *trije, čtyři* számnevek nom. és akkzativusában és a *trije* genitivusában.

5. Az igehajlításban: a III. osztályú *umět* és V. oszt. *rolat* mintah. jelenidejének egész egyesében és többes 1. 2.-ben.

6. A szóképzésben körülbelül ezen szavakban: *bát sa, priat* (dopriat) *hriat, okriat, pás* az ószláv *bojati se, prejati, grejati, okrejati, pojash*.

1. *Jegyzet.* Az 1-ben felemlített *cirker* és *mater* mintaejtegetések Hattala mluvnicájában más mintákba vannak beosztva. Én Miklosich szerint (Vergl. grammatik) külön mintáknak veszem kényelmesebb hivatkozás kedvéért. — 2. *Jegyz.* Az összevonás nem következetes. A 17. §-ban említett hangsoportozatok nem mindig esnek összevonás alá. Mindig ellenkeznek vele: *a)* oly igék, melyekben a *j* előtt tö magánhangzó jelentkezik, p. o. dojit, hojit stb. (Kivételek az e §. 6. pontjában említettek); — *β)* az *umět* és *rolat* mintah. jelenidei többes 3. személye és a jelenidei részesülő; — *γ)* a hatodik osztályú igék általában. — 3. *Jegyzet.* Sokszor oly két magánhangzó is összevonás alá esik, mely nem *j*, hanem valamely más mássalhangzó által van elválasztva. Itt rendszeren a 17. §. 2. c. szerint történik az összevonás, p. o. nášho, nášmu, donho, naňho, kuňmu stb. ezekből: našeho, našemu, doneho, na-neho, ku-nemu.

19. §.

II. A magánhangzók kettőshangzókká való átváltoztatásáról.

A kettőshangzók vagy etymologikus vagy eufonikus uton keletkeztek. Etymologikus uton akkor, ha két vagy több hangzó

összevonása következtében jöttek létre. Eufonikus uton pedig úgy, hogy némely hosszú magánhangzók el nem tűrik, hogy bizonyos mássalhangzók után következzenek és azért — hol ez bekövetkeznék — átváltoznak kettőshangzókká. Hosszú *á, é* lágy mássalhangzók után *ia, ie* diphtongusokká változikat (Ez néha a kemények után is megtörténik, p. o. *kuriat*, *hoviad*, *bieda*, *viera* stb.) A hosszú *ú* *megtüri maga előtt* a lágy mássalhangzókat, mert a tót a *iu* kettőshangzót nem igen kedveli, mi abból is meglátszik, hogy az etymologikus uton keletkezett *iu* is lágyító hosszú *ú*-vá változik, p. o. *dürnum*, *pan-úrodzená* (nemzetes-asszony) stb. ezekből *di-urnum*, *pani-urodzená*. A hosszú *ú* csak a bozi ejtegetésben váltatik fel a lágy mássalhangzó után *iu* kettőshangzóval; máskor megmarad, p. o. *šučať sa*, *počúvať* stb.

20. §.

Eufonikus uton keletkeztek kettőshangzók:

1. A főnevek ejtegetésében: *a)* a *chlap, muž* mintaejt. többes nom. és vok.-ában (*chlapovia* eh. *chlapove*); — *β)* a *duša* mintaejt. többes dat. és lok.-ában (l. 26. §. 2. jegyz.); — *γ)* a *pole* mintaejt. többes nom. vok. akk. dat. és lok.-ában (l. 26. §. 2. jegyz.); — *δ)* a *ryba, delo, kura, semä* mintaejt. többes genitivusának beszúró hangzója *mindig* diphtongussá változik (l. 38. §-t).

2. A névmások ejtegetésében: a *ten* mutatónévmás köz-, nő- és élettelen himnemű többes nom. és akk.-ában (l. 26. §. 7. jegyzet).

3. Az igehajlításban: *a)* az első osztályú *niest, hriebst, pliest, pieť* mintahajlítás infinitivusában, jelenidei egész singularisában és plur. 1. 2-ben, úgyszintén a part. praet. act.-ben (*piekol* stb.); — *β)* a második osztályú *minuť* ige. jelenidejének egész singularisában és plur. 1. 2-ben; — *γ)* az ötödik oszt. *brať* mintah. jelenidejének egész egyesében és plur. 1. 2-ben, ha a kötő hangzó előtt *n* vagy *r* áll. (Hatt. ml. jaz. slov. 254. §.)

4. A szóképzésben: kettőshangzóba változik át hosszú *á, é* a lágy mássalhangzók után azon szavakban, melyek hang-

súly következtében lettek hosszúk (l. 25. §. 1. és 26. §. 4), p. o. *žiak*, *čiapka*, *bičiak* (= *bicsak*, *bicska*) stb.

1. *Jegyzet.* A hosszú *ó*-nak *ô* (=uo-)vá való változásánál az előtte álló mássalhangzóknak nincs befolyási szerepük. A hosszú *ó* egyszerűen azért változik át *mindenütt és mindenkor* (l. 2. §. 4. és 3. §. 3.) *ô* kettőshangzóvá, mert a tót száj hangszerkezetének idegen. — 2. *Jegyzet.* Némely szavakban a hosszú magánhangzó *váltakozik* a megfelelő dyphtongussal, p. o. *chudák-chudiak*, *vnátorný-vniutorný*, *láty-liuty*, *lábif-liubif*, *ukázat-ukiazat*, *rást-riast*, *práca-priaca* (Sl. povesti 539) stb. — 3. *Jegyzet.* Néhány szóban átváltozik a magánhangzó diphtongussá azon czélból, hogy a hasonlóan ejtett szótól megkülönböztessék, p. o. *miesto* (helyett)- *mesto* (város), *kar* (tor)- *kiar* (az utnak azon része, hol kerüléket képez) stb.

21. §.

Etymologikus uton keletkeztek kettőshangzók:

1. a *znamenie* mintaejtegetésben (18. §. 1. β.);
2. a *boži* mintaejtegetésben (l. 18. §. 2.);
3. a *môj*, *troj*, *soj* névmások him- és közn. sing. gen. és dativusában (*môiho* = *môj*ho ebből *môjeho*;

4. az igehajlítás következő eseteiben: *a*) a harm. osztályú *umet* mintah. jelenidejének egész sing.-ában és plur. 1. 2-ben; az ugyanazon osztályú *horet*, *držat* mintah. jelenidejének többes 3. személyében és jelenidei participiumában; — *β*) a negyedik osztályú ige. jelenidejének plur. 3-ban és jelenidei participiumában; — *γ*) az ötödik osztályú első mintát követő, lágy mássalhangzóra végződő igék jelenidejének egész sing.-ában és plur. 1. 2-ben; — *δ*) a *jest*, *vedet* hajlítások jelenidejének többes 3. személyében és jelenidei részesülőjében.

1. *Jegyzet.* Az idegen *ea*, *ia* két szótagot tevő csoportozatok a szlovakizált szavakban *ia* kettőshanggá változnak az összevonás alapján, p. o. *Matias*, *tiator*, *diamant*, *diabol*, stb. ezekből: *Matheas*, *theatrum*, *diamant*, *diabolus*. 2. *Jegyzet.* A közbeszédben: *štyriadvacat*, *Ježiš-Maria*, *navekiamen* ezek helyett: *štyri* a *dvacat*, *Ježiš-Mari-a*, *na veky amen*. A sebes kiejtés következménye.

22. §.

III. A magánhangzók hosszúságáról.

A tót szótagok hosszúsága keletkezett: *a)* összevonás, *β)* hangresztés, *γ)* fokozás, *δ)* hangnyomatékösség következtében. Az összevonás által keletkezett hosszúságot utánnézhetni a 17. és a köv. §§-okban. A fokozás által létrejött hosszúságról l. az 54. és a köv. §§-okban.

23. §.

Hangresztés által meghosszasodtak: nás, vás, skor, driel, nesú, berú stb. ezekből: nasji, vasji, skorej, drelej (esehül dříve), nesaf, beraf. E hosszítás azonban nem következetes. Sok szó van, melyeknél elvárhatnók a hosszúságot és nem találjuk. Ilyen az egész imperativus: klad, ber stb. az ósláv kladi, beri-hez mérve. És ilyenek majdnem mind azon görög-latin szavak, melyek az 52. §. jegyzete szerint hangokat veszítettek, p. o. kostol, apoštol stb. ezek h. castellum, apostolos.

24. §.

A *hangnyomatékösség* hatása alatt keletkezett hosszúság kétféle: mely a *tulajdonképi hangsúly* hatása alatt keletkezett és a mely hamis, hanyag kiejtés által létrehozott vagyis a mely *szórontatás* által származott. Az első a szavak elején, a másik a szavak végén jelentkezik.

25. §.

A *tulajdonképi hangsúly* által előidézett hosszúságot találjuk:

1. Az egy és két szótagú szavaknál, p. o. dážd, vol, koň, niest, váha, tráva stb. ezekből: dažd, vol, koň, nest, vaha, trava. Ily hosszúság az egy taguaknál a további képzésben többnyire eltűnik, p. o. daždu, vola, koňa, nesiem, pletený stb. — A szabály nem következetes. Sok egy és két tagú szó találtatik, melyre a hangsúly hosszítólág nem hatott.

2. A szóképzésben. A nyílt egy szótagú präfixok: *do, na, po, pre, pri, vy za* meghosszítottatnak, ha a velök egybekötött igékből főnevek képeztetnek, p. o. náhoda, póžitok, priechod,

prímok, vȳdavok, zȳvdavok stb. ezekből: nahodĩt sa, požit, prejšť, prijat, vydat, zavdat.

Jegyzet. A černý, rychlý, slavný, švarný, mrtvý, lúbý szavak kvantitása *etymologiailag* jól van jelezve, hanem ellene beszél a tót közbeszéd, mely ez esetben amazoknak formailag és értelmileg rokon főnevek kvantitását veszi zsinórmértékül. E rokon főnevek hangsúly által létrehozott hosszúsággal így ejtetnek: čiern, rýchlost, sláva, nešváry, mrtvost, lúbst és szerintük a rokon melléknevek: čierny, rýchly, slávny, švarný, mrtvy, lúby.

26. §.

A szó vontató kimondása által létrejött hosszúság jelentkezik a ragokon és pedig:

1. A főnevek ejtegetésében: *a)* a *chlap* és *muž* többes nom. és vok.-ában (chlapovia eh. chlapove); — *b)* a *ryba* többes dat. és lok.-ában (l. 1. jegyz.); — *c)* a *duša* többes gen. dat. és lok.-ában (l. 1. 2. jegyz.); — *d)* a *delo* többes nom. vok. akk. dat. és lok.-ában (l. 1. jegyz.); — *e)* a *pole* többes nom. voc. acc. gen. dat. és lok.-ában (l. 1. jegyz.); — *f)* a *semä* és *kura* többes nom. vok. akk. dat. és lok.-ában (l. 3. jegyz.); — *g)* a *ryba*, *delo*, *kura*, *semä* többes genitivusában akkor is, ha hangbeszúrással képeztetik. A beszúrt hangzó ez esetben mindig kettőshangzóba megy át (l. 20. §. 1. d.)

2. A névmások ejtegetésében: *a)* a *ja*, *ty* személyi névmások többes gen. dat. akk. és lok.-ában; — *b)* a *ji* személyes névmás him- és köznemű egyes instrumentálisában (6. jegyz.); — *c)* a mutatónévmás him- és köznemű egyes instrum.-ában és többes számú összes esetekben beleszámítván a nőnemet is (l. 7. jegyzet); *d)* *ký* kérdőnévmás egyes instrum.-ában

3. Az igeajlításban: *a)* azon esetekben, melyek a 20. §. 3. pontja alatt előadvák; és *b)* a második osztályú igék jelleghangzójában, mely *nú* (ószláv: *нѣ*) hangzik.

4. A szóképzésben találjuk a következő képző ragokon: *ár*, *úr*, *ák*, *ík*, *ác* (itt vigyázni kell az igéktől származott főnevekre, melyek rövid *ač* képzővel képeztetnek), *ín*, *án*, *án*, *úñ*, *tier* (ószláv: *тыръ*), *ích*, *ýl*, p. o. horár, bedár, mechúr, kacúr,

chudák, spevák, (vojak, bujak és hasonlókat illetőleg l. 36 §. 9 pontját), nožík, koláč, bradáč, Budín, vojín, Kriván (hegy), hrbán, velikán, behún, fahún, pastier, bohatier, ženich, motýl stb. stb.

1. *Jegyzet.* Ha a *ryba, duša, delo, pole* szerint menő főnevek tőhangzója hosszú, úgy a rag a 27. §-ban foglalt szabály alapján, rövid marad, p. o. strážam, hábam stb.; — A *duša* és *pole* többes genitivusának ragja kivételik, p. o. kólni, kliešti stb. Lásd a 27. §-t. — 2. *Jegyzet.* A *duša, pole* többes dat. és lok.-ában a rag meghosszasodott magánhangzója a š, č, ž, c, l, t lágy mássalhangzók után diphtongussá változtatik át, p. o. dušiam, vāžiam, hrčiam, uliciam, košeliam, ohništiam stb. ezek h. dušám, vāžám, hrčám, ulicám, košelám, ohništám. A *dz, dž, ň* után nem mindig történik ez; vannak szavak: medžám, findžám, bohynám stb. stb. — 3. *Jegyzet.* Hattala a *semü* és *kura* mintaejt. többes nom. vok. és akkusativusában a ragot mint rövidet tünteti fel a közkiejtéssel és az írókkal szemben. Ugyanazt találni az e mintaejt. többes genitivusába szúrt magánhangzónál. — 4. *Jegyzet.* A közkiejtés a *chlap, dub, meč, delo, kura, semü* többes számú *y* (i)-vel képezett instrumentálisát hosszítja. Sok példát nyújt erre *Chalupka Samo* a «dalokban:» *kopytý* (39, 56), *Turký* (189, 192), *krají* (1.), *mečí* (20), *statký* (198) stb. — 5. *Jegyzet.* Liptóban *mi(ami)* többes számú instrumentális ragot rendszerint mint *mí (amí)* ejtik. Az irodalmi nyelvben példákat találhatni erre *Kalinčák* és *Bachát-Dumný* műveiben. — 6. *Jegyzet.* *ji* névmás többes gen. dat. akk. lok., sőt instrumentálisa is a közkiejtésben hosszan fordul elő, így: ím, ích, ních stb. — 7. *Jegyzet.* Hattala a mutató névmás személytelen him-, köz- és nőnemű többes nom. és akk.-át *y*-nal képi a *ty* töből, holott a középszójárás és az írók többségének nyelvezete *ie* diphtongust tüntet fel. — 8. *Jegyzet.* A köznyelv és az írók a *ten* mutató névmás nőn. egyes nom. és akkusativusát (ta, tu) hosszan ejtik a Hattala nyelvtanával szemben. — 9. *Jegyzet.* Néhány szó az irod. nyelvben felváltva mint hosszú is és mint rövid is előfordul, ilyenek: *po-čat-po-čiat, pečenka-pečienka, snatok-sniatok, ňu* (acc. ettől: *ji*)-*nin* (Slov. pov. sok helyütt), *mravčat-mriavkat*.

27. §.

A tót szótagok hosszúságánál megjegyzend^ő, hogy két hosszú szótag egymás mellett el nem tünetik. Hol a szó a hosszúságot két egymásmelletti szótagon feltüntetné — ott az egyik szótag (mindig a suffix) a másik kedvéért megrövidül, p. o. hádkam, vážkam, íleş, psáni, kráci stb. ezek helyett: hádkám, vážkám, élés, psáni, kráci (e két utóbbi szó közép cseh). Az irodalmi nyelv eltér ez általános szabálytól: a szótagokon lévő hosszúságot, ha *etymologiai* (ha egybevonás következtében származott) a tő hosszúságának miatta nem hanyagolja el. Ez történik leginkább: a jelenidei részesülőben, p. o. *riadiac*, *viážúe*, *tráviac*, *dláviac* stb.; — a *pravý* szerint menők ejtegetésében, p. o. *prepiatý* (chal. dram. 56,) *siatý* (Sl. sp. 74), plur. nom. *ptácie* (= *mlieko*; Chal. dram. I. 94) stb.; — a *hriat* (Chal. dram. 50, 58), *prátie* (Paul. Bes. I. 48) és az összes ezek mintájára képezett szavakban; végre pedig a *dlaň* és *duša* mintaejtegetések többes genitivusában, p. o. *piesní*, *kážní*, *básní* stb. Ez utóbbi esetben nem szeretik az írók a fennebbi szabály kivételét ismerni és azért úgy járnak el, hogy vagy így írnak: *piesni* (Sl. sp. 356), vagy az ide tartozó szavak genitivusát a *ryba* szerint képezik (*pieseň-rýb*). — A szabálynak nincs hatása a külön szavak szótagaira, mondjuk, p. o. *do nás príst káže*, mely mondatban három hosszú szótag következik egymás után.

(Vége köv.)

CZAMBEL SAMU.

A GYMNASIUMI CLASSICUSOK.

IV. Vergilius.

Szövegkiadások. Nálunk csak egy van: Vergilii opera cum interpretatione et notis P. Car. Ruaci, Tyrnaviae. 1735 és 1760. Az újabb időben *Hindy Mihály* kiadta az Aeneis hat első könyvét (Pest, 1869). Iskolai czélokra legalkalmasabb Vergiliusnak *Bartl Antal* által eszközölt kivonatos kiadása (P. Vergilii Maronis operum epitome. Edidit Antonius Bartl. Pestini. In aedibus Gustavi Heckenast. 1865). Az Aeneisből kivonatokat találunk a hat első énekből; a bucolicon liberből közölve van az első és negyedik ecloga; aztán vannak újra kivonatok a georgicon négy könyvéből. Mind a kivona-

tokat, mind az eclogákat magyar nyelven írt jegyzetek előzik meg, melyek az illető részlet rövid tartalmát adják. — A német szövegkiadások közül leghasználtabbak a *Ribbeck*-é (Teubner), *Ladewig*-é (Weidmann) és *Paldamus*-é (Tauchnitz, háromféle alakban). Vergiliusnak legkitünőbb kritikai szövegkiadását *Ribbeck*-től bírjuk (Teubner). Jónak látjuk azonban megjegyezni, hogy Ribbecknek nem csak kritikai, hanem iskolai szövegkiadása is értékesíti az újabb korban buzgalommal folytatott orthographiai tanulmányok eredményeit, s épen azért elüt e tekintetben a többi szöveg és jegyzetes kiadások legnagyobb részétől, melyek leginkább praktikus okokból a conservativ állásponton vannak.

Magyarázatos kiadások. Ha az Aeneis második könyvét akarjuk olvastatni, nem választhatunk jobbat *Ponori Thewrewk Emil* önálló és kitűnő jegyzetes kiadásánál (P. Virgilii Maronis Aeneidos liber secundus. Pesten. Heckenast. 1863). A szöveget egy rövid, latin nyelven írt tartalom (argumentum) előzi meg. A jegyzetek kiterjeszkednek grammatikai és tárgyi dolgokra egyaránt, különös súly van fektetve a helyes magyarságra, nevezetesen egyes latin nevek és kifejezések jó fordítására, úgy hogy e tekintetben egyedül áll Szarvas Phaedrusával classica philologiai irodalmunkban. Csak az a kár, hogy az ének egyes részeinek tartalma niesen adva a jegyzetek közt mint Kappesnél; ilyesmi igen tájékoztató, s elősegíti a szöveg megértését. A szöveg után következik egy «kritikai s tovább magyarázó függelék» több ábrákkal; végül (Ribbeck után s itt-ott a magyarázó által megtoldva) a második énekre vonatkozólag azon szerzők helyeinek felsorolása, melyekből Vergilius merített s kik belőle merítettek: «P. Virgilii Maronis auctores et imitatores collegit Waldemar Ribbeck. Notae uncis inclusae a Thewrewkio sunt additae.» Míg Thewrewk munkáját önállóság, tudományos apparatus (különösen a függelékben) és a helyes magyarságra való különös gond tüntetik ki, addig *Szénássy Sándor* kiadását (P. Vergilius Maro Aeneisének első és második könyve. Gymnasiumok számára magyarázta. — Második kiadás. Budapest, 1877 Kókai Lajos.) a német munkákhoz való szorosabb ragaszkodás és hosszasabban bonczoló jegyzetek jellemzik. A szöveget valamint Thewrewk úgy ő is Ribbeck szerint adja, kitől csak annyiban tér el, hogy pont után nagy betűt ír, és némely szavak írási módjára nézve paedagogiai szempontból következetes marad. A Ribbecknél újabb orthographia szerint írt szavak mellé oda teszi a jegyzetben a régi orthographia szerint írtat. A bevezetés (Ladewig alapján) a római népnek a költészethez való viszonyáról, a görög költészetnek s különösen metrikának a rómaiaknál való meg-

honosodásáról, Vergilius életéről, műveiről, érdemeiről, műveinek a középkorban való kedveltségéről s commentátorairól szól. Jegyzeteiben különösen Ladewig és Weidner munkáit követi. Nála sincs a szöveg tartalmilag részletezve. A külföldi és magyar munkák alapján készültek *Veress Ignác*-nak az Aeneis hat első könyvéhez írt jegyzetei (Budapest, Lampel, 1870 és 1875). Ő az előbbi két magyarázó-nál nagyobb rövidsége, szabatosságra és mégis eléggé fölvilágosító jegyzetekre törekszik, ha nem is mindig kielégítő sikerességgel. Azzal az előnnyel tagadhatatlanul bír kiadása az előbbi két munka fölött, hogy az egyes énekek tartalma részletezve van a jegyzetekben. Mind a három szerzőt élesen bírálja *Brassai Sámuel* következő című munkájában: *Paraleipomena kai Diorthoumena*, a mit mondtak, s a mit rosszul mondtak a commentátorok Virg. Aeneise II könyvére. Értekezések a nyelv- és széptudomány köréből. Magy. tud. Acad. — A németben létezik két kitűnő iskolai jegyzetes kiadás: a *Ladewig-Schaper*-é (Weidmann) és *Kappes*-é (Teubner). Ladewignek különösen Vergilius nyelvezetének, nevezetesen újításainak és syntaktikai sajátságainak kutatására vonatkozólag vannak nagy érdemei. Szövege inkább Wagner szövegéhez hajlik mint a Ribbeckéhez. Bevezetésében szól a római népnek a költészethez való viszonyáról, a görög költészetnek és metrikának a rómaiaknál való meghonosodásáról, Vergilius életéről és műveiről. Mielőtt a bucolicon liberre áttérne, beszél röviden a Vergiliusi pásztorok jelleméről, a pásztorbotról (pedum, *ζαλαῦροϛ*), pásztori sípról (avena, calamus, fistula, arundo, cicuta, syrinx), arról, hogy miként költöttek a pásztorok a szöveget (meditari) és dalt, és mily módon versenyeztek egymással (alterni versus, versus intercalaris). Ezután következik azon szavak jegyzéke, melyek legelőször az eclogákban fordulnak elő és melyeket alkalmasint Vergilius képezett. Minden ecloga elején adva van a jegyzetben annak tartalma. A georgicon elején ismét azon szavak jegyzéke áll, melyek legelőször abban fordulnak elő és melyeket alkalmasint Vergilius képezett. A georgicon mind a négy könyvének tartalma pontosan részletezve van a jegyzetekben, az Aeneisnél csak röviden adva minden egyes ének elején. A függelék kritikai megjegyzéseket és egyes helyek megbeszélését foglalja magában. Végül áll a nyelvi dolgokra vonatkozó jegyzetek lajstroma. Kappes a Teubner-féle iskolai jegyzetes kiadások elveit követi, t. i. nem ad többet, csak a mennyire a tanulónak szüksége van. Bevezetése nincsen (Vergilius életrajzával stbvel), mert azt hiszi, hogy ezt legjobb a tanárnak iskolai gyakorlatokban dolgoztatni föl (nálunk bizonyára nem!). Minden egyes ének tartalmát adja röviden, s azonkívül taglalja is

bővebben a jegyzetekben, hol mindent kitűnő rövidséggel magyaráz. Csak azt említi föl, mire a tanulónak valóban szüksége van, nehogy annak tevékenységét a sok jegyzet által nagyon is akadályozza; attól tartózkodik, mit a tanárnak kell óra közben magyarázni, hiszen az oroszlánrész ügyis mindig csak a tanárnak jut. A hasonló helyekre való utalást (a német magyarázók eme túlzott rossz szokását) — kivéve ha régiségtani dolgokról van szó — mellőzi; nemcsak hogy más iskolai szerzőkre nem, de még egy és ugyan azon költemény más énekeire sem utal, — ez véleménye szerint a szóbeli oktatás keretébe tartozik, — csak arra reflectál, mi egy és ugyanazon énekben fordul elő, mert ez esetben a tanuló emlékezetében egy nem rég olvasott dolog újul meg és elősegíti a classicusnak mélyebb átértését, míg egyéb citatumoknak a tanuló rendesen nem veszi hasznát. Nagyon igaz szavak, mert ha valahol, hát itt van értelme a cum grano salis-nak. Az első hat éneket bővebben magyarázta, mert ezeket többnyire először fordítják; a többit rövidebben, mert ezeket rendesen azok olvassák, kik már ismerik Vergiliust. Igen kitűnő, de nem iskolai czélokra szánt kiadás a *Wagner*-é, kinek Vergilius szövegére és nyelvezetére nézve nagy érdemei vannak. Terjedelmes bevezetésen kívül több függelék van könyvéhez csatolva, melyek összehasonlításokat Homerussal, kritikai és realiákra vonatkozó megjegyzéseket tartalmaznak. Ugyanezen tudóstól van Vergiliusnak egy jegyzetes iskolai kiadása is (*Virgil's Gedichte. Lateinischer Text mit deutschen Erläuterungen.* 8. Hannover und Leipzig, Hahn). Még csak *Weidner* munkáját (*Commentar zu Vergils Aeneis. Buch I und II.* 8. 1869, Teubner) akarjuk megemlíteni. A bevezetés szól a görög költészet befolyásáról a rómaina, Vergiliusnak Homerushoz való viszonyáról, méltatásáról és bírálatáról, összehasonlítva Homerussal. A commentár igen kimerítő. Az egészet befejezi több excursio, szólva Karthago alapításáról, az Aeneisben lévő hasonlatokról és a heroikus hexameter caesurájáról.

Segéd munkák. Sötárak. Nálunk *Hindly* szerkesztett egyet Vergiliushoz (Kézi szótár P. Vergilius Maro műveihez. Pest. 1863. Lampel). *Koch* az ő szótárában különös tekintettel volt a költői nyelvezetre és a nehezebb helyekre, melyeket könyvében megmagyaráz. A tudomány újabb állásának megfelelőleg *Wagner* és *Ribbeck* szövegeit vette föl alapul, s különös tekintettel volt azokra a helyekre, hol föltűnőbben eltérnek a többi kiadásoktól, úgy hogy a szótárát azok is jól használhatják, kiknek más szöveg van kezükben.

Egyéb munkák. Az ide vágó irodalmi művek nagy számából csak a következőket emeltjük meg. Nyelvileg van Vergilius földolgozva a

következőkben : *Franc. Mairner*. De infinitivi usu Vergiliano. Zagrabiæ. 89 lap. 4. Diss. 1877. *Steltzer*. Ueber den Gebrauch des Inf. bei Vergil. Nordhausen. 33 l. Progr. 1875. *Richard Braumüller*. Ueber Tropen und Figuren in Vergils Aeneis. Berlin. 32 l. Progr. 1877. *Paul H. I. Krüger*. Vergilii Aeneis quibus in rebus iudicanda sit secuta esse exempla veterum poetarum Latinorum Ennii Lucretii aliorum. Jenæ. 54 lap. Diss. 1874. *Paul Richter*. De Vergilio imitatore poetarum Graecorum. Halis. 1870. 8. Diss. *Armin Knoche*. Vergilius quæ Graeca exempla secutus sit in Georgicis. Lipsiæ. 58 lap. 8. Diss. 1877. Targvilag foglalkodnak Vergiliussal ezek : *Frdr. Boekemüller*. Vergils Georgica nach Plan und Motiven erklärt. Stade, Stendel. 84 lap. 1874. *Rich. Wiechmann*. De Aeneidos libri II compositione. Potsdam. Progr. 1876. *Plener*. Vergils Darstellung der Unterwelt und der Bewohner derselben. Cilli. 1874. Progr. *A. Bougot*. De morum indole in Virgilio Aeneide. An Virgilius in Aeneide mores heroicos feliciter expresserit? Paris, Lahure. 157 lap. 1876. *K. Aldenhoven*. Ueber den Virgilischen Fatalismus. Prog. Ratzeburg. 1850. *Dr. Hauler*. De fato quale apud Homerum et Vergilium perhibetur. A budai kath. gymn. progr. 1858. *Saint-Beuve*. Étude sur Virgile, suivie d'une étude sur Quintus de Smyrne. Paris. Michel Lévy frères; Lib. nouvelle. 448 lap. 1870. *Tamisier*. Étude sur Virgile. Discour de réception prononcé à l'académie de Marseille. Imp. Barbier. Feissat. 26 l. 1878. *Domenico Comparetti* Virgil im Mittelalter. Aus den Italienischen übersetzt von *Hans Dütschke* 318 lap. 1875. Az olasz munka megjelent Livornóban, 1872-ben. Két részből áll. Az egyik szól Vergiliusról az irodalomban egész Dante-ig, a másik Vergiliusról a népmondában. *Rothert*. Virgil und Horaz als Patrioten. Progr. Aurich. 52 lap. *August Arndt*. Homer und Virgil. Eine Parallele. Schönwissenschaftliche Studie. Leipzig, 1875. A. Mentzl. A bevezetésben azt mondja, hogy az epos az emberi ész legtökéletesebb szüleménye, és mivel Homerus és Vergilius a legkitünőbb epikusok, következésképp annak a kérdésnek az eldöntése is igen fontos, melyik nagyobb a kettő közül. Mielőtt a kérdés részletes tárgyalására áttérne, előre is kimondja, hogy Homerust illeti az elsőség, még pedig azért, mert nyelve nagyobbyszerű. Szerinte ugyanis minden költeménynél földolog a nyelv. Minden egyéb: a mese, a jelleme, a tervezet, az episodok stb. tekintetében kitünőbb Vergilius(?!). Igen részrehajló munka, csupa Vergilius iránt való előszeretettel van írva, nem általános költői, aesthetikai, hanem keresztényi szempontból ítél el annyit Homerusnál, és sokszor ellentmond magának. Munkáját azzal fejezi be, hogy Homerus terjedelmesebb és magasztosabb,

Vergilius szabályosabb és tökéletesebb; Homerusnak nagyobb föltaláló, Vergiliusnak nagyobb ítélő tehetsége van. Elfogadja az ó-kornak ezen versét: «Cedite Romani scriptores, cedite Graii, Nescio quid maius nascitur Iliade». Minden előítélete daczára is — persze inkább csak negativ szempontból — tanulságos munka. Mindenkinék figyelmét fölhívjuk Boissier e kitünő munkájára: Un poète théologien. La religion romaine dans Virgile. Par *Gaston Boissier*. Revue des deux Mondes I. Mars. 1873. 1-re livraison. Ismertette Névy László a tanáregylet közlönyének 187³.4-ki évfolyamában a 202 és 277. lapon. Magyarra fordította *Végh Arthur* (Budapest, 1876. Franklin-társulat. Olesó könyvtár, 22. sz. Ára 30. kr.) Kétféle szempontból tárgyalja Vergiliust: 1. tekintve vallásos jellemét, 2. befolyását, melyet kortársainak hitelveire gyakorolt. Augustus a rómaiakat az ősi szokásokhoz és hitelvekhez akarta visszaterelni, mert meg volt győződve, hogy csakis így fogja megmenteni a birodalmat a végromlástól. Érezte ennek szükségét minden tehetségesebb férfiú, tehát a költők is, azért mindnyájan ebben az irányban nyilatkoztak. De Augustussal együtt az a vád terheli őket, hogy csak elveik voltak helyesek. Egyedül Vergilius működött valódi meggyőződéssel ebben az irányban. Ő hazafias költő. Bucolicái és georgicái a régi jó szokásokat és erkölcsöket dicsőítik. Az Aeneis határozottan vallásos irányu, a mellett, hogy a rómaiak őseit (Aeneast) magasztalja, különösen a trójai (görög) istenek meghonosításáról szól. Aeneas az istenek választottja, kinek földadata a trójai isteneket Latiumba vinni, hogy ott aztán népével együtt a bennlakók közé olvadjon. Mit értett azonban Vergilius religió alatt? Religiója többféle elemekből van összetéve, de igen szelid színezetű, úgy hogy éppen ezért tisztelték a középkori keresztények. Különösen a negyedik ecloga alapján — hol a jövendő aranykorszakról van szó — Mózes, Ezsaiás és Dávid mellett Vergiliust is prófétának tartották. E fölfogás hibás ugyan, de van mégis egy szempont, melyből tekintve a negyedik eclogát csakugyan kapcsolatba lehet hozni a kereszténység történetével. «Oly lelki állapotot tár föl, mely gyors elterjedésére okvetlenül befolyással volt. Általánosan elterjedt vélemény volt akkor tájban, hogy a kimerült világ nagy válság felé közelít s egy forradalom készül, mely ifjúságát lesz hivatva visszaszerezni. Nem tudni hol szülemlett ez eszme; de csakhamar elterjedt mindenfelé. Az ó-kor bölcsei a mindenség életfolyamát bizonyos számú korszakokra osztották s azon hiedelemben voltak, hogy ezen korszakok lefolyása után az egész cycclus újra kezdődik; e pillanatban pedig a papok, próféták más kérdésekben különféle nézeteket vallottak, de abban mindnyájan egyetértettek, hogy elérkezett azon időpont, midőn az

újjaszületésnek meg kell történni». «Virgil azok közé tartozik, kik egyengették a kereszténység szánára az utat». «Virgil a pogányság legkeresztényiebb szelleme». Ezen szavak után áttér az Aeneis hatodik énekére, hol az alvilágról van szó. Mielőtt áttérne annak a kérdésnek tárgyalására, hogy mit hitt Vergilius az alvilágról, sorra veszi az ó-kornak az alvilágra vonatkozó véleményeit. Eleinte pl. a gallok azt hitték, hogy az emberek csak úgy élnek haláluk után a túlvilágban mint a földön, úgy hogy pénzt is kölcsönöztek azon föltétel alatt, hogy az alvilágban visszakapják. Később azt hitték a régiek, hogy a test elvész ugyan, de a lélek mint árny (manes) megmarad és jóindulatu földön élő rokonai iránt. De az etruskok rossznak tartották, s ezt a hitet átvették tőlük a rómaiak is. Aztán átvették a görögöknek alvilági mondáikat, s később a bölcsesek, különösen Plato tanait, ki nem merte ugyan határozottan bizonyítani a túlvilági életet, de erősen hitt benne s abban, hogy a jókat ott megjutalmazzák és a gonoszokat megbüntetik. E hit nagy rettegést szült, s így keletkezett a lelkek megnyugtására Epicurus megsemmisülési tana, melyet Lucretius «De rerum natura» című költeményében annyira dicsőített. De már Cicero védi Plato tanát a Tusculanae disputationes-ben, s a rómaiak visszatérnek a régi hithez. — Vergilius alvilági leírása gyönyörű, de nem egységes, mert különböző korn és eredetű elemekből áll, t. i. népies hagyományokból és bölcészeti rendszerekből. Ez utóbbiból származik a világszellemnek tana, melyet Anchises fiának Aeneásnak az alvilágban előad. Vergiliusnál tehát két pokol van, az egyik Görögország és Róma legendáiból, a másik a görög philosophiai rendszerekből. E kétféle elem egyesítése teszi a hatodik ének eredetiségét s hatását. Vergilius a túlvilági életet tartja boldognak, a görögök a földit, tehát Vergilius tana egyezik a kereszténység tanával.

Fordítások. Régibb nevezetesebb irodalmi férfainkon, Barótin, Rajnison és Kazinczyn kívül a következők fordították Vergiliust az újabb időben: *Gyuris Antal*. Virgil Aeneise. Pest, 1851; és *Pásztori dalai*. Pest, 1857. Meglehetősen fordít, de vannak egyes különösségei, mint pl. hogy a latin vocativust, pl. Meliboe, a magyarban is megtartja. Kitűnő magyarsággal fordította *Dodon Ábrahám* a Georgicon-t (Vergilius költeménye a gazdaságról. Sáros-Patak, 1867). Az Aeneis legjelesebb fordítását *Ilemet József-től* bírjuk (Győr, 1863. Henricke Rudolf). *Jámor Pál-től* is jelentek meg az Aeneisből egyes részletek 1873-ban és 1877-ben. A legújabb időben *Dr. Márki József* és *Dr. Barna Ignác* fordították le az Aeneis-t, de egyiknek munkája sem jelent meg még egészen; az előbbitől csak a két első ének (Budapest, 1873), az utóbbitól a négy első (Dido királyné. Publius Virgilius Maro

Aeneisének négy első könyve. Fordította s az eredeti szöveg kíséretében ó-kori térképpel és jegyzetekkel ellátta Dr. Barna Ignác. Budapest, 1877, Tettey Nándor és társa). Mind a kettő derék fordító, de alig vetekedhetik Remete Józseffel. Még csak *Horváth András* kéziratban levő munkáját akarjuk megemlíteni, ki az Aeneis hatodik énekét négysorú cadenciás versekben fordította. — A németeknél *Zille* az Aeneist Nibelungen-strophákban fordította. *Blumauer* travestiáját mindenki ismeri.

Dr. PE CZ VILMOS.

VÁROS ÉS FALU.

(Horatius, Sat. II. 6).

- Ez vala fővágyam : nem igen nagy földű telek, hol
 Kert legyen és házam közelében örökvízi forrás,
 S még ezeken kívül egy kicsiny erdő. Többet adott lám
 S jobbat is a kegyes Ég; nem kérek többet ezen túl
- 5 Mercurius, csak, hogy maradandó legyen e birtok.
 Hogyha sem ál útakon javaim soha nem gyarapítám,
 Sem kicsapongással gonoszúl ezután sem apasztom,
 S balgatagúl nem kérek ilyest : «oh vajha sajátom
 Voln' az a szeglet, a mely földemnek rontja szabását ;
- 10 Bárcsak ezüsttel tölt fazekat lelhetni szerencsés
 Lennék, mint az a napszámos, ki urának a telkét
 Vette meg a kincsen, mit lelt : imígyen szereté őt
 Hercules» ; — én a jelent élvezve csak egy, a mit esdek :
 Tedd juhait s egyebét hájassá gazda-uramnak
- 15 Elméjén kívül és oltalmadat add ezután is.
 Most, hogy a városból a hegyek magasára vonultam,
 Mit hirdetne előbb satíráim s hétköznapi műzsám ?
 Nem gyötör itt a gonosz becsvágy sem az ólomos Auster,
 És a nyomasztó ősz a rideg Libitina javára.
- 20 Atyja a reggelnek, vagy Janus, — a mint te kívánod, —
 A kívül éltének s munkáinak izzadozását
 Kezdi az emberiség (ez az Ég akaratja) nevedben
 Kezdődjék versem : te ragadsz Rómába kezesnek :
 Rajta, hogy egy másik hamarabb ne fejezze be dolgod !
- 25 Bár dühös éjszaki szél sivit és a rövid napon a tél
 Hó-fuvatagja suhog — se baj ! el kell menni bizonynyal,

- S bölcsen meghányván, mi utóbb káromra lehetne,
Áttörök a tömegben taszigálva az ácsorgókat.
«Hé! mit akarsz, őrült, mi bajod?» szitkozva dühében
- 30 Támad rám egyik — «mindent leborítasz utadban
Nagy sebbel-lobbal Maecenashoz ha iramlasz».
(Nem tagadom, nagy öröm nekem ez!) De mihelyt a homályos
Esquiliákra jutok, százával özönlik előmbe
A sok ügy és izenet: «holnap hét óra előtt még
- 35 Kéret Roseius a törvénybe tanúnak a pörben».
«Kérnek az irnokok, oh Quintus, megjönni ne késsél
Még ma! egy új s fontos dolog érdeke hozza magával.» —
«Vidd ki, hogy írja alá Maecenas e folyamodványt.» —
Mondom: «meglássuk!» — «teheted, csak akard» — teszi hozzá
- 40 Már hetedéve letelt, de ma-holnap a nyolczadik is, hogy
Befogadott engem Maecén az övéi körébe,
Tán nem egyébert, mint hogy utaztában kocsijára
Felvegyen, egyet-mást rám bizzon, s kérdje: «vajon hány
Óra lehet?» — meg «a thrák Gallina fölé-e Syrrussal?»
- 45 «A reggel hivesül. könnyen meghülhet az ember.»
És egyebet, mit a fül befogad, de titokba' nem őriz.
Ám az irígység mind jobban marogatja e'közben
Ezt a szegény embert. Ha a circusban vele látták,
Avagy a Mars mezején: «a szerencse-fi» — hangzik utána.
- 50 Hogyha a forumról rossz hír harapózik az utcán,
Minden szembe-jövő engem kér: «kedvesem, oh mondd,
(Tudnod kell neked ezt: érintkezel isteneinkkel)
Tudsz-e a dákokról valamit?» — Semmit bizony. «Ej csak
Kópé léssz mindig.» — Büntessen az istenek átka,
- 55 Hogyha tudok. «Vajon a katonáknak a Caesar-igérte
Birtokok a sikeli, vagy olaszthoni földön adatnak?»
Nem tudom, esküszöm és bámulnak, mint olyan embert,
A ki a mély szótlanságban ritkítom a párom.
Így veszitem napom el, boldogtalan én, e sohajjal:
- 60 «Oh majorom, mikoron látlak, mikoron lehet újra
Régiek iratiból s szabad óra vagy álom ölében
E bajos életnek szürcsölni szelíd feledését?
Hát Pythagorasnak babját zsiros szalonával
Töltött káposztát mikoron találunk ebédre?
- 65 Isteni jó vacsorák! a melyekben a házbeliekkel
A kicsi tűzhely előtt eszem és jól tartom a pajkos
Ficzkókat maradék-étellel. Kedve szerint vesz

- Itten a vendég egy, vagy több poharat, szabadulva
 Ostoba kénysziertől. A ki bírja üríthet erősebb,
- 70 Vagy, ha akar, gyengébb boru serleget. És a beszédnek
 Árja megindul; nem más házáról, majoráról,
 Sem, hogy nyúlfi mikép tánczol, de mi érdekesebb ránk,
 És nem tudni bizony hiába, azt feszegetjük: az embert
 Vajjon a gazdagság teszi boldoggá, vagy erénye?
- 75 Hát a barátsághoz vajon a haszon, avagy a jó vonz
 Bennünket? mi a jó természete, s melyik a legfőbb?
 Cervius, a szomszéd, ez alatt ügyes és oda illő
 Dajka-meséket mond. Ha dicsérik Arellius oly sok
 Kincsét, nem sejtve számos galibáit, imígy szól:
- 80 «Egyszer a réti egér — mondják — befogadta szegényes
 Szűk zugolyába a városból jött régi barátját.
 S bár takarékos volt s gondos, de azért a barátság
 Kedvéért letevé szive gondját. Szóval a társnak
 Bőven adott java borsóból meg a nagyszemű zabból,
- 85 Jó aszú szőlőt hoz szájába, szalonna-falattal
 Kedvez; ilyen lakomával akarva kifogni amannak
 Válogatosságán; de a büszke alig nyula hozzá.
 Míg maga gazdácskánk nyirkos szalmára feküdvén
 Tönkölyt s vad gyökeret rácsált, a javát oda adva.
- 90 Végre a városi szólt: «örömdre van-e a', barátom,
 Itten az erdős hegy hátán tengődni nyomorban?
 Jobb, ha az embereket, meg a várost többre becsülöd.
 Higgy nekem és indulj neki, oh társam; hiszen úgy is
 Múlandó ez a lét s lehetetlen a sírt kikerülni
- 95 Úgy a kicsinynek, mint nagynak; hát lelkem, ezért is
 Míg lehet, éljed jól a világod; a sors ha mosolyg rád,
 S el ne felejtse, hogy mily rövid éltü vagy.» — Erre a szóra
 Az felgerjedvén házából nyomba' kiszökökent,
 S mentek mostan együtt, a kitűzött úton, az éjjel
- 100 A város kerítése alatt békúszni óhajtvá.
 És már éji homály borítá az eget, mikor egy dús
 Házba jutottak, a hol bíbor-skarlát-színű szőnyeg
 Tündöklött elefántesont-ágvak mennyezetéül,
 S számos túl étel maradt meg a nagy vacsoráról,
- 105 Félre a szegletben megtelt kosarakba' színültig.
 Most hát a bíbor takaróra csücsülteti szépen
 A mezeit, maga meg mint szorgos gazda, szaladgál,
 Ételeket halmoz, s hűségesebb szolgálai módra

Jár el e tisztében, megnyalva előre az étket.

- 110 Az heverészve örül sorsának e fordulatán, és
Jó dolgában a víg lakomázót játszsza, de egyszer
Rögtön az ajtószárny iszonyú recsegése riasztja
Fektükből. Szepegés közt futkossák be a termet,
Holtra ijedve, midőn a molossi kutyák csaholását
115 Visszhangozza a ház. Most szóla a réti egérke:
«Nem kell nékem ily élet! az ég veled; engem az erdő
S lestől ment zugolyom megvéd, noha szűkös a kamra». —

CSENGERI JÁNOS.

MIKES, BOLYAI ÉS KISFALUDY KÁROLY.

Bolyai Farkas szomorújátékai közül *Kemény Simon* és *Mohamed* a legismertebbek, mert tudvalevőleg ezekből merítette Kisfaludy Károly két darabjának a meséjét. Ezúttal az utóbbival foglalkozunk; a tartalma a következő:

«Konstantinápoly eleste alkalmával Iréne, Agénor bájos leánya Ibrahim nagyvezér közvetítésével II. Mohamed, a szultán hatalmába kerül. A hatalmas szultánt annyira megigézi a leány szépsége, hogy elhatározza, hogy feleségül veszi. Iréne maga is erős vonzalmat érez a nagy hódító iránt, és kész viszonzni szerelmét, de, a mint sejtetni enged, azon föltétel alatt, ha megkönnyíti levert nemzete súlyos igáját. Mohamed lángoló szerelmében készségesen megígér mindent; országos ügyeit elhanyagolja, és félbe szándékozik hagyni dicsőséges pályafutását, hogy a béke ölen egyedül szerelmének élhessen.

Az öreg Agénor azt hitte, hogy leánya, a kit a templomba rejtett, ennek lángoló romjai közt lelte halálát. Kétségbeesett bánatában megvigasztalja őt barátja és atyafia Géront az örömhírrrel, hogy leánya él, és hogy egy öreg basa oltalmába fogadta. Agénor kevés vártatra találkozik is Irénével a tenger partján, de tőle megtudja a szörnyű valóságot is. Haragjában magával ragadja a leányt, és beleugrik a tengerbe; az Irénét kereső Mohamed utánuk ugrik, és a leányt szerencsésen ki is menti. Agénor is kimenekül egy tört hajó maradék szál deszkájának a segítségével.

Ámde a basák és a janicsárok nincsenek megelégedve a dolgok illetén folyásával, és hangosan zugolódnak fejedelmük, a henye tétlenség ellen, melyre kárhoztatvák. Ibrahim hírül hozza a szultánnak, hogy lázadás van kitörőben; ezt el kell fojtani csirájában minden áron; a szultán kebleben is feléledt újra a dicsőség vágya, érzi megint nagy hivatását, melyet be kell töltenie. Erős tusára kelnek most lelkében a szerelem gerjedelme meg a kötelesség érzete; végre győz a hír és a dicsőség vágya.

Napfelkeltére összegyűjti seregét. Elübük áll Irénével, a kit legszebb ruhájába öltöztetett; maga elé vezetteteti a rab Agénort, a kit egy a császár élete ellen intézett merénylete alkalmával fogtak el. A katonák alig bírnak fölocsudni bámulatukból; szívesen megengednék immár császáruknak, hogy szeresse a ragyogó szépségű görög leányt; de ő nagysága tudatában nem enged, és vérző szívvel bár, átdöfi a szeretett leány kebelét. Utána magát atyját az öreg átkozódó Agénort is megöli.»

Mikes Kelemen ugyanezt a történetet beszéli el LXIII. levelében:

«Lehetetlen, hogy le ne írjam kednek Mahumetnek egy kegyetlen cselekedetét. A város (Konstantinápoly) megvétele után egy igen szép leányt vittek egy basának, a ki is a leányt szép voltaért a császárnak adja. A császár megszeretvén harmad napig csak a leánynyal töltötte az időt, senki feleje nem mehetett, se semmi parancsolatot nem adott. A vezér és a többi basák azon megütközvén kérték a vezért, hogy menjen a császárhoz, és jelentse meg, hogy az egész had nem tudja mire vélni cselekedetét. A vezér megjelenti a császárnak, a ki is parancsolja, hogy hivassa eleiben a basákat; — a basák eleiben gyűlnek, a császár nagy czifrán felöltözteti a leányt, a kinek is volt a neve *Erini*; a basák csudálni kezdék a leány szépségét, és a császár kérdé tőlök, hogy ha nem volt-e méltó olyan szép leánynyal három napot töltöni? Mindnyájan felkiálták, hogy igen is. A császár mondá nekik: hát mért indúlatok fel és mért gondolatok, hogy elfelejtettem volna hivatalomat? De mindjárt megmutatom néktek, hogy ha a magam gyönyörűségét szeretem is, de azt el tudom hadni, és méltó vagyok, hogy néktek, paran-

csoljak. Erre felindulván a basák ellen, a kardját kivonja, és a szegény ártatlan leánynak a fejét elüti».

Láthatni ezekből, hogy Bolyai mitsem változtatott kútforrásán, Mikes elbeszélésén. Átalakította mégis annyiban, hogy bővítette, még pedig drámai szempontból igen ügyesen. Az ő alkotása Agénor, Iréne atyja, és Géront Agénor barátja.

Különben is finom pszichologiai tapintatáról tesz tanúságot Bolyai e művében. Irénét tragikus hőssé alakítja egyetlen egy vonással: szerelmessé teszi Mohamedbe. Mohamed nem a kegyetlen, vérengző szultán, mert szereti igazán, hön Irénét, és midőn föláldozza őt, mert sorsa úgy akarja, égő sebet ver a maga keblébe is. Kár, hogy ezt a jó benyomást, a melyet ránk gyakorol, a részvétet, a melyet irányába érezünk, megsemmisíti kegyetlen tettével, az öreg Agénor meggyilkolásával.

Bolyai forrása tehát Mikes, és az az állítás, hogy a Mohamed Voltaire *Zaïre*-ja nyomán készült, a mint azt Peterdi (Prém) József *Kisfaludy Károly és Irénéje c.* tanulmányában teszi, teljesen alaptalan.

Azt igenis hiszem, hogy Kisfaludy *Iréné*-jére a *Zaïre* is volt befolyással. Arra utál legalább Leónak a Nerestánéval sokban megegyező szerepe, arra továbbá Mohamed és Orozmán féltékeny kétkedése kedvesük hűségében, arra az a jelenet is, a midőn kedvesük találkozását Leóval, illetőleg Nerestánnal ki-kémlelik.

SZILASI MÓRICZ.

HAZAI IRODALOM.

Világtörténelem a művelt magyar közönség számára: Az ókor története. Irta *dr. Ribáry Ferencz*. Első kötet. A keleti népek története. Budapest 1879. Kiadja Mehner Vilmos.

A keleti népek történetét az eddigi külföldi egyetemes történelmi művek aránylag igen röviden szokták tárgyalni; csak az új Oncken-féle vállalat fordít több figyelmet az ókor keleti népeire; és ez nagyon helyes. Ha szerző is műve *első* kötetében csupán a keleti népekkel foglalkozik, azt csak helyeselni lehet.

Ez első kötet bevezetéseül két fejezet szolgál, melynek elseje az őskor három korszakáról szól, a kő-, bronz- és vaskorszakról. Miután ezen beosztás eddig általánosan el van fogadva, nem akarok ezen szerintem nagyon helytelen felfogásról szólni, habár éppen a történelem érdekében igen sok szó fér hozzá. A bevezetés második fejezete az emberi nem eredete és beosztásáról szólva, szintén azon az úton indul, mely manap a nagy közönség számára könnyűvé tétetett. Önálló felfogást sem az egyes dolgok előadásában, sem a tények csoportosításában nem találtam.

A ókor története maga, a mennyiben ezen első kötetben foglaltatik, tizenkét fejezetre oszlik, melyekben Egyiptom, Babylonia, Assyria, Izrael és szomszédországai, Lydia, Arabia, végre az árja népek zend és hindu ágainak története tárgyalva, és a Corvin-féle világtörténelem mintájára képekkel is illusztrálva van. A beosztás helyességéről vagy helytelenségéről egyelőre nem akarok szólni, lesz arra majd későbbben jobb alkalom.

A szerző álláspontját e mű kidolgozásánál az egyes füzetek borítékján közölt, az olvasóhoz intézett felszólalásban találjuk kifejtve; ebben hivatkozik fáradságára és sok év folytán tett tanulmányaira, melyek őt, úgy hiszi, feljogosítják arra, hogy eredeti világtörténelem írására vállalkozzék; «ha e téren, így folytatja R., magyar írónak, kinek nem állnak azon tömérdek eszközök rendelkezésére, mint az angol, francia vagy német tudósnak, nem is lehet új felfede-

zéseket tenni, az előadás, az eszmemenet, a tények csoportosítása s megvilágítása mindenestre sajátom leendő.

E szavakban szerző igen érthetően és világosan jelezte álláspontját; nem akar felfedezéseket tenni, hanem azon anyagot felhasználni és feldolgozni, melyet a külföldi tudósok eddig összegyűjtöttek. — Többet nem is lehet tőle kívánni; — ha ezen szándékát ki tudja vinni, akkor meg is felelt feladatának. De nem könnyű munka azon sokféle egyes művekből, melyekben a történelem anyaga szét van szórva, azt összegyűjteni, a szükségeseket kiválogatni, és még nehezebb azokat új formába önteni, és mint egyöntetű művet közzé tenni. Pedig éppen ezt akarja szerző e művében elérni. Meg fogom kísértetni a szíves olvasó előtt kifejtetni, hogy mennyire felelt meg Ribáry úr feladatának.

A történelem megírásához nem elegendő, ha az író azon műveket ismeri, melyeket akár forrásokul, akár segédeszközökül akar használni, hanem szükséges, hogy járatos legyen azon tudományokban, melyek a történelem segédtudományainak tekintetnek; ezeknek ismerete nélkül kritikátlan és ingadozó az ő munkája. Az ókor történelme egyik segédtudománya többek közt az archaeologia is, megvárhatjuk tehát R. úrtól is, hogy ezen tudományban elég tájékozott legyen. Miután pedig a szerző műve «*Képes Világtörténet*», ebbeli jártasságát már a *képek* választásában is mutathatta, mert felteszem, hogy az, a ki e képeket választotta és megengedte, hogy azokat a történeti tények megvilágítására a szöveg közé nyomják, aligha volt más, mint dr. Ribáry. Pedig e képek némelyike olyan, hogy valóságos botrány őket komoly műben közzé tenni, és ha már képeket kellett a szöveg közé tenni, akkor a szerző kötelessége lett volna, oly képek felvétele ellen tiltakozni, melyek az archaeológiával homlokegyenest ellenkeznek. A 185. lapon lévő képen látható egy obelisz, és pedig egy *lakház* oszlopcsarnoka mellett, pedig azt szerző tudhatta, hogy az obeliszek helye a templom előtt szokott lenni, mint oly tárgyaknak, melyek a napistennek vannak szentelve, a mint a 6-ik füzethez tartozó nagy kép is mutatja. De ezen képen megint más képtelenséget veszek észre, azt t. i. hogy a sphinx arca oldalt van fordítva! Hol látott R. úr olyan sphinxet, mely «halb rechts» néz? Fordítsa a tudós világ figyelmét e felfedezésre, és az majd hálával tartozik érte. — Az ipszambuli szikla templom bejáratánál, melynek rajza a 205-ik lapon van, négy, 20 meter magas ülő szobor van; nézze meg, kérem a képet és mondja meg őszintén, hogy oly törpéknek tartja-e az egyiptomiakat, a minőknek e kép mutatja? Az én szemem mértéke szerint azon egyiptomiak vagy nubiaiak, kik a szobrok lábainál hemzsegnek,

legfeljebb egy meternyi magasak! — Eredeti az a kép, mely a 240-ik lapon a zsidók kiköltözését ábrázolja; jobb felől a zsidókhoz látszik egy templom; azt kértem, hogy ezt megnézte-e R. úr? És ha megnézte, akkor mutasson vagy a Lepsius vagy a Champollion-féle vagy akár milyen aegyptologiai műben olyan templomot, melynél a *bejárást képező pylonok* között vannak, mutasson a *főbejárás* előtt akármilyen csarnokot és végre olyan templomot, mely *egészben vére nem egyéb oszlopcsarnoknál!* És ki volt az a szerencsétlen, vakmerő építész, a ki a templom hátulját berekesztő falat oly ferdén merte építeni, hogy az minden perczben összeomolhatván, az egész oszlopos templomot romba döntheti? — De leveszem tekintetemet ama szerencsétlen templomról és íme mit látnak szemeim? Egy nagy pyramis emelkedik a menekülő zsidók háta mögött! Hihetetlen! A zsidók Gósen földjéről indulnak útnak, Gósen földje a Delta keleti részén volt, és Sukkoth, a honnan a zsidók kezdik vándorlásukat, a memphisi pyramisektől legalább is 20 mértföldnyi távolságban van — és mégis, a pyramis nemcsak hogy ott van, hanem még akkorának is látszik, mintha alig egy mértföldnyi távolságban volna! — A 258. lapon lévő képből az archaeologusok azt tanulhatják, hogy a zsidók Samuel korában már ismerték a bolthajtást, — mert a képen Samuel háta mögött van egy ilyen, — és következésképen az etruskok nem voltak az az elsők, kik a bolthajtást ismerték! — Csodálatos dolgot vettem észre, midőn a 268. l. lévő illustratiót néztem; e kép alatt azt olvasom: «Phoenicieiek fogadtatása *Tarsus* előtt», és azonnal emlékezem arra, hogy azt a képet már máshol is láttam, és pedig a Spamer kiadásában megjelent «Kapitän Mago» című műben, ott pedig a phoenicieiek fogadtatását *Tarsis*-ben ábrázolja. *Tarsus* és *Tarsis* — ha a nevek annyira hasonlítanak egymáshoz, miért ne hasonlíthatnának a képek is? Az nem baj, hogy *Tarsus* Kisázsziában, *Tarsis* pedig Hispaniában volt!

R. úgy látszik, a képek választásánál semmiféle kritikát nem gyakorolt, hanem vakon követte e tekintetben a Spamer kiadásban megjelent Corvin-féle történelmet, a mint a következő eset mutatja. E könyv 157. lapján van egy palotarom ezen aláírással: «El Kas'r (das Schloss) aus den Ruinen von Babylon». Ugyan ezen képet látjuk R. műve 127. lapján «Kazr vagy palota» aláírással, melyre vonatkozólag a 128. lapon ezeket olvassuk: «Mintegy közepét foglalja a romhalmaznak (t. i. *Babylon* romjainak) az arabok által úgy nevezett: «Kazr» vagy palota, melynek rajzát az előbbi lapon a kép adja. Óriási építmény, mely azonban valószínűleg Babylon későbbi korából származik». A többi nagy történészek, Corvint és Ribáry urat kivéve, azt

tartják, hogy ez a palota *Ktesiphon* helyén van, tehát a Tigris bal partján és hogy ez a rom I. Osroës (Chosro Anoschirwan 531—578 Kr. u.) palotájának maradéka.

A szerző más tekintetben is kimutatta, hogy mennyire megbízhatók archaeologiai adatai. A 117. lapon fehér márványról beszél, melyből a labirinth oszlopai faragva vannak és pedig Heródotból idézi ezt; ez azonban *fehér kőről* beszél, nem fehér márványról, mely *Egyiptomban elő sem fordul*. Ugyanazt kell mondanom arra nézve, a mit R. a 118. lapon említ, a *pinczéről*, melybe a bort leeresztik és az *evő eszközökről* (417. l.), melyet az egyiptomi ember R. szerint nem használt, ha tisztátalan fajbeli emberrel evett; talán csak *ezután* találnak boros pinczét és evő eszközöket; eddig tudtommal nem ismerték sem az egyiket, sem a másikat Egyiptomban.

Különös fogalma van szerzőnek az ókori festő szerekről, mint abból is látszik, a mit a 243. lapon olvashatunk. Ott szó lévén a szent sátorról, melyet Mózes Jehova számára készíttetett, azt találja R. mondani a frigyládáról, hogy erre «bisszus és bibor festésű szőnyeg borított», a miből azt kell következtetnem, hogy R. a *byssust* is *festő* szernek tartja, pedig a héber «sés» bizony nem azt jelenti, hanem *pamutszővetet* vagy finom egyiptomi *gyolcsot*; nyomban utána azt állítja, hogy a sátort «kék és piros biborszínű függöny választá két-felé!» mintha valaha «kék biborszín»-ről olvasott volna. Tudtommal a biborszín vagy *viola* vagy *rörös* volt, de sohasem kék, az első «argámán», a második «thekhléeth»-nek nevezetett.

Szerző Homert is ismeri és annak archaeologiai jelentőségét, mert a 265. lapon e költőt említi, azt állítván róla, hogy ez «minden művésziesebb csinnal készített tárgyat sidoni műnek nevez». E szerint, hogy csak keveset említsek, Achilleus paizsát a sidoniak készítették, R. szerint, mert azon csak volt művésziesebb csin, vagy azok az aranyból készített ifjak, kik Alkinoos házában égő fáklyákat tartottak, és azon ezüst és aranyból készített házőrző kutyák, — Sidonból tévedhettek a Phaiakok földjére, — bár Homer (Od. VII, 91 kk.) azt állítja, hogy mindezeket Hephaistos csinálta!

Ugyan e lapon mutatja a szerző, hogy ha akar, kritikus is lehet, mert az «csak népies mese, miszerint egy pásztor kutyája vezette volna (a phoeniczietek) ennek (a biborkagylónak) fölfedezésére», — hanem a midőn ezen mesének történeti hitelét kétségbe vonja, elfelejti esetlegesen megemlíteni, hogy ez a mese tulajdonképen mythos, és annak már régen ismerik magyarázatát, és hogy ezen magyarázat szerint, a z a bizonyos pásztor maga Melkart isten (l. Dunkert).

A metrologiában is jártasnak mutatja magát R.; a 315. l. Sala-

mon királyi udvartartásáról van szó, melyre többek közt «mintegy 460 liter liszt» kellett; a Királyok első könyvében (V, 2) azt találom, hogy a királyi udvartartásban naponta 90 «kór» liszt kellett; felteszem, hogy R. e helyet megnézte, midőn e tárgyról írt, de nem tudta, hogy egy «kór»-ban van 6 metretes, egy metretesben pedig 39,39 liter, 90 «kór» pedig annyi mint 21,270 liter!

Egészen meglepő az, a mit R. a Jehova tiszteletéről tud; ez már valóságos felfedezés. A 255. lapon azt olvasom Gedeonról, hogy ez «a zsákmányból . . . arany bálványt csináltatott Jehorának Mózes törvényeinek ellenére». A biblia azon példányában, melyet én használok, Bir. VIII, 27 csak annyi áll, *hogy bálványt csináltatott*, Jehova neve nem fordul elő, mert egyáltalában ellenkezik nem csak Mózes törvényeivel, hanem az Ó-Testamentum szellemével azon állítás, hogy Jehorának szobrot állítottak volna; — a bálványimádás abból állott, hogy idegen isteneket tiszteltek, kiknek szobraik voltak, de soha sem abból, hogy Jehovát szoborban tisztelték volna. R. azonban ezt jobban tudja, mint az egész Ó-Testamentum és azért még más helyen is említi, t. i. a 322. lapon, melyen azt írja Dan törzs területéről, hogy ott «valaha *Jehora szobra* állt»; — ha azt kérdeném, hogy hol vette R. ezen nézetét, akkor épenséggel semmit sem tudna felelni, mert ilyen szobor nincs sehol sem említve az Ó Testamentumban. Különben R. e helyen más tekintetben is kimutatta az ókorra vonatkozó ismereteinek hiányosságát, mert a ki azt mondhatja, hogy Jeroboam király — erről szól e hely — «éjszakon, *Dan törzs területén*» állította fel az egyik arany borjut, az ugyan jobban teszi, ha még meg sem kísérti a történetírást. A királyok első könyvében (XII, 29) az mondatik, hogy «Dan»-ban állította fel Jer. amaz arany borjut, «Dan» pedig nem a «törzs területe», hanem *város*, és pedig azon város, mely a *régi Laïs* helyen épült, és ez volt Izrael országának *legéjszakibb határán* (Bir. XVIII); *Dan törzsének területe pedig nyugot felé* volt a tenger közelében, a mint Józsue könyvéből (XIX, 40 kk.) kitetszik.

Nagyon tévedne a szíves olvasó, ha azt hinné, hogy R. csak ezen egy helyen mutatta ki az ókori földrajzban való járatlanságát; — van számos ilyen hely, melyből R. ebbeli tudományos képzettségét meg lehet ítélni. Abban a rendben fogom a tévedéseit elősorolni, a melyben művében előfordúlnak.

A Moeris-tóról szólván, R. annak geographiai fekvését e szavakkal akarja meghatározni (115. l.): «Memphis városával szemben a libyai hegláncz rögtön megszakad és meredek falai közt egy völgyre nyújt kilátást, mely mind jobban kitágul nyugat felé. E völgyet akarta a király egy óriási víztartó medenczévé alakítani», stb. E szavak sze-

rint a Moeris-tó Memphiszhez épen nyugatra esik, *pedig ezen a tájon épen a piramisok állnak*, tehát a tó számára nincs ott hely. Tessék R. úrnak akár mily térképet, pl. a Lepsius-féle mű első kötetéhez tartozót megtekinteni, majd meggyőződik arról, hogy a Moeris-tó nem Memphissel szemben, hanem ahhoz délnyugatra volt.

A 125. lapon az Euphrates és Tigrisről azt olvassuk, hogy ezek «Bassora városnál egyesülnek». A mint én tudom a dolgot, a két folyó Bassorától éjszakra legalább tíz mértföldnyi távolságban egyesül.

Khaldaeáról is csodadolgokat tud R. (126. l.) «Khaldaea területének nagysága mintegy 2,200 □ mfd, tehát valamivel nagyobb, mint a tulajdonképi Angolország. Az ókorban több neve volt, a semieknél az egész terület: *Aram-Naharaim*, a bibliában *Kaszdim* vagy *Sineár*; a görögök *Mesopotamiának* nevezték; de mind a négy név ugyanazon jelentéssel bír, s két folyam közti térséget jelent». E szavak a tudatlanság egész tárházát képezik. 1. Khaldaea sokkal kisebb mint a tulajdonképi Angolország, a mint azt pl. a Scheda-féle «Generalkarte von Europa» mutatja; — 2. a bibliában Khaldaea nem nevezetik Kaszdim-nak, e szó a *nép neve* = khaldaeusok, — hanem «éres-Kaszdimnak» = a khaldaeusok földje; — 3. e kifejezés «Aram Naharaim» a bibliában is fordul elő, tehát nem csak a «sémieknél» és *nem Khaldaea neve*, hanem = Mesopotamia, azaz az Euphrates és Tigris közének a méd falig *Chaldaea északi határáig* és így 4. Mesopotamia nem Khaldaea neve; 5. a görögök nem «Mesopotamiá»-nak nevezték Khaldaeát, hanem *Babylonia*-, *Assyria*- vagy *Chaldaia*-nak l. Herod. I. 193. és Berossos fr. 1. (Müller Fr. H. Gr. II. p. 496); 6. e négy név nem bír ugyanazon jelentéssel és nem jelent «két folyam közti térséget» — mert a) Kaszdim, mint előbb mondtam, a *nép* neve, b) Sineár jelentése nem tudatik, c) Aram-Naharaim nem jelent «folyó közt» hanem = a két folyó melletti Aram.

A 154. lapon azt mondja R. Ninivéről, hogy az «a Zab torkolatánál, a mai Mosszul városának átellenében» volt; itt R. elfelejtette megmondani, hogy a «*nagy Zab*»-ra gondol, ez nem nagy baj; — de elfelejtette azt is, hogy sem Ninive, sem Mosszul nincsenek a Zab torkolatánál; és hogy csakugyan nincs ott, hanem jóval felebb, azt láthatja a Pressel-féle *eredeti* térképekről, melyek a m. földrajzi társulat birtokában vannak.

Palaestina földrajza R. előtt, ha szavaiból akarok itélni, tökéletes terra incognita. A 159. lapon azt mondja az Orontes folyóról, hogy az «Antiochiánál keresztül törvén a *Libanon* hegységen, a tengerbe ömlik». Erre azt mondom, legyen szives az olvasó valamely nagyobb méretű térképet kezébe venni, pl. a Petermannét, és meg-

látja, hogy a Libanon nem terjed Antiochiáig, és akármelyik ókori térkép meg fogja azt is mondani, hogy az a hegység, mely mellett az Orontes a tengerbe ömlik, a Kasios hegység. — Ugyancsak a 159. lapon ugyancsak a Libanon hegységéről azt állítja R., hogy «az Orontes folyó torkolata és a Karmel előfok közt éri el a Libanon hegység legnagyobb magasságát»; — az Orontes torkolata és a Karmel hegye legalább 3 foknyi = 45 mföldnyi távolságban vannak egymástól, a Libanon pedig alig felényi hosszú! De ez egy esetben tudom R.-t menteni, mert nem ő a hibás, hanem Duncker vagy jobban: Duncker szedője, mert itt (I⁴, 250. l.) ez áll: «Zwischen der Mündung des Orontes und dem Vorgebirge Karmel . . .», s itt Orontes sajtóhiba e h. *Leontes*!! De R. urat az ilyenek nem ejtik zavarba! — Még azon a lapon ezt is olvasom: «később innét (Galilaeából) párhuzamos domborok zárnak körül termékeny erdőkoszorúzott völgyeket, ez Szamária területe (l. a képet a túloldalon).» Én nézem csakugyan a képet a túloldalon, és azt olvasom alatta: «Tájék a Libanon hegységben» — és ebből az látszik, hogy R. Szamáriát a Libanon hegységben képzei!! Melléklelesen említve, Sidon városa fekvését is igen pontosan tudja R., «A szidoniak, kiknek városa Sidon . . . az Orontes folyótól éjszakra a tengerparton laktak». (16. l.) Tessék Sidont az Oronteshez éjszakra keresni, mikor ehhez *délre* esik!

Palasztina földrajzára vonatkoznak a következő sorok is (252. l.): «Erre az elfoglalt terület felosztása következett. Juda törzse kapta Kánaan déli részét a Holt-tenger és Gaza város síksága közt, ettől éjszaknyugatra volt Simeon, éjszakra, Dán és Benjamin törzsek osztályrésze. Az ország közepén Efráim és Manasszes fél törzse kaptak lakhelyet, míg Isszakhár, Naftáli, Zebulon és Áser a tengerparton Karmel hegyétől a Jezraél völgyeig telepedtek le». Ha a Menke-féle «Bibel-Atlas» 3-ik, vagy a Spruner-Menke-féle «Atlas antiquus» 3-ik, vagy végre a Bunsen-Lange-féle «Bibelatlas» 7-ik lapját nézem, akkor azt látom 1. hogy Simeon törzse Juda törzséhez *nem éjszaknyugatra*, hanem *délnyugatra* lakott, 2. hogy «a Karmel hegyétől a Jezraél völgyeig» *nincsen tengerpart*, 3. hogy sem Zebulon, sem Isszakhár, sem Naftáli törzse *nem lakott a tengerparton*, hanem csak Áser törzse, 4. Naftáli törzse nem érte el sem a Karmel hegyét, sem a *Jezreel* (ez a helyes) völgyét.

Jerusalemről ezeket írja R.: «A város maga három magaslaton feküdt, keleten volt a *Moriah* hegye, melyet a Kidron patak völgye és Hinnon szakadékos torkolata választ el a nyugati Millo és Szion magaslatoktól . . .» Jerusalem eddigi, de különösen legújabb térképére (Zimmermanntól, 1. lap) hivatkozva, azt állítom: 1. hogy a Kidron

patakja *nem benn a városban* folyt, hanem ahhoz *keletre*, 2. hogy a Kidron patakja a *Moriah*-t nem választotta el a Szion és Millótól, hanem az olajfák hegyétől, 3. hogy a Hinnom (sic!) nem volt «szakadékos torkolat» hanem völgy, mely, mint némelyek gondolják, Hinnom nevezetű embertől vette nevét; e név teljesen így van: gėj b'néi Hinnom = Hinnom fiainak völgye, 3. e völgy nem volt a városban magában, hanem képezte ennek *déli* határát; a mi e völgyön túl volt, az már Benjamin törzsének birtoka volt.

Egyiptom földrajzára vonatkoznak azon kívül a mit már említettem, a következők. A 77. lapon olvashatunk «Syene és Elaphantine szigetek»-ről, a 186. lapon «Syene és Elephantine városok»-ról; én úgy tudom, hogy Syene a város és Elephantine a sziget, habár R. a 109. lapon azt említi, hogy Elephantine város.

Naucratis város fekvésére nézve is ingadozik R.; a 423. lapon azt mondja: «[Ahmesz a görögöknek] *Memphis közelében*, nagyobb területet adott . . . birtokul, hol a gyarmatosok a virágzó Naucratis várost alapították», és ebből kiindulva, azt kellene hinnünk, hogy Naucratis Memphis közelében volt; de ennek R. maga mond ellent a 130. lapon ezt írván: «Pszammetik király és utódai a *Nílus torkolatánál* Naucratis alapítását a görögöknek megengedték», pedig az sem helyes, mert *a torkolat és Memphis között* feküdt Naucratis.

Irán földrajzára vonatkozólag a 462. lapon ezeket olvassuk: «A legelső zend állam keleti Iránban alakult . . . s különösen Baktra város és vidéke volt, mely először említettetik a hagyományokban mint szervezett királyság»; — ehhez vesszük azt is, a mi a 457. lapon áll: «E hegység (t. i. az Elboruz) hossza keletféle mintegy 80 mfd, hol a Hindokhus hegység nyugati nyújtványával, a régi Paropamisus vagy Khorazani hegységgel ér össze. *Ezen egész hegyláncz képezte Irán határát éjszak felé.*» Ha a Paropamisus *Irán éjszaki határa*, akkor okvetlenül azon tartományok, melyek keleti Iránban vannak, ezen hegyláncztól *délre* vannak, és így a legrégibb zend állam is, Baktra, a Paropamisushoz *délre* van, — ezen tartomány pedig a Paropamisuson túl, éjszakra van hozzá! Tehát vagy azt kell mondani, hogy nem a Paropamisus Irán éjszaki határa, ezt pedig lehetetlen állítanunk, ha csak futó pillantást vetünk Kiepert új térképére, vagy azt, hogy Baktra nincsen Irán fősíkján, *hanem ahhoz éjszakra*, és ez a helyes.

Az Indus folyóról ezt írja R. (593. l.): «Először is egy szűk hegynyíláson nyugat felé folyik Tibetben, azután kitágul a völgy, az Indus folyam egy tágas hegyatlanba jut, a Kasmir gyönyörű völgyébe . . . Ezt elhagyva merész kanyarodással délnek fordul . . . stb.» Én a Stieler-féle Atlas 64. számú térképére hivatkozván,

azt állítom, hogy az *Indus nem folyik a Kásmír völgyén keresztül*, hanem megkerüli azt éjszak és nyugat felől.

R. önállótlanágát az ókori földrajzban mutatják a következők is. *Nisibis* városának nevét a 261. lapon Niszibnek írja, a 247. lapon áll *Hieropolis* — *Hierapolis* (= Bambyke) helyett; 262. lapon *Hekatonpylae* helyett *Hekatonpolis*-t ír, Samothrakét a 277. lapon Samothracia-nak nevezi, a 319. lapon *Guezer* városáról beszél, holott annak neve *Giezer*, és a 312. lapon *Mácsa* városa díszleleg, melynek becsületes neve *Maacha*, az 594. lapon pedig azt tudatja a világgal, hogy Indiában az öt folyó vidéke «perzsa nyelven *Pencsab*» !!

Ily népszerű műben, minő R. Képes Világtörténete, nem igen van alkalm a szerzőnek arra, hogy chronologiai ismereteit is felmutassa; R. azonban mégis néhány helyen megmutatta, hogy mennyire jártas a chronológiában. A 108. lapon beszél a «Sothis» *csillagzatról*, nyilván feledékenységéből, mert az előtte való sorban helyesen említi a Siriust mint csillagot. Ugyanazon lapon egy új csillagászati terminus technikust is találunk «a valóságos év» e h. «tropikus év».

R. ismeri az assyr-babyloniai chronologia forrásait is, mert a 281. lapon beszél «két chronologiai táblázat»-ról, «melyeknek egyike a híres Ptolomaeus-féle kánon, mely az úgynevezett *Nabonaszar* aera-ját vagyis időszámítást foglalja magában»; csakhogy e kánon nem chronologiai kánon, hanem *csillagászati*, és czélja nem is chronologiai adatokat gyűjteni, hanem csillagászatiakat. — A 282. lapon így folytatja R.: «Ezt kiegészíti és megerősíti azon chronologiai tábla, mely Ninive romjai közt taláztatván . . .» stb. Itt is az látszik, hogy R. nem ismeri a tényállást, mert nem *egy* tábláról van itt szó, hanem *hét*ről, melyek a földogra nézve ugyan egyeznek egymással, de kisebb-nagyobb eltéréseket is tüntetnek fel (L. Smith, Eponym Canon, p. 27 k.).

A 241. lapon az izraeliták kiköltözését és az ezzel összefüggő chronologiai adatokat említve, R. nem meri határozottan kimondani, hogy mikorra eshetik a kiköltözés, hanem «e néhány adattal csak a történeti időszámítás nehézségeit» akarta kimutatni; — én ebben csak önállótlanágának bizonyosságát látom, és ugyancsak e mellett bizonyítanak R. szavai is a 254. lapon: «A „birák könyve“ nem is azon czélból iratott, hogy a zsidó nép történetét adja vissza rendszeresen a beköltözéstől a királyság megalapításáig. Az egyes birák kormányzási ideje csak azért látszik odaszúrtnak, hogy azon *ötszáz évi* időszakot betöltse». Azt kérdem, hogy miféle 500 évi időszakról beszél R.? Maga mondotta a 242. lapon, hogy a hagyomány szerint 480 év folyt le a kiköltözéstől a templom felszenteléséig, most egyszerre ke-

rekszámban beszél — ötszáz évről. De nyilván való dolog, hogy ezen 480 év nem esik egészen a birák korára, mert abból tle kell vonni a 40 évi pusztai tartózkodást, Józ sue idejét, 25 évet, Samuel, Saul és Dávid idejét, a hagyomány szerint körülbelül 100 évet, összesen tehát 165 évet, *marad 335 év* a birák kora számára, de nem 500 év!

Lydia chronológiájáról szerző (426. k. l.) azt mondja, hogy az Athyadok dynastiáját «az 1200 év körül a Heraklidák váltották fel», továbbá: «A Heraklidák uralkodó háza mintegy 800 éven át birta a főhatalmat Lydiában», végre «a Mermnádok dynastiája, mely 689-ben jutván a trón birtokába» stb. Számítsuk ezen utolsó évszámhoz, a 689-hez a Heraklidák uralkodásának idejét, a 800 évet, akkor kapjuk az 1489-ik évet, mint a melyben «a Heraklidák váltottak föl» az előtök való dynastiát, — R. pedig, mint idézeteiből látszik, maga magának mond ellent az «1200 év körül» kitételrel. Ezen chronologiai jártassághoz, azt hiszem, nem kell kommentár!

Ribáry művében sokszor hivatkozik az ókori történet forrásaira, és a publikum előtt e hivatkozás mindenestre nagy súlylyal bir, mert R.-t oly tudósnak tünteti fel, a ki forrásait nem csak név szerint ismeri, hanem használni is tudja. Lássuk, úgy van-e?

Kétség kívül az ókori történeti források között kiváló helyet foglal el az Ó-Testamentom és az olvasó méltán megvárhatja egy történeti mű szerzőjétől, hogy az abban foglalt iratokat ismerje és pontosan használja. R.-nál ezen várákozás nem teljesül. A 254. lapon a Birák könyvéről szólván, azt mondja: «E könyv dalok és legendák gyűjteménye», pedig *egy* dálnál, vagy jobban mondva, *egy* éneknél nincs több benne. — Salamon műveiről szólva (317. l.) ezeket mondja: «Háromezer közmondás tulajdoníttatik neki, ezerötszáz éneket alkotott; de ezek nagyobbára elvesztek, az *énekek éneke*, a *közmondások és a bölcseség könyve különböző korzakokban irattak*». Ezen utolsó szavakban R. nyilván azt akarja mondani, hogy a nevezett művek Salamonnak tulajdoníttatnak ugyan, de nem tőle erednek, hanem későbbben és pedig különböző időben irattak, — úgy a mint R. ezt kifejezte, nem igen lehet megérteni. De ezen stilaris hibánál sokkal nagyobb az, hogy Salamon iratainak még a címjéet sem ismeri pontosan; «az énekek éneke» ugyan helyes elnevezés, a «közmondások» helyett talán jobb lett volna a «példabeszédek könyvé»-ről beszélni, úgy legalább ráismerne az olvasó a címre. Olyan című könyv pedig, minőt R. harmadik helyen említ, nem is létezik, «a bölcseség könyve» nem létezik, — de létezik «Salamon bölcsesége» című *görög nyelven* írott, *apokryphikus* könyv! Az Ó-Testamentom *kánonjában* még egy irat található, melyet R. nem is említ, az u. n. «Koheleth» vagy Prédikátor

könyve. — De ő nem csak hogy ezeket nem ismeri pontosan, hanem még mikor az Ó-Testamentumból szóról szóra idéz, akkor sem tartja érdemesnek a forrást használni, mint pl. azon helynél látszik, melyet a 421. lapon Jeremiás profétából idéz. Ez úgy, a mint R.-nál olvassuk, nincsen a prófeta könyvében, hanem egyik része Jer. XLIII, 11, másik része XLIV, 30 található. R. e két különböző helyet egybe olvasztotta!

A mi történészünk még a bibliai történetet sem tudja, annál kevésbé meríti azt magából az Ó-Testamentumból. A 238. l. elbeszéli, hogy midőn a király leánya Mózeszt a nád közül kivette, «anyja előlép, és önmagát ajánlja a gyermek dajkájául». II. Móz. II, 4 kk. az áll, hogy a kisedet *nénje* lépett elő, és ez hívta oda az anyját. Továbbá ugyanazon a lapon ezt olvassuk: «*A biblia ugyan nem mondja, de a zsidó népnél fenmaradt a hagyomány, hogy Thermuthisz herczegnő a gyermeket fölnevelteté, az egyiptomi papság titkos tanaiba beavatatá s egyéb tudományokra is taníttatá.*» — Szerintem a biblia igenis mondja, hogy Pharao leánya a kisedet felnevelteté és taníttatá I. II. Móz. II, 10. és Zsid. XI, 24. k.

Manethont is úgy idézi R., mintha ismerné és forrásul használná; így a 110. lapon Nitokrisról azt mondja, hogy «Manetho rózsaszínű szép hölgynek nevezi őt»; ezt a költői helyet nagy kíváncsisággal kerestem Manethon töredékeiben, de hiában, mert nincs meg ezekben, — de igenis *meg van* Eusebius chroniconjának örmény fordításában, hol szőke, rózsás arcú hölgynek neveztetik. — Mena királyról elmondja R. a 98. lapon, hogy «gyászos véget ért, mert egy víziló fogai közt lehelé ki életét 63 éves korában». — Mena haláláról Manethon tesz említést (Müllernél, II, 539. l.); de azt mondja, hogy *uralkodásának* 60. (vagy 62.) évében halt meg, — világos, hogy R. itt Manethon után akart indulni, de megelégedett azzal, hogy a forrás ismerete nélkül csak úgy gondolomra idézte. — Egy másik, Manethonból származó chronologiai adat a 171. lapon olvasható: «Ekkor kezdődött, úgymond (Josephus Flavius), a harc a hikszoész királyok és a thebaei fejedelmek közt, mely 150 évi tartott» — ezen 150 évet *nem említi Josephus Flavius*, és R. is a 180. lapon maga magának ellent mondván, ezeket írja: «... csakis Josephus Flaviusban birjuk Manetho után a küzdelemnek némi zavaros előadását. Akkor — úgy mond — Thebae és más nemzetek fejedelmei (hak) háborut viseltek a pásztorok ellen, s hosszas s kemény volt a harc a két fél közt. Egy más kütfő, szintén Manetho nyomán «150 évre teszi a harcok idejét.» — Látni való, hogy R. sem Josephust, sem Manethont nem ismeri, különben nem állítaná egyszer azt, hogy Jos. Fl. említi a 150 évet,

máskor meg azt, hogy Jos. Fl. nem említi, hanem más forrás. Azonban ezen idézetben nemcsak hogy a 150 év nincs említve, hanem már annak kezdete is igen gyanús: «Akkor Thebae és más nemzetek fejedelmei» és ha megnézem Manathont (Müller II, 567. l.) ezt olvasom: Μετὰ ταῦτα δὲ τῶν ἐκ τῆς Θηβαΐδος καὶ τῆς ἄλλης Αἰγύπτου βασιλέων, — ime láthatja a szíves olvasó, hogy Josephus «a többi Egyiptom királyairól» szól, ezen kitétel pedig R. szerint annyi mint: «más nemzetek fejedelmei:» Jól tud görögül!

Herodotust is igen sokszor említi R., de hogy mily pontosan érti ezt az író, azt mutatja a 420. lap, hol Afrikának körülhajózásáról szólva, ezeket mondja R. «Az egyiptomi papok beszéltek el e tényt Herodotnak, azt állítván, hogy midőn a hajósok egy bizonyos vonalon túl mentek, a nap nekik jobb kéz felől kelt föl, s ezt, úgy mond a jó öreg Herodot, ha valónak tartják is, én nem hihetem; holott épen e körülmény tanúsítja, hogy a hajósok az egyenlítő vonalán túl menvén, megkerülték a «Jóremény» fokát, s éjszának haladva, a napot csakugyan jobb kéz felül látták fölkelni.» Ezen idézetből azt következtetem, 1. hogy R. nem ismeri pontosan Herodotust, 2. hogy nem érti őt. — R. azt mondja «hogy midőn a hajósok egy bizonyos vonalon túl mentek». Herod. IV, 42 erről hallgat, mert azt a bizonyos vonalat nem ismerte. R. azt mondja, «hogy a nap nekik jobb kéz felől kelt föl», Herod. i. h. azt mondja: τὸν ἥλιον ἔρχον ἐς τὰ δεξιὰ, tehát a nap felkeléséről nem szól. Olyan oktalant nem is gondolhatott Herod. külön kiemelni, hogy «a nap jobb kéz felől kelt föl» akkor, mikor éjszak felé haladtak; hiszen azért nem volt érdemes Afrikát körülhajózni, ha Egyiptomból Phoeniciába hajóztak, akkor is jobb kéz felől kelt föl a nap! Herodot azt akarta mondani, hogy nyugotnak menve, jobb kéz felől volt a nap, és ez azt jelenti, hogy az egyenlítőhöz délre voltak, úgy hogy a napot éjszak felé is látták.

Hogy R. Herodotust nem ismeri pontosan, annak tanubizonyossága a 192. lap, a melyen Sesostrisről van szó; «A mondák, melyeket Herodot . . . felőle hallott . . .» stb., és ezek után olvassuk Sesostris fiatal kora történetét, — melyet nem Herodot, hanem Diodorus Siculus beszél el I, 53, 2, pedig Diod. Sic. egy szóval sem említették. Ez utóbbi író más helyen idézi R., a 246. lapon, a hol a syriai népek vallásáról szólva, Sanchuniathon idézi, kinél a phoeniciai vallást «legjobban találjuk rendszerbe szedve», de ennek eredeti munkája elveszett, sőt még görög fordítása is, melyet byblosi Philo eszközölt, «és e tekintetben csak sicíliai Diodor csonka tudósítására vagyunk utalva» — Sicíliai Diodor pedig Sanchuniathonnak még csak nevét sem említi, annál kevésbbé ad «csonka tudósítást» az ő rendszeréről; a mi még megvan

Sanch.-ból, azt Eusebius (Praep. Evang.)-ból ismerjük, l. Müller, Fr. H. Gr. III, 565. kk. II.

Hasonló pontossággal ismeri R. Homert is; p. o. a 277. lapon «a maionok (lydek) és a tyrsenek» is említettnek azok közt, «kiket Homeros felsorol», — tessék csak megmondani, hol?! Ugyanazon a lapon ezen nevezetes hely található: «Már Homeros említi a férfias jellemű *amazonokat*, kik a phrygek-től keletre laknak, . . . a trójai háborúban segélyére jönnek a trójaiaknak, s a görögök ellen vitézül küzdenek, míg Achilles királynéjakat, *Penthesileiát* párbajban meg nem győzi. Későbbi költők és történetírók . . . » stb.; ez tehát Homer után van elbeszélve; csak az a baj, hogy sem Penthesileia, sem párbaja, sem halála nincsen említve Homernél, hanem későbbi költőknél, p. o. Quintus Smyrnaeusnál.

Ugyancsak a 277. lapon ezt is olvassuk: «A hős Agamemnon leánya, Iphigenia is Artemis papnője volt Taurisban, míg *bátyja*, Orestes őt meg nem szabadította, mely rege *Sophocles* remek drámájának «Iphigenia Taurisban» tárgyát képezi.» A szíves olvasó ezen sorokból azt tanulhatja: 1. hogy Orestes Iphigeniának *bátyja* volt, nem pedig öccse, mint eddig gondolta a világ, és 2. bámulj kedves olvasó! hogy *nem Euripides írta ezt a drámát, hanem Sophocles!*

Egy lapon csak elég a jóból ennyi?

Mindezekből, melyeket eddig felhoztam, világosan látható, hogy a Képes Világtörténet igen számos fogyatkozást és hibát mutat föl az archaeologia, chronologiai, földrajz és források ismeretében. Mindazonáltal a történelem mégis létre jött, megvan, — csak az a kérdés, hogy miképen? A hol a részletekben annyi hibát találunk, ott az egésze nézve sem mondhatunk kedvező ítéletet, mert a ki a történet egyes részleteit kellő pontossággal nem ismeri, az nem képes saját erejéből egy összefüggő történelmi mű megírására. Ha mégis vállalkozik az illető egy nagyobb mű megírására, akkor az ő műve csak compilatio lehet. De van jó, és van rossz compilatio, és azok után, a melyeket eddig elmondottam, képzelheti a szíves olvasó, hogy R. műve a compilatio melyik fajához tartozik.

R. a következő műveket használta leginkább műve megírásánál: 1. *Maspero*, Histoire ancienne de peuples de l'Orient, 2. *Lenormant*, Manuel d'Histoire ancienne de l'Orient, 3. *Rawlinson*, G. The five great Monarchies of the ancient eastern world, 4. *Duncker*, Geschichte des Alterthums.

Ezen művek segítségével jött létre a «Képes Világtörténet» de nem akképen, hogy az azokban lévő anyagot és adatokat, mint ígérte volt, saját felfogása szerint felhasználta, hanem úgy, hogy egész hosszú

darabokat kürt R., a nélkül azonban, hogy csak egy szóval is említette volna, hogy egyáltalában használja a nevezett külföldi írókat.

Ezen állításom, illetőleg vádom bebizonyítására elég leendő, ha egynehány helyet a fent említett művekből ide iktatok, melléje állítván Ribáry feldolgozását.

1. Maspero 6. l.

Jadis toute la partie du pays d'aujourd'hui, connue sous le nom de Delta, était recouverte par les eaux : la Méditerranée venait baigner de ses vagues le pied du plateau sablonneux que domine la grande Pyramide.

8. l. Une vallée qui est sortie tout entière du sein des eaux et qui se trouve chaque année envahie par elles, ne peut nourrir qu'un nombre assez restreint d'espèces végétales. Le sycamore et plusieurs sortes d'acacias et de mimosas y prospèrent; le grenadier, le tamarin, l'abricotier, le figuier ornaient les jardins . . . Deux espèces des palmiers viennent presque sans culture, mais aucune de nos grandes essences européennes ne s'est acclimatée dans la partie de la vallée plus spécialement connue des anciens.

15. l. L'Égyptien était en général grand, maigre, élancé. Il avait les épaules larges et pleines, les pectoraux saillants, les bras nerveux et terminés par une main fine et longue, la hanche peu développée, la jambe sèche; les détails anatomiques du genou et les muscles du mollet sont assez fortement accusés, comme c'est le cas pour la plupart des peuples (16. l.) marcheurs, les pieds longs, minces, . . . La tête, souvent trop forte pour le corps, présente d'ordinaire un caractère de douceur.... Le front est carré, peut-être un peu bas, le nez court et rond; les yeux sont grands et bien ouverts, les

Ribáry 74. l.

Memphis városától északra kitégő a völgy s kezdődik a Delta képződése. Hajdan a Földközi-tenger hullámai nyaldosták azon homokos fensíkot, mely a nagy gulákon túl emelkedik.

76. l. Oly terület, mely az áradmány által emelkedett ki, s mely évenként a folyam árjainak van kitéve, csakis meghatározott számú növényeket teremhet. A fák közül leginkább a szikomorák, az akácziak különböző fajtái és a mimosák tenyésznek, granátalma, tamarisz, őszibarack, fügef és kajszinbarack díszítik a kerteket. Két neme a pálmáknak nő leginkább a völgyben, de a mi erdei tölgyeink egészen ismeretlenek voltak a Nilus völgyeinek régi lakóinál.

78. l. A régi egyiptomi általában magas, nyulánk termetű és sovány volt, széles, erős vállal, domború mell; izmos karja finom hosszú kézfejen végződött, széles csipő, szikár lába vala, térdeinek és inainak izmai eléggé ki voltak fejlődve, lába kicsiny, hosszukás és lapos, mint oly népfajnál, mely sokat gyalogol. Feje a testhez aránylag nagy, homloka alacsony és széles, szögletes orra rövid és gömbölyű, nagy és nyílt szeme, arczai teltek, ajkai vastagok, de nem kifordítottak mint a szerezsené, szája széles, mely rendszeren (79. l.) fájdalmas mosolyt tükröz vissza.

joues arrondies, les lèvres épaisses, mais non renversées; la bouche, un peu longue, garde un sourire résigné et presque douloureux.

27. l. Au commencement était le *Nou*, l'Océan primordial, dans les profondeurs infinies duquel flottaient confondus les germes des choses. De toute éternité, Dieu s'engendra et s'enfanta lui-même au sein de cette masse liquide sans forme et sans usage. Ce Dieu des Égyptiens était un être unique, parfait, doué d'une science et d'une intelligence certaines, incompréhensible à ce point qu'on ne peut dire en quoi il est incompréhensible. Il est le «un unique, celui qui existe par essence, ... le seul générateur dans le ciel et sur la terre qui ne soit pas engendré; le père des pères, la mère des mères.» Toujours égal, toujours immuable dans son immuable perfection, toujours présent au passé comme à l'avenir, il remplit l'univers sans qu'image au monde puisse donner même une faible idée de son immensité; on le sent partout, on ne le saisit nulle part.

131. l. *Au nord et à l'est de l'Égypte*, sur l'immense étendue de territoire comprise entre la Méditerranée, la mer Noire, le Caucase, la Caspienne, l'Indus et les mers qui baignent les côtes méridionales de l'Asie, s'agitaient confusement des nations d'origine divers, pour la plupart inconnues aux premiers pharaons. ... Quelques-unes de ces nations sans nom encore et sans histoire appartenaient sans doute aux races primitives qui couvraient le sol à des époques si reculées, qu'il appartient au seul géologue d'en rechercher la durée. *Mais le plus grand nombre d'entre elles se rattachaient*

83. l. Kezdetben vala a *Nut* az ős ocean, melynek mérhetlen mélyében a dolgok csirái rejtlettek. Az isten e híg tömegben, melynek sem alakja, sem mozgása nem volt, öröktől fogva teremti önmagát. Az egyiptomiak ezen istene az egyedüli tökéletes lény, értelemmel és észszel fölruházva, ki annyira megfoghatatlan, hogy még az sem mondható, miben megfoghatatlan. «Ő egyes egyedül létezik lényegénél fogva, az egyedüli élő a természetben, az egyedüli teremő az égen és a földön, a ki nem teremtetett, az atyák atyja, az anyák anyja.» Mindig egyenlő és végtelen az ő tökéletességében, mozdulatlan, ki a múltban és jelenben egyaránt jelen van, ki a mindenséget betölti, anélkül, hogy bármely kép gyöngé fogalmat adhatna végtelenségéről. s a kit, bár mindenütt érezzük is, soha felfogni nem lehet.

123. l. Egyiptomtól keletre, a védfalán túl a Földközi tengertől az Indus folyamig egyrészt a Kaspi tenger, Araltó s az Oxus folyam, másrészt az indiai ocean közt igen különböző származású és műveltségű népek bolyongtak, egészen ismeretlenek az egyiptomi ó- és középkori birodalom faraói előtt. ... Nehány e népek közül e világrész azon ős lakói közé számítandó, kikről csak a geologia adhatna fölvilágosítást, mert életök a történelem előtti kőkorszakba esik. *De lassankint föltűnnek ama nemesebb fajú népek is, melyeknek hagyományait, mondáit és tetteit már a történet-*

à des races plus nobles et plus fortes, distinctes de langue, de mœurs et de tendances, unies cependant par un fond commun de traditions. Toutes gardaient, mêlé aux vagues légendes de leur enfance, le souvenir d'une première patrie, où leurs ancêtres avaient vécu avant de se disperser. C'était une haute montagne ou plutôt un immense plateau, carré de figure, et si élevé qu'il était comme suspendu entre terre et ciel. . . Là était le nombril du monde et le berceau de l'humanité.

írás is feljegyezte. Mindannyian mondaikban fentartották egy boldogabb ős haza emlékét, a honnan őseik kiindultak. Ezen ős haza egy magas négyszögű fensíkot képezett, mely magas helyzeténél fogva mintegy az ég és föld között függni látszott. Ez a köldöke a világnak és bölcsője az emberiségnek.

R. Maspero művét azonban nem csak igen számos helyen, melyeknek csak egy kis részét idéztem, írta ki, hanem az egyiptomi történelemre nézve Maspero beosztását is követte, mely ellen alig ha lesz valakinek kifogása, mert Maspero beosztása igen czélszerű.

Maspero.

Chap. Ier *L'Égypte primitive* :
Le Nil et l'Égypte. Origine des Égyptiens, les nomes, de la religion. *Etablissement de la monarchie historique.*

Chap. II. *Période Memphite.*
Ména et les dynasties Thinites.

Les trois premières dynasties Memphites et l'époque des Pyramides.

La littérature égyptienne dans la période Memphite. De la VIe à la XIe dynastie.

Chap. III. *Période Thébaine.*

La XIe dynastie, débuts de la puissance Thébaine. La XIIe dynastie ; conquête de la Nubie ; le lac Moeris.

De la XIIIe à la XVe dynastie.

Ribáry.

I. Fej. Egyiptom őskora, a királyság alapítása. A Nilus völgye. Az egyiptomi nép eredete és küljellege. Az egyiptomi nép vallása.

II. Fej. A pyramisok kora.
A királyság alapítása, a két első dynastia.

A három memphisi uralkodó ház.

Egyiptom irodalma a memphisi uralkodók korában. A hatodik dynastia uralma s az ország hanyatlása.

III. Fej. Egyiptom történelmének középkora.

A XI. és XII. dynastia. Moeris tava és a labyrinth.

A hanyatlás kora a XIII. és XIV. dynastia alatt s a hiksózsz uralom.

Maspero könyvének használatából magyarázható ki egy néhány dolog, melyet előbb csak röviden érintettem, t. i. a *Gizezer* és *Mársa*

városok nevei; *Gieser*, így írva, a franczia kiejtésben egész más név lenne, azért írja Masp. azt a nevet *Gueser* nek, és ezen orthographia átmént a «Képes Világtörténet»-be is. A másik város neve Masp.-nél »Maacha» — ezt R. «Mácsa»-nak olvasta és így rajta is maradt e városon új neve!

2. Rawlinson művét használja R. különösen Babylonia és Assyria történetében, melyben a mi nem Rawl.-ból van véve, nagyobb-részt Maspero nyomán iratott. R. p. o. az assyriai történetírássra vonatkozó részt, melyben Herodot és Ktesias említetik, és melyből az olvasó azt következtethetné, hogy R. csakugyan ismeri és képes megbírálni a nevezett görög írókat, Rawlinson után írta, a mint a következőkből látszik:

Rawlinson II 45. l.

Herodotus is the earlier. He writes within two centuries of the termination of the Assyrian rule, whereas Ctesias writes at least thirty years later

He had travelled in the East and had done his best to obtain accurate information upon oriental matters, consulting on the subject, among others, the Chaldeans of Babylon. He had moreover, taken special pains, to inform himself upon all that related to Assyria, which he designed to make the subject of an elaborate work distinct from his general history He is of unimpeachable honesty, and may be thoroughly trusted to have reported only what he had heard...

Ctesias, like Herodotus, had had the advantage of visiting the East. It may be argued that he possessed even better opportunities than the earlier writer for becoming acquainted with the views which the Orientals entertained of their own past. Herodotus probably devoted but a few months, or at most a year or two, to his Oriental travels; Ctesias passed seventeen years at the Court of Persia. Herodotus was

Ribáry 280. l.

Herodot korábbi író. Ő az assyri birodalom bukása után kétszáz évvel utóbb írta történelmét, *Ctesius alig harmincz évvel később írt. . . .*

Herodot utazott keleten és meg-látszik művén, hogy gondosan tudakozódott a viszonyok felől és pedig az assyr-khaldéai ügyekről a khaldeusoktól Babylonban, melyet pontosan írt le. Assyria történetét részletesen nem adja ugyan művében, mert ezt későbbi időre halasztotta, de legalább az assyr nagy birodalom korát határozza meg. Herodot kétség kívül becsületes és igazmondó író, a ki híven közli mindazt, a miről személyesen értesült.

Ctesias a tapasztalás tekintetéből előnnyel bír Herodot felett. Ő nemcsak utazott keleten, de mint a perzsa királynak, Artaxerxesnek házi orvosa, tizenhét évet töltött a királyi udvarban s így több alkalma volt megismerkedni mind azon nézetekkel, melyeket a keleti népek multjuk felől tápláltak. Míg Herodot egyszerű utazó volt, ki legtöbbször csak alsóbbrendű emberekkel közlekedett, Ctesiasnak szabad bejárata volt az ud-

merely an ordinary traveller, and had no peculiar facilities for acquiring information in the East; Ctesias was court-physician to Artaxerxes Mnemon and was thus likely to gain access to any archives, which the Persian kings might have in their keeping (46. l.). But these advantages seem to have been more than neutralised by the temper and spirit of the man. He commenced his work with the broad assertion that Herodotus was «a liar» and was therefore bound to differ from him, when he treated of the same periods or nations. stb.

várnál, ismerte a királyság főbb embereit, tudósait, kutathatott az oklevéltárban, és behatódobban tanulmányozhatta a keleti népek történetét. De mindezen előnyöket megsemmisíté kedélyének érdekessége. Azzal kezdé történelmét, hogy Herodotot hazugnak nyilvánította, s főtörekvése volt, hogy adatai különbözzenek Herodotétól. stb.

3. Lenormant művéből vette R. az arabok és indokra vonatkozó részleteket; mindenikre egy-egy idézet legyen ide igatva.

Lenormant III 295. l.

... le roi de Saba, dans ses États propres et directs, voyait son pouvoir en notable partie contrebalancé par celui des grands vassaux dont le titre national était *cayl*. Chacun de ses grands vassaux, pareils à ceux de notre féodalité du moyen âge, était désigné par le nom du château fort où se trouvait le siège de sa puissance, précédé du mot *dhou*, «celui de, le seigneur de», par exemple: Dhoul-Raidan, «le seigneur de Raidan...» (296. l.) Au dessous des *cayls* s'échelonnait toute une hiérarchie de noblesse militaire... et dont les titres étaient: *baïn*, «illustre», *dharah*, «excellent», *watr*, «éminent»; ... Avec une organisation politique de ce genre, le pouvoir central de la royauté ne pouvait pas être plus fort que dans notre société féodale, à moins de la circonstance exceptionnelle où le trône se trouvait occupé par un prince à la main de fer qui parvenait à réduire temporairement à

Ribáry 438. l.

A mi a szabéusok közjogi viszonyait illeti, e tekintetben az állam egészen a hűbériségre volt alapítva. Szaba királyát vagy királynéját hatalmas hűbéresek környezték, épen úgy, mint a középkori királyokat. E hűbéresek elszigetelt váraikban éltek, *czimökök* voltak, és a *czimet* a birtok élé téréen, azok után *nerezették magukat*, mint *Dhul-Rajdán* annyit tett mint *Rajdán cár ura*.! . . .

Ezek(!) képezték az alsóbb nemességet, melynek fokozatai voltak, *baïn*, a méltóságos, *dharah* az excellentiás, *vatre* a kegyelmes úr czimei . . . (439. l.) Ily viszonyok közt a király központi hatalma csekély volt, ha csak vasmarkú fejedelem nem ült a trónon, a ki szigorúságával engedelmességre tudta kényszeríteni büszke hűbéreseit, kik szikla csúcsaik tetején épült váraikba zárkozva merészen dacoltak minden gyengébb kormánylyal. Egy görög utazó állítása szerint a királynak székvárosán kívül nem volt

l'obéissance les vassaux immédiats et les arrière-vassaux. Aussi, le voyageur grec Agatharchide décrit-il le roi de Saba comme vivant confiné dans son palais Il ajoute même que «le roi, du jour, où il a ceint la couronne ne peut plus sortir du palais, et que, s'il le faisait, il serait lapidé, d'après un vieil usage.» Ceci est bien évidemment une des ces exagérations si fréquentes par lesquelles les voyageurs croient pouvoir établir une règle générale d'après quelques faits observés superficiellement; car l'histoire nous fournit un certain nombre d'exemples des rois sabéens conquérants qui ne se laissaient pas enfermer à toujours dans le palais. Mais le plus grand nombre vécut en effet plongés dans les voluptés du harem etc.

Lenormant III 402 k. l.

Les Ghonds ont une mythologie particulière qui n'a rien à voir avec celles des autres nations de l'Inde, et qui paraît remonter à la plus haute antiquité. Elle est d'autant plus intéressante à étudier, qu'elle nous a conservé, suivant toutes les vraisemblances, le système de la religion jadis commune à toute cette race, abors qu'elle était encore seule à habiter l'Inde.

Ils reconnaissent un Dieu souverain existant de toute éternité, source du bien, créateur de l'univers, de dieux inférieurs et de l'homme. Mais ils admettent aussi une divinité subalterne, émanation de l'être suprême et en révolte continuelle contre lui, son opposé en toutes choses. L'un est le ciel, l'autre la terre; l'un est lumière, l'autre ténèbre; l'un est mâle, l'autre femelle; l'un est souverainement et uniquement bon, l'autre souverainement et

szabad mutatkoznia, mert alattvalói által megköveztetett, mi bizonyosan csak egy könnyelmű turista állítása lehet, mert különben nem lehetne megmagyarázni, mi módon történhetett, hogy Szababorszag királyai közt annyi hódító fejedelem volt. Hogy csakugyan a legtöbb király palotájába zárkozva, pulya és gondatlan életet élt, azon nem lehet kételkedni . . . stb.

Ribáry 569. l.

Az ősi vallás, szokások és erkölcsök azonban csakis a gonda népnél tartották fenn magokat egész tisztaságban. A többi törzsek az árja hinduk befolyása alá jutván, vallásukat is többnyire elsajátították. A gondák vallását, úgy látszik, hajdan a félsziget összes rokon fajú népei elsajátították.

E szerint a gondák egy főlényt ismernek el, mely öröktől fogva létezik, s az alsóbbrendű isteneknek, az embernek s az egész mindenségnek teremtetője. De e mellett megengedik egy alsóbbrendű istenség létezését is, mely amazzal folytonosan ellenkezik. Az egyik az ég, a másik a föld, az egyik a világosság, másik a sötétség, amaz a férfiú, ez a nő; az első a kiváló és egyedüli jó, a második az egyedüli és kiválólag gonosz lény. Amaz az életnek

uniquement méchant. L'un est l'auteur de la vie, l'autre de la mort; l'un est prodigue de tous les biens, l'autre s'applique incessamment à corrompre ces biens et à les changer en malédictions. C'est un dualisme qui rapelle, on le voit, celui de la religion de Zoroastre, mais que vient compliquer une foule de divinités innombrables, placées au-dessous du couple suprême en antagonisme, et présidant aux astres . . . , ainsi qu'à certaines occupations, comme la chasse et la guerre.

4. Duncker nyomán jár R. Syria földrajzában és a syriai népek vallásának leírásában.

Duncker I 249.

Zwischen dem Stromgebiet des Euphrat und Tigris und dem Mittelmeer erhebt sich das syrische Bergland, eine Gebirgsplatte, welche vom rechten Ufer des Euphrat allmählig aufsteigt und an der Küste am Meere steil hinabfällt. Eine eigenthümliche Thalspalte, das hohle Syrien, durchschneidet dieses Gebiet in seiner ganzen Länge von Norden nach Süden, . . . und theilt das Plateau in eine östliche und westliche Hälfte. Die Sohle des schmalen Thaies hat ihre grösste Erhebung in der Gegend der Stadt Baalbek (Heliopolis). Von hier fliesst der Orontes nach Norden . . . bis er sich westwärts wendet und bei Antiochien einen Weg zum Meere findet; . . . Zwischen steilen Felswänden eilt der Jordan reissend die Schlucht hinab, in schnellem Laufe durchströmt er die Seen von Merom und Kinneroth (Genezareth) . . . *Je tiefer die Sohle des Thaies wird, desto edlere Früchte gedeihen in der tropischen Atmosphäre desselben.* Das Gebiet der Palmenstadt Jericho, abgeschnitten von den

ura, kitől a világon minden jó származik, ez a halált hozta be a világba, s minden rossz tőle veszi eredetét. E tan, mint látjuk, a dualismus a maga teljességében, melyben szintén megvannak az alsóbbrendű szellemek jó és rossz tulajdonságokkal, melyek örökös harcban lévén az embert életének minden viszonyaiban kísérik.

Ribáry 159. l.

Syria területe, melyet a Kánaáni törzsek megszállottak, fensíkot képez, mely az Eufrattól a tenger felé fokozatosan emelkedik s a tengernél meredeken esik le a part felé. Egy mély és széles hasadék vonalát e fensíkon éjszaktól délnek, az úgynevezett Coele-Syria, völgyes Syria, mely a fensíkot keletire és nyugatira osztja. A völgy talaja legmagasabb Baalbeck (Heliopolis) városánál, innen folyik éjszakkal az Orontes, míg nem Antiochiánál keresztül törvén a Libanon hegységén, a tengerbe ömlik. Meredek sziklafalak közt délnek veszi irányát a Jordán, és miután a Merom és Genezareth taván átfoly, a Holt-tengerbe szakad. *Délnek a völgy mind jobban kitágul és gazdagon termő kertihez hasonlít.* Jericho vidékén tíz hónapig tart a nyár s a szőlő, fügefá, datolya, balzsam és a forró égöv egyéb növényei dúsan teremnek.

Winden der Hochfläche, erhitzt durch die von den Bergwänden zurückprallenden Sonnenstrahlen, trägt zehn Monate im Jahre Trauben und Feigen.

Duncker I 267. l.

Dem Moloch wurden zum Dank für den Sieg, den er verliehen, nicht nur die gefangenen Feinde häufig genug zu Tausenden geopfert, auch beim Beginn eines wichtigen Unternehmens, bei Eröffnung des Feldzuges wurde seine Gunst durch ein Menschenopfer gesucht Wenn die Saaten dorrtten, wenn Seuchen die Städte verödeten . . . wurden Menschen als Sühnopfer verbrannt.

Nur aus den Kreisen der Genossen durften solche Opfer genommen werden. Reine . . . , Kinder und Jünglinge galten, wie es scheint, als die willkommensten Opfer. Das Theuerste, was man besass, war das wirksamste Sühnopfer. u. s. w.

Ribáry 247. l.

A megnyert csata után nemcsak a legyőzött ellenség foglyai áldoztattak föl százanként sőt olykor ezrenként, hanem a hadjárat kezdetén, vagy midőn aszály, inség vagy dögvész sanyargatta az országot, a nép Moloch oltalmát csak emberáldozattal vélte megnyerhetni.

És ezen áldozatokat csak is szerettei köréből volt szabad venni. Ártatlan gyermekek, ifjak és leányok voltak legkedvesebb áldozatai, sőt engesztelésül csak is a legkedvesebb lény volt a legméltóbb áldozat stb.

Ezen idézeteket, melyekből kitűnik, hogy Ribáry a nevezett külföldi írók műveit kiírta, igen csekély számmal közöltem a szíves olvasóval; ha az ilyen helyeket, a minőket az imént idéztem, egész terjedelmökben akarnám ide iktatni; akkor R. művének egy jó nagy részét kellene a megfelelő eredetivel együtt lenyomatnom, azt pedig az olvasó feleslegesnek tartaná, miután úgy is belátta, hogy nem ráfogás az én abbeli állításom, hogy R. mások műveit felhasználja, de úgy, hogy a mit azokból merít, mint magáét árulja a tudományos világnak előtt.

Hogy mily becse van az olyan műnek, mely részletekben a hibáktól hemzseg, egészben véve pedig mások után készült, ezt kiki tudja; nem szükséges bizonyítani, hogy a komoly tudomány ilyen művet nem vall magáénak.

FRÖHLICH RÓBERT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Das Princip der Silbenwägung und die daraus entspringenden Gesetze der Endsilben in der griechischen Poesie von *Isidor Hilberg*, Wien 1879. Alfred Hölder. 8.

Ezen mű kétségtől legelső helyet foglal el azok között, melyek az utolsó évtizedekben a görög versmérés technikájáról megjelentek. — Főképp a Nonnossal és iskolájával való behatóbb foglalkozásnak köszönhetjük azon szép eredményeket, melyeket a Ludwich, Tiedke, Scheindler és mások által fölfedezett Nonnosféle verstani törvények alkalmazása által a Nonnosi iskola szövegkritikájában fel birunk mutatni; az ezekből kiinduló Hilbergféle kutatások pedig az egész görög epos technikájára és ezen uton szövegének kritikájára is új világot vetnek.

Az észleletek, melyekre Hilberg a hexametert, pentametert, a iambicus trimetert és a choliambust (de nem a melost és a meloshoz tartozó panasz-anapaestokat) illető 24 törvényét alapítja, röviden a következők: 1. A magánhangzóra végződő rövid végszótagok a spondeus által helyettesített dactylus thesiséből az idők folyamában mindinkább ki lettek szorítva. Már Homerosnál is csak az első és második spondeus thesisében vannak megengedve. Hesiodosnál az első spondeusból is száműzve vannak, úgy hogy nála alig találunk ilyen verset, mint II. XVI. 441: *ἀνδρῶν θυγερὸν ἐόντα, πάλαί πεπρωμένον ἀστυ*. Végre Nonnos egyáltalában nem tűrte meg a spondeus thesisében a rövid magánhangzóra végződő végszótagokat. 2. A más-salhangzóra végződő rövid végszótagok, későbbben szintén ki lettek szorítva a spondeusok thesiséből. Az alexandriai költők, Theokritos kivételével, a 2-ik és 4-ik spondeus thesisében már csak nagy ritkán használtak más-salhangzóra végződő végszótagot, Nonnos pedig az említett helyekről is egészen kizárta azok használatát és csak itt-ott adott neki helyet az első spondeus thesisében. 3. Az alexandriai korszakban már a hosszú végszótagoknak a thesisben való alkalmazhatása is korlátozva lett. Kallimachos és követői, Nikandros, Bion és Moschos a második spondeus thesisében csak a legnagyobb metrikus szükség esetében alkalmaztak hosszú végszótagot, míg rhodosi Apollonios és követői, Theokritos, Manethon és Maximos az ilyen versektől mint *νεῖοθι γὰρ ἡς χεῖρο κακῶν ἔτι νῆες ἀέθλων* (Ap. Rh. I. 255) épen nem írtóztak. E két irány közül a Kallimachosé győzött. A görög Anthologia egyes epigrammatikusain és az orphikus költemények pongyola (nem mint Hilberg állítja: bewusst archaisirend) költőin kívül a legtöbben Kallimachos elveit vallották, míg végre Nonnos itt is tultett elődein és nemcsak a 2-ik, hanem a 4-ik spondeus thesiséből is kirekesztette a hosz-

szű végszótagokat. Az ilyen versek mint $\omega\varsigma \ \acute{\alpha}\rho' \ \iota\lambda\gamma \alpha\iota \ \omega\upsilon \ \nu\acute{\alpha}\varsigma$
 $\varepsilon\pi\epsilon\sigma\sigma\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta \ \chi\alpha\theta' \ \acute{\alpha}\rho\mu\iota\lambda\omicron\nu$ (Quint. Smyrn. I. 401) és $\chi\alpha\iota' \ \tau\acute{\alpha} \ \mu\acute{\epsilon}\nu \ \omega\varsigma$
 $\acute{\alpha}\rho\mu\alpha\upsilon\epsilon \ \delta \ \alpha \ \iota \ \varphi \ \omicron \ \upsilon \ \nu \ \tau\omicron \rho\iota\tau\omicron\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\iota\alpha$ (ib. I. 128) Nonnosnál nem fordulnak elő. 4. A mi az arsiszt illeti, magánhangzóra végződő rövid végszótagok a hexameterben állhatnak arsisban a) az archaicus költészetben (Ilias, Odyssea, Homerosi hymnuszok, Hesiodos az Opera et Dies kivételével, a Küklikosok) kivétel nélkül, b) a többi költőnél csak metrikus szükségből (---, ----, ---- stb.) vagy pyrrhichiusi szavaknál, vagy ha az illető szó a vers elején áll. Nonnosnál még ezen utóbbi licentia sem található, nála az ilyen verset mint $\delta \ \acute{\epsilon} \rho \chi \omicron \nu \tau \omicron \rho \ \chi \tau \acute{\epsilon} \iota \nu \omicron \nu \tau \alpha \varsigma \ \alpha \nu \acute{\alpha} \mu \acute{\omicron} \theta \omicron \nu \ \delta \lambda \lambda \upsilon \mu \acute{\epsilon} \nu \omicron \nu \varsigma$
 $\tau \varepsilon$ hiába keressük. — 5. A mássalhangzóra végződő rövid végszótagok Nonnos előtt minden megszorítás nélkül állhattak az arsisban; Nonnosnál csak metrikus szükségből, vagy pyrrhichiusi szavakban vagy a vers elején. 6. Hosszú végszótagok mindig állhattak az arsisban; még Nonnosnál is csak azt a megszorítást találjuk, hogy a quantitásuknál fogva ugyan hosszú, de az accentusra nézve rövid végszótagokat (milyenek $\alpha\iota$ és $\omicron\iota$ a declinációban) nem szerette az arsisba tenni.

Ha az eddig mondottakat közös szempont alatt összefoglaljuk, azt tapasztaljuk, hogy a görög hexameter fejlődésében azon tendenciát követi, hogy idővel a rövid szótagokat meghosszabbítani, a hosszúakat pedig a thesisbe helyezni nem szereti, és hogy ezen tendentia legszigorubb kifejezését Nonnosban találta,

E törvényeknél mindenekelőtt két körülmény ötlük fel. Azt látjuk, hogy a magánhangzóra végződő rövid végszótagok alkalmazhatása hamarabb szenvedett korlátozást mint a mássalhangzóra végződő rövid végszótagoké, ezeké pedig ismét hamarabb mint a természetöknél fogva hosszú végszótagoké. Másodszor azt látjuk, hogy a rövid végszótagokkal különbözően bántak a költők a szerint, a mint magánhangzóra vagy mássalhangzóra végződtek, míg a természetöknél fogva hosszú végszótagoknál e körülmény nem tett különbséget. Ennek okát Hilberg abban találja, hogy a régi metrikusok tana szerint ha $\acute{\alpha} = 1$, akkor $\acute{\alpha}\varsigma = 1\cdot5$, $\bar{\alpha} = 2$, $\bar{\alpha}\varsigma = 2\cdot5$. Az időtartam különbsége tehát sokkal nagyobb $\acute{\alpha}$ és $\acute{\alpha}\varsigma$, mint $\bar{\alpha}$ és $\bar{\alpha}\varsigma$ közt, és innen az imént érintett sajátság.

Egy harmadik feltűnő körülmény az, hogy a rövid végszótagok korábban lettek kiszorítva a thesisből, mint az arsisból, és hogy a hosszú végszótagok csakis a thesisből lettek kiszorítva. Oka ennek az, hogy a rövid végszótagok az arsisban az ictus ereje által támogatattak, a thesisben pedig nem, a hosszú végszótagokat illetőleg pedig az, hogy a hexameterben, mint már Halikarnassosi Dionysios (de comp. verb. c. 17) és

utána Hermann (Elem. doctr. metr. p. 317) belátták, a thesis több időtartamot vesz igénybe mint az arsis. Ez oka annak, hogy a hosszú végszótag elég erővel birt még, hogy a arsis időtartamát betöltse, de később a végszótagoknak mindinkább előrehaladó elkorhadása (Verwitterung) folytán a thesisnek jóval hosszabb időtartamát betölteni már nem volt képes.

Most még csak egy kérdésre kell megfelelnünk. Hogyan magyarázható azon körülmény, hogy az ékezetlen és ékezett végszótagok közt nem tettek a költők különbséget; és mi a végszótagok gyengülésének oka? Hilberg erre a következőkkel felel: A görög ékezet, mint már Hadley és mások állították, nem jelölte a hang erejét (Stärke), hanem csak fokát (Höhe und Tiefe) és pusztán zenei fogalom. A görög hangsúlyozás rendszere eredetileg ugyanaz volt, mint a latiné, azaz: minden végszótag ékezetlen volt (ékezés alatt a hang erejét értvén), a két szótagnál hosszabb szavak pedig az utolsó előtti szótagon lettek ékeztve, ha az hosszú volt. Hogy ezen állítás csakugyan helyes, kitűnik pl. abból, hogy a iambusban a Chr. utáni VII-ik századig állhattak ékezett szótagok a vers végén, pedig a trimeter 6-ik arsisa oly gyenge volt, hogy még rövid szótagok is alkalmaztathattak benne hosszú helyett: pl. ἴσμεν γὰρ οὐδὲν τρανὲς, ἀλλ' ἀλώμεθα (Soph. Ai. 23). Hogyha tehát ugyanott ὤρονον εἰσέβαλλον εἰς ἔρρηκα á-t olvasunk (Soph. Ai. 60) fel kell vennünk. Hilberg szerint, hogy xaxú-ban az ékezett szótag nem lett nagyobb erővel kiejtve, mint ἀλώμεθα-ban a kihangzó α. Csak később, a VII-ik században, mikor az accentus már nem volt csak zenei fogalom, állott be azon törvény, hogy minden jambusnak barytonon szóra kell végződni, mely törvény a X-ik században oda lett megszorítva, hogy minden jambusnak paroxytononra kell végződni, nehogy proparoxytonon állván a sor végén, egy, bár gyenge, mellékiectus essék az utolsó szótagra.

Minthogy tehát a két szótagú oxytonák utolsó szótagja nem lett megnyomva, másrésről pedig minden két szótagú szó egyik szótagját a másiknál nagyobb nyomatekkel kell kiejteni, következik, hogy a görögök még a két szótagú oxytonáknál is az utolsó előtti szótagot nyomták még és nem kalós, bulé-t, hanem kálos-t, búle-t ejtettek. Ha már most azt látjuk, hogy Homerosnál proparoxytonák a hexameter végén állhatnak (pl. πλάγχθη ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσεν), de Nonnosnál semmi körülmény alatt nem állhatnak, és hogy Babrios sem proparoxytonáknát, sem oxytonáknát vagy perispomenáknát a sor végére nem állított, azt fogjuk következtetni, hogy a Babrios által képviselt Chr. utáni II-ik századbéli görög népnyelvben a hangerő és az accentusok által jelölt hangfok egybeestek, hogy a IV-ik századbéli

görög tudósok nyelvében (Nonnos) ezen zavar a barytonákat már megragadta, de a végszótagokra, (oxytona) még nem terjeszkedett ki; s hogy végre is csak a Chr. utáni VII-ik században lett törvénynyé, hogy hangerő és hangfok mindig egybeestek. — A görög accentuációnak ezen törvényei magyarázzák meg azt is, miért vesztették el a végszótagok kisebb-nagyobb mértékben azon képességeket, hogy a versben mint hosszú szótagok szerepelhettek. Ez Hilberg szerint onnan van, hogy az idők folyamában, mint láttuk, az utolsó előtti és harmad előtti szótagok lettek erős hangsúly által kiemelve, minek következtében a végszótagok veszítettek hangzatosságban (Klangfülle), quantitásban, és így azon képességben is, hogy mint hosszú szótagok alkalmazhattak.

Kitűnt tehát Hilberg kutatásai folytán, hogy a görög verselés technikájában a quantitas elve mellett az accentuatio elve is érvényre jutott s ezen két elvnek egyesítése az, mit Hilberg a *Princip der Silbenwägung* alatt ért.

Ezek röviden a Hilberg által fölfedezett metrikai törvényekből levonható eredmények. Hogy kutatásai nem minden tekintetben kifogástalanok, az természetes. Ludwich (*Jenaer-Litteratur-Zeitung*) és Scheindler (Z. f. ö. G. 1879, p. 412—442) okoskodásainak több gyenge oldalára utaltak, az utóbbi, ki Hilbergtól egészen függetlenül ugyanazon törvények szép számát fölfedezte, főképen arra figyelmeztet, hogy, mint i. h. kimutatja, az egy szótagú szavak ugyanazon történettel bírnak az epikus verstechnikában mint a végszótagok, s hogy Hilberg theoriája értelmében ennél fogva ezt kellene feltételeznünk, hogy az egy szótagú szavak, ép úgy mint a több szótaguak végszótagjai, azért vesztették el képességüket hosszú szótagok gyanánt szerepelni, mert utolsó előtti és harmad előtti szótagjaik lettek a görög nyelv későbbi korában a hangsúly által erősen kiemelve; — az is kifogás alá esik, hogy Hilberg a törvényeivel meg nem egyező helyek egy részét a legnagyobb önkénnyel «emendálja», míg más részéről kénytelen bevallani, hogy a költő «Stümperhaftigkeiten»-ja rovására esnek; de ez utóbbi kifogás Hilberg fölfedezéseinek epochális fontosságával szemben oly csekély jelentőségű, hogy alig érdemes vele tüzetesebben foglalkozni.

DR. ABEL JENŐ.

VEGYESEK.

Egy szittya nyelvtöredék, mely a szittya ethnographiában és philológiában mindeddig nem lett figyelemre méltatva, maradt reánk Tzetzes János, XII-ik századbeli görög grammatikus Theogoniájában, melyet a római Bibliotheca Casanatensis S IV 16 jelű codexéből (az egyedüliből, mely e művet tartalmazza) Bekker adott ki nagyon hanyagúl a Berlini Akademia értekezéseiben 1840-ben pag. 140—170. A költemény vége felé Tzetzes magasztalja tudományát és sokoldalúságát és többek közt nyelvészeti ismereteinek bizonyítására szittya, persa és latin mondatokat idéz. Ezen mondatokat, melyeket Bekker szintén hibásan és csonkítva közlött, e helyen úgy mint a codexben állanak, újra közzéteszem. A cursiv betűkkel nyomtatott szavak a codexben más tintával, de ugyanazon kéz által az idegen szavak fölé mint interpretatio vannak írva:

καὶ Σκύθην Σκύθαις εὐροις μετ' Ἀτίνων τοῖς Ἀτίνουις
καὶ πᾶσιν ἄλλοις ἔδνεσιν ὥς ἓνα γένους τούτων
καὶ Σκύθην ἀσπαζόμενος, οὕτω προσαγορεύω·
καλημέρα σου αὐθέντρα μου καλημέρα σου αὐθέντρα σου
σαλὰ μαλέκ ἄλτῃ σαλὰ μαλέκ
τούτῃ Πέρσαις πάλιν περσικῶς οὕτω προσαγορεύω·
καλημέρα σου ἀδελφὸν, ποῦ ὀπάγερὸς πόθενε? φίλε,
ἀταγγαίς καρπούπαρζα· χατὰ ἕαρχ ἀρκαντάσι
τῇ δὲ Ἀτίνῳ προσφωνῶ κατὰ Ἀτίνων γλῶσσαν
καλαῶς ἤλθες αὐθέντρα μου, καλαῶς ἤλθες ἀδελφέ
βένε βενέστι δόμινε· βένε βενέστι φράτερ
πῶς ἀδελφὲ ἤλθες εἰς ταύτην τὴν πόλιν
κόμοδο φράτερ βένεστι ἢ ἱσταντζι
καὶ ἀπὸ ποίου θέματος ἤλθες
ῥιταστεμ· ἔσεται δὲ κοῦαλε προβίντζια βένεστιν.
καὶ ἄλλοι πολλοὶ στίχοι ἦσαν διαλέκτων διαφόρων
ἀλλ' ἐγὼ παρελευψά ταῦτα ὥς ἀνωφελεῖ.

Az utolsó két sort úgy látszik a codex másolója mondja, ki beleunt volt már az előtte érthetetlen idegen szavak lemásolásába. — A latin szöveg kétség kívül a következő: «bene venisti domine, bene venisti frater» és «quomodo frater venisti in istam civitatem . . . de quali provincia venisti.» — Az állítólagos szittyá mondatban, melyben az *αὐθέντης σου*-t jelentő szó kiesett, a *σαλῆμ ἔλξ* valószínűleg az arabs *salem aleikum*-nak felel meg; az *ἀλλ' ἵ* szót megfejteni nem tudom, nem lehetetlen, hogy el van rontva, úgy mint a latin szövegben a *zxi*-nak megfelelő *ἐστὶν* szó (etiam?). Nagyon kíváncsok volna, hogy orientalistáink a Tzetzes által közölt «skytha» és persa mondatot megfejteni iparkodnának, annál kíváncsabb, mert a szittyá nyelvből mindeddig csak tulajdonnevek voltak ismeretesek.

DR. ABEL JENŐ.

Középiskoláink történeti tudománya. A napokban roppantul megijedtem. Ijedtségemet okozta *Vaszary Kolos* úrnak, a győri főgymn. igazgatójának „*a középiskolák felsőbb osztályai számára*“ írt „*ókor*“-ának harmadik javított és bővített kiadása, különösen azért, mert címlapján ezen specialis megjegyzést olvastam, hogy „*a magas közoktatásügyi m. kir. ministeriumtól mint tankönyv elfogadtatott.*“¹⁾ Lehetséges-e? A tankönyvekben kutató szakember, az igaz, csakhamar a *níl admirari* jelszó hívévé válik. Sok furcsa dolgot talál bennük. Nem rég egy földrajzi tankönyv arra tanított, hogy a mohamedánok által tisztelt fekete követ «Kaaba»-nak nevezik! Hány fiatal diák köteles ezt bemagolni?! Vaszary ur *ókorában* még ennél külömb dolgokat is találunk. Nem olvastam végig. Nem is kívánhatja ezt tőlem senki. Átnézését annál a fejezetnél szakítottam félbe, mely az egyiptomiak nyelvéről és írásáról szól, a 33. lapon. Elég volt belőle ennyi is. Ezen pár sor pedig a nyelvészre nézve fölötte érdekes. Hadd lássák a Philolog. Közlöny olvasói: «Az egyiptomiak nyelve az ó kopti. Írásuk háromféle: *hieroglyph* (képjeles), melyet az obeliszkeken, templomok falain, sírokon, lobrokon használtak; *hieratikus* (papi) csak a papok által ismert rövidített képirás volt, mely a papok könyveiben nem ritkán fölíratokra is használtatott; *demoticus* (népirás), melyen leveleket, világi okmányokat írtak, s egyszerű betűírás volt. Korunk tudósai, főleg az e tekintetben nagyérdemű *Champollion*, sokat fáradoztak a hieroglyph jelek meghatározásában, s bár mintegy ezer képjegyet sikerült is megfejteniök: mindazáltal e hieroglyph felírások értelme

¹⁾ Világtörténelem a középiskolák felsőbb osztályai számára. I. kötet: ókor. 3. kiadás. Budapest 1880.

eddigelé rejtély maradt előttünk. • Ki előtt? A szerző előtt? Szívesen elhiszem. De el nem hittem volna, ha könyvében nem olvasom, hogy létezhetik mai nap az ókornak történésze, ki nem tudja, mennyire vitte a tudomány az egyiptomi nyelv és írás ismeretét. Annak a rejtélynek megoldását a győri gymnázium igazgatója bármily nevezetesebb európai egyetemen megtanúlhatja; bármily nyilvános könyvtárban találhatja rejtélyének grammatikai és szótári kulesait. Hál' Istennek, korunk megbirkózott az egyiptomi nyelv és írás problémájával, különben, hogyan is tudhatná V. K. ur, hogy az egyiptomiak nyelve az „*ó-kopti*”? Vagy hogyan és mikép mondhatná tudós történészünk tovább, hogy az egyiptomi irodalmi művekből, melyek állítólag 10,000 kötetre mentek, mintegy 2000 [kötet? ? szörnyű!!!] maradt fenn, melyek ezen országból érdekes felvilágosítást nyújtanak. • Hogyan lehetett volna V. K. urnak, nem tudom honnan szerzett egyiptomi 2000 *kötetéből* felvilágosítást szerezni «ezen országból», ha olyan rejtélyes volna az, a mit ezen «kötetekben» találunk? De hát nagyon is elhiszem, hogy az ókor győri történésze a hieroglyphek problémája előtt mint egy óriási rejtély előtt áll. Hiszen ezen tudósunk, úgy látszik, kevés fogalommal bír arról, miben áll ez, a mit ő olvasóinak, tanítványainak, ezen harmadik «javított» kiadásban az egyiptomi irodalomról demonstrál. Nem kívánom, hogy V. K. úr azért, mert az ókor történetét megírja, egyiptologus legyen, akár Maspero. De azt csak tudhatná, a mit sok népszerű előadásban is megtalálhat, hogy a három írás, melyet felsorol, nem *háromféle*, hanem három fejlődési foka az egyiptomi írásrendszernek; hogy a hieraticus írás nem papi titok, hanem cursive hieroglyphica, melyet a papyrusokon alkalmaztak a lapidaris használatú határozotabb ugynev. hieroglyph írás helyett; hogy a hieraticus papyrusok között még regényszerű elbeszélések is találhatók — tehát éppen a népnek szánt és papi titkoknak éppen nem nevezhető irodalom; és kívánhatnók, hogy tudhatna, mint az ókor történetírója, sok egyebet, minek ismerete ezen pár sorban foglalt botlásokat lehetetlenné tette volna. Van ott még egyéb dolog is, mi azonban nem tartozik a nyelvészet foruma elé. Végül csak azt kérdem, a ki ezt a könyvet elolvasta, hogy a ministeriumnak tankönyvül való elfogadtatásra ajánlja, nem tartotta-e fontosnak, hogy ha a gymnáziumi fiu az ókor történetét tanulja, az ókor legelőkelőbb kultúrájára nézve helyes ismereteket nyerjen, vagy nem tartotta-e károsnak, hogy, ha egyáltalán Egyiptomról szólnak a gymnáziumban, olyanokat tanítsanak, a mik már évtizedek óta túl vannak haladva a tudomány által?

G.

A görög műveltség története. Népszerűen előadva írta: Váry Gellért, a kegyesrendi ujoncznövelőben a görög nyelv tanára. Vác, 1879.

E munka tartalma a következő: Bevezetés (17 lap), a görög műveltség jellemvonásai (55), történeti kifejlődés (85). E bevezető részek után következik a tulajdonképi munka három fő szakaszban a következő alosztályokkal: A kültermészet (177). I. Görögország. II. Vadászat, halászat és barmászat. III. Földművelés és gazdaság. IV. Táplálék. V. Ruházat. VI. Lakhelyek. VII. Készítmények. VIII. kőművelések. IX. Műépítészet. X. Szobrászat. XI. Mértékek. Az ember (303). I. Az ember egyedisége. II. A nevelés. III. Nemi és családi élet. IV. Társadalmi viszonyok. V. Államszerkezet. VI. Nemzetiség. VII. Szokások. VIII. Görög nyelv. IX. Irodalom. X. Költészet. XI. Történetírás. XII. Szónoklat. XIII. Bölcsészett. XIV. Zenészet, festészet, tudomány és kereskedelem. Az isten (337). I. Görög isten. II. Vallás. III. Mysteriumok, sibyllák és jósdák. IV. Imádság, áldozat és ünnep. V. Erkölcsi világ. VI. Temetés.

Az egész egy népszerűen előadott görög régiségtan akar lenni. Mindenekelőtt a theologus gondolkodásmód szerint föllállított három csoport ellen kell szót emelnünk, melyekbe a görög élet minden mozzanatát a legjobb akarattal se lehet beleszorítani vagy beosztani. Hogy mért jutnak pl. a szobrászat és a mértékek a kültermészetről szóló főrészbe, azt épen nem értjük, hiszen akkor a zenészetéről, festészetéről és kereskedelemről, s tán még más dolgokról is ugyanott lehetne szólni. A tárgyalandó anyag meglehetősen össze van gyűjtve, de egészben véve a munkát ugyanazok a hiányok jellemzik, melyeket szerző egy másik könyvének emeltünk ki (Phil. közl. III. 7—8). Nevezetesen a terjengő és szinte gyerekes kezdetlegességet eláruló stílus, mely különösen «a görög műveltség jellemvonásai» című részben tűnik ki, hol egy pár eszmét egész az unalomig csépel szét 19 lapon keresztül. Pedig hogy Váry tud szebben is írni, ha jobban összeszedi magát, arról meggyőző bennünket stílusának fárasztó homokszivatagán oázsként föltűnő egy pár hely, melyen kinyugodhatunk és friseségén fölüldülhetünk. Milyen megnyerően, melegen ír pl. a 9—10. lapokon azon természeti dolgokról, melyekre befolyással lenni nem áll az ember hatalmában!

Aztán a magyarsága is igen gyöngye, csak e kevéskéet teszszük ide mutatóul: az emberiségnek hódoltságában élő állatok (merész genitivus obiectivus! 3. lap), szörnyetegszerűség (29), ifjúdadság (33.) a föld kinézése (35), sok egyet-mást (41), Egyiptomban a papoknak

egész testüket illetőleg beretválkozni kellett (42,) párhuzamítgatja (48), külsője és belsője (53).

Azért csak tartózkodva ajánljuk e könyvet kartársaink figyelmébe.

P. V.

Latinische Unterrichts-Briefe für das Selbststudium bearbeitet von Prof. *Giamb. Buonaventura* und Dr. phil. *Alb. Schmidt*. Brief 1. Prospekt, Einleitung und Lection I. II. Leipzig. Verlag des Hausfreundes. 1880. — E latin nyelvtan a címben jelzett kiadónál megjelent olasz, orosz és spanyol Unterrichts-Briefe-ekkel együtt az ismert Toussaint-Langenscheidt-féle rendszert követi. Két cursusban fog megjelenni húsz-húsz levélben, melyek mindenike két leckére van osztva. Minden levél lexicon-formatumban 16 lapra fog terjedni. Egy levél ára 36 kr. A hatodik levéllel együtt ugyanazon szerzőktől segédkönyv gyanánt a latin nyelv zsebszótára fog megjelenni.

A szerzők a latin nyelvnek ily populáris módon való tárgyalására azért határozták el magukat, mert véleményük szerint illő dolog, hogy a latin nyelvvel, mely a mai művelt európai nyelveknek mintegy alapját képezi, melynek beható tanulmányozása tette lehetővé a modern nyelvek alapos földolgozását, szélesebb körökben is megismerkedjenek, de különösen azért is, mert a római műveltség mintegy alapját képezi a mainak, tömördek latin szót használunk a tudományban és életben, melyeket érteni minden művelt embernek kötelessége.

De a munka, a mint azt az első levélből megítélhattuk, messze hátra marad a Toussaint Langenscheidt-féle francia és angol levelek mögött, melyek a nyelv *szőrey alapján* való tárgyalási módjának valódi mintaképei. A szakembert épen nem elégíti ki, a laikusra nézve meg nem elég pontos, különösen a kiejtés megjelölésére nézve. Egyedüli előnye bizonyos rövidség, de ez sokszor a pontosság és alaposág rovásán van.

A bevezetés a lingua latina-, urbana-, rustica- vagy vulgaris, továbbá a latinitas gallica- és culinaria-ról szól, fölemlítve a nyolczadik században Alcuinus Flaccus tudós által német nyelven először írt latin grammatikát.

Az első levél gyöngéi közül a következőket emeljük ki:

A szerzők megjelölik mind a hosszú mind a rövid hangzókat, a melyeken nem áll a quantitasnak jele, az anceps. Egyszerűbb lett volna csak a natura longa-kat és anceps-eket jelölni meg, a többi aztán natura brevis. «Von der Silbenbetonung» című fejezetben a quantitasról is szólnak és nem határozzák meg a három és több szótagú szavak hangsúlyát. A szótagok elválasztásáról szóló fejezetben

szükségtelen a 3. pont a 4-dik mellett. A beszédrészeknek a nomina és particulae csoportjára való osztása már elavult, valamint a következő meghatározás is: «§. 24. Den Stamm eines Wortes erhält man, wenn man die *Genitivendung abstreicht*, z. B. mensa, Genitiv mens-ae, also ist *mens der Stamm*». Az első declinatio nominativusában és ablativusában előforduló végső *a* quantitasát jó lett volna megkülönböztetni.

De nem mulaszthatjuk el, hogy egy igen helyes megjegyzést ide ne iktassunk: «*Wer einen Satz richtig übersetzen will, muss ihn zuerst analysiren*, d. h. in seine Theile auflösen, oder durch Stellung der obengezeichneten Fragen ermitteln, in welchem Verhältnissfalle die einzelnen Worte des Satzes stehen, etwa in folgender Weise:

Satz: Das Kind des Nachbars brachte den fremden Gästen aus dem Garten das beste Obst.

Analyse:

Wer?	das Kind	Nominativ
Wessen?	des Nachbars	Genitiv.
Wen oder was?	das beste Obst	Accusativ.
Wem?	den fremden Gästen	Dativ.
Woher?	aus dem Garten	Ablativ.

Diese Analyse ist das beste Förderungsmittel einer richtigen Uebersetzung.»

P. V.

Új Goethe-tanulmányok. A folyton növekedő Goethe-irodalomnak két érdekes termékét kell bemutatnunk olvasóinknak:

1. *Goethe-Forschungen von Waldemar Freih. von Biedermann. Frankf., 1879. 456. l. Ára 9. mk.* — E tanulmányok, melyek részben már folyóiratokban megjelentek volt, hat csoportra oszlanak: 1. Goethe két ismeretlen költeménye (Schillernéhez és Ligne Krisztinához). 2. Goetheféle drámák forrásai (Satyros, Stella, Claudine. Triumph der Empfindsamkeit, Proserpina, Iphigénia, Faust); 3. Goethe dráma-tervei (Belsazar, Mahommed, Prometheus, Elpenor, Nausikaa, Zaubrerflöte, Trauerspiel in der Christenheit); 4. Goethe kortársakkal (Nicolai, Fritschné, Voigt, Krug, Fikentscher); 5. Vegyesek (Goethe bírálatai, Goethe levelezése Voigttal, Goethe Erzsébet, rím-tanulmány); 6. Pótlások a szerző régibb Goethe-kiadványaihoz. — A gyűjtemény tartalmilag igen gazdag és érdekes. Legbecesebbek a 2. és 3-dik csoport. Amott különösen sikerült a *Satyros* magyarázata, kiből (Gervinussal) Basedowot látja, ebben a *Mahommed* és *Prometheus* taglalása, főleg igen jól van kimutatva, hogy ez utóbbi töredék. A szép hymnus (*Bedecke deinen Himmel, Zeus, mit Wolken und stb.*) mely a költemények közt áll, B. szerint nem a harmadik felvonás elejére való, mint Goethe később maga tévesen állította, hanem az egész darab

élére. Nagyon érdekes Goethének a *Frankfurter Gelehrten-Anzeigen*-ben megjelent lármás bírálatait tárgyaló tanulmány, melyben B. helyes szövegbírálattal a Goethe cikkeit felismerni és jellemezni iparkodik, valamint a Goethe viszonyát Nicolaihoz tárgyaló értekezés, mely főleg Nicolai Werther-paródiájáról szól és Goethének Nicolaira vonatkozó szatirikus költeményeit és célzásait egybeállítja és jellemzi.

2. *Aus Goethe's Frühzeit. Bruchstücke eines Commentars zum „jungen Goethe“*,¹⁾ von Wilh. Scherer. Strassburg, 1879. 130 l. Ára 3 mk.

— Igen különböző értékű cikkek, melyeknek eredményei nem épen kétségtelenek. Három kis cikk (Goethe két leveléről, Kilian Brustfleckről és Stelláról) Schmidt Erich-től, Posner Miksától és Minor Jakabtól származnak. Kilian Brustfleckről (ki *Hanswurst's Hochzeit*-ben szerepel) kimutatják, hogy az általában ismeretes népies alak volt, mely már a 17. században és előfordul; Stellára vonatkozólag pedig érdekesen figyelmeztet Minor Christ. Felix Weisse két drámájára (*Amalia* és *Grossmuth für Grossmuth*), melyekben ugyanazon viszonyt találjuk feldolgozva (de természetesen egészen más módon), mely Goethe színművének alapját képezi. — A füzet többi cikkei Scherertől származnak. Nézetei nem igen pártolhatók. *Satyros*-ban Herdert akarja felismerni, bizonyosan helytelenül. A mit a *Deutsche Baukunst* cz. cikkekre, a *Concerto dramatico* és a *Jahrmarktsfest zu Plundersweilen* cz. tréfás költeményekre vonatkozólag mond, az részben helyes, bár rendesen túlzott, túlhajtó combinációkon alapszik. A többi darabok mind a *Faust*-ra vonatkoznak. Ezekre, más összeállításban, még visszatérünk.

— Boissiernek Ovid száműzetéséről irt cikkéhez (melynek a Budapesti Szemlében megjelent magyar fordítását Közlönyünk is ismertette, III. 588. l.), pótlólag megemlítjük, hogy a francia tudós által szellemesen előadott hypothezis eredetileg *Dyer* műve, a ki már 1847-ben a «Classical Museum»-ban «On the cause of Ovid's exile» cz. értekezésében úgy indokolta a római költő száműzetését, mint azt Boissier kifejti.

K. J.

¹⁾ *Der junge Goethe. Seine Briefe und Dichtungen von 1764—1776. Mit einer Einleitung von Michael Bernays. Leipzig, 1875, 3 köt. Ára 10 mark.* — Egyike a legkitünőbb kiadásoknak, mely Goethének összes írásbeli maradványait a weimari időt megelőző fontos korszakból chronologiai rendben és mindenütt az eredeti források (kéziratok és első kiadványok) alapján tartalmazza. Scherer könyve csak annyiban nevezhető e gyűjtemény kommentárjának, a mennyiben csupán oly munkákra kiterjed, melyek e három kötetben foglaltak.

ARISTOPHANES MINT MÜBIRÁLÓ A „BÉKÁK“-BAN.¹⁾

Ha igaz az, amit Jean Paul mond, hogy a görögöknek az izlés kifejezésére nem volt szavok, akkor bajosnak látszik a görög aesthetikáról általában s egy komikusról, mint műbírá-lóról szólni. S valóban tény, hogy a peloponnesusi háborúig a görögök aesthetikát nem ismertek. Ha tehát Aristophanes műkritikájáról szólunk, csak egyes általános megjegyzéseket és nem holmi rendszerbe foglalt aesthetikai szabályokat érthetünk. Ilyen szempontból kiindulva nem csak Aristophanesről, hanem már előtte élt költőkről is szólhatunk mint műkritikusokról. Már a kolophoni Xenophanes és az ephesusi Heraklitus is bírál-gatták Homerus, Hesiodus, Archilochus, Simonides s mások műveit; ezek a bírálatok azonban inkább az ethikai tartalomra, mint a költői értékre vonatkoztak. Tudjuk, hogy mindketten Homerust és Hesiodust elítélik, mert az isteneket mint gyarló embereket mindenféle bűnökkel terhelik. De a büntetés sem marad el, mert az alvilágban ezen merész állításokért lakolnak, s itt a földön is ki kellene vetni őket a költők sorából. Ezen ítéletek ellen az úgynevezett Homerus-dicsérők léptek fel, kik minden vádtól tisztázták nagy mesteröket s sokféle kommentárral énekeltek egyes részleteket műveiből. Ezekhez a rhapsodok is, mint Glaukus, Stesimbrotus, Jon s mások, tartoztak, kiknek bölcseségéről a platoni Jon és a két Hippias szép példákat nyújtanak. De különösen a sophisták voltak azok, akik a költők műveit szigorú bonczkés alá vették s az egyes szavak használatában sok ferdeséget és ellenmondást fedeztek fel, némelykor azonban ép ellenkezőjét akarták bebizonyítani annak amit a költő mond. Protagoras nézete szerint Homerus nem

¹⁾ Felolvasztatott a phil. társaság 1879. febr. havi ülésében.

volt eléggé illedelmes, mivel az Ilias elején a múzsát parancsoló módban szállította meg; szerinte sokkal szebb lett volna, ha szépen könyörög. Simonidesnél is sok ellenmondást talált, amint azokat Plato Protagorasában megörökítette. Mikép járt el az elisi Hippias ilyféle kérdések felvetésében és megoldásában, azt is Plato hasonnevű (Hippias) párbeszédéből láthatjuk. A sophistákon kívül a rhetorok is akarták elméjük élességét ragyogtatni, midőn a költőkben ellenmondásokra akadtak s azok magyarázatával bibelődtek. A kritika ezen neme tehát már nagyon korán virágzott s később a sophisták és rhetorok iskoláiban rendszeren művelték is; a multságoknál is többnyire e themáról folyt a társalgás. De az okosabbak a sophisták ezen foglalkozását nem sokra becsülték, a mit a «Protagoras» is bizonyít, a hol Plato a rhapsodokat és magyarázókat mint tudatlan embereket rajzolja, kik önmagok nem birván semmit teremteni, a költőkből ragadnak ki egyes mondatokat. Olyanok, úgy mond, mint a gazdag, de műveletlen emberek. Lakomáikhoz énekeseket és tánczosokat szoktak meghívni, hogy bennök gyönyörködjenek. Sokrates épen a vajadás idejében lépett fel, a melyben a jelen nem nyújtott nyugalmat, a mult nem vigasztalást, s a jövő kevés reményt. Ő kimutatta a jelen kor gyarló irányát s a letűnt kor fenséges elméit tiszta világításban tünteté fel. Örvendve olvasta tanulóival a régiek iratait s örült szívében, ha jót és hasznost talált. Némelyek Sokrates ezen foglalkozásában a görög irodalom hanyatlását ismerik fel, mert noha még mindig voltak termékeny és jeles írók, de a multban való megnyugvás s a régi írókhoz való vonzalom eléggé mutatja az akkori kor irodalmi hanyatlását. Az isteni Plato mindenesetre mint a költők, szónokok és bölcsészek kritikusa is a legelső helyet foglalja el a régiek közt, nem tekintve Aristotelest, mivel a szorosan vett tudományosság kezdetét veszi. Csak azt jegyezzük meg, hogy Plato kritikája látszólag egyoldalú, és hogy — következetesen ideáihoz s előszeretettől a képzeleti államhoz — a jó Homerust is kiüzi az államból; a tragikusokat pedig a tárgy megválasztásában korlátozza; általában a költőket az állami censura alá helyezi. De ezen egyoldalúság csak látszólagos; az ideális államhoz csak ideális

költészet illik. Plato szerint a költőknek és szónokoknak csakis az erény és igazság becsét kellene kiemelniök, nem pedig haszon után járniok: Plato kritikája e tekintetben ethikai, s mint ilyen igaz is; ő mint aesthetikus sem a költészetet általában, sem Homerust nem veti el, hanem a homerusi költeményeket Hellas művelődése legfő mozgatójának tekinti.

Sokrates óta a kritikai irány mindinkább terjedt, s nem csak a bölcészek és sophisták, hanem a grammatikusok és elemi iskolák tantermeiben is effélével foglalkoztak. Ha azelőtt csakis az írásművek tartalma fölött vitatkoztak, úgy most, midőn a retorika mesterséggé fajult, a reális kritikához a formális is csatlakozott, s így a nyelvtani exegesishez is jutottak. A legtöbb példáját e grammatikai és stilistikai bírálatoknak, melyek az eredeti értelmet gyakran elferdítették, bizonyosan a számos korabeli már elveszett retorikai tankönyv nyújtáná. Az ifjuság, mely kiképeztetését ezekben az iskolákban nyerte, nemsokára sophistikai és nyelvtani szörszálhasogatásokkal, melyek mély tudományosság színében tűntek föl, kezdte foglalkozni. Ennek az öreg atyák eleinte nagyon örvendtek, de később meg is siratták; csak Aristophanes *Felhő*-ire utalok. A régi költők már nem tetszettek az ifuságnak; Simonides és Aeschylus nem divatoztak, csak euripidesi költészetet kívántak. Az iskolákból alig kiszabadult urfiak tanítóik mesterei akartak lenni. Nemsokára az egész nép résztvett ezen ferde szokásban s a régi költők iránt nagyon háladatlan lett. Ily időben a kritikának előtérbe kellett lépnie, kezdve a legkitünőbb művektől egész a legsilányabb munkáig. Kitünő példa az ifjuság e hirted és irgalmatlan kritikájára Aristophanes *Békái*. Az Aeschylus és Euripides közti vitában a sophistikai, retorikai és grammatikai kritikára szép példákat találunk, s ha a két költőt mint czivakodó félt, Dionysust pedig mint ítélő bírót az alvilágból egy földi lahóhelyre helyezzük át: mily gyönyörű képe ez egy a lakománál kritikailag s irodalmilag versenygő párnak, a hol a kritikai élez és az élezes kritika bőviben foly!

Most, minthogy már Aristophaneshez érkeztünk, térjünk át tulajdonképi tárgyunkra. Azonnal szemünkbe tűnik az a nagy különbség, mely az ő kritikáját az üres szófejtegetésektől

megkülönbözteti, ha azon okokat keressük, hogy miért vette különösen Euripidest támadásainak céljává. Ő azonnal felismerte a nagy különbséget, mely Aeschylus és Sophokles drámáiban, ellentétben Euripidesével uralkodik. Észrevette, hogy Euripides ama ideális álláspontot, melyre elődei a trágédiát emelték, elhagyta, s ha már Sophoklesnél is azt találta, hogy az aeschylusi gigans alakokat nem utánozta, hanem személyeit gyengéd bájjal vette körül, Euripidesnél már azt látta, hogy darabjai a közönséges élet színvonalára szállnak le. Euripidesben a bölcsészt látta, a ki a néphit ellen kikel, a ki a színpadról hirdeti bölcsészetének maximáit, szóval az akkori irány dramatikai tolmácsát. Feltűnt neki, hogy Euripides nem mint elődei a félelem daemona által akar hatni a népre, hanem a könyörület érzetét ébreszti fel; nem tetszhettek neki az élet legnagyobb nyomorába taszított alakok, kik folytonos jajgatásaik által merő ellentétét képezték ama nyers, hajlíthatlan jellemeknek, melyeket Aeschylusnál találunk. Látta, hogy nyelvezete is elhagyta az eddigi irányt, hogy a kar csak díszül, s nem mint a cselekvényhez tartozó s azt ideáлизáló alkatrészlép fel, s nagyon korán felismerte benne a reformátort. Ő tehát, a ki a régi jó idők tragikusait szerette, ezen irányt szigorú bonczkés alá vette; megtámadta azután rongyokba öltözött nyomorult alakjait, dialektikáját, darabjainak szerkezetét s különösen prologusait és a deus ex machinát, melyet Euripides oly gyakran használt.

Bizonyára nem egyedül Aristophanes, hanem a többi komikusok is bírálgatták és megtámadták az akkori irodalom majd minden ágát s támadásaikat szép példákkal illusztrálták.

Csak sajnálhatjuk tehát, hogy a komikusok műveinek legnagyobb része elveszett, mert így csak nehezen ismerhető fel, hogy mennyire mentek a többiek az irodalmi művek bírálataiban. A néhány fönmaradt töredék azonban eléggé mutatja, hogy éles kritika alá vették az egyes műveket. A víg műzsa e termékei kétségtelenül az irodalomtörténet nem csekély kárára mentek veszendőbe. Ezt Aristophanes darabjai eléggé igazolják, ki, mint a két nagy tragikus bírálója, kitűnő helyet foglal el az irodalomtörténetben. Nemcsak éles elméje, kiváló költői ereje

és kiapadhatlan humora tesz ki őt avatott bírálójává a költők műveinek, hanem még inkább kora, melyben a jó ízlés már hanyatlott, költők és zenészek a cifrárt és gyengét szerették, a közönség az újat a réginek, az idegent a hazainak eleje tette. Oly idő, melyben a költészet aranykora végét érte, s joggal lehetett a súlyedező kornak mértékveszeje, igen alkalmas volt a kritikára. Aristophanes főfigyelmét a drámára s az evvel összeköttetésben levő lírára irányozta, de uton utfélen bölcseszséket, sophistákat és szónokokat is élesen megbírált. Majd a *tárgy*, majd a *nyelvezet*, majd a *szerkesztés módja* az, melyről tiszta öntudattal, éles elmével, művelt ízléssel és, a mi fő, kapó élczczel ítél. Azon helyek összefoglalása és méltatása, ahol Aristophanes majd platonikus komolysággal, majd sokratikus gúnynyal, majd komikai élczczel, majd kézzelfogható természet-szerűséggel a költőket és műveiket jellemzi, azon föladványok közé tartozik, melyek még kidolgozásra várnak. Gräfenhan pëndítette meg e kérdést a philologusok harmadik nagygyűlésén s általános vonásokban rajzolta is e nagy, de egyszersmind kellemes munka útját. E sorok leginkább Aristophanes azon darabjában akarják a kritikust felmutatni, melynek egyedüli célja Euripides bírálása, értem a *Békákat*. Hozzájárulnak szükségkép azon helyek is, a hol más darabokban is szól e tragikusról.

Az aristophanesi kritika meghatározásánál az első kérdés az lesz, vajjon Aristophanes állandó tételekből indult-e ki vagy sem. Az írásművek theoriáját nem írta meg; a kérdést műveiből ítélve sem dönthetjük el, tehát nem is felelhetünk reá biztosan. De itt-ott hallunk a költőtől olyan ítéleteket, a melyekből következtethetni, hogy az írásművek mibenlétéről tiszta felfogással birt. Megkivánja például, hogy a dramatikus ugyan-olyan jellemmel birjon, (t. i. csak az ideában, a phantasiában), mint a minőt rajzol.

E tételt csak víg alakban fejti ki, minthogy a költő azt Agathonnal,¹⁾ a ki nőies jelleméről és öltönyéről ismeretes volt, mondatja el, s így nevetségessé teszi; de az élcz mögött a való és komoly rejlik. Minthogy Agathon, hogy jellemének és köl-

¹⁾ Thesmoph. 147 s. k.

tészetenek összhangzatát mentegesse, Ihykus-, Anakreon-, Alkaeus- és Phrynichusra hivatkozik, kiknek költészete szerinte életmodorukkal szintén összhangzó volt, Aristophanes rögtön Philoklesre utal, ki mint csunya ember, csunya, Xenoklesre, ki mint rossz ember, rossz, s Theognisra, a tragikusra, ki mint fagyos ember, fagyos tragédiákat is irt. Egy második tételt a költő a *Békák*ban állít fel, a hol Aeschylus azt mondja, hogy a nyelvezetnek a tárgyalt dolgokkal hasonlónak kell lenni. A költészet czéljául Aristophanes a nép művelését és nemesítését tűzi ki, a mint azt az említett darabból látjuk, a hol Aeschylus Euripidest darabjainak erkölestelen tartama miatt szidja s azt mondja, hogy a költőknek a fertelmest el kell takarniok, nem pedig napvilágra hozniok. Ebből magyarázható meg Aristophanes öndicsérete, hogy ő a nép jellemének és erkölceinek javítására van hivatva. Fennen hirdeti az athéni nép körül szerzett nagy érdemeit; ¹⁾ a perzsa király is hallott felőle s azt mondá, hogy azon görögök a legjobbak, kiket Aristophanes jóra tanít; azért szeretnének a spartaiak is békét kötni, hogy Aeginát — a költő birtokainak helyét — s vele a költőt hatalmukba kerítsék. Felszólítja tebát a népet, hogy ne tegyék ezt; megigéri, hogy mindig lelki üdvén fog fáradozni. ²⁾

Csak e három pontot akarjuk különösen kiemelni, mert ezek alapelemei költészeti theoriájának. Először Aristophanes a költő tárgyát vagyis a költői szellemet, másodszer a nyelvezetet, vagyis a szellem tárgyilagos alakját, s végre a czélt, vagyis a költészet gyakorlati oldalát határozza meg. E három sarktétel, melyekhez meg a költői tökély járult, följo-gosítják őt arra, hogy az aesthetikai térre lépjen, s ítéletei eléggé mutatják, hogy teljes összhangzatban voltak e három tétellel, s hogy ő korántsem a csacska rhetorok és csevegő vendégbarátok módjára ítelt a költőkről, mint akkor divat volt.

¹⁾ Acharn. 646 s. k.

²⁾ Az előbbi két állításban min-tenki átlátja a komikai túlzást; Aristophanes ugyanis az Acharnaeiek színrehozatalakor nagyon fiatal volt s saját neve alatt még nem is lépett fel, s így alig hihető, hogy a perzsa király sokat hallott volna róla; a spartaiak pedig n ég kevesebbet törődtek vele.

Ítélete Aeschylusról és Euripidesről mai napig érvényes s a néhány rövid velős mondat a *Békák*ban felér számtalan hosszú értekezéssel e két költő különböző irányáról. Midőn a darab színre került (405-ben Kr. e.) Aeschylus már meghalt volt, Euripides nem rég halt el Makedoniában és Sophokles, ámbár még élt, de 90 éven túl levén, költői pályáját szintén bezárta. A tragédia tehát tetőpontját már elérte s lassankint süllyedő félben volt; ez időben szép szemlét tarthatott a költő a két főképviselő művein s azoknak összehasonlítása útján megvizsgálhatta a hanyatlás okait. E körülmény szolgáltatja a költőnek azon élczes jeleneteket a darab kezdetén, hogy t. i. Dionysus a tragikusok halála után az alvilágba száll, hogy Euripidest felhozza. Herakles figyelmezteti őt, hogy hisz Jophon, Sophokles fia, még él, Agathon, Xenokles, Pythangelus is virul még, de Dionysusnak mindegyik ellen van kifogása. A jó költők e hiányához a sok rossz költő járult, kik, mint a fecskék, csevegezőkkel eltöltik a levegőt, s azért Herakles jogosan mondja, hogy hisz van még száz tragédiáíró is, a kik még fecsegőbbek Euripidesnél; Dionysus azonban erre nem hajt semmit s szépen jellemzi ezek költészetét. Ez csak fecske-költészet, ugymond, hulladék a nagy asztalról, barbár irodalom s a művészet elferdítése; olyasmire, mint Euripides irt, ők nem képesek. Erre euripidesi phrasisok következnek, melyeket Dionysus nagyon kedvel, de melyeket Herakles nem szeret. Az euripidesi költészet elítélésére céloz az egész darab s úgy tűnhetnék föl, hogy Aristophanes egyoldalulag ítélte Euripidesről; de szigorúan véve az ítéletet, azt minden pontban alá kell írunk. Mikép a költő a *Felhők*-ben Sokratest mint a sophisták képviselőjét állítja elénk, a nélkül hogy őt mint valódi álbölcsét elítélné, úgy e darabban Euripidest, mint a rossz tragikusok mintaképét festi, de a nélkül, hogy mindezek hibáit neki róná fel. Aristophanes csak a tragédia hanyatlását akarta szemünk elé vezetni. E hanyatlás az idő szellemében rejlett; ám ki veheti rossz néven, ha a költő épen Euripidest, mint az új irány kezdőjét, ki a nép előtt legtöbb tekintéllyel birt s annak kedvence volt, ha őt, mondom, mint ezek képviselőjét támadja meg, ámbár bizonyos az, hogy nála az új irány nem minden

hibáját találjuk. — A való a költészettel e darabban annyira összevegyült, hogy ámbár Aristophanes sok pontban Euripides gyenge oldalait jól kiemelte, mégis a nagy tulzások által Euripides helyébe gyakran az új tragikusok egész osztálya lép. Stallbaum azt hiszi, hogy Euripides nagy tekintélye s az általános fájdalom, melyet halála okozott, volt a legfőbb indító ok, hogy Aristophanes őt nemsokára halála után megtámadta. Még élteben is felemelte szavát nem egyszer ellene, de a midőn tapasztalá, hogy a költő halála után eszméi még inkább terjednek, még hathatósabban kívánt fellépni, és egész darabot irt ellene. Aristophanes ezuttal a közönségnek is szemére veti, hogy egy az idő szellemében működő s attól egészen áthatott költő iránt oly melegen érez, és így e kor összes terményeit is helyesli. Erre céloz, midőn Xanthias azon kérdésére, vajjon mások nem fogták-e Aeschylus pártját Euripides ellenében, ki alig jöven az alvilágba a tragikai trónt mindjárt el akarta foglalni, Aeakus azt mondja, hogy biz ott is csak kevés az okos ember ép úgy mint itt; t. i. a nézők közt. Midőn azután Aeakus tréfásan azt mondja, hogy a művészetet majd mérleggel és mérővesszőkkel mérik, Xanthias azt kérdi, vajjon ki fog ítélni. Ez éppen a nehéz, felel Aeakus, mert nincs okos ember, s Aeschylus nem is ért egyet az athéniakkal, mert a költői eszme méltatásánál az ítélet náluk üres csevegéssé fajul, azért legjobb lesz, ha maga Dionysus ítél. Evvel azt mondja, hogy egy dráma, mint Dionysusnak szentelt mű felett, csak egy ezen istentől ihletett költő mondhat ítéletet. — A vita kezdődik. Euripides nem ismeri el az aeschylusi trágédiák fenségét, s a fellépő személyek bámulatos lelki nagyságát. Én, úgymond, nem hozok néma személyeket a színpadra, mint Aeschylus, aki Achillest és Niobét némán és elfedett arczczal lépteti fel, hogy a nézőkben érdekeltséget ébresztszen; e mellett számos kardalt énekeltet, míg a hősök hallgatnak s csak néhány bombastikus szót ejtenek, amelyeket a nézők nem értenek. Az én darabjaimban ilyesmi nem fordul elő; az üres szöözönt rövidebb és egyszerűbb beszédek helyettesítik; darabjaimat énekekkel, finom dialogusokkal és tudományossággal ékesítém; alkalmazám a prologust; az asszonyt, a szolgát, az

urat, a hajadont, a nőt nem szóltanul és tétlenül hozám a színpadra, s ez által kimutatám, hogy a nép barátja vagyok. — Épen ez volt az, a mit Aristophanes nem helyeslehetett, s ezen inkább ochlokratiái mint demokratiai csodálást, az által ostorozza, hogy Euripidest az alvilágban egy sereg tolvaj, gyilkos s haszontalan ember által nagy örömmel fogadtatja. Ilyenek azok, a kik a tragikus ferde dialektikáján, mely által a rossz ügyet is védelmezni lehet, gyönyörködnek. Megjegyezhetjük egyuttal, hogy Euripides fentebb idézett szavaiban, melyekben az ő műzsáját Aeschyluséval hasonlítja egybe, valami komoly is rejlik. Aristophanes ugyanis az aeschylusi hősök bombastikus hosszú összetett kifejezéseire mutat, melyeket egyszer durvaságuk miatt egy állatbőrrel is összehasonlított. De a marathoni harczos nem használt finom szavakat a fenséges kifejezésére s tekintetbe kell venni, hogy ő a tragikus nyelv megalapítója, s mint ilyen sok nehézségekkel kelle küzdenie; innen gyakori összetett, nehezen érthető szó. Némelyek azt állítják, hogy Aristophanes Aeschylust korántsem gúnyolja e kifejezések miatt, sőt inkább helyesli azokat, mert a fenséges gondolatokkal megegyeznek.

Különösen a dialektikai okoskodás tetszett Euripides darabjaiban, a honi istenek megvetése, az ész mindennek fölé való helyezése, szóval az egész bölesészeti irány, — hisz ő Anaxagoras hű tanítványa volt! Ez ellen is felszólal Aristophanes, ki a régi istenek tiszteletét legalább e korban mindenben fenn akarta tartani. Ebből is látjuk, mily téves volt azok véleménye, kik félrevezetve az által, hogy hisz az istenek Aristophanes darabjaiban is nevetségessé tétetnek, kérdezték, hogy merészli ő e miatt Euripidest megtámadni! De Aristophanes mint komikus szól, Euripides pedig egész komolysággal hirdette tanait a színpadról. ¹⁾ Jakobs igen találóan mondja: «Es verdient bemerkt zu werden, dass es die Komoedie war, die das sittliche Gebrechen der euripideischen Manier aufgedeckt und gezeigt hat, und dass dieses Gebrechen, das der

¹⁾ Nem tagadható azonban, hogy Aristophanes életében is voltak momentumok, melyekben az istenek lételét tagadta; de öregebb korában a régi vallás hű követője lett.

modernen Welt häufig wie ein Vorzug erschien am unerbittlichsten von demjenigen gezüchtigt worden ist, dessen eigene Unsittlichkeit *dem gemeinen Urtheile nach* in dem übelsten Rufe steht.» Igaz ugyan, hogy Euripides a vallás tekintetében a népnél, mely az akkori bölcsészeti irányt felkarolta, nagy visszhangra talált, s azért megértjük, ha Aristophanes egyuttal a népre, mely a darabokat oly nagy tetszéssel fogadta, is czéloz. De a legnagyobb rész mégis a költőre esik, mert a nézőknek némileg kedvezni is kellett; hisz az ő ítéletöktől függött a komikus sikere is. Nem akarom, hogy félreértsenek. Aristophanes korántsem hizelgett a népnek s bizonyára nem kedveskedett neki, ha gyengeségeit fel akarta tární; de szavait mégis jól meg kellett mérlegelnie, s inkább mint tanácsadó semmint bíró fellépnie. Hisz Euripides pártján is voltak nagy tekintetű, böles férfiak, — csak Sokratest és Platót említem — és e nagy párt befolyása mondhatta Aristophanes tollába e szavakat, midőn már, az eldöntésre kerül a sor: «kedveseim, én a két költő felett nem ítélek; egynek sem akarok ellensége lenni; ezt bölesnek tartom, amabban meg gyönyörködöm.» De Euripides nagy tekintélye mégis csak arra birta végre, hogy pálczáat törjön felette.

Világos a mondottakból, hogy Aristophanes kritikáját mind elvi tételei, mind Euripides befolyása eléggé indokolják; kritika elvek nélkül nem élvezhető, s ha azon álláspontra helyezzük magunkat, melyet Aristophanes elfoglalt, t. i. azon álláspontra, a mely az ő attikai egyszerű élet szigorú vallássosságát, minden sophistikától ment gondolatmenetét és irodalmát kívánta fentartani, akkor Aristophanesnek teljesen igazat kell adnunk. De az ár ellen nehéz uszni; az új eszméket száz meg száz ajak hirdette, a felvilágosodás korszaka beköszöntött s Euripides csak hű tolmácsa volt idejének. Mily alaptalanul cselekedtek tehát a jelenkor azon tudósai, kik Euripidest e miatt gáncsolták! Valóságban az ilyenek többnyire a mostan uralkodó vallás ellenségét is látták Euripidesben. Olyan költő, a ki minden ember egyenlőségét hirdette, ki ur és szolga, görög és bárbar közt nem látta azon különbséget, melyet elfogult elmék látnak; ily ember a romantikus katho-

likus Schlegel Vilmosnak sem tetszhetett; innen magyarázhatjuk, miért száll ki ellene sikra dramaturgiai felolvasásaiban. Benne ugyanis a reformátort látta, ki összetörve az előítélet bilincseit, szebb világra akarta népét vezetni. Észrevette ezt Heine éles szeme s Németországról írt művében Schlegelről szólóban igen finoman kiemeli az okokat, miért tetszetek a romantikusnak inkább Aeschylus és Sophokles aristokratikus alakjai, mint Euripides koldus és nyomorék személyei s szerelmes nő alakjai. Bunsen «Gott in der Geschichte» című művében Euripidesről mint a legnagyobb gonosztevőről szól, s Hartung szükségesnek látta «Euripides restitutus»-át napvilágra bocsátani, hogy a sok ferde ítéletet e költőről hathatós érvekkel megezáfolja. S mi is, kik csak inkább az egyenlőség és racionalizmus zászlai alatt, mint a megrögzött régi formák fenntartása mellett küzdünk, bizonyára szívesen írjuk alá Goethe ítéletét, a ki így nyilatkozik: Die dem Euripides das Erhabene absprechen, sind arme Häringe.

Mindez azonban Aristophanes ítéletének helyességén nem változtat semmit; inkább éles kritikai látására mutat, hogy Euripidesben rögtön felismerte azt, a minek késő századok valóban vallották: a modern tragédia úttörőjét.

Ha még hozzávesszük az Aristophanesnél itt-ott elszórt ítéleteket a többi költőről is, a sophisták- és rhetorokról tett megjegyzéseit s azt, hogy ő néha egyedüli forrásunk némely irodalomtörténeti tényre nézve: öt Platóval együtt bátran nevezhetjük előfutárának az alexandriai korban nyilvánuló s a didaskaliákban mutatkozó irodalomtörténetnek.

Dr. KONT IGNÁCZ.

TÓT HANGTAN.

(Vége.)

28. §.

IV. A rövidségről.

A hangsúly hatása alatt meghosszúlt szavak a tovaképzésben gyakran elveszítik hosszúságukat. E tűnemény különösen a tulajdonképi szóképzésben van elterjedve. Az ejtegeté-

sekben csak az egytagú szavak veszítik el a hangsúly által nyert hosszúságot mint már ez a 25. §. 1.-ban volt említve.

A főnév képzésben többé-kevésbbé következetes rövidítést találunk azon szavaknál, melyek a következő ragok által képezvék:

ač, eč, ič által az igéktől, p. o. *sadzač, knihvāzač, poma-hač, dlaždič, lupič* stb. ezekből: *sádzaf, knihy-viazať, pomáhať, dlaždit, lupiť*;

ec által az igéktől, p. o. *mlatec, kupec, spevec* stb. ezekből: *mlátit, kúpif, spievaf*;

tel az igéktől, p. o. *kazatel, sberatel, pokušitel* stb. ezekből *kázaf, sbieraf, pokušif*;

ák által a főnevektől és igéktől, p. o. *križiak, bedák, šes-ták, tulák* stb. ezekből: *kríž, bieda, šiesty, túlat sa*;

ár által a főnevektől, p. o. *murár, stolár, koniar* stb. ezekből: *múr, stól. kôn*.

Még kevésbbé következetesen találjuk a rövidítést azon szavaknál, melyek ilyen suffixokkal vannak képezve:

ba által az igéktől, p. o. *sadzba, mlatba*, stb. ezekből, *sádzaf, mlátit* (ezzel szemben: *kliatba* ebből: *kliat*);

ík által a főnevektől, p. o. *nožík, stolík, kolík* stb. ezekből *nož, stól, kól* (ilyenekkel szemben: *božik, pánik*);

árna által a főnevektől: *koniarna, kolárna, kaviarna* stb. *kôn, kól, káva*.

ina által a főnevektől, p. o. *konina, stolovina* stb. ezekből: *kôn, stól* (ezzel szemben: *húština*);

ica, p. o. *širica* a magyar *szűr*-ből;

stro által, p. o. *koňstvo, panstvo* stb.

isko, p. o. *konisko* ezzel szemben: *pánisko*.

Jegyzet. A csehben a *dlo, átko* ragok előtt is rövidül a főnév töje; a tótban ezt nem találjuk. Mi irunk: *diětatko, vlěatko* mámidlo, *mlátidlo* stb. (a csehben: *děfatko, vlěatko, mamidlo, mlatidlo*) ezekből: *diěta, vlěa, mámit, mlátit*.

29. §.

Tovább találunk még rövidítést:

1. az *í, atý, irý, ný, ský* suffixokkal képezett melléknévekben, p. o. *slavičí, košatý, trnastý, černastý, deravý, stolný*,

volský, panský stb. ezekből: slávik, kôš, trín, čierny, diera, stôl, vôl, pán. E rövidítés nem következetes; találunk példákat, hol a hosszúság megmarad, p. o. vtáci, házenvatý, liečivý, krásny, vládný, hájsky stb. ezekből; vták, házva, liečit, krása, vláda, háj;

2. az infinitivusoktól származott mellénevekben, p. o. pisací, trecí, stb. ilyenekkel szemben: kárací (káraf), prijímací (prijímať) stb.

3. a nevektől származott hatodik osztályú igékben, p. o. kraľovať, panovať, očernovať stb. ezekből: kráľ, pán, čierny.

4. oly összetett szavakban, melyek első tagját főnév kepezi p. o. kraľovrah, chvalospev, žalospev stb. ezekből; kráľ- vrah, chvála-spev, žal-spev;

5. a kéttagú, í-vel képezett komparativusokban, p. o. kratší, blížší, nížší stb. ezekből: krátky, blízky, nízký;

6. az egy és két tagú nevek, ha elübük präpozíció tétetik, szintén elveszítik első szótagukon lévő hosszúságukat, mert a hangsúly, mely ezt előidézte, a präpozícióra tétetik át, p. o. posmech, odpad, počerný stb. ezekből: smiech, pád, čierny.

Jegyzet. A cseh nyelvben a deminutivák képzésénél is rövidítetik a tőhangzó; a tótban ez nincs meg. Mi irunk: prá- cička, búdka, krátušký stb. ezen cseh formákkal szemben: pra- cička, budka, kratičský.

30. §.

V. A hangcseréről.

Ámbár a szláv filológusok tisztában vannak azzal, hogy az ószláv nyelv a mostan élő szláv nyelveknek csak legöregebb testvérrokona, mégis szokásban van a mostani szláv nyelveket az ószlávhoz hasonlítani, mintha csak ebből fejlődtek volna ki. Ezen hozzáhasonlítás azon eredménnyel van összekötve, mely az indo-európai nyelvek hasonlítása a legöregebb testvérhez, a szanszkriothoz. A hangcserét megfigyeljük: az *eredeti szavakban*, és az *idegen szavakban*.

31. §.

Az *eredeti szavakban* a tót nyelv az ószláv hangrendszer- től, ismeretlen okokból, ezen hangeltérést tünteti fel:

1. A főnevek ejtegetésében: a) Ъ = o: a *chlap*, *dub*, *delo*

mintaejt. egyes instrumentálisában; — β) $b=o$: a *pole tela* mintaejt. egyes instrumentálisában és a *tela* többes dat. és lok.-ában; — γ) $e=i$: a *tela* egyes lok.-ában; — δ) $e=a$: a *tela* egyes gen., a *kost* többes dat., lok. és instrumentálisában; és a *chlap*, *muž* többesszámú — *ove* ragában (=ovia).

2. A melléknevek ejtegetésében: α) $\acute{e}=o$: a *pravý* mintaejt. him- és köznemű egyes lok.-ában (dobrom e helyett: dobrém ebből; dobréjem); — β) $i=o$: a *boží* mintaejt. him- és köznemű egyes lok.-ában (božom e helyett: božím ebből; božíim.)

3. A névmások ejtegetésében: α) $e=a$: a *ja*, *ty*, *se* személynévmások egyes genitívusában (mňa, teba ezek h. mene tebe); — β) $\acute{e}=y$: a *ten* mutató névmás him- és köznemű egyes instrumentálisában és többes gen., dat., lok. és instrumentálisában (tým, tými ezek helyett: têm, têmì), — továbbá ugyanazon névmás nőn. töbes gen., dat., lok. és instr.-ában; — γ) $o=e$: a *ten* mutató névmás nőn. egyes gen., dat. és lok.-ában (toj h. most: tej); — δ) $e=o$: a *můj*, *troj*, *svoj* névmások him- és köznemű egyes lok.-ában (mojom e. h. mojem); — ugyanazon névmások nőn. egyes instrumentálisában (mojou e helyett: mojeu ebből: mojeju); a *ji* személyi névmás him- és köznemű egyes lok.-ában (jom e helyett: jem); — ε) $a=e$: a *můj*, *troj*, *svoj* tulajdonító névmások köznemű többes nom. és akk.-ában (moje az ószláv moja h.); a mutató *ten* ugyanazon nemű ugyanazon eseteiben (tie, ty az ószl. *ta* helyett).

4. A szóképzésben: α) $y=u$ az *yrjъ* képzőben, p. o. mechúr e h. mēchyrjъ; — β) $y=ie$ a *tyrъ* képzőben, p. o. bohatier e h. bogatyrъ; — γ) $e=o$ az *blъ* képzőben, p. o. kozol, orol ezek helyett: kozel, orel; — δ) $a=o$ néhány szó kivételével a *pa*, *raz* préfixokban, p. o. pomoc, rozborit stb. az ószl. pamošt, razboriti h. — Az itt említett eseteken kívül még sokszor találunk hangcserét, különösen a lágy hangzók után. A lágy hangzók után, mint tudva van, az ószlávban szerettek vékony hangzójú suffixeket alkalmazni, p. o. echo, čemu, chlapček, dosčle, stb — a tótban ezek legtöbb esetben vastag hangokkal váltattak fel, így: coho, čomu, chlapčok, dosial stb.

1. *Jegyzet.* Ide tartozik még azon hangcsere, melyről a 11–16. §§-okban szólottunk. — 2. *Jegyzet.* Az igeajlításban a hangcsere nem igen fordul elő.

32. §.

Az idegen szarak hangszerkezetét saját hangszerkezetéhez idomítván, a tót nyelv következőleg jár el :

1. A német nőnemű főnevek *e* képzője *a*-val cseréltetik fel, p. o. farba, šrauba, huta stb. ezek h. farbe, schraube, hütte.

2. A német himneműek *-er* képzőjét *ier, iar*-ral adjuk vissza, p. o. kušnier, garbiar, mažiar, krajeiar stb. ezekből: kürschner, gärber, mörser, kreuzer.

3. A német *vor* préfix, ha hangsúlyos, valamely más hangzóval láttatik el, p. o. fiertuch, firhang, furajtár (Zpëw. II. 113) stb. ezekből vortuch, vorhang, vorreiter.

4. A latin *io* főnévképző a tótban *ia* által cseréltetik fel, p. o. addícia, lekcia stb. ezekből: additio, lectio.

5. Hangsúly nélküli idegen *a* a tótban *o*-val cseréltetik fel, p. o. kostol, oltár, pohan, ocot, obrichtovaf, obsec, obsit stb. ezekből: castellum, altäre, pagános, acétum, német: abrichten, absatz, abschied. — E szabály alól kivételek is vannak, p. o. kalendár, palác stb. ezekből: calēndae, pallātium.

6. A német magas magánhangzókat a tót szereti mélyekkel felcserélni a töben, p. o. ratovaf, riafat, mosadz stb. ezekből: ret-ten, rīf-feln, messing.

7. Az idegen *ö, ő, ü, ű, ó, é* és *au* hangzókat a tót leginkább ezekkel szokta felcserélni:

a) rövid *ö = e*: Gēmer, Gelnica, Gedelov, Genc, belčov stb. ezekből: Gömör, Göllnitz, Gödöllő, Göncz, böleső (l. d.);

b) hosszú *ő = y, i*: Kŷreš, Kysek, rīf, stb. ezekből: Kőrös, Kőszeg, rőf;

c) *ü, ű = i, u*: majsterštik, Filákov, miseť, mieňa; kuchyňa, huta, museť stb. ezekből: meisterstück, Fülel, müs-sen, mütze, küche, hütte, müs-sen;

d) hosszú *ó* (a tótnak hosszú *ó*-ja nincs, l. 2. §. 4.) a szó közepén vagy megmarad vagy *ó* kettőshangzóval cseréltetik fel; — a szó végén *or*-vá változik valamint *ő* is, p. o. hyntor, kopov, Kálov: Gedelor, belčor, Drechňor (Zemplén m.) stb. ezekből: hintó, kopó, (Nagy)-Kálló, Gödöllő, böleső, Deregnýő;

e) az éles *é*-t a tót *i*-vel vagy *ie*-vel cseréli fel, p. o. honvíd űeš, golier, Erdiel (Zpëw. I. 13) stb. ezekből: honvéd, élés, gal-lér, Erdély;

f) a nemet *ei* visszaadatik *ej, aj* és hangugratással *je, ja* (= ie, ia) diphthongus által. Példák *fajny, majster, policaj; cia-cha, fortiel, krieda* stb. ezekből: *fein, meister, polizei; zeichen, vorthail, kreide*; továbbá visszaadatik *y, i* által, p. o. *rým, rytier, ríša ryža*, stb. ezekből: *reim, reiter, reich, reis*;

g) *au* = *ú*: *ratúz, lútña, túz, tráfaf* stb. ezekből: *rathhaus laute, taus, trauen*.

8. A német *ä* leginkább *a* által adatik vissza, p. o. *handliar, garbiar, jáger* stb. ezekből: *händler, gärber, jäger*.

33. §.

VI. A hangváltakozásról.

A tótban vannak szavak, melyekben a magánhangzók a nélkül váltakoznak, hogy értelmükben változás állana be. Ezen hangváltakozás az irodalmi nyelvbe kétféle úton jutott be. A tót szójárások tetemes hangtani eltérései alapján, hogy t. i. az egyik szójárás vékony, a másik pedig mély hangzókat kedvel — és azon körülmény következtében, hogy a tót írók sokszor szak-képzettség nélkül foglalkoznak a tót nyelv művelésével.

34. §.

A szójárások hangtani eltérései alapján körülbelül ezek jöttek be az irod. nyelvbe: *nikdy-nikdá, volákedý-volakeda* és hasonló *-dy*-vel képezett határozók, — azután *ktery-ktorý, jeden-jedon, žiaden-žiadon, opravdivý-opravdový, veľmi-velmo, šepkat-šopkat, čekat-čakat, sneh-sňah, nehat-nahat, vojenský-vojanský, šemrat-šomrat, jeseň-jasen, jezero-jazero, jeskyně-jaskyně, plech-plach, buben-bubon, kedy-kody, kolkotelko-kolkotolko, miset-muset, cech-cach, heslo-hoslo, čekan-čakan, čínko* (Sl. sp. 199) *čunko, hejno-hajno, Liptov-Ľuptov, plesknút-plasknút, býť-buf* (Chal. sp. 103 és másutt), *bol-bul* (Chal. sp. 48, 51; Zpêw. I. 73), *spisovat-spisuvat* (Liptó), *bojovat-bojuvat* és hasonló VI. oszt. igék, *delaký-daleký, šošovica-šušovica, lonský-lansky, zrost-zrast, jarmok-jarmak* és mások.

35. §.

Az írók nyelvészkedése következtében támadt hangváltakozást feltüntető szavak kétfélék: 1. melyek az irod. nyelvtől elfogadtattak és 2. melyek csak ritkán és specialiter a behozójuktól használtatnak.

1. El vannak fogadva ezen közéletű szavak mellett: vys-
tehovaf sa, obtížny, šlechtný, původ, zúkol-vúkol, důvera, důkaz,
důstojný, důkladný, důvod, hrůza, predsevzatie, (z) lihať (Zpěw.
I. 318), plávať, štestie, bledý, krem, stenať, jednomu, jedneho
— ezen szlovakizált (?) formák: vystahovaf sa, obťažný, šla-
chetny, původ, zókol-vókol, důvera, důkaz, důstojný, důkladný,
dóvod, hróza, predsavzatie, luhaf, plovaf, šfastie, bladý, krom,
stonať, jednomu jednoho.

2. Az irod. nyelvtől el nem fogadott ide vonatkozó újítá-
sok körülbelül ezek: veľmy (Paul Trenč. Mat. 38, 42, 45 stb.),
prijomný (Paul. Tr. Mat. 166 és másutt), kolýsať (Sl. sp. 247 és
másutt), šnóra (a német schnůre-ből; Sl. sp. 118), instr. tromi
(Paul. Tr. Mat. 64 és másutt), vozďajši (Chal. dram. III. 30), try
(Chal. sp. 117; Slov. pov. 500; Zpěw. II. 115; Paulinynál
sokszor), osobytný, (Slov. pov. 369), rytýř (Pov. 507, 508 stb.
és Paulinynál ritýř alakban számtalanszor) stb. — ezen a köz-
kiejtésben élő helyes formák helyett: veľmi, příjemný, kolýsať,
šnůra, troma, vezďejši (cseh szó), tři osobitný, rytír-rytír.

1. *Jegyzet.* A rychtár szót (ad formam: ritýř) Pauliny sze-
rint richtárnak írják. E téves írásmód egyetemessé vált. —
2. *Jegyzet.* Egy esetben az *r* mint magánhangzó *u*-val váltakozik:
hrěa-guča.

36. §.

VII. A hangkiveszésről.

Sok szó nem tünteti fel mind azon hangzókat, melyekből
eredetileg állott. Sok hang kiveszett részint lekopás következté-
ben, részint az eufónia kedvéért, részint pedig — az idegen sza-
vaknál — a hangrend szlovakizálása céljából. A hangkiveszést
a következő esetekben találjuk:

1. Az infinitivus képzőjében: bolet, horet stb. az ószláv
bolěti, gorěti h. — 2. A jelenidő egyes második személyében:
vedieš, nesieš stb. az ószláv vedeši, neseši h. — 3. Az imperati-
vus mindkét számának második személyében, ha a szó az *impe-*
rativusi jelleghangzó nélkül kiejthető: ber, berte, nes, neste stb.
az ószláv beri, berěte, nesi, nesěte h.; — ellenben: mliaždi,
mliaždite, mert a szó az *i* nélkül nehezen volna ejthető. —
4. A him- és nőnemű, mássalhangzóra végződő főnevek ugyne-

vezett *tünedező* (l. 11. §-t) *e*, *o*-ja, mely az ószláv jerykből keletkezett vagy pedig eufónia kedvéért szurattott be — a további képzésben kiesik: *dna*, *ohna*, *lži* stb. ezekből: *deň*, *ohēň*, *lož*, melyek az ószlávban így hangzottak; *днѣнь*, *огнѣнь*, *лѣзь* (erről bővebben *Hattala* nyelvtanának 151. §-ában). — 5. Az ószláv *ъ*, *ь* minden szóvégen kiveszett, l. 12. §. 1. pontját. — 6. Kiveszett az *a* nőnemű főnévképző *a*: *húst*, *zem*, *postel* és hasonlóan képzett szavakban, melyek előbb így hangzottak; *húšta*, *zemja*, *postela*. — 7. Az *o* a *čō* kérdőnévmásban, ha nyílt préfixsal van összetéve, p. o. *nač*, *zač*, *vnivoč* stb. ezek helyett: *na-čō*, *za-čō*, *v-ni-vo-čō*. — 8. A határozókban, kötőszókban és általában azon szavakban, melyek az életben sűrűn használatnak, p. o. *zas*, *sem-tam*, *zvlášť*, *ver*, *nik* stb. helyett: *zase*, *semoťamo*, *zvlášte*, *veru*, *niko* (*nikto*). — 9. Rendesen ki szokott veszni az *i* a *j* után p. o. *krajna*, *svojmi* (Sl. sp. 245 és másutt), *zajmať* (Zpêw. I. 324), *vojak*, *bujak*, *stoja*, *jesť* stb. ezek helyett: *krajina*, *svojimi*, *zajímať*, *vojiak* (ebből: *voják*), *bujiak* (ebből: *buják*) *stojia* (ebből: *stojá*), *jiest* (ebből: *jést*). Ha az *i* megmaradna, úgy kiesik a közbeszédben a *j*, p. o. *mojich*, *mojím* úgy hangzik a közbeszédben mint *moich*, *moim*. — 10. Végre sok példát nyújt a hangkiveszésre az összevonás, lásd ezt.

37. §.

Az előadott eseteken kívül előfordúl még a hangkiveszés:

1. A szó elején: *z*, *mať*, *hrať*, *hneď*, *biskup*, *rataj*, *rola*, *talian*, *prehendovať* (Chal. dram. sp. I. 73, II. 55) stb. stb. szavakban ezek helyett: *iz*, *iměti*, *igrati*, *ihneď* (*inheď-ből*), *episkopos*, *orataj*, *orola*, *italian*, *apprehendovať*. — Továbbá a latinból átvett *ema*, *oma*, *ale*, *are* által képezett főnevekben kivész a végső magánhangzó, p. o. *diplom*, *epigram*, *system*, *pedál*, *originál*, *oltár* stb. ezek helyett: *diploma*, *epigramma*, *systema*, *pedale*, *originale*, *altare*.

2. A szó közepén: *a*) a németből átvett szavakban kiesik a néma *e*, p. o. *fakla*, *kasfna*, *kšeft*, *kver* stb. ezek h. *fackel*, *kasten*, *gewehr*, *geschäfft*; — *b*) a német nőnemű, *e* által képezett szavakban kivettetik *e* képző, ha a szó tót rag által szlovakizáltatott, p. o. *kanva*, *kapučna*, *lútňa* stb. ezek h. *kanne*, *kaputze*,

laute; — *c*) sokszor kivettetik a magánhangzó, mely az *r* más-salhangzóval egy szótagban van és ilyenkor az *r* veszi át a magánhangzó szerepét, p. o. fršlág krmholec, obrst stb. ezekből: *verschlag*, *krummholz*, *oberst* (v. ö. 12. §., 1. jegyz., *β.*). — Végre körülbelül ezen szavakban: *zajtrá*, *mničh*, *dost*, *chcef*, *tehla*, gen. *cti*, *počkat*, *svojhlavý*, *futrál*, *mna*, *bojsa* (Chal. dram. II. 43. 62) és más szavakban ezek helyett: *zajutra*, *középnémet*: *munich*, *dosyti*, *chotěti*, lat. *tegula*, gen. *česti*, *počakat*, *svojehlavý*, *futtermal*, *őszl. mene*, *boja sa* (part. praes. act.).

3. A szó végén: a *náš*, *věul*, *ništ* (Zpêw. II. 4. 85. 98) szavakban ezek helyett: *nasji*, *věulě*, *ni-što* (= *ni-čo*).

38. §.

VIII. A hangbetoldásról.

Hangbetoldást találunk, hol kimondhatlan vagy nehezen ejthető hangsoportozat képződne. Történik ez:

1. A *ryba* és *delo* mintaejtegetések többes számú genitivusában, hol a szó semmifele ragot fel nem vesz és a nominativusi képzőjét elveszti; ezáltal sokszor nehezen ejthető mássalhangzós csoportozat képződik, melyet úgy szoktunk felbontani, hogy az utolsó előtti tagja elé *á*, *o*, és *é* (mely mindig *ie* diphtongussá változik át) hangokat betoldunk, p. o. *čipók*, *hrudók*, *jadár*, *metál*, *krosán*, *štipók*, *hradieb*, *izieb* stb. ezekből: *čipk(a)*, *hrudk(a)*, *jadr(o)*, *metl(a)*, *krosn(á)*, *štipk(a)*, *hradb(a)*, *izb(a)*.

2. Az idegen szavakban, még pedig a német szavakban, melyek *ung* képzővel vannak képezve, p. o. *šacunok*, *trunok*; továbbá szláv szavakban, melyek a nevezett német *ung*-gal képezvők, mint: *rátunok*, *budunok*, *darunok* (Sl. pov. 359); és végre azon görög vagy latin szavakban, melyek végén a képző kiveszése esetén (l. 52 §. jegyzetét) nehezen ejthető mássalhangzós csoportozat képződne, p. o. *kláštor*, *barometer tiator* stb. ezekből *claustr-um*, *barometr-um*, *theatr-um*.

1. *Jegyzet.* A fokozásnál fungáló hangbetoldásról szó lesz az 57. §-ban. — 2. *Jegyzet.* A szó elején találjuk az *o*-t toldáskepen: az *ovocie*, *obrvy*, *osidlo*, *omša* (lat. *missa*) szavakban. — 3. *Jegyzet.* Némelyek, *Kollár János* nyelvpolirozó törekvéseit tartván szem előtt, ilyképen írnak: *sluza* (Chal. sp.), *krav*

(Chal. sp.), *serdce* (Chal. sp.), *slunko* (Chal. sp.), *žlutý* (Chal. sp. 108), *vyšterbiť* (Chal. sp. 112), *dluhý*, *hluboký* (mindkettő Chal. sp.), *nesčísolný* (u. o. 163, 179), *jadorný* (u. o.), *kaplonka* (u. o. 92), *voztýčif* (u. o. 169.) — ezek helyett: *slza*, *krr*, *srdee*, *slnko*, *žltý*, *vyštrbiť*, *dlhý*, *hlboký*, *nesčíslný*, *jadrný*, *kaplnka*, *vztýčif*. A *vozduch*, *voždy*, *krev* szavakban a betoldás már jóformán el van fogadva.

39. §.

IX. A *hiátusról*.

Külön szavak között és a szók összetételében a tót nyelv elviseli a hiátust. A szavak összetételében csak e két szóban akadályozzuk: *dúfaf*, *náuka*, melyek ezekből keletkeztek: *do-ufat* *na-uka*.

A szóképzésben és flexióban:

1. Ha a töre magánhangzóval kezdődő suffix ragasztatik, ezek által akadályozzuk a hiátust:

a) *r*, *j*, *k* által, p. o. *bijem*, *pijem*, *kujem*, *voláram*, *býram* *hádzaram*, *hy-k-ať* stb. szavakban;

b) az *i*, *y*, *u* magánhangzók *j*, *r* mássalhangzókká való gyengülése által, p. o. *boj*, *krre*, *nápoj* stb. ezek helyett: *boi*, *kru-e*, *napoi*;

c) *u* magánhangzó *or*-vá változtatása által, p. o. *milovat*, *kupovat*, *synovi* stb. ezek helyett: *milu-ať*, *kupu-ať*, *synu-i*;

d) két magánhangzó egybevonása által, l. 17. §-t;

e) a kevésbbé nyomatékos magánhangzó kivetése által, p. o. *Ján*, *áno*, *fizonómia*, *meršínka* stb. ezekből: *Joan*, *asono*, *fisiognomia*, *meerschauum*.

2. Ha *i*-vel kezdődő szó valamely nyílt praefixsal tétetik össze, úgy az *i* magánhangzó *j*-vé gyengül, p. o. *zajdem*, *vojdem* *najmä* stb. ezek helyett; *za-idem*, *vo-idem*, *na-imä* (ószl: *imę* = *něv*).

Jegyzet. Az *y* kivételével (mely elé mindig *r*-t teszünk, p. o. *zvyk*: *uk-ból*), minden magánhangzó állhat a szó elején. Csak ritkán teszünk elibük valami mássalhangzót, p. o. *h-t* a *hárest* (*arrestum*), *halás* (állás), *hárok* (*arcus*) szavakban. A ketőshangzók közül csak *o* kerül elő a szó elején, mely esetben

eléje *v-t* teszünk, p. o. vösmý, vökol ezekből: osem-ösmy, okolo-ökol.

40. §.

B. *A mássalhangzók változásairól.*I. *Az asszimilációról.*

A tót nyelv asszimiláció segítségével bontja fel azon nem kedvelt hangcsoportozatokat, melyeknek első tagját *tenuis*, a másikat pedig *media* képezi, vagy megfordítva, — úgy szintén azon hangcsoportozatokat, melyeknek első tagját *n* foghang, másikat pedig valamely ajak- vagy torokhang képezi. — Az asszimiláció alapján:

1. a *v, b, d, d', z, ž, dz, dž, g, h* mediae a *f, p, t, t', s, š, c, č, k, ch* *tenuis* előtt mint *megfelelő* *tenuis* ejtetnek, p. o. *f'ták, opchod, zahra'tka, mokria'tka, retia'ska, urá'ska, sá'cka* stb. holott így iratnak: *vták, obchod, zahrad'ka, mokria'd'ka, retia'z'ka, uráz'ka, sádz'ka*;

2. a *tenuis* a *mediae* előtt mint *megfelelő* *mediae* ejtetnek, p. o. *modlid'ba, zbiera't, gde, zráž'ka* stb. holott *etymologikus* írásuk ez: *modlit'ba, sbiera't, kde, sráž'ka*;

3. az *n* foghang az ajakhangok előtt mint *m* ejtetik, p. o. *hamba, Pámboh* e helyett: *han'ba* (ebből: *ha'n'ba*), *Pán-boh*; a torok- és lágy mássalhangzók előtt mint *n* orrhang, e szerint az *n* egészen másképen hangzik a *háda'uka, končít, kraja'uka* stb. szavakban mint ezekben, p. o. *zá'kon, bubon*.

1. *Jegyzet.* Ha a *tenuis* vele *egynemű és rokonhangzású* *media* előtt áll, úgy ehhez *megfelelőleg* asszimilálódik és, miután a tót a mássalhangzókat kettőztetve nem szereti, kiesik. Példák: *päd'esi'at = pä'd'esi'at = pädesi'at, šest'd'esi'at = šes'd'esi'at = šesdesi'at* stb. Ugyanez történik, ha *media* áll rokonhangzású *tenuis* előtt, p. o. *odtia't = ottia't = otia't, odtis'nút = ottis'nút = otis'nút* stb. — 2. *Jegyzet.* A *mediae* a szó végén mint *megfelelő* *tenuis* ejtetnek, p. o. *Boch, Iut, cirke't, penias, mosac* stb. ezek helyett: *Boh, Iud, cirkev, peniaz, mosadz*. — 3. *Jegyzet.* *v* *tenuis* a szó közepén a *media* előtt nem *megfelelő f-fé*, hanem *u-vá* változik (l. 4. §. 5), p. o. *prema'uka, oddá'ucky* stb. ezek helyett: *prema'rk'ka, oddá'rk'ky*. — 4. *Jegyzet.* A tót helyesírás nagyobb részében *etymologikus* és azért az asszimiláció

fennebbi esetei csak a közkiejtésben élnek. Nagyon kevés eset van, hol az etymológiát nem respektáljuk, ilyenek: *a)* a *ch*, *k*, *c*, *č*, *s*, *š* mássalhangzókra végződő nevek, mikor *skýj*, *stvo* suffixokkal vannak képezve, p. o. český, katolícký, nemecký, hajdústvo, valaský, stb. ezek helyett: češský, katolícký, nemečský, hajdúčský. *Hattala* (ml. jaz. slov.) a *h*, *z*-re végződő *skýj*, *stvo* suffixokkal képezett szavakat is fonetice ajánlja írni (viťazstvo, božský helyett, viťaztvo, bozký). Az ajánlás alapnélkülinek látszik (hogyan kerülhet ki a *zs*, *žs* csoportozatok asszimilációjából *z*?) és az írók által ignoráltatik. — *3)* a homályos eredetű szavak mint p. o. tchor (ha *dech*-ből), masť (ha *maz*-ati-ból), veslo (ha *vez*-ti-től) stb. Több példát láss *Hatt.* nyelvt. 81. §-ában. — *γ)* néhány a közéletben sűrűn előforduló szó mint p. o. modlitba, svadba e helyett: modlitba, svatba. — Vannak szavak, melyek felváltva, fonetice és etymologice iratnak, ilyenek különösen azok, melyek *s*, *z* praefixokkal képezvék, p. o. skúmat-zkúmat, síst sa-zíst (zíde sa ti to = hasznát veheted), spev-zpevsbierat-zbierat, bosk-bozk (bozati) stb.

41. §.

II. A nem teljes disszimilációról.

Nem teljes disszimilációnak nevezem azon tüneményt, mely szerint az *egynemű* mássalhangzók-ból álló nem kedvelt hangcsoportozatot úgy bontjuk fel, hogy az első tagját valamely *különneművé* változtatjuk. Eszerint:

1. a *d*, *t* a *t*, *t* előtt *s*-szé válik, p. o. most, miesto, pestún, vrstva, vlast, strast, klást, pliest, čest stb. ezekből: mott, mietto pettun, vrttva, vladť, stradt, kladt, pletti, čett;

2. a *d*, *t* a *l*, *l* előtt *s*-szé válik, p. o. číslo, husle, jasle, praslica stb. ezek helyett: čitlo, hudle, jadle, pradlica;

3. *s* és *z* a *š* előtt *j*-vé válik, p. o. krajsi, terajsi, včerajsi stb. ezek h. krasši, terazši, včerasši.

1. *Jegyzet.* A nem egynemű mássalhangzók-ból álló csoportozatok is feltüntetetik a disszimilálást, p. o. plst, srst, test stb. ezek h. plcht, srcht, techť (*tch*-án). Az *n* a *mrav* szóban már régen *m*-mé változott. — 2. *Jegyzet.* A második pontban foglalt disszimiláció nem következetes. Találunk ilyen szavakat is:

jedla, metla, svetlo stb. — 3. *Jegyzet.* Az első pontnál megemlítendő, hogy az oly csoportozatok, melyeknek első tagját az *od* prapozíció végső hangzója képezi, nem tartoznak e szabály alá. Ezekről szó volt a 40. §. 1. jegyzetében.

42. §.

III. A teljes disszimilációról.

Teljes disszimilációt találunk oly hangcsoportozatokban, melyekben a két tag egymást a hangban mintegy kiegészíti. Találjuk ezt a következő csoportozatokban:

1. $ds=c$: *tricať, dvacať, preca* stb. szavakban ezek helyett: *dvadsať, tridsať, predsa*; 2. $ts=c$, p. o. *bohactvo, šactvo, pokryctvo* stb. ezek helyett: *bohatsvto, šatsvto, pokrytsvto*; — 3. $čs=c$, p. o. *ctit, katolícky, nemecký* stb. ezek helyett: *čestit* (Chal. sp. 176), *katolíčsky, nemečský*; — 4. $šs=s$, p. o. *český, valaský, vlaský* stb. ezek helyett: *češský, valašský, vlašský*; — 5. $tš$, $dš=c$, p. o. *kračí, bohačí, mlačí, chučí* stb. ezek helyett: *kratši, bohatsi, mladši, chudši*; — 6. oly csoportozatokban, melyek egy és ugyanazon hang megkettőztetéséből származtak, p. o. *kamený, remený, podaný, odyeh, pädesiat* stb. ezek helyett: *kamenný, remenný, poddaný, odlyeh, päddesiat* (ebből asszimiláció folytán: *pätdesiat*).

1. *Jegyzet.* A *Hattala*-féle *mluvnica* a *ds* csoportozat helyébe az irod. nyelvnek az egybeolvasd hangzó írását ajánlja; az írók azonban *Pauliny* szerint az etymológiához tartják magokat. *Chalupka János* dram. irataiban hisztórikus *predca, dvadcať* alakokat használ. — 2. *Jegyzet.* A *ds, dš* csoportozatokból asszimilációval *ts, tš* alakul és csak ez disszimilálódik azután *č*-vé. 3. *Jegyzet.* A 2. 5. 6 pontban előadott disszimilációnak az írásban nincsen helye. Mégis: *mačí* ebből *maččí* (*mačkji*).

43. §.

Továbbá disszimiláljuk ezen hangcsoportozatokat: kj, chj, hj, ŋj, dj, tj, melyekből bizonyos, alább kitűzendő esetekben ezek keletkeznek: c, č; s, š; z, ž, dž; dz: c. E csoportozatok disszimilálásának oka az, hogy a *tót* nyelvtől nem kedveltetnek. A nevezett csoportozatok másik (*j*) tagja többnyire a rá követ-

kező hangzóba olvadva fordul elő. Lássuk a csoportozatokat egyenkint:

1. *k, ch* mássalhangzók *c, s*-be disszimilálódnak a következő lágy elemmel ezen esetekben: *a)* a *chlap* mintaejt. egyes instrumentálisában, p. o. (stymi) žiaci, žobráci, hajdúsi (csak a közbeszédben); — *b)* a *chlap* ejtegetés többes nom.-ában, p. o. Slováci, vojaci, mnísi, valasi stb.; — a *k* ezen eseteken kívül *c*-vé változik még: *a)* az I. 4. mintájú igék infinitívusában, p. o. tlíct, piect stb.; *β)* a *rek* ó imperatívusában a «rec že mu rec, keď je nemec = ismételd előtte, ha nem érti» példabeszédben; *γ)* és egynéhány határozóban, p. o. na krátce, velice stb.

2. *k, ch* mássalhangzók körülbelül ezen esetekben válnak *č, š*-ekké: *a)* a *skýj, stvo* suffixokkal képezett nevekben, p. o. zbojníctvo, turečský, mníšsky, hajdústvo stb. — *b)* a himnemüektől *ka* suffixal képezett nőnemű főneveknél, p. o. úradníčka, pokladníčka, mniška, valaška; — *c)* a főnevektől *nýj, ní* suffixok által képezett melléknevekben, p. o. roční, boční, ušní stb. ezekből rok, bok, ucho; — *d)* a deminutívák főnevektől való képzésében p. o. ròček, múčka, hrášok, valášok stb. — Ezen eseteken kívül a *k* még átváltozik *č*-vé a *chlap* ejtegetés felmaradt vok.-aiban, p. o. človeče (človek-től); az I. 4. mintájú igék jelenidejének mindkét számú összes személyeiben, p. o. pečiem, pečies, peče stb. ebből pekiem, pekieš stb. és a part. praes. act. és part. praet. pas.-ben, p. o. pečúc, pečený stb.; — az állatok neveitől *i*-vel képezett melléknevekben, p. o. vlčí, liščí stb.; — az öreg állatok neveitől a fiaik számára képezett nevekben, p. o. morča, mača, vtáča stb. ezekből: morka, mačka, vták.

3. *h* torokhangzó *ž*-vé olvad a rákövetkező lágy elemmel: *a)* a *chlap* mintaejt. fenmaradt vok.-aiban, p. o. Bože; *b)* az I. 4. mintájú igék jelenidejének mindkét számú összes személyeiben és a part. praes. act. és part. praet. pas.-ben; *c)* a főnevekből *nýj, ní* suffixokkal képezett melléknevekben, p. o. plužní, dlžný, tržní stb. ezekből pluh, dlh, trh; *d)* a főnevektől képezett deminutívákban, p. o. briežok, vážka, bōžik stb. ezektől: breh, váha, Boh.

4. *h* átváltozik *z*-vé: az I. 4. mintájú igék infinitívusában, p. o. striežt ettől: streh-ti.

5. $g = dz$, p. o. a főnevektől *í* suffixal képezett melléknevekben (strid^í ettől: striga).

6. $dj = dz$: *ɤ*-rel suffixali főnévképzésben, p. o. hra^lza, mlá^lza (ezektől: hra^l-ít, mlá^l-ý); — *í*-vel képezett melléknevekben, p. o. hová^dí ettől: hovádo; — az iteratív alak képzésénél, p. o. zavá^dzat, há^dzat stb. ezektől: vodít, hodít, A *dj*-ből kifejlődött *dz* még egyszer átváltozhatik a rája következő lágy elemmel = *dz*-vé, p. o. az V. 2. mintájú igék egész jelenidejében és a jelenidei részesülőben, p. o. há^džem, há^džúc stb.

7. $tj = c$: *ɤ*-suffixal képezett főnevekben, p. o. svieca, práca stb.; — a *tela*, *kura* mintaejtegetéshez tartozó nevekből *í* suffixal képezett melléknevekben, p. o. telá^ci, kurá^ci stb.; — az iteratív alak képzésénél, p. o. vracá^t, skrá^tat stb. ezektől: vrátít, skrátít; — az V. 2. mintájú igék egész jelenidejében, p. o. mecem, repcem stb. ezektől: met-af, rept-af.

1. Jegyzet. A *ck*, *sk* hangsoportozatok a következő lágy elemmel *čt*, *št* csoportozatokba olvadnak, p. o. greč^tina, anglič^tina, srbš^tina, francúzš^tina stb. ezekből: grécký, anglický, srbšký, francúzsky. Ha a *sk* csoportozat előtt *l*, *r*, *n* liquidae állanak, úgy nem *št* csoportozatba, hanem egyszerű *č*-be olvad, p. o. mongolč^tina, španielč^tina, gemerč^tina, slovenč^tina, latinč^tina stb. ezekből: mongolský, španielský, gemerský, slovenský, latinský. De ez *csakis* a liquidae előtt történik, azért hamis az ilyen írás: srbč^tina (Paul. Bes. I. 39.) — 2. Jegyzet. A *zg* csoportozat a rá következő lágy elemmel *žd*-vé olvad, p. o. rač^dina, miaž^dít stb. ezekből: rázga, miazga. — 3. Jegyzet. A *ht* és *kt* csoportozatok az ószlávban *št* által voltak képviselve; mi nálunk *c* lép helyökbe, p. o. moc, noc, pec stb. az ószláv: mošt, nošt, pešt h.- és ezek: mogt, nokt, pekt helyett.

44. §.

IV. A lágyításról.

A lágyítás szorosan véve szintén a teljes disszimilációhoz tartozik; én róla azonban gyakorlati szempontból külön fogok értekezni. Megszoktuk már, hogy a *lágyításra* mint külön hangtani tüneményre tekintünk. Lágyítjuk *s*, *z*, *c* sziszegőket, *d*, *t*, *n* foghangzókat és *l* liquidát.

45. §.

A sziszegők lágyításáról:

1. *s*, *z* lágyítatik körülbelül ezen esetekben: *a)* az V. 2. mintájú igék egész jelenidejében és jelenidei részesülőjében, p. o. kresēm, kršūc, páseš, pásūc, kážem, kážūc stb. ezekből: kres-ati, pás-ati, káž-ati; — *b)* a főnevektől *skýj*, *stvo* suffixokkal képezett nevekben, p. o. mamlašský, kňazský, penažstvo stb. ezekből: mamlas, knaz, peniaz; — *c)* *ь*-el képezett főnevekben, p. o. noša, listonoš, vāža stb. ezektől: nos-if, viazat; *d)* az iteratív alak képzésében, p. o. snášať, obkášať, svážať stb. ezekből: sno-siť, obkosiť, svožiť; — *e)* a komparativusok *ši*-vel való képzésében, p. o. vyšší, bližší, užší stb. ezekből vys-oký, bliz-ky, úz-ky; — *f)* az *ina* suffixal képezett főnevekben, p. o. vyšina, užina, nižina stb. ezektől: vys-oký, úz-ky, nízky. — A *s* ezenkívül lágyítva van még a *res* névmás összetételeiben, p. o. veškerý, všetko, vždy (vešdy) stb.

2. *c* körülbelül a következő esetekben lágyítatik: *a)* a muž névejt. fenmaradt vok.-aiban, p. o. chlapče, oťce, stb. ezekből: chlapec, otec; — *b)* az *itýj*, *atýj*, *skýj*, *sko*, *stvo*, *ník* *ák*, *ár*, *ina* suffixokkal képezett nevekben, p. o. končítý, vajčatý, nemečský, chlapčisko, nemečstvo, uličník, vajč iak, ovčiar, oťčina stb. ezekből: konec, vajce, nemec, chlapec, nemec, ulica, vajce, ovca, otec; — *c)* az öreg állatok neveitől fiaik számára képezett deminutív nevekben, p. o. baranča, opiča, chlapča stb. ezekből: baranec, opica, chlapec; — *d)* a nevektől képezett igékben: mrazničit, krpčit ezektől: mraznica, krpec (?); — *e)* *ka*, *ok*, *ek* suffixokkal képezett deminutívákban, p. o. ulička, opička, vrabčok, kapčok stb. ezekből: ulica, opica, vrabec, kapec; — *f)* sokszor lágyítatik a *nýj*, *ní* suffixokkal képezett nevekben, p. o. uličný, vaječný, vianočný stb. ezekkel szemben: mocný, vecný, obecný stb.

Jegyzet. A *s* a *sk*, *sl* csoportozatokban, ha ez a szó elején áll, meglágyúl, ámbár utána semmi lágy elem nem következik, p. o. škvrna, škrečat, škulina, šlabikár, stb. ezek helyett: skvrna, škrečat, skulina, slabicarius.

46. §.

d, t, n dentales és l liquida lágyításáról:

1. A *d, t, n, l* a szó elején és közepén, ha rája *i, í, e, ä* (ez esetben az *ä* mint egyszerű *a* iratik, l. 15. §-t), *ia, ie, iu* és az ószláv *ѣ* következik — *lágyan* ejtetik ki. Kivételt képeznek azon esetek, hol az *e* a kemény *e*-nek képviselője l. 2. §. 3.

2. A szó végén lágyíttatik a *d, t, n, l*, ha utána valamely lágy elem kiveszett, p. o. *koŝt, deň, maŝ, priateŝ, dosiaŝ*, stb. ezek helyett: *koŝtъ, deňъ, maŝi, priateŝъ, dosieŝe*.

1. *Jegyzet.* A szó elején és közepén a *d, t, n, l* nem láttatik el lágyító jellel, kivéven az *ä* előtt, hol ez azért történik, mert az *a* kemény, és ez esetben csak reprezentánsa a lágy hangzónak (e). — 2. *Jegyzet.* Turóc- és Liptómegyében a *chlap, dub, pravý* mintaejtegetések plur. nominativusában a *d, t, n, l* mássalhangzók nem hangzanak lágyan az *i, í* ragok előtt, p. o. Moravany, špatný, stb. ezek h. Moravani, špatní. — 3. *Jegyzet.* Sok helytt, kivált a városokban, nem különböztetik meg a lágy és kemény *l*-t, ejtven helyette közép *l*-t (mint a milyen p. o. a német és magyar *l*). — 4. *Jegyzet.* Az *n*-ről sokszor lefejtjük a lágyító jelt, p. o. *hanba, aspon, ženba* stb. ezek h. *haňba, aspoň, ženba*. — 5. *Jegyzet.* Az *l* lágyságának jelölésében nem következetesek az írók. Olvasunk felváltva ilyeneket: *rytýr-rytír, pastýr-pastier, chmel-chmel, dosial-dosial, ucel-ucel, žial-žial*. Én itt csak egy esetet emelik ki, melyben a lágyítás következetesen és hibásan történik. Ez az, hogy az írók a *jъ* által ígéktől képezett főnevek kemény hangzóját *lágýtják*, p. o. *zápal* (Paul. Bes. I. 14), *rozdieŝ* (U. o. 15), *výstreŝ* (U. o. 45), *úcel* (U. o. sok helyen), ámbár az analog képzésű főnevek: *záhon, obchoď, náklad* stb. nyilván mutatják a tévedést. — 6. Az idegen szavakban a műveltek nem lágyítják a *d, t, n, l* mássalhangzókat az *a, i, í, ia, ie, iu* magán és kettőshangzók előtt. Ezek: *grammatika, gimnastika* stb. így ejtetnek: *grammatyka, gymnastyka*. A közbeszéd is megőrizte némely idegen szavak kemény voltát, így *Debrecin, apatejka, teremtetovaŝ* stb., melyekben a foghangzók keményen ejtetnek *cz e* előtt. — 7. *Jegyzet.* Oly szavaknál, melyek *d, t, ű, l* mássalhangzókra végződnek és kemény suffixal vannak tova képezve, nem tudjuk, vajjon az írásban is asszimilá-

lódjék a *d*, *t*, *ň*, *l* a kemény suffixhoz vagy pedig maradjon lágy-nak. Azért váltakozva ilyeneket találunk; kamenný-kameňný, remenný-remeňný, denný-denný, stb. — 8. *Jegyzet. st, sl, zl* hangcsoportozatok azon esetekben, melyekben a *d*, *t* foghangók *dz*, *c*-vé változnak (l. 43. §. 6. 7.), a rájuk következő lágy elem-mel — átváltoznak *št*, *šl*, *žl* csoportozatokba. Az *st* még azon kívül mindig, akár következik rá lágy elem, akár nem, az idegen szavakban *št*-vé válik, p. o. *štát*, *štúdium*, *árešt*, *inštrument* stb.

47. §.

V. *A hangugratásról.*

A összes szláv nyelvekben elterjedt hangugratás a tótban is nagy szerepet visz. Róla azonban többet mondani nem tudok mint a mennyi már köztudomású és azért az olvasót a *Hattala mluvnica*-jának 86. és 87-ik §§-aira utalom.

48. §.

VI. *A hangcseréről.*

A tót hangrendhez való akkomoditás céljából és a hanyag kiejtés következtében — sok szóban az eredeti hangzók más hangzók-kal vannak felcserélve. E hangcsere leginkább az egy neműeknél otthonos, de a különmeműeknél is található. A hangcserét találjuk:

1. Az ajakhangzók között, p. o. *Štero*, *bòb*, *bodať*, *plamen*, *birnovat*, *pribuzný*, *oprate*, *modlitba*, *rták* stb. szavakban ezek helyett: *Stephanus*, *faba*, *fodio*, *famma*, *fírmare*, *přizuzny* (ebből (v) *úd* = tag), *obrate*, *modlitva*, *pták* (= gör. *πταω*) helyett. — A német *pf* csoportozat a tótban *f* és *p* által adatik vissza, p. o. *fjošna*, *fjunt*, *fara*, *fajka*, *fajster*, *fúšovaf*; *panva*, *páva*, *piepor*, stb. ezek helyett: *pfoste*, *pfund*, *pfarre*, *pfefe*, *pfleister*, *pfusch-en*, *pfanne*, *pfau*, *pfaffer*. A latin *ph* = *f*, p. o. *fantázia*, *filozofia*, stb. e. h. *phantasia*, *philosophia*.

2. A sziszegők között, p. o. *Ježis*, *žalm*, *kříž*, *ruža*, *žehnať*, *šabla*, *almužná*, *zaltanc* (disznótor), *cicať*, *povrieslo*, *maslo*, *nozdry*, *vždy*, *žemla*, *žold*, *žajdel* stb. szavakban ezek helyett: *Jesus* (p)salmus, *cruc*, *rosa*, *signare*, *sabel*, *almosen* (görögből), *sautanz*, *ssaf*, *povriezlo*, *mazlo*, *nozdry*, *všdy*, *semmel*, *sold*, *seidel*.

3. A foghangzók között, p. o. od (präpozíció), kdo, tchor stb. szavakban ezek helyett: ot, kto, dchor. A német *d* nagyon sokszor *t*-vé válik, p. o. tulich, tüz, tucet, funt stb. ezekből: dolch, daus, dutzend, pfund.

4. A torokhangzók között: *a)* az ósláv *g* kevés szó kivételével (l. 4. §. 1.) a tótban *h*-val van felcserélve; — *β)* az idegen *k* sokszor *g*-vel cseréltetik fel a közkiejtésben, p. o. grajciar grieda stb. ezek h. kreuzer, kreide; ugyanezt találjuk a honi *k*-nál is, p. o. grg e h. krk; — és *γ)* más szavakban, p. o. Kristus, krestan stb. ezek h. Christus, christianus.

5. A liquidae között: miután a tót el nem tűri két szótagban egymás mellett az *r* folyékony mássalhangzót, azért az egyiket *l*-vel cseréli fel, p. o. kvartiel, felšter, šparhelt, ferhel (do ferhelu vziat) stb. ezekből: quartier, förster, sparherd, verhör; — vagy kivetí, miről l. 51. §. 4-át; — továbbá találunk hangcserét: bresk szóban a blesk-ből.

6. Különnemű hangzók között körülbelül ezen szavakban: šopkat, koncecty (Chal. dram. I. 32, 74, 92), klesit, driel, zaltanc stb. ezek helyett: šoptat, concepty, klesnit, drier, zavtanz (=sautanz).

1. Jegyzet. A *št* csoportozat Paulinynál rendszeresen *šč* által cseréltetik fel, p. o. ščastie, ščastný, uščep (Bájeslovie) stb. ezek helyett: štastie, šťastný, úštep. — 2. Jegyzet. A *d* szeret az *l* előtt *g*-be változni a közbeszédben, p. o. glhý, šingel (ebből šingl) stb. ezekből: dlhý, schindel. — 3. Jegyzet. Az idegen *qu* csoportozat a tótban *kv* által adatik vissza, p. o. kvartiel, kvartál, kvadrat stb.

49. §.

VII. A váltakozásról.

Váltakoznak:

1. ajkahangok: klebeta-klereta, pisolný-pisomný, darobný-daromný, hodbáb-hodráb, šibrinkovat (Zólyomm.) — šimrikovat (Slov. pov. 480), holornica-holomnica és más szavakban;

2. sziszegők: cez-čez (Chal. sp.) cesnak-česnak (Chal. dram. I. 63), žúp-šúp, vycivený-vyčivený (Chal. sp. 23) stb. szavakban;

3. a foghangzók: trkotat-drkotat szavakban;

4. a torokhangzók: nehať-nechať, *hrtan-čhrtan* (Slov. pov. 421), chrasta-krasta (Slov. pov. 556), sihoť-sigoť, vyschnút-vysknút, schovať-skovať (Sl. sp. 85) és más szavakban;

5. különneűtek: sroboda-sloboda, *trma-vrma*, *trty-firty*, šiky-miky (Chal. dram. I. 28) és más szavakban.

50. §.

VIII. A hangkiveszésről.

A hangkivetés eredetére nézve kétféle. Vagy valamely nem kedvelt hangsoportozat felbontása céljából elkeűkezett vagy pedig valamely sűrűn használt szónak lekópása következtében állt be. Az első előfordúl a szó elején és közepén, a másik a szó végén is. A lekópás következtében egy hangzónál több is ki szokott egy szóban veszni, sokszor két, sőt több szótag is.

51. §.

Nem kedvelt hangsoportozat felbontása céljából kiveszett a hang:

1. Azon két vagy többtagú hangsoportozatokban, melyekben az utolsó helyen ezek állanak: *d, t, n, l* és ritkábban *s, m*. Példák: *α) d, t* elől kiveszett a hang: *bodaj, dno, klietka, neť, šif, žif, plet* és más szavakban, ezek helyett: *bohđaj, bđno, klieptka, nepti, šiet, žiet, plet*; — *β) n* elől: az irodalomban: *hynút, hnút, usnút, zneť, tismút, plasnút, mlasnút* týžna, týžnu, enosť, és más szavakban ezek helyett: *hybnút, hbnút, uspnút, zcněti, tisknút, plasknút, mlasnút, týžđu, týžđu, ctnosť*; a közbeszédben a *stn* csoportozatból a *t* rendesen kivettetik, eszerint a *šťasný, radosťný, žalosťný* stb. így ejtetnek: *šťasný, radosný, žalosný*; — *γ) l* elől kiveszett a hang a *dlo* suffixsal képezett szavakban, p. o. *silo, cedilo, kadilo, nosilá* (mindenik csak a közkiejtésben) stb. ezek helyett: *šidlo, ceditlo, kadidlo, nosidlá*; az *edlný* suffixsal képezett mellénevekben, p. o. *pominutelný, viditelný, krájetelný* stb. ezek h. *pominuteđlný, viditedělný, krájetedělný*. A hangvesztett alak épen úgy előnyben részesül az irod. nyelvben valamint a magyarban, hol ugyanezen nemű tűnemény jelentkezik a *csalhatlan, láthatlan, múlhatlan* stb. szavakban ezek helyett: *csalhatatlan, láthatatlan, mulhatatlan*

(1. *Simonyi Zsigm.* Antibarbarusában ezen szavakat); — továbbá kiesik még a hang a *l* előtt: a *slama*, *slina*, *šiel*, *lala*, *jel* stb. szavakban ezek helyett: *słama*, *słina*, *šedl*, *hla-hla* (ebből: *hład-hład*), *jedl*; — *o*) a *s*, *m* előtt: *os*, *šest*, *križ*, *osidlo*, *rumenec* és más szavakban ezek helyett: *axis*, *sex*, *crux*, *obsidlo*, *rudmenec*.

2. *stbl*, *stkl* csoportozatokban kiveszett a *t* ezen szavakban: *zblo*, *sklo* ezek h. *stblo*, *stklo*.

3. A *br* csoportozatokban néha az első, máskor a második tag vesz ki. A második tag vesz ki: *obalit*, *obec*, *obet*, *obesit*, *oblek*, *obyčaj*, *obojoj*, *oblak*, *obarit*, *obratit* stb. szavakban ezek h. *obralit*, *obvec*, *obref*, *obvesit*, *obrlek*, *obryčaj*, *obvojok*, *obrlak*, *obrarit*, *obratit*. — Az első tag vettetik ki: *oviazat*, *ovládáť*, *ovit* stb. szavakban ezek h. *obviazat*, *obrládáť*, *obrit*. — A *br* csoportozatból nem mindig vesz ki a hang, vannak példák, hol változatlanul marad, p. o. *obveselit*, *obvarovat* és más szavakban.

4. Kiveszett az *r* az oly szavakban, melyekben két szótagban állt egymás után (l. 48. §. 5), miután a tót hangrend két egymás utáni szótagban el nem tűri, p. o. *handár*, *kušnier*, *vanderbuš* (Chal. dram. I. 43), *mažiar*, *maširovat*, *kaprál*, *jarmak* stb. ezek helyett: *handrár*, *kürschner*, *wanderbursch*, *mörser*, *marschiren*, *corprál* (ebből: *corporal*), *jahrmark*.

5. A *g* kiveszett (először *j*-vé vált és ez a következő magánhangzóval diphtongusba olvadt) a következő idegen szavakban: *evanielium*, *aniel*, *pranier* ezekből: *evangelium*, *angel-os*, *pranger*.

52. §.

A szó lekopása következtében beállt hangkiveszést találjuk:

1. A szó elején: a) *sybilantes* előtt a *v* a közbeszedben nem ejtetik, p. o. *šetko*, *šakovak*, *ziať*, *zdvihnút*, *zvolat*, *zpomenút*, *zbudit*, *šade* stb. ezek helyett: *ršetko*, *všakovak*, *rziať*, *rzdvihnút*, *rzvolat*, *rzpomenút*, *rbudit*, *ršade*. Szintén a *p* kiesik a *sybilantes* előtt, p. o. *žalm*, *žaltár* ezekh. *psalmus*, *psalterium*; — b) a közép szójárásban kiveszett sok szóban a *j* a szavak elején, p. o. *aký*, *ešte*, *ich*, *im*, *ist* stb. ezek h. *jaký*, *ješte*, *jich*, *jim*, *ješť* (az izléses íróktól az elsőik oly szavak után használatnak, melyek mássalhangzóra végződnek; az utóbbiak azok után, melyek magánhangzóra végződnek a hiátus elkerü-

lése czéljából és a mondatok elején); — *c)* a *dovica*, *de*, *toryterý* és más szavakban ezek helyett: *vdovica* (lat. *vidua*), *kde*, *ktory-kteryý*.

2. A szó közepén: *a)* *š*, *č* massallhangzók kiesnek a *ský*, *stvo* suffixok előtt (l. 43. §. 2. a.), p. o. valaský, nemectvo ezek helyett: valašský, nemečstvo ezekből; *valach*, *nemec*; — *b)* a közbeszédben kivetjük a megkettőztetett hangzók egyikét és az asszimilált hangzót (42. §. 6.), p. o. *podaný*, *pädesiat* ezek h. *poddaný*, *pädädesiat* (ebből: *pätädesiat*).

3. A szó végén: *a)* az *s* kivettetett az imperativus egyes 2. személyében, p. o. *bdi* e. h. *bdesi* és a *part. praet. act*-ben, p. o. *chváliv* e. h. *chválivš*; — *b)* a *t* a jelenidő egyes és többes harmadik szem.-ében, p. o. *vedie*, *vedú* ezek h. *vedet*, *vedat* és a *kura*, *teľa* mintájú főnevek egy *nom*-ában még az ószlávban; — *c)* továbbá találunk hangkivetést körülbelül ezen szavakban: *ta* (Sl. sp. 281; «*ta čože sokom ostalo?*»), plur. gen. *zlatý* (Zpêw. II. 86), *dub*, *brat*, *ja* és más szavakban ezek helyett: *tak*, *zlatých*, *dabrъ* (a *dúbrava* szóban teljes alakja él), *bratr* (a *bratranec* szóban teljes alakja él), *azъ*.

Jegyzet. Sokszor egész szótag, sőt több szótag is kivész. Ez vagy a szó lekopásának eredménye, mint p. o. *skôr*, *viac*, *ináč* szavakban — vagy pedig azért áll be, hogy megszabaduljunk a tótnak idegen suffixoktól és erről bővebben szólunk. — — Az idegen szavakban a tót fülnek idegen képzőragok kivettetnek. Ez különösen a görög és latin szavaknál járja. A kivesző suffixok ezek: *a)* *us*, *is* akkor is, ha *alis*, *icus*, *ius*, *ivus* *ulus* összetett suffixok részét képezik, p. o. *múr*, *dom*, *kanál*, *generál*, *historik*, *klerik*, *archivár*, *emissár*, *dativ*, *akkuzativ*, *artikul*, *kalkul* stb. ezek helyett: *murus*, *domus*, *kanalis*, *generalis*, *historikus*, *clericus*, *archivarius*, *emissarius*, *dativus*, *accusativus*, *articulus*, *calculus*; — *ŕ)* *um* suffix akkor is, ha az *entum*, *ellum*, *arium*, *erium*, *atum*, *etum*, *utum*, *drum*, *trum*, *ulum* összetett suffixok részét képezi, p. o. *árešt*, *element*, *inštrument*, *duel*, *kostol*, *inventár*, *kalendár*, *klystier*, *mandát*, *deputát*, *dekrét*, *štatut* *koriander*, *tiator*, *barometer*, *perpendikul*, stb. ezek helyett: *arrestum*, *elementum*, *instrumentum*, *duellum*, *castellum*, *inventarium*, *calendarium*, *clysterium*, *mandatum*, *deputatum*, *decretum*,

statutum, coriandrum, theatrum, borometrum, perpendiculum. — Megjegyzendő, hogy oly csoportozatokba, melyek a suffix kiveszése után nehezen volnának ejthetők — magánhangzó szuratkik be, p. o. tiator, barometer stb. ezekből: theatr-um, barometr-um. Az *ium*-ra végződő szavak teljes formájukat megtartják, p. o. beneficium, privilegium, monopolium, stipendium, studium stb. Az *ius*-ra végződők között a *notariūs* teljes alakban is előfordul, így: Zpêw. II. 119. lapján.

53. §.

IX. A hangbetoldásról.

Hangot betoldunk, beszurunk azon célból, hogy a nehezen ejthető csoportozatokat könnyebben ejthessük, hogy a hiátust kikerüljük és sokszor betoldunk hangot hanyag kiejtés következtében. A hangbeszúrást találjuk:

1. *A szó elején:* a) a *hiátus kikerülése céljából*: minden *y* és *ô* előtt (l. 39. §. jegyzetét); és körülbelül ezen szavakban: botka, nútri, hárest, haláš, hárok, Hana, rohlač, hu (a *ju*-ból *j* kihagyásával mint ebben: zest eh. zjest),¹ izba (Slov. pov. 457) ezek helyett: otka, utri, árest, állás (magyar szó), arcus, Anna, ohlač (= ohlādč ebből: ohlādač, glēdēti-től), ju, izba; — b) *hanyag kiejtés következtében*: rmútiša, hrdza, hrdúšit szavakban ezek helyett: mútiša, rdja, dusit.

2. *A szó közepén:* a) *könnyebb kiejtés céljából sokszor a sr csoportozatba t-t szúrunk*, p. o. ostrov, pstruh, sriebro (Turóczm.) v. ustrety, straka stb. szavakban, mik ezekből vannak: osrov (sru-tól), psruh, sriebro, v úsrety (sretnuša Zólymm.), sraka — ezekkel szemben: sreda, srien stb.; — továbbá oly csoportozatokba, melyeknek utolsó helyén *j* áll, (vagy állna, ha a rá következő hangba nem olvadt volna), gyakran *l*-t szoktunk beszúrni, p. o. mliadzga, mliadžit, hrable, hrobľa, cintľavý, okrásľit, vreskľavý, krikľavý, krikľún, križľovat (e mellett: skrižľovat) stb. ezek helyett: mēzga, miadžit, hrabje, hrobja, cintľavý, okrásjit, vreskjavý, krikjavý, krikjún, križjovat; ugyanoly csoportozatokba *n* toldatik be, p. o. od-neho, z-nej, v-ňom, od-ňat, s-nem stb. ezek helyett; od-jeho, z-jej, v-jom, od-jat, s-jem; — 3) *hanyag kiejtés következtében* találunk hangbetoldást: ž után

d, *t* p. o. *dlážďit*, *drážďit*, *droždje* stb. ezekh. *dlážit*, *drážit*, *drožie*; — *d*, *n*, *ň* után *s*, *z* sziszegőket, p. o. *uzda*, *jazďit*, *pazderie*, *hyzďit*, *hromažďit*, *pazneht*, *bázeň* (bázn h.), *priažeň* (priažn h.), *pieseň* (piesň helyett), stb. ezekből: *uda* (ettől: *vod-it*), *jadit* (csehül *jedu* = *idem* = megyek); *paderie*, *hydít* (ohyda), *hromaďit*, *paneht*, *bojaň*, *prijaň*, *pieň*; az idegen *é, ó* hosszúságát *pótló* mássalhangzójában, p. o. *komendia*, *Nongrád*, *kolembat*, *apatejka* stb. ezek helyett: *komédia*, *Nógrádmegye*, *kolébat* (cseh szó), *apothéke* (görög-német szó); — *γ*) a *hiátus kikerülése* czéljából történő hangbeszúrásról l. 39. §. 1. a. b.

3. *A szó végén* leginkább oly szavakban találjuk a hangbeszúrást és sokszor egész szótagbeszúrást, melyek az életben rövidített mondatokként szerepelnek és a melyeknek végét azon okból vontatva szokták kiejteni. Ilyenek: *taktok-taktoká*, *tamtok-tamtoká*, *tunák-tunáka*, *semák* (Turóczm.)-*semká* (Zólymm.), *horeká*, *doluká*, *dnuka*, *vonká*, *hnedky*, *dneskaj* (Sl. sp. 39) *aždať* (Zólyomm.), *sotvaj* (Chal. dram. III. 20. 21) stb. ezek helyett: *takto*, *tamto*, *tuná* (tu = *zděs*), *sem*, *hore*, *dolu*, *dnu*, *von*, *hned*, *dnes*, *ažda*, *sotva*.

Jegyzet. Az irod. nyelvben találunk még hangbetoldást ilyen és hasonló szavak képzésénél: *panneský* (Chal. dram. I. 16), *slamenný*, (Chal. dram. II. 47), *medenný* (Slov. povesti 427), *drevenný* (Paul. Tr. Mat. 166) stb. ezek helyett: *panenský*, *slamený*, *medený*, *drevený*. E hangbetoldás (kivéven az első példát) valószínűleg hamis analogián alapszik, amazok képzését az ilyenek képzésével zavarván össze: *kamenný*, *remenný*, *dvojamenný*, *pismenný* stb., hol az egyik *n* a *tőhöz* (*kameň*, *remeň*, *dvoje ramien*, *pismo*), a másik pedig a *suffix*-hoz tartozik.

Második szakasz.

D y n a m i k u s h a n g v á l t o z á s o k.

54. §.

A fokozásról.

Fokozunk A) *hosszítás által*, B) *hangzók nyomatékosságának rangfokozata által* és C) *hangbetoldás által*. A tót fokozás majdnem ugyanazon szabályokon nyugszik, melyeken a többi

szláv nyelvek és melyeken különösen a csehnyelv, én itt azért semmi újat nyujtani nem fogok.

55. §.

A) *Fokozás hosszítás által.* A rövid magánhangzók és a felmagánhangzók a szó értelmének megváltoztatása céljából ekképen hosszítottatnak meg resp. változtatnak át diphtongusokká:

1. *a, e, i, y, u* rövid magánhangzók megfelelő hosszúkká változnak, p. o. *kradnem-ukrádzam, kazím-prekážam, bežim-ubiehať, ležim-nalieham, vidím-vídam, blístím-blískam, byť-prebývať, vyť-zavýjat, dujem-nadívam, kujem-okívam* stb.

2. *ó = ô, u*, p. o. *koch-kôšok, rok-rôčok, borit-búrit* stb.;

3. az ószláv *ê, ě, ě* rövid helyettesítő hangjai (l. 13, 14, 15 §§-okat) az ezeknek megfelelő hosszúkká lesznek, p. o. *cedif* (ószláv *čediti*) *priediedzam, menif* (méniti) — *zamiěať, hľadef* (glědeti) — *nahliadať, pradiem* (prędeti) — *napriadať, poručim* (ószl. *poručiti*) — *poručať* stb.

4. *l, r* magánhangzók megfelelő hosszúkká lesznek, p. o. *tlčiem-st/kam, mlčim-um/kam, trpim-st/rpam* stb.

56. §.

B) *Fokozás a hangzók nyomatékosságának rangfokozata által.* A hangok nyomatékosságának rangfokozata Hattala szerint a következő: *a, u, o, ê, e, y, i, l, r, ъ, ъ, Fokozzuk:*

1. *e = o*-ba: *nesiem-nosím, veziem-vozim, vediem-vodim* stb.

2. *e*, az ószláv *ê* helyettesítő hangja = *a*: *sedet-sadif, leziem-lazif* stb.

3. *o = á*: *kosim-vykášať, robím-vyrábam, horeť-vyhárat* stb.

4. *ъ* helyettesítő hangzói = *i, í, o*: *začínam-začěnem, zapinam-zapъnem, utinam-utъnem, koniec-začěnem, zápona-zapъnem, zátoň-zatъnem* stb.

5. *ě* helyettesítő hangzói a *ě* helyettesítő hangzóivá, p. o. *tríasť* (tresiti) — *trásif, ťažký* (těžkij) — *túžif, spiať* (spřeti) — *puto* stb.

6. *ѣ* helyettesítő hangzói = *y, ý, ie*, p. o. *dýchať-nadъchnút, dotýkať-dotъknút, zamykať-zamъknút, posielať-posъlať* stb.

Jegyzet. Az *e*-ből fokozott *o* még egyszer fokozható, még pedig az *o*-nak megfelelő hangzóba, p. o. *nosim-snásam*, *vozím-svážam* (*vez*-ből), *vodim-svádzam* (*ved*-ből) stb.

57. §.

C. *Hangbetoldással* fokozzuk:

1. A magánhangzós töket úgy, hogy az *i*, *u*, *y* rövid magánhangzókra végződő tők elébe *a* vagy *o*-t toldunk, miből *ai*, *au*, *ay*, *oi*, *ou*, *oy* diphtongusok keletkeznek. E diphtongusokat azonban nem szereti a tót és azért a következő módon szabadúl meg tőlük:

a) nyílt tőkben a diphtongus másik tagja átváltozik más-salhangzóvá, úgy, hogy következő vegyes hangcsoportozatok keletkeznek: *ai = aj*; *au, ay = ar*; *oi = oj*; *ou, oy = or*, p. o. *nápoj*, *hojít*, *baj*, *plávam*, *kor*, *zoriem*, *barít*, *kror*, *ror* stb. ezen tőkből: *pi*, *hi*, *bi*, *plu*, *ku*, *zu*, *by*, *kry*, *ry*;

3) zárt tőkben átváltoznak: *ai* (asszimilációval és hangugratással) = *ê* (ie)-ba; *au, ay = ar*, *ou, oy = or*-ba. Az *ar*, *or*-ból lesz hangugratással: *ra*, *ro*. Példák: *vedet*, *vesit* ezen tőkből: *vid*, *ris* (*vaid = veid = vied = vêd = ved*); továbbá: *chvat*, *voda*, *štroro*, *kvas* ezen tőkből: *chyt*, *ud*, *štyr*, *kys* (*chajt = chart = chvat* stb).

2. A félmagánhangzós töket úgy fokozzuk, ha az *l*, *r* félmagánhangzók elébe *e*, *ie*, *o*, *a* hangzókat toldunk be. Példák: *melem*, *stelem*, *berem*, *postielat*, *vymielat*, *sbierat*, *stól*, *kól*, *mor*, *pálit*, *varit*, *pírat* stb. ezen tőkből: *ml*, *stl*, *br*, *stl*, *ml*, *br*, *stl*, *kl* *mr*, *pl*, *rr*, *pr*. — A betoldott *e*, *ie*, *o*, *a* hangzók hangugratással sokszor az *l*, *r* hangzók mögé kerülnek, p. o. *tlačít*, *vreteno*, *kresat*, *povrieslo*, *zavret*, *hrom*, *brať* stb. ezen tőkből: *tłk*, *vrť*, *krs*, *vrz*, *vr*, *hrm*, *br*.

HARMADIK RÉSZ.

A szótagokról.

58. §.

I. A szótagok hangsúlyozásáról.

A tót nyelv hangsúlyában egyezik a csehvel. Egy, két és három tagú szavakban a hangsúly az első szótagon van. A négy

es öttagú szavaknak két hangsúlyos szótaguk van. A főhangsúly az első szótagon nyugszik, a mellékhangsúly az utolsó előttin; de az öttaguaknál sokszor a mellékhangsúly a harmadutolsón is állhat. — Az egy tagú prapozíciók után a szó elveszti a hangsúlyt, áthelyezvén azt a prapozícióra; a kéttagú prapozíciók és *krem*, *dla* után megtartja, mert ezek magok is hangsúlyosak. Egy tagú névmások és partikulák nem ejtetnek hangsúlylyal, de ejthetők, ha valami értelmi nyomatékosság van rajtuk.

59. §.

II. *A szótagok elválasztásáról.*

A tót nyelv valamint az ószláv (l. Hatt. ml. jaz. slov. 84. §.-át) a szavak végén úgy mint szótagok végén már régi időkben nem kedvelte a mássalhangzókat. Ebből fejlődött ki azon szabály, mely szerint a tót a szótagokat úgy választja el, hogy a mássalhangzókat (bár mennyi volna) a következő szótaghoz vonja. És így minden szótag magánhangzóval végződik mint az ószlávban volt. Kivételt képeznek azon szavak, melyek szóképzési vagy flexionális összetétel által kerültek együvé. Ezek etymologice választatnak el. Tehát: mř-tvy po-tra-va, hú-šti-na stb., hanem: kamen-ný, zboj-nik, uhryz-nem stb.

CZAMBEL SAMU.

VARIAE LECTIONES.

XLII. Cod. Bern. 236. f. 141^b col. 1. *Parcoletus*: diuinatus. Hagen Grad. 52. arcolatus-nak olvassa abban a hiszem-bnn, hogy «p. addita in initio.» Var. Lect. XXXV. megmondtuk, hogy hariolus mellett fariolus is volt. Ennélfogva nyilvánvaló, hogy parcoletus sem egyéb mint phariolatus, azaz: fariolatus

XLIII. Cod. Bern. 16 f. 83^b col. 1. *Halcida*: nomen anguis. Hagen Grad. 99. kérdi nem-e halcyon nomen avis. Nem egészen; mert a cikkszót halcedo-nak kell írunk. V. ö. Loewe Prodr. 272.

XLIV. Cod. Bern. 16. f. 179. ^b col. 3 *Veterator*: stofosus inpostor és ibid. f. 181^a col. 3 *Uterator* strofus. Hagen Grad.

105 Veterator, strophosusnak olvassa. De kérdem, hogy illik veterator és inpostor közé a «hasafájós» értelmű strophosus? A kérdéses szó görög interpretamentumnak látszik s a czikk, ha nem csalódom, így irandó:

Veterator: *στροφαῖος*, inpostor.

XLV. Lucilius incert. 38:

'haec odiosa mihi vitiligost.' — 'num dolet'? inquit.

A Festus Pauli-féle czikk, mely ezt a verset idézi, csak a Monacensis szerint szól Vitiligo-ról, a többi codex, (Voss. 116. Guelf. Voss. 37. és Voss. 135) mind Vituligo-nak mondja. Az idézetben csak M. és Voss 37. szerint vitiligo: a többi szerint vituligo. Minthogy pedig a codexek ketté ágaznak Mon. Voss. 116. és Guelf. Voss. 37. Voss. 135 ágra, és vituligo Voss. 116-ban is van, abból az derül ki, hogy vitiligo tollhiba, s hogy vituligo irandó.

XLVI. Lersch Fulgent. 32. lap. így idézi Festus Pauli p. 128. Manalem lapidem-féle czikkét: Manalem vocabant lapidem etiam petram quandam, quae erat extra portam Capenam iuxta aedem Martis, quam quum propter siccitatem in urbem pertraherent [zu lesen wohl protraherent], insequabatur pluvia statim, eumque, quod aquas [zu lesen aquae] manarent, manalem lapidem dixere.

Az első emandatióra nézve nincs egyéb megjegyzésem mint az, hogy az összes kéziratokban pertraherent áll. De az aquae-féle coniectura helytelen. aquas — manaret a helyes, amint azt az értelem kívánja, s az összes kéziratokban s a Lindemann előtti kiadásokban is olvassuk.

Budapesten, 1879. decz. 14.

PONORI THEWREWK EMIL.

A MAGYAR CISIÓK.

(Befejezés.)

Múlt füzetünkben megjelent cikkemben a legrégibb magyar cisiót, a *Peer-codexét*, közöltem és ismerttettem*). A későbbi cisiók a következők:

*) L. a *Vegyőseket* e füzet végén.

2. Toldy F. szerint ¹⁾ egy 1462-ik évi deák codexben (az Akadémia könyvtárában) foglaltatik egy magyar cisio. De e codexet mindeddig nem sikerült megtalálni.

3. Székely István, *Calendárium magyar nyelven*, Krakko, év nélkül [minden esetre 1538 előtt ²⁾] Pontos címét adja Szabó K., RMK., 354. sz. a.

A legrégebb magyar naptár, mely nyomtatásban megjelent. «*Mikoron minden nemzetet látnék, — így szól Székely István az előszóban — hogy az ő nyelvén kalendáriumot szerezne, ... igen jónak vélem én is, hogy a magyar nyelvre a kalendáriumot fordítanám.*» A Cisiót szótagokra osztva a hónap egyes napjainál és, *Cisioianos* cím alatt, külön is tartalmazza. Ennek közlését Székely az előszóban külön is hangsúlyozza: «*kibe (a naptárba), ennek (a naptári résznek) felette becsináltam a magyar Cisiót, hogy könyv nélkül is az ünnepeket megvethetnék.*» Itt közlöm az egészet. A számok itt is (mint előbbi közleményeimben) a hó azon napját jelentik, melyre az illető szótag (vagy a többtagú szónak *első* szótagja), azaz: a felvett ünnepnek vagy szentnek neve esik. A cisio után összeállítom a benne foglalt kalendáriumi anyagot, az ünnepek datumaival. A cisio így hangzik :

I. *Boldog asszony hava.* Kis ¹ Karácson túl Keresztül ⁶ ijo (t. i. jól) Pál ¹⁰ remete nagy disznós Antallal ¹⁷ Fabyan ²⁰ Vinhoz ²² szent Pál ²⁵ fordula, ezt mondta.

II. *Böjtelő hó.* Bre ¹ Mar ³ Balás ³ Ag ⁵ Dorottyánál ⁶ Kolost ¹⁰ adta Bálintnak ¹⁴, no nem bánom, mert Péter ²² Mátyást ²⁴ késaza.

III. *Böjtmás hó.* Böjtmás hóban én csodálom, hogy mivel Gergely ¹³ sört meuel kivel Fetskés ¹⁹ Benedek ²¹ Szűz Máriával ²⁵ almát olt.

IV. *György hava.* Virágos Ambrus ⁴ megrezegült az

¹⁾ A magy. nemz. irodalom története rövid előadásban, Budapest, 4. kiad. 1878, 39. l.

²⁾ Kazinczy Ferencz (Hazai és külföldi tudósítások, 1808, 31. sz.) 1549-ben vagy előbb megjelentnek mondja; Toldy előbb (Új magy. Múzeum, 1853. II, 189. l.) egyenesen 1549-re, utóbb (Irod. tört. rövid előadásban, 4. kiad. 1878, 70. l.) Szabó Károlytól vett értesítés alapján, 1538-ra teszi. A fenti, helyesen indokolt meghatározás Szabó Károlytól származik.

dinnyétől, Tiburtzot¹⁴ küldé az Alföldre Al²⁴ György²³ Markhoz²⁵ zöld buzáért.

V. *Pünkösdi hava*. Filep¹ kérdi Got⁵ Jánost⁶ Staniszló⁸ koszorút ad Sófinak¹⁵, zöldiret főz Ilona²² Orbánnak⁵² sérelmére.

VI. *Szt. Iván hava*. Nem mondották volt meg énnékem, hogy Barla¹¹ Antal¹³ Vidi¹⁵ megvágta sarlójával Ivánt²⁴ Jó²⁶ Lászt²⁷ jó Pet⁹ Pált³⁰.

VII. *Szt. Jakab hava*. Szűz Mária² nijre pilist az papnak nagy Margit¹³ Apostoloknak¹⁵ Illyés²⁰ Magdálnak²² Jak²⁵ Annának²⁶ árúlja.

VIII. *Kisasszony hava*. Péter¹ szolgál hoval⁵ Affranak⁷ Lőrincz¹⁰ Klárát¹² Nagy Máriát¹⁵ magyar István²⁰ verde Berta²⁴ iszik Ag²⁸ Jánosnál.²⁹

IX. *Szt. Mihály hava*. Egyed¹ fával diót ver, Kisasszony⁸ szüle szent Keresztet, Lámpás¹⁷ vermet Máthénak²¹ Glert²⁴ vonsza Kozmát²⁷ Mihályt²⁹.

X. *Mindszent hava*. Fataľpu Ferencz⁴ questara Dienest⁹ vizi tömlöt tölt Gálnak¹⁶ Lukács¹⁸ vőt Orsolyát²¹ Vitéz²⁴ Demet²⁵ Simonnéól.²⁸

XI. *Szt. András hava*. Mindszent¹ küldé Imréhet⁵ csengetni, Marton¹¹ Beretzknek hoz jó bort, Erzsébet¹⁹ Ci²² Klevel²³ Chatot²⁵ hozza tub A.³⁰

XII. *Karácson hava*. Nagyön sir Borba⁴ Miklós⁶ Mária⁸ mondjad Lutzának¹³ hirdessen jó hírt Tamásnak²¹ Nagy Kar²⁵ Ist²⁶ Jan²⁷ Ap²⁸ Tamás²⁹ Sil.³¹

A cisióba fölvett ünnepek és szentek a következők:

I. *Január*: 1. Kis Karácson. — 6. Vizkereszt. — 10. Pál remete. — 17. Nagy disznós Antal apát, — 20. Fábián és Sebestyén. — 22. Vincze mártyr. — 25. Szt. Pál fordulása. — II. *Február*: 1. Brigitta. — 2. Gyertyaszentelő Boldogasszony. — 3. Balázs. — 5. Agota. — 6. Dorottya. — 10. Scholastica (Kolos Szűz). — 14. Bálint. — 22. Üszögös Szt. Péter. — 24. Mátyás apostol. — III. *Márczius*: 12. Gergely. — 19. Fecskés József. — 21. Benedek apát. — 25. Gyümölcsoltó Boldogasszony. — IV. *Április*: 4. Ambrus. — 14. Tiburez és Valéria. — 23. Szt. György. — 24. Albert (Ez utóbbi kettő, mint a Peer-codexben, felcserélve). — 25. Márk év. — V. *Május*: 1. Fülöp Szt. Jakab. — 5. Gothard püspök. — 6. Kapún álló Szt. János. — 8. Szaniszló püspök. — 15. Zsófia. — 22. Ilona. — 25. Orbán. — VI. *Junius*: 11. Barlabás. — 13. Antal apát. — 15. Vida. — 24. Keresztelő Szt. János. — 26. János és Pál. — 27. László. — 29. Péter és Pál. — 30. Szt. Pál emlékeztetése. — VII.

Julius: 2. Boldogasszony meglátogatása. — 13. Margit szűz. — 15. Apostolok eloszlása. — 20. Ellyés. — 22. Mária Magdolna. — 25. Jakab apostol. — 26. Anna. — *VIII. Augustus*: 1. Vasas Szt. Péter. — 5. Havi Boldogasszony. — 7. Affra. — 10. Lőrincz. — 15. Nagy Boldogasszony. — 20. Szt. István király. — 24. Bertalan apostol. — 28. Ágoston. — 29. Szt. János fővétele. — *IX. Szeptember*: 1. Egyed. — 8. Kisasszony napja. — 14. Szt. Kereszt emelése. — 17. Lampert. — 21. Máté apostol. — 24. Szt. Gellért. — 27. Kozma. — 29. Mihály arkangyal. — *X. Október*: 4. Ferencz. — 9. Dienes. — 16. Szt. Gál. — 18. Lukács ev. — 21. Orsolya. — 24. Vitályos. — 26. Demeter. — 28. Simon és Judás. — *XI. November*: 1. Mindszent napja. — 5. Imre herczeg. — 11. Márton püspök. — 13. Bereczk. — 19. Erzsébet. — 22. Szt. Caecilia. — 23. Kelemen pápa. — 25. Katalin. — 31. András apostol. — *XII. Deczember*: 4. Borbára. — 6. Miklós püspök. — 8. Boldogasszony fog. — 13. Lucza. — 21. Tamás apostol. — 25. Nagy Karácson. — 26. István mártyr. — 27. János ev. — 28. Apró szentek. — 29. Tamás püspök. — 31. Sylvester pápa.

E cisio tehát — mely mindössze 92 ünnepet és szentet foglal magában — ugyanazon sajátságokat tünteti fel, melyeket múlt füzetünkben a Peer-codexbeli cisiónál kiemelttem: prózában van írva, az egyes hónapokra tartozó részletek nem tartalmazzák a hónap nevét, kevés az összefüggés és értelem. A Peer-codexbeli cisióval szemben azonban az az előnye van, hogy az egyes hónapok el vannak választva egymástól, míg amott, mint kimutattam, helyenként egy név első szótagja az egyik hónap utolsó napját jelöli, míg a többi szótagok a következő hónap első napjaira esnek.

A meddig eddigi kutatásaim terjednek, *magyar nyelven voltaképen csak ez a két cisio létezik: a Peer codexbeli és a Székely István kalendáriumáé*. A többi cisiók ezeknek, de főleg az utóbbinak részben igen csekély, lényegtelen módosulásai, úgy hogy ezeknek behatóbb vagy pontos tárgyalása nem is bir tudományos értékkel. Mégis kettőre, melyek történeti szempontból érdekesek, felhivom még olvasóim figyelmét:

4. *Cisio* [Johannes Regiomontanus = Königsberger János német munkájából fordítva]. *Kolozsvár, 1580.*

E munka ismeretlen, ill. nem existál s talán nem is existált soha. Jankovich Miklós szól (Tudom. Gyűjtem.,

1829, XII. 80. l.) Regiomontanus naptáráról, mely «magyarra fordíttatván *Cisio* név alatt nyomtattatott ki, először ugyan Heltai Gáspár által Colosvárott 1580. esztendőben,» — de nem mondja, hogy e munkát látta-e, vagy hol található annak egy példánya. Szabó K. (RMK., 167. sz. a.) sajátságosan következteti, hogy, miután az idősb Heltai Gáspár már 1574-ben meghalt és Regimontanus naptárának első kiadása 1474. vagy 1475-ben jelent meg — mily összefüggés képzelhető e két adat közt?! — e naptárnak Jankovich által említett fordítója csak az ifj. Heltai Gáspár lehetett. Valóban ez adott ki egy magyar cisiót,¹⁾ Kolozsvárott, az 1592-ik évre (l. alább), melynek előszava 1590. május 27. kelt, «conclusio»-ja pedig azon jelentéssel végződik: «én is ezt a könyvecskét a német írásból szóról szóra magyar nyelvre fordítottam.» — Nem valószínűtlen, és e tekintetben, csakhogy más indokokból, osztozom Szabó K. véleményében, — mivel ugyanis az 1580-ik évi cisioról Heltai az előszóban említést nem tesz és e naptárnak egyetlen példánya sem maradt fenn, sőt mi más tudósításokból sem tudunk róla, — hogy Jankovich feljegyzésében az «1580» toll- vagy sajtóhiba «1590» helyett, a mely évben az ifj. Heltai Gáspár, mint említők, csakugyan lefordította a német cisiót. Ez a következő munka:

5. *Cisio magyar nyelven. Kolozsvár, 1592.* A teljes címet pontosan közli Szabó Károly, RMK. 256. sz. a.²⁾

Szabó K. (id. h.) említi e könyvről, hogy «a benne levő *hexameterek* néhányát Horváth István közléséből Virág Benedek adta ki; valamennyit közzé tette Toldy Ferencz, Kisfaludy-Társ. Évkönyv. V. köt.» — és Toldy, kinek Szabó K. által idézett értekezése («A deák szabású magyar versek története») az «Irodalmi arcképek és szakaszok»-ban (Budapest, 1873,

¹⁾ Szabó K. ezt «az általa ismert legrégibb magyar cisió»-nak nevezi; de alább, 354. sz. a., Székely kalendáriumát maga is 1538 előtinek mondja!

²⁾ Szabó K. 251. sz. a. említ egy Debreczenben 1592-ben megjelent cisiót (az ugyanez évi Kolozsvárinak utánnyomata?), melynek egy példánya a m. akadémia könyvtárában található volna. Eddig nem sikerült megtalálni.

322—352. l.) újra megjelent — a cisióban foglalt *distichonokról* azt mondja, hogy «Virág lenyomatta az év első három hónapjáról szólókat; én, hogy egészét birjunk, az akademia példányából mindnyáját közlöm, mennyiben a példány állapotja engedi.» ¹⁾ Toldy nem a cisiót nyomatta le, hanem azon *distichonokat*, melyek az egyes hónapok alatt állanak; de e *distichonok* fölött minden hónapnál még két-két vers áll, melyek, úgy látszik, hexameterek akarnak lenni; ezeket Toldy nem vette figyelembe. A cisiót magát a fáradhatatlan buvár talán észre sem vette, mert az szótagonként szét van osztva a hónap egyes napjaira.

E cisio, mint már említém, azonos a Székely István-féle 1538 előtt (l. fent a 3. sz.) megjelent krakkói kalendáriumnak cisiójával. Eltérései (a helyesírásiakat, mint tárgyunk szempontjából lenyegteleneket, mellőzve) a következők:

1. *Január*: Fab ²⁰ Ag ²¹ (Angalit szűz), Vintzhoz ²².
2. *Február*: Dorottyával. ⁶
3. *Mávezius*: meuel h. *neuel* (mível?).
4. *Április*: megrezegült h. *meztántorult*. — György ²³ és Al ²⁴ helyes egymásutánban.
5. *Május*: Staniszló h. *Szaniszló*; — zöldiret h. *Zöld Irat*.
6. *Junius*: Vidi h. *Vidát*. — Jó Lász jó h. *Ján, László*.
7. *Julius*: Szűz Mária igen (azután hiányzik, a példány csonkágánál fogva, a 7—12-dik szótag. L. alább a 6-dik számot). *Margit* stb. — Magdálnak helyett *Magdolnát*. — Árulja h. *ajánlja*.
8. *Augusztus*: Haval h. *Ha* ⁵ *Űr* ⁶ (Űr színe változása). — Verde h. *vön de*. — Berta h. *Bertal*.

¹⁾ Toldynak e közlése azonban nem olyan pontos mint azt ily régi emlékek közzétételénél meg kell követelnünk; egy pár helyet rosszul modernizál, egy párt félreértett. Toldy végig számlálja a 24 *distichont* (=48 vers). Hibásan közli ezekben a következőket: 2. felejtst e h. *felejts*; — 4. tisztitsd, melegitsd e h. *tisztits; melegits*; — 7. kissebitsd e h. *kissebits*; — 17. Hogyha kevert földed vagyon és magad is boronárod e h. *és magod, és boronilod*; — 19. Szöllődet szedni, ha nem ért, mégis el ne halasszal e h. *ha nem ért meg is, el ne halasszad*; — 24. költsd e h. *költs*; — 26. építsd e h. *épits*; — 39. magadat e h. *magad*; — 43. könnyebítsd e h. *könnyebbitsed*; — 47. jó subánál e h. *jó subával*; — 48. az isten után e h. *de isten után*.

9. Szeptember: —

10. Október: Fatalpú h. *fázik most*; — questara h. *magában*.

11. November: Imréhet h. *Imréhez*; — csengetni h. *hirdetni*;
— 22. [Caecilia h. Cillig szűz van a naptárban]. — 23. Klevel h. *Kelmen*. — Az utolsó hat szótag: *Katerinától* ²⁵ *And.* ³⁹

12. Deczember: Nagyon sír h. *örrendez*; — Barba h. *Barbál*.

E cisio tehát két szenttel, ill. ünneppel (jan. 21. Angalit, és auguszt. 8. Úr színe változása) gazdagabb, mint a Székely Istváné. Egy esetben pedig, november 22-dikén, bár a cisio jele azonos, mint a naptárból magából kitűnik, más szentire reflectál.

Itt befejezhetném közléseimet. Teljesség kedvéért és a fönt mondottaknak még bővebb igazolására felemlíték még két XVII-dik századi cisiót:

6. *Cisio. Azaz: Az astronomia tudományának rövid értelemmel való leírása.* Teljes czíme Szabó Károlynál, RMK. 1590. sz. a.

Ebben a cisio teljesen egyezik az ifj. Heltai Gáspáréval, t. i. a Kolozsvárt 1592-ben megjelenttel. (fönt 5. sz.). Eltérései mindössze a következők:

Február: az utolsó három szótag: *Kéndala e. h. Késaza*.

Julius: (mely az 5-dik számúban az egyedül fönmaradt példányban hiányos): *Szűz Mária igen arat fát gyűjtet nagy Margit stb.*

Augusztus: *Verte* (Székelylyel).

Szeptember: *Lamper* (e. h. Lámpás).

November: 22-dikén *Cüclia szűz*.

Deczember: 28-dikán *Ad* sajtóhiba e h. *Ap*, t. i. Apró Szentek.

7. *Minden esztendőre szolgáló örök Calendarium és az Cisio Janus magyarul.* H. n. (Löcse), 1620. Hiányzik Szabó Károlynál. L. Magy. Könyvszemle, 1879. 22. l.

E gyönyörűen nyomtatott naptár cisiója azonos a 6. számúval. Eltérései igen csekélyek. Így jan. 21. *Ang* (Ag h., Anglit); jan. végén: *mondván* (mondta h.); április 10. *az jó bortul* (az dinnyétől h.); máj. 18. *zöld ihrat* (zöldirat h.); julius 7. *arattat* (arat fát h.); auguszt. 5. *hic Úr* (Ha Ur h.). Az eltérések tehát, mint ezekből láthatni, a cisiót magát nem

érintik, hanem csak azon szókat, melyek az üres napokat jelölik.

A XVIII. és XIX. századi csiók is a Heltai-féle Cisió-Janust ismétlik, néha csekély eltérésekkel. Így némelyikben szeptemb. 27. Kozma helyett Koz Pé (Ve helyett? Venczel mártyr) és nov. 23. *Kelmen* helyett *Kel Ckry* (Chrysogonus Mártyr) áll.

És evvel befejezem egyelőre közleményemet, de nem kutatásaimat, melyekről, ha netán új eredményekre vezetnének, e folyóirat Vegyesei közt időről időre említést teszek.

Eddigi kutatásaim eredménye a következőkben foglalható össze: A legrégebb magyar cisio a Peer-codexbeli, mely csak kéziratban maradt reánk és a későbbi magyar cisiókra valószínűleg nem is gyakorolt befolyást. A nyomtatásban megjelent legrégebb cisio a Székely Istvánné (1538 előtt) melyet ifj. Heltai Gáspár 1590-ben némileg módosított. Ez utóbbi a legelterjedtebb magyar cisio, melyen később csak lényegtelen pontokban változtattak. A Peer-codexbeli cisio forrása az u. n. *Beham*-féle latin Cisió-Janus, melyet e Közlöny III-dik kötetében (544. l.) lenyomattam. A többieknek nincsen pontosan kijelölhető források. A magyar naptárak többnyire a kalendáriumi névsor jobb szélén közölnek egy latin cisiót is. De a magyar és ezen (a magyar cisióval szemben lenyomatott) latin cisiók összehasonlításából első pillanatra is kiderül, hogy Székely Istv. és ifj. Heltai Gáspár igen önállóan jártak el a magyar cisio kidolgozásánál.

HEINRICH GUSZTÁV.

EPIGRAMMÁK MARTIALIS UTÁN.

1. Fabulláról.

I, LXIV.

Tudjuk, szép vagy, hajadon vagy,
S, ki tagadná? gazdag is vagy.

De, ha szerfölött dicsekszel,
Ó Fabulla, szép te nem vagy,
Hajadon se, gazdag sem vagy.

2. Linusról.

II, XXXVIII.

Mezei jószágom, mi hasznot hajt, kérde;
 Azt a hasznót, Linus, ott nem látlak téged.

3. Fabullusról.

III, XII.

Igaz, jó kenőcsöt vendégidnek adtál;
 De mit ér? előttük ha üres volt a tál.
 Furesa is az: lenni jószágúnak — éhen!
 Én, a ki nem eszik
 S kenőccsel megkenik,
 Azt bizony, Fabullus, holt embernek nézem.

4. Paulusról.

II, XX.

Verseket vesz Paulus, s *övének* vallja.
 Mit *megvett*, jogosan *övének* mondhatja.¹⁾

5. Lycorisről.

IV, XXIV.

Barátnéit egytül-egyig eltemette
 Lycoris; bár nőmnek barátnéja lenne!

6. Zoilusról.

IV, LXXVII.

Gazdagságot soh'se kértem,
 A kevéssel is megértem,
 Jól tudjátok, istenek.
 Most azonban kincsre vágyom:
 Zoilust majd függni látnom,
 Ő mi drága élvezet!

¹⁾ V. ö. Boileau epigrammájával Roquette abbéról:
 Azt mondják hogy Roquette abbé
 Más beszédit mondja el.
 Mind *övé* az! Nem *tied-e*
 A mit egyszer *megveszel*!

7. Egy prókátorról.

V, XXXIII.

Mondják, egy prókátor versimet csipkedi ;
 Hogy ki, nem tudom : ha megtudom, jaj neki.

8. Theodorushoz,

V, LXXIII.

Versim mért nem adom ajándokul neked,
 Bár váltig rajtam vagy, kéred, követeled,
 Ne csodáld Theodor. Nagy oka van, hidd el :
 Félek, hogy te is megtisztelsz verseiddel.²⁾

9. A boldogság tudománya (Martialishoz).

X, XLVII.

Kedves Martialis, halld mi teszi élted
 Boldoggá, röviden elmondom te néked :
 Nem bajjal szerezni, vagyont örökölni ;
 Jó termő föld ; tűzhely, mely soh'se hűljön ki ;
 Köz'dologtul, pertül mind örökre mentség ;
 Nyugodt elme, ép test, derekas tehetség ;
 Egyszerűség — okkal, barát magunk-féle ;
 Czikornyátlan ebéd, a szomszéddal béke ;
 Borba nem ölted bár, gondtul szabad éjjel ;
 Nyoszolya gyönyörrel, mégis tisztességgel ;
 Álom, mely az éjnek hosszát megrabolja ;
 Sorsod elégelvén, nem törni magosbra ;
 Haláltul nem félni, de vágyni se rája :
 Ime a boldogság egész tudománya.

HAVAS ADOLF.

Befordúltam a konyhára

Jepharáné sudov mēdá . . .

Befordúltam a konyhára,
 Rá gyújtottam a pipára . . .
 Azaz rá gyújtottam volna,
 Hogyha már nem égett volna.

Jepharáné sudov mēdá,
 Dzēcháphochin mecs hur tērá
 Ájszinkhēn cjérksz tērádz bēlár,
 The áni cshi várádz élár.

² V. ö. VII, III : Cur non mitto meos tibi, Pontiliane, libellos ?
 Ne mihi tu mittas, Pontiliane, tuos.

A pipám javában égett,
Nem is mentem én a végett!
Azért mentem, mert megláttam,
Hogy odabenn szép leány van.

Tűzet rakott eszemadta,
Lobogott is a mint rakta;
Jaj de hát még szeme párja,
Annak volt ám nagy a lángja!

Én beléptem, ő rám nézett,
Aligha meg nem ígézett!
Égő pipám kialudott,
Alvó szívem meggyúlادott.

PETŐFI SÁNDOR.

Dzêchâphochêsz lāv várjécáv,
Cshim knáci jész ájn báddsáráv!
Ánor knáci, ze kjéghécig
Njészê djészi szirun ágheshig.

Szêrdágicêsz gérág árjéc,
Incshbesz sárjéc pocávárjéc;
Váh pájc ter jérgu pocágên,
Ánoncên er mjédz gérágên!

Njész mêdá, ná vêrász thárthjéc,
Háziv or zisz cshi ácskilyéc!
Várogh dzêchâphochsz márjécáv,
Thêmrádz szirdêsz pêrnêvjécáv.

(Örmény nyelvre fordította)

Szamosujvárott

SZONGOTT KRISTÓF,
gym. tanár.

HAZAI IRODALOM.

Sophokles tragoediái. A Kisfaludy-társaság megbízásából fordította
Csiky Gergely, Budapest. 1880. Tettey N.¹⁾

Csiky, kinek eddig megjelent három sophoclesi fordítását (Antigone, Oedipus Colonosban, A trachisi nők) ugyanezen folyóirat lapjain (I. évf., 126—128 és 210—211) ismertettük, e munkájával a nagy görög tragikus első teljes magyar fordítását adta át irodalmunknak. Hogy az nyert és gazdagodott általa, arról nemcsak eddigi fordításaira vonatkozó bírálatunk, hanem a Kisfaludy-társaság és az egész művelt közönség mondhatjuk osztatlan tetszése is tanúskodik. Nem is hisszük, hogy volna csak egy művelt ember is, ki őszinte örömmel ne üdvözlőné Csikynek e derék művét; látva, hogy az örök időkre fonséges szépségű görög tragoedia hatalmas triasának legmagasztosabbikát Sophoclest bírjuk, látva, hogy akadtunk végre egy férfiúra, kitől e trias legtitanibb és legmeghatóbbikának, Aeschylusnak és Euripidesnek a műveit is elvárhatjuk, és reményelve, hogy e fordítások tán szélesebb körökben fogják megismertetni és megkedveltetni nemzetünknel a görög költészet szellemét, azt a szellemet, mely ellenállhatlanul vonz, mint minden a mi érdekes, elbájol mint minden a mi szép, és elragadtat, mint minden a mi fonséges.

Csiky fordítása az előbbiekhöz képest határozott nagy haladást tanúsít. Nem fordít oly szabadon és fordításának sikeressége is egyenletesebb. Az eredeti selejtességei fordítását is selejtesebbé teszik, a kuszált és romlott szöveg fordítását is szétkuszálja és megrontja, de az eredeti szebb és dramatikusabb helyei fordítását is szebbé és lüktetőbbé teszik, szóval: Csiky együtt emelkedik és esik az eredetivel, és ez igen jó jel, mert kétségtelen bizonyítékát adja annak, hogy igazán átérezte

¹⁾ Elzevir nyomás, fej- és zárékítményekkel. 33 iv finom velin-papíron: Ára füzve 4 frt. Igen szép díszkötésben 5 frt. Pergament kötésben 6 frt. Megrendelhető 35 kros füzetekben is. Bibliophil-kiadás hollandi meritett papíron pergament borítékban: Ára füzve 8 frt. Antik borju-kötésben 10 frt. E kiadásból csupán 50 számozott példány létezik.

költőjét. Tanulságul szolgálhat Csiky fordítása arra nézve is, mennyire szükségesebb költői munkák fordítójának első sorban költőnek s csak azután nyelvésznek lenni, mert ő a legnehezebb helyekkel is szerencsésen megküzd költői sugallata segítségével. A sikerültebb helyek közül fölemlítjük: Mindenekelőtt az O. R. 987. sorában előforduló *ὀφθαλμός*-féle kettős képnek «vigasz»-szal való fordítását (47. lap). Mert a szem itt első sorban metonymice fényt, napfényt, ez meg metaphoricize szerencsét, vigaszt, s így az *ὀφθαλμός* is azt jelenti. Donner is, meg Csiky is igen tapintatosan bántak el itt a szöveggel, mellőzve mindketten a merész kettős képet, egyik a szónak metonymikus (Donner: «Licht»), másik annak indirect metaphoricus jelentményét használva föl. Sikerült továbbá az O. R.-ben Oedipusnak az a beszéde, melyben előadja Iocaste nek egy idegen emberrel (Laiossal) való találkozását, kit egy keresztúton megölt (771—833 s., 39—41. l.), és az a hely, hol Oedipus arra kéri Kreont, oltalmazza gyermekeit, különösen kis leányait (1446—1475 s., 68. l.). Ugyanebben a darabban az 1424—1431. sorokat Nauckot követve helyesen Oedipus és nem Kreon által mondatja el (66. l.) az 1415 sor után. *Elektra*-nak szebb helyei: Az a kardal (472—515. s., 250—251. l.), mely arról szól, hogy a gonoszokat utóvégre is eléri a bosszú; Chrysothemis elbeszélése (892—919 s., 265—266. l.), hogy mit látott atyja sírján, mikor áldozni ment oda, és Elektra s Orestes párbeszéde (1176—1226. s., 277—280), melyben egymást fölismerik. *Aias*-ból csak a hős híres monológját (815—865, 336—337) említjük föl, melyet Schiller az Orleansi szűzben oly szépen utánzott és *Philoctetes*-ből a karnak ama szavait (676—729, 345—346), melyekben Philoctetes nyomora fölött való sajnálkozását fejezi ki.

A karok tartalmilag és metrikailag is nagyobb pontossággal vannak fordítva. Örömmel vettük észre, hogy fordító az első három tragoediának bírálatunkban kifogásolt helyeit, kevés kivétellel ajánlataink szerint javította ki. A *Trachisi nők* 1241. sorának fordítását (485. l.) azonban, melyről annak idején csak azt jegyeztük meg, hogy homályossága magyarázatra szorúl, s melyhez most még azt toldjuk hozzá, hogy nem csak homályos de helytelen is, nem változtatta át sikeresen. Az illető helyen Hyllus azt mondja Heracles-nek, ki fájdalmában és keserűségében elátkozza fiát, hogy látja, hogy e kegyetlen szavakra csak is nagy fájdalma ingerli, tehát: *Ah! látom, hogy a kín fakasztja szóra szád*; vagy: *Ah! látom, hogy e szörnyű szóra kín fakaszt. Antigone*-nek és a *Col. Oedipus*-nak jelenetekre való felosztása igen helyesen elmaradt.

Minden darab rövid, a tartalomra vonatkozó tájékoz-

tató bevezetéssel és rövid jegyzetekkel van ellátva, melyek egészben véve kielégítőek, s csak itt-ott érezzük egynek másnak hiányát. Megelőzi az egészet egy 9 lapra terjedő bevezetés, mely először e folyóirat múlt évi folyamában jelent meg. Ebben Csiky a legjobb segédforrások nyomán szól röviden Sophocles életéről és költészeteről, ez utóbbit összehasonlítva az Aeschyluséval.

Ezen általánosabb megjegyzések után lássuk kissé részletesebben a most először megjelent négy tragoediának (Oedipus király, Elektra, Ajas és Philoctetes) fordítását, és az első hathoz szóló jegyzeteket (a Trachisi nők jegyzeteiről annak idején szólottunk). Föl fogjuk említeni azon tévedéseket, melyek a fordítás olvasása közben föltűntek, és hogy bírálatunk ezuttal is ne csak negatív legyen, igyekezni fogunk, azokat lehetőleg javítani is. És pedig szólunk előbb a fordításról, aztán a jegyzetekről.

I. Oedipus király. 24. sor, 8. lap. A *βυθός*-t (a tenger mélysége) nem lehet «vérözön»-nel fordítani; itt már csak azért sem, mert így az egész hajózásból vett szép metaphora elvész.

157—158. 13. *ἑλπίς*-t és *φάμα*-t nem lehet «bizalom»- és «szózat»-tal fordítani, mert akkor e hely elveszti mythologiai értékét, vagy legalább nagy betűkkel kellett volna írni mint tulajdonneveket.

191, 14. *περιβόαιος* értelme: hirhedt, vagy, mint itt: zajtól környezett. Nem lehet tehát így fordítani: «vadul kiáltna», mely kifejezés épen nem illik a paizs nélkül csöndesen közeledő alamuszi Areshez. Sophocles itt nem harszi zajra, hanem a haldoklók jajára gondol, mely a halálvést hozó Arest mintegy körülveszi. Tehát így: *körülkiáltna*.

209, 14. *χρυσονέκτρος*-t «aransüvegü»-vel fordítani nem lehet, mert az téves fölfogásra vezethetne, hanem így: *arany-szalagú*.

222, 15. Nem «legkésőbb» hanem *csak később* «jutva hát a polgárok közé». Jó lenne aztán a jegyzetben is kifejteni, hogy miután Oedipus csak a büntett (Laios meggyilkolása) után jutott Thebae polgárai közé, nem ismeri körülményesen az arra vonatkozó dolgokat, s épen azért kér most a kartól némi felvilágosítást (hogy aszerint intézkedhessék), melynek egyelőre csak a következő sorokban foglalt parancsot adja.

321, 19. *ἦν ἐμοὶ πείλη*, «ha tanácsomnak hiszesz». Itt Donnert fordítja Csiky: *wenn du diesen Rath befolgst*. Azaz: ha nekem engedelmeskedel, ha engedsz szavaimnak. Mert hiszen Tiresias arra kéri Oedipust, hogy bocsássa őt haza s azt

mondja neki, hogy jobb lesz mindkettejükre nézve, ha enged ezen kérelmének. Tehát itt nincs semmi tanácsadásról szó, mert Tiresias azt nem «tanácsolhatta» Oedipusnak, hanem csak kérhette őt arra, hogy bocsássa haza. Egyedül a meghasonlás hevében «tanácsolhatta» volna ezt neki, de az még eddig nem tört ki közöttük.

688, 35. τοῦμόν παρίης καὶ καταμύλλεις χέαρ, «lenézed, eltompítani akarod szívem». Oedipus nem azt veti a kar szemére, hogy «lenézi szívét», hanem hogy elhanyagolja, csekélybe veszi ügyét, azt sürgetve, hogy ne büntesse Kreont, ki véleménye szerint trónját veszélyezteti.

715, 36. ποτέ nem «hajdan» hanem: *egykor*.

744—745, 38. ἐμαυτὸν εἰς ἁρὰς δεινὰς προβάλλων, «magamra szórtam hát ma én a szörnyű átkok árját». «Árt szórni» nem jó kép. Tán így: magamra *zúdítottam én* stb. — A 38. lap 8. sora egy szótaggal rövidebb. Alkalmasint a «kérdesz» helyett csúszott be a «kérdesz», vagy a «reá» helyett a «rá».

763—764, 39. ἄξιός γάρ οἱ ἄνθρωπος φέρειν ἢ τῆσδε καὶ ρεῖξω χάριν, «mert akármily szolgálta volt. Ennél nagyobb kegyelmet is érdemelt». Az «akármily» kifejezést és a pontot a «volt» után nem értjük. Iocaste azt akarja mondani, hogy ha bár csak szolgál az az öreg, a kiről beszélnek, mégis még nagyobb jutalmat is érdemelt volna annál, hogy a mezőn a juhnyájnál nyugalomban tölthesse életét. Tehát így: mert *habár csak* szolgálta volt, ennél stb.

1151, 56. λέγει γὰρ εἰδὼς οὐδέν, ἀλλ' ἄλλως ποιεῖ, «semmit se tudva szólt ez, ám de hasztalan». Az öreg pásztor ki akarva kerülni a szót, azt mondja, hogy ne hallgasson (Oedipus) reá (a korinthusi követre), mert az csak *hasztalan fecseg*.

1225—1226, 60. εἴπερ ἐγγενὼς ἔτι τῶν λαβδακείων ἐντρέπεις δωμάτων, «ha Labdakos házát még nagyra tartja honfi kebletek». A követ azt mondja a karnak, hogy hallva a következőket, nagy lesz fájdalma, ha ugyan még *nemes részvételt van* Labdacus háza iránt.

1252, 61. βόων, «ordítva». Nem hü, nem is aesthetikus fordítás. Jobb így: *kiáltva* vagy *jajgatva*. Az 1265. sor δεινὰ βροχθήεις-ét helyén való dolog «szörnyű fordítással» fordítani (61. lap) a fokozat kedvéért; mert midőn Oedipus Iocastét függve látta, bizonyára jobban fölajdúlt, mint mikor csak hallott haláláról.

1300—1301, 62—63. τίς ὁ πηρόγσας μολίονα δαίμν τῶν μαλίστων, «melyik isten sujtotta fejedre csapásainak legszörnyűbb csapását». Nem rossz, de elenyészlik benne az eredeti jellemzete, mert Sophocles rendesen «ugrasztja» a bajt valakire és

többnyire a fejére, mint pl. a 263. sorban: *ὣν δ' ἐς τὸ κείνου χροᾶτ' ἐνίλαθ' ἡ τὸχρη*, melyet megfelelőbben így fordít: «most hogy fejére nehezült a sors keze» (16. lap).

1376. 65. A *βλαστοῦσ' ὥπως ἔβλαστε*-féle kifejezést hasonló kifejezéssel így fordítani: «kik úgy születtek a miként születtenek», nem lehet, mert nem fejezi ki a magyarban azt, a mit a görögben, Oedipus t. i. azt kérdi, hogy talán gyermekeinek látása okozott volna neki nagy örömet, kik *oly nyomorúlt állapothban születtek*.

II. Electra. 336. 244. *καὶ μὴ δοξῶν μὲν ὁρῶν τι, πηραίνεω δὲ μὴ*, «s nem látszom azt akarni a mit nem bírok». Elhibázott fordítás, melyre úgy látszik Donner igen furfangos és épen nem sikerült fordítása vezette rá Csiky. Chrysothemis azt akarja mondani Electrának, hogy ő épen nem akarja elhitetni magával azt, hogy tán tudna valamit tenni hatalmas ellenségei (Aegisthus és Clytaemnestra) ellen, nehogy aztán annál rosszabul essék tapasztalni. hogy egészen tehetetlen azokkal szemben. Tehát talán így: *És nem hiszem, hogy megteszem, mit nem bírok*.

351. 245. *ὃ τὰυτα πρὸς χροῶσι δεκλῶν ἔχει*; «s nem egyesülne így a bajjal gyávaság». Electra nem Chrysothemis bajára, szerencsétlenségére, hanem oktalanságára gondol, ki még a mellett gyáva is. Tehát jobb így: S nem egyesül így *balgasággal* gyávaság.

364. 245. A *τιμή*-t itt nem lehet «dicsőség»-gel fordítani. Electra azt mondja Chrysothemisnek, hogy ha nem akar vele tartani, hát csak haladjon a maga útján, ő nem akar ily módon megbecsültetésre, *jólétre* szert tenni.

434—435, 249. Az még tűrhető, hogy a *κτερίσματα*-t és *λοῦτρα*-t egyszerűen «adomány»-nyal fordítja, de nem helyeselhetjük azt, hogy a 435. sornál a Heath-féle lectiót követi, *ροᾶσιν*-t fordítva *προᾶσιν* helyett. Electra felszólítja Chrysothemist, hogy a Clytaemnestra által Agamemnonnak szánt áldozatot ne mutassa be, hanem vagy szórja szét a szeleknek (minek épen a vízbe?) vagy ássa el.

610—611. *ὁρῶ μένος πνέουσας εἰ δὲ σὺν δίκῃ ξύνεστι, τοῦδε φροντίδ' οὐκέτ' εἰσιρῶν*, «látom, haragra lobbant; ám nem látom azt, Hogy számba vennék, jogosan haragszik-e.» Itt mindennek előtt a többes számnak nincs helye, mert csak Electra vagy Clytaemnestra számbavevéséről lehet szó. És hogyan lehet *σὺν δίκῃ ξύνεστι*-t úgy fordítani, hogy «jogosan haragszik-e», melynek az az értelme, hogy: a jog részén van. Tehát a kar e két sorban ezeket mondja: Látom, hogy igen ingerült (Clytaemnestra), de azt is látom, hogy ingerültségében nem gondolja meg,

vajjon jogos-e annak (Electrának) magaviselete. A kar t. i. azt hiszi, hogy Electra joggal lép föl erkölestelen anyja ellen. Hogy a fönt említett $\sigma. \delta. \xi$ -féle kifejezés csakugyan Electrá-ra vonatkozik, azt mutatják Clytaemnestrának a következő 612. sorba foglalt eme szavai is: $\rho\acute{o}\iota\upsilon\varsigma \delta\acute{\epsilon} \mu\omicron\iota \delta\epsilon\tilde{\iota} \rho\acute{o}\varsigma \gamma\epsilon \tau\acute{\iota}\nu\delta\epsilon$ (sc. Ἡλέκτραν) $\varphi\rho\omicron\nu\tau\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma$. Tehát így valahogy: Hogy számba venné, áll-e az a jog terén. Azt mindenesetre tanácsos volna kiemelni a jegyzetben, hogy ki haragszik, és kinek jogát nem veszi számba. — Csiky szerint csak is úgy értelmezhetjük e sorokat, ha a $\sigma. \delta. \xi$ -féle kifejezést erőszakosan brachylogiának vesszük, és körülbelül $\delta\rho\rho\acute{\iota} \sigma\acute{\iota}$ (sc. Κλυταμνήστρα)-t gondolunk utána.

622. 254. $\theta\rho\acute{\epsilon}\mu\mu\alpha$ -t igen erősen fordítja «szörny»-nyel, Jobb: *faj, fajzat*.

680—763. 257—259. Orestes nevelőjének ezen elbeszélése urának színlelt haláláról Csiky fordításának legszebb részei közé tartozik, csak az kár, hogy egyes tévedések mutatkoznak benne. A 720. sorban levő $\acute{\epsilon}\sigma\chi\acute{\alpha}\tau\eta \sigma\tau\acute{\eta}\lambda\eta$ (valamint a 744-ikben előforduló $\sigma\tau\acute{\eta}\lambda\eta$) nem «korlát», hanem az a versenytér végén álló *oszlop* ($\nu\acute{o}\sigma\sigma\alpha$, $\sigma\tau\acute{\eta}\lambda\eta$, $\chi\alpha\mu\pi\tau\acute{\eta}\rho$, meta secunda), melyet körül kellett kocszizni, s úgy folytatni a versenyt a tér másik felén. A 723. sorban levő $\acute{o}\rho\theta\omicron\iota$ nem annyit jelent hogy: «egyenest», hanem *rendesen*; az az: mindaddig, míg az aeniainak lovai meg nem bokrosodtak, *rendjén* ment a futtatás. A 725. sorban levő $\acute{\epsilon}\chi\delta' \acute{\upsilon}\rho\omicron\sigma\sigma\rho\omicron\varphi\tilde{\gamma}\varsigma$ -t (azaz: a fordulatnál) nem fordítja, és a következő $\acute{\epsilon}\chi\tau\omicron\nu \acute{\xi}\beta\acute{o}\omicron\mu\omicron\nu \tau' \acute{\eta}\delta\eta \acute{o}\rho\acute{o}\mu\omicron\nu$ -t (melynek az az értelme, hogy Orestes már hatszor körülfutotta lovait a versenytéren, s épen hetedszer készült azt megtenni) igen szabadon fordítja így: «hat-hét forduló után». E sorok megértésére ugyanis azt kell tudnunk, hogy a görögök a kocsiversenyeken tizenkétszer futtatták körül a lovakat, elindulva a hosszúdad pályatér kezdetén levő meta primától, mindig körülfordulva a pálya végén levő meta secunda ($\acute{\epsilon}\sigma\chi\acute{\alpha}\tau\eta \sigma\tau\acute{\eta}\lambda\eta$) körül, és ismét visszatérve a pálya másik felén a meta primához. A ki a versenytér tizenkétszer ily módon való körülfutása után először érkezett vissza a meta primához, az volt a győztes. A rómaiaknál igaz hogy hosszabb circusokban csak hétszer futtattak körül épen ily módon. Hogy tehát Sophocles nem hétszeres körülfutásra gondol, mely téves fölfogásra tán a 726. sor szavai vezethetnének, azt bizonyítják a 741—742. sorok: $\chi\alpha\iota \tau\omicron\upsilon\varsigma \mu\acute{\epsilon}\nu \acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\upsilon\varsigma \pi\acute{\alpha}\nu\tau\omicron\varsigma \acute{\alpha}\sigma\varphi\alpha\lambda\epsilon\tilde{\iota}\varsigma \acute{o}\rho\acute{o}\mu\omicron\upsilon\varsigma \acute{o}\rho\theta\omicron\upsilon\delta' \acute{o} \tau\acute{\iota}\lambda\eta\mu\omicron\nu$ melyekben a hetedik körülfutás után következő többiekről ($\acute{o}\rho\acute{o}\mu\omicron\upsilon\varsigma$) van szó. — Orestes (nevelőjének elbeszélése szerint) eleinte nem fárasztja lovait mint a többi, hátra marad, s óvakodva fordul meg az $\acute{\epsilon}\sigma\chi\acute{\alpha}\tau\eta \sigma\tau\acute{\eta}\lambda\eta$ körül. Az első hat körülfutatsnál minden rendesen ment végbe,

de a hetedik kezdésénél Aenia küldöttének ménei megvadulva nekirontanak a többi versenyzőknek, azok összebonyolódnak s széttörik egymás kocsiját. Csak Orestes és Athenae küldötte maradnak sértetlen s folytatják többi körülfutásukat, midőn az utolsóban Orestes vigyázatlanságból nekihajt a meta secundának (744, hol csak egyszerűen στῆλη-nek van nevezve), kocsija eltörik, s lovai megvadulva hurcolják hámba bonyolódott urokat. — Mindezt, habár rövidebben is, ki kellett volna fejteni a jegyzetben.

792, 260. Mint O. R. 157—158. soraiban az Ἑλπίς-t és Φάμα-t, épen úgy lefordítja itt is a Νέμεσις-t (bosszú szelleme). Nem helyeselhetjük az ott kifejtett okokból.

828, 262. παῖ-t nem lehet «lányká»-val fordítani, hiszen Electra már nem volt az.

916—917. 266. «Bizzál drága testvér, mert az istenek közül nem lesz mindig csak ugyanaz velünk». Itt a δαίμων egyszerűen végzetet, sorsot jelent, mint sokszor a tragikusoknál.

1036, 271. ποροηρία nem gond, hanem elővigyázat, mérseklet. Nem is lehet azt itt semmikép se úgy fordítani. Tehát talán így; *Nem azt, csak téged mérsékletre inteni.*

1140, 276. ὥς εἰσός nem «jogom szerint», hanem: *a mint illik.*

1269—1270. 282. δαιμόνιον αὐτὸ τῆθιμ' ἐγώ «ebben az ég szavára ismerék». Jobb: ebben *a sors kezére* ismerék.

1295, 284. A γελῶντας halványan van fordítva «mosoly»-lyal. Jobb: *kacajt.*

1344—1345, 285. «Majd megtudod, ha végezőnk, mostanra jól megy minden, még az is, mi nem lesz jó nekik». A nevelő e két sorban azt akarja mondani, hogy Aegisthusnak és Clytaemnestrának egész mostani állapotuk kedvező Orestesre és Electrára nézve (καλῶς τὰ κρίνων πάντα), még az is, a mi rossz az ő állapotukban (καὶ τὰ μὴ καλῶς), t. i. Orestes halála híréből származó gonosz örömük, mert ez elbizakodottá, elővigyázatlanná teszi őtet, és így annyival könnyebben vihetik véghez tervüket.

III. Aias. 66, 307. δέξω δὲ καὶ σοὶ τήνδε περιφανῆ νόσον, «tanúja léssz ez őrvjögésének magad». Igen szabadon van fordítva, melyet úgy is lehet érteni, mintha Athene azt akarná mondani Odysseusnak, hogy majd egyszer neki is alkalma lesz látni Aias őrvjögését, holott tisztán azt mondja, hogy megmutatja Odysseusnak, mint dühöng Aias, hogy aztán elbeszélhesse a görögöknek.

126, 311. Nem helyeselhetjük, hogy az εἰδωλον-t magyar

alföldre emlékeztető «délibáb»-bal fordítja. Mindenki fogja itt érezni az anachronismust.

265—267, 315. «Ha rajtad állna, inkább mit választanál: magad jóléte mellett kedvesid baját, vagy mindkettőnél egyenlő fájdalmakat?» Nem tudhatni, mire vonatkozik a «mindkettő» szó. Talán így: *Vagy mindketten megosztra a fájdalmakat.*

268—269, 315. Kar: «A kettős bánat, oh asszony, mindig nagyobb.» Tekmessa: «Igy hát betegség nélkül rosszabbul vagyunk». A 269-ik oly nehezen magyarázható sor a fordításban is nehezen érthető. Azt hiszem minden az *ἄρα* szócska szerepének helyes megértésétől függ, melyet itt praegnans módon használt következtető kötőszónak kell néznünk; t. i. Tecmessa olyasmit mond a kar szavaira következményképen, a mi azokból nem következhetik, s így fölkelti annak figyelmét és kérdésre készíti, mire aztán Tecmessa előadja nézetét. Ha tehát ezt az *ἄρα*-t következtető szócskával fordítjuk (mint Csiky), akkor okvetlenül meg kell magyaráznunk a jegyzetben Tecmessának ezen rhetorikus színezetű oxymoron következtetését.

665, 330. *ἐχθρῶν ἄδωρα δῶρα τοῖς ὀνήσιμα*, «haszontalan az ellenség ajándoka». Az *ἄδωρον δῶρον* kifejezés euphemistikusan annyit mond, hogy: vészhozó ajándék. Tehát: *Hogy vészhozó az ellenség ajándoka.*

1225, 352. Agamemnon nem «baljós», hanem rossz indulatra, gonosz szavakra készül fakadni (*σχαῖδ' ἐκλύσων στόμα*) Teucus ellen.

1234, 352. *ἀλλ' αὐτὸς ἄρχων, ὥς σὺ φῆς, Αἴας ἔπλεε*, «nem Ajas, mondod, hadvezér volt önmaga». Itt szerzőnk Donnert és nem Sophoclest fordítja. Jobb így: *De úrként jött, mint mondod Ajas hadvezér.*

IV. Philoctetes. 179, 376. *οἷς μὴ μέτριος αἰὼν*, «kiknek sorsa kiváló». Hibás fordítás. E sor értelme: oh szerencsétlen halandók, kiknek életük *mértéket nem ismerő nyomorúságból áll*. Az euphemistikus értelmű «kiváló» szót nem használhatjuk dysphemistikusan, mint Csiky.

216, 378. *ῥῶα*-t itt is erősen fordítja «ordítás»-sal.

305—306, 381. *τὰχ' οὔν τις ἄκων ἔσχε' πολλὰ γὰρ τὰδε ἐν τῷ μαζοῷ γένοιντ' ὧν ἀνθρώπων χρόνον*, «de kedve ellenére köt ki tán itt valaki? mert ezt is meghozhatja a hosszú idő». Miért fordította Csiky az első sort kérdés alakjában, azt nem tudjuk. Az eredeti értelme: De akarata ellenére talán kiköt itt valaki, mert hiszen az gyakran megtörténhetik ebben a hosszú emberi életben. Tehát: *De kedvük ellenére tán kikötnek itt; hisz ez megeshetik e hosszú életben.*

336, 382. »Dicső volt hát a győsztes, vesztes egyaránt.»

Itt ismét Donner szabad fordítása vezette felre Csíkyt. Az eredetiben *καλὸν τὸ γὰρ θανάον*-ról van szó. Tehát: *dicső volt hát az öldöklő s a meghaló*. — 418. A 385. lap 5. sorában szükségtelenül van anapaestus, min az «a» nevelő kitörlésével lehet segíteni.

1121, 414. A *καὶ ῥὰο ἐμοὶ τοῦτο μέλει*-t erősen fordítja ezzel: «remegek». A hajósok kara inti Philoctetest, hogy ne keljen ki oly hevesen ura Neoptolemus ellen, különben *attól tart*, hogy elveszti urának irányában tanúsított jóindulatát.

1140, 414. *ἀνδρὸς τοι τὸ μὲν ἐν ὀλίγον εἰπεῖν*, «a férfiú mondja a jót igaznak». Gyöngé fordítása az eredetinek, melynek értelme: a férfiú jelleméhez illő dolog, nyiltan (ἐν) kimondani az igazat.

A fordításra vonatkozó ezen mondani valóink után áttérünk a jegyzetekre.

I. Oedipus király. 6. jegyzet. A *τόπος ἄρονος*-féle oxymoront igen jól fordítja «gyermektelen szüléssel», de félreérti azt, ha holt gyermekre gondol. Az egész jegyzet szükségtelen. Azon kívül «a város éltető forrása» homályos kifejezés, a helyett, hogy a városban minden (növényi és állati) élet már csirájában vész el.

8. Jó lett volna leírni a sphinx szörnyeteget. A sphinx nem nyelte el, hanem megfojtotta azt (*σφίγγω*, fojtok), ki nem találta ki rejtélyét.

22. Sophocles nem hasonlítja össze a dögvészt a hadi istennel, hanem Arest a halálvész istenévé teszi, mint *Aias* 252. sorában a megköveztetés által való halálnak, és 706-ban a szenvedély és örültségnek istenévé. Itt tehát Sophocles valósággal tovább fejleszti a mythológiát, valamint a 27. sorban is, hol a halálvést tűzvívő (*πυρρῆρος*) istennek nevezi.

26. «Chryseomítes» aranyos homlokkötővel ellátottat jelent.

56. Ezt a jegyzetet szükségtelennek tartjuk, mert az illető hely igen könnyen érthető, valamint a 60-ikat is, mert hiszen a következő sor már magában foglalja a magyarázatot.

A 25. laphoz jó lett volna megjegyezni, hogy itt Zeus fia Apolló, atyjának villámával a kezében, melyet a költő tüzes ostornak nevez.

A 37. lapon előforduló Dauliáról meg lehetett volna jelezni, hogy Daulis, phokisi város vidékét nevezték így.

Az 56. lap 12. soránál tudnunk kell azt, hogy a régiek azt hitték, hogy a milyen volt testi állapotuk életük utolsó percében, olyan lesz légszerű lényük is az alvilágban, tehát Oedipus a Hades-ben se fog látni.

II. Oedipus Kolonosban. 2. Igen rövid jegyzet. Miért nevezik az Erinyseket Eumenidáknak?

8. A jegyzetben és a fordításban is (57. lap) hibásan áll aetnaei e. h. aetnai.

10. Nem: «mely délnek a tenger felé állott csak nyitva», hanem: mely csak délnek állott nyitva, a tenger felé.

13. Még odatehette volna Csiky, hogy Theseus «Troezenben Argolisban» nevelkedett nagyapjánál Pittheusnál.

22. Nem tudjuk, minő anachronismus található abban, ha Sophocles a Peloponnesust Doriának nevezi. Az, hogy *Ἰλλοπος νόστος*-t említ, nem jogosíthat föl bennünket arra, hogy a Doria elnevezést Pelops korával szemben nevezzük anachronismussnak. Azt megengedjük, hogy politikai tekintetből adja a *Ἰλλοπος νόστος*-hoz a *Δωριότι* jelzőt.

23. Athene nem «viszázkodott», hanem versenyzett Poseidonnal Attika birtoka fölött. Azt is ki kellett volna fejteni, hogy ugyan ekkor Poseidon a lovat teremtette, de az istenek Athenét ítélték győztesnek, s így ő lett Attika védistennője. Csak így érthető az, miért emeli ki a kar annyira az olajfát.

25. Meg lehetne azzal toldani, hogy az Athenének szentelt olajfákat oltalmazó Zeust azért nevezték Moriosnak, mert az olajfákat *μορία*-nak nevezték.

44. Igaz hogy van Sunion hegyfokától keletre, Helena szigetével átellenben egy Thoricus nevű város, de hogy Sophocles itt nem azt a várost érti, az világos; a colonusi szikla e várossal hasonló, miért, azt nem tudhatni.

III. Antigone. 10. Nem eléggé pontos. Világosabb így: de az éhhalállal való elvesztés büntényét ki akarva kerülni, egy kis étellel látja el. A «vérontás» se jó kifejezés, hiszen arról ez esetben szó sincs.

18. Meg kell toldani azzal, hogy a Bosporus «északi» torkolatánál.

19. Ehhez is hozzá tehető, hogy: a salmydessosi sivatag partvidék «Traciában».

IV. Electra. 16. Pontosabban: az Erinysek a föld és az «éj» leányai, a mint azt helyesen mondja egy másik jegyzetében.

17. Tereus Thracia és nem Daulia királya. Procne lett feeskévé és Philomela fülemilévé, és nem megfordítva!

18. Pontosabban: Sipylus «Phrygiai hegy» ormán.

28. Hozzátehetjük, hogy Amphiarus jós «Thebae-nél» sülyedett lovastúl és szekerstúl a földbe. Továbbá nem Adrastus, hanem Polynices adta Amphiarus nejének Eriphylé-nek az arany nyakkötőt; legalább helyesebb a mondának ezen versiója,

mert hiszen első sorban Polynices érdekében állott, hogy Eriphyle rábeszélje férjét Amphiaraut.

A 252. lap 18. sorához magyarázat kell, hogy t. i. a halott Iphigenia, nehogy valaki Agamemnonra gondoljon. A német és görögnél, hol a him és nőnemre külön alakok vannak (die Todte, *θανοῦσα*), erre nincs szükség.

A 258. lap 5. sorában levő Aenia-hoz megjegyezhetne volna, hogy az egy tartomány Thessalia délnyugati részében.

A 262. lap 11. sora is magyarázatra szorúl. Electra t. i. oly mozdulatot tesz a «hajl» (*εἴς*) fölkiáltásnál, mintha káromolni akarná az isteneket; azért inti a kar.

V. Aias. 1. Nem eléggé tájékoztató. A Hellespontusról tekintve a görög hadsereget (s onnan is kell tekinteni) Sigeum hegyfok mellett volt a hajóhad jobb, és a Rhoeteum hegyfok mellett a bal szárnya.

VI. Philoctetes. 7. Szabatosabban: Achilles Lycomedes «leányai» között rejtőzködött.

A 395. lap 2. sorában levő Philoctetes ama mondásánál, hogy ő egykor jótett által nyerte el Heraclestől a nyilat, meg lehetett volna jegyezni: az által t. i., hogy a máglyát, melyen Heracles magát az Oeta hegyén megégette, fölgyújtotta (t. i. Philoctetes).

Azt is ki kellett volna tenni elől a személyek megnevezésénél, hogy a kar Odysseus és Neoptolemus hajóstársaiból állott.

A görög tulajdonnevek orthographiájára nézve csak ezeket: nem korykei (Ant. 32. jegyzete) hanem coryciumi vagy korykioni (*Κορύκιον*). Ha a 25. lapon ír pythói-t, akkor a 9-iken is azt írhatja pythoi helyett. Nem chrysay, hanem chrysei (380. lap 12. sor).

A «rossz» szót rosszul írja egy sz-szel a 67. lap. 8. sorában; és különben is egy hosszú szótagra lévén szükség ott, már csak azért is két sz-szel írhatta volna.

Nyomatási hiba kevés van, mi csak ezeket vettük észre O. R. 23. jegyzetében *nerezi* e. h. *nerez*; 29. jegyzetében: Maenodok (Maenadok); O. C. 39. jegyzetében: istenője (istennője); Ant. 20. jegyzetében: Paudion (Pandion), 21-ben Erechtheus (Erechtheus); a 379. lap 7. sorában: ki e. h. kit; 292 4. sorában (alulról) «ám» nagy betűvel van nyomtatva kicsi helyett; 410, 4. sorban (alulról): elvinnéték e. h. elvinnéték. — Itt-ott a verssor folytatása, mely más személy szavait képezi, nincs a nyomtatásban kiemelve, mert elül kezdődik, mintha új sor volna pl. az 54 és 58. lapokon.

A kiállítás, mint az a bírálattunk címéhez tett jegyzetben

elősorolt kiadásokból és azok minőségének ismertetéséből látható, igen fényes; csak az kár, hogy nem áll minden lap tetején az illető tragoediának czíme, és hogy a sorok nincsenek számozva; különösen ez utóbbit elvárjuk minden classicus költemény fordításánál.

Hogy czikkünk kissé hosszabbra nyúlt, és a szokottnál részletesebben bocsátkoztunk Csiky szép fordításának bírálataiba, tettük azt nem azon szándékból, hogy a kákán is csomót keressünk, hanem egyedül a classica philológiának hazánkban való ügye iránt érzett szeretetünkéből. És midőn most azzal az édes öntudattal fejezzük be sorainkat, hogy talán mi is nyújtottunk ha még oly csekély ajándékoeskát is a nagy görög szellem oltárára, fölszólítjuk — s azt hiszen jogosan — a magyar irodalomnak és a humanismusnak hazánkban való elterjedése érdekében Csikyt, ajándékozzon meg bennünket! minél előbb magyar Aeschylussal és (legalább válogatott) Euripidesszel. Nemzeti műveltségük szempontjából oly fontos és áldásos működéséhez kívánunk neki sok erőt, kitartást és lelkesedést.

DR. PEÇZ VILMOS.

Molière Tudós női. Fordította Arany László. Magyarázta Greguss Ágost. — Les Femmes savantes de Molière. Magyarázta Greguss Ágost. Budapest. Franklin-Társulat. 1880. (Jeles írók iskolai tára. IX, X.)

A *Jeles írók iskolai tára* megint két kötettel gazdagabb: Molière Tudós női vannak előttünk, eredetiben és Arany László fordításában, mind a kettő Greguss magyarázatával. A bevezetés Moliéréről szóló fejezete a legújabb és leghitelesb kutatások eredményeit foglalja össze, s a nagy embert és író-t ép oly érdekesen, világosan és teljesen állítja elénk, a mily röviden: alig másfél íven. Az adatok pontossága, a biztos ítélet, az egyszerű és átlátszóan tiszta stíl azt az óhaj-tást keltik bennünk, vajha e kiadás az iskolán kívül is mentül szélesebb körben elterjedne. Annál inkább óhajtjuk ezt, mert Moliéret általában kevésbé ismeri és méltányolja a magyar közönség mint a modern dráma másik nagy mesterét, Shaksperét. Mintha Molière komédiái nem szólnának szintúgy minden kornak és minden nemzetnek mint a shaksperi tragédiák! Hisz a Philamintek és Trissotinok, a Harpagonok és Tartufeók ép úgy nem haltak ki még s nem halnak ki soha mint az Othellók és Jagók, a Learek és Romeók. Csak a forma változik koronkint, melyben szenvedélyök, bűnök vagy félszepségök nyilatkozik; a lényeg mindig ugyanaz, az ember ember marad. Jól mondja Greguss hogy amaz öldöklő gúnynak melylyel Molière a hazug précieuseök ellen kitámadt, a mai társadalom is

nyújthatna tárgyat bőven: gondoljunk csak az úgy nevezett kék-harisnyákra, az amerikai ügyvéd hölgyekre, általában az emancipált nőkre.

A précieuse! Mikor e szót kiejtjük, nem Madelon és Cathos, nem Armande és Bélise jutnak-e eszünkbe? nem ő róluk képezzük-e fogalmát minden précieuxnek? és rajtuk nevetve nem agyon nevetünk-e minden précieuxset? Pedig komolyan számba kell őket venni, megítélni részrehajlatlan, nem elítélni egy gúnymosolylyal. Ne feledjük hogy a Rambouillet-palotában alkották a XVII. század első felében az irodalmi közvéleményt, az volt a jó erkölcs s a finomabb ízlés menedéke, a szép nyelv akademiaja, a barbár nyersesség s az erkölcsi sülyedés korában. A francia nyelv sokat köszön a bel esprit-k körének: Malherbe nyelvtisztító és csinosító munkája bennök folytatókra talált. Malherbe érdeme az erő és fenség, a tisztaság és hangzatosság; az övék a kellem és gyöngédség, a finom élcz, a delikát szellem mely iszonyodik mindentől a mi nyers, a mi parasztos, a mi sért fület, ízlést, erkölcsöt egyaránt. Befolyásukat egykép érezte társadalom mint irodalom: az ő társaságuk nemcsak szellemes, hanem erkölcsös társaság is volt; a becsület palotájának méltán nevezhette Bayle gyűlöhelyöket. A társalgást, mely ennek a kornak szülötte, s a francziák egyik dicsősége, ők fejtették ki s emelték művészetté. Eddig vitatkoztak, papoltak, szónokoltak: most társalognak. A Rambouillet-palotába gyűlt minden kitünőség: tudomány meg szellem, születés meg szépség éliteje adtak itt egymásnak találkozót. A nő volt a társaság központja, női kéz vezette kormányát, s női erények és félszégesség uralkodtak egész életében, összes működésén. Ápolta az irodalmi szellemet, midőn még ápolásra szorúlt, s közönségül szolgált az íróknak, midőn a különböző osztályok: az udvari emberek, a katonák, az egyházi rend, a literatusok s az egyetem tudósai, nem olvadtak még össze egyetlen, igazi közönséggé. A színpadra is ki tudta terjeszteni hatását: száműzte onnan az obscoenitásokat, a mélyek túlságosan ellarapóztak. Bizonyos szűzi tisztaságot honosított meg szavakban s erkölcsökben, bizonyos elevatiót, eszményiességet érzésben s gondolkozásban. Valóban, megtisztelő volt — s nem ok nélkül — a précieuse név, a melyet ma csúfnévnek tekintünk, — az *igazi* précieuxök, a Longuevillek és Lafayettek, a Sévignék és Deshouliéresek neve.

De bármily üdvös törekvésű *alapjában*, az elfajulás csiráját e kör magában hordta. Végre is, mi volt ez egyéb mint irodalmi kotéria? következőkép, az ily kotériák természetszerű végzetét el nem kerülhette. Exclusiv testületek általában szükségét látják a profán tö-

megtől minden áron, mennél jobban megkülönböznök, s kizárják az avatatlan körükből, ha kell az által hogy magukat zárják ki az avatatlanok köréből. Devulgarisálni akarják magukat mindenkép, természet s józan ész ellenére is: külön eszméket, külön nyelvet formálnak, más az életmódjuk, a modoruk, a járásuk, az öltözetük mint közönséges emberé, szóval minden dolgukon rajta a czéh vagy kaszt elkülönítő és kitüntető bélyege. Aztán fejlődhetik-e valamire való irodalmi élet egészséges kritikai szellem nélkül? pedig ennek minden elszigetelés, minden czéhszerűség megölő betűje. Bizonyára nem. Az írók fölötté bízni fognak magukban; nem csuda, hisz komoly bírálatot soha sem hallanak. Kívülről egy szellő se hat el hozzájuk mely e túlságos önbizalmat megingatná; maguk közt a jelszó: Megtapsollak, hogy tőled is tapsot nyerjek; az éig emellek, hogy te engem a hetedik éig. Vadius és Trissotin komédiája a Tudós nőkben; Godeaué s Colleteté a St-Évremond Akademiusaiban. Csupa bók, csupa dicséret, csupa tömjénezés; ha ez nem: a kölcsönös lerántás; igazság egy csöpp sem.

Hisz az igazság nem is érzi magát otthon e zárt falak közt: annak szabad levegő kell. Az igazság a természet, az igaz a természetes. De itt minden a konvenciának van alávetve; a mérték nem a természet, nem az igazság, hanem az ujság, egy szeszély, a divat. A köznapot kerülve az ellenkező szélsőségbe csapnak a Rambouillet-palota vendégei: affectáltak lesznek és modorosak. Kifejezésbeli kényesséjük, melynek sok jót is köszön a nyelv, túllép a kellő határon, s nevetséges czikornyában, értetlen és dagályos metaphorákban és periphrasisokban nyilatkozik. Nálók, azt lehet mondani, a gondolat elburkolása, nem kifejezése a czél. A *miroir* helyett *conseiller des grâces* járja; a *fauteuil* a *commodité de la conversation* új névvel ragyog; s a prózai *bonnet de nuit* pusztulni kénytelen, hogy a kedves *complice innocent du mensonge* váltsa fel. Semmit sem akartak természetes módon, a maga valóságában kifejezni; száműzték a legközönséges tárgyak neveit: egy új nyelvet alkottak, teli rejtvényekkel, melyeket maguk se értettek mind: külön szótárba kellett gyűjteni, hogy köztük bábeli zavar ne támadjon.

La Bruyère bizonyos párisi hölgyekről beszél, kik annyira mennek a válogatosságban hogy a nem elég híres és fényes utcák, terek, középületek nevét nem tudják vagy nem merik kimondani. A Louvre, a Place Royale — ezeket még ajkukra veszik, de a világért sem, például, a Halles-t, vagy a Châtelet-t. Inkább nagy kerülőt tesznek semhogy kiejtsék, s ha netán mégis ajkukra kerül, legalább ferdítnek rajtok valamit. Nem mindjárt ráismerünk-e bennök a mi

précieuseinkre? Valóban azok, csakhogy kissé halványabb kiadásban. A précieuxoknak Páris sem volt többé Páris: Athén; a Notre-Dame szigetét Delosnak, a Place-Royalet Dór-térnek hívták; Poitiersből Argos, Toursból Caesarea, Lyonból Miletos, Aixből meg Korinthos lett. Mintha nem is Franciaországban éltek volna, hanem Görögországban! S valamint a városok, úgy váltottak görög meg római nevet az emberek is. XIV Lajost Alexandernek keresztelték el; a nagy Condé Scipio nevet ölt; Richelieu Senecává, Mazarin Catóvá lesz. Chapelaint itt nem ismernek többé: Chrysante a neve; Voiture, az Valère; Sarrasin, Sesostris; Scudéry, Sarraides; la Calprenède, Calpurnius. S e két utóbbi, mint mondják, nagyon büszke is volt hangzatos nevére.

A classikus régiségért való rajongás főképp ily külsőségekben nyilatkozott. Bélese minák- és talentumokban fejezné ki a hozomány értékét, s a keltet idusok- vagy kalendákkal jelölné. A divatos regények hősei többnyire classikus világbeli ismert alakok nevét viselik, — egyedül nevét, mert a nyavalygó Cyrus, a galans Horatius Cocles, Clelia ki apróra ismeri a Tendre vidékeit, Brutus meg Lucretia, kik rejtvényekben váltanak szerelmi vallomást, élő eredetiek képmásai. A Tudós nők exaltatiója «a görög» hallatára ép oly komikus mint való példája az akkori állapotoknak. Az eruditio nagy becsületben áll a salonokban; egész özőn jobb-rosszabb fordítás terjeszti a classikusok műveit, és obskurus írók most is, mint előbb, széltére, s minden válogatás nélkül fosztogatják a görögök és latinok örökségét. Alig van egy író, kit ne vádoltak volna azzal, hogy meglopta a régieket. És számosat joggal sujtott a vád. A polyhistor Vadius-Ménage, kit második Varronak hittak, elküldi Philamintenek Horatiust, Virgiliust, Catullust és Terentiust, megjelölve mind a Trissotin (Cotin abbé) által kilopott helyeket. Ám azért ne higyjük, hogy ő maga jobb volt nála. Ő még tágabb körre kiterjeszté tolvajlásait, meglopva görögöket és latinokat, olaszokat és francziákat egyaránt. A plagium vétke különben semmivel sem járul azon ítélthez, hogy mind a ketten rossz költők voltak.

A précieuse-körök nem egy Ménaget és Cotint tudnak felmutatni, kiknek ma már nagyrészt csak Boileau satiráiból ismerjük a nevét. Scudéry, de Pure, la Calprenède, Godeau, Pradon, Chapelain, — egész sor «bel esprit», kik e nevet gúnynévvé aljasították. Milyen is volt hát e körökben a társalgás? mily szellem hatotta át e társaságokat? Nyisunk fel egyet ama rémséges hosszú regények közül, melyek a kor kedvelt olvasmányai, Artamènet vagy Clélie, s előttünk áll az egész précieuse-világ, szinte photographiai hűséggel s részletességgel. Ime

a madrigalok és epigrammák, a rejtvények és subtilis fejtegetések világa; ime az affectatio s a sentimentalismus. Hazug ebben a világban minden; elfinomodik, köddé foszlik az érzés; erősb szenvedélyről szó sem lehet. Túlemelkedés minden anyagin, ez a szabály; de ezt követve, nagyon is tág tért hagynak a szellemnek, s elvonatkoznak egészen a valóságtól, mely durva nekik, sérti delicatesséöket, mert *létezik*, mert *megfogható*. Minden valóban a *meztelet*, a *nyersét* látja szemök: be kell földözni, elrejtteni. A miben az élet piros vére lüktet, a min rajta a természet üdesége, a gyermeteg közvetlenség bája, az kizáratik körükből. Az a mi őket vonzza, a holt, a megmerevült, a mesterkéltné, a csinált. Szerelmök nem a mi szerelmünk, költészetök nem a mi költészetünk. Espritjök hidegen hagy, mert nem melegíti a kedély. Társalgásuk, mely kifogyhatatlan a szókban, annál meddőbb a gondolatokban. Hogy is győznék különben anyaggal a társalgást? Minden este megújul a szükség; minden este beszélni, vitázni s valamit olvasni kell. Így hát, oly körben kivált, hol nőké a vezérszerep, mi természetb? mint hogy a kis dolgok nagy fontosságra kapnak. Egy *qu'on die* valóságos extasist kelt; a *car* szó mellett és ellen pártok küzdenek; s Balzac és Voiture komolyan vitatják muscardin-t vagy muscadin-t kell-e mondani. Ime, a szavak, az üres formák túltengése a gondolat rovására.

De minek járjunk le a halottakhoz? Ki olvasná ma Clélie-t vagy Artaménét? Meg akartok ismerkedni a précieuxesel? Olvassátok *Molieret*! Figyeljétek meg Madelont és Cathost, Climénét és Béliset, Philamintet és Armandeot. Molière megörökíté őket, mert nemcsak a vígjátékíró, hanem a moralista és bölcsész álláspontjára helyezkedett. Ő nemcsak a nevetségest látta e félszegségben, látta az ártalmast is. *A Tudós nők nem kisebb kérdéssel foglalkozik, mint a nők hivatásával a társadalomban.* Ezért mondotta Jules Janin Molière egyik legkorszerűbb darabjának. Igaz, hogy nem oly mély conceptio mint a Misanthrope, nem oly megrázó hatása mint Tartufe; de sokkal általánosabb érdekű mint akármelyik. Szerkezet, stíl és verselés dolgában meg, minden értő szerint, a legkitünőbb valamennyi vígjátéka közt; ezért iskolai tárgyalásra különösen alkalmas. Igazi példánya a fenső vígjátéknak, melynek cselekvénye tisztán a jellemekből foly, s mely nem a lármás hahotát, csak a derűs mosolyt idézi ajkainkra. Befejezése egyszersmind ama harcznak az ál «bel esprit» ellen, melyet a Préceucuses ridicules-lel kezdett s a Misanthrope szonett-jelenetével folytatott volt. Harcz, — mert hisz Molière egész írói pályája az; harc a régi franczia bon-sens mellett a betolakvó idegen és rossz ízlés ellen; harc minden rossz, minden rút, minden hamis ellen, s oly fegyverrel, mely

még senki kezében nem volt hatalmasb és félelmesebb mint az övében: a komikum fegyverével.

HÁHN ADOLF.

Ukkon-pohár. A régi magyar jogi szokásnak egy töredéke. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. Olvastattott a m. t. Akademia 1879. június 9-én tartott ülésén. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből VIII. k. VI. szám. 1879.) Budapest. 1879. 1—32 lap.

Ki az az Ukko? mi az Ukkon-pohár? s mily viszonyban állnak ezek egymáshoz? «A ki a finn hitregéket ismeri — írja Hunfalvy — tudja, hogy a finnek fő, vagy öreg istene Ukko vala.» A második kérdésre vonatkozólag «azt is tudjuk, hogy a finneknél Ukko pohara szokott szerepelni a tavaszi ünnepen. A magyaroknál meg «az adás-vevési szerződést áldomásívás és az Ukkon-pohár felmutatása által erősíték meg a hegyaljai városokban, különösen Párkán és Tályán még pedig az oklevelek kelte szerint 1596—1660-ban.» Hunfalvy szerint a magyar szerződések Ukkonja egy volna a finn Ukko istenséggel.

Az Ukkon-pohár kérdését tizenkét évvel ezelőtt vetette fel először Hunfalvy Pál a «Nyelvtudományi közlemények»-ben. Azóta Révész Imre felszólalásait, Nagy Gyula és Deák Farkas újabb adatközléseit kivéve nem keltett mélyebb érdeklődést irodalmunkban. Pedig megérdemelte volna.

Történetíróink e mélységes hallgatásának két oka volt. Első, hogy a magyar mythologiai kutatások Otrokocsytól Ipolyiig kivétel nélkül úgy zátonyra jutottak, hogy e téren teendő minden újabb kutatást a priori szerencsétlen kísérletnek tekintettek. Így a legelső történelmi szakkölönyünknek elhallgatott, de következetesen alkalmazott elve az, hogy a magyar történetírás csak a byzantiak tudósításaival kezdődik. A mi ezentúl van, az terra ignota. Másodszor az, hogy a szerencsétlen mythologiai s őstörténelmi kutatásokban épen a nyelvészetnek jutott a legszerencsétlenebb szerep. Az egyes szavak alakját, értelmét összevisszatorzíták s e torzításokra a legszörnyűbb következtetésekből építették fel a vele foglalkozók nemzetünk legrégibb történetét. Természetes, hogy nemcsak a történelem, hanem a nyelvészet is veszített ezáltal, mert sok időre, mondjuk egész Hunfalvy kutatásáig, elvesztette hitelét. Így történt, hogy az összehasonlító nyelvészet, az emberi ész egyik legcsodálatosabb vívmánya, mely oly kérdéseket vetett fel és fejtett meg, miket eddig mondtak és mesék sűrű fátyla borított, melyen áthatolni képtelenségnek nyilvánították; és melyhez fontosságra s nagyszerűsége csak a színekép elemzés hasonlítható a természettudományok terén: hogy az összehasonlító nyelv-

vészet Hunfalvy ethnographiájának megjelenéseig kívül állt a magyar történetírók nagy többségének forrásain. Az általa nyújtott tényeket csupán maguk a nyelvészek ismerték el történelmi okmányoknak. A történetírók vagy egyenesen megtagadták; mint Horváth Mihály, vagy hallgatással mellőzték: mint a nagy többség. Kik az előbbi elvet követték, Hunfalvy Ukkon pohárról közölt nézeteinek lehetőségét is megtagadták. Az utóbbihoz tartozók meg közönyösen vették. «Nem tudom» s egy sokat jelentő mosoly volt feleletük. A történetírás hallgatása azonban nem egyértelmű az egyes történetíró hallgatásával. Ez közönyt, amaz hallgatag beleegyezést jelent. Így jutott át Ukkon a mi mythologiai maradványaink közé Hunfalvy kutatásainak egyéb eredményeivel. Mondjunk olyanformán, mint a valódi aranyok között átesúszik egy hamis is, ha a próbakövön, — a mi a tudományoknál a megvitatás — nem vizsgálják meg közelebbről. Különb, fájdalom, a mi mythológiánk jelenleg nem pantheon, hanem lomtár. Végtelenül tulnyomó benne az értéktelen, a hamis. Elenyésző csekély része állhat meg a tudomány mai ítélőszéke előtt.

Hunfalvy közleménye után tíz év múlt el, egyetlen megjegyzés nélkül; csak midőn 1877-ben egy előadásban felelevenítette állításait, közölt róla Révész Imre néhány megjegyzést az Ellenőrben, hol Hunfalvy cikke megjelent. Révész szerint az Ukko nem tulajdonnév, hanem az oklevelekben előforduló olyan kifejezésnek rövidítése mely usucapiónak vagy occupationának, mint judlium a judex nobiliumnak, jurassor a juratus assessornak. Hunfalvy a rövidítést nyelvészetileg, a kifejezést pedig jogi oldaláról támadta meg. Révészt sikerült meggyőznie, legalább erre mutat, hogy ez 1878-ban egy újabb magyarázatát adta az Ukkon szónak. Ugyanis két oklevelet hoz fel Tálja város levéltárából, hol Urkom és Urko (az o felett hiányjel) van az Ukko helyett. Szerinte az Urkom és Ukko nem tulajdonnév, hanem a német oklevelek záradékának: *dessen zu Urkunde*, magyarizálása, melynek a latinban *cuius rei testimonium* felel meg. Valóban ez volna a kérdés legvalószínűbb megoldása. Maga Hunfalvy írja «a német *Urkunde*, *Bekennniss* ugyanazt jelenti, mit a magyar *tudomány*, *bizonyosság*.» Deák Farkas csakugyan ismertet is Rimaszombat város levéltárából három jegyzőkönyvet, melyben 1625-től 1700-ig mintegy 300 szerződés van beiktatva s melyek záradékában az Ukkon-pohárnak megfelelő helyen «tudománpohár» «bizonyásgpohár», «áldomáspohár» említetik. Fűzérén kelt okmányban «költő pohár», egy másikban poculum benedictionis fordul elő.

Hunfalvy Révész ezen okoskodását sem fogadja el, hanem állást foglal és harszol a mellett, hogy Urkon lett az Ukkonból s nem

megfordítva Ukkon Urkonból. Így azután az Ukkon szó nem lehet az Urkunde magyarizálása. Szerinte az *rk* a szó közepén nagyon szokott a magyar nyelvben. Ilyen Anonymusnál a Horka Urkun személynévek; ilyen szók erkölcs, tarka, járkálni; vagy az idegen nyelvekből átvett porkoláb, czirkalom stb. «Ebben a tekintetben tehát — írja ő — legkisebb okunk sincs azt vélni, hogy a német Urkund szónak Ukkonra kellett volna változni.» Ezután az okoskodás után nagyon furcsán jön ki, midőn írja: «megfordítva képzelhetni, hogy a sok *rk*-s szó hasonlatára nem-e inkább Ukkon változott át Urkonra, miben valami lehetetlenség nem is volna.» Mintha az Urkonnak Ukkonra változásában volna lehetetlenség. Igaz, én nem tudok példát, hogy *rk*-ból *kk* lett volna, de viszont Hunfalvy meg arra nem tud példát, hogy *kk*-ból *rk* lett volna. Nyelvészeti alapunk tehát nincs rá, hogy Urkon vagy Ukkon-e az eredeti alak. Van azonban magukban az okmányokban alapunk rá. A legrégibb oklevélben 1555-ből Urkon van írva, a legrégibb Ukkonos okmány egy egész generációval — negyvenegy évvel későbbi 1596-ból. A korra második levélén is Urkon jön elő 1581-ből. Csak a harmadiknál kezdődik az Ukkon szó 1591-ben s tart nyolcz oklevélén át 1660-ig. A legutolsó 1668-ban kelten ismét Urkö van s ekkor úgy látszik végkép elhagyják az idegen származású nevet. Végül a mi a szó orthographiáját illeti, a tizenegy oklevélben ötféleképen van írva: Urkom, Urkon, Ukkon, Ukon és Urkö.

Ez volna a név története.

A mit Hunfalvy értekezése második ívén ír, az egy széles ismeretkörű lélek vergődése egy sikertelen harcban.

Ugyanis ez oklevelek záradékában mi egy nagyon egyszerű ősi szokással találkozunk. Az adó és vevő fél bizonyos összeg ára bort fizet a tanúknak, kik a szerződés hiteles emlékezetének okáért azt áldomáskép megiszszák. Legrégibb emléke e szokásnak egy Sárospatakon 1310-ben kelt oklevél. A Hegyalja környékén a XVI. század folytán ez áldomás lakomában különösen jelentőségteljes lesz egy pohár bor: Olyanformán, mint a mai diplomatiai ebédeken az első hivatalos toaszt. Ünnepest cselekmény, mely által az összejövetel célja mintegy szentesítettik. Az okmányok azután különösen kiemelik e szokást, a pohárbor külön névvel jelölik, sőt azt is megmondják, ki mutassa fel e poharat, — mint ma a lapok elmondják, hogy a londoni lord mayor ebédjén a kormánynak melyik tagja nyilatkozott valami politikai kérdésben. A poharat azután jelentőségéről nevezi el a nép kötő pohárnak, bizonyágpohárnak, tudománypohárnak, poculum benedictionisnak. — Tályában pedig német befolyás alatt, minek a Habsburg ház trónra jutása után nem volt hazánkban hiány

— a rokonjelentésű Urkundból lesz Urkon, mely azután, — mint az idegen szók rendesen, — tovább torzul Ukkonná, Ukonná. — Itt tehát csupán az Ukkon név német eredetű, nem pedig az áldomásivás szokása. Hunfalvy összezavarja e különbséget s az áldomásivás szokás régiségének védelmére kel, melyet nem támadott meg senki. Részemről Révész meglehetősen homályosan fogalmazott kifejezésében nem találok ilyet. Hisz maga a tény, élvezni valamit egy örvendetes, jól sikerült esemény végeztével: általános szokása az emberiségnek. Az eszkimo törzsek halzsírt isznak a találkozás örömére; a tatárok lótejből készült kumiszt. Az indusok békepipát szívnak minden szertartásos cselekvénynél. Mindegyik a maga módja szerint. Hát két önszántából jó remény fejében szerződő fél, szerződését mért ne ülné meg egy kis áldomással. S ezért midőn Hunfalvy bizonyította, hogy az áldomásivás ősrégi szokás, még nem bizonyította be, hogy az Ukkon-pohár névvel jelölt aktus, «Ukkon» elnevezése nem német szóból ered.

Hagyjuk a szót. Forduljunk magához a tényhez. Vizsgáljuk van-e valószínűség Hunfalvy állításában. Mert akármiép, akármi alapon okoskodjunk, a valószínűség nagy elve uralkodik összes kutatásaink felett.

Finnistáink százados működése után, melyben az oroszlanrész épen Hunfalvynak jutott, a finn rokonságot csak az elfogultság tagadhatja még, az elfogultság, mely szégyenli kicsiny törzsrokonát azért, hogy a népvándorlás hullámozó tengere bennünket egy tejjel mézzel folyó földre hozott, a finneket meg a sivár éjszakra sodorta. Nekiünk bővében adta a végzet a fejlődhetés feltételeit, mit törzsrokonainktól fukar kézzel megvont. Az a felfogás az ilyen, melylyel a felcseperedett parvenu tekint szegény rokonaira. S az ellenmondásokkal teljes emberi élet egyik csodálatos rejtvénye, hogy az egyes embernél az elfogultságot bűnül rójuk fel, ostoba gőgnek mondjuk, a népeknél meg erényt csinálunk belőle, nemzeti büszkeség neve alatt. Midőn a finn rokonságot elismerjük, elismerjük Hunfalvy állításának lehetőségét, hogy a mi Ukkonunk a finn Ukkoval azonos lehet. Elfogadtunk mi többet is. Ott a vogul Tarom istennek megfelelő szoul magyarban a teremtőt; Jelemnek a halotti beszéd Elevejét, vagy midőn imádat vívárdáson át az áldomásig viszi, s ezt a rokonjelentésű cseremisiz ultemas szóval kapcsolja össze. A rémnek, a tündér szó *der* végzetének etymológiájához sem férhet kétség (Magyarország ethnographiája 239—253 l.), mert e szavak szilárd gyökérrel vannak belenőve nyelvünkbe, s nem maradtak holt szók, hanem a mily arányban különböző fejlődést vett a mi nemzetünk a fin-

nektől, olyan arányban változtak alakban és jelentésben. Legelőször is a finn mythologia nevei elveszték tulajdonnévi jellegüket. A teremő csak jelzője az istennek s egy gazdag szócsoporthoz lesz anyjává. Ha nyomtalanul elvesztek, úgy korán, a nemzetnek végleges európaivá alakulása korában vesztek el, mint az Eleve. Vagy lesüllyedtek a népmondák s babonák körébe, mint a táltos, manó, s nincs tulajdonnévi jelentésük többé.

S ime itt van ez az egyetlen szó Ukko, mely hosszú századok, hogy ne mondjam ezredévek során át megőrzi tulajdonnévi jellegét, és a XVI. század folytán mint a tiszavirág egy szép napon a néphagyományok homályából a hivatalos oklevelek pergamenjére bukik fel. S egy század alatt a név nyakrafőre öt kifejlődési fokon átmegy s azután ismét eltűnik nyomtalanul. Rajta a XVI. század előtti századok nem változtattak semmit, s a XVI. század után sem megy át a nyelv kincsébe, mint a Taronnak megfelelő teremő, sem mondáiba, mint a manó és ármány. Holt volt e szó a XVI. század előtt és után, mert nem nőtt, nem fogyott, nem tenyészett s hajtott ágakat a nyelvben, — csodálatos — nem is rothadt el. Nem áll-e éles ellentétben e feltevés a világ-egyetem egyik alaptörvényével: a folytonos átalakulás törvényével? mely oly élesen tűnik fel épen a nyelvészetben, hol nem múlik el egy évtized észrevehető változások nélkül. Hunfalvy Ukkon-pohárról szóló tétele véleményem szerint nem a lehetőség, hanem a valószínűség elvében bukik el.

A Kalevala Ukko istene s a hegyaljai szerződések Ukkon-pohara közt egy széles, mély űr tátong, melyet sem mondai sem nyelvészeti maradványok nem hidálnak át. A mi képzeletünk szárnyaira pedig oly súlylyal nehezedik a skepsis, hogy ez óriási űrt átrepülni képtelen. Ha a Révész-féle kombinációt nem ismernők is az Ukkon szó származásáról, egyedül valószínűsége hiánya miatt is kétségbe vonnók Hunfalvy állítását. Így meg egyenesen Révész részére kell állanunk, kinek feltevését fentebb Hunfalvy nézetével szemben kifejtteni törekedtünk.

CSETNEKI ELEK.

Nyelvtudományi Közlemények. Kiadja a m. tud. akadémia nyelvtudományi bizottsága, szerkeszti *Budenz József* XV. köt. 1. és 2. füzet.

Mennél szűkebb a kör, melyre valamely tudományos munkálkodás szorítkozik, annál értékesebb lehet az eredmény, nagyobb a hatás, melyet tőle várhatunk; mert a terület kisebbségével, mely felé a kutató ész világa fordul, jobban lehetnek megvilágítva egyes pontjai s így annál tisztábban tűnhetnek elő az elrejtett jelenségek.

Tekintetbe vévén ezt, őszinte örömmel üdvözölhetjük az újabb irányt, melyben a *Nyelvtudományi Közleményeket* haladni látjuk, mely szerint t. i. csak oly tanulmányok tartozhatnak keretébe, melyek az altaji nyelvtudomány teréről valók; egy régóta szükségeslt, tekintélyes organumát látjuk általa kialakúlva azon tudománynak, melynek kifejlesztésére leginkább nemzetünk van hivatva, a *specialis altaji nyelvtudományét*. Az e téren való nevezetes munkássága s tapintatos nyelvtudományi elvei miatt annyi elismerésben részesült férfiu, kit élén látunk, a kitűnő tekintélyek munkatársai sorában elég biztositékot nyújtanak a felől, hogy e folyóirat valamint múltjában úgy jövőjében is hatalmas faktora lesz az altaji nyelvtudománynak s hogy nem egy becses tanulmányt fogunk láthatni folyamában a nyelvtudománynak ez eddigelé kevésbé művelt mezejéről.

Vámbéry Árminnak egyik tanulmánya nyitja meg az értekezések sorát a *turkománok nyelvéről*, hozzá csatolt szövegével a gökleni törzsből származó Mahdumkuli dervis divánjának, ennek fordításával és jegyzetekkel. Annnyival becsesebbek e közlemények, minthogy teljesen megbízható turkomán szöveg alig jelent meg eddigelé s így csak nem egyedül ezen adatokból ismerhetjük meg ezen a modern szeldsuki, osmanli nyelvre oly különösen érdekes tájbeszéd nyelv-sajátságait. De érdekes tanulmánya lehet a keleti élet vizsgálójának is; a keleti puszták költőjének dalai ezek; bennük az orientális erkölesbölcselő gondolkozása módja tükrözik vissza. — Egy specialis magyar érdekeltségű tanulmány követi ez értékes közléseket, az *Érdycodex némely hangszajtságairól* Szigethy Istvántól. Codexeink általán véve nem szokták a magán hangzók hosszúságát megjelölni; innen van, hogy oly esetekben, midőn az összehasonlítás alapján hosszú magánhangzót várhatnánk nyelvenlékeinkben, határozott felvilágosítást nem kaphatunk tőlök. Annál becsesebb ereklve tehát, ha van mégis egy-kettő, melynek írója ügyelt a hosszúság megkülömböztetésére; mert míg egy részről az összehasonlítás számos eredményei lesznek általuk megerősítve, útmutatást adnak más-részről többi codexeink olvasásához. Ilyen ritkább nyelvenlékek az Érdy- és Jordánszkycodexek, melyeknek magánhangzói tüneményeit ügyesen látjuk összeállítva és sikeresen értelmezve jelen értekezésben, melyben egyik érdekes töredékét láthatjuk nyelvenlék-irodalmunk feldolgozásának. — Méltó figyelmet érdemelnek az *orosz-lapp nyelvmutatványok* is, bemutatva a finn dialektusok jeles ismerőjétől, Genetz Arvidtől. Még az 1876-ik év nyarán utazott fel e népfajhoz s élete módjukat, szokásaikat, nyelvüket tanulva, lefordította velük Maté evangéliumát, s több eredeti textust is hozott magával a *kildini, terlapp, akkalai* és

notozorai nyelvjárásokból — mondhatjuk — nem csekély hasznára nyelvészetünknek. Genetz e közleményei fordításostúl együtt külön kiadásban is megjelentek *Ugor füzetek* cím alatt, mely kiadás az efféle közlemények könnyebb és szélesebb körben való alkalmazhatóságát van hivatva előmozdítani.

A második füzet jó részét egy terjedelmes értekezés foglalja el Kiss Ignácztól, *Pázmány nyelvét* tárgyalva. Régibb írók nyelvészeti feldolgozása mindenesetre szükséges és hálás munka; valódi értéke azonban csak is akkor lehet, ha összehasonlítással párosul, ha a nevezetesebb sajtóságokat szoros tudományos rendszerben emeli ki. Szerzőnél mind e kellékek hiányzanak, mi tetemesen le is szállítja műve értékét, bárha a buzgalomtól, melylyel az adatok teljes összeállítására igyekezett, elismerésünket megvonnunk nem lehet. — De annál jelesebbnek kell tartanunk a rá következő nyelvészet-történeti tanulmányt, Szinnyi József értekezését *Révai magyar-ugor nyelvhasonlításairól*. Nyelvészetünk történetének mezeje általában nem akadt még művelőre; bárha három századnál messzebbre nyúlik vissza e téren való irodalmunk; bárha mindenkor érdekes látni az eszmék fejlődését, melylyel igazsághoz jutott a tudomány. Annál őszintébben kell tehát a kísérletnek örülnünk, mely az e téren is megindult munkálkodás jele s melyet e tanulmányban látunk képviselve. Tulajdonképen kiegészítője akar lenni a képnek, melyet Bánóczi adott a nagy ember, Révai életéről. Mindenek előtt a forrásokra hivatkozik, honnan Révai ugor nyelv hasonlításait merítette: Ott találjuk a kezdő, de már mégis helyes elvektől vezérelt Sajnovicsot, ott a kevésbé helyes elvű ugyan, de sok nyelvadattal rendelkező Gyarmathyt. A kütfők után Révai tévedéseit látjuk előtűntetve, aztán az egyes pontokat, hol eltalálta az igazságot, hozzácsatolva mindezekhez függeléül Révai magyar-török nyelvhasonlításait. «Ha meggondoljuk» — így szól Sz. — «hogy az összehasonlító nyelvészet Révai korában még a külföldön is mily gyenge lábon állt, ha meggondoljuk, hogy neki mily csekély számú, hiányos és részben hibás segédkönyvek alapján kellett dolgoznia, minden biztos vezérelv, útmutató minta nélkül; valóban nem csodálhatjuk, hogy műveiben nagy botlásokkal, tévedésekkel találkozunk s annál nagyobb dicsőségére válik nagy szellemének, hogy mindemellett sok olyast mutatathat föl, a mit ma is helyesnek, elfogadhatónak kell mondanunk.»

Még egy jeles cikksorozatáról akarunk megemlékezni a «Nyelvtudományi Közlemények»-nek, melyben „*Ismertetések és bírálatok*” néven, az altaji nyelvtudományt bármily tekintetben érdeklő művek tárgyaltnak bírálólág s kivonatolva. Itt látjuk bemutatva

Castrén *Syrjänläisiä häälauluja* (Zürjén nászdalok) című gyűjteményét s ennek finn fordítását Aminoff részéről; itt találjuk irodalmi és nyelvészeti méltatását Donner *Lieder der Lappen* könyvének. Halász Ignácztól. — De két munka van főleg, mely figyelmünket különösen megragadja, az egyik Budenz *Verzweigung der ugrischen Sprachen* című értekezésének kivonata, a másik Anderson *Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprachen* könyvének bírálata, mindkettő Budenz Józseftől. Nem szólunk ez alkalommal tartalmukról. Az első értekezésnek igen terjedelmes kivonatát hozta e közlőny múlt évi folyamának három füzetében; ezzel pedig kétségtelenül bővebben fog foglalkozni e folyóirat. Budenz tanulmányát illetőleg csak az éleselműséget akarjuk kiemelni, melyvel szerző az ugor nyelvek elágazását biztos nyelvészeti alapokon megállapította s a mélyenlátást, melyvel e műben a finn és lapp nyelvek sajátos viszonyát egy közhiedelem ellenében találóan megfejtve látjuk. Anderson bírálatában pedig amaz eljárásra kívánunk figyelmeztetni, mely teljes fokban méltányolja tárgyát, behatóan figyeli lehetőségét még a lehetetlennek tűnő állításnak is s bizonyos jó akarattól vezéreltetve igyekszik helyes útra téríteni a megbíráltat. »Ha Anderson munkáját» — ez bírálatának végeredménye — »egészben véve célja tévesztettnek kell is mondanunk, mégis szívesen megvalljuk, hogy azt nagy érdekeltséggel olvastuk végig . . . s csak abbéli óhajtatunkat fejezzük ki, hogy szerző jeles készültségét és fáradtság bíró nyomozó hajlamát majd biztosasbb sikerrel, egy jobban meghatározott kutatási téren érvényesítse. Örömmel üdvözljük munkatársul, ha ilyen térnek a belső ugor nyelvészetet választja, a melyre eddigi sok tanulmánya szerint leginkább hivatva volna.» — Ha igaz, hogy a bírálat valódi feladata rámutatva a hibás felfogásokra egyrészről az igazság irányát jelölni ki, melyen haladni kell, másrészről felemelve a bíráltat, bizonyos önbecsülésre ébresztteni, hogy ezzel lelkes munkását teremtsen meg a tudománynak: úgy Budenz e bírálatát valóban példászerűnek kell mondanunk.

MUNKÁCSY BERNÁT.

A francia nyelv etymológiája. Irta E. Szabo Lajos. A pápai reformált főiskola értesítője az 1878—79 tanévról.

A szerző tizennégy oldalon a francia nyelv etymológiájáról értekezik az ismeretesebb segéd munkák alapján, nem azért, mintha valami újat mondhatna tárgyról, hanem azon célból, hogy a *latin nyelv tanulásának szükséges voltát a francia nyelvtanításnál kimutassa.*

Az a mit szerző mond, nagyobbára helyes. Előadja, hogy a román nyelvek a latin népnyelvből, nem pedig az irodalmi nyelvből keletkeztek, felsorolja, hogy mennyi idegen (német, kelt, angol stb.) elem van a mai francziában és mikor jöttek be a franczia nyelvbe; végre beszél több helyen is a helyes etymologizálás kellékeiről. Nagyon kevés kifogásolni valót találunk értekezésében. Így p. 3 azt mondja szerző, hogy »a görögöknél Plató, a rómaiaknál Varró és Quintilian, a francziáknál Ménage foglalkozott az etymológiával». Jó lett volna e mondatban a *foglalkozott* szó után a *tűzetesebben* szót vagy hasonlót betoldani. — p. 7 szerző csak a franczia, olasz, spanyol, provençal és portugál nyelveket sorolja fel a román nyelvek között; nem tudom csak tévedésből maradt-e ki a román nyelv? Furcsa szerzőnek következő állítása is p. 12: »A germán elem jobban símult a francziához, a franczia nyelv törvényeinek hódolva *combinatio folytán* lett átültetve.» P. 13 azt mondja szerző, hogy a franczia nyelvben 5977 gyökszó van (épen csak 5977?), ezek közt 115 történelmi szó; mit ért ezen kifejezés alatt a szerző úr? — Különben ajánljuk ezen érdekesen írt értekezést az illető körök figyelmébe.

a. b.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Héber nyelvészeti újabb kézikönyvek.

- I. Wilhelm Gesenius' Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch über das Alte Testament. Achte Auflage neu bearbeitet von F. Muhlau und W. Volck. Leipzig. F. C. Vogel, 1878. XI. és 979. lap. 8°.
- II. Wilhelm Gesenius' hebräische Grammatik nach E. Rödiger völlig ungearbeitet und herausgegeben von E. Kautzsch. 22-te Auflage, Leipzig. F. C. Vogel. 1878. X. és 370. lap 8°.
- III. Lehrbuch der hebräischen Sprache von Bernhard Stade. I. Theil. Schriftlehre. Lautlehre. Formenlehre. Leipzig. F. C. Vogel 1879. XVIII. és 426. lap.

Mint a fönntebbi felsorolásból, mely az újabb időben a héber nyelvészet terén megjelent munkák sorát ki nem meríti, látható: a héber nyelvészeti irodalom terén Németországban újabb időben igen élénk mozgalom mutatkozik. Ezen mozgalom termékei első pillantásra mutatják, hogy léteznek nevek és munkák e téren, melyek el nem avulnak, munkák, melyekre reállik az a név, melyet az angol nyelv e jellemző szókba foglal össze »Standard works»: örökké hasz-

nálható, és csak a tudomány előrehaladó állásához képest némi toldásra és módosításra szoruló kézikönyvek, melyeknél a módszer és az anyag csoportosítására nézve ügyesebbet és célhoz jobban vezetőt alig képesek előhozni az utódok, bár az egyes részleteket tekintve újabb tanok szerint módosítják az előadott anyagot. A keret azonban ugyan az marad. A tankönyvek ezen sorába tartoznak *Gesenius Vilmos* tankönyvei, valódi példányképei azon ritka tapintatnak, mely minden tudomány classicusaiban a tudományos előadást az élvezhetőséggel kötteti össze, azon példás izlésnek, mely a felemlésre érdemes pontokat oly ügyesen tudja megkülönböztetni azoktól, a miknek felemlése ama bizonyos keretben semmi hasznót nem hajtana. Ezért volt Gesenius, a sémi philologia egyik hallhatatlan úttörője, egyszersmind annak egyik leghámulatosabb tanítója is. Tankönyvei és segéd munkái túléltek a tankönyvek rendes élettartamát. Újabb kiadásai ismét és ismét azon meggyőződést erősítik meg, hogy a lényeg tekintve náluknál jobbat azon célra, a melyre készültek, nem igen alkothatni.

Héber grammatikája most a 22-ik kiadásban fekszik előttünk (az első 1813-ban jelent meg), melyet Gesenius kedvencz tanítványának Rödigernek, előbb mint Gesenius utóda hálai, később berlini tanárnak (megh. 1874-ben) halála után *Kautsch* bázeli tanár eszközölt, kit a tudós világ különösen a moabita régiségekről írt kritikái munkája után (lásd. Egy. Phil. Közl. I. köt. 220. l.) ismer. Már Rödiger is a Gesenius-féle munka feldolgozásában megmutatta, hogy miként lehet a hallhatatlan előde által teremtetten kereten belül valószínűtlen Gesenius vezérmondátát: *Dies diem docet*. Minden újabb kiadásba az óvatosságáról híres berlini tanár beledolgozta a grammatikai kutatás újabb és újabb eredményeit. Gesenius grammatikája Rödiger keze alatt folyton gyarapodott. Mint azt tanítványai körében élőszóval gyakran kifejté, ha alapkönyvének egy-egy újabb átdolgozásához fogott, munkálata által mindig arra a kérdésre kívánt feleletet adni: hogyan csínlta volna ezt maga Gesenius, ha élne, és a kiadó e nem épen váratlan hírrel kopogna be hozzá: elfogyott a . . .-ik kiadás!

Az általános nyelvtan és különösen a sémi nyelvtan terén felülmúló igazságokat Rödiger kiadásról-kiadásról igen ügyesen beledolgozta a Gesenius-féle alapkönyvbe, javította ezt folyton, de mindvégig nem vetkőztette ki eredeti jellegéből. Legfinomabb ismerője volt ő Gesenius szellemének. Nagyjában hasonló eljárást constatálhatunk a 22-ik kiadás szerkesztőjéről is. Meghagyván az alapmunka szerkesztését és beosztását, úgy mind szellemét, mindamellet nagy lépéssel előbbrevitte azt a grammatikai tudomány mai színvonala felé. Gondosan belejegyezte az újabb irodalmat a mennyiben tanulóknak tudo-

mást kell venni róla és a grammatikai anyagot a régi csoportosítás mellett újból fontolóra vette és e megfontolás számos jelét adta átdolgozásában, úgy hogy elmondhatjuk, hogy e tekintetben Kautzsch, kit Geseniushez azok a személyes kötelékek nem fűzték, a melyek elődjét kapcsolták a héber grammatika hallhatatlan mesteréhez, sok tekintetben már teljes szabadsággal bánt el anyagával. Nagy elismerésre méltó különösen az, hogy az ótestamentomi szöveg kritikájának legújabb vívmányait, a mennyiben azok *Baer-Delitzschnek* egyes kritikai editióiból, és az újabb massoretikai (az ótestamentomi szöveget illető traditiók) dolgozatokból voltak meríthetők, nagy lelkiismeretességgel felhasználta úgy a hangtanról és a hangtani jelekről szóló részben mint a grammatika alaktani fejezetében is. — A syntaxison legjobban látszik meg Kautzsch önállóság javító keze. Ezen eddig nagy soványan ellátott résznek K. végreválahára megadta a maga jogos helyét. A német irodalomban teljesen új alapra fektette a grammatika ezen részét, midőn a sémi syntaxis kiinduló pontját, mely az u. n. *igei* és *névi* mondat különbségéből áll, belevitte a héber nyelv syntaxisának tárgyalásába. A héber syntaxis ily módon való tárgyalását azonban 1872-ben már e sorok írója is megkísérelte Ballagi elemi héber nyelvtanának átdolgozásában, természetesen a mennyire ily rövid terjedelmű kézikönyvben egyáltalán lehetséges volt. (L. *A héber nyelv elemi tankönyve* 2-ik kiadás 126. lap. 74. §.) Elismerőleg kell említenünk még azt is, hogy K. mint ügyes tanító törekedett a a formák felsorolásának elrendezésében is segíteni a tankönyv iskolai nehézségein. Különösen a névragozás mintáit úgy osztotta be, hogy sok traditionalis nehézség eltűnt azon átlátszó és észszerű felosztás által, mely az anyagot egyszerűsíti, és a tanulót annak megértésében és elsajátításában elősegíti, mindamellett a tudományos felfogás követelményeinek és inkább megfelel mint az eddigi Gesenius-Rödiger-féle felosztás. Csupa oly tulajdonságok, melyek e könyv ajánlását az ismertető számára könnyű feladattá teszik.

Ezen folyóirat első évfolyamában, egy hazánkban megjelent roppant fogyatékos arab nyelvtannak névtelen ismertetője, miután a sémi összehasonlító nyelvtan állítólag kétségbeejtő helyzetét, melyen állítása szerint legelőször ezen nyelvtan összeállítója segített, ecsetelte volna, így szól: «A héber nyelvet illetőleg Rödiger héber nyelvtana XXI. kiadása 1872. tett kísérletet az összehasonlítás terén». (EPhK. I. 333. lap). Ily tudatlan állítást czáfolat alá venni, merő ironia volna azon sok kezdő diákokkal szemben, kik jól tudják, hogy mikor kezdtek héber grammatikát összehasonlító alapon írni, és hogy az összehasonlító sémi grammatika mily óriási termékét birjuk Ewald nagy

grammatikájában, hogy egyebeket ne is említsek. A sémiség egyéb ágainak is vannak jeles összehasonlító grammatikái az Ewald iskolájából kikerült nyelvészek tollaiból. Mindezt csak azért említem fel, — mert a fentidézett állításnál tovább időzni, vétkes időfecsérlés volna — hogy a héber grammatika tárgyalóit két táborra választó szempontról szóljak, melyeknek megemlítése *Stade* nyelvтанának méltatására nézve kikerülhetlen. Gesenius ellenében ugyanis, kit a nyelvtan tárgyalásában óvatos empirismus jellemzett, e század harmadik évtizedében Ewald lépett fel, ki a grammatika tárgyalásában egészen új útát tört. A meglevő actualis alakok magyarázása mellett ezen alakok nyelvtörténeti genezisének kimutatása, az alapalakok reconstruálása, a sémi nyelvek tényeinek viszonya a rokon nyelvek sőt a nem rokon nyelvek megfelelő tényeihez, — ezek voltak a problémák, melyeket Ewald szerint az egyes sémi nyelvannak meg kellett fejtenie. Soha hevesebben író író ellen nem kelt ki mint a tüzes Ewald a nyugodt Gesenius ellen. A «grammatici certant» közmondás soha fényesebb diadalt nem aratott. Az Ewald-féle irány győzött. Kiegyeztettek az összehasonlító irányt az empiricussal: ez a kiegyeztetés uralkodik a mai tudományos irodalomban. Dillmann, Nöldeke, Merx, és más jelesek képviselik ezt az empirico-constructiv irányt a sémi nyelvtanban. Hisz valójában maga Ewald is erős empiricus, csak a kizáró *empirismust* kárhóztatá. Az összehasonlító irány munkásai között azonban két iskolát kell megkülönböztetni. *Ewald* a héber nyelvet tekinti a sémiség szanszkritjának, azaz legeslegősiebb alakjának, *Olshausen* a maga 1861-ben megjelent héber grammatikájában ezen rangot az arab nyelv számára veszi igénybe. És valóban tagadhatatlan is, hogy a héber nyelv, ha annak az ótestamentom szövegében megőrizett maradványait nézzük, grammatikai tekintetben nagy részt azon fejlődési foknak felel meg, melyet az úgynevezett vulgáris arab nyelvfok mutat be. Még egy harmadik irány (*Fürst*) az aramæus nyelvcsaládban találja a sémiség szanszkritját: de minthogy ezen nézet már alig akad ma komoly védőkre, csak a két előbbi érdemes arra, hogy tekintetbe vegyük. Természetesen lényegesen eltérő lesz valamely sémi nyelv összehasonlító tárgyalása, mely abból a szempontból indul ki, hogy a héber nyelv a sémiség legősiebb nyelvtípusa, attól, mely az arab nyelvet nézi a sémiség szanszkritjének. *Stade* e tekintetben középúton jár, és azon nagyon kényelmes nézetet vallja, hogy mind a két nézet igaz, mert mindkét nyelv mutat relative ősi és a fejlődés útján tovább haladott alakokat. St., úgy látszik, a grammatikai tárgyalás igen jeles mintaképe után indult, Dillmann után, ki a maga *aethiöp* grammatikájában megmutatta, hogyan

kell valamely sémi nyelv grammatikáját megírni, és nagy előnyére szolgált St.-nak az aethióp nyelv, melynek terén igen szép munkálatai vannak, jeles ismerete, mely bármely sémi nyelvvel foglalkozónak, különösen az igtan tekintetében, egyik legfontosabb feltétele. Stade könyve, melyet egy második, syntaktikai rész fog kiegészíteni, túlmegegy a pusztá iskolakönyv korlátain, úgy terjedelemre mind tartalomra nézve. Nagyon erős oldala az ősalakok rekonstruálása és ez az a pont, melyre nézve az Ewald-Olshausen-féle vitás kérdést megoldatlanul hagyja. De lépten nyomon mutatja a szerző, mennyire mélyedt bele a héber formák fejlődésének megfigyelésébe és e tekintetben különösen hangtana igen kitűnő munkálatnak mondható. A szóképzésről szóló értékes fejezetben azt a gyönyörű módszert, melyet mestere Dillmann az aethióp nyelvre nézve alkalmazott, hozta a héber etymologia tárgyalásában is érvényre és teljes joggal. Eltekintve azon tudományos értéktől, melylyel a módszer bír, még a tanítás céljait is paedagogiai tekintetben lényegesen elősegíti, minthogy a nyelvvalakulás egy ugyanazon rovatába tartozó jelenségek itt együtt tartatnak össze és egy magasabb szempont alatt tárgyalatnak. Nem kis érdeme ezen nyelvtannak, mely az odavágó tudományos irodalmat fejezetenkint a legnagyobb lelkiismeretességgel mutatja be, azon körülmény, hogy a héber nyelvtanok közül legelőször szentel egy terjedelmes és jól tájékoztató előadást az ugynevezett *babyloniai* pontozási rendszernek. Ezen régibben *Pinisker*, újabban különösen *Sirack* tanár által bőven tárgyalt szövegpontozási rendszer körül, mely a héber tanulmányokra nézve roppant horderővel és fontossággal fog ezentúl bírni — a mennyiben a biblia legrégibb codexei ezen, a később divatba jött pontozástól eltérő és sokkal complicáltabb rendszer szerint vannak hangzójegyekkel ellátva — eddig a grammatikák nem nyújtottak kellő tájékoztatást. Stade egy jó fejezetet szentel ezen graphikai jelenségek és végül táblázaton is bemutatja a babyloniai jegyrendszert, a mint a babyloniai codexekből vonható grammatikai tanulságoknak is hasznát veszi nyelvtanában. Az olvasó a fentebbiekből is következtethet ezen új héber grammatika nagy fontosságára és azon helyre, melyet a sémi grammatika irodalmában elfoglal.

A szótárirodalom is lényegesen meggazdagodott újabb időben. Kiadták újra *Fürst* héber szótárát; de nincsen ebben sok köszönet. Annál öröndetesebb hogy Gesenius héber „Handwörterbuch”-ját most már nyolczadik kiadásban bírjuk. Valamint a grammatika, úgy a szótár új kiadása is más kezekbe került. V—VII. kiadását Dietrich marburgi tanár eszközölte. Ezen újabb kiadást a czímben jelzett két tudós vette át, kik, mindkettő Fleischer kitűnő iskolájából kerülván ki,

a sémi lexicologia számára e kiadásban értékesíthették a lipcei páratlan mester útmutatásait. Ezek a szótárnak nagyrészt egészen új tartalmat kölcsönöztek. Az egyes czikkek, a rokon nyelvekkel való összehasonlítás tekintetében, túlnyomólag új dolgozatot képviselnek. Hasznát vették a kiadók, a miről Gesenius idejében természetesen még szó nem lehetett, a rokon assyr nyelvnek is a héber gyökök és szók megvilágítására nézve. A reálismeretekre vonatkozó adatokat is mind az újabkori geographiai, archaeologiai és történelmi kutatások színvonalára emelték a kiadók, úgy hogy ezen szótárt minden tekintetben nagy haladásnak fogja tekinteni mindenki, kinek alkalma volt a Gesenius-féle szótár régibb kiadásait az azóta az ázsiai ismeretek terén történetekkel szemben használni. Ugyanezen okoknál fogva a kiadók a szótárból végleg kiküszöböltek minden összehasonlítást, mely sémi szót indogermánnal hozott kapcsolatba. Gesenius maga nagyon óvatos volt e téren, óvatosabb legalább mint Fürst, kinek szótára valóságos sémi-indogermán orgiákkal van tele. Jól mondja e tekintetben Stade fent ismertetett nyelvtana 18. lapján, hol e kérdésről egy pár csattanós megjegyzése van, többek között: *«Vergleichung von semitischen und indogermanischen Worten characterisirt sich als dilettantenhafter Unfug.»*

GOLDZIHÉR I.

VEGYESEK.

— A Peer-Codexbeli cisióhoz. Midőn múlt füzetünkben e cisiót kiadtam, nem volt tudomásom arról, illetőleg elfelejtettem volt, hogy e nyelvemléket Szilády Áron is kiadta *Versbe szedett naptár* cím alatt a *Régi magyar költők tára* I. kötetében, 223. l. Máiig sem értem, hogy ez hogy kerülhette ki figyelmemet, mert Szilády e kitünő művét ismételve nagy érdekléssel forgattam. Utólag Volf Gy. t. barátom figyelmeztetett mulasztásomra. Szilády — kinek közlése azon nagy hibában szenved, hogy sem teljesen hű, sem teljesen modernizált — nem bocsátkozik a cisio magyarázatába, csak azt jegyzi meg róla, hogy «változtatva s időről-időre újítva a cizio minden (?) kiadásában megtalálható», — ami oda módosítandó, hogy a cizioók, melyek, különböző — akár *cisio*, akár *kalendárium* neve alatt megjelent — naptárakban, találhatók, részben egyeznek a Peer-codexbeli cisióval, bár én hajlandó vagyok azt hinni, hogy a Székely Istváné (1538 előtt), mely a többieknek forrása, a Peer-codex cisiójával alig függ össze. Azt sem tudom, hogy Szilády mért nevezi e naptárt *versbe szedett*nek, holott benne versnek nyoma sincsen. Ő ugyan úgy osztja az egészet sorokra, hogy vagy három rím mutatkozik; de ez csak véletlen; különben sem rhythmusról nem lehet szó, sem a szótagok száma nem vezethet arra, hogy itt versekről szólhassunk. Nem is tartom Sziládynak sorait és egész felosztását lehetségesnek, mert ellenkezik a cisio természetével és rendszerével. Szilády, úgy látszik, különben nem vette figyelembe a naptár cisiósságát, mert különben nem írhatott volna a 15. sorban *Ambrostól* e h. *Amborustól* (4 szótag) és az 51. sorban *Lucziának* e h. *Luczának* (3 szótag), a mi által az egész cisio helytelenné válik. Ezenkívül a következő helyeken olvasta tévesen a szöveget: 10. sor *Kéfás* e h. *késás*, mint az eredeti világosan írja; nem is találok sehol, hogy márczius 4-dikén Kaifas napja volna; — 21. sz. *Ik* e h. *Szűz* (t. i. Potentiana, kit sok latin és német cisio is felvesz); — 34. *Nagy laj.* e h. *Ag Laj.* t. i. Agapitus és Lajos püspök. A kéziratban ugyan *nag* áll, de én ezt, tekintettel a latin ciziookra,

írási hibának veszem; — 40 *Migerelimus* e h. *Mi. Je. Relimus*. t. i. Mihály, Jeromos, Remigius; — 48. *Már Uzeec* e h. *Márja* (két szótag), t. i. Boldog asszony avatása; itt Révai másolata vezette Sziládyt tévútra; — 54. *ap* e h. *Ap*, t. i. Apró szentek. — Egy helyen azonban helyesebben olvasta a szöveget, mint én, t. i. 24. *barchy* a kéziratban, nálam *Bárki*, Sziládynál: *Bar. Czi*. t. i. Barlabás és Cirillus.

Dr. HEINRICH G.

— Bonfini életrajzáról D. W. Mollernek egy ismeretlen értekezésétől (De Vita Antonii Bonfinii. Altdorf. 1698. 4°) eltekintve, legkimerítőbben szól gr. Kemény Józsefnek egy cikke »Bonfinius élete és munkáiról» az »Uj Magyar Muzeum» negyedik kötetében (1854. I. p. 246—270, 315—323). Windischnek ugyanazon tárgyról szóló értekezését (»Beyträge zur Lebensgeschichte des Markus Antonius Bonfinis» az »Ungarisches Magazin»-ben (I. 1781 p. 206—216) Kemény ugyan, úgy látszik, nem ismerte, de minthogy önálló szorgalmas kutatásai folytán ráakadt azon forrásmunkákra is, melyeket Windisch annak idején először használt fel, ezen körülmény cikkének becséből nem sokat vont le. Legfeljebb azt tanulhatta volna Kemény Windisch értekezéséből, hogy Bonfini, akkor, mikor Antonius Sabellicus a Kemény által is idézett leveleket hozzá intézte, még nem tudott görögül. — Tévedés is csak kevés van Kemény cikkében. p. 252 Bonfini Antalnak tulajdonítja azon Horatiuscommentárt, mely legelőször 1538-ban jelent meg Rómában; de ennek szerzője nem a mi Bonfinink, hanem egyik fivére Matteo Bonfini, kit Bayle is Antonius Bonfinivel összetévesztett. — p. 252. 253 Kemény Bonfini fordításai között a következőket is felsorolja: a) Philostrati Lemnii Libri. II. b) Vitae Philosophorum et Epistolae, és c) mintha nem is volna Philostratus műve: Neapolitanae Icones. — Már pedig az Icones is Philostratus munkája, a »Philostrati Lemnii Libri II.» pedig azonosak vagy ezen Icones-sel vagy a »Libri Sophistarum»-mal, és nem kizárólag ezen »Philostrati Lemnii Libri II.»-ről, mint Kemény hiszi, hanem az említett munkák valamennyiéről mondja Bonfini a Kemény által félreértett helyen, hogy »oblatum sibi Philostratum tribus mensibus in Latinum transtulit, imprimis vero Neapolitanas Icones deinde Vitas Sophistarum et Epistolas». — Amit Kemény Bonfini életét illetőleg felhoz, röviden a következő: Bonfini 1434-ben Ascoliban született, tanítványa volt a híres Henochnak; eleinte Reanatiban tanár volt, és innen 1485-ben eljött Magyarországra, hol Mátyás igen szívesen fogadta, később megbizta a magyarok történetének megírásával és fizetésül a jádrai királyi jövedelmet ado-

mányozta neki. II. Ulászló parancsára folytatta Mátyás halála után is a magyarok történetét, melynek befejezése után 1503-ban, mikor vissza akart térni hazájába, szélhűdés következtében meghalt életének 69-ik korában és szent Margit kápolnájában lett eltemetve. Valamivel több adatot találunk Giacinto Cantalamessa *Carboni*-nak «*Memorie intorno i letterati e gli artisti della città di Ascoli nel Piceno. Ascoli 1830.*» című ritka művében. Vannak 'ugyan ebben is tévedések; így pl. Bettinelli nyomán (*Risorgimento d'Italia negli studj par. I. cap. 6*) Carboni is azt állítja, hogy Bonfini 1484-ben Mátyás király által *meg lett hiva*, Bonfini halálának évül is Tiraboschival 1502-t veszi fel; de vannak benne oly adatok is, melyek nálunk még nem ismeretesek. Így pl. Carboni szerint (p. 96) Bonfini Ascoliban 1427-ben született; atyja Francesco di Achille Bonfini volt, neje pedig Spina della Rocca, kitől számos gyermeke volt. Kitünő irodalmi működésének elismeréseül II. Ulászló őt, fiát Franciscust, testvéreit és egész nemzetségét nemesi ranggal jutalmazta meg, mint azt egy «*Bude die Octobris X. a. d. 1492*» kelt hosszú okmány bizonyítja, melyet Carboni i. h. közöl, a nélkül azonban, hogy provenienciájáról felvilágosítani. Bonfininek «*Historia Asculana*» című művéről, melyről Kemény p. 252 csak azt tudja, hogy «Ezen című kéziratát is Bonfinius magával hozta Olaszhonból, és ezt is Beatrix királynénak ajánlotta. — Jött-e ez valaha sajtó alá? nem tudatik.» Carboni p. 100. 101 a következőket mondja: Archetti bibornok, ki a múlt század utolsó évtizedeiben ascolii püspök és a tudományok nagy barátja volt, a Bécsben székelő pápai nuntius közbenjárásával kutatta ezen elveszettnek tartott könyvet, de hiába. Megelőzőleg egy bizonyos Emidio Maria Flagelli 1756. decz. 29-ikén Ascoli néhány tanácsosához levelet intézett, melyben tudatja velök, hogy Bonfininak annyira keresett művét a levél írója közreműködése által könnyen megkaphatják, ha négy-öt zecchinot nem sajnálnak. A tanács Antonio Savini-t és Ignazio Lazzarit bizta meg annak kipuhatolásával, csakugyan Bonfininek *Historia Asculana*-ját ajánlotta-e fel nekik Flagelli (I. libro de' Consigli dall'anno 1756 al 1756 pag. 30). Az ügynek kimeneteléről semmi tudomásunk. — A Bollandisták augusztus 5-dike alatt, mikor S. Emidiusról beszélnek, megemlékeznek ezen *Historia Asculana*-nak egy Quinto di Quintodecimo által készített kivonatáról. Ezen állítást megerősítve találjuk egy névtelen szerzőnek *Saggio delle Cose Ascolane*-jában (p. 161. Teramo 1766, pel Consorti e Felcini), melyben azt olvassuk, hogy egy bizonyos Quinto, a Quintodecimo, másképen Calvi-nek nevezett családnak sarja, Bonfini Antal tanítványa volt és utazásain követte; később pappá lett, és 1497-ben Ascoliban iskolát

nyitott. Irt három munkát, egy nyelvtant, egy értekezést a levél-írás módjáról, melyben egynehány barátjához intézett leveleit is közzétette, és Bonfini Historia Asculájának egy kivonatát, melynek élére bevezetésképen egy igen tudós levelét állította. Sajnos, hogy nemcsak Bonfini eredeti műve, hanem Quinto di Quintodecimo kivonata is nyomtalanul elveszett.

Bonfininek egy ismeretlen munkáját találtam egy vaticani kéziratban (cod. Urb. lat. 526, fol. chart. saec. XVII. fol. 50—54 b): «Ad Illm. Ducem Federicum Latinae pacis auctorem oratio Antoni Bonfinis pro Leonardo Angelo amico suo unico.» Ezen beszédben, melyben sokszor történik említés az akkori olasz háborúkról, Bonfini Urbinói Frigyesnek kegyelmét és könyörületét akarja felindítani Angelus irányában, ki, «patruí hereditate spoliatus iacet.» — Bonfini Philostratusfordítása, melynek előszavát Koller már rég kiadta egy bécsi Corvincodexből, megvan a cod. Vatic. lat. 3076-ban is (chart. 4° saec. XV. Philostrati Icones, Heroes, vitae Sophistarum.); kezdődik: «Ad Divum Mattiam Ungariae Bo. Austriaeque Regem, principem invictissimum Antonii Bonfinis Civis Asculani Traductio in Philostratum Lemnium Sophistam praestantissimum et inprimis praefatio faeliciter incipit.» — Bonfini Averulinusfordítása szintén megvan a Vaticana-ban (cod. Vat. lat. 4966, saec. XV. fol. max. chart.; codex emptus ex libris Cardinalis Sirleti); a dedicációnak czíme némileg eltér a velencei Corvincodexétől: «Divo Mathiae, Pannoniae et Boemiae Regi, principi invictissimo Antoni Bonfini Traductio in Architecturam Antonii Averulini pie dicata praefatio feliciter incipit.» Ezen munkának velencei példányát id. Schedius Lajos után Kemény is felemlíti p. 252, de arról, úgy látszik, nem birt tudomással, hogy dedicációjának főbb részeit már 1800-ben közzétette volt Morelli a Marciana kéziratjegyzékében. — Felemlíthetem még, hogy Marco Foscarini, a velencei köztársaságnak római követe, 1738-ban Apostolo Zeno tól Bonfini arczképét kérte. Minthogy ilyen nem volt Zeno birtokában, arra utasította Foscarinit, hogy tudakozódjék Ascoliban; lehetetlen ugyanis, hogy Ascoli ne őrizte volna meg leghíresebb fiának hasonmását. (v. ö. Lettere di Apostolo Zeno; Seconda ed. Venezia 1785. V. p. 349. Zenónak, Venezia, 3 Maggio 1738. kelt levelét.) — Végre nem érdektelen, hogy egy másik Ascolibeli Bonfini, Francesco Bonfini da Ascoli, valószínűleg Bonfini Antal fia, 1515-től 1522-ig Bolognában orvostani előadásokat tartott (v. ö. Nicolo Pasquali *Alidosi di Doctori Forestieri che in Bologna hanno letto Teologia, Filosofia, Medicina et Arti Liberali.* Bologna 1623. p. 25.

«Francesco Bonfinio da Ascoli del 1515 lesse Teorica Medicina all'ordinario sin' al 1522.»)

ÁBEL JENŐ.

— Vergil alvilága.¹⁾ «Die Unterwelt Vergils» cím alatt *Fiehler Ödön* (Zeitschrift f. d. österr. Gymn. 1879. 8—10 füzet) Virgilius alvilágának (Aen. 6) helyiségével és lakosaival foglalkodó beható értekezést írt, mely, az előadás rendszerében több helyt mutató hiányosságának valamint egyéb nehézkességének és homályosságának daczára is, sokkal figyelemre méltóbb munka, hogyszem szó nélkül mellőzhetnők. Ha nem is ad minden kérdésre megnyugtató fölvilágosítást, egészben véve mégis igen tanulságos és tájékoztató. Két főrészben szól az alvilág helyiségéről és lakosairól. A tartalom ismertetésénél nem követjük mindenben az értekezés sorrendjét, hanem igyekszünk azt lehetőleg egyszerűen és világosan előadni. Az alvilág helyiségéről ezeket mondja: Összehasonlítható az a zsebóra tokjával, melynek födelét az emberek által lakott föld képezi. Olyan a föld felületének az alvilághoz való helyzete, a milyen az ég a földhöz. Az alvilágba az Avernus tava és egy sűrű erdő által védett roppant barlangon át (Aen. 6, 237. 399.) lehet bejutni, melyet köröskörül erdő környékeztet (131). Mindenki bejuthat, de vissza senki se (126), mert háta mögött van a rengeteg erdő s előtte az Acheron és Styx. Az erdő és az Acheron közti tér az alvilág előcsarnoka, vestibuluma (273). Az Acheron az alvilágnak mintegy küszöbe, melyen mindenkinek át kell hajózni Charon csolnakjával, ha be akar jutni a tulajdonképi alvilágba, melyet az Acheron tulsó partján a háromfejű Cerberus őriz. Az Acheronba folyik az imént említett erdő és vestibulum felől jövőktől balra a kilencz toroklatu Styx (439), jobbra, tehát a Styx-sel ellenkező oldalon, a Cocytus. Azért olyan háborgó (266, 399.) a félig mocsáros, félig folyó Acheron (Vergilius majd mocsárnak, majd folyamnak nevezi), azért vannak ily nevei: lucus Stygius (134), Cocyti stagnum, Stygia palus (324), Stygia unda (385), azért nevezi Charon az Acheronon járó csolnakját Stygia corina-nak (391). Ez a három folyó körülveszi az egész alvilágot. A Styxbe folyik a hét ágra szakadó, szigetet képző Phlegethon; (550); ez a sziget a Tartarus. A Cocytusba a Lethe (705, 714, 749), mely azzal együtt az Elysium határait képezi. A Cocytusba vagy Lethebe folyik az Elysium Eridanus nevű folyója (659). A többi patakok is mind ezen folyamok egyikébe ömlenek s így minden

¹⁾ Kiegészítésül a múlt füzetben Vergiliusról (Gymnasiumi classicusok IV.) megjelent cikkekhez.

alvilági folyó az Acheron tavába; de ez azért nem nő (mint pl. a caspi és holttenger sem) és összeköttetésben van az Avernus tavával, mely tőle kapja bűzös vizét (107, 201, 238, 399). A Tartarus és Elysium között lévő tér neutralis, mely öt részre osztva a nem bűnös de nem is erényes emberek lelkeinek tartózkodási helye. E hely levegője olyan mint a földi aer, világossága sárgás és homályos. Ugyancsak a Tartarus és Elysium között levő téren, de távolabb az Acherontól (melynél az öt részre osztott neutralis tér veszi kezdetét) van a purgatorium. Ennyit általánosságban az alvilág négy osztályáról. Még egy pár részletesebb dolgot akarunk fölemlíteni a Tartarusról és Elysiumról. A Tartarus olyan kiterjedésű mint egy roppant város, tulajdonképen nem más mint egy óriási kút, hétszer olyan mély mint a milyen magas az Olympus. Háromszoros fallal van körülvéve (549) és egy óriási kapúval (ferrea turris, 554) ellátva, mely egy előcsarnokból, (vestibulumból 556, vagy pontosabb megkülönböztetés végett antevestibulumból, v. ö. a 273 sorban előforduló kifejezést) és egy kapuutból (a tulajdonképeni vestibulumból, 575) áll. A Tartarus tulsó felén egy roppantszikla emelkedett (548). Levegője épen úgy mint a neutralis téré, sárgás és homályos. Az Elysium, mely előtt Dos és Proserpina palotája áll, olyan mint a leggyönyörűbb kert, isteni légkörével, rózsás villágosságával és pompás egével. Az Elysiumból érhető el a kettős elefántesontból és szarúból való kapú, az igazi és nem igazi árnyak (manes és somnia) felvilágra vezető útja (893, 399.). Az alvilág hossza 4 geogr. mfld, terjedelme 13 geogr. □ mfld. Az alvilág lakosairól előbb általában, aztán tartózkodási helyeik szerint szól. Lakosai csupa árnyképek, lényük nem más, mint a mi a földön az egyes individuum testérek éltető eleme volt. Alakjuk olyan, a milyen volt az individuum halálakor. Igen mozgékonyak, félig meddig röpködnek. Nem lehet megfogni őket, mert eltűnnek a kezek közül. Kedélyállapotuk igen gyakran az életük utolsó perceiben érzettnek folytatása. Mások életük foglalatosságait folytatják: gyakorolják testüket, szavalnak, zenélnek, énekelnek, fegyvert forgatnak stb., különösen az Elysium lakói. Hangjuk igen gyöngé, sokan együtt a méhek dongásához hasonló zajt ütnek. Ruháik és egyéb eszközeik is árnyképek. Bizonyos isteneket megtámadó vétkesek testestől vannak a Tartarusban, mint: Titania pubes, Aloidae, Tityos, Phlegyus, Pirithous (58 sqq.) Testi lények még: Pluto, Proserpina, Charon, Cerberus, Hydra és részben a Furiák. Vergilius nemcsak három, de egy egész csoport furiát ismer. Az alvilág vestibulumában levő Furiák (280) árnyképek; az alvilágban levők testi lények, melyek közül Tisiphone egy csoporttal a Tartarus előcsarnokában (556 sqq.), és a

rangra nézve első (valószínűleg Allecto. 605 sqq.) bent a Tartarusban hajtják végre a rájuk bízott büntetéseket. Az árnyképek valódiak, melyek t. i. egyszer élő lények voltak (manes), vagy nem valódiak, melyekké t. i. istenek szoktak változni, vagy melyeket az álom istene küld (álomként) a halandókra. Ez utóbbiak az alvilág előcsarnokának közepén levő szilfán (282 sqq.) tartózkodnak, és a manes-ek küldik őket a halandókhoz az elefántcsont kapún keresztül, honnan aztán az álom istene vezeti őket tovább. Maguk a manes-ek is megjelennek a halandók előtt, kimenve a szarúajtón, honnan őket is az álom istene vezeti tovább, kinek az ég, a föld és az alvilág egyaránt birodalma. A manes-ek csak éjjel lehetnek a fölvilágon, a halandók csak nappal az alvilágban. Az alvilág lakosairól tartózkodási helyeik szerint ezeket kell megjegyeznünk: Igen sokan nem jutnak el mindjárt rendeltetési helyükre, hanem sok éven át bolyonganak az alvilág vestibulumában (329), a halált okozó bajok (274—241) és más ijesztő szörnyetegek (286—289) árnyalakjai között, hol a közepén álló szilfa levelein az álmok (somnia) tartózkodnak (282 sqq.). Mások meg a purgatoriumban időznek sokáig, míg végre az Elysiumba juthatnak. Mihelyt valaki az alvilágba jut, Minos ítélő széke elé járul, ki a neutralis hely bírāja (a Tartarusé Rhadamanthys, az Elysiumé valószínűleg Aeacus), s ki aztán mindenkit vizsgálat után érdeme szerint a három hely egyikére küld. A neutralis hely 2, 3 és 4 kerületébe jutnak közepes erkölcsű emberek, csak a másodikba a hamis vád miatt halálra ítélték, csak a harmadikba az öngyilkosok és életuntak, csak a negyedikbe a szerelem miatt meghaltak, az elsőbe a csecesemők és az ötödikbe a híres harczosok. A ki jóvá nem tett (ki nem engesztelt) bünt követett el, az a Tartarusba jut, hol a büntetések számtalan faja vár rájuk. Ide jut pl. a család ellen vétkezők 6 categoriája (608, 609, 609, 610, 612, 612). A Tartarus előcsarnokában (556) van Rhadamanthys és Tisiphone a furiák csoportjával, a kapuutban (575) az immanis Hydra. A nem vétkesek Aeacus elé járulnak, ki őket vagy mindjárt az Elysiumba vagy — s ez gyakoribb — előbb a purgatoriumba küldi. Mindjárt oda jutnak: 1. ob patriam pugnando vulnera passi (660), 2. sacerdotes casti (661), 3. pii vates (662), 4. qui inventas per artes vitam excoluere (663), 5. qui sui memores alios fecere merendo (664). Anchises is ezek közé tartozik. Kik mindjárt bejutnak az Elysiumba, azok itt maradnak örökké, a kik azonban a purgatoriumból jönnek, csak ideiglenesen tartózkodnak ott, mert rendeltetésük, — miután a Lethe vizéből ittak és mindent elfeledek, más lényekké lettek még előbbi alakjukat is megváltoztatva, és élni kívánnak, — újból a fölvilágra menni és új életet kezdeni. Anchises éppen a jövődő albaiak és

rómaiak szellemeit szemléli, midőn Aeneas megérkezik, kinek azokat három csoportban mindjárt be is mutatja. Az egyik csoport központja Augustus, a másiké Caesar és a harmadiké a Marcellus nemzetség utolsó sarja, C. Marcellus és Octavia (Augustus nővére) korán elhalt szép tehetségű fia, M. Claud. Marcellus, kinek Augustus leányát Juliát nőül adta, s ki valószínűleg utóda lett volna. Nem hagyhatjuk ez alkalommal említés nélkül, hogy szerző az alvilág helyrajzában nem emeli ki határozottan annak az előcsarnokát (273) melyben, mint már említettük, a halált okozó bajok és más ijesztő szörnyetegek árnyalakjai, valamint az álmok is tartózkodtak egy szilfa levelein), megkülönböztetés végett a Tartarus előcsarnokától (556) és kapuutjától (575), és hogy szerző a szilfát a 605. lapon tévesen a Tartarus előcsarnokába helyezi, holott a 738. és 739. lapokon az alvilág Acheron előtt levő előcsarnokában levőnek mondja. Még *Schalkhäuser* (Beiträge zur Erklärung des VI. Buches der Aen. Vergils. Programm des Gymn. zu Bayreuth. 1873.) és *Gebhardt* is (Berliner Gymn.-Zeitschr. 1878. p. 223.) foglalkodtak újabban ezzel a tárggyal, kikről Eichler egy néhányszor helyeslőleg vagy czáfolólag meg is emlékszik.

PECZ VILMOS.

Aristoph. Acharn. 100. és 104. v. E két verset Pseudartabas mondja, a ki állítólag a perzsa király követe; a 100. minden valószínűség szerint óperzsául van, a 104-et pedig úgy mondja el az álkövet, mintha a görög nyelvet csak tördelve beszélne. A 100. verset legtöbben következőleg írják:

ἰαργαμὴν ἔχαρ' ἀναπιστόναι σάτρα,

cod. Paris. 357, Alb. Müller, Aristophanis Acharnenses, (Hannover 1863.), Dindorf, Bothe s ezek után Wieland, Donner, Oppert, Chodzkievicz az alább idézett munkákban.

A 104. verset legtöbben így írják:

ὃ λῆψι γέρσοι, γανόρωιζ' ἱερνῶ.

Legbővebben foglalkozott a 100. verssel L. Chodzkievicz, Un vers d'Aristophane, texte persan de la comédie Les Acharniens (Actes de la société Philologique, tome VI, no. 2, Paris, 1876.). Szerinte a 100. v. óperzsa s így hangzik: hy' artaman khsayarsa uipistanaiy khsatra, azaz: «A fönséges Xerxes, írni az uraságnak? Ó, a fönséges Xerxes, írni uraságtoknak? kormánytoknak?» Az óperzsa hya-t oly értelemben használja Chodzkievicz, melylyel az nem bír; artaman általa csinált helytelen szó; khsayarsá azaz Xerxes nincs itt helyén, mert abban a korban, melyben a darab mozog, I. Artaxerxes (a hoszszúkezű) volt a perzsa király; khsathra nincs abban a nyelvtani

esetben, melyet a mondat igéje kíván s oly értelemben van használva, melyben az ékiratokon elő nem fordul; végre az összefüggés nem engedi, hogy ez az érthetetlen fölkiáltás itt álljon.

Tudományosan foglalkozott még e verssel Fr. Spiegel (l. W. Ribbeck, *Die Acharner des Aristophanes*, Leipzig, 1864. 202—3. l.), a ki így olvassa: *zaritam vām khsáyathiya fraisayàtiy . . .* (vagy: *abiyistanaïy . . .*) azaz: «A király fog nektek aranyat küldeni». E magyarázat nem felel meg az egész jelenet értelmének; a követ szavai a 104. versben is megdöntik.

H. Brockhaus (Ribbeck id. m. 201—2. l.) a 100. és 104. verset is perzsának tartja s az óbaktirai vagy zend segítségével akarja megfejteni: 100. *mraot mana khsyārsā-ishyamē zairi tē* (tōi, taiy) és 104. *uta labh- chryso (?) achauno (?) prokta (?ukta, ukhta?) yāunā*. E szerint az egész, a mit a perzsa mond: «Szólt hozzám a király: Fogok neked aranyat küldeni, hordószánra fogsz aranyat kapni, nagyhírű jón!» E magyarázat ép azért helytelen, a miért az előbbi; a 104. v. értelmét a perzsából találgatni fölösleges, mert az görögül van.

J. Oppert (Chodzkiewicz id. m. 18. l.) így olvassa a 100. verset: *hya artamana vazurka apistanaïy thaçtra*, azaz: «A nagy úr küldött rendeleteket. . . » s itt állítólag félbeszakítják a követet. A jelenet összefüggése mutatja, hogy ott Aristophanes nem akarhatott félbeszakítást; továbbá Oppert önkényesen s rosszul alkot s használ egyes szókat.

Anquetil du Perron (Chodzkiewicz id. m. 46. s köv. l.) a 100. verset az óbaktirai, pehlevi és párszi nyelből össze-vissza magyarázza s kisüti, hogy ez az értelme: «Majd hoznak nekünk a királytól pénzt.» Sem a fejtegetés módja, sem eredménye nem elégíthet ki.

Poinsinet de Sivry (Chodzkiewicz id. m. 55. s köv. l. és Fr. H. Bothe, *Poëtae scenici Graecorum*, Lips. 1845. vol. V. vagy e cím alatt: *Aristophanes comoediae*, vol. I. 20. l.) a 100. és 104. verset is perzsának tartva az ófrank vagy gall (!) nyelv segítségével magyarázza vagy inkább francziául leolvassa, így: *iarta, une charte*; man, est *émanée ? exanxan, des archives*; *apissona satra* vagy *satra ap'issona, du satrape d'Issonne*. Ezt nem kell czáfolni.

Fr. H. Bothe (az id. h. és Chodzkiewicz id. m. 54. l.) azt híván, hogy a 100. v. romlott görög nyelven van írva, melylyel Aristophanes a barbár perzsa kiejtését akarta utánózni, így állítja helyre: *ἐγὼ ἄρτι μὲν ἔγγρξ ἀναπισσοῦν αὖ στρατά*, azaz: «Én pedig (t. i. a perzsa király) minap elkezdtem a rothadt vagy törékeny, megingatott dolgokat újra szuorokkal bevonni.» Ezzel az ide sehogysem illő, a hajók javításáról vett képlettel Bothe szerint azt akarta Aristophanes mondani, hogy a

marathoni, plataeai s salamiszi csatában kudarcot vallott Perzsia újra virágzásnak indul s hogy a görögök jobban tennék, ha ez ellen szövetkeznének, mint hogy egymással viszálykodnak.

La Croze (Chodzkievicz id. m. 48. l.) már 1713-ban helyesen fordította le a 100. verset az örmény segítségével: «Valóban nem küld aranyat a nagy király».

St. Weston (Bothe id. m.) meg az újperzsából magyarázza: awurdé am men dschezer na fizun az dara, azaz: «Én, a követ, nem hoztam pénzt a királytól». Ez a két utóbbi magyarázó helyesen fogta föl a jelenet eszmemenetét, csak az a kár, hogy Aristophanes korában sem örményül sem újperzsául nem beszéltek Perzsiában.

Th. Hyde (Chodzkievicz id. m. 48. l.) szerint ez a sor a színész tréfája és nincs értelme.

I. G. Droysen fordításában Sievern szerint e német közmondással pótolja a 100. verset: «Gut Freund Axarxa, vor die Sold faul Fische sein» (az 1. kiadásban, Berlin 1835—7, és Chodzkievicz id. m. 53. l.) vagy: «Gross Herrn Axarxa, vor die Sold faul Fische sein» (a 2. kiadásban, Leipzig 1869); ez Chodzkievicz szerint azt jelenti: valakit hiu mentséggel ámitgatni.

H. Müller (Die Lustspiele des Aristophanes, Leipzig, 1846. III. k. 28. l.) a 100. verset így fordítja: «Karschwieri wor e to beschwetzti Tasserse», azaz: Valóban nagyon nehéz volt Artaxerxest rábeszélni. Müller ugyanis Süvern olvasását fogadja el: ἡ κάρτα μὲν Ἀρταξέρῳ ἀναπείσαι τὰς ῥόν; W. Ribbeck, Die Acharner des Aristophanes 200. l. ezt így idézi: ἡ κάρτα μὲν Ἀρταξέρῳ ἀναπείσαι τὰς ῥά, Fr. V. Fritzsche pedig így: ἡ κάρτα τὸν Ἀρταξέρῳ ἀναπείσαι τὰς ῥά vagy τὰς ῥόν, s Chodzkievicz id. m. 55. l. így fordítja le: Hacsak hazugságokat nem hite-tünk el Artaxerxesszel.

Látjuk, hogy ennyi magyarázó közül egy sem fejtette meg kielégítőleg a 100. verset; az összes eredmény az, hogy oly tekintélyekre támaszkodva, mint Brockhaus, Oppert és Spiegel, bátran állíthatjuk, hogy csakugyan óperzsa szöveggel van dolgunk, melyet azonban görög ember, ki talán nem is tudott perzsául, minden gond nélkül az erre teljesen alkalmatlan görög betűkkel leírt s így képzelhető, mily nehéz feladat e szöveget, melyet azonfelül még századokon át másolók és kiadók érthetetlen szóanyag gyanánt kezeltek, teljesen kijavítani s lefordítani. Annival, a mennyit az óperzsa nyelvről jelenleg tudunk, nem lehet e sort megfejtenuünk, sőt meglehet, hogy akkor sem, ha eddig ismeretlen föliratok vagy más nyelvanyag által ismereteink e téren öregbednek, ép azért, mert a szó a legnagyobb mértékben el vannak torzítva.

A 104. verset a legtöbb magyarázó helyesen fogta föl, mint törtélt görögöt, melynek értelme: Nem kapsz aranyat, tágfaru jön! Igy Aristophanis comediae undecim Graece et Latine curante Petro Burmanno Secundo (Lugd. Batt. 1760.) I. köt. 474—5. l. Non accipient aurum Jaones, quibus podices hiant; W. Dindorf, Aristophanis comoediae et deperditarum fragmenta, Graece et Latine (Parisiis 1838 és 1846) 4. l. Non accipies aurum, cinaede Jaona: H. Müller id. m. Nix Gold Du kriegien, weit geschlitzter Jaon; Dr. C. F. Schnitzer Aristophanes Werke im alten Versmass übersetzt (Stuttgart 1851.) III. köt. 347. l. Nix kriegien Gold, du Afterklaffer, Jaonau; C. M. Wielands sämtliche Werke (Leipzig 1857.) 34. köt. 263. l. Sollst haben nichts von Gold, weitsterz'ger Jaonau; I. I. C. Donner, Die Lustspiele des Aristophanes deutsch in den Versmassen der Urschrift (Leipzig u. Heidelberg. 1861—2. II. köt. 326. l.) Nicks abe Gold soll Weiteloeh Jaonau; J. G. Droysen id. m. (2. kiad.) I. köt. 19. l. Nicks Gold von Herr das Weitpodex Jaonau; W. Ribbeck id. m. 49. l. Kei Gol bekomme, Schlappschwanz von Jaonau; Artaud kötetlen beszédű fordításában (Chodzkievicz id. m. 27. l.): Tu n'auras pas d'or, Jonieu au ventre lâche. Értelmetlenül Ludolphus Kusterus, Aristophanis comoediae undecim Graece et Latine (Amstelodami 1710.) 240. l. Non auricapilati podices Jaonau.

DR. POZDER KÁROLY.

A lillei sz. Pál-egylet. A *Religio* című kath. egyházi és irodalmi folyóirat 1879. nov. 1. számában olvassuk, hogy Lille-ben egy sz. Pál nevét viselő egylet alakult, melynek célja a róm. kath. egyház philologiai és a nyelv irodalmának aesthetikai méltatása. Az egyházi latin irodalom széptani méltatása már meg is indult Franciaországban két nevezetes munkával, t. i. Gautier Leo tanulmányaival Adamus de S. Victoire költeményei felett, és abbé Pimont művével a római Breviarum hymnusai felett. Minthogy pedig az egyletnek fentebb említett céljaihoz képest az egyházi latinság történeti fejlődését, alakulását és a classicus latinsághoz való viszonyát kutatni és felderíteni az első teendők közé tartozik, azért is a sz. Pál-egylet 1879—1880-ra és 1880—1881-re ilyenmű pályázatokat hirdetett, melyeknek fordítását és eredeti szövegét a *Religio* fenn idézett száma közli. Nem tartjuk érdektelennek a pályázatok fordítását itt is lenyomatni:

1. *Philologiai tanulmányok sz. Cyprián művei felett.*

„A pályázóknak tanulmányozniok kell azt, a mi sz. Cyprián latinságában a classicus szótártól és nyelvtantól elütő; ki kell emelniök azt, a mi ezen sz. atya nyelvében a classicus irodalom alakjaitól

többé-kevésbbé különbözik; ki kell kutatniok ezen új alakoknak eredetét és leszármazását, és megállapítaniok, hogy ezen alakok mily arányban eredtek ama forrásokból, melyek a keresztény latinságnak létet adtak.

Meg kell vizsgálniok, vajjon sz. Cyprian neologismusa nem vét-e néha a classicus syntaxis szabályai ellen; és ha úgy van, vajjon ez eltérések pusztán esetlegesek-e, avagy elég gyakran fordulnak-e elő arra, hogy azokat nála szabályosoknak lehessen tartani. Mindenesetre meg kell magyarázniok és méltányolniok ez eltérések okait.»

Pályadíj 1200 frank és aranyozott ezüst érem.

A pályaművek francziául vagy latinul lehetnek írva. Határidő 1880. nov. 15.

2. *Philologiai, történelmi és archaeologiai tanulmányok Prudentius felett.*

«A pályázóknak a sz. Cyprián latinságát illetőleg adott utasításokat kell követniök. — Ezen új munkálathoz kell csatolniok Prudentius verselésének mélyreható tanulmányozását. Ki kell fejteniök, mily esetben és mily módon tér el a régi metricától, és az adott körülményekhez képest kikutatniok és igazolniok ezen új tünemény okait. — Meg kell vizsgálniok, mily befolyással volt a keresztény költők fejedelme a középkori irodalomra.

Végül ki kell mutatniok, mily segédforrásokat szolgáltat a történelem és archaeologia Prudentius műveinek magyarázatához, és viszont, mily segédforrásokat nyújtanak ezek a munkák az első századok eretnkségeinek megismeréséhez, a kereszténység és pogányság harcának történetéhez, az egyházi régiségeknek, a keresztény symbolismusnak és különösen mind annak megértéséhez, a mi a vértanuk tetteire és tiszteletére vonatkozik.»

Pályázó nyelv a franczia vagy latin. Határidő 1881. nov. 15.

A pályaműveket következő cím alatt kell beküldeni: Au Secreariat de la Société de St. Paul, 15 rue des Pas à Lille (Nord) France.

F. E.

Sajtóhibák. E közlöny múlt füzetének *Egy szittya nyelv-töredék* című czikkében (p. 202) a következő sajtóhibákat kérjük kijavítani: 3. s. fel. S. IV. 16. helyett G. IV. 16. — A görög szövegben: 4. s. fel. olv. ἀθέντιά és ἀθέντα μου. — 5. s. ἀλτῆ. — 6. s. προσαγορεύω. — 7. s. ἀδελφε, ποῦ ὑπάρχεις πόθεν εἶ. — 8. s. χατάζαρχαυανδότη. — 10. s. ἡλθες. — 13. s. ἰνίσταντζι.

RÖVID JELENTÉS

A) A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és széptudományi szakosztályának havi üléseiről.

I. Deczember 1-én. Az ülés tárgyai:

1. *Szász Károly* a Dante-féle Paradicsom kilencz egymás felett álló körében mutatkozó féynagyobbodást ismertette és az idézeteket saját fordításában közölte.

2. *Vámbéry Ármin* bemutatta készülő félben levő néprajzi munkájának azt a részét, mely a törökök eredetére vonatkozó délszibériai régiségeket tárgyalja.

II. Január. 5-kén.

1. *Abel Jenő*: Magyarországi humanisták és Celtes Konrád tudós társaságai. (Ismertette Ponori Thewrewk Emil). Az új adatokban gazdag munkának ezúttal a „Sodalitas litteraria Danubiana” történetéről szóló része olvastatott fel.

2. *Volf György*: A Nyelvemléktár 7-ik és 8-dik kötete.

Az előbbi tartalmazni fogja a Simor-, Cornides-, Ehrenfeld-, és Vitkovics-codexeket, úgy szintén a sz. Krisztina életét; az utóbbi a Margit-Legendát, a Példák könyvét, az Apostolok méltóságát, a Kultsár és Apor-codexeket.

III. Február 3-kán. Tárgyak:

1. *Goldziher Ignác*: Az iszlám építési emlékeiről, kapcsolatban a mohammedán világnézettel.

Az értekezés a felolvasó nemsokára megjelenendő keleti tanulmányainak egyik fejezete, mely az arab építészet legkiválóbb emlékein észlelhető felületes és határozatlan irányt azon ténynek tulajdonítja, hogy a mohammedán világnézetből, mind vallási, mind politikai tekintetben a monumentalis érzék teljesen hiányzik.

2. *Kont Ignác*: Lessing mint philologus (Bemutatta Ponori Thewrewk Emil). E tanulmány azt a hatást igyekszik feltűntetni, melyet Lessing a classicus philológiára gyakorolt: ennek megfelelőleg két szempontból tekinti Lessinget, mint irodalomtörténetírót és mint művészettörténeti kutatót, és sorjában előveszi mindazokat a munkákat, melyek által Lessing a philologia révén a német nemzet műveltségét előmozdította.

B) A Budapesti philologiai társaság havi üléseiről.

I. Deczember 3-án. Az ülés tárgyai:

1. *Füldözy Ernő*. A magy. nemz. muzeum 199. számú latin kézírata.

A kézirat (XI—XII. század) Vergilius költeményeinek és Servius commentárjának a szövegét, valamint számos glossát tartalmaz. Kritikai értéke csak Serviusnak van; a Vergilius-féle szöveg az ismert kéziratok rosszabb családjába tartozik, a glossák pedig tartalmilag értéktelenek.

2. *Dr. Kont Ignác*: «Aristophanes» című monographiájának bemutatása. (Megjelent az Olesó Könyvtárban).

3. *Dr. Pecz Vilmos*: A latinnak iskoláinkban való kiejtéséről.

Ez értekezést a felolvasó Hartel Vilmos hasonló című német dolgozata után készítette és főleg az eddigi kiejtéssel szemben a «Dreisylbengesetz» következetes keresztülvitelének szükségét hangsúlyozza. Egyszersmind az idevágó munkákat (Luc. Mueller, Tegge stb.) ismerteti. Közölni fogjuk.

II. Január 18-kán. Tárgyak:

Dr. Hampel József, muzeumi őr bemutatta a magyar nemzeti muzeum régiségtárának általa újonnan berendezett u. n. római termét.

III. Február 4-kén. Tárgyak:

1. *Dr. Pecz Vilmos*: Csiky G. Sophocles fordításának bírálata. (Közöljük a 257—268. l.).

2. *Dr. Kont Ignác*: Aristophanes vallási szempontból.

E tanulmány sorjában előszedi Aristophanes vigjátékait s kijelöli belőlök mindazon phasisokat, melyeken a költő vallási érzülete általment. A négy legelső darab (Acharn; Felhők; Darázsok; Lovagok) még a régi szigorú vallásosság nyomait mutatja; következik azután a rationalismus és scepticismus korszaka, míg végre a Békákban, Ar. utolsó darabjában, ismét a régi állásponton látjuk a költőt.

KÖNYVÉSZET.

I. HAZAI IRODALOM.

Bodnár Zs. Uránia, Kármán és Pajor. Irodalomtörténeti értekezés. Budapest, Aigner, 1880. (8-r. 86 l.) 50 kr.

Csontos J. Ismeretlen magyar codex herczeg Lobkowitz Mór raudniczi könyvtárában. Különnyomat a M. Könyv-Szemléből, Budapest, 1879. (8-r. 20 l.)

Déryné naplója. Rendezte Törs Kálmán. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. I. kötet. Budapest, Ráth Mór, 1879. (K. 8-r. XVI. 352 l.) 2 frt.

Greguss Á. Shakspere pályája. A magyar tudományos akadémia által Karácsonyi-díjjal jutalmazott mű. Budapest, Ráth, 1880. 3 frt.

Könyvszemle, Magyar. Közrebocsátja a m. nemzeti Muzeum könyvtára. Budapest, 1879, VI. füzet. 1879. 8-r. Tartalom: Fraknoi V. A Pray-Codex. — Majláth B. Bibliotheca Carpathica. — Deák F. Báthory Zsigmondnak ajánlott könyv 1584-ből. — Szilágyi S. Régi hazai könyvfeljegyzések a budapesti egyetem könyvtárában. — Ballagi A. Adalékok Szabó K. Régi magyar könyvtárhoz. — Thaly K. Ot ismeretlen magyar nyomtatvány a Rákóczy-korból. Csontos J. Magyarországi könyvmásolók és betűfestők a középkorban. — Id. Szinnyei J. Észrevételek az Irodalmi Szemle könyv-

- tárrendezési tervvázlatára. — Konez J. A marosvásárhelyi-ref. főtanodai könyvtár ismertetése. — Némethy L. Budapest bibliographiája. — Vegyes közlemények. — A magyar irodalom 1879-ben. — Iskolai értesítvények 1878—9-ből. — Hazai nem magyar irodalom. — Hazánkat érdeklő külföldi munkák.
- Pollák Kaim. Héber-magyar teljes szótár. Első füzet. Budapest, Robicsék. (1879). (N. 8-r. 1—48 l.) 40 kr.
- Schenkl K. Chrestomathia Xenophon Cyropédiája, Anabasisa és Socrates nevezetességeiből. Magyarázó jegyzetekkel és szótárral ellátta Sch. K. Magyarra ford. V. Horváth Zs. 3. jav. kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye, II.) Budapest, Lampel R. 1879. (8-r. XVI, LXXXVII, 260 l.) 1 frt 50 kr.
- Sophokles tragoediái. Fordította Csiky Gergely. Budapest, Tettey, 1880. L. fönt Pecz V. ismertetését.
- Gr. Teleky Sándor. Emlékeim. Kiadta a Petőfi-társaság. Első kötet. Budapest, Aigner (1879). (8-r. 259. l.). 1 frt 80 kr.

II. KÜLFÖLDI IRODALOM.

- Ahrens, Beiträge zur griechischen und lateinischen Etymologie. 1. Heft. Leipzig, Teubner, 1879. (8-r.) 4 M. 80.
- Althof. Grammatik altsächsischer Eigennamen in westfälischen Kunden des 9. bis 11. Jahrhunderts. Paderborn, Schöningh. 1879. (8-r.) 1 M. 50.
- Aristotelis physica. Recens. Prantl. Leipzig, Teubner, 1879. (8-r.) Ára 1 M. 50 Pf.
- Aubertin, histoire de la langue et de la littérature françaises au Moyen-âge, d'après les travaux les plus récents. T. 2. 8. (VI, 585 l.) Paris, 1879.
- Avé-Lallemant, Luis de Camoens, Portugals grösster Dichter. Leipzig, Foltz, 1879. (8-r.) Ára 1 M. 50.
- Bahnsch, des Epikureers Philodemus Schrift *Περὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας ψυχῆς*. Lyck, Wiele, 1879. (8-r.) 1 M.
- Bangert, Beitrag zur Geschichte der Flooventsage. Heilbron, Henninger. (8r. 23 l.)
- Barth, lateinisches Lese- u. Übungsbuch mit vollständigem Vocabular f. Sexta u. Quinta. Leipzig, Gräbner, 1879. (8-r.) 1. M. 60.
- Bartoli. Storia della letteratura italiana. Tomo I. Introduzione ; caratteri fondamentali della letteratura medioevale. 1879. (8-r. 342 p.) L. 3,50.
- Bartsch, deutsche Liederdichter des 12. bis 14. Jahrh. 2. Auflage. Stuttgart, Göschen, 1879. (8-r. LXXIV, 407 l.)
- De Beauchesne, le Passais, Domfront et les comtes de Montgomery depuis leur origine jusqu'au XVI. siècle. Mamers, 1879. (8r. 47. l.)
- Becker Th. Plato's Charmides inhaltlich erläutert. Halle, Pfeffer, 1879. (8r. 106. l.)
- Belger, Moritz Haupt als akademischer Lehrer. Berlin, Weber, 1879. (N. 8-r.) 8 M.

- Berger**, notice sur divers manuscrits de la bibliothèque vaticane. Richard le Poitevin, moine de Cluny, historien et poète. Paris, 1879. (8r. 144. l.) 5 fr.
- Berghaus**, Sprachsatz der Sassen. 6. u. 7. Heft. Brandenburg, Müller 1879, (Lex. 8, 401—560 l.)
- Bloch**, Die Quellen des Flavius Josephus in seiner Archäologie. Leipzig Teubner, 1879. (8r.) 4 M.
- Bobertag**, Geschichte des Romans u. der ihm verwandten Dichtungsgattungen in Deutschland, 1. Abth. 2. Bd. 1. Hälfte. Breslau, Göschorsky, 1879. (8r. VII. 272. l.)
- du **Boulan**, l'Enigme d'Alceste. Nouvel aperçu historique, critique et moral sur le XVII. siècle, avec un portrait inédit de Molière. Paris, 1879 (8r. VII, 203. l.) 6 fr.
- Brandes Georg**, Sören Kierkegaard. Autorisirte deutsche Ausgabe. Leipzig, Barth, 1879. (8-r.) 4 M.
- Breitinger**, Les unités d'Aristote avant le Cid de Corneille. Genf. Georg, 1879. (8r. 74. l.)
- Bugge S.** Altitalische Studien. Herausgeg. von der Gesellsch. d. Wiss. zu Christiania. 1-50.
- Burkhardt**, Goethe u. der Componist Ph. Chr. Kayser. Leipzig, Grunon, 1879. (8. r.) 2 Mk.
- HELLEBRANT ÁRPÁD.

NYILT TÉR.¹⁾

Tisztelt Szerkesztő Úr! Valami Kont I. nevű philologocska, ki nek az, hogy egy Juvenalról írt tanulmányomat néhány lap méltánylással említé, a gyomrát nagyon megfeküdte, valami bírálatfélélet írt a Phil. Közlönybe. Ez az úr a latin közmondással tartván hogy gallus in sterquilinio sus plurimum potest, nyilván azt gondolja hogy a classikai irodalomhoz csak a patentírozott philologus szólhat hozzá.

Nem törődném tudákos irkafirkájával, ha erkölcsileg meg nem támadna, plagiummal vádolván engem.

Nincs sújtóbb vád, mit valaki ellen emelni lehet.

De mivel bizonyította Kont úr? Ha valakire kimondjuk, hogy irodalmi lopást követett el, nem kötelességünk kimutatni, bebizonyítani, megnevezni az illető helyeket, lapokat, vagy plane kiírni az eredeti szöveget?

Aki mindezt nem teszi, mert nem képes rá, csak vádol, tisztességes emberszámba megy-e? Semmi esetre.

Azt mondja Kont úr, látszik tanulmányomon, hogy a Koszorú női közönsége számára írtam, hogy nők lovagja akartam lenni.

S utána azt mondja, hogy a tanulmányt Boissierből kiírtam. Vajjon Boissier a Koszorú női publicumra számára írta az ő Juvenálját?

¹⁾ E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Ime, hogy elhagyja az ész és logika azt, kinek tollát csak a rozsz ösztön vezeti.

Egy másik ellenmondás ép oly czifra.

Azt írja Kont úr, hogy Boissier másképp írta ám meg Juvenalt: igazi szellemmel és tudománynyal.

Ugyan hát akkor mit loptam ki Boissierből? Soha vádat ily esztelenül formulázva nem olvastam.

De most jön a java.

Tanulmányom szövegkritikai részére azt mondja Kont úr, hogy *alkalmasint* kiírtam *valahonnan*.

Ime a nem tisztességes ember egész meztelenségében. *Supponálja* a lopást és pedig *alkalmasint* és *valahonnan*. Természetes, hogy elvárom mindezeknek a kimutatását, a bebizonyítását vagy teljes és *határozott visszavonását*. Ezzel a vádoló tartozik. És ettől teszem függővé további lépéseimet is. Addig is kívánok neki nagy jövőt a philologiai téren, mert aki annyira vitte, hogy már most a satyrát nem y-nal hanem i-vel írja, az bizonyynyal még sokra viheti. T. Szerkesztő Úrnak kész szolgálja

IRMEI FERENCZ.

Úgy látszik, hogy Irmei úr nem elégedett meg a kis lehűtővel, melyet a Phil. Közl. e. i. 1. sz. kapott. A «nagy essay-író» «valami K. I. nevű philologocskára» vadul ráförmed s revolverjét mellének tartva, «további lépésekről» is szól, ha nem bizonyítja be neki, hogy valóban Boissier cikkéből vette Juvenal-értekezését. Csak ne oly hevesen, édes jeles essay-író! Az irodalom kétféle plagiumot ismer: az egyik a szóról szóra való átvevés, a nélkül, hogy a forrást említénök; a másik pedig az, ha valakinek eszmemenetét s először kifejtett nézeteit a magunké gyanánt adjuk ki. Senki sem teszi fel azt, hogy egy «modern essay-író» oly együgyű lesz s egy közkezen forgó folyóiratból egy cikk egyes részleteit majd szóról szóra átveszi, ha némi változásokkal ugyanazt a célt érheti el. I. úr e másik módon járt el, a mint azt az említett helyen eléggé kimutattam, a hol korántsem akartam «valami bírálatfélét» írni, hanem csak egyszerűen e b. folyóirat olvasóit a Koszorú «jeles essay-ére» figyelmeztetni. Most is röviden végezhetek.

Ha I. úr csak egy Juvenal-tanulmányt is mutathat fel, melyben a közönséges nézetektől eltérően a satirikusról oly véleményt adnak, mint ő, illetőleg Boissier azt adta, akkor kész vagyok vissza vonni vádamat s őt valóban «jeles essay-írónak» elismerni. De mert ezt aligha teheti, s én bebizonyítottam neki az i. h., hogy a Barna-féle fordítás megjelenése alkalmával homlokegyenest ellenkező véleménynyel lépett fel, mint a *Koszoruban*, s hogy az egész okoskodás menete Boissierre vall, ennél fogva állítasomat korántsem veszem vissza, hogy t. i. Irmei úrnak a Boissier cikke szolgált alapul, s hogy ő elég igaztalanul egy véleményt, melyet eddig egyedül a francia tudós vall, mint sajátját hirdette, mert Boissier nevét nem is említi. De ha Irmei úr evvel még nem elégszik meg, akkor hát egy kissé visszafelé tekintve, még azt is fölemlítem, hogy az említett fordítás megjelenésekor a Figyelőbe, Kelet Népébe s tudja isten még hány lapba írt megjegyzé-

sei Widal-ból valók, amint azt Juvenal-értekezésemben bővebben kimutattam. Így jár az üres fej; egyszer ebből vesz valamit, máskor abból, anélkül hogy észrevenné, hogy a nézetek ellenkeznek. S ha az ily népségnek körnére koppantanak s kimutatják neki, hogy ha zagyvalékos fővel ókori írókról írni akarnak, akkor kompiláljanak legalább észszerűen és nevezzék meg a forrást s ne változtassák minduntalan nézeteiket: akkor nagy a láрма, becsület sértésről s tudja isten miről nem szólnak.

Ne várja tehát I. úr tőlem, hogy lapszámot vagy egyes mondatokat idézzek. Olvassa bárki Boissier cikkét és olvassa I. urét, s ha nem vak, látni fogja, hogy a gondolatmenet, az okoskodás és a felhozott példák ugyanazok. Évvel eldől az a két együgyű ellenvetés is, hogy hát Boissier is a női olvasóknak írt-e, vagy hogy írhatta ő szellemesen és I. nem. Ennek csak akkor volna értelme, ha azt mondtam volna, hogy I. úr az egész cikket egyszerűen lefordította: de arról szó sem volt. Boissier cikke vagy háromszor oly hosszú, mint I-é, s csak az «essay» első részének szolgált alapjául. A második, szövegkritikai részre csak azt jegyzem meg, hogy tekintve azt, hogy I. urnak helyes fogalma sincs a philologiai szövegkritikáról, továbbá azt, hogy ebben a részben olyasmiket is mond, a mit csak egy dilettans mondhat, továbbá azt, hogy egy ily embernek semmi szólása sincs egy nagy kritikus és az egész formális philologia ellen s végre azt, hogy Ribbecket kiel professornak mondja, holott azóta már harmadik helyen van: mindez arra mutat, hogy I. úr nemcsak hogy az illető könyvet nem érti s annak okoskodását nem foghatja fel, hanem világos mint a nap, hogy ha egy ember olyasmikről ír, amiről füstje sincs, hogy nem saját fejéből sütötte ki; e mellett sehol forrást nem nevez meg, hanem mindent csak saját portékája gyanánt árul. Ily badarságok olvasásánál azután a «philologocskának» is felforr az epéje, ha látja, hogy kedvelt alakjaival s tanulmányaival ily dőrök mikép bának el. Nem bántja az én gyomromat, ha nem patentírozott philologus is foglalkozik az ókorral; bár mennél többen tennék ezt, de lelkiismeretesen! De az ilyféle népség, a mely legnagyobb irodalmi tekintélyeinket folyton sárral dobálja, melynek ereje csak abban áll, hogy a köznapi munkásokat a tudomány terén vállvonítva lenézik, ha valamit ellene szólni mernek: az ilyen még távolról sem közeledhetik a classikus ókor fenséges alakjainak tárgyalásához.

Hogy mennyire viszem majd én, avval Irnei úr ne törődjek sokat; örüljön inkább «jeles essay»-ének s azon kijelentésnek, hogy cikkét Boissierből nem egyszerűen kiírta, hanem hogy eszmemenetét s az általa felállított nézeteket mint sajátját adta ki s végre annak is, hogy sokat hányt-vetett dolgozata a «Budapesti Szemle» papírkosarából kikaparva végre a «Koszorú»-ban napvilágot látott.

Dr. KONT IGÁCS.

VÁLASZ FRÖHLICH RÓBERT ÚR BIRÁLATÁRA.

A tisztelt szerkesztőség igen rövid időt engedvén válasszom beadására, kénytelen vagyok azt rövidre szabni, s így csak néhány pontban mutathatom ki bíráló úr tévedéseit, túlságos aprólékosságát, és a történetben való járatlanságát.

Nem pusztán az én véleményem, hanem mondhatni közvélemény, hogy az ily nagy szabású történeti munka, melynek I-ső nagy 8-ad rétű kötete, csakis a «Keleti népek» történetével foglalkozik, más szempontból ítélendő meg. Oly bíráló, a ki maga is történész vagy legalább alaposan foglalkozik a történelem tanulmányozásával, ily munka bírálatánál a következő kérdéseket vetette volna fel: mi annak szelleme, mi iránya, mik elvei, minő beosztása, vajjon szerzője a positivismus vagy idealismus-felé hajlik-e, mikép fogja fel a keleti vallások szellemét és jelentőségét? és a bíráló e műben mind e kérdésekre megtalálta volna a feleletet, és felette kimondhatta volna akár helyeslő, akár rosszaló véleményét teljes meggyőződése szerint. Ehelyett bíráló úr aprólékos tévedések és sajtóhibák kutatásába bocsátkozott, még a képeknek sem hagyott békét, melyeket a kiadó rendelt meg, s miután sok pénzébe kerültek, felhasználásukat jogosan kívánhatta; habár a szerző egyiket vagy másikat nem helyeselte. Hogy bíráló úr szeme olykor a legcsekélyebb apróságot is fölfedezte, mutatja azon képről való hosszas helyreigazítása, melyen Sámuel Sault királynak keni föl. Itt a próféta háta megett egy boltozat részecskéje látszik, s ez elegendő bírálónak arra, miszerint szerzőnek oktatást adjon, hogy a zsidók nem tudtak boltozatot csinálni. Bírálot a hibakeresés maníája elvakítja. A 224. laphoz mellékelt képen, amaz óriási szörnyben,

melyet annyi emberi erő elpazarlásával vontatnak, sphynxet lat, és azt kérdi szerzőtől, hogy látott-e oly sphynxet, mely «halbrechts» néz. Bevallom nem láttam; de miből következtetheti bíráló, hogy én e szörnyet sphynxnek tartom? *Én* következtethetem szavaiból azt, hogy ő nem tudja mi a sphynx. Megmondom tehát, a sphynx oroszlánytessel és emberi fejjel ábrázolt alak; sőt a fej mintájául többnyire az illető uralkodó feje vétegett. De minden vizsga szeme daczára mégis elkerülte figyelmét az, hogy Arábia leírásánál (446-dik lap) az ókori arab övébe pisztoly van szúrva. Biz az nagyobb hiba mint azon csekély boltozatdarab Sámuel háta megett. Észrevettem én is, de fájdalom csak akkor, mikor már az illető füzet ki volt nyomtatva. Innen láthatja bíráló úr, hogy bizony ily nagy munka megírása és képekkel való ellátása igen nagy gondnal és fáradsággal jár, és hogy némely tévedések és sajtóhibák majdnem kikerülhetlenek.

De én mindig köszönettel szoktam fogadni bírálóim jóakaró és méltányos figyelmeztetéseit, és iparkodom is azokat hasznomra fordítani. Ha bíráló úr észrevételei mind ilyenek volnának, ezek is a mű hasznára válhatnának, mert amint kiadóm hirdeti, az első kötetből 6000 példány teljesen elfogyván, bár ő még szabadkozik ellene, e kötet második kiadása okvetlenül szükségessé válik. Mint mondtam, az idő rövidege miatt, melyet a t. szerkesztőség nekem válaszem beadására engedett, nem terjeszkedhetem ki a pontok nagyobb részére, melyekre válaszolni akartam volna; csak egy kettőt említek fel, melyekből a szíves olvasó meggyőződhetik, mennyire pontos és méltányos F. R. úr bírálata. A 182-dik lapon nagyon sokat vitatkozik Khaldea, Kaszdim nevérol. Bíráló úr nem tudja, hogy e szónak egész irodalma van, mióta Oppert (*Expedition scientifique en Mesopotamie I. f.*) kimutatta, hogy ez turáni szó, s hogy *kasz* kettőt jelent, *dim* pedig vizet, folyót, mely a magyar tenger és a Don, Dűna, Dvina, Duna folyamok neveiben is benn foglaltatik. E felfedezést kitünő tudósunk Hunfalvy Pál már 1857-ben közölte a magyar akadémiával és a «Budapesti szemle» I. kötetében az olvasó közönséggel is. Ennek folytán Oppert szerint az «eresz Kaszdim» nem is a khaldéusok földje, hanem két folyó

közti földnek fordítandó, és így Fröhlich úr hasztalan hivatkozik a biblia orthodox fordítására. A bibliáról lévén szó, röviden még megemlítem hogy kezeim közt a Káldy-Tarkányi-féle kath. biblia volt, és itt másképen vannak Salamon munkái elősorolva mint a protestans bibliában.

Hogy bíráló úr olykor rosszakaratúlag és mala fide járt el, a 180-dik lapon e mondathól kitűnik: „*Bisszus, és bíborfestésű szőnyeg borított*”, azt következteti, hogy én a bisszust festő szernek tekintem. Még világosabban kitűnik bíráló úr ferdtése ott, hol határozottan tagadja (szintén a 180. lapon), mintha Homer a kitünőbb művészi tárgyakat, nem nevezne szidoni műveknek. Tudom és az illető helyen említettem is, hogy bizonyos érczkészítményeket Vulkáunak tulajdonított a görög nép; de azon csodálkozom, hogy mint philologus, ki homerosi szótárt is szerkesztett (német eredeti után), nem tudja, hogy az Iliasban van két hely, mely csakugyan szidoni művekről emlékezik meg, oly művekről, melyeknek elkészítése finomabb műérzést és nagyobb ügyességet igényelt, mint a minővel Vulkan kovácslegényei birtak. Ilias VI. 288—291. v. «remek himzésű takarók említettnek, szidoni nőknek munkái»; s ugyan csak Ilias XXIII. 741—744. Peleus fia Achilles jutalmat tűz ki gyorsaságra, még pedig «arany serleget, mely igen szép vala, mivel a szidoni művészek jól elkészítették».

Ezen egy-két pontot csak mutatványul közöltem, bíráló úr hiteleségének és pontosságának megvilágítására. Még chronologiai számításait is tisztába hozhatnám, de e részben utalok «Egy lap Egyiptom történetéből» című akadémiai értekezésekre; de még más pontokra is felelhetnék, azonban nem tehetem jelenleg, mert hosszas betegségem akadályoz, hogy újra elővegyem mindazon kütfők tanulmányozását, melyeket munkám megírásánál használtam. Az apróságokat illetőleg, vajjon a labirynth oszlopai fehér kőből vagy fehér márványból voltak-e építve, vajjon Fayum völgye nyugotra vagy délnyugotra esik-e a fővárostól, mert nyílásba csakugyan nyugotra esik, stb. ily apróságok felett, mondom, maga az olvasó is mosolyogni fog.

Mindezekre nem bocsátkozhatom ki jelenleg, csak még egy dologra akarok felelni, s ez a compilatio vádja, melyet

határozottan visszautasítok, és rágalomnak nyilvánítok. A ki mint szerző, monographiái tanúsága szerint a művéhez megkivántató kútfőket már akkor áttanulmányozta, midőn monographiáit írta, annak compilatiót vetni szemére, nagy merészség. Olvasta bíráló úr Laboulaye munkáját Éjszak-Amerikáról? No lássa, e híres író az amerikai Bancroft művét írta ki egészen lapról lapra, és nem emlékszem, hogy valakinek eszébe jutott volna ezért Laboulayét compilatióval vádolni. A bíráló úr által felsorolt történetírók, ha figyelemmel átolvasta, bizony merített egyik a másikból nem csak adatokat, hanem szöveget is. Maspero az egyiptomi vallás leírását a korán elhunyt jeles egyiptológusnak de-Rougè-nak egy 1860. évi értekezéséből, és a halotti szertartási könyvből vette (Todtenbuch), melyeket én is használtam és ezt tünteti fel egyik fő bűnömül bíráló úr, ki még a sajtóhibákban is fennakad, s el akarja hitetni az olvasóval, hogy én az egyiptomi orrát szögletesnek és gömbölyűnek mondtam, mert a vesszőt a szedő rossz helyre tette. Jellemző bírálóra nézve, hogy nekem bűnül tulajdonítja, hogy Egyiptom történetének felosztása Masperoéhoz hasonlít, és nem akarja észre venni, hogy a többi történetírók is, Duncerk kivéve, e felosztást követik, tehát Brugsch és Lenormant is; csak tőlem kívánja talán, hogy én Egyiptom történetéről írván, China vagy Japán történetének felosztását alkalmazzam.

Bíráló úr a nagy munkából öt hat lapot idéz, melyeken a nevezett írók műveiből reminiscenciák foglaltatnának, és nagy vakmerőn utána teszi: «Hogy ha ilyen helyeket egész terjedelmökben akarna ide iktatni, akkor R. művének jó nagy részét kellene lenyomatni.» Ebben az idézetben nyilatkozik bíráló úr rossz akarató rágalma. Mert ha így találta a dolgot, kötelessége lett volna, a megfelelő lapokat nem lenyomatni, hanem csak idézni, mi úgy hiszem nagyon kevés tért foglalt volna el. Mivel pedig ezt nem tette, a compilatió vádját kereken visszautasítom, és rosszakarató rágalomnak nyilvánítom.

DR. RIBÁRY FERENCZ.

A PARABASIS ARISTOPHANES VÍGJÁTÉKAIBAN.

— A kolozsvári tud. egyetem által jutalmazott pályamű. —

ELŐSZÓ.

Nem azért írok előszót, mintha a nagyok példáját követve «elveket», «irányt» stb. akarnék előre bocsátni; hanem mert egyszerűen kötelességem.

A kolozsvári m. k. tud. egyetem által «Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiop. anni MDCCCLXXVI—VII. Fasciculus II» cím alatt kiadott mű 108. lapján, a «pályázati szabályok» 12. §-e következő: «A pályamű szerző tulajdona marad, ki annak kinyomtatása felől szabadon rendelkezhetik. Ha azonban művének kiadása alkalmával az egyetemi pályázatra, illetőleg jutalmaztatására hivatkozik, köteles a bírálatokat egész terjedelmükben a dolgozathoz kinyomtatni.»

Minthogy e mű címlapján a 100 forinttal jutalmaztatásra hivatkoztam, im közlöm a bírálatot e. m. 72. s köv. lapjairól:

Tekintetes kar! A b. kar a múlt évben a cl. philológiából «A parabasis Aristophanes vígjátékaiban» cím alatt kitűzött pályatételre egy munka érkezett be ezen jeligével: Ἐὐδὲ δὲ παραβάσις ἐστίν. Schol. Felh. 518.

Pályázó 110 4-r. írott lapon mindenekelőtt (1—9 o.) azon kérdést igyekszik megvilágítani, hogy a parabasis honnan vette eredetét s mint viszonylik az egész comœdiához? régi források nyomán tárgyalja (9—22 o.) a parabasis részeit együttesen és egyenkint a κομμάτιον, παράβασις, μακρόν, ὀρθή, ἐπίσκημα, ἀντιὀρθή és ἀντεπίσκημα-t, előadja az aristophanesi darabok tartalmát s kimutatja, hogy a parabasis az egyes darabokban minő helyet foglal el? s minő szabályok állíthatók fel e tekintetben a parabasisről, (22—92 o.), értekezik a kar állásáról (92—98); végre néhány példában igyekezik kimutatni a részegyenlőséget (responsio) a parabasisban (98—108).

A beosztás és az egyes részek kidolgozása sikerültnek mondható. Figyelemre méltó a szerző által vitatott azon nézet, hogy a pa-

rabasis a phallikus dalok fejleménye, mit elméleti úton értelmes kifejtésben igyekszik bebizonyítani vagy legalább valószínűvé tenni; meg kell azonban jegyeznünk, hogy kíváncsot lett volna állítását a főnmaradt irodalomból vett példákkal is támogatni, miután a hagyomány lézagossága miatt a történeti fejlődés folyamatát föltüntetni, legalább ma még képesek nem vagyunk.

A parabasis egyes részeit világosan tárgyalja értekező, mi bizonyítéka annak, hogy a tárgyat érti; épen ez okból valamivel terjedtebben s több vonatkozással az újabbbkori kutatásokra tárgyalhatta volna e tételt; valamint különösen ott (22. s. k. 1.), hol az aristophanesi és modern comœdia közti különbséget vázolja röviden, föl lehetett volna említeni a régi attikai és a közép, illetőleg új attikai comœdia közti különbséget is főleg a drámai cselekmény tárgyában.

Az egyes darabok tartalmának előadásában ki kell emelnünk, hogy szerző — bár nem önálló, legkevésbé eredeti, a mi különben érdeméül tudandó be — kiváló gondot fejt ki, csak fölfogását, Socrates jellemfestését, a Felhőkben nem tarthatjuk helyesnek.

Röviden de értelmesen tárgyalja Oeri nyomán a responsiot; épen e miatt szerettük volna, ha a kifejtett elvek alkalmazását egyes részek kritikai tárgyalásánál megkísérllette volna, mire munkája képesnek tünteti föl.

Különben az egész dolgozat általában beható, komoly tanulmányról, ép ítélletről s a tárgyba vágó irodalom nagyobb és jeles részének szorgalmas és értelmes fölhasználásáról tanuskodik; az irány világos, minden fölösleges sallangtól ment; a nyelvezet, leszámítva némi következetlenséget görög szók írásában (pl. Lenæa ünnepén mellett Dionysiákon; komédia mellett phallikus dalok 2. o. stb.) gondos és tiszta: úgy hogy azon alázatos indítvánnyal járulunk a t. kar elé, méltóztassék elhatározni, hogy a kitűzött pályadíj e munka szerzőjének kiadassék.

Tisztelettel maradván

Kolozsvárt, 1876. nov. 29-én, a tekintetes karnak alázatos szolgálai: Dr. Hóman Otto, s. k. Szamosi János s. k.

E hiányokat, a mennyiben lehetett, kipótolva, bocsátom közre e művet. Vajha sikerült volna elérnem annyit, hogy a t. szakférfiak figyelmét e fontos kérdésre irányozzam!

N.-Enyeden, 1879.

A szerző.

I. A parabasis története.

Ha Aristophanes comœdiáit olvassuk, az egyes kardalok vizsgálatánál önkénytelenül is felmerülnek a kérdések: honnan vette eredetét, minő fejlődési folyamatot mutat, mily helyet foglal el a comœdiában, mennyiben jogosult — — stb. az a kardal, mely már a felületes olvasó előtt is legművészibbnek tűnik fel az összes kardalok közt, s melynek neve: *parabasis*.

Mielőtt e kérdésre igyekeznénk felelni, szükséges egy futó pillantást vetnünk a comœdia eredetére, melyhez — ismeretes — szorosan fűződik a tragœdiának is eredete. E két költészet nem egy és ugyanazon fának sarjai s e fa nem más, mint Bacchus istentisztelete, Bacchusé, kinek ünnepein a komoly és víg elem össze volt vegyítve. «A nagyszerű, a magasztos, a szép, a dicső, a nemes, a jó, az igaz sohase voltak kizárólagos tulajdonai az embernek, megvoltak benne mindig ezeknek ellentétei is.» A görög felfogás pedig az emberekben tapasztalt tulajdonokat ruházta át isteneire, kik nemcsak mulattak, hanem szenvedtek is. Mi természetesebb tehát, mint hogy ha istenének ünnepet szentelt a görög, az lehetett komoly és víg jellegű egyaránt. «A természeti erők személyesítésére alapított vallásos tisztelet szükségkép felöleli épúgy a vígságot, mint a szomorúságot, mert ellentétek szenvedélyes megfigyeléséből áll. Ha egyrészt a homályos napok, a sárguló levelek s a fázó föld rokonszenves aggodalmat keltenek, úgy másrészt rokonszenves örömmel köszöntjük a tavasz megújuló világosságát, a fakadó lombot, a friss pázsittal és virágokkal fődött anyaföldet. A titokszerű tisztelet s a kiesapongó tréfa gyakran szomszédosak voltak a görög vallásban; de semmiféle vallásos tiszteletben nem állottak közelebb egymáshoz, mint a Dionysus tiszteletében. Pajkos vígság s az elnyomott állatias természet kitörése fennen üdvözik az isten sorsának megújuló napsugarát, midőn az elvonuló fellegeken keresztül útat tör magának.»¹⁾

A comœdia tudvalevőleg a kisebb vagy falusi Dionysziára (τὰ μυστὰ, τὰ κατ' ἄγρονς Διονύσια) viendő vissza. Ez ünnepély

¹⁾ Jebb-Finnczy: A gör. irod. tört. 90. l.

legfőbb részét a komos vagyis a bacchusi menet tette. Bizonyára nem egy alkalommal voltak rendezve ily ünnepi menetek, de — tárgyunkra nézve — legnevezetesebbek azok, melyek a szüret alkalmával divatoztak. A menet különbözőleg öltözött rögtönzökből, tréfálózókból áll, kiknek mintegy vezetői voltak az: *autokabdalok*, *iambisták* (Siciliában), *dicelisták* (Lacedaemonban), *phlyákók* és *sophisták* (Alsó Italiában), *ithyphallok* és *phallopchorok* (Sicyonban), *ethelontek* (Boeotiában).¹⁾

E sokféle név ugyanazon egy fogalom meghatározására, határozottan mutatja, mily általánosan elterjedt szokás volt Bacchus tiszteletére amolyan ünnepek rendezése. De úgy vélem, látszik innen az is, hogy a különböző helyek és népek nem egymástól vették át e szokást, hanem kifejlett, megvolt az mindenfelé, külön, önállóan.

Emez, eredetileg bizonyynyal kezdetleges, énekekből fejlődött hát ki a *comœdia*, a komos hát ős szülője. Sőt a *comœdia* neve is, akár *χομος*, akár *χομῆ*-től származtatjuk, szintén az említett eredetre vall. — Természetes, mint mondók, hogy e dalok, melyeket úgyszólván egy összetoppant csöcselék-sereg énekelt, minden művészet nélküliek voltak s hosszú időn át maradtak ilyenek. Annyi tény, hogy míg a tragicus kar mindig meghatározott számú személyekből állott, kik bizonyos megállapított renddel léptek föl, addig a comicus kar, sok, nagyon sok ideig nem állott egyébből, mint mulató, vidám csapatból s a dal szabálytalan dudolásából. Mint *Aristoteles* írja [Poet.V. 3]: *ἡ δὲ χομῶδα δ' ἂν τὸ μὴ σπουδάζεσθαι ἐξ ἀρχῆς ἔλαθεν· καὶ γὰρ χορὸν χομῶδων ὁψέποτε ὁ ἄρχων ἔδωκεν ἀλλ' ἐθελονταὶ ἦσαν.* A *comœdia*, mint *Bernhardy* írja [II. 2. 477]: «*begann schutzlos und unbeachtet in einem Winkel der Bacchischen Festlichkeiten versteckt und war ein bauerliches Spiel der Winzer und lustigen Verehrer des Dionysus; ihrer Abkunft getreu spiegelte sie die niederen Kreise der Gesellschaft ab und kannte weder die Forderungen des Anstandes, noch der Kunst. Daher fand sie so wenig in der Oeffentlichkeit als in der Literatur eine wür-*

¹⁾ L. Athenaeus 621. d.

dige Stellung bis sie durch den Aufschwung der Ochlokratie gehoben eine politische Macht errang und festen Formen sich unterwarf.»

Minthogy a comœdia forrása ama szabálytalan dalokban rejlik, már előzetesen kimondhatjuk, hogy a parabasisnak, mint a comœdia egy részének eredetét is ott kell keresnünk. Megtaláljuk-e, későbbi kérdés.

Lássuk most legelőbb is, mit mondhatunk ama dalokról a hagyomány alapján.¹⁾ Legtöbbet a *phallikus* dalokról tudunk. A kardalnokok — ha szabad e kifejezést használnunk — száma még nem volt meghatározva s a kar vezetése is ép ily határozatlan, illetve rögtönzött vala. Erre céloz *Aristoteles* [Poet. 4.] midőn az öscomœdiát *αὐτοσχεδιαστική*-nek nevezi. Ámde idő folytán mind inkább külön váltak a kardalnokok és karvezető, mire bizonyíték ama megjegyzés [l. alább], hogy míg a phallophorok korommal kenték be arcukat, addig a tömegnek, tehát az úgynevezett kardalnokoknak, az nem volt szabad, hanem csupán virágokkal, koszorúkkal tették magukat felismerhetetlenekké. A phallophorokra legyen szabad idéznem *Athenaeus* XIV. 622. c. d., ki *Semus*-nak *περὶ Παϊάνων* cz. művéből említi azt a részt, hol az, miután az autokábdálok és ithyphallokról szólt, így folytatja: *Οἱ δὲ φαλλοφόροι, φησὶ, προσωπεῖον μὲν οὐ λαμβάνουσι, προπόλων δὲ ἐξ ἐρπύλλου περιτιθέμενοι καὶ παιδέρωτας ἐπάνω τούτου ἐπιτίθενται, στέφανόν τε ὁασὺν ἔων κακίττοῦ· ἀνναχὰς τε περιβεβλημένοι, παρέχονται, οἱ μὲν ἐκ παρόδου, οἱ δὲ κατὰ μέσους τὰς θύρας, βαίνοντες ἐν ῥυθμῷ, καὶ λέγοντες*

Σὺ, Βάκχι, τάνδε μοῦσταν ἀγλαΐζομεν,
ἀπλοῦν βουβρόν χέοντις αἰόλω μέλει,
καὶ μὲν ἀπαρθέεντων οὔτι τάς πάροις
κεχρίμεθα μὲν ᾠδαῖσιν, ἀλλ' ἀνέρατον
κατέρχομεν τὸν ὕμνον.

εἶτα προσέχοντες ἐτόθαζον οὗς ἂν προσέλοιτο, στάδην δὲ ἔπραττον· ὁ δὲ φαλλοφόρος ἰθὺ βαδιῶν, καταπλησθεὶς αἰδάλω.

¹⁾ L. Herod. II, 49, Schol. Acharn. 242. Paus. 1. 2. 5. Plut. de cupid. 8. 527 d. Phot. Lex. 637. Porson, Aristot. Poet. 4. 14. Athen. XIV. 622. VI. 253. Reiske Dem. c. Mid. 517.

Ide tartozik s becses a phallicusok megjelenésére nézve *Athenaeus*nál egy megjegyzés [XV. 678. a.] : Ἰλλὰ μὲν καὶ Ἰάχχων τινὰ καλούμενον οἷδα στέφανον ὑπὸ Σικυονίων κτλ. honnan azt következtethetni, hogy az iacchusi (bachusi) menet dalnokainak a többiekétől lényegesen eltérő, jellegző [— talán az alak-, talán a virágokra nézve, melyekből összeállíták —] koszoruik voltak. Ama régi időkben még az volt a szokás, hogy a rögtönzött dal szerzője vezette az egész nép dalát, tehát egyszersmind karvezető is volt. E jelenség már a parabasisra s épen ennek harmadik részére utal, mint a hol a költő csaknem mindig és sokkal inkább mint egyébütt személyesen fordul a közönséghez [L. e mű köv. részét].

Tovább menőleg, ha meggondoljuk, hogy a phallicus dalokat Bacchus *ünnepei* alkalmával énekelték, biztos a következtetés, hogy eme, bár kezdetleges, dalok tartalmának egy részét az isten dicsőítése tevé, hiszen ez lehetett az ünnepély középontja. De másfelől a szilaj jelleg, mely ama dalok sajátja volt,¹⁾ arra is utal, hogy a vigadó czimborák alkotta menet, azokat, kiket szembe talált, élcei sortüzével árasztotta el; bizonyára személyválogatás nélkül neki rontva mindenkinek, a kit csak alkalmas célpontúl szemelhetett ki s az ilyeneknek aztán bővön volt részük a kinevettetés és kigúnyoltatásban. [L. a fölebbi idézeteket.]

S a phallicus dalok eme tulajdonai szintén a parabasisal való hasonlóságra figyelmeztetnek. Ama hymnusok vagy legalább is hymnuszféle dalok a parabasis *ὠδῆς* és *ἀντιᾠδῆς*-jának, a gúnyos kifakadások pedig az *ἐπίρροια*- és *ἀντεπίρροια*-jának kétségtelenül alapformái; hol még a phallicus dalok versmértéke is [trochæus, ithyphallicus] erre mutat.

Sőt a phallicus dalok és a parabasis közti hasonlóság egyes kifejezések és formulák által is bizonyíttatik; az ithyphalokról u. i. mondja a hagyomány, hogy az orchestrára vonulásuk után «fordulj»-t csináltak s arczczal fordultak a közönséghez, *ἐπιστρέφουσιν εἰς τὸ θέατρον*, mely kifejezéssel analogok azok, melyeket Aristophanes alkalmaz, pl. *ὁῦπω παρῆλθῃ πρὸς τὸ θέα-*

¹⁾ V. ö. Suidas τὰ εἴδη ἀπάτης, Bergk. Comment. de reliq. com. att. 272.

τρον [Acharn. 628] πρὸς τὸ θέατρον παραῖναι [Lov. 505] πρὸς τὸ θέατρον παραβᾶς ἐν τοῖς ἀναπαύστοις [Béke 735].¹⁾

A felsorolt körülményeket tekintetbe véve, a hagyomány adta bizonyítékok alapján bizonyosnak vehető, hogy a phallikus dalok és a parabasis közt oly hasonlóság van, mely okvetetlenül feltételezi, hogy a kettő egymással lehető legszorosabb kapcsolatban van, amaz emennek ős alakja.

Nézzünk meg már most párt ama phallikus dalokból s vessük össze a parabasissal.

Mielőtt e tekintetben Aristophaneshez fordulnánk, meg kell említenem, hogy már ama fenn közölt [309. l.] kis dal is mutatja a phallicus dal lényeges jellemvonását az isten-dicsőítést, mint az ünnepély legközvetlenebb folyományát. Sőt ama dalocska nemcsak e tartalmat illetőleg, hanem alak tekintetében is mutatja a parabasissal rokonságát. Sajnos, ama dal csupán töredéke az egész dálnak, ámde egy közös vonást már itt is találtunk.

Tekintsük meg most már Aristophanes *Acharnaiak* cz. darabjának 263—279 terjedő részletét.

Dicaeopolis, [241. sor] díszesen öltözködve kilép a házból, kíséretével, nejével, lányával, szolgálival és felszólítja a tömeget, hgy álljon félre útjából s kövesse őt; azután [243]

ὁ Ξανθίας τὸν φαλλὸν ὁρῶν στῆσά τω szavaival felhívja szolgálját, hogy a phallost egyenesen föltartva, menjen előtte. Majd meg áldozván Dionysushoz fohászkodik e szavakkal: [247 s. köv.]

ὦ Διόνυσε δέσποτα

κεχαρισμένως σοι τῖνός ἐστιν πομπὴν ἐμὴν
πέμφαντα καὶ βύσαντα μετὰ τῶν οἰκετῶν
ἀγαγεῖν τυγχρῶς τὰ κατ' ἀγροῦς Διονύσια κτλ.

Pár sorral utóbb ismét Xanthiashoz fordul [259 köv.] s még egyszer inti az előbb említettre; míg ő maga [261]

ἐγὼ δ' ἀκολουθεῖν ἔσται τοῖς φαλλικῶν

közvetlenül utána menve a dalt fogja énekelni; aztán megadva a vezényszót [előbb még nejének meghagyva, hogy

¹⁾ L. az egész kérdésre: *Muff* d. Ch. v. Aristoph. Halle. 1871. művét.

σὺ δ' ὦ γύναι σεῖο μ' ἀπὸ τοῦ τέγους]

πορόθα., megindúl a menet, s Dicæpolis, mint az ünnepély vezetője, mint, úgyszólván, karvezető rákezdí e dalt :

Φαλῆς ἑταῖρε Βακχίου
 ζῶγοντες νυκτοπεριπλάνη-
 265 τε μοιγῆς παιδεραστά,
 εἴτῳ σ' ἔπει προσεῖπον ἐς
 τὸν ὀψιμὸν ἑλδὼν ἄσμενος,
 σπονδὰς ποιησάμενος ἑμαυ-
 τῷ, παραγγέλτων τε καὶ ψαλῶν
 270 καὶ Λαμάρχων ἀπαλλαγείας.
 πολλὰ γὰρ ἐσθ' ἤδισον, ὦ Φαλῆς, Φαλῆς,
 κλέπτουσταν εὐρόνδ' ὥρικλιν ὕληφόρον
 τὴν Στρυμοδόρου Θραῖτταν ἐκ τοῦ φελλέως
 μέστην λαβόντ' ἄραντα κατα-
 275 βάλοντα καταγίγ-αγρίσαι.
 Φαλῆς, Φαλῆς,
 εἰς μεσ' ἡμῶν ζυμπήγης, ἐκ κραυπάλης
 ἔωσεν εἰσέγης ῥοφήσει τρυβλίον
 ἦ δ' ἀσπίς ἐν τῷ φελλῷ κρεμύσσεται.

Dicæpolis tehát Phales-hez, Dionysus társához, kísérőjéhez fordul s különböző, nem igen dicséretes czímekkel tiszteli meg. E nevek eléggé mutatják a phallicus dalok általános természetét, a pajzánságot. — Kijelenti továbbá, hogy már hatszor vezetett az isten tiszteletére ily menetet, most épen hatodikszor fohászkodik hozzá; örömmel megy most is falusi jószágára, megülni az ünnepet, a béke áldó csöndjében, távol bajtól, harczy zajtól, megszabadulva a Lamachusoktól. Itt aztán tetőzik a phallicus dal sajátága: a féktelen, kiesapongó kedély nyilatkozataiban [271—275], midőn Phalesnek ismerveit ugyancsak élesen és gúnyosan számlálja el. A 276-ben ismételten hívja Phalest, hogy vegyen részt a mulatságban, mert ha velők megy, kora reggeltől kezdve mindig szürcsölheti a béke borát, mi alatt feledve lesz a háború, a pajzsot füstre teszik.

Ezzel azonban vége a dálnak, a kar rohamos jötte megzavarja, félbe szakítja az ünnepély tovább folytathatását.

Ha már most röviden összefoglaljuk az eredményt, ez körülbelől következőkből áll: e phallicus dalban megvan az istenhez fohászkodás, mi a parabasis *ῥοδή-* és *ἀντιῥοδή-* jában szo-

kott előfordulni; megvan a gúny is, mely a parabasis epirrheticus részeinek tartalma, s végre még ama szavakban, hol Dicæopolis a békét, annak zavartalan nyugalmit dicséri a háboruszkodás nyomorai ellenében, nyomára találunk a szoros értelemben vett παρόλασις-nak, hol a költő szintén egyéni véleményét [néha kisebb, néha nagyobb körre terjedő kérdések felől] szokta nyilvánítani. Szóval mindent egybe véve e phallicus dal, kicsiben egy későbbi teljes parabasis.

Vessünk most egy pillantást Aristophanes *Békák* című comœdiájának 324-től kezdődő részére ¹⁾ [parodos].

Habár itt nem tulajdonképi phallicus dallal van is dolgunk, mindazáltal a Dionysus tiszteletére rendezett menettel, egy *Jacchus*-karral találkozunk. Maga *Jacchus* senki más, mint *Bacchus*, a beavatottak kara, mely a darabban itt lép föl először, nem egyéb, mint egy komos, egy phallicus menet *Dionysus* és a vele rokon istenek tiszteletére. Darabunkban a kar az orchestrára vonulva *Jacchus*hoz fohászkodik, ünnepezve a *bacchusi* ünnepet, mely mint láttuk, a comoedia csirája. A kar két első dala után megáll, a menet a *thyme*le két oldalán a közönséghez közelebb lépve, ezzel szembe áll, s a karvezető előadja az *anapæsteket*; azután következnek a *iambusok*ban írott gúnyos versek, melyek alatt a menet a *θέατρον*-nal szemben marad, végre az ünneplők egy része tovább megy s egy részök, mint szereplő kar, vissza marad.

Itt ismét tagadhatatlan a hasonlóság e dalok s a parabasis illető részei között. Ott mindjárt, midőn a két félkar a *thyme*lehez közelebb húzódik, s felhívásokat énekel az istenekhez, e résznek nyilván a parabasis *ᾠδῆς*- és *ἀντιᾠδῆς*-ja felel meg; említők a karvezető *anapæstjeit*, melyek a szűkebb értelemben vett *παρόλασις*-ra utalnak; továbbá a *στροφῆς* után a kar a *θέατρον*-al szembe fordul s a karvezető elmondja az első beszédet, mely az *ἐπίπρωτα* tulajdonait foglalja magában; e rész után ismét a félkar szerepel szemben állva a másik félkarral [*ἀντιᾠδῆς*], mely után a karvezető, másodszor is a közönséghez fordulva előadja a második beszédet, melynek a parabasis *ἀντεπίπρωτα*-ja felel

¹⁾ L. Droysen. d. A. W. 2. 262. köv.

meg. Megvan hát e dalokban a parabasis 5 része, u. m. *παρά-
βασις, φῶδι, ἐπιρροη, ἀντιφῶδι* és *ἀντεπιρροη*.

A tárgyalt rész szerkezete pedig a következő: (L. Muff, 167).

a) 324—336=340—353 ionicus (bach. és cret.-al vegyített) strophák, melyeket a félkarok adtak elő bevonulásukkor;

b) 354—371 tetram. anap. a karvezető által adva elő.

c) 372—376=377—381, a kar által előadva, valószínűleg oly formán, hogy az elsőt a férfiak, másodikat a nők énekeltek;

d) 382—383 tetr. anap. szintén a karvezető által adva elő;

e) 384—388=389—393 ép úgy mint 372—376=377—381;

f) 394—397=440—444=444—447 iamb. részletek, melyeket a karvezető adott elő melodrámailag.

398—413 három, egymáshoz hasonló strophákból álló dal, melyeket a kar adott elő, hihetőleg táncmozdulatok kíséretében.

Igaz ugyan, hogy e szerkezet eltérő a parabasisétől, de hiszen itt nem is akartunk tiszta parabasist konstatálni, ámde a hasonlóságot szerkezet tekintetében is föl kell ismernünk, mert im az a) c) e) részek élénken emlékeztetnek a parabasis *φῶδι*- és *ἀντιφῶδι*-jára; b) d) részletek a szűkebb értelemben vett *παράβασις*-ra, s f) részletek az *ἐπιρροη* és *ἀντεπιρροη*-ra, úgy, hogy az eredmény e vizsgálatunknál is csak az lehet, mit főlebb elértünk, hogy e rész bizonyos tekintetekben nem egyéb, mint egy parabasis.

Végre még egy dalra kívánom fordítani a figyelmet s ez az *Athenaeus* által (VI. 253. d.) — Samosi Duris után — közölt *ithyphallos* dal, mely általában véve hasonló a phallos dalhoz¹⁾. S e dalt még annyival inkább szükségesnek vélem itt, mert míg az eddigiek a régibb, — addig ez éppen a későbbi kor terméke, mikor már nemcsak istenek vagy istennők, hanem nevezetesebb férfiak tiszteletére is költöttek ilyeneket.

E dal *Demetrius Poliorcetes* tiszteletére volt szerevezve és következő:

¹⁾ L. Kolster 58. l.

ὧς οἱ μέγιστοι τῶν θεῶν καὶ φίλτατοι
 τῇ πόλει πάρεσι.
 Ὑπταῦσα γὰρ Διμήτρια καὶ Δημήτριος,
 ἅμα παρῆν καὶ καιρός.
 Α' ἡ μὲν τὰ σεμνὰ τῆς Κόρης μυστήρια
 ἔρχεσθ' ἵνα ποιήσῃ.
 ὁ δ' ἱλαρός, ὥσπερ τὸν θεὸν δεῖ, καὶ καλὸς
 καὶ γελῶν πάρεστι.
 Σεμνὸν, ὅσι φαίνονθ', οἱ φίλοι πάντες κύκλῳ,
 ἐν μέσοισι δ' αὐτός.
 ὅμοιος, ὥσπερ εἰ φίλοι μὲν ἀστέρες,
 ἥλιος δ' ἐκείνος.
 Ω τοῦ κρατίστου παῖ Ποσειδῶνος θεοῦ,
 χάρις κ' Ἀγροῦ τῆς.
 Ἄλλοι μὲν ἡ μακρὰν γὰρ ἀπέχουσιν θεοί,
 ἡ οὐκ ἔχουσιν ὄψα,
 ἡ οὐκ εἰσὶν, ἡ οὐ προσέχουσιν ἡμῖν οὐδὲ ἐν.
 σὲ δ' παρόνθ' ὁρῶμεν.
 οὐ ξυλινον, οὐδὲ λίσινον, ἀλλ' ἀλυσινόν.
 Εὐχόμεσθα δὴ σοι
 πρῶτον μὲν, εἰρήνην ποιήσων, φίλτατε.
 κύριος γὰρ εἰ σύ.
 τὴν δ', οὐχὶ Θηβῶν, ἀλλ' ὅλης τῆς Ἑλλάδος
 Σφίγγα περικρατοῦσαν
 Αἰτωλικὸν, ὅς τις ἐπὶ πέτρας καθήμενος,
 ὥσπερ ἡ παλαιὰ,
 τὰ σώματα ἡμῶν ἀναρπάσας φέρει
 κ' οὐκ ἔγω μάχεσθαι
 [Αἰτωλικὸν γὰρ, ἀρπάσαι τὰ τῶν πελας,
 νῦν δὲ καὶ τὰ πρόβριον]
 μάλιστα μὲν δὴ κόλασεν αὐτός· εἰ δὲ μή,
 Οἰδῖπουν τιν' εὖρε,
 τὴν Σφίγγα ταύτην ὅς τις ἡ κατακρημνισί,
 ἡ πεινῆν ποιήσει.

E dal valószínűleg akkor keletkezett, mikor Demetrius Poliorcetes [szül. 337, † 285 Kr. e.] macedón királyt, atyja Antigonus Görögországba küldé, hogy ott a macedon Cassander uralmát megdöntse. Mint a történelemből tudjuk, ez sikerült is neki. Majd 307-ben elűzte Demetrius Phaleraeust s a népnek régi kormányát vissza adta.

E dalt akkor énekelhették, mikor Demetrius Poliorcetes bevonult Athenbe, — melyet utóbb elfoglalt, — s a nép határ-

talanul bizva benne, istenként dicsőíté. Meg kell azonban jegyeznem, hogy Athenæus e dal elébe a következőket teszi: 'Ὁ μὲν οὖν Δημοχάρης τοσαῦτα εἶρηκε περὶ τῆς Ἀθηναίων ζολακείας. Mint ama dalból kitünik, e hízeltetésben — melylyel itt e dalban találkozunk — nem kis része van a gúnynak is; a dal kezdő, valamint 9—22 sorai s alább is közben-közben, olyanformát veszünk észre. Különben a költeményben két főgondolatot lehet megkülönböztetni, — egyik: Demetrius dicsőítése, másik: a kérelem hozzá, hogy szabadítsa meg egész Görögországot az ijesztő sphinx-től, vagy küldjön egy Oedipust, ki azt leverje.

Az első, t. i. a dicsőítés, tudvalevőleg ép olyan, mint a parabasis *ῥοδῆ* és *ἀντιρροδῆ*-jaé; a hízeltetésnek ama netovábbja, mely a gúnynyal nemcsak határos, de abba át is csap, az epirrhematikus részek alapjellegét foglalja magában. Úgy, hogy azt mondhatjuk — ha szabad a kicsit a nagygyal hasonlítani össze — hogy e dal teljesen megfelel a parabasisnak nem ritkán előforduló [pl. Békák 675—737, Mad. 1058—1117, Béke 1127—1190, Lov. 1264—1315] és a parabasisnak négy utolsó részéből álló alakjának. Mely véleményt erősítik még a comédiának már legrégibb korában használt lyrai, illetve melikus mértékek: a tetram. iamb., az ithyphallicus — melyekben e dal írva van — s melyek később is állandóan használtak lőnek.

De nem folytatom tovább a hasonlításokat, talán ez eddigiek is eléggé megbizonyítják amaz állításunkat, hogy a parabasis ős forrása a phallosdal. A mire jutánk a hagyomány útján, arra vezettek a fennmaradt irodalmi példák is. Hézagos, hiányos lehet fejtegetésünk, de a kérdésre adandó feleletet talán mégis valószínűvé tettük s így ismételtlen kimondhatjuk amaz állítást, hogy: *a művészi parabasis a művésztetlen phallosdalból származott.*

A miként-re, a fejlődési folyamatra nézve bizonytalanságban vagyunk, a legrégibb vígjátékírók újításai, javításai, a szegényes, pár vagy épen egyetlen sorból álló töredékekből ki nem magyarázhatók s mint a fenn közölt bírálat is mondja: «a hagyomány hézagossága miatt a történeti fejlődés folyamatát föltüntetni legalább ma még képesek nem vagyunk». Rég óta vita tárgya már: egyszerre támadt-e a parabasis ama kardalok-

ból, avagy tán egyes részek váltak ki előbb s ezekhez fűződtek aztán lassankint a többiek, s ha ez utóbbi a helyes nézet, mely részek voltak meg előbb, melyek csak utóbb? stb. stb.

Kolster [De Græcæ comœdiæ parabasi. Stralsund. 1835. 13. köv. 1.] azt véli, hogy az ode fejlődött ki először, aztán ehez jött az epirrhemma és antepirrhemma s csak a peloponnesusi háboruk korában kapcsolták ama két részhez az anapæsteket s általán a parabasis többi részét.

Kock [De parabasi antiquæ comœdiæ Atticæ interludio. Anclam. 1856. 4. l.] azzal ellentétben úgy vélekedik, hogy lehetetlen, mikép az anapæstek [illetve a többi részek az epirrhematikus részeken kívül] csak ama korban nyertek volna alkalmazást, mert a hagyományban, ama körülményről sehol semmi tudósítást nem találunk, pedig ezer s ezer adatunk van ama korból oly dolgokról, melyek sokkal kevésbbé fontosak. Másfelől az epirrhematikus részek már a részegyenlőség következtében se voltak külön választhatók, — mely okoknál fogva «universam parabasin simul natam esse censeo» vonja el a következtetést.

Genz [de parabasi. Berlin. 1865.] azt a nézetet vallja, hogy az egész *συστήν ἐπιπορευτική* egyszerre született, vagyis nyert alkalmazást, s eleinte minden egyes részt a kardalnokok adtak elő; csak később [mikor?] lettek ezekhez kapcsolva az anapaestek s a többi részek.

Hermann G. [Jen. Lit. Zeit. 1842. 122] abban a véleményben van, hogy a parabasis a comœdia legősibb része; eleinte egyes személy beszélt a néphez [tehát: a szűkebb értelemben vett *παράλασις*, az *ἐπιπορευμα* és *ἀντεπιπορευμα*] s ennek előadását majd a félkarokra osztott [tehát *φῶδῃ* és *ἀντιφῶδῃ*] tréfálózó phallikusok dalai szakították meg közben-közben.¹⁾

Vegyük most figyelembe az Aristophanes előtti comœdia-irodalomból ama töredékeket, melyekben parabasist sejthetünk.²⁾

A comœdia feltalálója, a monda szerint maga Dionysus, a feltalálási hely pedig Sicyon. Az Anthol. Palat. XI. 32. e versei:

¹⁾ V. ö. Hornung 23. l. Agthe 27. l.

²⁾ L. Muff: d. Chor v. Arist. Halle. 1871. *Meineke* C. Gr.

Μούσης νοῦθεσίην φιλοπαίγματος εὔρετο Βάκχος,
 ὃ Σικυῶν, ἐν σοὶ κῶμον ἄγων Λαρίτων·
 οἳ γὰρ ἄλεγγον ἔχει γλυκερώτατον, ἐν τε γέλωτι
 κέντρων· γὰρ μεθύων ἄστων ἐστωρόνισεν —

arra utalnak, hogy az első kísérletek Sicyonban tétettek. Mint fejlődött tovább ebből, arra adatunk ugyan nincs, annyi azonban bizonyos, hogy a *siciliai dóroké* a dicsőség e tekintetben. Egyebek közt erre mutatnak *Aristoteles* [Poet. 5.]: τὸ μὲν ἐξ ἀρχῆς ἐξ *Σικελίας* ἦλθεν, és *Solinus* [polyh. XI]: hic [t. i. in Sicilia] primum inventa est comoedia.

Ismeretes, hogy *Epicharmus* volt az első nevezetesebb költő a comoedia terén, ki a 70. ol.-tól kezdve elébb siciliai Megarában, utóbb Syracusában élt és működött. Nem terjeszkelhetünk itt ki sem *Epicharmus*, sem a később említendő költők jellemzésére, mi most mindezeknél csak a parabasiszt keressük. *Epicharmus*ról ép azért csupán annyit jegyzünk meg, hogy mint *Grysar* mondja [De Dor. com. 135], nála még igazi melos, parabasis stb. e. nem fordult elé, habár kardalokat alkalmazott is, ámde a kar még a színpadon szerepelt.

Mikor lett önállóvá a comoedia a tulajdonképi Megarában, erről bizonyost nem mondhatni. Ha azonban figyelembe vesszük *Aristoteles* [Poet. 4] szavait: τῆς μὲν γὰρ χωριφότης οἱ Μεγαρεῖς [t. i. ἀντιποιοῦνται], οἳ τε ἐνταῦθα ὡς ἐπὶ τῆς παρ' αὐτοῖς δημοκρατίας γενομένης κτλ., valószínűleg a 46. 47. ol. körül tehető a megarai comoedia kezdete.

A hagyomány szerint *Susarion* volt az első, ki — úgyszólván — Atticába, Icariába, vitte át a comoediát. A (Mein. II. 6. 4.) fenmaradt töredék:

Ἀκούετε λαῖ. Σουσαρίων λέγει τάδε,
 οὗτος Φιλόνου Μεγαρόθεν Τριποδίσκιος·
 κακὸν γοναῖκες, ἀλλ' ὅμως, ὃ δημόται,
 οὐκ ἔστιν εὐρεῖν οἰκίαν ἄνευ κακοῦ.

A hagyomány teljességgel nem ad felvilágosítást a felől, hogy hol voltak alkalmazva e karok, de ha az *Aristophanesi* parabasisnak harmadik részére gondolunk, aligha nem lelünk már e kettő közt hasonlóságot.

Susarion után hosszú ideig teljesen ismeretlen előttünk a

parabasisnak csak nyoma is; a kar fejlődése, tökélyesbbülése azonban bizonyos.

A történetileg körülbelől első töredék, mely parabasist sejtet, *Crates Haidōlai* cz. művének egy sora:

Τοῖς δὲ τραγωδοῖς ἕτερος σμύνος πᾶσιν λόγος ἄλλος ὅδ' ἔστιν

[Mein. II. 1. 142.]. Hogy e sor parabasis-töredék lehet, arra bizonyít a tetram. anap. mértéke mellett, a szellem, a gondolat, mely azon előmlik. Itt a költő, ép mint Aristophanes az ana-paest részben, általános érvényű vagy érdekű kérdésről mond véleményt.

Crates kortársa volt *Cratinus*. *Ἀρχιλόχοι* cz. darabjának egyik töredéke, melyet Hephaestio XV. 84. közöl, kétséggkívül a karra utal. A töredék ez:

Ναῖρ', ὃ μέγ' ἀχρειωτέλως ὅμιλε ταῖς ἐπιβόαις,
τῆς ἡμετέρας σοφίας κριτῆς ἄριστε πάντων,
εὐδαίμων' ἔτικτέ σε μήτηρ ἰαρίων ψόφης, —

A költő e részben keserű szemrehányást tesz az athéneieknek a miatt, hogy a rossz költők silány verseiben gyönyörködnek s az ő becses szerzeményeit kevésre becsülik; ámde ő mégis a nép jobb érzékéhez fordul s azt hívja fel bírónak ez ügyben. E pár sor alig foglalhatott helyet másutt — legalább alkalmasabban bizonyára nem — mint a parabasisban. Erre a következtetésre kell jutnunk, ha figyelembe vesszük, mily sokszor használja Aristophanes a parabasist — s különösen ezt — épen arra, hogy haragjának erejét éreztesse a néppel, az irodalom terén tapasztalt helytelen ítélet vagy ízléstelenség miatt s aztán mégis a néphez fordul, mint illetékes bíróhoz. Legyen elég e részben csupán Felhők 575, 576, 578, 587 verseire hivatkoznunk.

Cratinus *Θοῤῥται* cz. darabjából van egy töredék, melyet Pollux őrzött meg [IX. 91.]:

ὅτι τοὺς κλέφτας τὰς Αἰγύπτου χρυσία κλέποντας ἔπαυσα

s melyben a költő dicséri önmagát, hogy egy előbbi darabjával kivitte, mikép az állam élén álló férfiak nem vesztegettetik meg magukat többé Aegyptomból titkon küldött pénzzel. E sor szín-

tén parabasisból maradhatott meg, mint azt Meineke [I. 61.] Bergk [Comment. 104] Muff [e. m. 27] állítják.

Μαλθάχοι cz. darabjából is maradt egy már nagyobb részlet:

Παντοίοις γὰρ μὴν κεφαλὴν ἀνδρείοις ἐρέπτουμαι,
 λειρίοις, βόδοις, κρίνεσιν, κοσμοστανδάλοις, ἴοις,
 καὶ σισυμβρίοις, ἀνεμῶν κάλυξί τ' ἡριναῖς,
 ἐρπύλλῃ, κρόκοις, ὑακίνθοις, ἐλιγρότου κλάδοις,
 οἰνάνθησιν, ὁμεροκαλλεῖ τε τῷ φίλουμένῳ,
 ἀνδρύσκου φάβῃ — — — — —
 τῷ τ' ἀειφροσύρῳ μελιλώτῳ χάρα πυκάζομαι,
 καὶ δὴ κύτισος αὐτόματος παρὰ Μεδόντος ἔρχεται —

melyet valószínűleg a karvezető adott elő, a mint fejét virágokkal ékesíti, a közönséghez fordúlva, a szűkebb értelemben vett parabasisban.

Πλοῦτοι cz. darabjának II. [Mein.] töredéke:

Οἷς δὲ βασιλεὺς Κρόνος ἦν τὸ παλαιόν,
 ὅτε τοῖς ἄρτοις ἡστραγάλιζον, μᾶλ' αἰ δ' ἐν ταῖσι παλαιστραῖς —
 Ἀἰγιναῖα κατεβέβληντο ὀρυπεταῖς βώλοις τε κομῶσαι. —

nemcsak azért tekinthető parabasis-részletnek, mert tetram. anap. mértékben van írva, hanem főként az általános themaért, melyet a karvezető adhatott elő, dicsérve az arany időt, a boldog kort Kronos uralkodása alatt.

Πυτίνη cz. művének VII. töredéke:

*Αναξ *Απολλων, τῶν ἐπὼν τῶν βεωμάτων.
 καναγρῶσι πηγαί, θωδεκάκρουνον τὸ στόμα,
 'Πλιστός ἐν τῇ φάρυγι' τί ἂν εἴποιμ' ἔτι;
 εἰ μὴ γὰρ ἐπιβύσει τις αὐτοῦ τὸ στόμα,
 ἅπαντα ταῦτα κατακλύσει ποιεῖμασιν. —

szintén parabasisra utal; melyben a költő megdicséri magát, s megtámad más költöket, ítéletet tartva felettük. Különösen Aristophanes ellen kelt ki, mint a schol. Lov. 528. mondja: ταῦτα ἀκούσας ὁ Κρατῖνος ἔγραψε τὴν Πυτίνην οἰκνὺς ἄτι οὐχ ἐλγρήσεν ἐν οἷς κακῶς λέγει τὸν Ἀριστοφάνην ὡς τὰ Εὐπρόλιδους λέγοντα, és a schol. Plat. 330., hol még pár tetrameter is van közölve, így ír: ἐχωρηθεῖτο δὲ [t. i. Aristophanes] ἐπὶ τῷ σκώπτειν μὲν Εὐριπίδην μιμεῖσθαι δ' αὐτὸν Κρατῖνος

Τίς δὲ σὺ; κομψός τις ἔροιτο θεατής.
Ἰπολεπτολόγος, γνωμιδιώκτης, εὐριπιδαριστοφανίζων.

Parabasisban és pedig az epirrhematikus részekben lehe-
tett említett darabjának XI. töredéke :

ὦ λιπερνῆτες πολῖται, τὰμὰ δὲ ξυνίστε

mely hasonló Béke 603 köv. verseihez, S végre a XII. tör. :

ὦ δύναται πάντα ποιεῖσαι νεοσσόων λαχέιν, οὐδὲ κέρηης, —

szintén az epirrhematikus részben.

Τροφώνιος cz. művének III. töredéke :

Ναίρετε δαίμονες, οἱ Λεβιάδειαν Βουώτιον οὐραν ἁρούρης

hihetőleg hasonlóképp parabasis-részlet, mi annnyival inkább
elfogadható, mert Hephaestion [VIII. 44.]: *λέχληται δὲ Ἀρι-
στοφάνειον, οὗκ Ἀριστοφάνους αὐτὸ εὐρόντος πρώτου, ἐπεὶ παρὰ
Κρατίνῳ ἔστι. Ναίρετε κτλ.* megjegyzése is némi fogantyú arra
nézve.

Ὠραί cz. darabjának I. töredéke :

Ὡσπερ ὁ Περσικὸς ὄραν πᾶσαν καναχῶν ὁλόφωνος ἀλέκτωρ.

arra mutat, hogy itt egy költő van kigunyolva, már pedig
anapæstekben írott irodalmi ítészetnek főként a parabasisban
szokott helye lenni.

Így mehetnénk végig a többi — Aristophanes előtt élt
— komikusok töredékein is, de mert azokban alig lelnénk újat
s nevezetést, mellőzzük. Különben a mi pl. Pherecratest, Te-
leclidest stb. illeti, ezek ugyan már Aristophanes előtt föllép-
tek, de egészben véve az ő korában — tehát mint kortársai
— működtek, s így annál inkább mellőzhetők.

Ha az érintett töredékeket vizsgálat alá vesszük, bár —
fájdalom — egyetlen egy teljes parabasis sem maradt fenn Ari-
stophanes előzőitől, annyit bátran állíthatni, hogy a parabasis
már a legnagyobb komikus előtt divatban volt és pedig ép oly
tendentiával, mint azt nála találjuk. A költő vagy saját darabja
mellett szólalt föl, vagy önmagát védte, a közönséget dicséré
vagy ócsárlá, a mint épen kapóra jött, politikai vagy irodalmi
kérdésekben ítéletet mondott, nevezetes személyekről szólt;

míg másfelől isteneket dicsőít és egyes személyeket támad meg, eshetőleg gúnyol. Ennyit valószínűleg állíthatunk, többet állítani csak merészség volna.

Ha már most összes, eddigi fejtegetéseinkből el akarjuk vonni az eredményt, az körülbelől következőkben foglalható össze :

Legelső s egyszersmind legelső fokon állanak a phallikus dalok, melyek bizony kezdetleges kardalok voltak. E phallikus daloknak tökélyesbült, tisztultabb s már művészeti szabályokhoz kötött formája a parabasis, melyben ama daloknak állandó részeit, mint ennek is lényeges alkotó részeit, leljük föl. Az istendicsőítés már ott meg volt, de még tágasabb térre terjedt ki, a mennyiben a tárgyat nem csupán Dionysus, hanem más istenségek is szolgáltatták. A gúny s az ingerkedés nem csak esetleg előfordult személyeket érhetett már a parabasisban, hanem célba vett egyéneken kívül a társadalmi hibákat és államéletet is körébe vonta. Ez áll a parabasis harmadik részére nézve is. Az elsőnek megfelel a parabasisban az *ῥ'ὀδ' ἄν'ωδ' ἄν'ωδ'*, másodiknak *ἐπίπορνα* és *ἀντεπίπορνα*, az utolsóknak a szűkebb értelemben vett *παράβασις*. Tehát a parabasis majdnem egészen meg van ama dalokban, természetesen még művészetlenül.

Ha most már nem hagyjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a comœdiának eredete ott van ama dalokban, úgy gyöngé hasonlattal fejezve ki az egész processust, a háromnak egymáshoz viszonya abban rejlik, hogy a phallikus dal : a gyermek, ki még határozatlanul kapkod ide oda ; a parabasis : az ifju, kinek meg vannak már céljai, kinek kedély- és érzelem-világa egy kis egészet tesz önmagában is ; a comœdia, végre — a férfi, kinek megállandósult, határozott jelleme van s e jellem gyökérszála az ifjukorban nyilvánult tulajdonokra, sajátságokra vezethetők vissza, mint a comœdia alapvonásai a parabasisra, illetve a phallikus dalra.

E kimutatott fejlődésben rejlik oka annak, hogy a parabasis a comœdia lényeges, állandó részévé lett, s ép ez okból elvetendők az oly nyilatkozatok, mint pl. a *Kolster*-é [De parabasi veteris comœdiae Atticæ parte antiquissima. Altona. 1829. 33.

«Tum demum illa [sc. parabasis] locum habebit, ubi finita parte fabulæ, spectatori aliquo tempore opus est, ut animum a ridendo remittat» — vagy a *Platonius*-é [περὶ διαφορᾶς x. 34 Bergk XXX.], mely szerint a parabasiszt csak azért alkalmazták ὥς ἂν μὴ κενὸν τὸ διαπρὸν ᾗ καὶ ὁ δῆμος ἀργὸς καθέστηκεν. Ha e véleményeket — illetőleg az ilyeseket — helyeseknek ismerjük el, akkor először is nem érthetjük a parabasis eredetét, valószínű fejlődését, a comœdiához való viszonyát s nem láthatjuk be, miért fordítottak a költők oly kiváló gondot épen e kardalra. Sőt nemcsak a költők, hanem maga a nagy közönség előtt is rendkívül fontos volt a parabasis, úgy, hogy pl. Aristophanesnek egyik darabját a «Bekák»-at, épen a benne előforduló parabasisért kívánták másodszor előadatni, mint ezt a 'Ἰπὸ θροισί-ek I. III. bizonyítják; s e másodszori előadás alkalmával épen e parabasisért nyújtottak át a költőnek egy olaj koszorút. [V. ö. Bergk Vita Arist. XLV.]

Ez utóbbi kérdéshez még pár sort kell tennünk.

A dráma szerkezete mindig megkívánta, hogy a néző vagy hallgató figyelme ne legyen a végtelékig feszítve az egy huzamban, sokáig tartó s épen fejlődő cselekvény által. A költőnek pedig azért is szüksége van szünetekre a darab folyamában, hogy pl. a szünet után következő felvonásban, — ha szükség — egészen új viszonyok közé, egészen más helyre vezethesse a közönséget; vagy pl. hogy a valóságban ugyan csak percekig tartó szünetek alatt, képzeletben — ha kell — bizonyos nagyobb időközök folyhassanak le.

Eme szüneteket aztán különféleképen szokták kitölteni; nálunk zenével, énekkel stb. A régi görögök erre a kardalt használták, de távolról sem azért, hogy a közönségnek legyen ideje felüldülni a sok nevetéstől, vagy hogy a színpad üresen ne maradjon s a közönség ne legyen árván elbagyatva. Az ok épen abban keresendő, hogy a görög tragœdia ép úgy mint a comœdia eredetileg egyszerű kardal volt s mintegy e már meglevő alkatrészhez kapcsolták aztán idő folytán a cselekvény egyes részleteit: az episodokat. Minthogy pedig a comœdia amaz ős kardala a phallicus dal volt, s mert továbbá, ama dalból fejlődött ki a parabasis: im itt a magyarázata annak a

jelenségnek, hogy a parabasis a comœdia keretében oly kiváló helyet foglal, oly különös előszeretettel volt alkalmazva. S ezzel — úgy hiszem — meg van adva a felelet arra a kérdésre is: miként történhetett, hogy a görög comœdia oly kardalt hasonított át, mely a cselekvény fokozatos fejlődésére, vagy mint mondani szokták: a csomó össze avagy bebonyolódására nemcsak hogy elősegítő befolyással nincs, sőt arra épen hátrányosan hat, a mennyiben a tovább fejlődést megakasztja, a drámai illúsiót megsérti.

Most azonban bezárom eme kérdésről fejtegetéseimet, melyekben igyekeztem elmondani főbb vonásokban, s a mennyire a hiányos adatok gyöngye világításánál lehetséges, a parabasis történetét. Lássuk most közelebbről: mi a parabasis?

BOROS GÁBOR.

JULIANUS CSÁSZÁR.

II. Julianus mint író.

Ha a Kr. utáni negyedik század görög irodalmára egy futólagos pillantást vetünk, óriásként magaslik ki Julianus császár munkássága. Az irodalmi hanyatlás amaz ékes szavú, de tartalmatlan phrasisait nála nem találjuk meg: mindenben, még a legrövidebb levélben is van gondolat, s ha vallási és állami reformok dolgában életezélját, a régi nagyságot, nem érte is el, de elérte bizonyára az irodalomban, első sorban saját művei által.

Julianus műveltsége philosophicus: szelleme az akkori tudomány minden ágát felkarolja; olvasottsága rengeteg; s talán nem vagyunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy ő korának legműveltebb embere volt. (Eutrop. X, 16.) De azt kérdezhetné valaki, hogy lehetséges az, hogy sokoldalú ismeretei mellett is oly érthetetlen és különczködő systemája volt, ha ugyan systematicusnak mondható gondolkozása? Mondottuk, hogy Julianus műveltsége philosophicus volt: de hiányzott benne az az egységesítő szellem, mely ama különféle alapos ismereteket egy középpont körül csoportosítani képes

volt volna. De e körülmény nagyobbára saját kora rovására esik. A negyedik század philosophiája, hogy egy ismeretes hasonlattal éljek, nem volt egyéb, mint szegényes lakoma azon morzsákból, melyek Plato és Aristoteles asztaláról lehullottak. De még e maradványok sem voltak tiszták: keverve voltak a keresztény dogmával s számos eretnekségeinek tanaival, befolyásolva a Julianus korában s utána ismét nagyobb mérvben feltűnő ál-polytheismus által, befolyásolva a theurgismustól és mysticismustól, mely akkoriban virágát élte. Ennek a szó legszorosabb értelmében vett eclecticus philosophiának leghívebb képét a benne felnevelkedett Julianusnak munkái nyújtják.¹⁾ Nincs, úgy szólván, az az ókori philosophiai irány, melynek nyomaira ne akadnánk a császár irodalmi örökségében. Meg vannak bennök a keresztyén vallás legszebb gondolatai, meg a zsidó vallás ismeretének nyomai, meg a neo-platonismus ismertető jelei, meg Aristoteles, de különösen Plato philosophiájának töredékei; ismeri Julianus az epicureismus, stoicismus és cynismus elveit, — szóval, oly eclecticismussal állunk itt szemben, mely minden határozott vezéreszme nélkül szükölködik.

Mi tehát az, ami J. munkáinak a halhatatlanságot biztosította? Mindenek előtt történeti értékek, amennyiben koruk leghívebb tükrül szolgálnak s a császár gondolkozásmódjának történeti uton való megállapítására becsesebbek, mint összes életíróinak adatai; másodsor az az abszolút tudomány, mely bennök le van téve; harmadsor az alak az, ami e munkáknak örök becsét kölcsönöz. Julianus, irodalmi munkáiban is a classicus kor ideálját akarta visszaidezni; azok a legtisztább atticismus félreismerhetetlen jeleit viselik magukon.

Julianusnak teljesen ránk maradt munkái a következők:

1. Beszédek (összesen 8). 2. Convivium s. Caesares. (*Συμπόσιον ἡ Κρήνια*.) 3. *Μισοπώγων*. 4. Levelek (mindössze 82; ezek

¹⁾ V. ö. Jacob Burckhardt, Die Zeit Constantins des Grossen. Basel, 1853. 260. l. «Es bildete sich jene grosse confuse Mischung aus Philosophie, Magie und allen Mysterien, welche der Zeit Julian's ihre Physiognomie verleiht.» — L. továbbá Schwegler, Gesch. d. Phil. 1858 97—101. ll.

közt van 2 hosszabb levél, az athenaeiekhez és a Themistius-hoz intézett — ugyszintén egy nagyobb levéltöredék, melyet rendszeren a főpaphoz intézett levélnek neveznek).

Julianus 1. és 2. beszéde szoros kapcsolatban áll egymással: mindkettő panegyricus Constantiusra, s tárgyak ugyan az. A különbség csak az, hogy az utóbbiban a tények terjedelmesebben, de nem oly művészettel vannak előadva, mint az elsőben. Amazt 355. nov. havában mondták el Constantius udvarában Mediolanumban, Julianusnak császárrá választatása alkalmából. A másodikról nem tudjuk bizonyosan, hogy mikor mondták el; Mücke (II, 161) azt gyanítja, hogy Constantius halála után Konstantinápolyban.

A 3. és 8. beszéd szintén együvé tartozik: mindkettő a hála őszinte kifejezése. Amaz, valószínűleg 357-ben, Eusebia császárné, emez pedig 360-ban a távozó Salustius tiszteletére készült. A hang, melyet Jul. e beszédekben megpendít, igaz, őszinte; és ebben különböznek azok Julianus fentebbi két beszédétől, melyeknek stílusán is némileg megismerszik, mily tettetett érzelmeket tolmácsolnak. Különösen a VIII. beszéd az, mely szépségeivel bőven kárpótolja a stílus nehézségével szembeszálló olvasót. Gyönyörű nyelvezet, fenséges gondolatok, párosúlva a lelkesültség tüzeivel, első helyet jelölnek ki e beszédnek Julianus munkái közt. A barátság eszméje kevés munkában van oly ideálisan feltüntetve, mint itt.

E négy alkalmi beszéddel szemben áll J. másik négy beszéde. Ezek közül kettő, a IV. és V., dogmaticus, a VI. és VII. ellenben philosophiai tartalmuak.

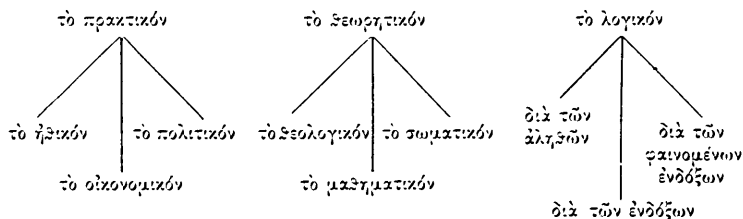
A *negyedik*, Salustiusnak ajánlott és Heliosról szóló beszéd Julianus vallási gondolkozásmódjának megismerésére felette fontos. Szerénce a világegyetem öröktől fogva való. E látható világgal szemben áll az intellectuális világ, mely ős és egységes oka minden létezőnek, mely minden létező dolgot örök szépségben, tökéletességben és összhangzatban, mint az intellectuális és cselekvőleg fellépő okok középpontja egyesít és önmagából teremtette a magához tökéletesen hasonló, legnagyobb és leg-tökéletesebb istent, Heliost. — 141 D—142 B-ben látjuk e He-

liosnak vallás-bölcsészeti felfogását; az egész hely érthetetlen-ség és homályosság dolgában ritkítja párját.

Az *ötödik beszéd* (valószínűleg 363. márcz. 28-án készült, v. ö. Mücke II, 171) Cybelére, az istenek anyjára írt hymnus, az előbbinek párja, melyben Julianus (p. 167.) azt mondja, hogy Helios és Cybele végeznek és határoznak együttesen mindent. Ez arra utal, hogy a császár a keletiek vallásának és a görög polytheismusnak érintkezési pontját akarta kimutatni, annál is inkább, mert már az előbbi beszédben bebizonyította volt Mithra és Helios azonosságát. — Szól e beszédben még a genesisről, az azt feltételező okokról (*αἰτίαι*) s folytatólag ezeket mondja: »A helyes megtisztulás abban áll, ha magunkba térünk és belátjuk azt, hogy a lélek és materiális ész lenyomata mintegy előképe a materiális alakoknak. Nincs egyetlen test, vagy a testek körébe vágó, avagy testnélküliek látszatával bíró dolog, melyet az ész nem volna képes ideálisan elképzelni: amit bizonyára nem tehetne, ha rokonság nem volna természetők között.» Miként Aristoteles, úgy J. is a létel formáiban kétféle megkülönböztetést tesz: a) a lehetőség, *δύναμις*, potentia. Ez ama csira, mely minden feltételt és alakulást, csakhogy még fejletlen és tökéletlen állapotban magában rejteget. Ezzel ellentétben áll b) a valóság, *ἐνεργεία*, actus, az idea megvalósítása. A lélekben csak az alakok lehetőségei, más szóval föltételei vannak meg. E lehetőségek tényleges megvalósulására anyagtalan okokat kell keresnünk (*ἀλόγους αἰτίας*), melyekből veszi a lélek τὸς τῶν εἰδῶν ἀναρχαῖον λόγους, míg a φύσις csakis az anyaggal (*ὄλη*) s anyagi testekkel (*ἐνὺλα σώματα*) áll kapcsolatban. — Igen érdekes továbbá, mikép köti össze J. a peripateticusok e tételeit a mythussal. (165 A és B.) Egészen a 173. lapig folytatja a görög természeti mythos-magyarázatba, sőt astronomiába belenyúló phantasticus agyrémeit, melyeket ép oly nehéz megérteni, mint leírni. A 178. lapon egy pantheisticus elvvel találkozunk: πάντα γὰρ ἐστὶν ἐν τοῖς θεοῖς καὶ πάντα περὶ αὐτοὺς ὑφέστηχε καὶ πάντα τῶν θεῶν ἐστὶ πλήρη.»

A *hatodik és hetedik beszéd* szoros kapcsolatban állnak egymással és a bölcsészet történelmére nézve nagy fontosságuk. Mindkettő a Diogenes és Antisthenes tanaitól már eltért

cynikus iskola hívői ellen van intézve, kik ellentétben ama, mestereiktől felállított szabályokkal és elvekkel, elpuhult életmódot folytattak és a cynismus árnyékoldalait állították fel vezérelveükül. — A *hatodik* beszédben állítja fel Jul. ideálját az igazi cynicus bölcsésznek. Az ember célja 184 és 185 szerint az a törekvés, hogy az istenek tökéletességét mennél inkább megközelítse. A cynismus, amint Jul. felfogja, lényegileg nem elvetendő bölcséleti irány; elvetendőek azonban azok az egészségtelen kinövések, melyek idő folyamában kifejlődtek benne. A cynismus lényegét (201 D) így foglalja össze: »Aki tehát igazi cynicus akar lenni, mindennek előtt saját magáról gondoskodjék, miként Diogenes és Crates: úzze ki lelkéből az összes szenvedélyeket, lelki tehetségeit terelje helyes irányba s vesse magát alá az ész hatalmának.» — A *VII. beszéd* címe: »*Ιουλιανὸς ἀντοχράτορος πρὸς Ἡράκλειον κυνικόν*, vagy: *περὶ τοῦ πᾶς κυνιστέον καὶ εἰ πρέπει τῷ κυνὶ μύθους πλάττειν*, amivel már ki is van fejezve e beszéd tartalma. A 215. és 216. lapon felveti a szónok a kérdést, vajjon szükséges-e a *mythographia* a *philosophia* valamelyik részéhez? S e kérdés megoldására a *philosophia* orgánumainak osztályozását viszi véghez, mely osztályozást következőképen törekedtem szemléltethetővé tenni:

Julianusnak van két *satiricus* munkája is:

1. *Convivium* (Caesares), *Ἐνυπόσπονδον ᾧ Κρόνια*. E munkát sokáig összetévesztették Jul. egy másik elveszett munkájával, melynek czime szintén *Κρόνια* v. ö. alább.) Valószínűleg Antiochiában készült, 362-ben. — Jul. e műben drámailag fellépteti a római egyeduralkodókat Julius Caesartól kezdve; ezek versenyt rendeznek, melyben az istenek mint bírók Marcus Aureliusnak adják az első pálmát. A munka a római császárok történetére nézve igen fontos. Itt-ott nagyszerű és gyönyörű

gondolatokkal találkozunk; de vannak aztán helyek, melyek Jul. magas röptű gondolkozásához épen nem illenek. Így ama nevezetes hely: 336. A. B., melyben Constantinus a dözsölés istennőjét (*Προφύ*) választja védőjéül, valamint az *ἀσωτία*-t, a kék istennőjét; ezek körében van Jézus is, akinek Julianus ily szavakat ad szájába: »A rabló, a gyilkos, az istentagadó, a förtelmes csak jöjjön bátran, mert én őt vízzel megmosván, tisztává fogom tenni; ha pedig újra vétkeznék, meg fogom őt tisztítani bűneitől, ha mellét és fejét veri.«²⁾

2. A *Misopogon* egyike Julianus legismeretesebb munkáinak, mely 362-ben készült Antiochiában. A császár ottléte alatt ugyanis, október havának 22-ik napján, a gyönyörű Apollo templom, melyet Antiochus Epiphanes emelt, Antiochia külvárosában, Daphnében, a lángok martaléka lőn. Akárkinek tulajdonítsuk is e tettet, (forrásaink nagyon is eltérnek,) annyi bizonyos, hogy ezen idő óta az antiochiai keresztények és pogányok gyűlölete még nagyobb lett, mint aminő eddigelé volt. A keresztények nem szűntek meg gúnyos megjegyzéseikkel még magának a császárnak személyét is megtámadni (Ammian. XXII, 14, 2; XXII, 2, 3), aki viszont ellenök írta meg e híres munkáját, a *Misopogon*t, a satírának egyik legkitűnőbb példáját.³⁾ — Valószínű, hogy sok antiochiai ember ellen intézett

2) Julianus itt kigúnyolja az új-testamentom egy pár helyét, és pedig Acta App. II. 38: Resipiscite et baptizatur unusquisque vestrum in nomine Jesu Christi in remissionem peccatorum: et accipietis donum Spiritus sancti. — Ibid. XXII, 16: Et nunc quidem cunctaris? Surgens baptizator et ablutor a peccatis tuis invocato nomine Domini. — Pauli Ep. ad Corr. I, 6, 9: An ignoratis iniustos non esse Dei hereditatem possessuros? Ne errate: neque scortatores, neque idolatrae, neque moechi, neque molles, neque qui concumbunt cum masculis, (10) neque fures, neque avari, neque ebriosi, neque conviciatores, neque rapaces regni Dei hereditatem possidebunt (11) et haec erratis quilibet, sed abluti estis, sed sanctificati estis in nomine Domini Jesu et per Spiritum Dei nostri.«

3) Természetesen nem azt mondjuk evvel, hogy a mű igazságos volt: de hogy, mint irodalmi műfaj, kiválik, azt minden elfogulatlan bíráló el fogja ismerni. — Auer (id. m.) mindazt, amit Jul. elmond, betűszerint veszi és a maga tüzét szítja vele. De az író itt túloz, és pedig azért, hogy az antiochiabeliek részéről jövő gúnyolódásoknak letörje az élet.

czelés van e műben, de minthogy Julianus nem nevezi meg azokat, elvesznek számunkra. Ammianus (XXII, 14, 2) nem ítél kedvezően a Misopogon felett, s azt mondja, hogy J. a senatorok ellen készítette volna: Zosimus (III, 11) ellenben igen szellemes munkának tartja. — Annyi bizonyos, hogy történelmi forrásul nem igen lehet használni, s hogy objectivitás tekintetében sok kívánni valót hágy.

Szóljunk végre röviden Julianus *leveleiről*. Juliánus levegyűjteménye nem teljes, mert más írók, sőt maga J. is idéznek helyeket, melyek a fennlevő 82 levélben nem találhatók. Így Ammianus (XX. 8, 5 kk; XXI, 10, 7), Julianus (ep. 10. 379. D), tov. Suid. Lib. Zos. stb. — Nem akarom a leveleket egyenként tárgyalni, annyival kevésbbé, mert fentebb Julianus életrajzában többször alkalmam nyílt a legdöntőbb helyeket commentálnom s mert a szűken kimért hely e hosszadalmas munkát nem engedi meg. A legtöbb levél válaszra való felhívást vagy meghívást tartalmaz, egynehány pedig hivatalos rendelet alakját ölti. Nem Julianustól valók az 1, 24, 66, 72, 76. számúak; a 70. számú csak latin fordításban maradt ránk. — Az athenaeiekhez intézett levél (268—287), valamint ama nagyobb levéltöredék, melyben Julianus a papi hivatalról szól, jelentékeny adalékokat szolgáltatnak a császár életrajzához. Harmadik hosszabb levele Julianusnak a Themistiushoz intézett. (253—267.) Abbé de la Bletterie (II. 146—193) azt hiszi, hogy ez a Themistius azonos azzal, kinek beszédei még most is meg vannak; és ez valószínű is. — E nevezetes levél stílusa meglepően egyszerű Julianus többi munkái mellett. A két sarkpont, mely körül megfordúl, egy-egy hely Platóból és Aristotelesből (Legg. IV. 709. B és Polit. III 15. p. 1286. b.), melyeknek magyarázatával foglalkozik itt a levél írója, s nagy államtudományi felfogásának világosan szóló jelét adja. — A bölcsészet indította Julianust arra, hogy elmélkedjék a felett, vajjon a tettleges, vagy visszavonúlt életmódnak adja-e az elsőséget: s a császár talán jobban szerette volna, ha csendes magányban tölthette volna napjait, s minden idejét annyira kedvelt bölcsészeti speculációinak szentelhette volna: de a sors, vagy jobban mondva, Constantius féltékenykedő természete oly

állást jelölt ki neki, melyben mint hadvezér kellett oltalmaznia a birodalom határait a háborgó és be-betörő szomszédok ellen. Ez a gondolat rejlik a levél tudományos színe alatt. Hertelein kiadásának végén találunk még 10 *töredéket* Julianustól, Suidas, Libanius, Zosimus, Socrates és Theodoretusból; ezután 5 julianusi *epigrammát*: a sörre, az orgonára, a kötél tánzosra, a centaurusra és egy homerusi sornak parodiáját. Legvégül áll *Galli Caesaris Epistola ad Julianum fratrem*, mely azonban nem Julianustól való.

Julianusnak ezek fenlevő munkái: tudomásunk van azonkívül még több elveszett iratáról, melyek közül első helyen áll a *κατὰ Χριστιανῶν* című, s miként e cím mutatja, a keresztyének ellen intézett munkája. Julianus e nevezetes és kétségen kívül legérdekesebb műve azon időből való, mikor a császár a perzsák ellen hadat viselt. (Hieronym. ep. 84.) — Libanius (258. l. R.) említi, hogy Jul. a hosszú téli estéket perzsa hadjáratai előtt arra használta fel, hogy az evangéliumok ellen czáfolatot írt, és e megjegyzés a legnagyobb valószínűséggel a szóban forgó munkára vonatkoztatható. Hieronymus ugyan hét könyvet említ: «Julianus Augustus septem libros in expeditione Parthica adversum Christum evomuit»⁴⁾ de ez adat a Cyrillusé mellett hitelt nem érdemel. Cyrillus ugyanis azt mondja: *καὶ ὁ γὰρ τῶν συγγεγραμμένων βιβλίων κατὰ τῶν ἁγίων Εὐαγγελίων καὶ κατὰ τῆς εὐαγγελικῆς τῶν Χριστιανῶν θρησκείας*⁵⁾ (V. ö. Theophan. Chronogr. p. 44.) Julianus e munkájának czélja volt Cedrenus szerint (I. 537. Bekk.) *ἀνατροπὴ τῶν θείων Εὐαγγελίων*.

Mindenesetre fájlalnunk kell, hogy Jul. éppen ezen munkája egészen nem maradt ránk; de a fenmaradt részek is elég érdekes adatot szolgáltatnak ama korhoz, melyben a pogány vallás rövid virágzás után végvonaglósaiban sinylődött, hogy a korszerűbb keresztény vallásnak engedje át teljesen az uralmat. — Az első könyvet úgy szólván teljesen rekonstruálhatjuk

⁴⁾ Socrat. III, 1. csak: *τοὺς κατὰ Χριστιανῶν λόγους*. — ibid. 23. Liban. Orat. IX, 255: *βιβλίων συγγραμμάτων θρησκευτικῶν Θεού*.

⁵⁾ «Három könyvet írt a szent evangéliumok és a keresztyének isteni tisztelete ellen.»

Cyryllusnak 10 könyvre terjedő czáfolatából (v. ö. Cedrenus, id. h.), melyből 7 könyv jutott ránk. A második és harmadik könyvből van egynehány töredék, továbbá egy kiadatlan syr fordítás.⁶⁾

Cyryllus a maga czáfolatát II. Theodosius császárnak (408—451) ajánlotta; keletkezési idejét körülbelül 410-re lehet tenni. Julianus munkájának elveszését rendesen kapcsolatba szokták hozni ugyancsak Theodosius 448. febr. 16. kelt rendeletével, melynek alapján az összes keresztény-ellenes iratokat elégették. Hogy különben a munka mily feltűnést okozhatott s mily mozgalmat kelthetett, az épen abból a tényből világlik ki, hogy oly tudományos író, mint Cyryllus, még 40—50 évvel később kikelt ellene.

Az egyháznak a kereszténység első századaiban többféle ellenségei voltak: voltak olyanok, kik nyílt erőszakkal léptek fel ellene; ismét mások hihetetlen és agyafúrt vádakkal rágalmazták: ezek ellen könnyű volt fellépni: találmányaikat egyszerűen hihetetleneknek vagy következetleneknek lehetett bebizonyítani. Másképp állt a dolog, mikor a keresztény vallás sarkalatos dogmáit a tudomány fegyvereivel támadták meg, mint Celsus, Julianus és mások. Ezeknek támadásaival szintén csak a legnagyobb tudomány mellett lehetett szembeszállni. Hogy valaki ezt megtehesse, nem volt elegendő, hogy jártas legyen a bibliai exegesis minden ágában, hanem szükséges volt az is, hogy az u. n. profanus irodalmat vagyis az ó-kori pogány remekírókat átolvasta legyen. Mindkét körülménynek eleget tett, Cyryllus, ki, ha eltekintünk kifakadásaitól, mint korának egyik legtudományosabban képzett embere, az utókor bámulatát teljes mértékben kiérdemelte.

Nem említve a Cyryllus-féle kiadásokat (Aubert-é, Páris, 1638. fol.), valamint Spannheim Ezechiél Julianus kiadásának a

⁶⁾ Nagy örömmel olvassuk a Teubner-féle hirdetések közt, hogy Neumann János ki fogja adni Julianus e munkájának összes rendelkezésünkre álló töredékeit: mint a «*Scriptorum Graecorum qui Christianam impugnaverunt religionem quae supersunt*» című gyűjtemény 3. kötetét. Ugyancsak ő a nevezett és általa reconstruált munka német fordítását is szándékozik kiadni.

függelékét, melyben az Aubert-féle kiadás szövege csak egyszerűen le van nyomva, a szóban forgó munkát Cyrillusból megszerkesztteni iparkodott d'Argens ily című munkájában: *Défense du Paganisme, par l'empereur Julien en Grec et en François avec des dissertations et des notes pour servir d' Eclaircissement au Texte et pour en réfuter les Erreurs. Par M. le marquis d'Argens. Berlin 1769.* E könyvben le vannak nyomva Julianus elveszett munkájának töredékei, minden összefüggés nélkül, egy pár száz sajtóhibával szaporítva, egy minden kritikán alól álló francia fordítás kíséretében. A szöveg borzasztó, a jegyzetek még borzasztóbbak s elárúlják a szerző tökéletes járatlanságát az ókori görög szellemi életben. Az egész könyvnek nincs legcsekélyebb tudományos értéke.

D'Argens kiadásával elég kiméletlenül bánt el a kritika; nevezetesen Meier Gy. Fr.⁷⁾ és Crichton Vilmos⁸⁾ hevesen kikeltek ellene, úgy hogy d'Argens jónak látta jegyzeteinek nagyobb részét elhagyni, s időközben megfoghatatlan népszerűsége jutott munkáját másképp keresztelni: *Discours de l'Empereur Julien contre les Chrétiens.* Ezt az átdolgozást nem láttam, de valószínű, hogy az elsőnél sokkal különb nem lesz. Mindezt azért tartottam szükségesnek megjegyezni, hogy az új kritikai kiadás szükséges voltát feltüntessem.

Julianus egyéb elveszett munkái a következők: 1. Egy tengerszoros kitöltéséről szóló munka. (Ep. 41. 77. Heyl.) 2. — *Περὶ τῶν τριῶν σχημάτων.* (Suid. s. v. Ἰουλιανός.) 3. *Περὶ τοῦ πόθου τὰ κατὰ τὸς ἀπαιδεύτους* (Suid) — 4. *τὰ καλοῦμενα Κρόνια* (ibid. és s. v. Ἐμπεδόκιμος.) E munkát is említi Julianus, 157 B. — 5) Germán hadjáratairól szóló emlékiratok. (Liban. II. 178.) — 6. Egy a mechanikába vágó munkáját említi Jo. Laurentius Lydus (de princ. civ. Rom. I. 47, 159: Ἰουλιανὸς ὁ βασιλεὺς ἐν τοῖς Μηχανικοῖς.)⁹⁾

⁷⁾ Beurtheilung der Betrachtungen des Marquis d'Argens über den Kaiser Julian. Halle, 1764.

⁸⁾ Betrachtungen über des Kaiser Julians Abfall von der christlichen Religion und Vertheidigung des Heidenthumes. Halle, 1765.

⁹⁾ Fabricius, B. Gr. VI, 738. még egy, «de arte militari» tárgyú munkát is említ, hivatkozva Theophylactus egy helyére, epist. 71. De következtetése nagyon merész.

Julianus 32 éves korában halt el. Ha e rövid életet összevetjük a felsorolt munkák számával, nem tagadhatjuk azt, hogy J. termékeny író volt. Ha tehát e munkái elegendő bizonyyságot tesznek arról, hogy a császár komoly állami gondok és hadvezéri teendők közepette is hódolt a tudomány és irodalom iránt való hajlamának, s ha ismételjük azt, amit Jul. ról mint íróról e cikkünk elején állítottunk, bizonyára tettekben gazdagnak mondhatjuk e férfiú életét, és elnézéssel viseltethetünk gyengéivel szemben, melyek leginkább theurgicus és mysticus, vagy mint Jul. egyik újabbkori nem mindenütt részrehajlatlan kritikusa mondja, romanticus eszméinek az irodalomban ép úgy, mint másutt eszközölt érvényesítésében nyilvánulnak.

FINÁCZY ERNŐ.

MIKES KELEMEN KÉT FORDÍTÁSA.

A Nemzeti Muzeumban tudvalevőleg Mikes Kelemennek 16 kötet kéziratát őrzik. A «Mulatságos napok» kivételével mind vallásos tartalmuak, és valamint ez, valószínűen mindannyian fordítások.

A munkák tartalma, a mint azt az Abafi közölte címjegyzékből is kivehetni, kevésbé érdekes, és ily szempontból tekintve, alig volna a fáradtságra méltó kutatni azok eredeti íróját. De igenis érdekes tudnunk, mivel üzé el bús magánya unalmát a rodostói számüzött; bár ismernők műveltsége egész terjedelmét és minőségét! Mert akkor világosan megismernők gondolkozása módját is, nézeteit, és ebből folyólag talán hübb képét nyerhetnők jellemének is.

Hátha még munkái nyomán sikerülne megállapítanunk olvasmányai chronologiai rendjét is. Leveleiből kitűnik, mint lohadt le az ifju bár eredetileg sem vérmes reménysége fokoként és mint óvá meg őt a kétségbeeséstől hite, a melyhez lívebben ragaszkodék agg korában, mint valaha. Fokoként látjuk, mint hagyja el pajkos vidámsága, és miként válik mindinkább ha nem is komorrá, de elkomorodottá. És olvasmányai folytán nem kísérhetnők figyelemmel hangulata, érzelmei e fejlődésset?

Érdekes volna továbbá tudnunk, honnan szedte azt a sok anekdotát, történeti adatot stb., a melyekkel leveleit oly finom ízléssel tarkítja. A levelek alapján még talán meg lehetne állapítani a fordítások készültének évszámait is; pontosabban

talán, a mint azt Abafi teheté, a ki csak a papír minőségére és vízjegyeire alapítá következtetéseit.

Két fordításról akarok ez alkalommal szólni, a melyek eredetijét sikerült megtalálnom. Az egyik két részből áll; az első résznek a címe: «Az Izraéliták szokásáról»; a második rész: «A Keresztényeknek szokásiról» és fordítása a tudós *Claude Fleury* (sz. 1640-ben Párisban, megh. 1723-ban) *Moeurs des Israélites* (első kiadás Par. 1681) és «*Moeurs des Chrétiens*» (Par. 1682.) munkáinak. Fleury elsörendü auktoritás a keresztyén egyháztörténet és ethika terén, és munkái latin, valamint majd minden europai nyelvre lefordítvák. Magyarul is megjelent néhány munkája, köztük a fönt nevezett is *Kopácsi József*, később veszprémi püspök fordításában, *Veszprémben Számmér Mihály betűivel*. Érdekes a két fordítást összehasonlítani. Mikes egy régibb, Kopácsi természetesen a legutolsó kiadást használta; kitűnik ez a rendelkezésemre álló eredeti francia szövegből, a mely Augsburgban adatott ki 1774-ben «suivant la dernière édition, corrigée et augmentée». Ép ezek a javítások és pótlások hiányzanak mind Mikesnél, viszont megvannak Kopácsynál. A munka első fele három részben 35 fejezetben, Mikesnél ugyanannyi részből, Kopácsynál 34 cikkelyből áll, mert ő nem számítá be a bevezető fejezetet.

A másik fele négy részben 69 fejezetből, Mikesnél ugyanannyi *beszélgetésből*, Kopácsynál az előbbi oknál fogva 68 cikkelyből áll.

Fleury könyve népszerű stílusban írt, szellemes és tanulságos, kitűnő munka. Igazán megérdemli, hogy föllevenítsék. Kopácsy fordítása nagyon szép, jegyzetei tanulságosak, de meny nyivel meghaladja öt Mikes, azt könnyen megítélheti az, a ki leveleiből ismeri zamatos, tősgyökeres nyelvét, zengzetes, bájoló stílusát.

A Szent-István vagy egy más hasonló irányu társulat érdemes munkát végezne, ha Mikes e fordításából egy becsületes és olcsó kiadást rendezne. Nagy szolgálatot tenne az irodalomnak, de meg egy jó könyvet a katolikus hívók, nevezetesen a kézművesek, meg némileg a földművelő osztály kezébe.

A másik fordításnak a címe: «A Sidok és az ujj Testamentumnak Historiája» szintén *Fleury* «*Histoire de l'ancien et du nouveau testament*» cz. munkájának a fordítása. Ezt a munkát, fájdalom, nem szerezhettem meg; de szerencsére nem egyéb az, mint a «*Histoire ecclésiastique*» (az első kiadás 20 kötetben 1691—1720-ig) első és második könyvének külön kiadása, némi kihagyásokkal. Kezdődik az 1. könyv II. fejezetével «Election de S. Mathias» és végződik a 2. könyv 41.

fejezetével «Fin de la guerre des Juifs». A magyar fordításban van még egy harmadfél lapnyi befejezés (587—589), a mely a «Histoire»-ban, minthogy folytatottatik, nincsen meg.

Mikes egy harmadik fordítása: «Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben».

Tartalomjegyzéke:

Első napon való beszélgetés: A restségről és annak eredetéről.

Második napon való beszélgetés: Hogy külsőképen mit viszen végbe a restség és a világiaknak tunya életek.

Harmadik napon való beszélgetés: Hogy a munka természet szerint minden rendben levő személyeket illeti.

Negyedik napon való beszélgetés: Hogy miképen lehessen a restséget elhagyni.

Ötödik napon való beszélgetés: A tselédes gazdáknek köteleseégeiről.

Hatodik napon való beszélgetés: Hogy a tselédes gazdák tartoznak gondot viselni tselédgyekre.

Ennek a munkának befejezése: A melybe meglátszik az eddigvaló beszélgetésnek hasznos volta, és ezeknek a resteknek megtérések.

Gyanúm van, hogy ez szintén *Fleury* egy munkájának: «Traité du devoir des maitres et des domestiques» fordítása, de ezt a könyvet nem szerezhettem meg.

SZILASI MÓRICZ.

GRAMMATICA SOPHOCLEA.

(Összeállítva a szövegből.)

I. Hangtan.

1. §. A magánhangzók felcserélése.

1. \bar{a} helyett áll η ; pl. $\Theta\sigma\eta\sigma\sigma\alpha\iota\sigma\iota\nu$ Ant. 589. chor.; $\Theta\sigma\eta\lambda\omega\nu$, Ant. 969. chor.

2. a hely. ai pl. $αιέν$ (att. $ἀεί$) Aj. 682.

3. ε hely. a pl. $ναός$ Ant. 715. ($ναῶς$ gen.)

4. ε hely. εi pl. $εἶν$ Ant. 1241. (att. $εἶν$); $\xi\varepsilon\tilde{\iota}\nu\epsilon$ El. 675.

5. η hely. dóri a (l. Curt. 24), különösen a chorusban; pl. $\gamma\tilde{\alpha}$, Ant. 134. chor., egyes szókban még a trimeterben is következeten hosszú a áll η hely. pl. 'Αθῶνα Phil. 134. $\delta\alpha\iota\sigma$ Aj. 365. («Soph. nie $\delta\eta\iota\sigma$ » Ebeling.); $\delta\alpha\omega\nu$ Trach. 65.

6. η hely. $a\varepsilon$ pl. $ἀελίου$ Ant. 100. (Hom. $\eta\acute{\epsilon}\lambda\iota\omega\varsigma$).

7. η hely. áll az eredeti i pl. $\tilde{\iota}\sigma\alpha\nu$ Trach. 514. chor.

8. *o* hely. *αι* pl. *ὄναι* Ant. 1035. (Csak ezen elöljáróban).
 9. *o* hely. *ου* (*λ, ν, ρ* előtt); pl. *οὐλίω* Aj. 933. chor.; *μῶνος* Ant. 308.; *οὐρεῖον* Ant. 351. chor.
 10. *ω* hely. *ο* pl. *πόλεος* Ant. 163; *ἔρος* El. 198.

2. §. *A kettős magánhangzók.*

1. *αι* hely. *αει* pl. *ἀείρομαι* (*αι*) Trach. 216. chor.
 2. *ει* hely. *ε* pl. *ἐς* Ant. 113; *χερί* Ant. 43.
 3. *ει* hely. *εῖ* pl. *εὐρεῖ* Trach. 115.
 4. *ει* hely. *εε* pl. *ῥεῖθρον* Ant. 105.
 5. *ει* hely. *η* (6 att. Pass.) pl. *ἐγζλήσας* Ant. 180; *ζλής* Oed. Col. 1052. chor.
 6. *ει* hely. *ι* pl. *αὐθαδέων* Oed. Rex. 549. *εὐσεβίας* Oed. Col. 189.

7. *ου* hely. *ο* (?) *ὀρανία* Oed. Col. 1466 chor. (Csak Dindorfnál, ki maga sem bízik a coniecturának helyességében; l. a praef.: *ὀρανία* scripsi pro *οὐρανία*, ut metri saltem vitium removerem, Sophocles haud dubie alio usus est vocabulo); [az *o* aeoli volna l. Ahrens dial. ael. par. 101.]

3. §. *A magánhangzók összevonásáról.*

I. Oly hangzócsoportok, melyek az attikai prózában rendszeren összevonatnak, Sophoclesnél néha összevonatlanul is előfordúlnak, nevezetesen:

1. Az *o* declinációhoz tartozó azon szókban, melyeknél az *o* előtt *o* vagy *ε* áll; pl. *χουπονόων* Ant. 617. chor.; *δυσπνόως* Ant. 587. chor., *χορσέων* Trach. 1099, továbbá az idetartozó melléknevek nőnemében, pl. *χαλκέας* Ant. 430.

1. A szigmát kilökő törzseknél, pl. *ὀρέων* Ant. 1131. chor., *πάθρα* El. 210.

3. Az igeragozásban, pl. *παραινέτωντες* Trach. 635. chor. *ἔπειο* Oed. Col. 182.

4. Egyes szókban, pl. *φάος* El. 86; *χέαρ* Aj. 686. (Soph. mindig az összevonatlan, Homér kivétel nélkül az összevont alakot (*ζῆρ*) használja;) [de Batr. 212 *χέαρ*]; *Ποσειδανίω* Oed. Col. 1494 chor.; *Βορέα* Trach. 112.

II. Egyes hangzócsoportok összevonásának eredménye Sophoclesnél más, mint az attikai prózában.

1. *ao* és *aw* dóriailag összevonva = *a*, pl. *ὀρσσιβάτα* Ant. 350. chor.; *Βαχχάν* Ant. 1121 chor.

2. *ηοι* = *η* pl. *ξεζλή(ο)* Phil. 119; (mint *ξεκτίοιο* = *ξεκτίο* l. Schneidewin Phil. 119.)

3. *εε*, *ει* hely. *ο* att. *η* pl. *βασιλῆς* Aj. 189 chor.

4. *έα*, *εα* hely, *ῃ* *Ἡρακλῆ* Trach. 476.

5. *ε*, mely az att. dial.-ban össze nem vonatik, Sophocles-nél Homér és Herodot példájára összevonva is fordul elő, *ἰρὸν* Ant. 879.

4. §. *A hangzók elenyészése.*

1. A szó elejéről (aphaeresis) pl. *ξεῖνον* Ant. 71. (Hom. is *ξεῖνος*-t igen gyakran használja *ἐξεῖνος* mellett).

2. A szó belsejéből két mássalhangzó között (synkope) pl. *ξαννεῖσασθαί* Trach. 396. (*χαῖ ἄνανεῖσασθαί* hely.)

3. A szó végéről (elisio). Az elisio Sophocles-nél, mint minden költőnél, igen gyakori, itt csak egy példa álljon, a melyben az elisio mellett aphaeresis is fordul elő: *’στ’* El. 309 (*ἔστ’* h.) (v. ö. Homérnél *ρ’ ἄρα* hely.).

5. §. *A mássalhangzókról.*

1. *μ* és *ν* néha megkettőztetnek, pl. *ἄμμορος* Phil. 182. chor. *ἐννέπω* El. 1367. (Mind a két alak Homérnél is előfordul).

2. a *ν* synkope által *μ* vagy *π* mellé kerülván *μ*-t ad, pl. *ἀμμενεῖ* (*ἀναμμενεῖ* hely.) El. 1389. chor. *ἀμπνοῖς* (*ἀναπνοῖς* hely.) Aj. 416.

3. *ς* hely. áll gyakran (ó att.) *ξ σύν* praepositionban és a vele összetett szókban pl. *ξύν* Ant. 43. *ξυπιπνύσεις* Ant. 41. (a *ξ* ezen használata az ó attikai íróknál igen gyakori, de nem következetes. Pass.).

4. *σ* hozzátéteik *α*) a szó elején *μυρός*-nál pl. *σμυροῶ* Ant. 477. (Die Tragiker gebrauchen *μυρός* bloss, wo das Metrum, oder die leichtere Aussprache diese Form erfordert. Pass.).

β) A szó belsejében a medium többes számának első személyében pl. *ἀρχόμεσθ(α)* (költ. alak Curt. 233) Ant. 63.

5. *σσ* hely. Soph. soha sem használ új attikai *ττ* pl. *χρεισσόνων* Ant. 63. *πρόσσειν* Ant. 70.

6. *σ* Soph.-nél *ρ* után nem megy át *ρ*-ba pl. *θάροσει* Ant. 559. *ἄρσενες* Oed. Col. 339; (ez az új attikai íróknál majdnem rendszeren történik. Pass.).

7. a *σ* a szók belsejében néha megkettőztetik, pl. *ὀλέσσεως* Aj. 389; *μέσσαν* Trach. 635. chor. (a *σ*-nak ezen megkettőztetése Homérnél gyakori.)

8. *τ π* után közbeszúratik *όμοπτολις* Ant. 733. (Ezen alak Homérnél is előfordul.)

9. A metathesisre is fordulnak elő példák, pl. *πρόσω* Oed. Col. 15. *πρόσω* Oed. Col. 226. (Az új att. *πρόρῳ* egyszer sem fordul elő.)

10. A spiritus asper az előtte álló *π*-t vagy *τ*-t nem változtatja át *φ*-vé, illetőleg *θ*-vá (ez leggyakrabban Herodotnál történik), pl. *ἐπημαξενιέγ* Ant. 251. *ἀντήλιος* Aj. 805. (*ἀντήλιος*

erenetileg ion. alak, de att. írónál is gyakran fordul elő; ἀνδρῆ-λος csak későn használtatott, Pass.).

II. Ragozástan.

Névragozás. Első névragozás.

1. A hímneműek egyes számú genetivusa οὐ helyett néha α-*ra* végződik, pl. *βαρυβρεμέτα* Ant. 1116. chor. (l. a hangtánt 3. §. II. 1.)

2. A többes számú genetivus végzete ὧν hely. néha ἄν pl. *λαβδαιῶν* Ant. 593. chor., *θεῶν* 881. chor.

3. A többes számú dativus végzete αῖς hely. néha αῖσι pl. *πλεκταῖσιν*, *ἀρτάναισιν* Ant. 54. (néha att. írónál is fordul elé különösen költőknél (l. Curt. 119.).

Második névragozás.

1. Az egyes genetivus végzete οὐ hely. néha οιο, pl. *διλόχοιο* Ant. 1126; *Φοργύοιο* Aj. 210. chor. (A gen. ezen végzete epikai (l. Curt. 128.))

2. Az egyes számú voc. hely. néha a nominativusi alak áll, pl. *ὦ φίλος* Oed. Col. 1700.

3. A többes számú dativus végzete οῖς hely. néha οῖσι, pl. *νόμοισι* Ant. 191 (költői végzet).

4. Ezen ragozás összevont alakjai hely. az összevonatlan alakok is vannak használatban, pl. *χορηγόων* Ant. 617. chor. (l. a hangt. 3. §. 1.)

5. Az úgynevezett attikai declinatiohoz tartozó alakok váltakoznak a közönségesekkel, pl. *λεῶς* Ant. 733. *λαῶς* Phil. 1243.

Harmadik névragozás.

1. *ἀγρόων* gen. *ἀγρόως* Aj. 629. chor. (ritkább költői alak *ἀγρόονος* hely. l. Pass.)

2. *ἄναξ* vocutivusa *ἄναξ* mellett *ἄνα* («nur im Anruf an Götter, nie an irdische Könige». Pass.) Oed. Col. 1485. chor.

3. *πόλις* gen. *πόλεως* alakban is fordul elő Ant. 163. (lásd hangt. 1. §. 10.)

4. *χοῶς* dativusának három különböző alakja van α) *χοῶ* Aj. 786 (ez volt az attikai prózában a használatos alak l. Pass.) β) *χοοί* Trach. 605 (Hom. kizárólagosan ezen alakot használja); γ) *χοωτί* Ant. 246 (először Pindárnál Pass.)

Declinatio anomala.

1. *Ἀδῆς* eltérő alakok: nom. *Ἰδῆας* Oed. Col. 1690, gen. *Ἀδῶν* El. 110; *Ἀδῶα* El. 137 és *Ἀιδῶς* Oed. Col. 1221 chor. dat.

Αἰδᾶ Oed. Col. 1572. chor. acc. *Ἀἰδᾶν* El. 832. *Ἀἰδᾶ* Ant. 361. chor. voc. *Ἀἰδᾶς* Trach. 1040 és *Ἀἰδῆ* Trach. 1085.

2. *Ἀνίρ* eltérő alakok: *ἀνέρες* Phil. 707 chor. *ἀνέρων* Oed. Rex 869. chor.

3. *Ἀρεῖς*, eltérő alakok: acc. *Ἀρεῖα* alakban is előfordul Oed. Rex 1089. (Unicum [?]: die Form *Ἀρεῖα* hat Soph. Oed. Rex 189 Pass.)

4. *γόνυ* eltérő alak: acc. *γόνυα* Oed. Col. 1607 (ion. és költői alak, l. különben a hangt. 1. §. 9.).

5. *δοῖον* eltérő alakok: gen. *δορός* Ant. 670; dat. *δόροι*: Ant. 195. és *δοῖοι*: Phil. 721. chor.

6. *Ἔρος* mellett *ἔρος* is fordul elő (l. a hangt. 1. §. 10).

7. *Ζεῦς*, a közönséges alakok mellett a következő költőiek is fordulnak elő (l. Curtius): *Ζηνός* Ant. 487; *Ζηνί* Ant. 143. chor. *Ζήνα* Phil. 1324.

8. *χάρα* gen. *χαρός* El. 449. dat. *χαρί* Ant. 1354. és *χάρα* Ant. 1272. (Ez utóbbi alak csak a tragikusoknál fordul elő l. Curt. 177.) acc. *χάρα* Ant. 269 és *χαῖα* Trach. 1015.

9. *ναῖς* eltérő alakok: gen. *ναός* Ant. 715 (l. a hangt. 1. §. 3.) dat. *ναί* Aj. 250. *ναῖς* Ant. 954. chor.

A két utóbbi alak csak abban tér el az attikai prózában használatos megfelelő alakoktól, hogy *γ* hely. dór. *α* áll, l. a hangt. 1. §. 5.

10. *Θιδήπους* és a költői *Θιδήποδης* esetei felváltva fordulnak elő (*Θιδήποδης* nominativust Soph. nem használ), gen. *Θιδήπου* Ant. 2. és *Θιδήποδα* Ant. 380. chor. ez utóbbi alak *Θιδήποδαο*-ból van összevonva, tehát az úgynevezett gen. doricus l. hangt. 3. §. II. 1.) acc. *Θιδήπουν* Oed. Rex 514 és *Θιδήπόδαν* Oed. Col. 222. voc. *Θιδήπους* Oed. Rex 14. és *Θιδήποδα* Oed. Rex 1193 chor.

11. *χεῖρ* eltérő alakok: gen. *χερός* Ant. 1176. dat. *χερί* Ant. 43. acc. *χέρᾱ* Aj. 40. több. nom. *χερες* Oed. Col. 1102. gen. *χερῶν* Ant. 916. dat. *χεῖρεςσι* Ant. 976. chor. acc. *χέρας* El. 1348. kettős szám gen. és dat. *χεροῖν* El. 1394. chor. (l. a hangt. 1. §. 4. 2. §. 2.)

12. *γέλως*-tól a rendes accusativusi alak mellett egy heteroklitikus alak is előfordul: *γέλων* Ant. 647 (Oft in att. Poesie, aber immer nur, wo das Metrum zu dieser Form drängt, auch in späterer Prosa. Pass.)

A melléknevek rendhagyóságai.

1. Az összevont alakok helyett néha az összevonatlan alakok is előfordulnak, pl. *χαλκῆας* Ant. 430. *χορσέων* Trach. 1099. (l. a hangt. 3. §. 1.).

2. *μάχαο* nőneme *μάχαιρα* Phil. 400. chor. (költői alak. Pass.) és *πίων* nőn. *πίετρα* : *πιείρας* Trach. 766.

3. *πολόν* hely. *πολλόν* is előfordul Ant. 86. Homernél gyakori alak («Einzeln finden sich *ionische* Formen [von *πολύς*] auch bei Tragikern im Trim. *πολλόν* Soph. Ant. 86.» Pass.)

4. *ἀγαθός*-tól mint felső fok *φείριστος* is előfordul *ὦ φείριστε* Oed. Rex 1149.

5. *μάχιστος* Phil. 849. chor. («*ἰγχιστος* Superl. zu *μακρός*, dór. *μάχιστος*. Tragg.» Pass.)

6. *τολμήσατε* Phil. 984 *τολμήστατε* helyett (az előbbi Dindorfnál, az utóbbi Schneidewinnél).

A névmások eltérő alakjai.

Személyes névmások : *ἡμῖν* (*ἡμῖν* hely.). El. 17. («Bei den Att., wenn die letzte Silbe ohne Inclination kurz sein soll». Pass.) *σέθεν* (*σοῦ* hely.). El. 524. (Hom. al.). *ὅμῖν* (*ὅμῖν* hely.). Oed. Rex. 1484. *ῥιμ'(ε)* (*ὀμῶς* hely.). Ant. 846. (Hom. al.) *νῖν* Ant. 432. Oed. Rex. 868. chor. (simuló; a 3. szem. egy. és több. accusativusának alakja. Trag. al. «Selten steht *νῖν* für den Plural» Curt.) *σφέ* (simuló, a 3. sz. egy. és több. acc. költői al. Curt.) *σφίν* és *σφί* El. 1070. chor., Oed. Col. 421. simuló, a 3. szem. több. dat.; Hom. al.).

Birtokos névmások : *ἐμὸν* (*ἐμὸν* hely.). El. 279. *τέάν* (*σῆν* hely.). Ant. 604, *έόν* El. 1075. chor. (Hom. alakok).

Visszahozó névmások : A visszahozó névmások helyett állnak néha a névelő *τ*-val kezdődő alakjai pl. *τάν* (*ῥν* hely. Ant. 606, chor., 1137. chor.

Igeragozás.

A ragok rendhagyóságai : 1. A medium egy. sz. 2. szem. néha összevonatlan marad pl. *ἔπειο* Oed. Col. 182. *ὀπέσχεο* Oed. Col. 227. (Ily alakok Homernél gyakoriak); *ε(σ)αι* összevonásának eredménye mindig *εἰ* nem pedig *η* pl. *ἔσει* Ant. 86.

2. A med. dualis 1. személyének ragja *μεθον* : *λελέμμεθον* El. 950. *ὀρομώμεθον* Phil. 1079. («*λελέμμεθον* und Phil. *ὀρομώμεθον* aus der älteren Zeit die beiden einzigen Beispiele der ersten Person Dualis in passivischer Flexion. II. 23, 485 steht *περιδωμέθον* nicht sicher» Schneidewin.)

3. A med. több. sz. 1. személyének ragja *μεθα* hely. néha *μεσθα* pl. *ἀρχόμεσθ(α)* Ant. 63. *ἰέμεσθα* 423. (Ezen alakok költőiek. Die erste Pers. Pl. hat bei Dichtern häufig *σθ* statt *θ* : *βουλόμεσθα*». Curt. 233).

4. A med. több. sz. 3. személye *ντο* hely. néha *ατο*-ra végződik : *ἀποναίατο* El. 211. *ὀξεναίατο* Oed. Col. 44. (Ezen Homer-

nél, de különösen Herodotnál gyakori alakok az eredetiek: ἀπο-
ναία(ν)το, δεξαία(ν)το hely. állanak. Curt. 226.).

5. A particiumnak hímnemű alakjai állnak néha a meg-
felelő nőneműek hely. pl. πρῶσσοντες El. 1003. λαβόντες El. 1006.
(πρυσσοῦσα és λαβούσα hely.)

Az augmentum: Az augmentum néha hiányzik pl. χλᾶον
Ant. 978. chor. τράφη Ant. 984. [Az augmentum Homernél sok-
kal gyakrabban hiányzik].

A μί-végzetű igék rendhagyóságai: ἴστασο összevont alak-
ban fordul elő: ἴστω Aj. 775.; ἐπίστασο pedig összevont
és összevonatlan alakban: ἐπίστω El. 616. és ἐξέπιστασο Oed.
Col. 1584. εἶναι hely. áll ἔμμεν 623. chor. (Hom. alak. Curt.
315.); ἦσαν hely. ἴσαν Trach. 514. (Hom. al. Curt. 314.)

Egyes eltérő igealakok: 1. βλώσσο (csak költőknél előfor-
duló ige): μολεῖν Oed. Col. 1184. μολοῦμεδ'(α) Oed. Col. 1742.
[A tragikusok βλώσσω-nak már Homernél előforduló perfectu-
mát (μείμβλωκα) nem használják.]

2. εἶοιχα: εἶοιγμεν Aj. 1239. (Synkope által képezett költői
alak εἶοιχαμεν hely. Curt. 317. 7.)

3. γεγώς El. 775. (γεγαώς bei den Tragg. zgz. γεγώς.
Pass.)

4. καίω: κέαντες (κάσαντες hely.) El. 757. (Csak att. köl-
tőknél «bei att. Dicht. part. κέας» Pass.)

5. καλέω: κλέονται Trach. 639. Synkope által képezett
összevonatlan alak καλοῦνται hely.) κελή(ο) Phil. 119. (Opt.
perf. κελήοι-ból összevonva; v. ö. κελτοῖ κτάομαι opt. perf.
Schneidewin.)

6. κέλομαι: κελόμενος (Reduplicatio és synkope által ké-
pezett aor.; Homeri alak. Pass.)

7. κτείνω, gyöngye és erős aor. váltakozva fordul elő:
κτείνας El. 197. κτανεῖν Ant. 772. Azonkívül κτείνω aoristusának
néhány költői (Curt. 316) alakja is találtatik: ἔκτα Trach. 38.
συγκτακτάς Aj. 230. chor.

8. λαγχάνω: ἐπιλέλορχε Oed. Col. 1235. (Hom. al. Curt.
322, 27.)

9. λίσσω (költői szó): ἔλαχεν 824. chor. (Soph. csak az
aoristust használja.)

10. (ἐμ)μέμονε Trach. 982. («poet. u. ion. Perf. mit Praes.
Bdtg.» Pass.) Curtius μεν többől származtatja.

11. ὀράω: ὀπωπα Phil. 676. chor. (Csak att. költőknél
előforduló alak. Pass.)

12. πέλομαι: ἐπιπλόμενος Oed. Rex. 1314. (Synkope által
képzett aor.; Hom. alak. Pass.)

13. πέτομαι: προσέπειτο Aj. 282. (Hom. al. Curt. 316.)

14. *πίπτω* : *πεπτῶτ'* (a) (Költ. al. *πεπτωχότα* hely. Pass.)

15. *σεβόμεαι* : *σεῖται* (*σεβέται* hely.) Trach. 645. (Ezen alak csak Sophoclesnél fordul elő: «Ausserdem findet sich von einem sync. Praes. pass. 3. sing. *σεῖται* bei Soph. Trach. 645.» Pass.); *ἑσσώθη* Aj. 294. (Ezen szó alakjai kizárólagosan költőiek. Pass.)

16. *έένω* (Praesense nem volt használatban) : *ἔπεννε* Oed. Rex. 1497. (Reduplicatio és synkope által képezett epikai aor. Pass.)

Különös igealakok : 1. A Homer és Herodotnál gyakori (Curt. 334.) iterativalakra is van példa : *παύεσσε* Ant. 962. chor.

2. *θ* által erősített igealakok, pl. : *εἰχάθειν* Ant. 1096. *χατασχέθοντες* El. 754. (Az *a* és *ε* kötőhangzók ; ezen alakok a költői nyelvben gyakrabban, att. prózában azonban csak ritkán fordulnak elő. Curt. 338.)

Tmesis : A Homernél oly gyakori tmesisre több példa van Sophoclesnél, pl. *ἔχ δὲ γλωρὸν αἰμά μου πέπωκεν* Trach. 1055. (*ἔχ-πίνω*).

FERENCZ WALDEMAR.¹⁾

¹⁾ Minthogy Sophocles az új tanterv szerint gymnasiumaink rendszeres olvasmányai közé tartozik, szívesen közöljük e hézagot pótló értekezést, mely Sophocles nyelvi sajátságainak első rendszeres összeállítását tartalmazza. Felolvasatott a Philologiai Társaság múlt ülésében.

Szerk.

HAZAI IRODALOM.

Rendszeres magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra. Irta *Simonyi Zsigmond* egyetemi hely. tanár. Budapest 1879. 232 l. 8-ad r.

I.

Egynehány esztendeje egy silány iskolai nyelvtan bírálatánál e folyóiratban alkalmam volt rámutatni azon nyomorúságos állapotokra, arra a lelkiismeretlenségre és bűnös tudatlanságra, mely nyelvtani tankönyv-irodalmunkban uralkodik. Annál nagyobb a megelégedésem és örömöm, hogy most ugyancsak e folyóirat hasábjain oly művet ismertethetek, mely minden tekintetben megfelel a mai nyelvtudomány követelményeinek, melynek szerzője földadatának teljes tudatában lelkiismeretességgel és nagy készültséggel fogott munkájához, s olyan könyvet írt, mely méltón hivatva van eloszlatni mind azt a félszeg nézetet és ferde fölfogást, melyet a magyar nyelvtan terén az iskola és a nagy közönség régebb és újabb grammatikusainktól örökölt.

De nem akarok dicsérrettel elébe vágni az ismertetésnek. Mielőtt dicsérünk, kötelességünk kimutatni, miben van e könyv érdeme és jelentősége; mennyiben tüntet föl haladást előzőihez képest. Ezt természetesen csak úgy tehetjük, ha röviden visszapillantunk a nyelvtanirodalom eddigi jelenségeire. Nem szándékom a magyar nyelvészet történetét adni. Csak a jelen század két fontosabb és önállóságot tanusító nyelvtani munkáját akarom kiemelni, mert ezek nyomán haladt a legtöbb önállósággal nem bíró, kutatni nem szerető, a tekintélynek vakon hódoló, többnyire férczmunkát alkotó iskolai tankönyvíró. A jelen században ilyen kiemelkedő két nyelvtani munka az akadémiának 1846-ban megjesent «Magyar nyelv rendszere» és Riedl Szendének 1863-ban kikerült «Magyar nyelvtana». Mindegyik az akkori magyar nyelvtudomány álláspontjának képviselője.

A XVIII. század végén oly szép számmal föltűnt tehetséges nyelvészek ideje lejárt. Sajnovics, Gyarmati, Révai, Versegly sat. meghaltak és helyükbe nem termettek új emberek. A kik írtak, az elő-

zóknek törpe utódai voltak. Nem csoda tehát, ha a magyar tudós társaság mindjárt megalakulásakor érezte annak szükségét, hogy a nyelv érdekében valamit tenni kell. Közrebocsátotta a régi nyelv- emlékeket, összegyűjtötte a tájszavakat, pályadíjakat tűzött ki a szóképzés és szókötés törvényeire, adott ki különféle szótárakat és ugyan- csak az akadémia teremtése volt a *Magyar nyelv rendszere* is. — Ha a tudós társaság sz időbeli törekvéseit figyelemmel kísérjük, kétféle irányt vehetünk észre. Az egyik tiszteletben tartja a régi nyelvészeti hagyományt, a másik a nyelvújítás alkotásaira is rásüti a törvényes- ség bélyegét. E két irány azonban nem válik külön, hanem összeforr egymással; a régi és az új egyforma jogokat nyer.

A *Magyar nyelv rendszere* ugyanazt tanítja, a mit az eddigi nyelv- tanok, néhol világosabban, másutt zavartabban foglalva szá- bályba a nyelv törvényeit. De van egy lényeges tulajdonsága, a mely élesen megkülönbözteti előzőitől. A nyelvújítás új képzőket, új összetételeket bocsátott forgalomba, de ezek olyanok voltak, mint a fattyú gyermekek, és a nemzet nagy részétől törvényesnek el nem ismerve, csak egy sereg írótól, csak a »művelt magyaroktól» dédel- getve huzzák az élte igáját. E fattyúk szülői kerültek az akadémiában uralomra; mi természetesebb, mint hogy első gondjuk volt a tör- vényteleneket törvényesíteni. Ez a törvényesítés két helyen is meg- történt, a tudós társaság magyar-német szótárában és a *Magyar nyelv rendszerében*. A szótárban ott látjuk az új szokat a régiek mellett, a nyelv- tanban a szóképzés és összetétel újabb alkotásait, de nem tudjuk meg sehol, melyek az újítottak, melyek a régiek, és a nyelv szabályai- nak megállapításánál egyenlő rangú kiinduló pont mind a kettő. A nyelvújítás alkotásainak törvényesítése jellemző vonása a *Magyar nyelv rendszerének*, de egyszersmind hibája is, mert arczúl csapja az igazságot és a gyémántot a strasz üveggel egy áron adja. Egyébkint a nyelv törvényeit nagyobbára világosan fejtegeti és bár meglátszik rajta, hogy olyan férfiak voltak a szerzői, a kik inkább ahhoz szoktak, hogy a hexametert verjék az ujjukon, mintsem a szók és mondatok viszonyát kutassák, az akkori tudományhoz mérve, ha nem is valami kiváló, de mégis meglehetősen jó munkát adtak. Csak az a kár, hogy az akkori nyelvtudomány Révai óta, ötven esztendő alatt nem, haladt semmit és így, a nyelvújítást mint új nyelvtani tényezőt leszámítva a *Magyar nyelv rendszere* sem tűntet föl haladást.

Az ötvenes években a magyar nyelvtudomány újabb korszakba lépett. A Sajnovics- és Gyarmathytól elvetett mag kezdett kikelni. Reguly utazásai fölébresztették az érdekeltséget a rokon nyelvek iránt, a külföldön már rég megindult nagy nyelvtudományi mozgalom ered-

ményeit és módszereit lassankint elfogadni, követni kezdték, és Hunfalvy Pál vezérlete alatt nem sokára egy kis iskola alakult, mely az összehasonlító irányt is művelte. Az akadémia megindította a *Magyar Nyelvészeti* című folyóiratot, mely sok részletes kutatást adott a nyelv minden terén.

Ezen ébredező és fejlődő nyelvészeti kutatásoknak eredménye volt Riedl Szendének nyelvtana. Az eddigi vívmányokat és tisztult nézeteket foglalta össze és ismertette az iskolával. Bevezetésül Schleicher nyomán általános áttekintést találunk a nyelvekről, természetesen nem egy hibával, tévedéssel, de egészen az akkori nyelvészet álláspontján; függetlenül pedig egy kis szójegyzéket, melyben a magyar szók a megfelelő altaji szavakkal vannak egybevetve. Még akkor a magyart az ugor, a szamojéd, a mongol, a török-tatár nyelvekkel egyképen hasonlították. Maga a *nyelvtan* már nagy haladást mutat a Magyar nyelv rendszerével összemérve. Több nyelvi ténnyel számol, a szabályokat pontosabban megállapítja, de a mi fő, a ragozás alakjainál a történeti fejtegetésről, majd soha sem feledkezik meg, fölvilágosításul, magyarázatul majd mindig ott találjuk.

1863-ban megindultak a *Nyelvtudományi Közlemények*. Az eddig uralkodott irány, hogy a törököt, mongolt is belevonták a magyar nyelv egyes tüneményeinek magyarázatába, mind inkább kiszorult és az ugor nyelvek lassankint teljesen elfoglalták az őket megillető helyet. Ebben a főérdem Budenzé, a ki kezdetben ugyan maga is azok közé tartozott, kik a magyart az ugor és török nyelvekkel egyiránt hasonlították, de később teljesen szakított ez irányynyal és számos értekezésében, szójegyzéseiben, összehasonlító szótárában, egyetemi előadásaiiban a magyar nyelv tüneményeit egyedül az ugor nyelvekkel összehasonlítva vizsgálta.

A 60-as évek vége felé a nyelvújítás túlzásai is mind inkább érezhetőkké lettek, mindenki följosztva érezte magát, hogy a nyelvvel kénye-kedve szerint bánhat és a tudományos és szépirodalmi nyelvben a germanismusok és a nyakatekert szók egész serege rajzott. Az akadémia 1871-ben tehát elhatározta, hogy a nyelvújítás ferdeségeinek kiirtására, a nyelvromlás megakadályozására, de egyzersmind a nyelvészet eredményeinek népszerűsítésére egy folyóiratot ad ki és 1872-ben Szarvas Gábor szerkesztése alatt megindult a *Magyar Nyelvőr*. A részleges kutatás eddig majdnem egészen paragon hevert, az egyes tények nem voltak beható vizsgálat alá vetve, a nyelv szabályait pedig többnyire az egyéni önkény határozta meg, melyeket a tények nagybárá meghazudtolnak. A Magyar Nyelvőrnek egyik fő érdeme, hogy ezt az egyéni szeszélyt valamely nyelvtény

vizsgálatánál száműzte és elvül tűzte ki, hogy a nyelvben mutatkozó minden tüneménynyel, régivel is, újjal is, számolni kell, mielőtt valamely igazságot kimondunk. A példákból vonjuk le a szabályokat, ne a szabályokra keressük a példát.

A Nyelvőr VI. évfolyamában, midőn a történeti, de különösen az összehasonlító magyar nyelvészet már annyi szép eredményt mutatott föl, adta ki dr. Simonyi Zsigmond, e folyóiratnak egyik főmunkatársa, magyar nyelvtanát mondattani alapon. Az iskolának volt ugyan szánya, de belőle egyelőre a nagy közönség is átérthette, összefoglalhatta mind azokat az elveket, melyek az újabb nyelvészeti irányt mozgatták. Ez első részt, mely csak az egyszerű mondatról és a szóképzésről szól, követte 1878-ban a határozókat részletesen és az összetett mondatot tárgyaló második rész. E két részben nyújtott nyelvtani anyagot rendszerte foglalva, nagyon kibővítve, némely helyt megigazítva tárja elénk a jelen könyv, melyet ezuttal bírálni, illetőleg ismertetni szándékozom.

Talán nagyinak szabtam a bevezetést, míg végre tulajdonképi tárgyamra áttértem. De Simonyi nyelvtanának jelentőségét és fontosságát valóban csak úgy lehet kiemelni, ha előbb kiemeltük, milyen volt az eddigi nyelvészeti irány és milyen nyelvtanokat termelt. A jó nyelvtani kézikönyveken látszik meg legjobban, mennyit haladt maga a nyelvtudomány. Riedl nyelvtana annyiban haladta meg a *Magyar nyelv rendszerét*, Simonyié a Riedlét, a mennyiben a hatvanas évek nyelvészete fölülmulta a negyvenes évekből és az 1879-dik évi az 1864-dikét. A *Magyar nyelv rendszerét* Simonyi nyelvtanával összemérni nem lehet, csak úgy nem, mint az akkori nyelvtudományt nem a maival; Riedlét azonban már igen. Riedl korában a magyar nyelvtudomány alapjai már le voltak rakva, és ha azóta óriásit haladt is, ez a haladás még sem akkora, hogy párhuzam vonását meg ne engedné. Simonyi nyelvtana egyes fejezeteinek tárgyalásánál tehát arra is fogok törekedni, hogy az ő és Riedl fölfogása és tárgyalása közti különbséget föltüntessem. Csak így láthatjuk világosan, mennyiben mulja fölül Simonyi nyelvtana az eddig legjobbnak tartott magyar grammatikát, a Riedlét.

HALÁSZ IGNÁ CZ.

Kisfaludy Károly és Irénéje. Tanulmány, írta Peterdi (Prém) József. Budapest. Aigner Lajos bizománya. 1880.

Irodalmunkban oly kevés az irodalomtörténeti monographia, hogy e füzetet már tárgyánál fogva is örömmel üdvözljük. Prém ép oly behatóan, mint szakavatott módon tárgyalja Kisfaludy Károly

eddig inkább csak magasztalt, mint alaposan méltányolt *Irenéjét*. Műve két félre oszlik : az elsőben a magyar színház állapotát a század elején adja elő és egyszersmind Kisfaludy K. első tragédiáit jellemzi, rövid, de többnyire talpraesett megjegyzésekkel ; a másodikban Bólyainak *Mohamedjét* fejtegeti és megvizsgálja, mit vett belőle át és hogyan változtatott Kisfaludy a mesén és az indító okon. Legsikerültebb annak a kimutatása, milyen művészi módon dolgozta át Kisfaludy a Bólyai tragédiájában talált anyagot.

Kisfaludy *Irenéje* egy hosszabb irodalmi vándorlás eredménye ; Prém voltaképp egészen Shakespeare Óthellójára vihetné volna vissza. Kisfaludy t. i. Bólyai Mohamedjének hatása alatt írta *Irenéjét* ; Bólyai pedig Voltaire *Zaire-jét* utánozta, ki ismét Shakespeare nyomában járt.

Ennél fontosabb mulasztás az, hogy Prém nem ad felvilágosítást, honnét vette Bólyai (és így közvetve) Kisfaludy is tragédiájának tárgyát. Ugy látszik, hogy Bólyai inventiójának tartja. II. Mohamed szerelmi viszonya *Irenével* és ennek megöletése azonban az ozmán birodalom történetében is megtalálható ; Hammer Purgstall, ki *Irene* történetét Spandugino olasz chronista alapján említi, történelmi adomának nevezi.¹⁾ Nem merem eldönteni, vajjon valami történelmi műből ismerte-e Bólyai ezen «történelmi adomát» vagy Mikes Kelemen leveleiben olvasta-e, mint ezt e folyóirat februáriusi számában Szilasi M. állította.

Prém különben tulbecsüli Bolyait, midőn *Mohamedjét* Voltaire *Zaire-je* fölé emeli : »Zaire hasonlíthatatlanul gyöngébb mű Bólyai Mahomedjénél». (100. l.) Voltaire tragédiájában ugyan sok a hideg retorika, de jellemzése és egyes költői szépségeinél fogva mégis a francia irodalom egyik remeke. Igen talpraesett Prém könyvében *Irene* és *Mohamed* jellemzésének fejtegetése Kisfaludy nyomán (61—83. l.), csak hogy nem emeli ki, hogy szerelmi viszonyuk épséggel nem vall a keleti fajjellemre és erkölcsökre, hanem a színpad conventionalis Törökországában játszik, ahol Mohamed, ezen bujálkodó, vérben fürdő fenevad, úgy beszél, mint egy múltszázadbéli német ifju Werther korából.

Különös az, hogy Prém még oly drámákról is mond ítéletet, melyeket nem igen olvashatott, mint pl. Katona elveszett Hedervári Czeccziliájáról. Mindemellett azonban Prém egy alapos és szakavatott monographiával gazdagította irodalomtörténetírásunkat.

RIEDL FRIGYES.

¹⁾ Jos. v. Hammer. Gesch. des osmanischen Reiches I. 573.

Pázmándy Horvát Endre, élet- és jellemrajza. Születésének százados évfordulati ünnepélyének alkalmára írta Méry Etel. (A pannon-halmi szt. benedekrend győri főgymnasiumának értesítőjében. Győr, 1879).

A mult év junius havának 22-én Nogáll Károly győri székes-egyházi kanonok Horvát Endre születése századik évfordulóján, — Pázmádon sírkeresztet emelve, a lelkészi lakot pedig emlékkövel jelev, — megünnepelte Győrött a költő emlékét. Ez ünnepély alkalmára írta Méry Etel ur, a benecések győri főgymnasiumának tanára e tanulmányát Horvát Endréről, mely mind tárgyánál, mind a felkarolt anyag terjedelménél fogva méltó rá, hogy legalább átalánosságban foglalkozunk vele.

Nehéz dolog e tanulmányt érdemlegesen méltatunk, mert több az érdeme, semhogy alkalmi voltát vethetnők döntőleg mérlegbe, és sokkal nagyobbak fogyatkozásai, semmint az «élet és jellemrajz» követelőbb szempontjából ítélhetnénk fölötte. Benne (mint az eféle művekben rendesen) több a kegyelet, mint az objectivitás, de viszont terjedelmesebb az apparatus, mintsem alkalmi beszéd révén mellőzhetnők. Valóban sok érdekes adatot találunk, mely figyelmünket a mű felé vonzza s ítéletünk mértékét emeli, de viszont a szerző alkalmi, mondhatnók conventionális kegyelele minden szigorubb követelésünket megbénítja, mert mindabban, mit szerző H. E.-ről mond, csak az ünnepelt fényoldalait látjuk; hibáit, tévedéseit a figyelmes olvasó — szerző tudtán kívül — csak a hosszú idézetekből és az egyes művek parafrázisából pillanthatja ki, melyeket ő dicsérő kommentárral kísér. Ép ezért az összkép, melyet a szerző H. E.-ről nyújt, egyoldaluvá lesz. Ebből következik, hogy dicséreteit csak cum grano salis fogadhatjuk el. Szerző. — bár terjedelmes (170 lapnyi) és sok forrást részletesen feldolgozó művet írt, — ünnepeltjét oly ovatiókban részesíti, melyeket a tárgylagos, nyugodt essay hangja kizár. De nekünk, kik az ünnepély hatásától már időben is távol állunk, csak magát a művet kell tekintenünk s érdemeit ki fogjuk emelni, bár az «élet és jellemrajz» színvonalának jóval alatta áll s meg fogjuk róni hibáit, noha szerzőt alkalmi körülmények korlátozták.

A mű gondos kutatás eredményét tünteti fel; szerző áttanulmányozta a H. E.-re vonatkozó irodalmat, több új adatot köszönhetünk neki, kéziratokat hozott napfényre, melyek nem voltak eddig ismertetve (pl. Cevarek Ferencz iványi plébános íróasztalában talált levele Döbrentekinek; kéziratok a benecések könyvtárából sat.) — s így csinos anyagot gyűjtött egybe, s ha e mellett főlemlitjük azt is,

hogy párszor sikeresen csáfolja Toldyt s hogy a pannonhalmi látogatásra vonatkozó adatait elég szerencsésen s szemléltetőleg állítja egybe (bár ezt is a nélkül, hogy maga beleavatkoznék: csak forrásait beszélteti), — beszámoltunk e mű érdemeivel. De viszont élénken érezzük egy egységes szerkezet és kidolgozás hiányát; a költőt szerző kegyeletének s nem az ő korának világításában látjuk; műveinek tartalmát elmondja, de nem ítél felettök, hosszú lére eresztett idézeteket közöl, de elmulasztja a jellemzőt kiemelni; beszél a költőről és kortársairól, de nem magyarázza meg sem a költőt, sem korát. Az egymásra hányt adatból az olvasónak magának nagy fáradsággal kell az összképet megalakítani, s szerző maga e működéshez semmivel se járul hozzá. Továbbá nagyobb lelkesedéssel fogott művéhez mint ízléssel. Az egyes költemények «fejtegetése» nagyjából trivialis. Eljárása általában következő. Elmondja a költő életrajzát; ennek chronologiai rendjébe beilleszti a költő műveit, elmondja ezek keletkezését is néha, de mindenkor — tartalmát, melyet hosszas citatumokkal kever, közbe-közbe kenetes elmélkedéseket sző előadásába, melyek sokszor naivok (ezekről alább bővebben), adatait pontosan beszolgáltatja, míg végre elér a költő haláláig, a hol a mű is egy lelkes idézetben kiadja a lelkét.

A szerző oly buzgósággal gyűjtötte egybe az anyagot, hogy e mellett tulajdonképi feladatáról, az anyag feldolgozásáról megfeledkezett. Az egész mű oly hatással van ránk, mintha a szerző jegyzeteit nyujtáná az olvasónak feldolgozás végett. Folytonos idézeteiben elvész az ember; az egész mű egy óriás idézet, melyben a szerző csak egy-egy reflexio, egy-egy lelkes frázis, egy-egy dicsőítő mondat alakjában jelenik meg.

Idézeteire nézve így nyilatkozik: «Az emlék áll, álljon emléke emlékezetünkben is. E célból vettünk fel az élet- és jellemrajzba hosszabb idézeteket is, midőn műveinek tartalmát bemutattuk.» A kiindulás nem helyes. Sokkal teljesebb képét kapjuk a költőnek s emléke nagyobb lesz emlékezetünkben, ha a szerző iparkodik a költő lelkét, fajlődését életéből és műveiből lesve el, a jellemző vonásokat elénk tárni. Az idézett sorokat magunk is elolvashatjuk, a művek tartalmát magunk is megszerezhetjük még azzal az előnnyel, hogy az eredetiben a sorok közt nélkülözzük a szerző reflexióit. Az idézetnek csak ott van helye, a hol az egy jellemző vonás eklatans kifejezője, melyet más szóval nem lehetne oly erőteljesen vagy világosan feltüntetni. Továbbá készséggel elismeri, hogy a költőből vett idézeteket (mert vannak másnemű s gyakran erőszakolt idézetei is nagy számmal) csak ott használja, a hol a költő műveinek tartalmát adja, minek folytán

felold a kötelezettség alól, hogy hosszasan bizonyítsuk, hogy nála az idézet sokszor nem egyéb, mint a parafrázis egy más formája, melyet közben-közben a tartalom elmondásakor változatosság kedvéért használ.

Nyelve általában pathetikus, körmondatos és sokszor nem felel meg a helyzetnek. Az életrajzíró folyton szónokol, nagy ünnepi közönség elé képzeleli magát, a figurákat bőven ontja, s kifejezései gyakran frázisokká dagadnak. Horvátnak a felkelő nemzethez írt »riadó«-ja annyira fellelkesíti, hogy azt mondja róla: »*lángba borította* ez a felkelő nemességet, *lángba borította* nemes barátját, Fabchichot is, a ki később Győr ostroma alatt *lángbaborított* becses könyvtára megmentésének áldozata lett«. Ugyanazon kifejezés tulajdonképi és átvitt értelmében egyszerre használva, komikus hatása. Mintegy önkénytelen kérli az ember, vajon a könyvtárat is nem a »fölkelő nemzet« riadója gyújtotta-e fel a nemességgel és Fabchichal együtt? — Ilyen módon »*Zircz emlékezetéről*« elmondja, hogy azt Takács József kiadta: »mint téti szüleményt... mint oly költeményt, melynek nyelve tiszta, gazdag, hajlékony, festései értelem mellett képzelem- és érzelemhatók, versei gördülékenyek (kevés ok a kiadásra) s főleg azon felszárnyaló hazafias *iránynál* fogva, mely mindvégig *megtartja hatványozott lengületét*«. — E frázisokból különben alább kénytelen leszek még egy párral szolgálni az olvasónak.

A szerző művét 5 részre osztja: az I. rész, élet- és jellemrajz címmel, az 1778—1798-ig történt dolgokat tárgyalja, a II. rész cím nélkül H. E. növendék pap- és káplán-korát írja le; a III. rész címe: Horvát Endre mint téti plébános; a IV. rész pázmándi működését írja le az »Árpád«-ig; az V. rész címe: H. E. esperes-plébános, az »Árpád« koszorús költője, a magy. akadémia tevékeny tagja, s tart a költő haláláig.

Az első rész tárgyalja H. E. győri iskoláztatását és Fabchich József hatását az ifjura, a ki szerző szerint »szokattan nevelési és tanítási módszerével is kiváló hatású volt az ifju H. E. életirányára«. Annyira lelkesedik szerző H. E.-vel együtt Fabchich pedans katonás modora iránt, hogy az ő hatásának hajlandó betudni az »Árpád« keletkezését is (II. l.), a minek okát pedig inkább a korban és viszonyokban, mint Fabchichban kell keresnünk, de mellőzi azt, hogy Fabchich nyers, bár férfias bánásmódjának, mely a költőre az ifjukori benyomások élénkségével hatott, inkább lehetne tulajdonítanunk H. E. nyers modorát, mely későbbi magaviseletében s polemiáiban feltűnik. Győrből Komáromba s onnét Pozsonyba követi szerző a költőt, híven kimutatva, hol mit csináltak belőle; így Doszlern Ödön

jó szónokot, Szentmiklósy hivatott költőt a pozsonyi akadémia numerozus szónokot és az akadémia bölcsészét.

A második részben elhagyja a czisterczita rendet, melybe pozsonyi tanfolyama után lépett s növendékpapságát, győri káplán-ságát és első műveit tárgyalja. Megjegyi, hogy H. E. «művei *inkább belbecsessel, mint nagy számmal* szerepelnek irodalmunkban», mit nem egészen lehet aláírunk. Az 1805—6-ki győri járványról megemlékezve s kiemelve itt H. E. buzgóságát, e II. részt egy kenetes, de egészen fölösleges elmélkedéssel rekeszti be, melyben összehasonlítja az orvos és pap hivatását. Izelitőül ebből ennyit, hogy egyszersmind előadásának hangját is jellemezzük: «Lélekemelő az orvos önfeláldozása, mert a társadalomnak ép, egészséges embert ad vissza; de lélekemelő a papé is, mert az éptestű embert élelőküvé *ihleti* s ha már az orvos sem segíthet a *beteget*, ha ennek teste porrá, hamuvá *leendő*, *boldogságban repeső lelkét* angyalszárnyakon buzgólkodik a pap magasra, fel a Mindenható trónjág emelni».

A harmadik rész H. E. Téten írt műveivel foglalkozik. Elmondja mindenkinek tartalmát, hosszas idézetekkel tarkítva s például a «Zircz emlékezetének» tárgyalása közben egy hosszadalmas citatum végén így kiált fel: «ime csak egy helyütt *mennyi tanelem*, melyet a *hósköltői nyelven elbeszélt cselekvények* hordoznak!» — ebből megfejtethető, hogy ha szerzőnk a tanelemért lelkesül, akkor «Zircz emlékezete» előtté igen jeles műnek tűnik fel. Megemlékszik a nyelvújításról is, sőt a finn-kérdést is megérinti, *A magyar nemzet nem finn származású* értekezés tárgyalásakor, de, mint rendesen, ezen is könnyen átsiklik s csak sejtenünk engedi, hogy e tárgyban ő is H. E.-vel tart, mert elfogadja e naiv nyilatkozatot: «ily általános nyilatkozat után (t. i. idioma hungarorum et lapponum idem esse) fel kellene tennünk, hogy a *finn magyarul, a magyar finnül* ért. Pedig ez nem úgy van». — Fölösleges ez állításra bővebben kiterjeszkednünk, melynek elítélésén a nyelvtudomány már rég túlesett, s azért szintén commentár nélkül irom ide szerző következő megjegyzését: «*jól jegyzi meg* erre H. E. (t. i. hogy yksi=egy) a következő feladással: tégy az *y* helyébe *e*-t, vedd ki az *x*-et, tégy helyette *y*-t, az *i* helyett *y*-t s kész az egy». — H. E.-nek ezt a naivságot nem vehetjük annyira rossz néven, mint a szerzőnek, a ki végül ez értekezést „*alapos tanulmányozás* eredményének“ nevezi.

Következnek H. E. egyházi és alkalmi művei, melyeknek ropant teret szentel (annyit, mint az «Árpád»-nak). Szerző magasztalja a költő alkalmi költeményeit, melyek leginkább egyházi főlebbvalóinak beiktatására, vagy tovaköltöztére sat. vonatkoznak. Ezeket kö-

veti az egyes elbeszélések és heroidák parafrázisa Gritti, Enyingi Török Bálint levele, Borbély Heléna levele, a sziszeki győzelem sat. — minden jellemzés nélkül, néhol egy-egy frázis elejtve, mely rendszeren nem sikerül, pl. »a sziszeki győzelem« tartalmának elmondása után: »mit mondjunk *szerkezetéről*? Kiemeljük a *küzdelem változtatóságát*, a hősöknek lélektanilag következetes jellemzését. Talán hogy sok *lemme* a beszéd, kevés a tett? A *beszéd is sok*, a *tett még több*, még dicsőbb, mindkettő eredménye a győzelem s a *végére tett gyönyörű tanulság*».

A negyedik rész Pázmándra kíséri H. E.-t egy elmélkedés közepette az érdem koszoruzásáról. Tárgyalja a »boldog ember« elégiáját s igyekszik belőle kimutatni, hogy H. E.-t nem becsvágának ki nem elégitése, hanem betegsége teszi ingerültté. Védi a költő egyházi hatóságát Toldy szemrehányása ellen, hogy H. E.-t nem jutalmazták meg. De nem lehet tagadni, hogy Toldy kifogása jogos, mert az esperesség, melyet 1835-ben nyert, nem neki megfelelő jutalom volt. Okát e ténynek egyébben, tán nyers modorában kellene keresnünk, — a szerző kimélete elhallgatja e körülményt, bár ő, úgylát-szik, maga is szeretné, ha H. E. nagyobb jutalomban részesül: »ily férfiúnak, ha nem író is, ha nem koszorus író is, jól esnék a nyugalom, a kitüntetés».

Következik H. E. novelláinak tárgyalása. Itt is csak tartalom-elmondást kapunk s egy pár lelkes frázist. Költői elbeszéléseinek fejtegetésekor azt vártuk, hogy legalább az előadást jellemezze, tán azt, hogy pl. H. E. sok népies kifejezést lesett el a néppel való közvetlen érintkezésekor s innét nyelve sokszor erőteljes, hatalmas, de hangja e kor epikusainak szokott szónoki hangja, — melyet akkor eposzinak tartottak; — szófordulatai szokottak, hogy kevés szerkezeti ügyesség, a belső forma, a művészi elrendezés csekély érzeke azon vonások, a melyek e műveit általában jellemzik. Viszont e novellákra megjegyezhetné volna, hogy H. E.-nek csekély a világ-és emberismerete s azért viselik magokat hősei (Durandi, Benyovszky, Sóstavi) oly naivul, s azért oldja meg a költő sokszor oly csudálatosan a bonyodalmat, hogy abban hőseinek semmi része sincs (pl. Duranti feldőlése s ebből származó halála). E helyett a szerző e féle megjegyzésekkel üti el a dolgot pl. a *négyes áldozatban*, melyben az emberek rakásra halnak: »Szülők, ott lehet a terjedelmes vagyon, ott a kétezer Mátyás-arany: többet ér ezeknél gyermekeitek megelégedése, boldogsága». Vagy pl. a *hálálatlanról* ezt mondja: »a bonyodalom szálaít *elég tapintattal szövi* Horvát s ha e téren fejlettebb technikával rendelkezik, érdekfeszítő elbeszélést nyújt: de előadása

nem hat az élénkség ingerével, az irány és nyelv azon szabatosságával, mely Kisfaludy Aurorájában oly *nagy szabású méréket ölt*.

Következnek az „Árpád”-ra vonatkozó források, kéziratok egymásután. Ezek közétételét a mű érdemei közt már megemlítettük.

Az ötödik részt az „Árpád”-dal kezdi. Azt mondja szerző, hogy Horvát István buzdította a magyar költőket a honfoglalás megénekelésére s hogy «H. E. fogta föl *legnagyobb eredménygel* az ázsiai magyar buzdítását.» Ez állítás nem minden tekintetben üti meg a mértéket, de ha ez a terjedelemre, a mennyiségre vonatkozik, úgy szerzőnknek igaza van. A mi már most az epos tartalmának elmondásába szűrt «fejtegetéseket» illeti, ezekből szerzőnek az a dicséretreméltó törekvése tűnik ki, hogy az „Árpád”-ot erővel hibátlan, tökéletes művé mossa ki. Az epos főhibáján, mit Toldy is kiemelt, hogy az nem fejlődik, hanem nyulik, szerző könnyű szerrel átsiklik s dicsérve emeli ki a honfoglalás indító okát: «megboszulni az alávaló orgyilkosságot (Eteléét), visszavívni az elődökről maradt jogos földet». Okoskodása Toldy felfogásával szemben érdekes: «Mi azt véljük, ugymond a szerző, hogy az *egész kiköltözés cselekvénye közt is lehet szerves egység* s ezt akará létesíteni Horvát; egészen más kérdés az: vajjon sikerült-e?» A szerző elfelejti, hogy itt ép az a lényeges, hogy sikerült-e neki a szerves egység megalkotása. «Annuit látunk, hogy történeti periodusok chinai fallal egymástól *elválasztra nincsenek*; hogy *szépen folynak azok egymásból*, mint okozat az okból; s ha történelem lenne is költői öltöztetésben, mely nem fejlődik, hanem nyulik: hőskölteménynyé lesz bizonyára azon magasztos felfogás által, hogy a magyarok Istene maga buzdítja Erköles szavaiban a magyarokat vérbosszura, hazájok visszaszerzésére» Csupa zavar e mondat. Először ha a történeti korszakok szépen is folynak egymásból, abból még nem következik, hogy az epos egymásután felölelje őket (a Shah-Nahme nem szolgálhat példányúl, ellenben tudjuk, hogy az Ilias a trójai háboru tizedik évének utolsó hónapjaiban történik), de az sem következik, hogy a H. E. eposában megjelenék «egy főcselekvény». Másodszor, ha a honfoglalás motívuma bármily találó lenne is, ez maga pusztán nem emelné eposszá H. E. művét.

Az «Árpád» tartalmának elmondását követi Kazinczy pannonalmi útjának leírása, melyről már megemlékeztünk. — Ezt követi H. E. védelme Toldy ellenében a Kazinczyval való vitában, a mely sikerült. Különben Toldy, a ki föltétlen tisztelője a «szent öregnek», sokszor részrehajló azok megítélésében, kik Kazinczyval meghasonlottak. Ma már Kazinczy föltétlen imádása megszűnt, sőt csaknem ellenkező áramlat állott be. Döbrenteit is védi a szerző Toldy ellené-

ben s helyesen. Toldy Döbrentei felett is szigoruan ítél s minden-
esetre szerző jól tette volna, ha e pontját művének jobban iparkodik
megvilágítani s Döbrenteit igazolja Kazinczy ellenében.

Így érkezik el lassan a szerző H. E. haláláig, melylyel befejezi
értekezését.

Művéről így nyilatkozik szerző: »A mint H. E. születése szá-
zadik évfordulója ünnepélyének eszméje föl villant: elhatározók mi
is magunkat ezen élet-jellemrajz írására. Azon *tavasz szülötte* ez is,
mely ünnepelt írónknak *sázaradi évére nyílt*». Kissé idomtalanul jött
e szülött a világra s bár a szerencsés megszületés föltételei (a szor-
galmasan összegyűjtött anyag) nem hiányzottak, szerző elmulasztotta
neki megadni az alakját s életrealóságát.

MORAVCSIK GÉZA.

Két magyar renaissance-költő. *Gr. Zrínyi Miklós lyraja*, Schlatterer
Alfredtól, a kassai gymnasium értesítőjében, 1878—9. — *Gyöngyösi
István élete és irodalmi működése*, Gretes Józseftől, a nagybeaconsfieldi
gymnasium értesítőjében, 1878—9.

Renaissance! Mennyi fényes emléket idéz fel e szó egy oly kis
nemzet fiainál is, mint mi vagyunk! S kinek ne jutna eszébe a
Zrínyi névénél «végső dala dala nemünknek», a *felújult középkor vár-
urainak* leg hatalmasabb alakja, ki a török kiűzése által — mely célra
rendes nemzeti hadsereget sürget — akarja biztosítani hazánk egysé-
gét s aztán a némettel szemben majd alkotmányunkat; — Zrínyi, az
európai hírví hadvezér, a ki dicső győzelmei közt kénytelen belátni
tévedését, politikai pártállása tekintetében, s a kit egy oktalan vadkan
ment meg tragikus életének további átkinlódásától!

Kinek ne jutna eszébe a Gyöngyösi névénél a loyális komor-
nyik, ki urát híven követi politikai meggyőződésében és e meggyőző-
désének átalakulásában, — a kiben idővel egy új korszakot jelölő typus,
a táblabíró alakja tűnik fel a látóhatáron, e tevékeny, lelkiismeretes,
conservatív és csak bajusz alól mormogó typus; — e prózai, otthon-
sült jámborság, melynek epéjét végre is felkavarja az idő!

Íme minő különböző két alak: dalia és táblabíró, — és íme
mily egyforma sors mindkettőnél: a tévedés tragicuma és Pálfordu-
lási bosszankodás. És hozzá mind a kettőnél idealisabb foglalkozás,
költészet a harcok e napjaiban.

Amaz a tudomány és művészet újjászületési bölcsőjénél fordul
meg, európai műveltségre tesz szert; nagy szívet, lovagias modorát
külföldi képzettséggel párosítja. Az antik irodalom szellemébe hatol
bele: romlott korában rokonának sejtí meg Tacitust. Nagy eszméit ő is

kortársai végett írja le, s mint Tasso keresztes hadjáratra, úgy ő is a török kiűzésére tüzelni akarva, alkot egy virgiliusi hőskölteményt. A classicismus szellemében fogan meg műve s a magyar classicismusnak első remek művét nyerjük benne. Időközben a kor barokk stíljének hódol: idylleket is irogat kevés üres órájában.

Emez úrnőjének, kihez őt gyöngédebb viszony köti, házassági kalandját énekli meg, németpárti szellemben; demikor a nyilvános életbe kilép s pártfogójának csalódását ő is érezni kénytelen, visszapótolja előbbi tévedését, a török párthoz tér át s annak idejében majd az első lázadás fejedelmi párját is megénekli. Hogy hogyan énekel, arra röviden felelhetünk. Zrínyit költőnek neveztük s ezt a szó szoros értelmében tehattük; Gyöngyösinél már csak verselésről szólhatunk. Aman nál a classicismus, a renaissance *szelleme*, itt ennek csak *külseje* az, mit találunk. A barokk stílus, durva allegoriák, tudákos mythologiai cziczoma, szétfolyó elbeszélés, ovidiusi meséknek terpedt belevonása, folytonos leírás, de a legképzeltetőbb alakításbeli bárgyúság: ez Gyöngyösi költészete. A renaissance virgiliusi epos-chablonának burleszk parodiája: ez az ő költészete. De ne is keressünk Gyöngyösinél *költői* érdemeket: ő több ízben értésünkre adja, mily kevésbé vágyódik ilyesmire; maga itéli meg legjobban magát, midőn azt mondja, hogy történeti hűség főcélja, s hogy csak kellemes ráadásul szövi be leírásait stb. Ha azonban Tinódiig törpíti le Zrínyinek remek alkotását, technikája messze föléje emelkedik nagy előzőjének. A kinek összehasonlításokban telik kedve, mint Zrínyit magyar Tassónak, úgy Gyöngyösit magyar Ronsardnak nevezhetné. Mint Zrínyi az epos-chablont Tassó mintájára latin példánykép után alkotja meg, úgy alkotja meg nálunk Gyöngyösi latin mintára Ronsard után technikánkat: a latin prosodiai figurákat kísérti meg magyarul, nem egyszer a nyelv természete ellen öntudatosan vétve, latin szórendet alkalmazva a ritkábban alkalmazott népies fordulatok mellett, — és mindezt kitűnő rhythmusu alexandrenekben.

E két tipikus alakot akarják a fentt idézett két programmértékezés szerzői feltüntetni, de ezen iparkodásuk közt ugyanegy hibába esnek. Egyik szerzőnek sem jut eszébe, absolut, dogmatikus aesthetikai álláspontját történelmivel cserélni fel. Műveltségtörténelmi eszmékkal egyikük sem rendelkezik s így relativ becslést ne keressünk náluk. Schlatterer, ki nem rég Zrínyinek eposát adta ki az ifjúság számára «földolgozva», most a költő lyrai műveit veszi bonczkés alá, a szó szoros értelmében. Értekezése afféle széptani fejtegetés, saját kifejezése szerint: «tartalmi fejtegetés» — azt fejtegeti, mennyit ér Zrínyi lyrája általános szempontból, s e célból, mint maga mondja,

ama költeményeknek «szintelen kivonatát» adja. Elismeréssel kell lennünk szerző szorgalma iránt : tárgyat átbúvárolta s egy két figyelemre méltó megjegyzést tesz. Így pl. az *Arianna sirását* időrendben a *Tytirus* és *Viola* után helyezi. Emez utóbbi 10-ik versszakának érdekes párját mutatja fel Faludy egyik idylljében (*a kesergő pásztorok*) s ebből Zrínyinek olvastatására következtet, a mi egy Faludynál, kinek a rend könyvtárai állottak rendelkezésére, igen elfogadható nézet. De vajjon nem használt fel mind Zrínyi, mind Faludi egy s ugyanazon gyermek-verset? Ime a kérdéses két hely:

Zrínyi :	Faludy :
Dér virágnak,	Métely juhnak,
Kű búzának,	Dér virágnak,
Horog halnak,	Horog halnak,
Lép madárnak,	Tőr madárnak,
Háló vadnak,	Darázs méhnek,
Métely juhnak stb.	Aszály rétnek.

Hogy Zrínyi a népköltészetből nem átallott kölesönözni, epósának lyraibb helyei is bizonyítják. Részemről ez alkalommal is kimerem mondani abbeli nézetem, hogy ő nem keveset tanulta a kor szerelmi költészetének, a virágénekeknek hangját is.

Schlatterer cikke oly gondosan, oly ügyesen van írva, hogy valóban sajnálnunk lehet téves irányát, mely főleg aestheticaí ítéleteiben nyilvánul. Miért nem szereznek írónk maguknak kellő tájékozást analog esetekre a külföldi irodalomban? Akkor műveltségtörténelmi eszmékkel foglalkozhatnának holmi «tárgy és tartalom jelzés» helyett. Hátránya a cikkeknek az a folytonos philosopháló áradozás is, jobbra balra idézgetés és semmit mondó hasonlítgatás. Petőfi, Vörösmarty, Hymfi és a többi helyett elő vehette volna szerző Tassót, Guarinit, s ha már Imre Sándort elolvasta, elolvashatta volna Salamon F. specialis tanulmányát is : tárgyára érdekes eszméket talált volna benne.

Gretcs értekezése is olyan se hideg se meleg munka. Ő is csak azért ír Gyöngyösiről, mert a Dugonics kiadása kezei közé került. Ép úgy hiányzik nála is a műveltségtörténelmi háttér, mint Schlatterer-nél, bár ő már igyekszik a szerző és művei közt némi viszonyt mutatni ki s a kor politikai háttéréhez adatokat hord fel. Kár, hogy körvonalozásukat nem kísérti meg. Gretcs nem csak azt nem ismeri, mit költőjéről írtak (Arany gyönyörű, bár egyben másban ma már túlhaladott tanulmánya, Thaly levélközleményei), de költőjének műveit se ismeri mind. Thököly-eposáról mélyen hallgat. De legalább a mit ismer, azt átolvasta, ha ujat nem mond is róluk. Itt-ott egy-egy naiv, kenetes

megjegyzés,¹⁾ kezdetleges aesthetikai felfogás többször ki-kí üti a fejét. Legkülönösebb azonban a cikknek befejező része. Szerző Gyöngyösi hatását akarja kifejezni s a helyett, hogy politikai és aesthetikai magyarázathoz fordulna, a helyett hogy Gyöngyösit a törökpárt és a magyar classicismus költőjeként tüntetné fel — a minőnek a mult század őt tekintette — egy nagy kitérésbe ereszkedik s beszél Berzsenyiről, Vörösmartyról sat. sat. És pedig (ámbar nem vallja be) mind Gyulai nyomán: megjegyzendő, nem a Vörösmarty életrajzának, de az egyetemi előadásoknak lithographirozott ívei után. Hogy Gyulai tanai, elvei úgy terjednek, annak kimondhatatlanul örvendünk; más kérdés azonban, mennyiben fér meg a tisztességtudással, *nem kiadásra szánt* egyetemi előadásokat többé kevésbé *kinyomatni*. Az illetőknél impulsusul és nem végkisegítőül kellene amaz előadásoknak szolgálniak. De akár így, akár úgy gondolkozunk, annyit csak megkíván az irodalmi tisztesség, hogy idegen portékát magunké helyett ne árulgassunk, mikor úgy is ráismernek.

Még csak egy szót.

Vidéki tanáraink, illetőleg az értesítők értekezői rendesen azzal mentekeznek a bírálat kifogásaival szemben: nem szakembereknek írunk, hanem az ifjúságnak. De — nem tekintve e mentegetődzés alaposságát — vajjon nem az következik-e ebből, hogy annál lelkiismeretesebben kell eljárniok, minthogy oly közönségnek írnak, mely nem tudja, mint a szakember, czikküket megrostálni? Nem fontosabb és magasztosabb-e az író hivatása, ha még a tanárával párosul?

HARASZTI GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hesiodi carmina Recensuit et commentariis instruxit *Carolus Goettlingius*. Editio tertia quam curavit *Joannes Flach*. Lipsiae. In aedibus B. G. Teubneri. 1878. Ára 6 m. 60.

A Hesiodos neve alatt járó reánk maradt összes műveket a töredékekkel együtt tartalmazó ezen kiadás valamennyi Hesiodoskiadás között a legteljesebbnek mondható, úgy a jól megválasztott critikai apparatus értékes volta, mint a Hesiodosi exegetikus irodalom kimerítő felhasználása miatt. — A mi

¹⁾ *A porkoláb tragicomicus situatioja — úgy mond szerző — a *jobb erzes sérelmével történik*.* A ki ismeri az inába szaladt bátorságu porkoláb jelenetét, az nem foghat e megjegyzésen nem mosolyogni.

a második Goettling-féle kiadás (1843) óta megjelent úgy a Hesiodoskiadásokban mint egyes nem ritkán csak nehezen hozzáférhető monographiákban, Flach lelkiismeretes szorgalommal mind felhasználta nem csak a szöveghez való jegyzetekben, hanem a Hesiodos életéről, műveiről, költeményeinek kéziratairól szóló és az egész Hesiodosi irodalom pontos összeállításával foglalkozó szakaszokban is. — A szöveget természetesen Flach a legjobb kéziratok alapján adja. Az Opera et Dies legjobb kéziratát a Laurentianus XXXI. 39-et (saec. XII.) még egyszer a legnagyobb pontossággal összehasonlította, és az azután való legjobb két kéziratot a Parisinus 2771-et és a Messaniust (most szintén Párisban) először hasonlította össze a megkívántató pontossággal.

Természetesen egyes kifogásokat Flach munkája ellen is lehet tenni.

Op. et Dies v. 29. ὀπιπτεύοντ'-ot vett fel Köchly a legjobb kéziratból, kétségkívül helyesen; Flach visszatér a rosszabb kéziratok ὀπιπτεύοντ'-jához és csak azt jegyzi meg, hogy a legjobb kézirat olvasása „fortasse melius”.

Op. et Dies v. 60-hoz azt jegyzi meg Köchly nyomán, hogy a scholiasta ad Pind. Nem. VI. l. ἐξέλεγε-t olvasott a Hesiodoskiadásainkban álló ἐξέλεγε helyett. Tény, hogy a Pindarscholionok kiadásában és a Vaticanus B-ben ἐξέλεγε áll, de a Mediceus D helyesen ἐξέλεγε-t ad.

Op. et Dies v. 61 ἀθανάτοισ δὲ θεοῖς-t vesz fel ἀθανάταις δὲ θεαῖς (vagy ἀθανάτης δὲ θεῆς) helyett Originesből, ki többi közt e helyet is idézi, és azt hiszi, hogy ἀθανάτοισ δὲ θεοῖς állott eredetileg a második kéz által történt javítás előtt a cod. Laurentianusban is. A Pindarscholionok kiadásában és a Vat. B-ben az idézett helyen ἀθανάτης δὲ θεῆς áll, de a Mediceus D-ben helyesen ἀθανάτης δὲ θεῆς, és minthogy a Pindarscholionok régibb tanuk mint Origenes, és a Hesiodosi kéziratok legnagyobb és legjobb részében szintén ἀθανάτης δὲ θεῆς áll, ezt (vagy legalább ἀθανάταις δὲ θεαῖς-t) kell felvenni a szövegbe.

p. LX. azt mondja Flach, Mützell és Ranke nyomán, hogy Tzetzesnek az Opera et Dieshez való commentárjai ránk maradtak, de hogy a Theogoniához és a Scutumhoz való scholionok tévesen lettek neki tulajdonítva. Ezen állításnak utóbbi része mennyiben igaz, nem vagyok most képes megítélni, de azt tudom, hogy Milanóban a cod. Ambros. C. 222 inf. (saec. XIII.)-ben többek közt láttam a következő úgy látszik kiadatlan dolgokat: ὅπαθ' αἰεὶ σὺν θεῷ τῆς ἀσπίδος ἐν σιντιγμῷ (nem tudom, nem ugyanaz-e mint a melyet Tycho Mommsen egy codex Casanatensisből közölt a Rheinisches Museum VI. kötetében p.

299—301, a mi szintén kikerülte Flach figyelmét) és aztán ἐξήγησις τοῦ τζέτζου τοῦ ἰωάννου, mely címre nagyon bő commentár következik.

Feltűnő az is, hogy mindeddig egy kiadónak sem jutott eszébe, hogy a Bibliotheca Ambrosiana őrzött Hesiodoscode-eket gondosabban összehasonlította volna. Még Köchly-Kinkel és Flach is beérték avval mit Lanzius az Opera et Dies 1808-iki kiadásában «sex Ambrosiani»-ből (így minden pontosabb megkülönböztetés nélkül) felhozott. A Theogoniát és a Scutumot tartalmazó Ambrosianusokról mindeddig semmit sem tudunk. — 1878. novemberében, mielőtt a híres Scholia Ambrosiana Vratislaviensia in Pindari Olympia-nak a cod. Ambr. C. 222. inf.-ban őrzött úgyszólván egyetlen kéziratának összehasonlításához, illetőleg lemásolásához fogtam, hogy magamat a codexnek nagyon nehezen olvasható írásához hozzászoktassam, összehasonlítottam belőle az Opera et Dies és a Scutumot a kisebb Köchly-féle kiadással. A codex az Opera et Dies-ben legközelebbi rokona a cod. Paris. 1310-nek (saec. XIV—XV) oly annyira hogy vagy a Parisinus az Ambrosianusból, vagy mindkettő közös példányból lett másolva. Csakis e két codexben áll pl. v. 284. λέίπεται (λέλειπται helyett), v. 326. ἀνέριος τῷ παῦρον δ' ἐπὶ (ἀνέρι τῷ παῦρον δέ τ' ἐπ' h.) s v. 373. μὴ δέ σε γυνή πυροστόλος νόον ἐξαπατάω (μὴ δέ γυνή σε νόον πυροστ. ἐξ. h.). — A Scutumból, minthogy az Ambrosianus ép oly régi mint e költemény legrégibb kézírata a Laurentianus XXXII. 16. (saec. XIII.). nem tartom fölöslegesnek a főbb eltéréseket közölni: v. 3. ἡλεκτροῦνος 7. χρυαίων 13. εἰς 18. δὲ πυρὶ καταφλέξαι κόμας 20. ὦς — δ' ἐπὶ μάρτυροι ἔσσαν. 23. ἰέμενοι. 29. φυνεύσαι. 44. ὦς ἄρ' ἀμφιτρύων 50. γέ om. 59. πατέρ' ὄν — ἄατον. 60. ὦς 65. ἱεμ. 72. ὦς — ἐκείνου. 73. κατ' ἐναντίον, 74. πλὴν γ' 82. ἡλεκτροῦνα, 84. et 116. ἄορμενα, 85. ἡ, 103. ἡθεῖς ἡ; τι om. 112. ἀλκίδωα 114. φίλτετρα, 115. et 119. ὦς, 121. πάντη 125. ὃν ῥ' ἱ ἔδωκε, 134. μώρμονοι, 135. ὄζριμον, 139. γεμῆν, 146. πλῆστο, 147. βλοσυροῖο προσωπον, 151. ὀύμεναι, 153. μελαίνῃ, 155. φόβος; δεσθῆι om. 158. τεθυνηῶτα, 159. θαφούνεον 160. βεβριθυῖα, 166. ὦς, 169. ἱεμ. (omisso ῥ'), 170. ἱεσαν-τώγε, 171. φοίσσον γέ, 172. ἱς, 175. τεθυνηῶτες, 178. ἐν δ' ἦν ὑμῖν τε μάχη λαπιθῶν αἰγυιῶν, 185. ἥσζελον, 186. ἀρακτον θυριών τε, 189. καὶ γέ σ. 191. ἔστασαν, 196. ἔστασαν ἰέμενοι, 198. ἐκέλλ, 202. κιθάριζεν λητοῦς καὶ ὁὸς νίδς, 203. θεῶν ἔδος ἀγνὸν ὀλυμπον, 209. ἱκελος, 213. τῶν δ' ὑπὸ, 221. ἀμφιμελάνθετον, 222. χαλκέον; νόημα ποτ' αὖτο, 224. κίβρισις, 231. ἱεμ. 232. βαιουσαίων, 235. αἰγμάσσον δ' (idem voluisse videtur scriba optimi codicis M, qui λίγμασσον habet αἰ supra λ scripto), 239. ὑπὸ, 244. ἱκελλαι, 245. γήρός τε μέμαρον, 246. ἔκτοσθεν,

248. αἱ δὲ, 250. δεινωπαὶ βλοσυραὶ τε θαφοναὶ τ' ἄπληταί τε, 251. ἔεντο, 254. φυγῆν, 255. ἄρ' ἔσαντο, 265. ἀνσταλέη, 267. μύ-
ξαι, 273. ἐϋσώτροον, 275. δ' ἀπαριθομένων, 276. ἐνὶ ὁμῶν, —
τεθγλήναι, 278. ἔεσαν αἰοδῶν, 279. σφιν, 288. ἔστειλάν τ'
ἀτάρ ἔην, 289. χορωνόεντα, 291. ἐλλεδανοῖσι, v. 299. deest, 300.
μὲν αἶγες, 301. ἔτραπον, 302. λαγῶ; 304. bis. ἰέμενοι, 309. ἀύ-
νευν, 312. τρέποντες, 316. ῥά τε, 317. παρὰ δ' ἰχθῦες κλονέοντο, 322.
ἱκελος, 325. ἀγχίμολος, 329. ὁόσεν, 330. δέ τοι, omisso τι, 338.
ἀς 341. θ' ἵπποισιν, 344. περιστενάχησε, — 345. προγένονθ' ἱκελοι,
347. ὑπεναντίοι 347. σφιν, 361. μάχην, 365. ὁρμῇ, 368. ὦς, 370.
ἄψ, 375. πόδ', sed ὁ in ras, 375. ἀποθρόσκουσιν ἐπ' ἀλλήλαις δέ,
379. ὦς, 380. ἰαολχός, 384. καὶ δ' 386. βήσασιν, 387. ερ. δε θ.
388. θηροενταῖς, 392. ἱκελος, 397. ὁπότε, 398. τελέθωσι, 399. σπεί-
ρωνιν, 400. διόνυσος, 404. γίνετ' 405. οἷδ' ὥστ' 411. ἀμφί deest
412. ὦς, 423. ὦς, 427. δεινόν pro ῥινόν, 434. ἄρεος ἔστη, 441.
τὼς ὁ μὲν ἰαχῇ, 450. ὦς, 451. μέγ' ἰάχων, — ἱκελα, 453. κακτά-
μεναι, ex κακτ., 454. τεθνεῖωτος, 456. ἐτρόπετ' 457. ἄρη, 458.
ἐφ' ἡρακλέα κρατερύφρονα, 468. ἐσχύλευσαν καὶ ἀπ' 472. κῆρυξ,
473. πόλμας, 474. ἰαολχόν.

Jelentéktelen orthographikáktól eltekintve ezek az Ambrosianusnak Köchly szövegétől való eltérései; legnagyobb részök természetesen csak ismétlései azon hibáknak, melyeket több más codexben is találunk, némelyöket Flach Köchly ellenmondása daczára más codexekből helyesen felvett már a szövegbe, mások nem rosszabbak, de nem is jobbak, mint valamennyi többi codex eltérő olvasatai; a Kinkel által felhasznált fiatal (XV-ik, XVI-ik századbéli) codexek több olvasata egész váratlan tekintélyre jön az által, hogy a legrégiebbek egyikében, a mi Ambrosianusunkban is előfordúl, de mindezen kívül van még több oly olvasata is, mely kétségkívül megérdemli, hogy a szövegben helyet foglaljon.

Igy gyakran találunk az Ambr.-ban ὦς-t («így»), hol Köchly ἄς-t ír és a többi kéziratból eltérést nem hoz fel; ὦς-t ír Flach helyesen — v. 59. ἄτον πολέμοιο a kéziratok és a kiadások, ἄατον πολέμοιο Ambr. kétségkívül helyesen, ἄφατον-t coniciált régebben Flach is, és ἄατος πολέμοιο-t olvasunk Theog. 714.

v. 121. πάντῃ a kiadások, πάντῃ az Ambr. és valószínűleg több más codex is, és ez tudvalevőleg az etymologia szerint a helyesebb alak.

v. 134. μορφονοῖο a kéziratok és Köchly is, μόρφονοι-ο-t, Göttling coniecturáját, csak az Ambr.-ban találjuk.

Továbbá v. 147. βλοσυροῖο προσώπου-t ad az Ambr. több más kézirattal a többiek βλοσυροῖο μετ' ἑπου-ja helyett. Csodá-

lom, hogy a kiadók nem az előbbi olvasatot fogadták el, melyet Joannes Diakonos Galenos is (a IX. század végén) olvasott példányában, ez pedig jóval régiebb volt mint valamennyi ránk maradt Hesiodoscodex.

v. 170. és 271. οὐδ' ἐν νῦ τοίγ'ε θούδ' ἐτ' εἰροὶ τρεῖς τ' ἔην; így Flachnál, ki egynehány fiatal kézirattal ír, τοίγ'ε-t; több régiebb kézirat és Köchly: τῶνγ'ε. Miért nem vették fel inkább egynehány más codexből és az Ambr.-ból τῶγ'ε-t, melynek dualis alakja inkább megfelel az οὐδ' ἐτ' εἰροὶ τρεῖς τ' ἔην-nek, mint τοίγ'ε?

v. 458. az ἐφ' ἡρακλῆα κρατερόφρονι olvasat (ἐφ' ἡρακλῆϊ κρατερόφρονι helyett), melyet újabb kiadók coniecturájából Flach is felvett, eddig csak egy értéktelen 16-ik századbeli kézirat, a Paris 2678 által volt támogatva; ugyanazon olvasat van a legrégibb kéziratok egyikében is, az Ambrosianusban.

Sok minden javítani való van még a Hesiodosi töredékek gyűjteményében. A legritkább azon eset, hogy Götting és Flach a töredékekhez a hagyomány eltéréseit és a criticusok coniecturáit is felhozzák, sőt nem ritkán hibásan is írták át a töredékeket. Így pl. fragm. VIII. (Schol. Pind. Ol. XI. 79) τοῦτον után kiesett τοῦ; v. ö. különben mit e töredékről e közlöny III. 304. lapján mondtam. — fragm. X. b. Κυλλήνης ἐν ὄρεσσι θείων κήρυκα τῆς 'Ερουῆς. Így Flachnál, ki nem mondja meg kinek coniecturájából ír θείων-t (így helyesen az általam nem rég összehasonlított Paris. C is) a kiadások és a Vatic. B. θείων-ja helyett.

fragm. XXXIV. (Schol. Apoll. Rhod. IV. 266). A legjobb kiadásban, a Keil-féleben, τοῦ hiányzik Λευκαίωνος előtt, a ἡ θρασυλία-tól βασιλεύσαντος-ig való szavak pedig nincsenek zárjelek által interpoláltaknak feltüntetve.

fragm. LXVII. (Schol. Nicandr. Ther. 15.) ἐλθόντα (scil. τὸν Ὁρίωνα) δὲ εἰς Ἄλιν πρὸς Οἰνωπίωνα Ἀλερόπην τὴν γυναιῖκα βιάσασθαι οἰνοθέντα. Így Götting-Flach és az Aldina. Eratoshenesnél (Cataster. 32) és Apollodorosnál Oinopion nejét Μερόπη-nek hívják, és hogy ugyancsak így írta a nevet a Nikandros scholiastája is, onnan tűnik ki, hogy a legjobb kéziratban, a Vaticanusban, ἀλερόπην-t olvasunk ἀερόπην helyett; αλ és μ az uncialis írásban nagyon könnyen fölcserélhető. — Ugyanazon scholionban helyesen áll Keil kiadásában ἐκτροχλῶσαι αὐτὸν helyett ἐκτροφλῶσαι τὸν Ὁρίωνα, ἐχρύπτειο helyett ἐκέρχρυπτο, καὶ ἐκείσε helyett χάζεισε.

fragm. LXXIX és LXXXI szintén nincsenek felsorolva a kéziratok eltérései,

fragm. XCIII. (Schol. Pind. Nem. III. 21 et Ol. VIII. 27.) E töredékről, melyet Flach, úgy mint Kinkel, hibásan közöl, bővebben szóltam a közlöny III. 305—306. lapján. Itt csak azt

jegyzem meg, hogy Flachnál a 6-ik versben $\delta\acute{\eta}\tau\omicron\iota$ -t olvasunk avval a megjegyzéssel, hogy $\delta\acute{\eta}\tau\omicron\iota$ -t Dindorf coniiciált. Pedig már jóval előtte Boeck $\delta\acute{\eta}\tau\omicron\iota$ -t írt volt, és $\delta\acute{\eta}\tau\omicron\iota$ -t ad Ol. VIII. 27. legjobb kéziratunk, a Vatic. B is.

fragm. CX. és CXI. Lásd ezekről e közlőny III. 304. és 305.

lapjait. Az utóbbi töredékben Flach is megtartotta a hibás $\delta\nu$ $\Lambda\epsilon\iota\rho\omega\nu$ $\theta\rho\epsilon\psi\epsilon\nu$ $\epsilon\nu$ $\Pi\eta\lambda\acute{\iota}\omega$ $\acute{\upsilon}\lambda\acute{\eta}\nu\tau\iota$ olvasást ($\epsilon\theta\rho\epsilon\psi\epsilon$ $\epsilon\nu$ helyett.)

fragm. CXVII. (Schol. Apoll. Rhod. I. 118). Itt a 2-dik sorban $\varphi\acute{\iota}\lambda\tau\alpha\omicron\varsigma$ -t kell olvasni $\varphi\acute{\iota}\lambda\omicron\varsigma$ helyett, $\delta\iota\alpha\varphi\theta\epsilon\iota\rho\alpha\iota$ $\alpha\upsilon\tau\omicron\nu$ $\tau\omicron\upsilon\delta\varsigma$ után pedig nem tudom kinek hibája által kiestek a $\tau\omicron\upsilon\delta\varsigma$ $\theta\epsilon\rho\acute{\alpha}\pi\omicron\nu\tau\alpha\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon$ $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\acute{\epsilon}\omega\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon$ $\delta\grave{\epsilon}$ $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\acute{\epsilon}\omega\varsigma$ $\chi\alpha\lambda\epsilon\pi\acute{\eta}\gamma\alpha\nu\tau\omicron\varsigma$ szavak, mi által a hely érthetatlenné vált.

fragm. CXXV. (schol. Pind. Pyth. III. 14) a 3-ik versben $\acute{\omicron}\tau\iota$ $\iota\sigma\chi\upsilon\varsigma$ -t ír Flach és az Addendaban szemére veti Kinkelnek, hogy az $\iota\sigma\chi\upsilon\varsigma$ szó digammája daczára $\acute{\omicron}\tau\iota$ $\acute{\alpha}\rho$ $\iota\sigma\chi\upsilon\varsigma$ -t ad. Úgy hiszem Kinkel helyesen cselekedett: a töredéket a schol. kétszer idézi, Pyth. III. 14-hez és Pyth. III. 48-hoz, először $\acute{\omicron}\tau\iota$ $\acute{\alpha}\rho$ $\iota\sigma\chi\upsilon\varsigma$ -t ad, másodsor hibásan $\acute{\omicron}\tau\iota$ vagy $\acute{\omicron}\tau\iota$ $\iota\sigma\chi\upsilon\varsigma$ t, minek folytán a helyes kritika nem $\acute{\omicron}\tau\iota$ $\iota\sigma\chi\upsilon\varsigma$ -t, hanem az előbbi idézetből $\acute{\omicron}\tau\iota$ $\acute{\alpha}\rho$ $\iota\sigma\chi\upsilon\varsigma$ -t fog írni.

p. 318. Flach egy epicus töredéket idéz a Pindarscholionokból, de ezekben nem $\Phi\omicron\iota\beta\omega$ $\acute{\upsilon}\pi\omicron\delta\mu\eta\theta\epsilon\iota\sigma\iota$ $\eta\acute{\upsilon}\pi\lambda\acute{\omicron}\chi\alpha\mu\omicron\nu$ $\acute{\omicron}\nu$ $\acute{\epsilon}$ $\epsilon\mu\acute{\omega}\pi\epsilon\nu$ -t olvasunk, mint a hogy Flachnál találjuk, hanem $\acute{\upsilon}\pi\omicron\delta\mu\eta\theta\epsilon\iota\sigma\alpha$ $\acute{\epsilon}\upsilon\pi\lambda\acute{\omicron}\chi\alpha\mu\omicron\nu$ -t.

fragm. CLXVI. (Schol. Apoll. Rhod. I. 1289) nem $\pi\alpha\rho\acute{\alpha}$ $\tau\acute{\alpha}\varsigma$ $\alpha\pi\omicron$ $\tau\acute{\eta}\varsigma$ $\acute{\alpha}\varphi\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\omega\varsigma$ $\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$ $\Lambda\varphi\acute{\epsilon}\tau\alpha\varsigma$ $\chi\alpha\lambda\omicron\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha\varsigma$ áll Keil kiadásában, hanem $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ $\tau\acute{\alpha}\varsigma$ $\acute{\alpha}$. τ . $\acute{\alpha}$. $\acute{\alpha}$. $\acute{\alpha}\varphi\epsilon\tau\acute{\alpha}\varsigma$ χ .

fragm. CLXXVIII. (Schol. Pind. Pyth. VI. 19) Hesiodos $\Lambda\epsilon\iota\rho\omega\nu\omicron\varsigma$ $\acute{\upsilon}\pi\omicron\theta\acute{\eta}\chi\alpha\iota$ -jából következő töredék van idézve:

$\epsilon\delta$ $\nu\acute{\upsilon}\nu$ $\mu\omicron\iota$ $\tau\acute{\alpha}\delta'$ $\acute{\epsilon}\chi\alpha\sigma\tau\alpha$ $\mu\epsilon\tau\grave{\alpha}$ $\epsilon\rho\epsilon\sigma\acute{\iota}$ $\pi\epsilon\nu\chi\alpha\lambda\acute{\iota}\mu\omicron\iota\sigma\iota$
 $\epsilon\rho\acute{\alpha}\xi\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ $\pi\rho\acute{\omega}\tau\omicron\nu$ $\mu\acute{\epsilon}\nu$, $\acute{\epsilon}\tau'$ $\epsilon\iota\varsigma$ $\delta\acute{\omicron}\mu\omicron\nu$ $\epsilon\iota\sigma\alpha\varphi\chi\eta\alpha\iota$
 $\acute{\epsilon}\rho\theta\epsilon\iota\nu$ $\acute{\iota}\epsilon\rho\acute{\alpha}$ $\kappa\alpha\lambda\acute{\alpha}$ $\theta\epsilon\omicron\iota\varsigma$ $\alpha\iota\epsilon\gamma\epsilon\nu\acute{\epsilon}\tau\eta\sigma\iota$.

A hozzá való jegyzet azt tudatja velünk, hogy Reizius e töredéket így olvasta: $\epsilon\delta$ $\nu\acute{\upsilon}$ $\tau\omicron\iota$ $\tau\acute{\alpha}$ δ' $\acute{\epsilon}\chi\alpha\sigma\tau\alpha$ $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\lambda\lambda\alpha$ $\theta\epsilon\omicron\iota\varsigma$ $\alpha\iota\epsilon\gamma\epsilon\nu\acute{\epsilon}\tau\eta\sigma\iota$, Scaliger pedig így állította helyre:

$\epsilon\delta$ $\nu\acute{\upsilon}\nu$ $\tau\omicron\iota$ $\tau\acute{\alpha}\delta'$ $\acute{\epsilon}\chi\alpha\sigma\tau\alpha$ $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\lambda\lambda\alpha$, $\Pi\eta\lambda\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$ $\upsilon\acute{\iota}\epsilon$.
 $\epsilon\delta\chi\omicron\nu$ $\mu\acute{\epsilon}\nu$ $\pi\rho\acute{\omega}\tau\iota\sigma\tau\alpha$ $\theta\epsilon\omicron\iota\varsigma$ $\alpha\iota\epsilon\gamma\epsilon\nu\acute{\epsilon}\tau\eta\sigma\iota$.

Az olvasó bizonyára nem fogja elképzelhetni, hogyan olvashatott Reizius oly értelem nélküli valamit a Götting-Flach által idézett szöveg helyett, és hogyan «emendálhatta» Scaliger Reizius elferdített idézetét, mikor reánk maradt a helyes szöveg is. — A dolog úgy van, hogy Reizius a töredéket úgy adta mint

az a Pindarscholionok régibb kiadásaiiban olvasható; csak
 újabban állítatott helyre a töredék szövege a codex Gottin-
 gensisből. Hogy a hagyomány szerint $\epsilon\upsilon\ \nu\acute{\upsilon}\ \tau\omicron\iota\ \tau\acute{\alpha}\delta'$, és $\pi\epsilon\upsilon\chi\alpha\lambda\acute{\iota}\mu\omicron\iota\sigma\iota\nu$, v. 2. pedig $\delta\tau\alpha\nu\ \epsilon\iota\varsigma\ \sigma\acute{o}\nu\ \delta\acute{o}\mu\iota\omicron\nu$ olvasandó, mit csak
 Boeckh változtatott meg, Götting-Flachtól ép oly kevésbé tud-
 juk meg, mint azt, hogy már Boeckh Dindorf előtt $\pi\epsilon\upsilon\chi\alpha\lambda\acute{\iota}\mu\eta\gamma\sigma\iota\nu$ -t írt. Honnan való továbbá Flachéknél $\xi\rho\acute{o}\delta\epsilon\iota\nu$ és $\alpha\iota\epsilon\iota\gamma\epsilon\nu\acute{\epsilon}\tau\eta\sigma\iota$
 $\xi\rho\acute{o}\delta\epsilon\iota\nu$ és $\alpha\iota\epsilon\iota\gamma\epsilon\nu\acute{\epsilon}\tau\eta\sigma\iota\nu$ helyett, szintén nem tűnik ki a com-
 mentarius criticusból.

fragm. CCV. (Schol. Nicandr. Ther. 452) $\chi\rho\acute{o}\gamma\ \delta\acute{\epsilon}\ \sigma\epsilon\ \pi\alpha\tau\rho\acute{\iota}\ \chi\tau\acute{\iota}\lambda\omicron\nu\ \xi\mu\epsilon\nu\alpha\iota$. Így Götting a Nikandroshoz való scholionok-
 nak Schneiderféle kiadásából. Meghagyta ezt Flach is így, pe-
 dig ő már tudhatta volna, hogy Keil a legjobb kézirat alapján
 $\chi\rho\acute{o}\gamma\ \pi\alpha\tau\rho\acute{\iota}\ \chi\tau\acute{\iota}\lambda\omicron\nu\ \xi\mu\epsilon\nu\alpha\iota$ -t ad.

DR. ABEL JENŐ.

VEGYESEK.

— A grammatikai oktatás és a nyelvtudományi módszer. Ily czímmel dr. Osthoff 1879. június 3. Heidelbergben egy tanári gyűlésen igen érdekes felolvasást tartott, melyben Curtius alaktanához több oly talpra esett helyreigazítást és bővebb kifejtést közöl, hogy megjegyzései ismertetését annál indokoltabbnak látjuk, mivel Curtius nyelvtanát nálunk is igen sok iskolákban használják.

Először is jellemzi a Bopp és Schleicher által megalapított összehasonlító nyelvészetet, mely minden nyelvi jelenség megmagyarázására egész az őg, nem létező indogerman törzsnyelvhez nyúlt vissza, és így sok oly erőszakos eredményre jutott, mely az illető nyelv hangtani törvényeivel meg nem egyezett. Az új alakokat (Neubildungen), melyek egy és ugyanazon nyelv régibb alakjaiból keletkeztek, alig vette figyelembe, mert ezek szerinte mint hamis analógiai képződmények a nyelv elkorcsosodásának voltak tanujelei. Azért azon nyelveket, melyek több ilyen új alakkal bírtak, hanyatlóknak tekintette szemben a régibb, tökéletesebb nyelvekkel. Az újabb összehasonlító nyelvtudomány azonban kimutatta, hogy ezen új alakok épen nem megvetendők, sőt ellenkezőleg, hogy épen ezen új alakoknak az illető nyelv keretén belül való fejtegetése vezet rá a nyelvtani jelenségek physiologiai és psychologiai momentumára, mely két dolog a mai összehasonlító nyelvészet sarkalatos elvét képezi, t. i. hogy minden alakot első sorban a hangtani törvények (phys. mom.) szerint kell magyaráznunk, és csak azután szabad az analógia (psych. mom.) szerint való magyarázatra áttérnünk. Ebből tehát az következik, hogy lehet pl. a görög grammatikát is tudományosan, historailag tárgyalni, a nélkül, hogy szükség volna a tanárnak sanskrit paradigmákkal terhelni és zavarni a tanulók fejét, habár *a tanárnak magának jártasnak kell lenni az összehasonlító nyelvtudományban és ismerni kell annak újabb eredményeit.*

Ennek bebizonyítására a declinációnak egy néhány esetét, és az igitanból az imperativus alakját tárgyalja.

A *πολιτου*-féle genitivust Curtius (Gram. 122. §.) így magyarázza: «a hímnemű *a*-tövek genitivusának végezte tulajdonképpen, *o*, mely a tö *a(a)*-jával *ao* (*āo*)-t ad; az *a*-nak *ε*-vá való gyöngülése és összevonás által *ου* keletkezik», — tehát: *πολιταο*, *πολιτεο*, *πολιτου*. Erre megjegyzi Osthoff, hogy az *āo*-ból az attikai és ioni görög nyelvben az *γο* fokon keresztül csak *εω* keletkezik (pl. *ναῦς*, dor. *ναός* ion. és ep. *νηός*, att. *νεός*), s így nem is jutunk az *εο*-hoz és abból az *ου*-hoz. Szerinte az attikai *πολιτου*, *ἀνδρώπου* mintájára alakult a közös masculinum analogiájának ereje folytán *πολιτεω*-ból, tehát *πολιταο*, *πολιτηγο*, *πολιτεω*, *πολιτου*. Hogy a hímnemű *a*-töviéek egyes nominativusában megmaradt a *ς*, míg a nőneműeknél elesett, az szintén az *ἄνδρωπο-ς*-féle masculinum analogiája szerint történt.

Nem helyesli Osthoff, hogy Curtius (183. §.) a hangtani törvények ellenére azt tanítja az *εο* és *ου* tövű mellékevekről, hogy a neutr. pluralisában az *οα* és *εα* (*γ* és *ω* helyett) *ā*-vá vonatik össze, holott a *χρυσᾶ* és *ἀπλά*-féle (neutr. plur.) alakok az össze nem vont neutralisok (m. pl. *χαλά*, *ἀγαθᾶ*) analogiája szerint vannak képezve. Megjegyezve, hogy az *εο*-töví neutralis főnevek többesében is így lett *εα*-ból *ᾶ* (*ὄσσεα*, *ὄστᾶ*), hozzá toldjuk még azt is, hogy hasonló analogikus úton keletkeztek az *εο* és *οο* töví mellékeveknél a következő alakok: a fem. plur. nomin. *οαι*-ból *αι* (*ἀπλόαι*, *ἀπλαῖ*), a fem. dual. nom. és accus. *εᾶ*-ból és *οᾶ*-ból *ᾶ* (*χρυσᾶ*, *ἀπλᾶ*), a fem. sing. dat. *οη*-ből *ῆ* (*ἀπλόῃ*, *ἀπλῇ*), a fem. sing. nomin. *οη*-ből *ῆ* (*ἀπλόῃ*, *ἀπλῇ*) és az *ε*, *ι* vagy *ρ* előtt álló *εα*-ból a nőnemű *a*-töví főnevek mintájára *ᾶ* (*χρυσεᾶ*, *χρυσᾶ*; *ἀργυρεᾶ*, *ἀργυρᾶ*). Ez utóbbi az attikai dialectusnak azon sajátosságából is származhatott, hogy az az *εη*, *ιη*, *ρη* helyett inkább szereti az *εα*, *ια*, *ρα* hangcsoportokat (Curt. 41. §.). Hasonló okokból vonatik össze pl. a sigmás töviéek sing. accusativusának *εα*-ja is néha *ᾶ*-vá, pl. *ἐνδεᾶ*, *ῥιᾶ*. A mint világos tehát a mondottak után az, hogy változtatni kell Curt. 183. §-án, épen úgy nem tudjuk belátni, miért vonakodik annyira Osthoff ez esetben az «összevonás» kifejezéstől, s mért nem lehetne mondani, hogy a hangzók «az analogia ereje folytán vonatnak ily kivételes módon össze». Különben hogy pl. az *εα* néha csakugyan *ᾶ*-va vonatott össze, azt bizonyítja *ἑών*-nak *ᾶν* alakja, mely *ῆν* mellett előfordúl.

Igen szépen jegyzi meg Osthoff, hogy a *χρυσσοῦς*, *χρυσσοῦν*-féle perispomenonos alakok a rendesen hangsúlyozott *χρυσσῶν*, *χρυσσῶ* alakok analogiája szerint bírják eltérő ékezetüket, valamint hogy az *εῖνον*, *εῖνω*-féle kivételes paroxytononok is a rendesen hangsúlyozott *εῖνοος*, *εῖνοον* analogia szerint állanak.

Az *ι* és *υ*-töviéek többes dativusában (*πόλειςσι*, *γλῶχέσι*) a

j -től és f -től megfosztott esetalakok $[\pi\acute{o}\lambda\epsilon(j)\omega\nu, \gamma\lambda\upsilon\chi\acute{\epsilon}(f)\omega\nu, \pi\acute{o}\lambda\epsilon(j)\epsilon\varsigma, \gamma\lambda\upsilon\chi\acute{\epsilon}(f)\epsilon\varsigma]$ analógiája szerint változott áll a többeli ι és υ ϵ -ná.

A $\Sigma\omega\chi\rho\acute{\alpha}\tau\gamma\gamma$ -féle heterocliticus accusativus (melyet hibásan nevez Osthoff metaplastikusnak) az $\lambda\lambda\epsilon\iota\beta\acute{\alpha}\delta\gamma\gamma$ -féle acc. analógiájára van képezve.

Áttérve az imperativus alakjainak tárgyalására, kiemeli, hogy azok két csoportra oszthatók. Vannak t. i. olyanok, melyek az indogerman törzsnyelvből származtak a görögbe, és olyanok, melyek magában a görög nyelv kebelében alakultak meg. Az első csoportbeliek egyszerű felsorolása után áttér az utóbbiak fejtegetésére.

Az elsőhöz tartoznak a következő alakok: $\acute{\alpha}\gamma\epsilon\tau\omicron\nu, \acute{\alpha}\gamma\epsilon\tau\epsilon, \acute{\alpha}\gamma\omicron\nu$ (mely a hiányzó augmentum kivételével egészen megfelel az $\acute{\gamma}\gamma\omicron\nu$ imperfectumnak), $\acute{\alpha}\gamma\epsilon\sigma\theta\omicron\nu, \acute{\alpha}\gamma\epsilon\sigma\theta\epsilon$, melyek mind indicativusi alakok, s épen úgy használtattak imperativusok gyanánt, a mint pl. a németben is mondják: *Du gehst!* e h. *geh!* Itt elfelejtette felsorolni Osthoff a med. sing. második személyének $\sigma\omicron$ ragját, mely egy és ugyanaz az ind. med. $\sigma\omicron$ ragjával. — Az indogerman törzsnyelvből átszármazottak közé tartozik továbbá még: 1. az \omicron igék act. sing. rag nélkül képezett második személye, $\acute{\alpha}\gamma\epsilon$; 2. a mi végű igék megfelelő alakja $\theta\iota$ raggal, $\acute{\imath}-\theta\iota$; 3. az act. sing. harmadik személye a $\tau\omega$ raggal, $\acute{\alpha}\gamma\acute{\epsilon}-\tau\omega, \acute{\imath}-\tau\omega$. Hogy az 1. és 3. csakugyan átszármazott alakok, bizonyítják a latin *age, agito, itō*.

A többi új imperativusi alakok az imént elsoroltakból keletkeztek, nevezetesen azoknak második categoriájából, mely köré ily módon csoportosulnak: I. Olyanok, melyek keletkezésénél az $\acute{\alpha}\gamma\epsilon$ és $\acute{\imath}-\theta\iota$ alakok szolgáltak kiindulási pontnak. II. Azok, melyek az $\acute{\alpha}\gamma\acute{\epsilon}-\tau\omega, \acute{\imath}-\tau\omega$ alakokhoz fűződnek. Az első (I.) csoportnál mindenekelőtt megjegyzendő, hogy az $\acute{\alpha}\gamma\epsilon$ -féle képzés eredetileg az \omicron végű igéknek, a $\theta\iota$ ragos a mi végűeknek tulajdona volt. Idővel azonban a görög nyelv nivellirozó ereje ezen különbség megszüntetésére törekedett. Így történt, hogy a mint pl. a németben a gyöngé alakok győzedelmeskedtek az erősek fölött, úgy a görögben is az \omicron végűek a mi végűek fölött, s hogy több mi végű ige az \omicron végűek szerint képezte imperativusát.

A mi végű igék kétféleképp utánozták az $\acute{\alpha}\gamma\epsilon$ -féle imperativust, a szerint t. i. a mint az ϵ végzetet imperativusi végzetnek tartotta a nyelvérzék, vagy pedig az egész $\acute{\alpha}\gamma\epsilon$ -féle alakot pusztá, végzetnélküli tőnek nézte, fölhasználva az imperativus kifejezésére. — Az ϵ -nak mint imperativusi végzetnek fölfogása szerint vannak képezve a mi végű igéknél a következő alakok:

Activum: 1. A dual. 3. sz. $\tau\omega\nu$ -ja az imperf. $\tau\chi\nu$ -jének (mely alkalommal a sing. 3. sz. specialis imperativ alakja volt) és a $\tau\omega$ -nak összeolvadásával keletkezett oly módon, hogy az ω a $\tau\omega$ -ból maradt hátra. — 2. A plur. 3. sz. öt-hat ragát ismerjük a görögben. Ezek közül az att. dialectushoz tartozik a következő négy: a) A $\tau\omega\nu$ (mely csak $\acute{\epsilon}\sigma\tau\omega\nu$ és $\acute{\iota}\tau\omega\nu$ alakokban fordul elő, ez utóbbi csak egyszer Aesch. Eum. 32. sorában) keletkezett a $\tau\omega$ -ból, melyhez a 3. személy characteristicuma gyanánt a ν járult az $\acute{\epsilon}\varphi\epsilon\rho\sigma\omega-\nu$, $\acute{\epsilon}\lambda\iota\pi\sigma\omega-\nu$, $\acute{\epsilon}\lambda\upsilon\sigma\alpha-\nu$, $\varphi\acute{\epsilon}\rho\sigma\iota\epsilon\sigma-\nu$ -féle ind. és opt. alakokból. — b) A $\nu\tau\omega$ (mely a dóri dialectusban igen gyakran előfordul) $\acute{\alpha}\gamma\acute{o}\nu\tau\omega$ -ban ép úgy lett az ind. plur. 3. személyének régi alakjából $\acute{\alpha}\gamma\acute{o}\nu\tau\iota$ -ből, mint a latinban keletkezett a *aguntō agunt* mellett *agitō* és *agit* mintájára. — c) A $\nu\tau\omega\nu$ (mely az act. imper. plur. 3. személyének legelterjedtebb alakja) az előbbi $\nu\tau\omega$ -ból keletkezett az ind. és plur. 3. személyében előforduló ν rag hozzájárulásával. — d) A $\tau\omega\sigma\alpha\nu$ (Thucydides óta) össze van téve a $\tau\omega$ -ból és a plur. 3. személyét jelölő $\sigma\alpha\nu$ -ból, mely optativusokban ($\sigma\tau\alpha\acute{\iota}\eta-\sigma\alpha\nu$, $\delta\iota\delta\acute{o}\eta-\sigma\alpha\nu$) activ és passiv aoristusokban ($\acute{\epsilon}\theta\epsilon-\sigma\alpha\nu$, $\acute{\epsilon}\theta\omicron-\sigma\alpha\nu$; $\acute{\epsilon}\varphi\acute{\alpha}\nu\eta-\sigma\alpha\nu$, $\acute{\epsilon}\lambda\acute{o}\eta\eta-\sigma\alpha\nu$) fordul elő, s eredetileg nem más, mint a sziginás aor. $\sigma\alpha\nu$ vég-szótaga.

Medium: 3. A $\sigma\theta\omega$ a $\tau\omega$ medialisálása által keletkezett az activumnak és mediumnak az ind. dual. és plur. 2. személyeiben előforduló viszonyok ($\acute{\alpha}\gamma\epsilon\tau\omega\nu$: $\acute{\alpha}\gamma\epsilon\sigma\theta\omega\nu$, $\acute{\alpha}\gamma\epsilon\tau\epsilon$: $\acute{\alpha}\gamma\epsilon\sigma\theta\epsilon$) szerint, melyekben a τ mint az activum és a $\sigma\theta$ mint a medium jele tűnik ki. — A többi alakok ennek alapján igen könnyen megmagyarázhatók, mert mindnyája a megfelelő activumok $\sigma\theta$ által való medialisálásából keletkezett. — 4. A $\sigma\theta\omega\nu$ lett az act. $\tau\omega\nu$ -ból. — 5. A plur. 3. személyének többféle ragja van a görögben, melyek közül kettő az att. dialectushoz tartozik, t. i.: a) A $\sigma\theta\omega\nu$ (Homerus óta a leghasználatosabb alak) a megfelelő $\tau\omega\nu$ -ból, mely mint láttuk csak két igealakban fordul elő. — b) A $\sigma\theta\omega\sigma\alpha\nu$ (a későbbi att. dialectusban használatos) a $\tau\omega\sigma\alpha\nu$ -ból.

Az activ alakok ezen medialisálásából magyarázható meg azon tény, hogy a mediumban ($\sigma\theta\omega\sigma\alpha\nu$) activ elemekkel (ν és $\sigma\alpha\nu$) találkozunk.

DR. PECZ VILNOS.

— **Panhellenical Annual** for the year 1880., edited by *Socrates A. Parasyrakes* in London. First year. — (*Πανελλήνιον ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1880. ἐκδιδόμενον ὑπὸ ποιητάου; Α. Παρυσυράκη.*) A londoni görög község e kettős című, 273 lapra terjedő évkönyvének közleményei részint görögül, részint angolul vannak írva. Az előttünk fekvő kötet érdekes tartalmából kiemeljük a következő czikkeket: *Maurogordato* beszéde, melyet a londoni görög templom alapkövének megvetésénél mondott

el. — *Dr. Tölgy Ivánnak* egy közleménye, melyben a M. Tud. Akad. kiadványai közt megjelent Aeschylus című monographiájának legnevezetesebb eredményeit rövid foglatban bemutatja. — Terjedelmesen tárgyalja *Freemann* (41—108. ll.) a görög nemzet mostani helyzetének kérdését, kapcsolatosan a keleti kérdéssel. — Utána egy néhány igen csinos, részint ó-görög, részint új-görög nyelven írt alkalmi költemény következik *Rhangabé*-, *Afentotéles*- és *Koumanoudes*-től. — Nehány e század első felében szereplő philhellenről, t. i. Shelleyről és Lord Byronról emlékezik meg *Lewis Sergeant*. Végül említjük *Jebb* glasgowi tanár cikkét: «Modern Greek in its relation to the study of classical Greek». A szerző nem tagadja azt, hogy az új-görög nyelv eltérése az ó-görögtől korántsem oly csekély, minő pl. az attikai nyelvjárásé a régibb jón nyelvjárásból, de másrészt ez eltérést oly nagyoknak tartja, hogy a classicus nyelvet az új-görög révén elsajátítani ne lehetne. Ezért Jebb a görög nyelvet úgy akarja taníttatni, mint akármilyen más élő nyelvet, de csak akkor, ha a tanuló az ó-görögben legalább annyira haladt, hogy valami könnyebb classicus író, pl. Xenophont megérthet. Jebb nézetét különösen avval támogatja, hogy ilyenformán sokkal magasabb szempontból lehetne a görög nyelvet tekinteni, a mennyiben egy háromezer éves nyelv fokozatos fejlődésének és a különböző korszakokhoz való alkalmazkodásának öntudatos ismerete új és érdekes tanulmány kiindulásául szolgálhatna. — Ajánljuk a könyvet, melynek kiállítása is a lehető legfényesebb, minden hellenista figyelmébe.

— **A Magyar Könyv-Szemle** V-ik évfolyamának nem rég megjelent első füzetének felette érdekes tartalmából kiemeljük a következőket: «Vitéz János Livius codexei» *Fraknoi Vilmostól*, ki a müncheni állami könyvtár nr. 15,731., nr. 15,732. és nr. 15,733. számú remek kiállítású Livius kéziratának bibliographiai leírását adja. Meglehet, hogy ezen codexek egyike azon Livius-codex, melyet 1449-ben a tudós krakói bibornok-érsek, Olesniczky Sbignew lemásoltatás czéljából Vitéztől kölcsön kért. — «A Bártfai egyházi könyvtár szekrénye és könyvei a XV—XVI. századból» *Myskorszky Viktor*. A könyvtárnak még meglevő csekély része (75 mű mindössze) nagyrészt bölcsészeti, jog- és vallástudományi tartalmú. Kivételt csak Erasmus művei képeznek. — «Magyarországi vonatkozású ősnymtatványok a M. T. Akadémia könyvtárában» *Hellebrant Árpád*. Különösen érdekes ezek között Justinusnak 1470—1471-ből való római kiadása, melyen a következő rubrum olvasható »Emendatus est hic liber per me Paulum Schraider Cremenitanum Anno Salvatoris M^o CCCC^o LXXXIII° Mense Junio Ex Libro Baptistae Guarrini: Annotacionesque ego hoc colore annotavi purpureo.» — »Telegdi Miklós Pécsi püspök könyvtára 1586-ból» közli *Nagy Gyula*. Nagyobbrészt theologiai és történeti munkák; philologiaiak, mint Gellius, Plutarchus, Marsilius Ficinus, Janus Pannonius, Apuleius, Erasmus stb. a 272 műből álló könyvtárban aránylag gyéren fordul elő. Végre a folyóirat szerkesztője, derék fiatal tudosunk Csontos János bibliographiai leírását adja a magyarországi Sz. Ferencz-rendieknek 1532—1535-ből való nagyon

érdekes latin levelezőjéről, melyről Csontoszi cikkének befejezése után bővebben meg fogunk emlékezni.

A *Jordánszky-codex* hiányzó levelei közül a 3-ik és az 5—25-ik mindeddig kiadatlan leveleket nem rég Győrött Csemez József úr birtokában fedezte fel Dr. Szombathy Ignác. Ezen érdekes nyelvemlékünkéből most már csak a 4-ik s a 26., 27-ik levél hiányzik. Az újonnan felfedezett leveleknek a Jordánszky-kodexhez való tartozásuk a Könyv-Szemlében p. 92 van kimutatva.

— A vaticani könyvtár kézíratai lajstromának kinyomatására való előmunkálatok megtételére XIII. Leo pápa egy külön bizottságot nevezett ki, melynek élén három kitűnő tudós, Pitra bibornok (a Vaticana könyvtárnoka), Hergenröther bibornok és Rossi lovag, a Vaticana egyik scriptora állanak. A nem orientalicus kézíratok lajstromának eddig csak egyes kivonatai voltak Montfaucon és mások által ismertetve. A Vaticana különböző gyűjteményeinek (Vaticana, Ottoniana, Palatina, Reginensis, Capponiana) külön-külön görög és latin catalogusai vannak, még pedig egy teljesebb, melyet azonban nem használnak, és egy rövidebb, melyben csak az illető munka czíme és száma van feljegyezve. A közönség kezébe azonban ezen különben sem pontos catalogusok egyikét sem adják, úgy, hogy elképzelhető, mily nagy előnyére fog válni a tudósoknak, ha majd — ki tudja mikor? — az egész kézirat-catalogust végig fogják átkutatlatni.

— Philologiai előadások. A) A magy. tud. Akadémia első osztályában:

Márczius 1-én. Az ülés tárgyai: 1. Dr. Barna Ferdinánd: Ős vallásunk istenei. Az értekező mythologiai tanulmányai egy részét mutatta be. Felolvasása egyik legérdekesebb része a sokat feszegetett «Ukkon» magyarázata volt. Szólt aztán a «magyarok istenéről», a «hadak istenéről» stb. — 2. Imre Sándor: Beniczky Péter és a közmondások. Beniczky Péter, a XVII. századbeli költő, harmadfélszáz közmondásból álló gyűjteményének tüzetes tárgyalása.

B) A budapesti philologiai társaság havi ülésében:

Márczius 3-án. Tárgyak: 1. Dóczy Imre: Horatius görög tanulmányai. Egy rövid bevezetés után, mely általában Hor. utánzási modorról szól, a szerző azt fejtegeti, miben és mily mértékben követte Hor. Homerust. — 3. Ferencz Waldemár: Sophoclesi hang- és alaktan, melyet főt közlünk. E dolgozat első kísérlete egy teljes sophoclesi grammaticának, s különösen ama sajátosságokkal foglalkozik, melyekben a költő nyelvezete az attikai nyelvjárástól eltér. — 4. Dr. Perc Vilmos: A nyelvtanítás és az összehasonlító nyelvészet. A felolvasó Osthoff egy értekezését ismerteti, mely a Zschrft. f. öster. Gymn. című folyóirat 1880. évfoly. első füzetében jelent meg. Osthoff a Bopp és Schleicher-féle, tisztán physiologiai módszerrel ellentétben a mai psychologiai tényezők is tekintetbe vevő módszer jogosultságát hangsúlyozza s azt hiszi, hogy ez eljárást a class. nyelvek gymnasiumi tanításánál is alkalmazni lehetne.

— A klasszikus nyelvek tanításáról Müller Miksa egy Londonban tartott előadásában figyelemre méltó megjegyzést tesz, melyet a következőkben pontos fordításban közlünk olvasóinkkal:

„Angolországban is, a kontinensen is a legtöbb iskolában ugyanazt a hibát találom: a fiúk kereset olvasnak a görög és római remek-irokból. A tanárok legnagyobb része hivatásánál fogva tudós, és ennél fogva hajlandó, túlságos súlyt fektetni arra, a mit valódi, alapos, kritikai tudományosságnak neveznek, és elhanyagolja a sokat felölelő, sebtében való olvasást. Ismerem az érveket, a melyeket ily beható, alapos tanítás mellett fel szoktak hozni, de ismerem egyszersmind az írók kizárólag kritikai tárgyalásának rossz következményeit is, ha a tanulók még nem ismerkedtek meg a klasszikai irodalom remekeivel. Iskoláinkban nagyon is sok időt szentelnek a nyelvtani és syntaktikai szabályokra és a gyakorlatok írására. Vegyék csak szemügyre latin és görög grammatikáinkat azzal a tenger szabálylyal, tömérdek kivétellel és még több kivétellel a kivétel alól! Ez nagyon is nehéz teher a fiú gyöngye vállaira, és nem is lehet csodálkoznunk, hogy ő — ha ezen ezer szabály egyikére épen reászorúl, — emlékezetében nem találja meg. A klasszikai tanulmány célja az iskolában, hogy a fiúk nem csak az ókor nyelvével, hanem irodalmával és történelmével, az ókor ó-gondolataival is megismerkedjenek a grammatikai és syntaktikai szabályok csak eszközök a célhoz; ne téveszsziük össze ezen eszközöket a céllal. Kell, hogy minden 18 éves fiatal ember, a ki majdnem egy évtizedig foglalkozott a görög és latin nyelvvel, a közönséges latin és görög írókat minden nagyobb nehézség nélkül elolvashassa; sőt kell, hogy ő ezt bizonyos örömmel és meglepéssel tegye. Nem baj, ha itt-ott ingadozik vagy a szó értelmét csak kitalálja. Gyakran nagy tudósok se tagadják, hogy ők is így vannak, és ha tudós philologus bírálatokban azt a kedvelt közkeifejezést olvasom: „Ezt minden oskolás gyereknek tudni kellene”, magamban azt mondom: „Bizony nem kellene!” Mindenesetre gondolják meg azok, kik a klasszikus nyelveket a középiskolákban meg akarják tartani, — gondolják meg, mondom, — hogy ez hosszabb időre nem igen lesz lehetséges, ha — mint még most — el lehet mondani, hogy fiatal emberek, kik az iskolát 18-dik évükben hagyják el, gyakran nem képesek valami klasszikus szöveget élvezettel olvasni, hogy ha azt már elébb nem ismerték.”

— Witte Dante-tanulmányai. Witte Károly, a legjelesebb német Dante-kutató és magyarázó, 1868-ban adta ki Dantére vonatkozó kisebb tanulmányainak első kötetét. Most megjelent e gyűjteményből a második vaskos és igen tartalmas kötet: *Dante-Forschungen von Karl Witte* (Heilbrom, 1879. Ára 15 mk.). E tanulmányok, melyeknek nagy része előbb már folyóiratokban megjelent, most mind javított és bővített alakban kerülnek a könyvpiazczra. Alig van ága vagy oldala a Dantére irányzott tudománynak, mely ez értekezésekben érintve ne volna. A nagy költő szülővárosára vonatkozik két czikk: „Flórencz tervrajza 1300 körül” (szép tervrajzzal), melyben W. a Divina Commediában említett flórenczi helyiségeket tárgyalja, és „Dante

és a Guidi grófok», mely főleg Alessandro da Romena- és Guidi Guerrával foglalkozik, kik a Dante nagy költeményében szerepelnek. Dante életét és személyes viszonyait érinti négy értekezés: «Dante családi nevééről,» «Születése napja» (május 30.), «Tetemeinek felfedezése» és «Tudott-e Dante héberül?», mely kérdésre Witte tagadólag válaszol. A költő nejeről és Boccaccio Dante-biographiáiról szól a két olaszul írt értekezés: «La Gemma di Dante» és «Doppio testo della vita di Dante del Boccaccio.» A Div. Comm. magyarázatához is járul három cikk: «Dante képe a világrendszerről», «Az állatok D. eposzában» és «A vétségek rendszere a pokolban és a purgatoriumban». — Igen tanulságos a hosszú cikk, mely a Dante művének szövegkritikáját illető újabb kutatásokat tárgyalja. Itt megemléskszik Witte a Divina Commedia Corvina-codexéről is, melynek értékét nem a szövegben, hanem az érdekes rajzokban találja. A kötetet bírálatok zárják be, de oly beható, positiv eredményekben gazdag bírálatok, hogy a tárgyalt könyvektől teljesen független, maradandó értékkel bírnak. Különösen igen fontosak a Scartazzini Dante-biographiájáról és Dante-kiadásáról, valamint a Notter és Bartsch fordításairól és Lord Vernon nagyszerű Dante-munkálatairól írt terjedelmes, eszmékben gazdag cikkek. Scartazzini kitűnő, az előzőket messze túlhaladó Dante-kiadásáról W. is a legnagyobb elismeréssel szól. Egy népszerű, részben politikai irányú előadás «Dante és az olasz kérdések», melyben W. nem nagy elismeréssel és tisztelettel szól a mai olaszokról, csak annyiban értékes, mert szellemesen szól Dante politikai álláspontjáról és azon ideálról, melyet a nagy költő az olasz egységről alkotott volt magának. A kötethez Flórencz terrazza és Dante egy szép arcképe van mellékelve, mely Masaccionak tulajdonított egy müncheni kézrajz után készült. Förster szerint azonban e kézrajz Ridolfo Ghirlandajo műve.

— Jézus élete Otfridtől, az ófelnémet korszak legterjedelmesebb és legfontosabb költői emléke, új kiadásban jelent meg: *Otfrids Evangelienbuch. Mit Einleitung, erklärenden Anmerkungen und ausführlichem Glossar herausgegeben von Paul Piper. I. Einleitung und Tert.* (Paderborn, 1879. Ára 15 mk.) E nagy költeményt, melyet rendszeren a szintén IX. századi alnémet «Jézus életével» (a Héliand-dal) szoktak összehasonlítani, *költői* csekélyebb értékénél fogva általában nem becsülték eléggé. Mert tény, hogy a *Héliand*, melyet ma már nem tekint többé senki (a régi hagyomány szerint) *népeposznak*, melyről ellenkezőleg biztosan tudjuk, hogy szintén a theologia terén teljesen jártas egy szerzetestől származik, — tény, hogy a *Héliand* sokkal költőiebb, epikusabb, üdőbb, mint Otfrid költeménye, melyet eddig (ok nélkül) *Kristnek* neveztek volt. Irodalomtörténeti szempontból azonban Otfrid műve fontosabb, mint alnémet kortársa; mert ez egy letűnt irodalomnak utolsó terméke, mely az utókorra semmi hatást nem gyakorolt, míg Otfrid költeménye megindítja a német irodalomnak, nyelvnek, verselésnek azon történeti fejlődését, mely azóta szakadatlanul tart egészen a jelenkorig. Piper kiadását a számos magyarázó jegyzetek, melyek Otfrid művének sokféle nehézségeivel szemben

igen örvendetesekek, mert felette szükségesek, a gazdag (292 lapra terjedő) bevezetés és a szövegnek kritikai helyes megállapítása messze föléje emelik a munka utolsó kiadása (Kelle Jánostól, 1856) fölé. A bevezetés adja mindenk előtt a teljes Otfrid-irodalmat, a XV. század végétől napjainkig, azután tárgyalja a költő életét, melyet munkájának ajánló verseiből, korabeli okmányokból és régibb feljegyzésekből összeállítani próbál. Piper kutatásainak új eredményei a következők: Otfrid 790-ben született, még pedig (Lachmann ellenében) Weissenburgban (monachus Wizanburgensis), mely a speieri kerülethez (pagus Spirensis), tehát Franken tartományhoz tartozott. Otfrid tehát frank ember volt. Nyelvének számos alemann elemeit Piper onnan magyarázza, hogy a költő ismételve több évet St. Gallenben töltött. Költeménye négy kéziratban maradt reánk: kettőt (a bécsit és a heidelbergait) a költő maga írta, a harmadik, mely csak töredékekben maradt reánk, Otfrid felügyelete alatt íratott, a negyediket (a münchenit) a X. század elején Otfrid egy sajátkezűleg írt példányából másolták le. Piper is tagadja, hogy Otfrid a *Héliand*ot ismerte volna; a két mű egyező vonásai a források azonosságából származnak; ellenben tény, hogy három felnémet költeményt (Muspilli, Petrus-dal, Krisztus és a szamarita nő) ismert és felhasznált. A költemény ajánlásából tudjuk, hogy az egy «Matrona Judith» fölszólítására íratott. Piper szerint ez a sokat keresett és vitatott nő Judith császárné, Jámbor Lajos özvegye, Német Lajos mostoha anyja, ki 830-ban apáca lett. A költemény 868-ban készült. Otfrid versét a kiadó a régi népies epikus versből származtatja, mely egy új elemnek, a rímnek, hozzájárulása által átalakult. Kár, hogy Piper a latin hymnuszoknak befolyását Otfrid versének alakjára és a költő rímkezelésére (pedig e befolyás kétségtelen) nem tárgyalja bővebben. Ha a készülőkben levő szótár ezen első kötetnek magaslatán áll, Piper Otfrid-kiadása a német philologia egyik legkitünőbb terméke lesz.

Sajtóhiba. Márcziusi füz. 297. lap: «A lillei sz. Pál egylet» című közlemény 4. sorában «egyház» szó után kimaradt „nyelcének”.

KÖNYVÉSZET.

- Catulli, Tibulli, Propertii carmina. Recogn. a M. Hauptio. Edit. IV. cur. a J. Vahleno, Leipzig, Hirzel, 1879. (32. r.) 2 M. 50.
 Chabaneau, Histoire et théorie de la conjugaison française; nouv. éd. revue et augmentée, Paris, 1879. (Sr. 143. l.)
 Chanson de Runes, la, Texte anglo-saxon. Traduction et notes par Botkine. Havre, Lepelletier. 1879. (Sr. 23. l.)
 Ciceronis de legibus libri tres. Erklärt v. du Mesnil. Leipzig, Teubner, 1879. (Sr.) 3 M. 90.
 Claudiani carmina. Recensuit Ieep. Vol. II. Leipzig, Teubner, 1879. (8-r.) 3 M.

- Cohen**, Platon's Ideenlehre u. die Mathematik. Marburg, Elwers. 1879. (N- 4r. 31 l.)
- Cohn**, Shakespeare Bibliographie 1877 u. 78. (H. é. n.) (8r. 32. l.)
- Conradt**, die Abtheilung lyrischer Verse im griechischen Drama u. seine Gliederung nach der Verszahl. 1. Heft. Aeschylus, Prometheus u. Perser Berlin. Weidmann, 1879. (8r. 157. l.) 5 M.
- Curtius G.** Grundzüge der griechischen Etymologie. 5. Aufl. Leipzig, Teubner, 1879. (8-r.) 18 Mk.
- Decharme**, mythologie de la Grèce antique; ouvrage orné de quatre chromo-lithographies et de 178 fig. d'après l'antique. (CXXXV, 650 l. 8-r.) Paris, 1879.
- Deecke**. Etruskische Forschungen. 3. Heft. Stuttgart Heiz, 1879. (Lex. 8-r.) 16 M.
- Denys d'Halicarnasse**, première lettre à Ammée. Texte grec. Ed. Weil. Paris, Hachette, 1879. (12° 55. l.)
- Dihm**, französisches Vocabular. Breslau, Gosohorsky, 1879. (8-r. IV. 83 l.)
- Dissertationes philologicae Argentoratenses**. Vol. I. Strassburg, Trübner. 1879. (N. 8-r.) 7 M.
- Dum**, die spartanischen Königslisten. Innsbruck, Wagner, 1879. (N. 8) 1 M. 20 Pf.
- Eichholtz**, G. Quellenstudien zu Uhlands Balladen. Berlin, Weidmann 1879. (8r. VIII, 120. l.) 2 M. 40. Tartalma: I. Beitr. z. Erklärung Uhlandscher Balladen. II. Uhlands französische Balladen auf ihre Quellen zurückgeführt. III. Uhlands schwäbische Balladen auf ihre Quellen zurückgeführt. Anhang: Bruchstück einer Abhandlung über die verschiedenen Perioden in Uhlands dichterischer Thätigkeit.
- Elegiker, römische**. Eine Auswahl aus Catull, Tibull, Propert. Für d. Schulgebrauch bearb. v. Schulze, Berlin, Weidmann, 1879. (8-r.) 1 M. 80.
- Engel**, deutsche Puppenkomödien VI. VII. Oedenburg, s. a. Schulze, (8-r.) à 1 M. 20.
- Euripides Alcestis**. Ed. Prinz. Leipzig, Teubner, (Lex. 8) 1879. 2 M.
- Eutropii breviarium ab urbe condita, cum versionibus graecis et Pauli Landolfique additamentis**. Rec. et adnot. Droysen. Berlin, Weidmann, 1879. (4-r.) 16 M.
- Evangeliorum**, quatuor codex glagoliticus olim zographensis nunc petropolitanus. Ed. Jagić, Berlin, Weidmann, 1879. (n. 8-r.) 10 M.
- Faulmann**, illustrierte Geschichte der Schrift. 1. 2. Lfg. Wien, Hartleben, 1879, (8r.) à 60 Pf.
- Franklin**, dictionnaire des noms, surnoms pseudonymes latins de l'histoire littéraire du Moyen-âge (1100 à 1530). Paris, 1879. (8-r.) 2 hasáb, X. 364. l.)
- Frey**, Aeschylus-Studien. Bern, Jeut, 1879. (4°) 2 M.
- Frohwein**, Hauptregeln der griechischen Syntax. 3. Aufl. Gera, Kanitz, 1879. (8-r. 76. l.)
- Gallée**, altsächsische Laut- und Flexionslehre 1. Th. Die kleineren westfälischen Denkmäler. (VIII. 76. 8-r.) Haarlem. f. 1.25.

- Gehrig, Jean-Jacques Rousseau. Neuwied, Heuser, 1879. (8-r.) 2 M. 40.
- Geiger, Handbuch der Avestasprache, Erlangen, Deichert, 1879. (8-r.) 12 M.
- Gitlbauer, die Ueberreste griechischer Tachygraphie im Codex Vaticanus graecus 1809. 1 fasc. Wien, Gerold, 1878. (4-r. 112 l.)
- Gnad, populäre Vorträge über Dichter u. Dichtkunst. 2. Sammlung, Triest, Schimpff. 1879. (8-r. VII. 146. l.)
- Goldschmidt, Practica. Strassburg, Trübner, 1879. (8-r.) 1 M.
- Groth, Vergleich, Metapher, Allegorie u. Ironie in dem Nibelungenlied u. der Gudrun. Charlottenburg, Götsch u. Mann, 1879. (4° 19 l.)
- Hagen, gradus ad criticon, Leipzig. Teubner, (Lex. 8-r.) 1879. 2 M. 80.
- Hahn, deutsche Poetik. Berlin. Hertz, 1879. (VIII. 319. l. 8-r.)
- Hamel, zur Textgeschichte des Klopstock'schen Messias. Rostock, . Werter, 1879. (8-r.) 1. M. 20.
- Herbst, Hilfsbuch für die deutsche Literaturgeschichte, etc. 2. Th. Gotha, Perthes, 1879, 8-r. 80 Pf.
- Herbst, die neuhochdeutsche Literatur auf der obersten Stufe der Gymnasial- u. Realschulbildung. Gotha, Perthes, 1879, (8-r.) 60 Pf.
- Herder's sämmtliche Werke, Hrsg. v. *Suphan* 4 Bd. Berlin, Weidmann, 1878. (N. 8-r.) 3. M.
- Hertzberg, neueste Geschichte Griechenlands von der Erhebung der Neugriechen gegen die Pforte bis zum Berliner Frieden. Gotha, Perthes, 1879, (N. 8-r.) 14 M.
- Holzappel, Untersuchung über die Darstellung der griechischen Geschichte etc. bei Ephoros u. a. Autoren., Leipzig, Hirzel, 1879. (8-r.) 4 M.
- Holtzmann, Arunja. Ein Beitrag zur Construction des Mahābhārata. Strassburg, Trübner. 1879. (8-r.) 1 M. 60.
- Homeri Ilias cum potiore lectionis varietate. Ed. *Nauck*. Pars post. Berlin, Weidmann, 1879. (8-r.) 2. M. 25.
- Horn, Geschichte der Literatur des skandinavischen Nordens von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Leipzig, Schlicke, 1879 (N. 8-r.) 1 M. 80 Pf.
- Hultzsch, Prolegomena zu des Vasaut arāja Cākuna nebst Textproben. Leipzig. Breitkopf & Härtel, 1879. (r. 88. l.)
- Hunrath, die Quellen Strabo's im sechsten Buche untersucht. Cassel, Kay. 1879. (8-r. 44 l.)
- Ihne, römische Geschichte. 5. Bd. Leipzig, Engelmann, 1879. (8-r.) 4 M.
- Janitschek, die Gesellschaft der Renaissance in Italien u. die Kunst. Vier Vorträge. Stuttgart, Spemann, 1879. (N. 8-r.) 4 M.
- Jordan, Kritische Beiträge zur Geschichte der lateinischen Sprache. Berlin, Weidmann, 1879. (8-r.) 7 M.
- Koffmane, Geschichte des Kirchenlateins. 1. Bd. 1. Heft, Breslau, Koebner, 1879. (N. 8-r.) 2 M. 40.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

RIBÁRY F. ÚR VÁLASZÁRA.

Ribáry F. úr az *Egyetemes Phil. Közlöny* III. számához csatolt mellékletben válaszol azon kritikámra, melyet ugyanazon folyóirat II. számában közzétettem. Válasza azonban, ha a tényálláson, a mint én azt birálatomban kimutattam, nem változtat is semmit, mégis olyan, hogy szó nélkül nem hagyhatom.

R. úr évek óta foglalkozik a történettel, különösen az ókori történettel és mégis olyannyira nem rendelkezik a történelem anyagával, hogy azokra, melyeket mint hibákat felsoroltam birálatomban, nem képes rövid idő alatt válaszolni — én legalább másképp nem érthetem, hogy miért említi azt, hogy a szerkesztőség csak rövid időt engedett neki válasza beadására. Az én egyéni nézetem szerint, — és talán mások is osztják ezt velem — azon tudósnek, ki valamely tudománnyal több éven keresztül foglalkozik, sőt azon ágra vonatkozólag specialis tanulmányokat is tett közzé, okvetlenül kell annyi tájékozottsággal birni, hogy igen rövid időn elő tudja teremteni azon adatokat, melyek tudományos álláspontját védik és a netalán «rosszakaratu» kritika hatását megsemmisíthetik. R. ezt nem tette. Neki érkezése arra nincs, hogy birálatom részleteire válaszoljon, — hanem válaszol annak «szellemére», «tendentiájára». Ez R. előtt természetesen csak «rosszakaratu» lehet, annyira rosszakaratu, hogy még azt sem fogja tenni, hogy ha műve második kiadást ér, hogy kifogásaimat «hasznára fordítsa». Én majd elvárom R. úrtól, hogy észrevételeimnek nem lesz semmi nyoma műve második kiadásában, mert ezek nem «jóakarók és méltányosak», elvárom tőle, hogy lesz annyi bátorsága, hogy az általam kifogásolt helyeket *változtatlanul* fogja újra lenyomatni.

De mint történész R. úr igen jól tudja, hogy miképen kell «az ily nagy szabású történeti munkát» megírni, sőt nem csak ő tudja ezt, hanem «mondhatni» a «közvélemény» is. Én pedig, R. úr, és «mondhatni» a közvélemény szerint, nem értek ily nagy szabású munka bírálatához, mert nem vettem fel a következőket: «mi annak szelleme, mi iránya, mik elvei, minő beosztása, vajjon szerzője a pozitivizmus vagy idealizmus felé hajlik-e, mikép fogja fel a keleti vallások szellemét és jelentőségét» . . . Én nem jártam el így, és eo ipso rossz a bírálat!

Mintán még sem szeretném, hogy a «közvélemény» így ítéljen rólam, azért megmondom, hogy miért nem fogtam fel bírálói feladatomat úgy, mint R. úr szeretne volna.

Először arra felelek, a mit R. úr utolsó helyen említett, t. i. hogy ő a keleti vallások szellemét és jelentőségét miképen fogja fel. Bírálatomban említettem, hogy R. Jehovaról azt is tudja, hogy ennek valaha *szobra* állott *Dánban*, — *ex ungue leonem!* A keleti vallások között a zsidók vallásának fejlődése és iránya *aránylag* tisztábban áll előttünk, mint más vallás fejlődése, és én azt hiszem, hogy az, a kinek a zsidó vallásról, a Jehova vallásáról, oly ferde nézete van, hogy még Jehova *szobráról* is beszél, az aligha érti a zsidó vallás szellemét, és a ki a zsidó vallásról oly különös nézettel bír, hogy a „*Jehova*“ fogalmával a *szobor fogalmát összetudja egyeztetni*, az aligha bírhat tiszta felfogással a többi keleti vallásról. Így gondolom én a dolgot és azért nem vettem fel magamnak azt a kérdést, hogy R. úrnak mi nézete van a keleti vallásokra nézve.

Mindazonáltal lehetett volna a mű irányáról, elveiről stb. értekezni. Ezt én nem tettem, nem tettem azért, mert az egész művet compilációnak tartottam és tartom most is, habár R. úr ebbeli állításomat mint roszakaratu rágalmat visszautasította. Ellenkezésbe jöttem volna önmagammal, ha olyan műnél, melyet compilációnak tartok, annak elveit, irányát és szellemét kutattam volna, — ily esetben legfeljebb a compilatio elvei, iránya és szelleme forgott volna kérdésben, az ilyen kérdés lebonyolítására pedig én nem vesztegetem az időt; de azt nem tekintve, hogy compilációnak tartom a művet, már azért sem bocsátkozhattam elvi dolgok feszegetésébe, mert nézetem szerint azon hibák, melyek e műben találhatók, olyanok, hogy a szerző ismereteinek hiányosságát bizonyítják, ott pedig, a hol a *részletek* is-

merete hiányos, ott nem lehet azt kérdeni, hogy minő a szellem vagy minő az irány.

R. azonban azt törekszik *egy-két* példán kimutatni, hogy *én* tévedtem, nem pedig ő, és e szerint egyáltalában megbízhatlan az én bírálatom, én járatlan vagyok a történetben. Feltéve azt, hogy R.-nak csakugyan van igaza azon egynehány pontban, melyről válaszában szól, még ez esetben sem lehetne azt állítani, hogy a többi, általa meg sem említett, annál kevésbé megezáfolt, állításaim is helytelenek. Itéljen azonban a szives olvasó arról, vajjon sikerült-e R. úrnak csak ama egy-két pontban is megezáfolni.

Szerinte a hibakeresés maníája elvakít, mert a 224-ik laphoz mellékelt képen lévő óriási szörnyben sphinxet látok, és szavaimból ő következtetheti azt, hogy én nem tudom mi a sphinx! Ez valóban naiv. Azt feltenni rólam, a ki ez ő művét olvastam, és sphinxet is láttam benne, hogy nem tudom mi a sphinx! Én nem csak tudom, hogy mi a sphinx, hanem azt is tudom, hogy tudományos ember nem y-al hanem i-vel írja ezt a szót. De ha már arra megtanított R. úr, hogy mi tulajdonképen a sphinx, ugyan miért nem magyarázta meg nekem tudatlan philologusnak, azt is, hogy hát tulajdonképen mi az a szörny, a melyet én sphinxnek néztem, és azt is szeretném tőle tanulni, hogy hol terem az ilyen szörny? Afrika sivatagjain vagy a művész felhevült képzeletében? Míg R. úr ezt nem fogja ki mutatni, addig minden olvasó azon balhiedelemben lesz, hogy az a szörny valóban sphinx.

De igaz-e az, hogy «a sphinx oroszlánytesttel és emberfejjel ábrázolt alak»? Már félig meddig igaznak tartottam és máris örültem ismereteim gyarapításán, mikor véletlenül az jutott eszembe, hogy nem csak emberfejú sphinxeket láttam már lerajzolva, hanem másfélét is, t. i. *kosfejűt*, és pedig egy igen tekintélyes műben, melynek már sokszor vettem hasznát, a *Description de l'Égypte* III. kötetének 46. lapján! Erre természetesen R. úr azt fogja mondani, hogy ő sehol sem mondta, egy szóval sem mondta, hogy nincsenek kosfejű sphinxek, tehát lehetnek olyanok is!

Hogy «mennyire pontos és méltányos» az én bírálatom, azt mutatja ki R. úr válaszának 2-ik lapján. Kezdjük a dolgot elején. R. művének 126. lapján azt állította többek között, hogy Khaldaea a bibliában *Kasdim* vagy *Sinear*-nek nevezetik. Erre én bírálatomban (182. l.) azt mondtam: «2. a bibliában Khalea nem nevezetik

Kaszdim-nek, e szó a nép neve=khaldaeusok,— hanem «eresz Kaszdim-nek=a khaldaeusok földje. — R. ez ellenében azt akarja kimutatni, hogy *Kaszdim* turáni szó, melynek «egész irodalma» van, mióta Oppert (*Expédition scientifique en Mésopotamie I. f.*) kimutatta, hogy ez turáni szó, s hogy *kasz* kettőt jelent *dim* pedig vizet, folyót. . . . E felfedezést kitűnő tudósunk Hunfalvy Pál már 1857 közölte a magyar akadémiával . . . Ennek folytán Oppert szerint az «eresz Kaszdim» nem is a khaldaeusok földje, hanem két folyó közti földnek fordítandó és így Fröhlich úr hasztalan hivatkozik a biblia orthodox fordítására.» A mi először R. azon állítását illeti, hogy Oppertnek 1863-ban megjelent művéből H. P. már 1857-ben közöl valamit a m. t. Akadémiával, erre nem kell megjegyzés. Ha továbbá R. úr meg van győződve arról, hogy Oppertnek igaza van, ám legyen, de ne kívánja én tőlem, hogy oly szó *ékiratos* magyarázatát elfogadjam, *mely az ékiratokban elő sem fordul*, mert nem *kaszdim* az ékiratos szó, hanem *kaldi* és «wir beggenn hier einem Wechsel der Laute *s* und *t*, der in den sonstigen semitischen Sprachen nicht gewöhnlich ist. Derselbe tritt uns indess im Assyrischen auch sonst und des Allerhäufigsten entgegen» ezt mondja Schrader (*Keilinschr. u. A. T. 43 l.*), sőt ez a tudós 1872-ben azt meri állítani: «Was den zweiten Theil des Namens (*Ur-Kaszdim*) betrifft, so versteht sich, dass damit das Volk der «Kasdim» gemeint ist.» Csak az a sajnos, hogy Schrader nem ismeri az ékiratok irodalmát, mert különben ő is Oppert nézetét fogadta volna el!

De térjünk vissza oda, honnan kiindultunk. Én azt állítom, hogy «Kaszdim» a *bibliában* a nép neve, R. azt, hogy ez turáni szó, — azt gondolom, hogy ez két különböző dolog. Ha engem R. meg akar czáfolni, mutasson ki nekem az Ó-Testamentomban csak *egyetlen egy helyet*, hol *Kaszdim* nem a nép neve, ha pedig nem tud, amint hogy nem is tud, akkor kár neki a tudatlanság arrogantiájával javaslatokat tenni, arra nézve, hogy az ó-testamentomi helyek hogyan fordítandók.

R. úr ferdítést lát abban, a mit a 180. lapon mondok; én nem szoktam ferdíteni, hanem mindenütt saját szavait idéztem, és ezeket iparkodtam megczáfolni, ő pedig szavaimat nem is idézve oly következtetést von azokból, melynek ő maga kénytelen ellentmondani. R. úr t. i. azt állította, hogy **minden** művésziesebb csinnel készített tárgy Homernál sidoni műnek neveztetik, én meg erre egynehány művé-

sziesebb tárgyat említettem Homerból, mely nem neveztetik szidoni műnek, a miből R. úr azt következteti, hogy én határozottan tagadom, «mintha Homer a kitünőbb művészi tárgyakat, nem nevezné szidoni műveknek;» — én egyebet nem mondtam mint annyit, hogy vannak bizony Hommernál oly művészi tárgyak említve, melyek nem «szidoni műveknek» neveztetnek, és ezt én most is és akár mikor is állítom. Nem szükséges ezen nézetemet bebizonyítani, mert R. úr maga volt szives bizonyítékot válaszában említeni, t. i. azt a *két* helyet, melyben Homer szidoni művekről szól. Világos, hogy R. úr itt maga magának mond ellent, a midőn azt bizonyítja, hogy *csupán csak két-szer* van szó szidoni művekről, a képes világtörténetben pedig azt irta, hogy *minden* művésziesebb csinnal készített tárgy szidoni műnek neveztetik. De én azt is állítom, hogy sokkal gyakrabban említettnek Homernál Hephaistos művei, mint a szidoniekéi, mert Homer szerint Hephaistos készítette 1. az isteneknek és saját lakását Il. 14, 166. 367. 18, 369 és az istenek székjeit 20, 12. 2. Achilleus paizsát 18, 478. — 3. Zeus királyi pálcáját és aegis-ét 2. 101, 4. Agamemon királyi pálcáját 2, 101. 5. Az arany szolgálókat 18, 717. 6. Az arany kutyákat Od. 9, 91. 7. Diomedes pánczéját Il. 11, 195. 8. Sőt még egy *szidoni* király számára egy poharat Od. 4, 618. Kérdem most már, hogy igaz-e hogy Homer *minden* művésziesebb csinnal készített tárgyat szidoni műnek nevez? Végére pedig azt igen megköszönném R. úrnak, ha velem tudatná, hogy Homer hol említi «Vulkán kovácslegényeit»?

Egy néhány dolgot R. úr könnyedén a szedő vagy corrector hibájául tüntet fel; csak az a különös, hogy ezek inkább tévedésekhez, mint sajtóhibákhoz hasonlítanak, — no de nem akarok ezekről bővebben szólni, valamint arról sem, hogy ő szerinte az olvasó némely általam kifogásolt dolgon mosolyogni fog; ha úgy tetszik neki, legyen az mindegy, akár fehér kő, akár fehér márvány, a király, ki a «labirynth» építője volt, rendelkezett annyi pénzzel, hogy akár fehér márványból is építtethette volna; legyen az is mindegy, akár Memphishez nyugotra vagy délnyugotra esik a Moeris tava; az sem baj, ha ugyanazon helyen azon fensík van, melyet hajdan a Földközi-tenger hullámai nyaldosták és melyen későbbben a nagy gulák épültek! Chronologiai dolgairól is csak röviden akarok megemlékezni. Azon ellenvetések ellenében, melyeket némely chronologiai adatára felhoztam, R. úr elég «merészség»-gel bír, azon dolgozatára hivatkozni, melyről annak idejében

kimutattam, hogy épen chronologiai adataira nézve igen gyarló ; akkor nem akart R. úr megezáfolni, mert méltóságával összeférhetőnek nem tartotta, hogy egy oly bírálatra reflectáljon, mely reá nézve nem kedvező. Most is bátran azt mondhatom, hogy ama dolgozatára való hivatkozás nem változtat semmit azon, a mit akkor róla mondtam, sőt az ilyen hivatkozásnak nincs is értelme, mert azzal nem bizonyítja senkinek, hogy p. o. 800+689=1200.

Ribáry válaszában, úgy látszik, legnyomósabb azon passus akar lenni, melyben a compilatio vádját mint «roszakaratú rágalmat» határozottan visszautasítja. Azt merészkedik állítani, hogy a hasonlatosság az ő műve és az általam idézett művek között «reminiscentián» alapszik, és nekem kötelességemmé teszi legalább azon lapok számát közölni, melyek ilyen «reminiscentiákat» tartalmaznak és válaszázt ezen szavakkal fejezi be: «Mivel pedig ezt nem tette, a compilatio vádját kereken visszautasítom, és rosszakaratú rágalomnak nyilvánítom.» A mit a bírálatomban elmulasztottam, azt most, R. úr által kényszerítve, meg fogom tenni, közlöm a lapok számát, melyek erős memoriájáról tesznek tanúbizonyságot.

Ribáry	Maspero	Ribáry	Lenormant
74. lap	6. lap	433. lap	II. k. 232. 233. lap
76. »	8. 9. »	434. »	» » 233. 234. »
78. »	13. 14. 15. »	435. »	» » 235. »
79. »	16. 17. »	436. »	» » 256. 257. 261. »
83. »	27. »	447. »	» » 274. »
84. »	29. »	438. »	» » 294. »
86. »	38. »	595. »	III. » 401. 402. »
87. »	39. 40. »	595. »	» » 403. »
91. »	44. »	598. »	» » 410. 413. »
92. »	46. »	601. »	» » 431. 432. »
93. »	49. »	602. »	» » 434. 436. »
94. »	50. »	603. »	» » 437. »
97. »	55. »	604. »	» » 439. 441. »
98. »	56. 57. »	605. »	» » 442. »
99. »	58. 59. »	606. »	» » 448. 449. »
101. »	61. »		
102. »	63. 64. 65. »		
103. »	67. »		
106. »	76. 77. »		
107. »	81. »		
109. »	88. 89. »		
135. »	141. 142. »		
136. »	149. »		

Ribáry	Maspero
175. lap	176. 177. lap
176. „	198. „
177. „	199. „
178. „	201. „
261. „	233. 234. „
290. „	281. 282. „
313. „	319. „ „

Azt gondolom, hogy ennyi lap elég lesz arra, hogy R. úr most már másképp nyilatkozzék, mint válaszában tette; ő azért utasította vissza a compilatio vádját és azért nyilvánította ezt roszakaratú rágalomnak, mert nem nyomattam ki a lapok számát, melyeken én plagiumot láttam, — ezt most megtettem, és ezek után R. úrnak nincs többé oka rágalomról beszélni. Különben kedvem volna, ha érdemesnek vagy szükségesnek tartanám R. úrnak megmagyarázni, hogy compilatiónak oly könyvet nevezünk, mely nem a forrásokból van merítve. Hogy pedig R. úr nem a forrásokból merített, magyarázatra sem szorul, mert hiszen hogy jutna ő a forrásokhoz, ki semmiféle keleti nyelvet nem tud, ki a göröghez alig sejt, ki sem az ékíratokat, sem a hieroglypheket nem tanulmányozta stb. Tulajdonítsa R. úr higgadságonak és objectivitásomnak, hogy e pontról ily nyugodtan beszélek vele, mert az ő »védelmének« ezen részlete egészen más természetű visszatorlást érdemelt volna.

Azonban nekem van még egy megjegyzésem erre a tárgyra nézve. R. »reminiscentiák«-ról beszél válaszában, öt-hat lapra terjedő reminiscentiákról. A mint az imént kimutattam, van sok ilyen »reminiscentia«, — azt hiszi szerző, hogy ezzel igazolja eljárását? Azt gondolja, hogy a közönség elhiszi azt, hogy ő, vagy akárki más, képes oly tanulmányok után, melyeket ő, saját vallomása szerint, már régebben befejezett, úgy írni, a mint írt? úgy írni, hogy az ilyen járatan kritikus, mint én vagyok, abban másolást, plagiumot kénytelen látni, mert szerző és külföldi tudósok művei közötti hasonlatosság csak így magyarázható meg? R. művében annyi a kézzel fogható tévedés, hogy ezek okvetlenül az emlékezőtehetség nem felette nagy erejére mutatnak és mégis »reminiscentia« után igen sokszor szóról-szóra egyez az ő szövege a külföldi írók szövegével! És mint történész nem átalotta bevallani, hogy az ő munkája reminiscentiák utján készül?

Ezen az úton lehet egy rossz lantos költeményt írni, mint egy ismerősöm megjegyezte, de nem történetet.

Azt én nem tagadom, hogy bírálatom szigorú, de azt meg R. úr nem tagadhatja, hogy komoly. Én tudományos szempontokból indultam ki, mert ha szerző a művelt közönség számára írta is művét, annak azért tudományosan alaposnak kell lenni, mint nem bánom az *Ornithen*-féle gyűjtemény minden kötetének, mely gyűjtemény pedig szintén a nagy közönséghez fordul. Vagy mióta szabad a «művelt közönség számára» valótlanságokat írni? Azonkívül szerző az ókori történetben *tekintely* akar lenni, a mint úgy nevezett tanulmányai mutatják, — tudományos embernek tudományos művét csak tudományosan lehet megbírálni. Ha szerző esetlegesen a középkor történetét írta volna meg, eszem ágában sem **lett** volna ezt oly tudományos szempontból megbírálni, mert ezen a téren szerző nem hivatkoznék kútfő tanulmányaira, én legalább felteszem róla, hogy itt már nem lesz annyi merészsége; — de az ókori történetet, az ő állítása szerint, a kútfőkből ismeri. Én megtettem a próbát és szerintem a próba azt mutatta, hogy R. ugyan ismeri, mert *megnevezi* a kútfőket, de az ókori történetet nem ismeri a kútfők tanulmányozása folytán, hanem segédforrásokból.

Részemről különben a dolgot elintézettnek tekintem.

FRÖHLICH RÓBERT.

A MAGYAR SIMPLICISSIMUS.

I.

A picári írásművek keletkezése és fejlődése.

A XVI. század írói nemzedéke Németországban, mi az *elbeszélő költészetet* illeti, azon külföldi, kalanddús mondatár-
gyak maradványait fogyasztá, mikkel a XI., XII. és XIII. szá-
zad lángelméjű költői tüzetesen foglalkoztak s mik az «udvari
epiká»-nak remekműveihez tartoztak. A költői erők lassú kimul-
tával, az ízlés elvadulásával, a forma elhanyagolása- s az erköl-
csök sülyedésével eme, az idegen eredetű műepopáéakból
származott szívtelt költői elbeszéléseket (Tristan és Isolt, Wi-
galois, Flos és Blankflos stb.) mindinkább háttérbe szoríták
phantastikus és csodákkal telt prózai rajzok és leírások, az
úgynevezett *lovagi- s népkönyvek*, mikhez még ama óriási gyűjtő
munkák és krónikák csatlakoztak, melyek az összes bel- és kül-
földi mondakörök anyagát magokba ölelék, összetömöríték és
összeköték, gyakran azonban egybeveték és összefüggéstelenné
alkoták. Itt-amott a nagy zürzavaron átszivárgott a *népies elem*
a maga egyszerű alakjában s vígan felbugyogó, inkább komikai
frisességével, mint pl. a népdalban, mely akkor legnagyobb
virágzásnak indult.

Ezen műveknek zárkövét, valamint az átmenetelt egy
másik, később oly nagy mértékben használt és elhasznált írás-
nemhez képezi *Amadis de Gaule*, egy regény (ezen elnevezés itt
fordul elő először), mely Németországban 1583-ban 13 könyv-
ben (2 r. Majna m. Frankf.-ban) jelent meg. Ezen munka, mely
«első alakjában sokkal jelesebb, mint számos franczia, spanyol

és portugál eredetű folytatásai ¹⁾, s mely, nem is tekintve a számos, tartalma és alakja ellen intézett támadásokat (Mosche-rosch, Birken, Schupp, de kiválóan Buchholz részéről), a XVI. század legfontosabb nyelvforrásai egyikének tartatott», ²⁾ kor-szakot alkotott, s egyidejűleg *Spanyolország*ra ruházá a különféle szellemi áramlatoknak vezetését. ³⁾

Eddig *Franziaország*, melynek troubadourjai, trouvère-jei s menestrel-jei illatdús dalaikkal egész Európát eláraszták, irányadó volt Európában; most *Spanyolország* lett azzá. «Divat-hoz tartozott akkor», mondja Bouterwek (5. K. 294. ol.), «meg-ismerkedni a spanyolok nyelvezete és költészetével, és urak s hölgyek siettek példájukat követni.» A troubadourok, trou-vère-ek, menestrelek, a «Minne-, Meister-» és «Bänkelsän-ger»-ek nagy és hosszú sorát követték csakhamar a pásztorok, a lovagok, a kalandorok, a csavargók és csintalanok (Schelme), a Vagánsok és Vagabundok s végre a Robinsonok.

Mindezen változásokat Amadis idézte elő. Megnyitá ugyanis az úgynevezett «állami, szerelmi és hősi történetek-nek», ⁴⁾ a pásztori és lovagi, a csintalan és csavargó-, az alle-gorikai-történeti-, a historico-politikai regényeknek ⁵⁾ s végtére a számos és számtalanul átdolgozott s utánzott Robinsonadoknak hosszú sorát. ⁶⁾

Igaz ugyan, hogy ezen sok irány mellett *Olaszország* befo-lyása is volt érezhető, mely apró beszélyszerű elbeszéléseinek (Decamerone) fordításai és utánzásaival egész Európát özönlé el, de idővel túlnyomó lett a spanyol befolyás s magok az ola-szok is, mint azt a Seicentisti-k ⁷⁾ bizonyítják, későbbben a spa-nyolok zászlaja alá szegődtek.

¹⁾ Aug. Koberstein «Gesch. der deutschen Lit.» 1847. I. K. 439. ol.

²⁾ Aug. Koberstein 684, 685 ol.

³⁾ Amadist általánosan *spanyol* eredetűnek tartják. Szerzője Vasco Lobeira. († 1325.)

⁴⁾ Németországban Zesen, Birken, Buchholz, Braunschweig-Wol-fenbütteli Ulrik s mások foglalkoztak ezen írásmennel.

⁵⁾ Lohenstein, Happel, Menander s mások.

⁶⁾ Az első ilyenmű művet írta Defoe Dániel «Robinson Crusöe» című alatt 1719-ben, mely már 1721-ben jelent meg német fordításban.

⁷⁾ Garcilaso és Montemayor eclogaköltészetének utánzói.

Lehetővé lett az elbeszélő költői írásnemeknek ezen nagy száma a «regény» elnevezésnek hibás felfogása által. Különféle és különböző volt ez írásműveknek czélja, a melylyel a regénynek mint műalaknak semmi teendője nincsen. A helyett, hogy ezen áramlatok követői «az egyén életét s fejlődését, különös tekintettel annak benső életére s történetére, annak lelki harcaira, szemök előtt tartották, s csak eme lelki harcokkal összefüggőleg, tájfestések és egyéb rajzok által egyes művelődési állapotoknak élethű és gazdag képét nyújtották volna,⁸⁾ mint azt a regény, mint műalak követeli, azt hitték, hogy a regény feladata csakis erkölcsi javítás, épülés, tanítás és oktatás lehet. «És ezen komoly szándék nem is annyira tulajdonképen tudományos iratok, hanem sokkal könnyebben és kellemesebben regény által elérhetőnek látszott. Ily módon a regény keretté lett és sok mindenféle dolgot foglal magában. Minden idő és ország története, állam és kormánytan, nép- és országisme, régiségek és irodalom, ujdonságok és titkos udvari adomák, hit- és erkölcsstan, életszabályok, *ütleirások*⁹⁾ s nevezetes találmányok, csillagjóslattan s egyéb babona, mindezek és még sok mindenféle, mi az akkori időben nevezetesnek látszott, e regényekben le vannak rakva s megbeszélve.»¹⁰⁾

Ezen számos írásművek mindegyik nemének, mint már említettük, más czélja volt.

Az akkori költők, visszatérni akarva a természethez, mint a költészet és egyszerűség ősforrásához, az emberi érzelmek untató túlzása vagy felületessége által a természetnek inkább a torzképét hozták létre, s hogy kifejezést adhassanak eme kierőszakolt érzelmekifolyásoknak, nyelvezetők tarka, mesterkelt s hamis színben csillogó öltönyt vett magára. Rövid ideig tetszést arattak ugyan ezen édeskés érzelgős dolgok. Az akkori közönség el volt kényeztetve, s csak nehezen bontakozott ki a sokféle irány tömkelegéből, minthogy azonban sok volt az, a mit megemésztienie kellett, ízlése mindinkább eltompult s drastikus,

⁸⁾ Dr. G. Heinrich, «Grundriss der Poetik». 18. ol.

⁹⁾ L. IV. fejezet.

¹⁰⁾ Koberstein 688, 689 old.

durva s köznapi dolgokhoz fordúlt. «Cette brillante jeunesse forma diverses danses, et chanta mille chansonnettes tendres et légères. Néanmoins, quoique rien n'ait jamais été plus galant, cela ne fis pas un grand effet: *il faut qu'on n'aime plus la pastorale.*» (Lesage «Gil Blas» II. K. 9. f.).

Sokkal feszítőbb s drastikusabb tartalmok volt a lovagi regényeknek, az állami, szerelmi és hősi történeteknek. Ezekben a fősúlyt leginkább ellenmondó eseményeknek mesterkéltséggel s meglepő összehalmozására fektették s eme czelt elérni vélték mindenféle szélsőségek, különlegességek és extra-vaganciák által. Hatás után kapkodva, erőteljes kifejezésekben, meglepő képekben, szívreható hasonlatok és meglepetésekben lelek gyönyörüket, vagy pedig, hol a képzelem, a leleményesség és az alkotási erő hiányzott, eme hiányt pótolnia kellett a megszerzett és mindenféle gyümünkéből merített tudományosságnak. Az említettek szerint irányult a nyelvezet is: amott a borzasztó és meglepő iránti vonzalom következtében minden természeti tulajdonságaiból kivetköztetett, rövidde, szaggatottá, torzulttá, szegletessé vált s elveszté a lélekzetet és a hajlékonyságot; emitt lassúvá, vizenyössé, nehéz lélekzetüvé s megemészthetlenné lőn. Eme hibák jellemezték leginkább a politico-hist. regényeket, melyek mindinkább geogr.-ethnogr. útleírásokká nőttek ki magokat; amazok a lovagi és szerelmi regényeket. De a drámára is terjedtek ki azok, esakhogy itt, hol a szűk határok a kényelmes terjesztgetést nem engedik, a hatásvadászat, a szélsőségek utáni vágy borzadály és rettegés alakjában léptek fel, mik azután rémületes gyilkossági tettekben nyilatkoztak. Igen találóan gúnyolja ki Lesage a költészetnek eme utóbbi nemét «le diable boiteu»-jének XIV. fejezetében; és «Gil Blas»-jában rövid szavakkal oly találó s kitünő satirikus képet rajzol ilyneműekről, mintha egész életét csupán csak Zesen (Ibrahim stb.), Ziegler Henrik és Kliphausen regényeinek, vagy pedig Ayrrer, Gryphius és Lohenstein drámáinak tanulmányozására szentelte volna: «A l'égard de la pièce, je ne t'en parlerai point; je veux te laisser le plaisir de la surprise. Je dirai simplement qu'elle doit enlever tous le spectateurs. C'est un de ces sujets tragiques qui remuent l'âme par les images

de mort qu' ils offrent à l'esprit. Je sui du sentiment d' Aristote, il faut exciter la terreur. Ah! si je m'étais attaché au théâtre, je n'aurais jamais mis sur la scène que de princes sanguinaires, que de héros assassins; je me serais baigné dans le sang. On aurait toujours vu périr dans mes tragédies, non seulement les principaux personnages, mais le gardes mêmes; j'aurais égorgé jusqu'au souffleur: enfin *je n'aime que l'effroyable, c'est mon goût. Aussi ces sortes de poèmes entraînent la multitude . . .* (II. K. 9. f.).

Csak a *picári* (Németországban *simpliciani*) regényeknek szerzői, ezek közül Mondoza, Aleman, Guevara, Grimmels-hausen és Lesage, fogták fel helyesen a regénynek mint műalaknak célját s közeledtek ama határok felé, miket a regény mint műalak szab meg, miért is műveikben legtöbb élénkség, frissesség, eredetiség, igazság és hűség található. Ezen művek főérdemeinek egyike, miáltal a természetellenes pásztori regényeknek, a dagályos lovagi történeteknek és az unalmas politico-tört. regényeknek elterjesztését megakadályozni s azáltal a teljesen elvadult ízlést megtisztítani sikerült, volt a *valóság-hoz, a real élethez való visszatérés*, és ezen czélt érték el a nyelvezet és irány egyszerű és átlátszó tisztasága, a festés dramatikus élénksége, a felfogás világossága s az akkori idők szellemi áramlatainak találó és hű visszaadása által. Lesage-nak saját szavai legjobban jellemzik ezen írásműveket: «Il faut *du bons sens et de la charté* dans toutes les poésies, de quelque nature qu'elles soient . . . C'est un poète qui ne peut tout au plus tromper que son siècle. (VII. K. 13. f.).

Ezen irányoknak egyike, t. i. a pásztori költészet, ¹¹⁾ melyet Opitz, ¹²⁾ «a német költészet atyja» Sannazaro «Árkadiá»-jának fordításával s «die Schäferrei von der Nymphe Hercinie» című eredeti, de igen gyenge munkájával hozott be Németor-

¹¹⁾ Szerelni történetek, mik többnyire pásztori öltöny alatt valódi élményeket, személyi történetecskéket s a legújabb idő politikai eseményeit, vegyítve költött dolgokkal, szoktak rejteni. Koberstein, 686 old.

¹²⁾ Egyes részletek, még pedig fordításokban s szabad átdolgozásokban, már Opitz megjelente előtt jöttek be Németországba: «A szép Juliana» Montreux Miklóstól s. a. t. Koberstein 686 old.

szágba, alkalmat szolgáltatott a picári írásművek keletkezéséhez, vagyis inkább az egészséges visszahatáshoz, mely először Spanyolországban tört ki,¹³⁾ azután Németországban, hol a népies irány elemeivel egybeolvadt, tűnt fel s végtére Franciaországban fejeztetett be.

A pásztori költészet tulajdonképeni megalapítója volt *Garcilaso de la Vega* (1503—1536), kiváló spanyol költő. «Eglogas» című műveiben, mikkel a költészetnek eme nemét alapította meg, ritka mesterséggel köti össze a régiek mértékteljes gráciáját az újkori íróknak érzelmes regényességével. (Joh. Scherr «Allg. Gesch. der Lit. Stuttgart, 1851. 243. old.). Két portugál költő, kik azonban spanyol nyelven írtak, t. i. *Francisco de Sa de Miranda* és *Iorge de Montemajor* a pásztori költészetet a virágzás és tökély legmagasabb fokára emelték, kiválóan az utóbbi író, ki «La Diana» című világhíres regényével eme nemnek uralmát alapította meg egész Európában. (Scherr 244. old.)

Eme művekben a reál, de eszményített valóság helyett idegen, illatdús, érzelem- s lélektelt világ tükröződik, melynek hősei, a valóság s az igazságtól messze álló pásztorok és pásztorleányok, mintegy érzékkábító, ködös álomban forogni látszanak, s daczára érzelmei és vágygyaltelt szívki folyásai valódiságának, mégis erő- s velőnélküliek. Ékesen öltözött bábok ezek, határtalan, bő és érzelemdús szívvel megáldva, de minden tetterő s akarat nélkül. Ama hamis fény és pompa, melylyel a hatalmas V. Károly az akkori Spanyolországot elárasztá s melylyel a szigorú és véres inquisitió által elrettent spanyolok megelégedtek, rendkívüli módon kedvező vala eme pásztori költészet elterjedésének; a nemzetnek hamis fényhez szoktatott szeme borzadálylyal fordult el az inquisitió rémlakairól és szörnyű tetteiről s a szabad természetbe menekült, hol a csodák világára akadott, ama világra, melyet gyermeki, hit- s reménnyel telt szív alkot magának, a pásztorok és pásztorleányok

¹³⁾ Az úgynevezett *csintalan* (Schelm) regények, alacsony származású csavargóknak életleírásai, melyek hasonlóan ama új, *e regényekkel egyenes ellentétben álló*, szerelmi történetekhez, *legelőször Spanyolországban keletkeztek* s innen hatottak a keleti országokba. Kob. 686. old.

hajlékaira, egy régen elmúlt arany korszaknak első teremtségeire. (V. ö. Scherr. 242. old.).

Azonban még nincsen meg a spanyol írásművekben ama bohó, torz, természetellenes, színlelt s mesterkélt játék, ama érzelgős czifraság, ama sok bölcselkedő subtilitas, egyszóval ama hamisan kifényesített természetnélküliség, melyet ezen költői iránynak későbbi utánczói *Olasz-, Francia-, de kiválóan Németországban* az emberi szív érzelmeivel üttek. «Mind, a mit élénk képzelem, dallamos nyelv és buja színezet létre hozhat», mondja Scherr János (217. old.), «meg volt még található az *olaszok* képeiben és költeményeiben, de a tetterő, az érzelem férfiasága, a dictió ereje s tömörsége, a merészség és tűz a kivitelben . . . megszűntek volt. Az ihlettség forrása kiapadt s eme hiányt pótolták a művészek és költők *színeskedés és erőszakossággal, összecsarart képek s messziről hozott ellentétekkel*. Ezen iránynak vezére Olaszországban *Giambettista Marini* volt «Adonis» című híres munkájával, s Franciaországban *Honoré d' Urfé*, kinek «*Astrée*» című munkája a régi eclogaköltészet, a középkori regényesség és a gall előidőkre vonatkozó, zavaros és homályos visszaemlékezések csodálatos vegyülékét képezi.» (123. old.)

Németországban, hol a harminczéves háború «a nép erejét letöré, a nemzeti erkölcsöket megszentsegteleníté, a társadalmi viszonyokat ledönté» (Schaefer V.) és a kalandor-életnek nagyszerű pályát teremte, örömmel üdvözlék ezen érzelgős áloméletet, hová, mint Spanyolországban az inquisitió, itt a háború borzalmi s félelmei elől kényelmesen menekülni lehetett. A spanyolok szép magva itt azonban terméketlen, száraz földre esett; amazoknak hő s való szívérzelvei itt üres s phrasis-telt játékká, ellenszenves s buta külsőséggé lőnek; költeményeik körülözönlő illatát letörlé itt végképen az üresfejű s csekély leleményességű költőnczök durva keze. Opitzon kívül, mint már említettük, az úgynevezett «Pegnitz-pásztorok» ragadták kezökbe e költői nemet, nürnbergi költőkből álló társaság, kik érthetetlen rímcsengésre, a versfajok játékára stb. a fősúlyt fektették és fonáságukkal s ízetlenségökkel annyira mentek, hogy magokat ezen ízetlen s lélektelen történeteknek hőseiül

tartani s azok nevét felvenni bátorkodtak. Lesagenak szavai bátran alkalmazhatók ezen költőnczökre: «Ton sonnet n'est qu'un pompeux galimatias; et il y a dans ta préface des expressions trop recherchées, de mots qui ne sont point marqués au coin du public, des phrases entortillées . . . » (VII. K. 13. f.). Hevesen ostromozza Vilmár is ezen iskola költőit: «Az egyszerű költészet (Königsbergben Dach Simon stb.) ellentéte Nürnbergben lelhető, a virágrendben vagy a Pegnitz-pásztorok társulatában. Itt a nyelvezet- s versbeli csing-csengésre, a dactylusokra s anapaestusokra fordíttatik a legnagyobb szorgalom, ebben kerestetik a költészet lényege. Az arkádiai pásztorélet szerencsétlen ábrándja itt nagy tápot nyer; és eme igaztalan, édeskés, lágyacska, sírángozó költészet nagyon is jól felelt meg az alapjában igaztalan korszaknak.» (II. K. 27., 28. old.)

Azonban előre volt látható, hogy «ezen arkádiai henye költészetnek, mely mindent a legmesterkétebb módon elcsavart, felfordított, megédesített» (Vilmár), eme élet- s jellemnélküli világnak, mely az egyént letiprá s a fonákságot tantétellé avatta, és az édeskés-czinczifinczi-érzelgős áloméletet elébehelelyezé a valóságnak, mondom, hogy e költészetnek engednie kellett a *reális élet követelményeinek*. Az álmodott csece-becse arany tavasz s a költött élvezet helyébe a *jelenlétnek* kellett lépnie.

Azonban meg voltak már Németországban azon elemek, mik a visszahatást, azaz a csintalanok s csavargók felvirágzását előkészítették. Ugyanazon irány, a melyre a német Simplicissimusban akadunk, t. i. a függés és a szükség öntudata szemben az erőszakkal s a hatalommal, már az *állatmonolában* található. Tovább fejlődött az, a számos népkönyveken keresztül, leginkább és legfényesebben a «niedersächsischer Eulenspiegel»-ben nyilatkozván, hol «anya-élczczel, természetes észszel, találó ötletek adományával, cselszövényes szándékkal és a hazugságban s csalásban való tökéletes mesterséggel magát a szegénység s gyengeség védi a fény s erőszak ellenében». ¹⁴⁾

¹⁴⁾ A lángeszű Grimmelhauseen szellemi fejlődéséről s iratairól körülmenyesen szól *Tittman Lajos* «der abenteuerliche Simplicissimus» von H. J. Chr. Grim. (Leipzig, Brockhaus, 1874) czímű kiadásának előbeszédjében.

Eme népies irányú áramlatokat felhasználva, mikhez még Sachs János, később Schupp B. népies-, Moscheroseh félpicári íratái csatlakoztak, *Grimmelshausen*,¹⁴⁾ az «abenteuerlicher Simplicissimus» lángeszű szerzője, mindinkább arra szánta el magát, miszerint a harminczéves háború saját szemmel látott borzalmainak és az akkor nagy virágzásnak örvendő zsoldos- s csavargó osztály tetteinek kifejezést adjon és az akkori időknek összes állapotait saját sorscsapással telt s eredménydús életének keretébe belefoglalja. Mielőtt azonban eme szándékát érvényesítette volna, már kitört volt *Spanyolországban* az édeskés pásztorság ellen az egészséges reakció.

Itt tehát, «hol az érdekes csínyeknek elbeszélése kiváló szellemi gyönyörnek tekintetett, hol csintalan cselszövény és ügyesség, mint azt a spanyol irodalom összes története bizonyítja, sajátságos æsthetikai ingerrel birt, fejtette ki *Mendoza*, teljesen nemzetének szellemében, ifjú pajzánságát.»¹⁵⁾ Hasonló módon, mint Németországban, itt is meg voltak azon elemek és tényezők, mik ezen költői nemet eléggé előkészítették s elterjesztették. «Az alsó osztályok elhanyagoltsága, kik a gazemberiséget elébe helyezék a munkás életnek, s az elszegényedett hidalgók koldusbüszkesége, kik pusztán jó hírok alapján tölték életüket, valamint a sok nyomorúság s nevetségesség, mik az alsó polgári viszonyok közt a spanyol népjellemben gyökeredző hanyagság s kérkedés eme vegyülékéből eredtek s jó földben mindenfelé szétgyökeredzték, már régóta keltették fel a közfigyelmet és boszúságot, a nélkül, hogy valaki ezen iránynak költői oldalát fedezte volna fel.»¹⁶⁾ Ezt tette végtére *Mendozai Hurtado Diego* «Lazarillo de Tormes»-ével, mely munka 1553-ban jelent meg s nagy tetszést aratott, miután a sötét II. Fülöp kormánya óta a satirát és gúnyt kérlelhetetlenül bilincsbe verő inquisitiónak kezén keresztül szerencsésen átosont, mi *Mendoza* komikai költeményeiről: la pulga, la canna, elogia de zanahoria stb. semmi esetre sem állítható. Ezen munkájával

¹⁵⁾ Fr. Bouterwek «Gesch. der Poesie u. Bereds. seit dem Ende des XIII. Jahrh.» Göttingen 1850.

¹⁶⁾ Allgemeine Geschichte des Romans von O. L. B. Wolff, Jena, 1850, 108—111 old.

háborút üzent a pásztorok regényes eszmény-világának, még pedig rendkívüli sikerrel, melyet Mendoza mély emberismertének, finom szemlélőtehetségének, élez, szeszély, s élettől duzzogó nyelvezetének, mely egyszerűségével kirívó ellentétet képezett a lovagi regények ünnepélyes cothurnuson haladó nyelvezetével, különösen pedig «ügyességének, melylyel a regényes-érzelgős világot a legköznapiabb körökbe rántotta le»,¹⁷⁾ köszönhetett. «Ezen munka», írja Scherr János (246. old.), «valódi kincs, mi a finom emberismeretet, a csípős satírárt s a kellemes szeszélylyel rajzolt erkölcsfestést illeti. A csavargók életének s a castiliai nemzeti büszkeségnek rajzában a szerző az emberi szív legvonzóbb bonczolását fejt ki.»

Mendoza nem végezte be ezen nevezetes munkáját, melyet 21 éves korában mint salamancai deák írt meg, minthogy későbbi magasabb állami állásában más dolgokhoz fordult és figyelmét ama viszonyok, mik őt mint ifjút érdekelték, teljesen elvonták. Valami *de Luna*, kinek Mendoza nyelvezete ellen volt néhány ellenvetése, a munka befejezését vállalta magára s azt egy második részszel egészítette ki.

Mendoza méltó követője volt *Aleman Mátyás*, kinek Mendoza által megalapított «estilo picaresco»-ban írt regénye: «La vida del Picaro Guzman de Alfarache» egész Európát járta be. Eme két mesterhez csatlakoztak még *Queredo*, kinek «a nagy Tacano vagy Don Pablos, a Picarok kapitánya» című regénye e nemnek legfurcsábbika, s az inkább a reflexióhoz hajló *Guevara Velez Lajos*, kit Grimmelshausen híres regénye V. könyvének végén (24. fej.) nagy előszeretettel idéz.

A spanyol írók hasznos munkáját derekasan folytatta *Grimmelshausen* Németországban. Ha nélkülözte is nagy és mély tudományosságát s miveltését előzőinek, kiktől különben csakis íratainak alakját vette át, mégis pótolá ezeket gazdag, változatos élete által nyújtott tapasztalata, továbbá ama finom veleszületett elsajátítási tehetsége és tapintata, mik őt arra képesítették, miszerint saját korszakának szellemi áramlatait saját gondolatai és érzelmeinek tolmácsaiúl felhasználja s eme

¹⁷⁾ Bouterwek, II. k. 201 old.

alapon élénk, hű és öszszerű rajzokat nyujthasson; elősegítették még munkáinak megírását a népies könyvek s a népies tárgyakat feldolgozó költőknek művei. Lángelméjű főmunkája: «der abenteuerliche Simpliessimus» fölött ekképen nyilatkozik Koberstein (698. old.): «A lángeszű férfi eme főmunkája nemcsak a regények legjobbika, melyek a XVII. században német nyelven íratlak, hanem egyszersmind ezen korszak nagyobb költeményeinek legépebb s legegészségesebb munkája. A tárgy egészen népies; mindent, mi benne inkább általános jellegű, a szerző a harminczéves háború- s arra következő időben történt hazai állapotokból merített, *a különöst pedig, mi nagyon is valószínű, leginkább saját élményeiből és szemléleteiből.* Nagy ügyességre mutat az egésznek elintézése; a kivitel, ha nem is felel meg teljesen a magasabb elbeszélő művészet összes követelményeinek, még sem nélkülözi az epikai élénkséget: a kalandoknak hosszú sora, miken a hős megy keresztül s miken jelleme mindinkább fejlődik, minden egyes kaland telve változatossággal, telve az olvasóra nézve folyton növekvő érdekl, fris s erőteljes nyelvezettel, víg szeszélylyel s teljesen a népies regény modorában van itt elbeszélve.»

Ezen jeles, magát classicai műformává kidomborodó költő nemnek zárkövét képezik a világhírű s lángelméjű *Lesage Rajnald* művei: «le diable boiteux» s «histoire de Gil Blas de Santillana». Az első munka számos történetecskék, adomák, napi ujdonságok s kritikákból összetett mosaik képecske, melyet a jó kedv, élez s satira frisító lehellete leng át; Gil Blas egységesebb s tökéletesebb munka. Itt a szerző már gyakrabban, hatalmasabban s csípősebben alkalmazta bő élceinek s satirikus tehetségének fegyverét, és a pásztori regények s a dagályos és természetellenes drámáknak uralmán halálos dőfést ejtven, Franciaországnak akkori irodalmi állapotait hevesen ostromozza. Ámbár műveinek alakját spanyol költőktől vette át s azoknak tárgyát szintén Spanyolország állapotaiból meríté; ámbár műveiben sok visszaemlékezés az olasz költőkre, kiválóan Boccaccio Decameron-jára fordul elő, — kiválóan a cselekvés közepébe beszótt, számos episodok következtében, mik, habár a cselekvéshez tüzetesen nem tartozó mellékszemények

életrajzait tartalmazzák, még sem gátolják a cselekvés vidám s gyors folyását, — Lesage mégis egészen eredeti, s mi több, nemzeti költő.

«Ő a francia classikai regények tulajdonképeni koryphaeája», mondja Scherr János, «s mindkét főműve az újkori irodalom legolvasottabb s legjobb munkáihoz tartozik s minden nyelvre fordíttatott. A «le diable boiteux» a képzelem, élcz s kellemetesen nyújtott igazságoknak valóságos bőszarva, és «Gil Blas» ama kevés könyvek sorába tartozik, miket végén ép oly érdekel olvasunk, mint elején, s mik évek múlva ép oly újak lesznek, mint a mikor velök ismeretséget kötöttünk. Nem csak sok érdekes helyzetnek csoportosulását, feszítő eselszövényeknek lánczolatát tartalmazza e munka; legkiválóbb előnye nem is tulajdonképen a kifejezés símaságában s a spanyol jellem s népeletnek még magokat a spanyolokat is csodálatra ragadó ismeretében rejlik, hanem leginkább lep meg bennünket az emberek hű rajzolása . . . » (131. old.)

A rendkívüli tetszés, melyben az «abenteuerlicher Simplissimus» részesült, először is Grimmelshausent magát (Trutz Simplex oder die Landstörzerin Courage; ¹⁸⁾ der seltsame Springinsfeld; das wunderliche simplicianische Vogelnest), később számos országos csavargót utánzásra, vagyis inkább csodálatos, többnyire összefüggéstelen kalandjainak s élményeinek leírására ösztönzé. A «Simplex» és «Simplicissimus» elnevezés prototypusává lett a csavargók és picároknak; ama Simplicissimus, a kiről Grimmelshausen azt mondja, «hogy ő nem született bíborban s gyermekségének játékait nem üzte a trónon, hanem magát okos együgyűségében bemutatni s e mellett saját személyiségét vidor s boszúságtalan módon előterbe léptetni értette», nem élt már többé; «ama szeretetreméltó bohó, ki gyönyörű szellemével egészen másképen mint könyvekből tanulta a világot ismerni, ki saját tapasztalatával, németül: őszintén, minden hamisság s kétszínű fillentés nélkül, pusztán az igazságot szem előtt tartva, útazta be a világot, miért is ne-

¹⁸⁾ A picári irásművek hőseül egy nőt választott először *Ubedus Ferenecz*, kinek «La Picara Justiná»-ja 1608-ban jelent meg.

véhez e másik: „*der deutsche Simplicissimus*“ csatoltatott“ (Jördens, 1699. 711—720) Grimmelshausen halálával végképen eltűnt vala.

Az utánczók mindinkább szemök előtt téveszték ama czélt, melyet a picári írásművek írói tűztek ki magoknak; a legsajátságosabb s legképtelenebb élmények és kalandok rendszertelen összetömegesítése szétrepeszté az elbeszélés keretét, száműzé a cselekvés egységét s lehetetlenné tön minden átnézetet; a mint az mindig utánczókkal történik, a mesternek ragyogó előnyeit vagy nem vették észre, vagy ignorálták, s csak is Grimmelshausennek gyenge oldalai, kinek különben saját utánczásaival sem volt szerencséje, tartattak szem elől. Az elbeszélés helyébe lépett a rajzolás, a festés, üres megismerkedés ama országok nevezetességeivel, miket át- s keresztülútaztak; mindent, a mit ezen csavargók éles s gyakorlott szeme kifürkészett s közlésreméltónak talált, a proteusféle Simplex szájába raktak. Ily módon lettek a művészetiesen kikerekített s nagy tökély fokára emelt picári iratokból *naplók, jegyzőkönyvek, földrajzi-, ethnographiai-, egyszóval gyűjtemények*, mik, mi a kerületet s az unalmat illeti, mindinkább közeledének Happel Eberhard, Menander s mások földrajzi regényeihez, és melyekben egy húzamra «mindenféle állású személyekről, gyakorlott erényekről, ugyanily vétkek s erénytelenségekről; különféle állami discursusokról; a haditan nevezetes eseményeiről s csodálatos eredményeiről»¹⁹⁾ van szó.

Említésre méltók ezen utánczások közül, még pedig spanyol állapotokról: Gran Tacaño Quevedo-tól (1671.); francziákról: a francia *Simplicissimus*, 1682; a magyarokról: *a magyar vagy a dáci* (erdélyi) *Simplicissimus* 1683; a törökökről: *a török csavargó* (Vagans), 1683, mely utóbbi két művel nekünk van teendőnk. Ilynemű utánczásokhoz számítandók még: «*Der simplicianische Hasenkopf*,» 1683; «*Haspelhans*» 1684; «*Weltkukker*» 1677—1678; «*der französische Gygas*» Terpo Mirifanótól 1687; «*der Schelmufsky*» E. S.-tól, 1696.²⁰⁾

¹⁹⁾ A francia *Simplicissimus* czímének eleje.

²⁰⁾ Gervinus «*Gesch. der deut. Lit.*» V. kiad. III. k. 495 old.

II.

A magyar Simplicissimus és a török Vagans szerzőjéről.

A két munka 1683-ban jelent meg a szerző, a megjelenési hely s a kiadó neve nélkül; az utóbbiról azonban a magyar Simpl. rövid, «an den Leser» című előbeszédjében említés tétetik: «Auch ein Verleger hatte sich eingefunden». A szerző, egy német ajkú sziléz, ki magát «gedachter dacianischer Simplicissimus»-nak s nem egyszersmind magyar Simpl.-nak nevezi, állítólagosan Boroszlón vagy e város közelében született, de már nagyon korán kellett Sziléziát, hol akkor az Opitztól megindított költészet mindinkább emelkedett, elhagynia, minthogy mindkét művében Németország költőit s azok munkáit nem is említi s az utóbbiakat ismerni sem látszik.

A szerző első munkájában, melyet saját vallomása szerint «gar ungern» írt meg, közli velünk számos viszontagságait s kalandjait, melyeken Sziléz- s Lengyelországban, a Kárpát-hegységben, Szepességen, Felső-Magyarországban, a magyar Törökországban, Erdélyben s Törökországban ment keresztül, még pedig azon okból teszi azt, minthogy «jó barátjai kérték őt fel» arra, hogy azokat leírja. Már akkor megjelentek volt, mint ugyanott, t. i. a m. S. előbeszédjében mondja, «seine zween Vettern, der deutsche und der französische Simplicissimus», és ő e két munkához még a harmadikat, t. i. a magyart vagy a dacianust csatolni akarta.

A szerző csak eme két említett munkát idézi, a nélkül, hogy azokból valamit vett volna át, de önbizalma, melynek alapján a német Simplicissimust saját munkája «Vetter»-jének nevezi, bizonyára nem csekély. E két munkának olvasása bírta őt, mint Grimmelshausent Alemané és Guevaráé, élményeinek leírására s azoktól vette az alakot is; tárgyat szolgáltatottak művei számára egyrésztől saját élményei, másrésztől erkölcei, szokásai s életmódja ama népeknek, melyekkel évekig érintkezett. De az anyag átdolgozása s kivitele Grimmelshausennél egészen más volt, mint a mi szerzőnknel, mint azt tovább (IV. f.) látni fogjuk.

Ezen rövid előbeszédben bevallja még olvasóinak, hogy ő

«übel geplagt und auch verjagt, doch nicht verzagt», Minő értelemben veendőek e szépen rímlő szavak, nehezen magyarázni, minthogy mi ugyan ismerjük fáradalmait s némi csüggedését is, de legkevésbbé sem vagyunk képesek valamit az ő kiüzetéséről mondani. Ezen kiüzetés talán Konstantinápolyban való tartózkodására vonatkozhatik, hol ő súlyosan betegedett meg, s már semmi máshoz, csakis a halálhoz elkészítve volt.

A két munka *nem egyszerre* jelent meg, hanem hamar egymásután; ez eléggé kiviláglik a T. V. előbeszédjéből, mely így hangzik: «An den Geehrten Leser! Beliebter Freund! *aus meinem unlängst herauss gelassenen Tractätlein* wird man ersehen haben, wie ich sogenannter Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus, nach meiner lieben Eltern Tod, im 7. Jahr meines Alters, frühzeitig in die Fremde gemusst, sonder und wunderbar erzogen worden, darnach in Polen, Ober-Ungarn, Sibenbürgen, und ferner mit einem Landsherrn biss nach Constantinopeln kommen, und allda krank hinterlassen worden; in welchem Tractätlein ich sonderheitlich das vormal im Flor gestandene und öfters verunruhigte Königreich Ungarn, biss auf jetzigen Zustand, auch Appendice dess Graffen Tekely Lebens-Lauff *wahrhaft* und kürztlich beschrieben *und dabey gegenwärtiges Tractätlein praemittiret*: weil nun auch *höchst* verlangt und mir keine Ruh gelassen worden, biss ichs fast wider Willen, *als das erste elaboriret* und zum Druck gegeben habe, so wolle man interim damit verlieben, *bis das zu End versprochene* auch erfolget. Vale!»

Ama függelék, melyben Thökölyi gróf élete igazán s rövideden le van írva, valamint az előrebocsátott és a török csavargó élményeit rövideden visszaadó tractatum előttem ismeretlen, minthogy a magyar Simpl. végén eme két dologról szóló függelék nincsen meg, de ama néhány szó, miket a szerző első munkájában Tökölyiről mond, mindenesetre következtetni enged Thökölyi gróf életének s tetteinek körülményesebb elbeszélésére, s magát mintegy folytatásra való ígéretnek veszi ki: «Mostan folyó, a császár elleni háborújában nem kevés ok lehetett Kásmark városa, s kérdés, nem vetendi-e ő újra eme

várost saját uralma s öröksége alá, «quia tempora mutantur et nos mutamur in illis»; *de azt mutatni fogja a jövő.*»

Az előbeszédnek vége egy kissé zavaros, de egy kis helyreigazítással könnyen megérthető. Ugyanis minden oldalról ostromolták a mi szerzőnket s nyugtot nem hagytak neki, míg ki nem dolgozta s sajtó alá bocsátotta az előrebocsátott tractatumot, azaz a török *Vaganst in nuce* «als das erste», azaz *wie das erste*: a magyar Simplicissimust, t. i. *körülményesen és szélesen*. Addig is elégedjenek meg az olvasók ezekkel, míg végre a végén megígért dolog következni fog. Eme a végén megígért dolgot magyarázzák a T. V. zárszavai s mutatják egyszersmind, *hogy a T. V. sem egy befejezett mű, hanem hogy folytatása van*, mely a szerzőnek északi, keleti s nyugati Európa tartományaiban történt élményei s viszontagságairól szól: «Végtére hírül vevém, hogy a törökök Podoliába törtek be s Kaminek városát vették ostrom alá, miért is eme királyságban nagyban üzettek a toborzások; *mily módon jutottam én is eme háborúba* s útaztam arra podoliai, ukrainai, muszka, orosz s porosz, lief, svéd, finn, dán, norvégiai s grönlandi tartományokon át; a tengeri városokból, Holstein, Mecklenburg, Lünenburgerland, Marckbrandenburg, Pommern, Caschuvia tartományokból újra vissza Brandenburgba, szász, meiszeni, cseh, morva, osztrák, bajor országokba; mindenféle birodalmi városokon keresztül frank, pfälzi s sváb vidékekre; *s miket láttam s kiállottam eme 5 évig folyton tartó úton*, mindezek olvashatók lesznek édesen s savanyúan, vidáman s szomorúan, összevissza, mint az épen velem megtörtént, *következő tractatumomban*, most pedig a kegyes olvasót az Isten kegyelmébe ajánlom s maradok azalatt igen lekötölezett — Vége.»

Vajjon tartotta-e a szerző ígéretét, megírta-e a megígért munkát s ez esetben hogyan címezte ezt, nem tudom.

Mi e két munka *megjelenési* helyét illeti, igen valószínű, hogy Boroszló az, mely városban a mi szerzőnk, miután palástinai, egyiptusi, arabiai, mesopotamiai, syriai s arméniai útjáról visszatért, hosszabb ideig tartózkodott volt.

Ugyanezen városban szokta volt fáradalmait kipihenni, s

úgy látszik, hogy, miután az utolsó, 5 évig tartó útjáról visszatért, itt töltötte eseménydús életének utolsó éveit.

Valódi neve, állása, születési helye stb. műveiből ki nem puhatolható. Tesz ugyan a m. S. 19. fejezetének végén kapitánya előtt őseiről említést: «Egyszersmind tudtúl adám neki, hogy őseim a törökök ellen küzdöttek, miért is jó magatartások miatt *nemesi* levelet kaptak,» de eme megjegyzése ironicus értelemben veendő, melylyel az akkori állapotokat gúnyolja ki, minthogy elbeszélése elején magát szegény emberek, sőt koldusok gyermekének mutatja be. Egy másik helyen magát nemes-embernek nevezi, mi különben az akkori időben szokásos volt²¹⁾: «Minthogy ő (Simplex egyik oskolatársa) *nemes ember*, *mint én*, de nagyon tisztességesen öltözve vala. (30. f.) T. V.-ban pedig nem csak nevére, hanem *czimeréről* is tesz említést, melyet a sz. Katalin klastromában kék papirosból vágott ki, hogy azt, mihelyt a klastromból távozott, a szerzetesek atlaszból vágják ki. (8. f.)

Vajjon e művekben közlött kalandok, élmények s fáradalmak azonosak-e a szerzőéivel, kérdés, ámbár ama igazságszeretet, melylyel a különféle nemzeteknek szokásait, erkölceit stb. rajzolja, igazolni látszik, hogy saját élményeit is igazhíven írta le. Gervinus azt hiszi, hogy eme picári írásművekben elbeszéltek események *valódi eseményeknek s állapotoknak* tekintendők, midőn mondja (3. k. 486. old.): «A mit e nemű regények a költészetben képeznek, azt bírjuk Németországban inkább az életben; az «Eulenspiegel»-eknél mindenütt történeti alapot fel kell tennünk; Simplicissimusban is *a valóságra támaszkodás*, az, *a mit életképeknek, valódi eseményeknek s állapotoknak kell tekintenünk*, sokkal jelentékenyebb, mint a költés.» Ha még hozzácsatoljuk, hogy a mi két művünkben semmi sincs, a miről

²¹⁾ «Es eröffnet sich zu dieser unserer Zeit . . . unter geringen Leuten eine Sucht . . ., dass sie neben ein paar Hellern im Beutel . . . *gleich rittermässige Herren u. adlige Personen von uraltem Geschlechte* sein wollen; da es sich doch oft befindet u. auf fleissiges Nachforschen nichts Anderes herauskommt, als dass ihre Voreltern Schornsteinfeger, Tagelöhner, Karchelzieher u. Lastträger . . .» Der abenteuerliche Sim. Simpl. I. K. I. f.

az egyes élmények kiékítésére, kikerekítésére s hozzáköltésére következtetni lehetne²²⁾; hogy az egész munka egyszerű, természetes s igen hihető modorban van írva s szigorúan a reál életből van véve; s hogy a szerzőnek saját élményei elbeszélésével csakugyan szándéka nem volt egy kikerekített, összefüggő s bevégzett munkát megírni: feltevésünk is, mely szerint Simplexnek élményei *azonosak* a szerzőéivel, hihető s nagyon valószínű leend. De még ezen esetben sem tudunk valami bizonyost mondani igazi nevérol, állásáról stb.

Szerzőnk bírta a *szláv nyelvet*, különösen ama szójárásokat, mik a mostani Liptó, Szepes és Sáros megyékben, valamint Galiczia déli részében használatban vannak, ha nem is tökéletesen, mi számos, tót nyelven történő idézeteiből eléggé kiviláglik; a *lengyel nyelvet*, saját vallomása szerint (m. S. 9. f.) egy kis lengyel városkában sajátította el, mely ama lengyel nemes udvarának közelében terült el, hol Simplex néhány hónapig tartózkodott volt, ámbár nagy előmenetelt ezen nyelvben sem mutatott, minthogy csak rövid ideig látogatta az említett városka oskoláját, arra pedig Szepességre indult volt.

A *magyar nyelvet* csupán hallásból ismeri, de nem kérkedik ebbeli tudományával s maga is bevallja (M. S. 20. f.) «kauterwelsch» magyar csacsogását. A magyar nyelven idézett²³⁾ hibás s egynéhány elnevezés s káromlás visszaadásából áll. Már a bizonytalan, nem eléggé világos, hibás vagy ékezetlen visszaadása eme kifejezéseknek árulja el a németet, kinek a

²²⁾ Még ott is, hol újdonsült trombitás tekintélyének visszaállítására hazugsággal ki kell segítenie magának, nyíltszíven bevallja, hogy hazudott (M. S. 19. f.)

²³⁾ Ilyféle kitételekre akadunk itt: «az Kisch nimet jo vitez»; «erlek az nimetek»; «harum pallizarum»; «katanak»; «lile Kurraphia az embernek» (lám, kurva fia az embernek!); «natzagosch uram»; «Zi te kurafia, mikor az Trometasch wajon!» (no te kurva fia, micsoda trombitás vagy te!) stb. Nagyon hibásan írja ki a tulajdomeveket: Theckeln, Kemini Janosch; Báresay Ákos háromféle alakban fordul elő: Barschako, Barschaj, Barczay; füresán írja ki Bethlen Gábor s Zrínyi Miklós neveit, t. i. *Bethlehem(!)* Gabor és Graf *Scrin(!)* in Sigeth. Némely szót egészen hamisan használ. Ezen lengyel szót: nogavice: nadrág (noga = láb) magyar szónak tartja s így fordítja, hogy kabát s. a. t.

magyar nyelv tanulmányozása s helyes kiejtése nem pusztán a legnagyobb nehézségekhez, hanem physikai lehetetlenséghez tartozik. Ezen egyes szók és kifejezéseknek hibanélküli s helyes írásáról szó sem lehet, mely körülményen különben nem kell megakadnunk, minthogy szerzőnknek még a *német nyelvezete* is az alsó néposztályoké, egyenetlen s darabos, ha egyszerű s gyermekded is. *A görög nyelvből* tanul egynéhány szót a konstantinápolyi kancellár szájából (T. V. 1. f.); *a török s arabnál* tolmácsokat kell használnia. («besonders die zwey Münche, die mich begleiten und mir als Dollmetsch dienen.» T. V. 6. f.)

Munkáinak megírásánál használja a déli szilézi népnél nyelvét. Irálya éktelen, egyszerű s mesterkéletlen, itt-amott szakadozott, zavaros, homályos; körmondatok s mesterségesen összekúszált mondatok nem fordulnak elő, ellenben az egyenes beszéd alig különbözik a nem egyenestől, mely körülményt leginkább a hibás s hiányos pontozás hoz maga után. Találhatók különben hasonlatok s tropusok is, de leginkább csak ott, hol a komikai s köznapirányba csap át, vagy hol az aljast körülírni akarja: «Was sie (egy vén anyó, kitől Simplex egy kis tükröt lopott) mir aber gewünscht hat, steht bei allen Städten im freien Felde (t. i. az akasztófa). Vagy pedig: «Und ihme (egy lengyel főúrnak) der Bachus sein Bauchfässlein mit Traubensaft angefüllt, dass der Hahn davon tropfen möchte». Ama élénk lendület, mely itt-amott a magyar Simplicissimusban tűnik fel, eltűnik végképen a T. V.-ban, ellenben gyakoriabbak itt a hosszú s összekúszált mondatok, halványabbak, zavarosabbak s tisztátalanabbak az egyes kifejezések; az unalmas s nehéz lélekzetű útleírások, a sceneria változatosságának hiánya, az örökkévaló «Berg und Thal, Wald und Schlucht» a nyelvezetet is szárazzá, nyújtottá s alig emészthetővé alkotják, egyszerűen: a T. V. nyelvezete elhanyagoltabb, szárazabb, szikárabb s hibásabb, mint a M. S.-é. Észrevehetni e két munkában is ama vigasztalan elhanyagoltságot, melybe a német nyelv az utánzás korszakában: a XVII. század közepe s vége felé süllyedt volt, ha a népiesnek friss meglevenítő lehellete e nyelvezetet itt-amott vidorrrá s otthonossá alkotja is.

A szerző irányának legkiválóbb sajátosságát képezi a *latin*

szóknak, kifejezéseknek s szólásformáknak sűrű használata. Észrevehetni szándékát, hogy ugyanis latin tudományával fényleni akar, ha a német nyelv rovására is, melyet különben felnémetnek tart, mint az egyik megjegyzéséből, melynek folytán őt az erdélyi, a «Hammler»-nyelvet: egy romlott szász szójárást használó szászok, «Moser»-nek azaz felnémetnek tartották (M. S. 27. f.), eléggé kiviláglik. De nem csak ott használja a latin kifejezéseket, a hol a németeket nem ismeri, pl. Testimonium, Documentum, Supplicatio, Rector, Praeceptor, Cantor stb.; vagy a hol valamit körülírni akar: «Weil meiner Jugend Jahre in dem Veneris Frühling florirten» (M. S. 9. f.), hanem ott is, hol az ilyféléknek semmi helyök: «Da half nichts für accomodiren, complimentiren, cortisiren, conversiren, dominiren, accusiren, negiren und conversiren» (M. S. 9. f.). Eme latin kifejezések utáni kapkodás, mely a T. V.-ban sokkal csekélyebb mérvű, irányát tarka harlequinöltőnnyel veszi körül, valami kényszerített, foltozott s kényelmetlen piperével, mi sokszor nevetségessé s ízetlenné válik: «Nach weniger Zeit wurde ich einem *D. theologiae* von meinem Herrn *Rectori* zu seiner Kinder *Praeceptor* *recommandiret*.» (M. S. 14. f.) Eme nyelv kificzamítás s romlás, mely ellen az akkori időben Opitz Márton Aristarchusával s későbbben Gryphius András Horribilicribrifax-ával hevesen, de hasztalanul szólaltak fel, nagy virágzásnak örvendett akkor Németországban, körülbelül ily módon, mint ezt most a német irodalmi s tudományi műveknek újkori iróinál látjuk, kiknek minden harmadik szavok idegen eredetű. (Például hozom fel csak Gottschall Rudolf német nemz. irod. történetét, melyben a spanyolok híres «*ollea potrida*»-ja hatalmas gyökeret vert)

De ha szerzőnk sokat tart is latin tudományára, ha előttünk tudósnak akar is fellépni, ha nyilatkozik is, miszerint Szepesség s Magyarország felől egész köteteket írni volna képes, ha csak akarná (M. S. 13. f.), ismeretei mégis csak csekélyek s jelentéktelenek. Ő pusztán csak tapasztalásból ír, s csupán azt, a mit lát és hall; ha az olvasót tudósítani akarja arról, a mit nem látott s nem hallott, adatai helytelenekké, hamisakká válnak.

Kortársainak művei ismeretlenek előtte, szintűgy ama népkönyvek, melyeknek tartalmából sokat tanulhatott volna nemzetének szellemi múltja felől; sajátos s változatos sorsa s élményei messze elsodorják őt szülőföldjétől, hol ezen időben a költészet (Opitz, (részben) Flemming, Gryphius, Hoffmannswaldau, Lohenstein stb.) mindinkább emelkedni kezd, s érintkezésbe hozzák őt népekkel, melyeknek lényege idegen övétől, melyektől azonban szerencsésen lesi el *külső oldalait*: erkölceit, szokásait, életmódját, egy szóval mindent, a mit gyakorlott szemnek látni s éles fülnek hallani lehet, természetesen a nélkül, hogy valamelyik nemzet *szellemi életének* (melynek tanulmányozását különben meggátolá az idő hiánya, a szükség, a mindennapi kenyérért való küzdelem) csakis a legcsekélyebb oldalát fürkészte ki s fedezte volna fel.

Ép oly hiányosak, mint saját népe irodalmának ismerete, és ama népeké, melyekkel érintkezett, *földrajzi s történeti ismeretei*. Az egyes hegyeket, városokat, folyókat, tartományokat úgy nevezi el a szerző, mint azokat a nép nevezte volt el: a kárpáti hegység lomniczi csúcsát nevezi «Grossvater»-nek, vagy egyszerűen «Késmárk melletti csúcs»-nak; a branyiszközi s a kassai érczhegység torkait s mély útjait «Wolfsgrund» és «Purzelgrund»-nak stb. A Boroszló városa egyik oldalán elhaladó folyóról azt mondja, hogy «Odernek híjják s hogy ez *Fisztulából jő*»; a Kárpáthegységről pedig, mely Szepes, Liptó s Árva megyék s Gácsország határain Tátrának neveztetik, hogy „*ez sokkal magasabb, mint a sveiczi, tyrol és stájer hegység*“; Nagy-Szeben városáról ismét, hogy ez „*szépségre s nagyságra nézve Boroszlóval vagy Béccsel (!) egyenlő*“; Nil folyamáról, hogy ez «ép oly széles, mint a Rajna».

Magyarországnak, a régen hatalmas, most pedig nagyon apró királyságnak földrajzi beosztása is Horvátországra, Alsó-Magyarországra, a tótok vagy vendek országára, Szepességre s Felsőmagyarországra nem egészen helyes, minthogy a tótok országa Felsőmagyarországgal azonos, a Szepesség pedig, mint azt egy másik helyen be is vallja, többé nem Magyar-, hanem Lengyelországhoz tartozik, kivéve Késmárk, Lőcse s Igló városát, melyeket a szerző Szepesség névvel tisztel meg, melyek

azonban, szintúgy mint Eperjes, Kassa, Bártfa, Kis-Szeben s mások Felsőmagyarországhoz számítottak s az akkori időben az erdélyi fejedelem birtokához tartoztak, későbbben pedig a római császár uralma alá hajlottak. Alsómagyarország alatt érti a szerző a mai dunáninneni kerületet, melynek nagyobb része ma épen Felsőmagyarországhoz tartozik, de oda számítja egyzersmind a csekély dunántúli részleteket is, mik akkor a római császáré voltak.

Ámbár Budavár akkor a törökök kezében volt s Pozsonyban tartattak meg az országgyűlések s őriztetett meg a magyar korona, az utóbbi város még sem tekintetett mindenütt s általánosan Magyarország fővárosának, mint azt a szerző állítja, minthogy Székes-Fehérvár is azelőtt, még pedig hosszú ideig az ország fővárosának tekintetett. Kőrmöcz-, Selymecz-, Ó- és Új-Besztercebánya, Königsberg, Pukanz, Karpfen városai a szerző adatai szerint Alsómagyarországban vannak; Pozsonyon s az említett hét városon kívül a szerző más nevezetes várost nem tud megnevezni; Szombathely, Esztergom, Nyitra, Mosony, Komárom, Nagy-Szombat stb. városait még név szerint sem ismeri. A királyságnak folyóiról szóló adatai sem eléggé világosak; ő csak a Dunát említi *alsó*-, a Tiszát *felső*-, a Vágot *alsó* Magyarországon, s Bodrog folyót. Rába, Morva, Leitha, Esztergom s Ipolyról, a Hernád s Sajóról, mely utóbbi folyó partjain csatázott, a Szamos, Maros, Körös s Zagyva folyókról még említést sem tesz. A Kárpáthegységen s a Tátrán kívül egyéb magyar hegységet megnevezni nem tud. A Balaton- s Fertő tóról sem tesz említést. Alexandria városát nem számítja Aegyptomhoz, s ezt nem Afrikához, hanem Ázsiához. *A földrajzi regény czélját tehát*, mely abban állott, hogy a közönség a leírt országnak földrajzi fekvését, nevezetességeit stb. pontosan s körülményesen ismerni tanulja, a mi szerzőnk nem tartotta lelkiismeretesen szem előtt.

Sokkal zavarosabbak, helytelenebbek s futólagosabbak, sőt itt-amott teljes tudatlanságot elárulók, *a szerzőnek történeti adatai*. Magyarország történeti múltjáról csak annyit tud mondani, hogy az egykoron hatalmas és nagy birodalom volt, s hogy szt. László hatalmas király lett s sok csodát mívelt volna.

Az utóbbiról még azt mondja, hogy ő a *törökökkel*, kik akkor még Európában sem voltak, nagy háborút viselt volna; említést tesz még annak «ferfi nagyságú, lóháton ülő, mesterségesen öntött képéről, mely a nagyobb templom bemenetelénél egy nagy márványkövön áll» (M. S. 28. f.), mely szobor a számos ostromlások alkalmával a törököknek «nappal éjjel a városba lőtt golyóitól» egyetlen egyszer sem sérült volna meg.²⁴⁾

Ámbár a szerző szorgalmas gyűjtője s feljegyzője volt a mondák, adomák, városi történeteskék s ilyféléknek, s ezenkívül nagy szorgalmat fejtett ki az egyes városok elnevezéseinek, a templomok, egyes szokások stb. keletkezésének feltalálásánál²⁵⁾, még sem árul el nagy kedvet a leírt ország történetének kipuhatólásához. Innen ered az, hogy az akkori időben: 1656-ban Bocskait tartja az ország urának (M. S. 24. f.), egy fejedelmet, ki már 1606-ban, tehát 50 esztendővel hamarabb halt meg; a 740,000 forintért (és nem körülbelül 80- vagy 200,000 magyar forintért, mint azt a szerző állítja) Zsigmond császártól Lengyelországra elzálogosított 13 szepesi városnak kapitánya szerinte valami «Crakowski vajda» (M. S. 13. f.), holott akkor eme városok kapitánya Lubomirski herczeg volt; de az erdélyi lakosok hitvallásáról adatai is, a miknek alapján azok *ariánusok* lettek volna (különösen Kolozsvár²⁶⁾ városa

²⁴⁾ Hasonló monda — mert hogy a szerző itt a nép száján keringő elbeszélések nyomán beszél s nem valódi dolgokat közöl, bizonyítja épen ama körülmény, hogy e fémből öntött szobor *nem létezik*, — kering a nép száján Kinizsyről, az óriásról s török falóról, kinek sírjáról a török golyók visszapattantak s magokat a lövészeket leterítették volna. Eme mondát hallotta meg bizonyára a szerző s Kinizsy nevét, ki csakugyan a törökök ellen harczolt, szent Lászlóéval cserélte fel, mi annál valószínűbb, minthogy Kinizsy mondája szintén Nagyvárad vidékén keletkezett.

²⁵⁾ Elbeszéli egyebek közt a Müller Vilmos által megörökített mondat a boroszlói harangöntésről (M. S. 8. f.); ama bohós adomát, hogy ugyan miért nevezettek el Liptó vármegye lakosai = Liptaci «Zliptaci»-aknak, azaz rosz madaraknak (13. f. l. IV. f.) a mondát Lőcse (14. f.) s Bártfa (16. f.) városai nevének keletkezéséről; hogyan jött létre a kassai templom felépítése (20. f.); továbbá a pénz megkövesüléséről (28. f.), a háromszáz özvegy tánczáról szóló mondákat, a mint ezek a nép száján keringtek s. a. t.

²⁶⁾ Kolozsvár nem volt az ország fővárosa, mint a szerző állítja, hanem Károly-fejérvár, hol a fejedelem lakott.

lakosai) sem megbízhatók s némileg tudatlanságot árulnak el, minthogy az ariánus hitvallás Simplex idejében a kiholtakhoz tartozott. *Unitáriusok* voltak azok, s csak a két név hasonlósága hozhatta e sajátságos cserét létre.

Ama háborúnak, melyet II. Rákóczi György, Erdély fejedelme Kázmér Jánossal, a lengyel királylyal viselt, csakis a síralmas kimenetelét az elsőre nézve említi, s ama hadjáratból, melyet a fejedelem, a havasalföldi vajdával egyesülve, a tatárok ellen indított meg, csakis egy apró epizódot, t. i. a vajda ojtózi hegységben elásott kincseinek ujonnan kiásatását, mely kalandnál Simplexünknek síralmas szerepe volt, emel ki. Ama harcokról, melyeket Bárcsay Ákos, kit szerzőnk Konstantinápoly felé tartó útjain kísért, Rákóczival viselt, valamint a magyarok részéről oly hősieken védett Nagy-Váradnak bevételéről, melynél szerzőnknek, mint Bárcsay kísérfőjének, jelen kellett lennie, ő még a leglényegesebbet sem említi. Legfurcsább eme harcok említésénél a köpenyforgató, jellemtelen s gyáva árnyfejedelem cselekedeteinek indokolása, vagyis becületmentése, mi a történészek előtt, kik eme adatokat nehezen ismerik, érdekel bírhat. A szerző ugyanis következő módon igazolja urának II. Rákóczi elleni hűségétörését: «Urunk (Bárcsay) mondta végtére: Kedves és hű szolgálaim, most már fel akarom fedezni előttetek szándékimat. Engem Erdély fejedelmévé neveztek ki s ama rendeletet vevém, miszerint a porta előtt jelenjek meg s általa erősíttessem meg magamat. Örülök annak, hogy már egyszer alkalmam van megboszúlnom boldogult atyámnak nyomorúságos halálát, ki Rákóczi parancsára fogságba vettetett, hol megvakult, meghalt s elveszett. Mert ámbár ő (Rákóczi) engem mint fiatal uracsot udvarába vett föl, nagyra is tartott s mindig iparkodott, hogy atyám kedvéért életmohossziglan minden jót élvezhessek ²⁷⁾ mégis fáj szívemnek,

²⁷⁾ Ama jótéteményekről, mikkel II. Rákóczi a háladatlan Bárcsajt halmozta el, említést tesz az elsőnek egyik levele, melyet 1660-i apr. 30-án küldött volt Bárcsainak s melynek eleje így hangzik: «Édes anyfám, ki *Kegyelmedet* (Bárcsajt) *felnevelte s emberre emelte*, f. h. 18-án halt meg. . . !» Ellenben anna gaztettéről, melyet II. Rákóczi Bárcsay atyján követett volna el, a történészek nem tudnak semmit. (L. Szalay László «Magy. tört. 5. K. 21. könyv, 1—10 f.)

hogy boldogúlt kedves atyám uramnak ártatlanúl kellett szenvednie s meghalnia. A török császár ugyanis őt akarta Rákóczi helyébe Erdély trónjára emelni, mint jelenleg engemet, mely méltóság őt mint országnagyot sokkal inkább megillette volna, mint Rákóczit, ki csak felsőmagyarországi gróf²⁸⁾ s a mellett még katolika hitvallású.²⁹⁾ Midőn Rákóczi megtudta, hogy boldogúlt atyámat fejedelemmé akarják választani, őt mint hazaárulót elfogatta s megezővekelte; minthogy azonban elegendő ok nem volt, hogy őt kivégeztethesse, azért ítélte el őt kemény fogságra s ezáltal gyalázatosan fosztotta meg őt életétől. Most Rákóczi s pajtása Kemény János nincsenek az országban, holott azt nagy nyomorba hozták; nem is akarják különben többé alávetni magokat a portának, pedig nekünk más módunk nincs, mint a török császár protectiója alatt élnünk, minthogy más keresztény fejedelmek, kik bennünket a törökök ellen támogathatnának, távol esnek országunktól.» (M. S. 30. f.)

Ezen történeti tények helyességéért jótállani nem fog senki, már csak azért, minthogy nagyon furcsán veszi ki magát, ha egy fejedelem szolgája s trombitása irányában oly nagy bizalommal viseltetik. Szintén kevésbé megbízható Bárcsai s Kemény közti harczainak leírása, melyek az elsőnek kiüzetésével végződtek volna. (M. S. 30. f.) Utolsó állítása is, melylyel a szerző más irányban igen érdekes munkáját végezi be s mely így hangzik: «Bárcsai pedig nemsokára mint hazaáruló karddal végeztetett ki», nem egyéb, mint történeti hazugság, minthogy Bárcsai Ákos nem végeztetett ki karddal, hanem Görgénytől Kővár felé vezető útján, Répa falú közelében Kemény Jánostól bérelt gyilkosoktól megtámadtatott, meggyilkoltatott s Olt folyóba dobott.³⁰⁾

A T. V.-ban a földrajzi s történeti adatok sokkal pontosabbak, ámbár ritkébbak; itt a szerzőnek kiváló jó szolgálatot

²⁸⁾ Erdélyi fejedelmek, mint általánosan tudva van, többnyire magyar főurak voltak. Bátori, Rákóczi, Boeska, Thököly magyar eredetűek.

²⁹⁾ II. Rákóczi reformált hitvallású volt, csak a felesége volt katolikus. Szalay 21. K. 15. old.

³⁰⁾ Szalay L. 21. K. 9. f. 56. old.

tesz a sz. írásnak beható ismerete, s egyszersmind az egyes nevezetességek utáni kérdezősködései itt sokkal lelkiismeretesebbek s alaposabbak. Azt bizonyítja ama körülmény is, hogy már nem bízik annyira, mint a M. S.-ban saját emlékező tehetségében, hanem, mint pl. a szent sir látogatása alkalmával (11. f.), *jegyzeteket csinál* s mindjárt az illető helyen írja le a leglényegeseb dolgokat. Történeti botlások különben itt is fordulnak elő.

A szerző ájtatos, jámbor, mélyen hívő s Istenben bízó *protestáns* volt, ki szent helyre lépve, a szép s magasztos isteni természetet szemlélve, veszélyben s halálos szükségben, minden fáradalom s viszontagság közepette magát imával és zoltárok éneklésével Istennek oltalmába ajánlja, s akkor sem feledkezik meg Istenéről, ha jól megy a dolga. A «Grossvater» csúcsára lépve, háláját fejezi ki az Istennek ő oltalmáért: «Mi fáradt hegymászók s sziklákra hágók megkezdők az éneket: «Wann wir in höchsten Nöthen seyen» és «uf meinen lieben Gott und s. w.» (M. S. 13. f.) Ugyanott áll: «S arra fohászko-dánk az Istenhez s mondók: Mindenható Istenünk, segíts továbbra is!» A szent sírt meglátva (T. V. 11. f.), ájtatos félelem szállja meg őt s ily énekre fakad: «Christus, der uns seelig macht etc. Item, O Lamm GOTTES unschuldig etc. da JESUS an dem Creutze stund etc.» Megpillantva a romokat és a pusztulást, miket most az egykoron hatalmas és gyönyörű Jeruzsálem városának belsejében láthatni, e komoly szemléletekre fakad: «S szerfelett csodálkozám, hogy eme a szent írásban sokszor megemlített *első* város jelenleg oly pusztta s kietlen, de mihelyest megfontolám, hogy a próféták s Krisztus szavai s megfenyítései voltak, mik eme várost elkövetett bűnei miatt oly nehezen sujtották, magamhoz is tértem, tudva, hogy Isten igazi szava s igazságosságának jobb keze tevék azt, s *tehetik még azt mindazon népekkel, tartományokkal, városokkal és emberekkel, kik nem térnek magokba s elvárják büntetésök idejét.*» (T. V. 10. f.)

Kitűnően kezeli szerzőnk a szent írást s gyakran idézi szent s gyönyörű szavait: «És akkor Kristus szavaira emlékezém vissza, midőn mondá: Házam imaház, ti pedig gyilkosok

tanyájává tettétek azt.» (M. S. 14. f.). Vagy ugyanott: «Akkor a biblia szavaira gondolék: A cséplő ökörnek a száját bekötnöd nem szabad.» A szentírás és a bibliai történetnek eme jeles ismerete hasznos szolgálatokat tesz neki különösen Palæsztinában, hol a szent helyeket megpillantva, maga előtt elvonulni látja a múltnak eseményeit. A T. V. 11. fejezetében dicsekedik is eme ismeretével, «mert ha előre nem tudja Isten szavaiból, mi történt volt Jeruzsálemben Kristussal eme s ama helyen, szintűgy minő víg helyek voltak egykoron Jeruzsálem s a szent föld, bizonyára a Jeromonachok s Calogerusok elbeszéléseit csupán csak mesének s mintegy álomnak tartotta volna, mint-hogy most mindennek csak az ellentéte látható.»

A mi e sötét időkben különösen a szerző becsületére szolgál, ez más *keresztény* vallások iránti toleranciája. Ezek felőli véleményei egészségesek, ítéletei szelidek s kimélők. *Nagy ellensége* egyszersmind, mint szertartás nélküli hitvallásának igaz követője, *miuden szertartásnak*, miért is soha sem mulasztja el az alkalmat az idegen vallásokéit kigúnyolni. A T. V. 1. fejezetében azt mondja *a görögökről*, hogy Istennek szent anyját inkább tisztelik, mint Kristust s hogy imájok alkalmával számtalanszor vetnek keresztet s egyidejűleg oly gyorsan fel s alá hajolnak, hogy kezök mozdulatait nem is láthatni. De eme buzgalom legkevésbé sem akadályozza őket legnagyobb ájtatosságuk közepette a templomból elszaladni. *A törökökről*, kik nem harangcsengéssel, hanem a moschea tetejére felhágó fakirjainak s derviseinek hangos lármájával: «Haia aleph Allah, haio aleph Allah» a templomba szólíttatnak, s kik, mielőtt a moschéába lépnének, előbb mosakodnak, czipőiket le- s papucsaitak felhúzzák, azt mondja a T. V. 4. fejezetében, *hogy imájokat leordítják s e dolognál mindenféle nevetséges taglejtéseket tesznek*. «Otthon, szabad ég alatt, vagy akárhol legyenek, ájtatosságukat imádkozások idejében *mindezekkel a nevetséges taglejtésekkel* végezik, szintűgy nejeik is otthon, kiknek a templomba menni nem szabad.»

Legdrastikusabb módon nyilatkozik mindennemű szertartás iránt táplált ellenszenve ama szavaiban, melyeket a görögök, arméniaiak s georgiaiaknak isteni tiszteletéről mond,

kik annál hájat, vaját és zsirt használnak (T. V. 11. f.): «*Summa összes isteni tiszteletök együttvére, levonva az imát és éneket, nem egyéb, mint emberi enyelgés s önválasztott és kigondolt szenteskedés.*» Mint minden protestáns, a mi szerzőnk is nagyon szereti az egyes hitvallások felőli vitatkozást, eme kedvét azonban fékeznie kell, mely őt Konstantinápolyban a görög s izlám vallások szertartásainak láttára szállja meg, nehogy a kanczellár kegyét eljátszsza. (T. V. 1. f.)

Ama szerzőnket más *keresztény* hitvallások iránt jellemző türelme a legnagyobb türelmetlenséggé fajul, ha Mahommedről van szó. Az általa megalapított hit fölötti elkeseredésében furcsa düh szállja meg a szerzőt s még furcsábbak lesznek káromlásai. Hogy Mahommed «hazug hitét» összes haragjával sújthassa, a nagy reformátornak egy egész fejezetet szentel, folyton szídvá, káromolva s átkozva. Dühös kifakadásai, messze mindennemű bizonyíték s refutatiótól, a véleményeknek s szemléleteknek hű tükre, miket az akkori *keresztény népség* a mohammedán vallás iránt táplált, miért is az egész fejezet mivelődés-történelmi jelentéssel bír. A T. V. 12. fejezete az, mely ezen izlámelleni támadásokat tartalmazza s a mi szerzőnket, kit első könyvében csendes és békés férfinak ismerni tanultunk, egy dühös fanatikus alakjában tünteti föl. Állítólagosan ama sok méltatlanság, miket a «gyülölt» törökök s az «átkozott» arabok részéről szenvednie kellett, volt oka annak, hogy e nemzetek felőli nézetei oly igazságtalanokká és gyűlöletesekké váltak. Ezen épületes s nevezetes predikáció, mely itt-amott Abraham a St. Clara dühös humorral telt kifakadásaira emlékeztet, egy előbeszédén kívül minden Mahommedről szóló nevezetességet: életét, tanait, kalandjait s tetteit, 13 pontba összefoglalva, tartalmazza. Némi változatokkal s megrövidítve így hangzik:

«Mahommed, az *ördög nagy prófétája*, egy eszeveszett szerzetes segítségével(?) a világot sajnálatra méltó s keserves módon árasztotta el hazugságaival, miért is a kereszténységnek szün'tenül könyörögnie kell a Mindenhatóhoz, miszerint ne vonja el tőle nagy lendületnek örvendő s szerfelett nagy bűnei, vétkei s evangeliomának megvetése miatt szent szavát,

a mint azt eme hitetlen népekkel tévé. Könyörögjünk tehát igazán az Istenhez, hogy e népeket megtérítse s kegyesen az örök üdvhöz vezesse! A mily messzire terjednek el eme mahommedán népségek a földön, ép oly mélyen süllyedtek borzasztó s rettenetes tévedésbe, mert, ha bírják is meghamisíttatlanúl, tisztán s világosan az arab nyelven írt szent írást, *mégis csak azt veszik ki az Isten szavából, a mit eszökkel foghatnak fel* s a mi portékájuknak, visszás eszöknek s magyarázatuknak átkozott örök vesztesőkre alkalmas. Egy szóval, csak azt veszik ki az egészből, a mi nekik tetszik, s a többiről, mi tanáiknak ellenmond, vagy a mi nekik nem kell, vagy a mit fel nem foghatnak, azt mondják, hogy ezt a keresztények meghamisították. Ily mesteri módon fonhatja körül hálójával az ördög a hitelenséget a többi hamisanhivőkkel egyetemben, hogy ezek átkozott halálukig csalárd s visszás makacsságukban benmaradjanak.

1. Mahommed, a hamis próféta, nemes szülőktől született Mekkában, Arabiában, felici anno 630-ban (azaz 571-ben) s 40 évig kereskedést űzött. Arra megjelent neki Gábor arkangyal, felavatta őt prófétává s Isten szolgájává, átadá neki a sz. könyvet: a Koránt s ellátta őt nagy bölcseséggel s értelemmel, hogy ezen könyvnek titkait jól megérthesse.

2. Azt mondják, hogy Mahommed nagy tekintélynek örvendett Isten előtt, hogy sokszor beszélt vele fontos dolgokról s tanácskozott vele. Egykor mint Istennek prófétája, Elmparak nevű s gyórs állat hátán rövid idő alatt lovagolt volna Mekkából Jeruzsálembe, *mi nem egyéb, mint egy nagy s nevetséges farsangi hazugság*, minthogy Mekkából Jeruzsálembe 40 napig kell utazni. Gábor volt a kísérője, segíté őt a leszállásnál, megköté az állatot, s arra a prófétát kezénél megfogva, elvezeté őt Salamon templomába, hol egy kört képezve, sok próféta jelen volt, kiket az Isten Mahommed tiszteletére támasztott volt fel. Ezek közül ott voltak Ábrahám, Mózes s Jézus, kik őt nagyon jól fogadák s tudtúl adák neki, mire szemetelte őt ki az Isten. Arra megtisztelvé őt az első egy hordó tejjel, a másik egy hordó borral, a harmadik egy hordó vízzel s az égről hallatszott az

isteni szó: «Ha bort vagy tejet választasz, néped tönkre jut; ha pedig a vizet választod, néped boldog leend!»

3. Mértékfölötti módon dicsekedik érdemeivel s beszéli, hogy sokszor ég felé szállott és az Istennel meg az angyalokkal mindennemű beszélgetésekbe ereszkedett. Egyszer a holdat két részre osztotta s az egyik rész a földre pottyant volna le. Sokszor leszállott nála Gábor arkangyal is s hozta az Istennek mindennemű parancsolatait, *mi különben szörnyű hazugság.*

4. Azt mondja, hogy az alkorán maga a sz. írás, s hogy azt a könyvet s nem egy másikat kell olvasni, e szerint magát tartani s abban hinni. Egy másik helyen pedig azt mondja, hogy ezen könyvben, mely 12,000 mondást tartalmaz, csak 3000 igaz, a többi pedig hazug s hamis. *Oh, te ördögi hazug próféta!* Ha csak hozzácsatolod, mely mondás igaz s melyik hazug, a te néped is megtudta volna, de minthogy te nem jegyezted föl, mi sem tudjuk, mi hazugság s mi igaz.

5. Az angyalokról is *szörnyű hazugságokat mond* s azt beszéli, hogy mindegyikök ezerszer nagyobb, mint a világ, mindegyiköknek van 700,000 nyelve s ugyanannyi feje és szája. (Mäuler.) *O te dühös hazugszárj s ördögi káromló nyelvr, minő csodaszörnyeket akarsz te a mi kedves s szent angyalainkból csinálni!* ³¹⁾

6. Koránban említést tesz az isteni tiszteletről is. u. m. a mosakodás, tisztántartás, böjtölés, imádkozás, bucsújárás, áldozás, alamizsna s efféle egyéb bálványozó (?) s színlelt dolgokról.

7. Az alkoránban gyakran és sokszor mondja, hogy Kristus próféta s minden prófétát felülmúl; bevallja egyszersmind, hogy Kristus Máriától férj nélkül született, továbbá, hogy ő az isteni ige, mi mind helyes. *De az ördög megzavarja a jó esztét,* minthogy nem hiszi, hogy az «ige» itten isteni lényegyet jelent s hogy Kristus Istennek fia, hanem ő az «igét» egy gonosz

³¹⁾ A mi szerzőnk, ámbár a sz. írásnak, mind az ó-, mind az új testamentumnak kellő s beható ismeretével dicsekedik, még sem olvasta sz. János apokallypsáját, mert e műben ugyanily szörnyekre akadhatott volna. Kevés képzettséget árul el a mi szerzőnk, ha enné dolgokat, mik átvett értelemben veendők, a szó egyenes értelmében veszi.

ember igéjének tartja, ámbár állítja, hogy Kristus csakis az igazságot tanítja s az örök életet hozza. Ámbár ezeket állítja, még sem akarja, hogy követői Kristus evangéliomát olvassák, hanem csupán az *ő harmadáig hazugsággal telt Koránját*. Megtiltja egyszersmind követőinek, hogy keresztényekkel vallások felett vitatkozzanak.

8. Tagadja a szentháromságot is, s *él az ördög dialektikájával*, mondván: Isten csak egy s fia nincsen, minthogy neje nincsen. Mert ha Istennek neje s fia volna, tehát ha nem lenne egy s nem kormányozná egyedül a világot, sokszor ily kormány mellett nagy egyenetlenség támadhatna s az atya talán vállalatna valamit magára, mi a fiának vagy az anyának nem tet-szenék és vice versa. A világ tehát ilynemű kormányzás mellett meg nem állhatna s már régen romba dőlt volna, ha több mint egy egységes Isten uralkodnék. S azért mondja *ő fajankóként*: Isten csak Isten s annál maradok.

9. Ő ugyan az igazat mondja Kristusról s evangéliomáról, feldönti azonban csakhamar a mondottakat *durva s szemtelen hazugsággal*, nehogy valaki megtudja, hogy mikor hazudik s mikor mond igazat. Nagyra becsüli látomásait s bátran állítja, hogy ama vigasztaló, kit Kristus az emberiségnek, hogy azt örök üdvhöz s igazsághoz vezesse, küldeni megígért, senki más, mint *ő maga*.

10. Rendkívüli módon káromolja Kristust, s tagadja, hogy *ő Isten vagy Isten fia vagy Isten s ember egy személyben*, sőt bolondságnak nevezi az egészet s borzasztó véteknek a keresztényeknek eme hitvallását; a ki ilyfélét hisz, oly rémületesen hazudik, hogy ég s föld elsötétülnek, s megérdemli egyszersmind a pokoli tüzet, minthogy Isten a legfelségesebb s nem tűr egy másikat maga mellett, ki hozzá hasonló lehetne erőben s hatalomban. S hogy Kristus Isten fia lehessen, arra *ő nagyon is csekély s jelentéktelen személyiség*, mert ha Isten akarná, hogy fia legyen, azt a leghatalmasabb s legnemesebb emberek közt kereste volna. Egy szóval, a mi nem Isten, az szolgál, mert az Isten mindig Isten s mindig Isten marad.

11. Ő magasztalja Kristus tetteit és azt mondja róla, hogy *ő agyagból kis madárkákat alakíta s őket lehelletével megele-*

veníté, továbbá, hogy sántákat egyenesekké s vakokat látókká változtatott s hogy a halottakat feltámasztotta; továbbá, hogy az evangeliomi tan a tőkélynek tana s ebben u. m. alkoránjában senki sem kételkedjék.

12. Ő sokat beszél a hitről, de az alatt érti csak az Istenben s ő saját személyében való hitet. Nagyon bizonytalanul szól azonban a bűnök bocsánatáról s azt mondja, hogy az Isten könyörületes s a mahommedánoknak *talán* meg fogja bocsátani bűneiket, mi azonban még nem bizonyos.

13. Azt is állítja, hogy mindenki, bárminő hitű legyen, csakhogy jót tegyen, megnyerheti Istennek kegyeit, de különösen azok, kik az ő tanáért harcolnak, életüket kockáztatják s ellenségeiknek dúlás, fojtogatás s pusztulás által kárt tesznek. *Eme s más tévtanokat vallják a törökök, mórok és arabok.*»

Az akkor vérbe átment *babonától*, mely még a legfelvilágosodottabb s lángelméjűbb embereket is fogva tartotta, (mint pl. Grimmelshausent vagy Gryphiust), a mi szerzőnk szintén meg nem szabadúlhatott, láthatni azonban nála, hogy ő eme sötét dolgoknak mindig csak a víg s komikai oldalát ki akarja emelni. (L. b. IV. f.)

Jobban talán mint egy másik volt a mi szerzőnk tudósítva az íróknak akkori szokásairól, mert ama mesterségében, mely árúját pompás, hosszúkas s a mű egész tartalmát visszaadó címekkel magasztalja, hogy vevőre akadjon, őt kevés szerző, talán csak a francia Simplicissimus szerzője múlja felül. Első munkájának címe így hangzik:

„*Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus, vorstellend seinen wunderlichen Lebenslauff und sonderliche Begebenheiten gethaner Reisen. Nebenst wahrhafter Beschreibung des vormals im Flor gestandenen, und öfters verunruhigten Ungarlands, sodann dieser Ungarischen Nation ihrer Sitten, Gebräuch, Gewohnheiten und führenden Kriege. Denckwürdig und lustig zu lesen. Herausgegeben vom gedachten Dacianischen Simplissimo.*»

A T. V.-nak, mint az előbbi munka folytatásának a címe pedig:

„*Türkischer Vagant, oder: Umschweiffend Türkischer*

Handels-Mann, welcher eine Reise mit zweyen türkischen Calogeris (szerzetes) und drey griechischen Kauff-Leuthen in Constantinopeln angetreten und durch Aegypten, das Gelobte Land: item, auf dem Euphrat durch die sandigte Wüsten Arabiæ und andere viele türkische Örther mehr kommen. Endlich nach 3 Jahren wiederum in die Christenheit gelanget. Um wunderliche Begebenheiten begierig und nützlich zu lesen. Gedruckt im Jahr Christi 1683.»

1854-ben adta ki újra s látta el egy előbeszéddel a magy. Simpl.-t bizonyos *Dr. Seiz Kristóf*, ki e munkát 1834-ben egy magyar főúr könyveinek elárverezése alkalmával vette meg. Csakugyan csodálkoznunk kell, hogy a szabadelvű Wigand Ottó, ki sokat fáradozott a gondolatok s a sajtó szabadságáért, s kinek egyszersmind, mikor még a derék Heckenasttal összeköttetésben állott, elég alkalma volt megismerkedni a magyar viszonyokkal, a megemlített munkát ezen sajtóságos előbeszéd kíséretében adhatta ki. Eme kis iromány ugyanis egy kis monstrum, értelemnélküli, dagályos, tartalomnélküli, hazug s rossz-akaró pamphlet, mely akkor épen alkalmas volt arra, hogy a külföldet az oly kevésbé ismert Magyarországnak politikai, társadalmi, történeti s irodalmi állapotai felől végképen tévútra vezesse.

Ama csekélységet, mit a kiadó az ország történeti s társadalmi állapotairól közölt, állítólagosan a történetnek egyik 48. előtti német kézikönyvéből ³²⁾ merité, miért is csodálkoznunk nem kell, ha adatai — eltekintve a hajmeresztő chronologiai helytelenségektől — többnyire hamisak, hézagosak, szándékosan elferditvék, sokszor nevetségesek, mint pl. ha a két «Ragozy»-ról, atya és fiúról beszél, kik *I. Lipót ellen (!)* lázadtak volna fel, vagy pedig ha állítja, hogy Magyarországnak a *rabszolgaság* virágzott, s az ország csak 1000—1526-ig lett

³²⁾ El nem tagadható tény, hogy Magyarország történeti állapotairól szóló ítéletek s adatok Németországnak még a legjelentékenyebb történetseinel is (Webert talán kivéve) inogók, kevésbé megbízhatók, hiányosak s igazságtalanok. E sajnálatra méltó körülmény a hazai nyelv nem ismeretéből ered, mi azoknak a hazai forrásoknak s a megbízható magyar tört. munkáknak kellő s beható tanulmányozását lehetetlenül teszi.

volna önálló állam, azóta pedig osztrák tartomány; vagy pedig, hogy a magyarnak többé története nincsen s mint nemzet lelépett már a világ szinpadáról és efféle több ostobaság. Ilyféle ítéletek, miket különben az első jó történeti kézikönyv halomra dönt, pusztán tudatlanságot árulnak el, ámbár Seiz magát a világ legfelvilágosodottabb s legmíveltebb nemzetének, scilicet a németeknek kiváló fiául tekinti. De aljas s nemtelen gondolkozásmódját egy reactiózsoldosnak árulja el ama káröröm, melyet ama nemes nemzetnek veresége fölött érez, ama nemzetnek, mely rövid idő előtt (1848—49.) a XIX. század legnemesebb s legfenségesebb vívmányaiért: a szabadság s függetlenségért vérzett, mely dicső háborút viselt s magának csodálatraméltó hősiességével s fényes bátorságával egész Európának elismerését kivívta,³³⁾ aljas gyűlöletet pedig, elvakultságot s alacsony, irigy jellemet, ha Magyarországról, mely épen akkor a felszabadulás zászlaját fenhordozá *s az életrealitásának* legfényesb jeleit mutatá, állítja, miszerint eme ország, melynek élete jogelleni, a humanitás és művelődés törvényeinek s követelményeinek ellenmondó szerkezeten alapúlt, Lengyelország s Velenczeként benső korhadtságán s bomlásán ment volna tönkre. Mindezen ítéletek könnyen tűrhetők el, annyival is inkább, minthogy egy egyéntől jönek, kinek érdemeiről Németországnak semmi tudomása nincsen.

GROCH ROMÁN.

(Vége köv.)

A PARABASIS ARISTOPHANES VIGJÁTÉKAIBAN.

II. A parabasis és részei.

Mielőtt a parabasis lényegének fejtegetésébe bocsátkoznánk, szükséges figyelembe vennünk ama megjegyzéseket, melyeket a régi Aristophanes-magyarázók, scholiasták, számunkra

³³⁾ Bátran mondhatom: A világtörténetben nincs eset rá, hogy egy nemzetnek szabadságharca több rokonszenvet költött volna fel az egész világon, mint Magyarországé

A magyar szabadságharc kezdete óta *Európa szabadságáért* vívott. — Előbeszéd Kossuth Lajos irataihoz.

fenn hagytak, az egyes darabok ama részeit illetőleg, melyeket parabasisokként ismertek föl.¹⁾

Ezek pedig nagyjában következők: Schol. Acharnaiak 633 v. -hez: ἐξιόντων τῶν ὑποκριτῶν ὁ χορὸς λέγει τὴν τελείαν παράβασιν. Lovagok 501-hez: ἄρχεται γὰρ τῆς καλουμένης τελείας παραβάσεως. u. o. 507: ἐντεῦθεν παράβασις γίγνεται. 1263: ἐξίασι γὰρ οἱ ὑποκριταί és 1274: Τῆς δὲ παραβάσεως ἐστὶ μέρος. Felhők 510 és 518-nál parabasisra útal a scholiasta, u. o. 1115: Κάνταῦθα παράβασις ἐστίν; Darázsok 1009-hez hasonlókép, u. o. 1044: τοῦτο χομμήτιον καλεῖται ὅπερ ἐστὶ προκήρυγμα τῆς παραβάσεως. u. o. 1304: παραβατικὰ δὲ τὰ μελύδρια. Béke 730: ὁ χορὸς μένων ποιεῖ παράβασιν οὐ τελείαν. 1126: κάνταῦθα παράβασις ἐστίν. Madarak 676 szintén parabasisra útal a scholiasta u. o. 1058: δευτέρα παράβασις οὐκ ἔχει πάντα τὰ μέρη. Thesmoph. 791: Τῇ παραβάσει χρυσάμεναι. Békák 686: κάνταῦθα παράβασις ἐστίν.

Ha e helyek mellett megtekintjük még Platonius szavait [περὶ διαφ. 34. Bergk. XXX.]: Παράβασις δὲ ἐστὶ τοιοῦτο μετὰ τὸ τοὺς ὑποκριτὰς τοῦ πρώτου μέρους πληρωθέντος ἀπὸ τῆς σκηλῆς ἀναχωρῆσαι, ὥσυν μὴ κενὸν τὸ θέατρον ἢ καὶ ὁ δῆμος ἀργὸς καθέζεσθαι [?] ὁ χορὸς οὐκ ἔχων πρὸς τοὺς ὑποκριτὰς διαλέγεσθαι ἀπὸ στροφὸν ἐποιεῖτο πρὸς τὸν δῆμον. κατὰ δὲ τὴν ἀπόστροφον ἐκείνην οἱ ποιηταὶ διὰ τοῦ χοροῦ ἢ ὑπὲρ αὐτῶν ἀπελογοῦντο ἢ περὶ δημοσίων πραγμάτων εἰσηγοῦντο, továbbá Anonymuséit (Dübner IX. a. p. XX): Ἀπελθόντων δὲ τῶν ὑποκριτῶν — és összevetjük a fönnebb felhozottakkal, kitűnik, hogy: a parabasis mindig ott van a darabba illesztve, hol a cselekvény bizonyos nyugponthoz ér, tehát a parabasis mintegy intermezzo a darab folyamában; a színészek szereplése félbeszakad s ezek a színpadról eltávozván, az teljesen üresen marad; a kar pedig — mint utóbb kimutatjuk, épen a karvezető — szerepelni kezd a félben hagyott cselekvény után.

Eme felhozott megjegyzésekből látjuk azt is, hogy a parabasisok nem mind egyenlők, hanem — mint a grammatikusok

¹⁾ A παράβασις szóról l. Kolster 6. l., Koester 2. köv. l., Kock 7. s köv. l., Hornung 20. l., Genz 28., Agthe 29. köv.

is említik¹⁾ — *teljesek és nem teljesek*. Pollux (IV. 112] így ír: *Τῆς μέντοι παραβάσεως τῆς χομικῆς ἐπτά εἰσι μέρη· χομμάτιον, παράβασις, μακρόν, στροφή, ἐπίρρημα, ἀντίστροφος, ἀντεπίρρημα.* — A scholiasta Felhők 517-hez meg így: *Ἐἴδη δὲ παραβάσεως ἐπτά· ἀπλᾶ μὲν ταῦτα· χομμάτιον, παράβασις ὁμωνύμως, ἣ καὶ ἀναπαίστος καλεῖται, ἐπεὶ πολλάκις ἐν ταύτῃ τῇ ἀναπαίστῳ χρῆται πνίγος, ὁ καὶ μακρόν· τὰ δὲ κατὰ σχέσιν, στροφή, ἀντίστροφος, ἐπίρρημα, ἀντεπίρρημα.*

A parabasis tehát hét részből áll, melyek két osztályba sorozhatók, u. m. kommation, parabasis és pnigos *egyszerűek*, a többi négy meg egymásnak megfelelő, tehát *responsiósak*. Ama három első Hephæstio [i. h.] szerint: *ἀπολελυμένα*, e négy utóbbi: *τὰ κατὰ σχέσιν μέρη* vagy *συζυγία ἐπιρρηματική*.

Lássuk a parabasis emez egyes részeit.

a. Κομμάτιον.²⁾

A kommation rövid, pár sorból álló rész, mely mintegy introductio, bevezetés, a szoros értelemben vett parabasishez. Mutatja ezt a scholiasta megjegyzése is Dar. 1044: *τοῦτο χομμάτιον καλεῖται, ὅπερ ἐστὶ προκήρυγμα τῆς παραβάσεως.*

Első felében a színészeknek van jó kívánság mondvá, kik a szinpadról eltávoznak;³⁾ és *προπεμπτική* neve [Schol. Lov. 498] épen a színészek elbocsátásától van véve.

A kommation második része a közönséghez van intézve, intve azt *νοῶν προσέχειν τοῖς ἀναπαίστοις*⁴⁾ úgy hogy mintegy átmenetet alkot a szoros értelemben vett parabasishez.

Rendszerint lyrai versmértékben van írva, ritkán anapestekben, pl. Ach. 626, 627 *tetrameter anap.*, Béke 729—33

¹⁾ Pollux IV. 111., Suidas παρὰβ. sz. a., Hesychius ἀναπαίστος sz. a., Hephæstio 71.

²⁾ Schol. Mad. 676. Felh. 510. Lov. 498. Dar. 1009. Pollux IV. 122.

³⁾ A szokásos formula, melyet Aristophanesnél találunk: ἀλλ' ἔτι χαίρων l. Felh. e. h. Béke 729. Lov. e. h. Acharn. 1156. Dar. 1009.

⁴⁾ V. ö. Mad. 684. ἄρχου τῶν ἀναπαίστων. Ach. 634. Lov. 503. Dar. 1015.

ust *Amphiaraos* cz. művében [XVIII. tör. B.], másutt mindig az anapæstet. A rész ἀναπαίστοι neve a versnemtől vette nevét.

γ) *Ἠνῆρος* v. *μακρόν*.¹⁾

E rész szorosan csatlakozik a szűkebb értelemben vett parabasishez s annak mintegy zárlatát teszi; a kommation a *bewerztes*, a pnigos a *befejezés*. Nem önálló hát e rész, csak függetelék, de növekszik benne a tartalmi s rhythmikai élénkség.

Nevét lélekzet fogyasztó természetétől vette. Vigyáznunk kell azonban, nehogy Hephæstio megjegyzésében [132.]: διὰ τὸ ἀπνευστὶ λέγεσθαι ἐδόξε εἶναι ἐπιμηχέστερον vagy a Polluxében [IV. 112]: βραχὺ μελόδοτον ἀπνευστὶ ᾄδόμενον — az ἀπνευστὶ-t a szó valódi értelmében vegyük, mert pl. Mad. 732 — 736 vagy Thesm. 814—829 részeket alig lehetett egy lélekzettel adni elő; hanem csak úgy kell értenünk, hogy lehetőleg észrevehetetlen megszakításokkal s bizonyos rohamossággal kellett előadni.¹⁾ E rész versmértéke: *dimeter anap.*, az előbbi rész egy anapæst systema, melyhez ez mint zárlat csatlakozik.

Külön tartalma nincs, mert önálló egész nem alkot s épen ezért csupán néhány sorból áll, eshetőleg hiányzik is, mint pl. Felh. 1 parabasisában, és valamennyi darab második parabasisában.

Ismerve a parabasis első három részének természetét, az a kérdés: ki adta ezeket elő; és pedig ki először is a χομῳτικόν-t.

E kérdésre vonatkozólag nagyon eltérők a nézetek; Richter, Westphal, Hermann, Arnoldt, Muff stb. szerint a karvezető, míg ellenben Kolster, Koester, Kock, Agthe s mások szerint az egész kar.

Ez utóbbiak érvei körülbelől összefoglalvák Kock-nál (i. m. 13. köv. lapjain) s a főbbek ezek: 1. a scholiasta Lovagok 494. v.-hez írott jegyzetében határozottan χομῳτικόν τὸ ὡροῦν-ról beszél; 2. a kar nem tánczolhatott rendszeresen, ha a karvezető egyedül énekelt, mint Kock kifejjezi: «deinde

¹⁾ L. Koester, 10. l. Hornung, 35. l. Agthe 48. köv. 1., Genz 4. l.

²⁾ Lásd az alább említettek idevágó műveit.

non video, quomodo principe solo cantante chorus apte saltare potuerit,» végre 3. a Madar. 678. sorának e szavai: ξύντροφε τῶν ἐμῶν ὁμνῶν a karvezetőnek nem adhatók, — mint Kock mondja: «ex Avium v. 675—683. manifestum fit, a toto choro commatium cantatum esse, nam princeps solus lusciniam ὁμνῶν ξύντροφε τῶν ἐμῶν appellare non potuit.»

Az 1.-re meg kell jegyeznünk (l. Muff 87. köv.), hogy bár ez tény, de másfelől a scholiasta sehol sem említi a karvezetőt, a hol pedig éppen ezt kellett volna megneveznie, sőt mindig általában csak «kar»-ról beszél. A 2.-ra, hogy tulajdonképi, rendszeres tánczról nincs is említés a hagyományban (e részekre vonatkozólag), de valami ilyes a χομμάτιον rövid tartama alatt alig is lehetett vala lehetséges; a kar e részben csupán egy fordulatot (παράβασις) tehetett s ennyit hihetőleg tett is s emez, inkább pár lépésből álló indulószerű mozdulatot a karvezető előadása közben is meg lehetett tenni. A 3. ellenében végre azt kell fölemlítenünk, hogy a karvezető bizony számos helyen úgy szerepel, mint a ki az egész kar nevében beszél és cselekszik.

Részünkről Hermann nézetét valljuk, hogy t. i. a kommatíont a karvezető adta elő. Nemcsak azért, mert, mint Arnoldt (Die Chorpart. 114. s köv. lapjain) kimutatta, a közönséghez intézett eme megszólítás kizárólag a karvezető feladata, ki mintegy rendel, mely kommandónak aztán a tömeg engedelmeskedik; hanem azért is, mert a hang, a tartalom szintén határozottan erre mutatnak. Még meggyőzőbb lesz e vélemény, ha megtekintjük a szűkebb értelemben vett parabasist és a pnigost. E három t. i. oly szorosan függ össze, úgy kül-, mint belalkatukat illetőleg, hogy azokat előadás tekintetében egymástól elválasztani teljességgel nem lehet. Már említők is, hogy a χομμάτιον az egésznek bevezetése, a pnigos meg befejezése. A kinek tulajdonítjuk az egyik előadását, annak kell adnunk a más kettőét is. Ámde a παράβασις előadására nézve is eltérők a vélemények, mert azok, kik a kommatíont a karvezetőnek adják, ezt, valamint a pnigost következetesen annak, míg az ellenkező véleményen levők azt is, ezt is a karnak adják.

Részünkről a *παράβασις*-t ép úgy, mint a *πῦρος*-t természetesen a karvezetőnek tulajdonítjuk. Már csak azért sem a kar adhatta elő a parabasist, mert e részben a költő *διὰ τοῦ χοροῦ* (schol. Béke 733.) és *ὑπὲρ αὐτοῦ* (Pollux IV. 111.) beszél, oly módon, hogy vagy egyenesen első személyben szólva fordul, a kar közvetítésével, a közönséghez (Felh. 518. s schol. e helyhez), vagy a kar a költő nevében s megbízásából beszél róla harmadik személyben (Acharn. 628, 633, 644.) Meg kell emlékeznünk arról, hogy a *comœdia* történetének első korszakában magok a szerzők léptek fel a parabasisban mint karvezetők; idővel a kettő nem volt ugyanazon egy személy, hanem a karvezető helyettesítette a költőt. A költő az anapæstekben — látni való — mint egyed, mint egy, határozott személy jelenik meg, e szerint is szól a közönséghez. Minthogy pedig itt a kar helyettesítője a költőnek: határozottan képzelhetetlen, hogy több, mint egy személy helyettesíthette volna.¹⁾ Helyesen jegyzi meg *Hornung* (De partibus comœd. Græcæ 24. l.): «Scitum est, in parabasi poetam per chorum ad spectatores verba facere, idque eam ob causam minus offensionis habet, quod antiquioribus temporibus ipsos poetas choros non solum docuisse, sed etiam in ipsis ludis iis interfuisse compertum habemus; potuit igitur poeta facile de se ipso, de fabula sua, de choro ad spectantes loqui.» Ha meggondoljuk továbbá, hogy az összes kar előadása által a költő éles, nyomós szavainak hatása, melyeket e részben a közönséghez intéz, sokat vesztené erejéből, közvetlenségéből: úgy végre azt hiszem, határozottan kimondhatjuk, hogy *a szűkebb értelemben vett parabasist a karvezető adta elő.*²⁾ A harmadik rész, a *pnigos*, — mint már említők — (ép úgy, mint az első) szorosan csatlakozik az előbbihez (mint dimetrikus zárata a tetram. résznek), úgy tartalom, mint alak tekintetében. Amattól csak abban különbözik, hogy az élénk szenvedélynek húrja, mely ott meg lőn érintve, itt a végletekig van feszítve. E három részből álló *systema* előadása hát csak egy s ugyanaz lehet, úgy hogy végeredményként kimondhatjuk: *a három első részt a karvezető adta elő.*

¹⁾ L. *Lion* 10. l.

²⁾ L. *Lion* e. h.

A kérdés most már az, hogy vajjon szavalva vagy énekelve adta-e elő?

E tekintetben szintén eltérők az újabbkoriak véleményei, mi annál természetesebb, minthogy már a régi kor sem volt egyező véleményben e kérdést illetőleg. A kommatationra nézve Pollux (IV. 112.) ezeket írja: τὸ μὲν χορηγίαιον καταβολή τις ἐστὶ βραχέος μέλους; a parabasisra Hesychius (ἀναπ. sz. a.): χορηγίαιον τὰ ἐν τοῖς παραβάσει τοῦ χοροῦ ἅσμια; a pnigosra Pollux (e. h.) τὸ δὲ ὀνομαζόμενον μακρὸν ἐπὶ τῇ παραβάσει βραχὺ μέλος ὁριον ἐστὶ, ἀπνευστὶ ᾄδόμενον; ez utóbbi ellenében Hephaestio (112.): διὰ τὸ ἀπνευστὶ λέγεσθαι καὶ. Azok, kik e három rész előadási módjául az egyszerű szavallatot tartják, úgy látszik, mint főévrre ama λέγεσθαι-ra támaszkodnak. Ámde helytelenül. Hasonló téves felfogásból származhatik Fritzsche nézete is a parodusra vonatkozólag, hogy t. i. Aristoteles Poet. 12. e szavait: χοροῦ δὲ παρόδος μὲν ἢ πρώτη λέξις ὅλου χοροῦ így érti: parodus est prima oratio universi chori, quæ recitationem habet non cantum. Westphal (Proleg. zu Aesch. Tr. 305.) helyesen figyelmeztetett arra, hogy e szó: λέξις, nem tulajdonképi recitatio-t, valamint nem éneket, hanem általában előadást jelent, úgy a dialog, mint a melikai részekben.¹⁾

Ezek alapján annyiban tisztában volnánk már, hogy az ókor nézete szerint a parabasis három első részét miként adták elő.

Ha másfelől szemügyre vesszük a kommationt, ugyan-ama véleményre bizonyítanak: a kommatation dallamszerű természetű; a versmérték változatlansága, előfordulnak majd anapæstek (Acharn. 1. és 2. parab. Lov. 1., Béke és Thesmoph.), majd anap.-choriambusok (Felh. 1. p.), vagy anap.-iamb.-trochæusok (Dar.), vagy glykoni (Mad. 1.), vagy iambusok (Felh. 2.) Ezért mondja Richter (Prol. ad. Vesp. 88.): exordium brevi cantu factum. Sőt Kock is így ír a Madarak anapæstjeiről (15. lap): Itaque hic quidem haud dubie tibicen lusciniæ speciem præ se ferens anapæstis adspirat.

Véleményünk szerint e három részt a karvezető adta elő

¹⁾ V. ö. Athen. 18. 629. e.

és pedig melodrámailag vagy monodikus módon. Hogy tisztán énekelve nem adhatta elő, mutatja a szűkebb értelemben vett parabasis tartalma, melyben a költő oly fontos dolgokról beszél, melyek az éneklést meg nem tűrik, ha csak nem volt a közönség kezében a darab szövege, miről tudomásunk nincs. Valószínűleg azonban gyakran fuvola-kisérettel volt előadva, mint azt a scholiasta megjegyzése is (Mad. parab.-hoz): 'Ὡς ἀλλὸς γὰρ ἐστὶ φθεγγουμένη és πολλὰκις πρὸς ἀλλὸν λέγουσι τὰς παραβάσεις, mutatja. A karvezető előadása alatt a kar szembe fordult a közönséggel, (χορὼν αὐτὸν) alatt) fél karokra oszlott (πνίγος végén), ellenben a παράβασις alatt teljesen mozdulatlan maradt, mert e rész komolysága és fontossága megkövetelte a közönség osztatlan figyelmét, se ének, se táncz által nem volt szabad azt a tulajdonképi tárgytól elfordítani.

Csupán kuriózumként megemlítem, hogy *Agthe* (48. lap) azt véli, hogy — s ez helyes — a kar a παράβασις alatt bizonyos indulószzerű mozdulatokat végzett, a következő lapon meg azt mondja, hogy az éneklés zavarta volna az előadást, minél fogva a szűkebb értelemben vett parabasist a nélkül adták elő. Hol itt a következetesség? hiszen ha zavarólag hat valami az előadásra, úgy ez inkább a mozgás, mint az ének. Ámde bizony mindkettő zavart volna.

δ, ζ) 'Ὡς δὲ γ' és ἀντ' ὅ γ' ¹⁾

A három első rész előadása után a karvezető egy időre megpihen s a kar veszi át a szereplést, félkarokra oszolva.

Az ódét és antódét azért foglaltuk egy közös cím alá, mert ezek, a legszigorúbb pontossággal, megfelelnek egymásnak, nemcsak belsőleg, azaz tartalom tekintetében, hanem külsőleg, azaz alak tekintetében is.

Tartalmuk legtöbbször fohász, himnusz az istenekhez és pedig ahhoz, ki az illető darabbal bizonyos kapcsolatban áll. Így: Lov. 551—564; 581—594; Felh. 563—574; 695—606. Vagy felhívás a muzsákhoz, mint Acharn. 664—674. Mad. 736

¹⁾ Schol. Ach. 665. Lov. 551. 1263. Felh. 518. 563. Mad. 737. és 769. 1058. és 1088. Dar. 1091. Béke 775. 797. 1127. Békák 675.

—751. Béke 775—796; 797—817. Békák 674—685. Mint mondók, rendszeren az az isten vagy muzsa van felszólítva, ki a darabbal közelebbi összeköttetésben áll, azért pl. Lovagokban Poseidon mint *θεὸς ἱππιος*, Békében a *Μοῦσα πολέμους ἀπωσαμένη*, Acharnaiakban a *Μοῦσα Ἀχαρνική* szerepel. (V. ö. Hornung 37. l.) Néha egyéb is dicsőítetik, mint pl. Darázsakban a régi marathoni hősök kora.

Ezeken kívül parodikus, gúnyos tartalmuak is lehetnek, habár e részek nem a gúny tulajdonképi helyei. Így Lovag. 2. parabasisában Thumantis éhkórsága és Cleonymus falánksága, Békében Carcinus, Morsimus s más fűzfapoeták vannak parodizálva, kigúnyolva.

A *στροφή* és *ἀντιστροφή* más nevei az *ῥοδή* és *ἀντιῥοδή*-nak, ám ugyanazt jelölik, csak hogy az előbbieket a tánczra, utóbbiak az énekekre vonatkoznak. Ez világos, s azért bámulatos a scholiasta helytelen felfogáson alapuló megjegyzése Fellh. 517-hez: *τινὲς δὲ προσιδέουσι καὶ ῥοδὴν καὶ ἀντιῥοδὴν, ἔχουσι γὰρ καὶ ταῦτα σχέσιν πρὸς ἄλληλα*, mely szerint hát 9 része volna a parabasisnak, mit az összes hagyomány megczáfol. ¹⁾

A kar a szűkebb értelemben vett parabasis végén, illetve a pnigos alatt, levetve a fölösleges öltözkéket, ²⁾ két részre oszlott; az egyik félkar aztán az *ῥοδή*-t, másik az *ἀντιῥοδή*-t adta elő és pedig énekelve, táncz kíséretében. S ha netán nem ismer-nők is e két rész kétféle nevét, egyetlen pillantás a gondolat-körre, melyben mozognak, azután a lyrai versmértékre, továbbá a tánczra s énekekre való számos utalásokra: elég volna állításunk bizonyítására, hogy t. i. e két rész énekelve táncz kíséretében volt előadva. Ha pedig Hermann után (Epit. D. M. 277. s Jahn. Jahrbücher 1829. 11. 3. 300. és Jen. Lit. Ztg. 1842. 122. 505.), kinek nézetét elfogadták Beer (31. l.), Witzschel (Pauly. Realencyklop. II. 574.) Hornung (38. l.), Arnoldt (143. s köv.) s mások, félkarok szereplését vettük fel, ezt azért teszszük, mert e nézetnél elfogadhatóbbat alig találunk. E tekintetben különben legyen szabad a kéziratokra hivatkoznunk, hol e félkarokra

¹⁾ L. Koester 11. l. Genz 3. köv. Hornung 36. l. Lion 8. l.

²⁾ L. Acharn. 627: ἄλλ' ἀποδύονται καὶ. v. ö. Béke 729.

oszlás, HMI. Rav. Ven. (Bekker után) Acharn. 557.¹⁾ 1150 = 1162; Felh. 563 = 595. Dar. 1060 = 1091. Mad. 737 = 769. 1058 = 1088., határozottan ki van fejezve.

Az $\phi\delta\eta$ és $\acute{\alpha}\nu\tau\phi\delta\eta$ nem következtek közvetlenül egymás után, hanem a kettő közé volt illesztve az $\epsilon\pi\acute{\iota}\rho\rho\eta\mu\alpha$, melyet, mint alább látni fogjuk, a karvezető adott elő, s csak azután következett az $\acute{\alpha}\nu\tau\phi\delta\eta$, mely után ismét a karvezető beszélt az $\acute{\alpha}\nu\tau\epsilon\pi\acute{\iota}\rho\rho\eta\mu\alpha$ -ban.

E két rész versmérték tekintetében igen szép változatosságot mutat. Legyen szabad pár példát idéznünk.

Mad. 1. par. $\phi\delta\eta$ 737—752 = $\acute{\alpha}\nu\tau\phi\delta\eta$ 769—784 részek hyporchem. dactylo-trochæusok; U. o. 2. par. ϕ : 1058—1071 = $\acute{\alpha}\nu\tau\phi$. 1088—1101-ben vannak spond. anapaestek és pæonok; Acharn. ϕ . 665—675 = $\acute{\alpha}\nu\tau\phi$. 692—701 pæonok; U. o. 2. parab. ban ϕ . 1150—1161 = $\acute{\alpha}\nu\tau\phi$. 1162—1173 choriamb. logaædek; Lov. 551—564 = 581—594 logaædek; U. o. 1264—1273 = 1290—1299 dactylo-trocheusok, Dar. 1060—1070 = 1091—1100 cretico trochæusok. Béke 775—796 = 797—877 dactylo-trochæusok, stb.

ϵ, η) ¹ $E\pi\acute{\iota}\rho\rho\eta\mu\alpha$ ²) és ³ $\acute{\alpha}\nu\tau\epsilon\pi\acute{\iota}\rho\rho\eta\mu\alpha$ ³)

E kettő tartalom tekintetében nagy hasonlatosságot mutat az anapaestekhez. A különbség az, hogy az anapaestekben a költő egyénisége határozottabban, élesebben körvonalozva tűnik elő, mint az epirrhematicus részekben. ⁴)

Az epirrhema tartalmára nézve különben kellő felvilágosítást ad a scholiasta Békák 354. v.-hez: $\alpha\epsilon\theta\omicron\varsigma\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \epsilon\upsilon\ \tau\omega\acute{\iota}\ \epsilon\pi\acute{\iota}\rho\rho\eta\mu\alpha\tau\epsilon\ \chi\omicron\rho\eta\sigma\tau\acute{\alpha}\ \sigma\upsilon\mu\beta\omicron\upsilon\lambda\epsilon\upsilon\sigma\iota\upsilon\ \tau\eta\ \pi\acute{o}\lambda\epsilon\iota, \eta\ \epsilon\lambda\acute{\epsilon}\gamma\chi\epsilon\iota\upsilon\ \tau\omicron\upsilon\delta\varsigma\ \pi\omicron\nu\eta\rho\epsilon\upsilon\omicron\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon\varsigma$ — azaz vagy államügyekről van szó benne, vagy megróvást érdemlő személyek vannak pellengérré állítva, tréfa és élelcel fűszerezve a tanács és korholás, tehetjük hozzá.

Az epirrhema után, mint már említők, az antódé foglal

¹) Schol. 557: $\epsilon\upsilon\tau\alpha\upsilon\tau\alpha\ \delta\iota\alpha\iota\rho\epsilon\acute{\iota}\tau\alpha\iota\ \delta\ \chi\omicron\rho\omicron\varsigma\ \epsilon\iota\varsigma\ \delta\upsilon\omicron\ \mu\acute{\epsilon}\rho\eta\ \kappa\tau\lambda.$

²) Schol. Mad. 785. 1102. Lov. 565. 1274. Felhők 518, 575, 607. Dar. 1071. Béke 1127. Békák. 717.

³) L. Hornung 38. l. Kock 18. l.

⁴) L. Kolster 45. l. Hornung 38. l. Agthe 57.

helyet s ezután következik az epirrhemának megfelelő antepirrhema.

Aristophanesnél mindkét rész versmértéke a tetrameter troch. catal., s a sorok száma mindig a 4-es szám valamelyik összetétele.

Legfontosabb kérdés — legalább a mennyiben megvita-
tásra vár — itt is az, hogy ki és mint adta elő? A tudósok
véleménye e két rész előadását illetőleg is különböző. *Kock* pl.
(e. m. 19. l.) így ír: «Neque vero cuilibet choreutæ epirrhema
et antepirrhema tribui poterat, sed opus erat, ut de medio qui-
dem loco pronunciarentur, at insigni quodam et undique cir-
cumspecto. Itaque *χρασπεδιτων* i. e. eorum, qui primi iugi alas
tenebant, alterum epirrhema, alterum antepirrhema recitasse
statuo, nam uni quidem utrumque mandari nequibat, ne in
saltatorem gregarium plus auctoritatis conferretur, quam in
coryphæum, qui anapæstos tantum pronunciabat.» Ámde ez
oly állítás vagy inkább előföltét, mely a hagyományban min-
den alapot nélkülöz; az állandó, a tulajdonképi alany továbbá
— mint *Muff* (93.) írja: «auch dann noch aus dem Chore
spricht, wenn er seiner einmal übernommenen Rolle gemäss,
wie ein Chor von Vögeln, von Wespen, von Wolken sich
benimmt, ist und bleibt doch immer der Dichter.» Fölebb már
említők, hogy a költő helyettesítése egyetlen személy által tör-
ténhetik s történik, tehát teljes joggal csupán a karvezetőre
lehet ruháznunk eme két utolsó rész előadását is. *Richter* (Pro-
leg. ad. Vesp. 90.) ezzel ellentétben ama véleményt vallja,
hogy e két részt a kar adta elő énekelve táncz kíséretében; s e
véleményét *Pollux* ama nyilatkozatára alapítja, hogy (Poll. IV.
112.): τῇ δὲ στροφῇ ἐν κόλοις προασθείσῃ τὸ ἐπὶ ῥήμα ἐν
στραμέτροις ἐπάγεται καὶ τῆς ἀντιστροφῆς τῇ στροφῇ ἀντα-
σθείσῃς τὸ ἀντεπὶ ῥήμα τελευταῖον ὃν τῆς παραβύσεως ἐστὶ
τετράμετρα οὐκ ἐλάττω τὸν ὁριθμὸν τοῦ ἐπιρρήματος. Ám e sza-
vakban lehetetlen nyomát is feltalálni az érvnek, melyre Rich-
ter állítását alapítá. Nem is terjeszkedve ki *Eugernek* (Rhein.
Mus. 1856. 119.) ama légből kapott s indokolhatatlan állítá-
sára, hogy az epirrhemát 4—4 kardalnok, mindkét felkarból
adta elő, csupán *Muff* nézetére akarunk még reflektálni. *Muff*

nézete (95. l.) az, hogy e két részt az egész kar adta elő énekelve, tánczolva, és pedig oly tánczot lejtve, mely az ód- és antódé alatt lejtettől merőben ellenkezik. Legfőbb érve e mellett *Westphal* (15.) amaz állítása, hogy a Béke 2. parabasisában antódé és antepirrhema oly szorosan függnek össze, miként legkisebb jel, egyetlen szócska sincs, mely e kettőt elkülönöznél, minélfogva az antepirrhema, s így természetesen az epirrhema előadásának tökéletesen azonosnak kelle lennie az antódé előadási módjával. Ez állítás azonban téves s így a következtetés önmagában dől össze. A Béke 2. parabasisában ugyanis, az 1170. sor után, úgy a gondolatban, mint az értelemben tényleg befejezettség van, s az antódé mint tétel, az antepirrhema mint ellentétel állanak szemben egymással, t. i. az 1170. sorral végződik a béke festése s az 1171. sorral kezdődik a háborúé; e két rész hát nagyon is elválasztható s el is választandó egymástól.¹⁾

A mi véleményünket illetőleg itt ép úgy, mint főlebb az ód- és antódé előadásánál Hermann nézetére támaszkodunk. Ez u. i. az előttünk ismertek között ama két rész előadásánál legelfogadhatóbbnak látszott s azt, mely az epirrhematikus részekre vonatkozik, szintén legvalóbbszínűnek találjuk.

Hermann nézete²⁾ szerint az epirrhemat az egyik, az antepirrhemat a másik félkar vezetője adta elő; úgy, hogy a melyik félkar a strophát adta elő, annak vezetője szerepel az epirrhemában és megfordítva, a melyik az antistrophát, azé az antepirrhemat. E nézet már csak azért is valószínű, mert kizár minden nehézséget a kar és karvezető állásának meghatározásánál, míg másrészt úgy a régibb, mint az újabb írók véleménye mind sok kívánni valót, sok kimagyarázhatatlant hagy fenn.

E nézethez még hozzá kell tennünk — az előadás módjátát illetőleg — hogy még eddig meggyőző érvel senki sem bizonyította meg, hogy az epirrhematikus részek énekelve, táncz-
kisérettel, lettek volna előadva. *Koester* (6. és 12. l.) ugyan a

¹⁾ Lásd *Arnoldt* 142. l. *Hornung* 40. l.

²⁾ *L. Epit. D. M.* 227; *Jahn. Jahrb.* 1829. 11. 3. 300; *Jen. Lit. Ztg.* 1842. 122. 505; *Beer*: 31; *Hornung* 38. *Witzschel Pauly Reale.* II. 574.

scholiastának Felh. 575. és 595. v.-hez írott jegyzeteiből kiindulva ama nézetet igyekszik valószínűvé tenni, de sikertelenül. Koch (11. és köv.) igen helyesen és elfogadhatólag meg is czáfolta. Mi is azt véljük, hogy a kar a parabasis elején (kommation végén) a strophe és antistrophe alatt végzi mozgásait, de az epirrhematikus részek alatt — Koch érvein kívül — azért sem, mert a részek csaknem oly kiváló figyelmet igényelnek, mint a sok tekintetben hasonló *παράβασις*.¹⁾

Az ἐπιρροήμα-t és ἀντεπιρροήμα-t tehát a két félkar vezetője adta elő szavalva, ének és táncz nélkül.

S ezzel bevégeztük a parabasis hét részének tárgyalását, melynek fő eredményeül elvonhatjuk, hogy

1. a három első részt a karvezető, szavalva,
2. az ᾠδή-t és ἀντωδή-t a két félkar, énekkel, tánczczal,
3. az epirrhematikus részeket a két félkar vezetői szavalva adták elő.

E tárgyalt két rész teszi a teljes parabasist, minők az 1. parabasis az Acharn.-ban [626—718], Lov.-ban [498—610], Darázs.-ban [1009—1121], Madar.-ban [676—800]. Vannak *nem teljes* parabasisok, mint 1. par. Felh.-ben [510—626]; Békében [729—817]; Thesmoph.-ben [776 (?) 845]. Békákban [675—737] s ide tartozik végre minden darab 2. parabasisa.

III. Előleges észrevételek.

Mielőtt Aristophanes egyes darabjainak tárgyalásához fog-nánk, szükségesnek vélünk néhány bár ismert, de ide tartozó és kiegészítő észrevételt.

Főlebb tettünk említést a comœdia eredetéről, mely, mint tudjuk, Bacchus ünnepeire megy vissza s így a hitélettel áll szoros kapcsolatban. Legyen szabad megemlítnünk röviden, hogy a comœdia, kezdetleges egyszerű alakját elvesztve, előbb *Epicharmus* által, kinél a comœdia tárgya még istenek s félistenek kalandja, aztán *Susarion* által, ki először tett kísérletet comœdiával attikai földön, — lassanként átszivárgott Athénbe, s meghonosult. Egyelőre csupán kigunyolásra, kedvtelésre szol-

¹⁾ Koch 11. köv.

gált, mignem Aristophanes korában a közéletnek nyilvános közegévé lett; sőt az irodaloménak is, a mennyiben nemcsak a politikai, hanem az irodalmi élet kinövéseit is gáncsolta, ostromozta, ezáltal javítva és buzdítva. *Aristoteles* szerint [Poet. V. 6] *Crates* volt az első, ki a comœdiának ily határozott irányt adott, ki tehát a nyilvános életből vett személyeket szerepeltetett. Fontos és nyilvános szerepénél fogva a comœdia oly határozott helyet foglalt el, mint a tragœdia s a legnemesebb czélt tűzte ki s igyekezett megközelíteni, t. i. *nevetve oktatni*.

Ez volt az *ó-attikai comoedia*, melynek kitünő fejeül úgy az ó-, mint az újabb kor Aristophanest ismerte el. E comœdia czéljaül *Horatius* helyesen jegyzé föl e sorokat: [Sat. I. 4. s köv.]

»Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poetae
 «Atque alii, quorum comoedia prisca virorum est,
 «Si quis erat dignus describi, quod malus ac fur,
 «Quod moechus foret aut sicarius aut alioqui
 «Famosus, multa cum libertate notabant.»

Aristophanesnek, mint az ó-attikai comœdia legfőbb képviselőjének darabjai után ítélve — s csak ezek után ítélnünk, mert egész mástól nem maradt — az ó-attikai comœdia jellemzetes sajátsága, hogy czélja mindig egyeseknek vagy egész tömegeknek vegy az államnak kigúnyolása s a gúny, az élez által jó útra, helyes irányba terelése. Aristophanes «a muzsák eme pajkos kedvence» bele élte magát kora egyéni, társadalmi közéletébe, s a mit azokból szükségesnek talált kivetni: azt megtámadta s a kérlelhetetlen gúny találó élével kiméletlenül ostromozta, az életnek valóban legmélyebben fekvő kérdéseit véve tárgyalás alá.

Czélja eléréseül részekre osztá darabját, hol egyes személyeket, hol többet együtt, hol kizárólag a kart stb. szerepeltetve. Emez egyes részeknek lettek eredményei a későbbi *actus*-ok s *jelenetek*. S az ó-attikai comœdia ereje, quintessenciája épen az egyes — ha szabad e kifejezést használnunk — jelenetekben rejlik. Cselekvényegységet ott hiába keresünk s Aristophanes darabjai legtöbbször minden különösebb bonyodalom nélkül, lazán összefüggő jelenetekből állanak. Ám aztán

más felől e részletek színeezése, a művészi szerkezet — mint alább az egyes darabok tartalmából kitűnik — az egységes cselekvény hiányát bőven kárpótolják.

Az ó-attikai comœdia szerkezete a következő:

Minden darab legelső része a

prolog, mely a kar fellépte előtt van; ez a darab kezdete, mely magában is kis egészet alkot. Ha a modern dráma szerkezetét az ó-attikaiével összehasonlítjuk, látni fogjuk, hogy az ott levő prolognak a ma úgynevezett expositio felel meg, melyben a «cselekvény alapja, a bonyodalom első számai vannak letéve, melyekből a csomó gombolyíttatik össze». — Ámde meg kell jegyeznünk, hogy Aristophanes comœdiáiban, épen mert a tárgy mindig a közéletben ismeretes, nyilvános eseményen alapúl, az expositio határozottan sokkal egyszerűbb, mint akár a középkori, akár a modern dráma-, illetőleg vígjátékban.

A prolog után következik a

parodus vagyis a kar első fellépte. A kar ebben vagy *καθ' ἑνα*, vagy *κατὰ στοίχους* vagy végre *κατὰ ζυγά* csoportosúlt, s vagy egymaga, vagy a karvezetővel felváltva adta elő e részt.

A görög comœdiában a paroduson — s természetesen a parabasison — kívül csupán egy kardal, a

stasimon birt önállóságra jutni, melyben megvan a parabasis egyik fő ismertető jele, hogy mindig egyes «epeisodion» után van beillesztve, s így épen, mint amaz, nyugpontúl szolgál, és magában véve is egy kis egészet alkot.

A parabasis és a most említett stasimon különítik el az *episodionokat*, melyek, mint a mai felvonások, a cselekvénynek bizonyos tekintetben teljes és főbb részeit teszik. Ezek számát meghatározni, nyilván, nem lehet, mert az egészen attól függ, hogy mily terjedelmű a darab anyaga és a mit *Gotschall*¹⁾ mond az újkori comœdiára, mint Aristophanes darabjai mutatják, áll, figyelemben részesült már az ó-attikai comœdiában is, hogy t. i.: «a költő tartozik az anyag belső nehézkedési erejének engedelmeskedni, mely a cselekvény súlypontját önmagától bizonyos helyre teszi, úgy hogy minden felvonásnak — mi

¹⁾ Poetik, die Dichtkunst u. i. T. 424. l.

mondhatjuk: episodionnak — mint az egésznek organismusára nézve, úgy egyszersmind önálló jelentősége is lesz». Ez episodionok száma Aristophanesnél 2—4 között váltakozik az anyag mennyisége szerint. — A különbség ezek s a modern comœdiái közt főleg abban rejlik, hogy az ó-attikai comœdia-író ezeknek önállósítására törekedett, s ezek szerkezetének minél művészebb kidomborítására igyekezett a nélkül, hogy — mint ezt a mai kor vígjáték-írói teszik — a cselekvény egységére valami különös tekintettel lett volna. Szóval azokban az egymástól külön álló részletek szépsége, ezekben az egyes részletek szoros összekapcsolásából eredő cselekvény-egység a fő, az irányadó.

A comœdia végén van az

exodus, vagyis a végkifejlet, mely az egész darab zárrészt teszi. De az ó-attikai comœdia *exodusa* sokkal egyszerűbb, mint a modern vígjáték «vég»-e, mely a bonyodalmakból a teljesen kielégítő összhangba megy át, ám az ó-attikai comœdiában e rész nem is lehet ilyen épen azért, mert az egyes, különálló eseményeket, jeleneteket állít eléink minden különösebb összetartó kapocs nélkül.

Az aristophanesi comœdia ugyan tartalomra nézve sokkal impozánsabb, mint a modern vígjáték, de forma tekintetében az újkori mellett sok kívánni valót hagy fenn. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy óriási tévedés is volna az aristophanesi comœdia szerkezetét a modern dramaturgia adta szabályok szerint megítélni.

Ennyit az ó-attikai comœdiáról.

Az ó attikai comœdia voltakép már Aristophanes utolsó darabjaiban hanyatlásnak indult. Nem is csoda. A szokások, erkölcsök változtatásával Athén izgatott élete lecsendesült, egyes polgárok tevékenysége és részvéte idegen államok befolyása miatt gátolva lőn, az izlés is finomodott, sőt a politikai viszonyok se voltak kedvezők többé az ó-attikai comœdiára. A peloponnesusi háborúk alatt már törvényt is hoztak, hogy nem szabad az államélet terén szereplő egyéneket színpadra hozni és álarcz által fölismerhetőkké tenni, minek következtében vége lett a személyes kigunyoltatásnak. Ha még ehhez vesszük a hosszas háborúk hatását általában a szellemi s különösen a köl-

tői életre: érteni fogjuk a comœdia elvirágzását, midőn az mint *közép attikai comoedia* lép föl. E comœdiából — melyre átmenetet mutat Aristophanes Plutus-a — eltűnt az a kar, mely az ó-attikaiban oly különösen fontos vala; eltűnt, nemcsak azért, mert az utóbbi ó-attikai comœdia-költők a kar által a comœdiának nem annyira a szabadság, mint inkább a szabadosság jellegét adák, hanem azért is, mert a gazdag Athén nem volt többé, a polgárok teljesen ki voltak merülve, a költséges karkiallítás nem lehetett követelni többé. A kar eltűnése által aztán a költőnek se volt meg az a közege, mely által saját véleményét, nézeteit nyilváníthassa. A comœdia fokenként mind inkább szakított a nyilvános étellel, és valamint az egyes ember figyelme, ha külső körülmények nem veszik igénybe, saját benesejére irányul, úgy a comœdiának is, minthogy önmagára lön utalva, tárgya most már az erkölcsök, hajlamok, szenvedélyek világa lett. Valamint a polgár házi tűzhelyére volt szorítva, úgy a comœdia is a házi, a családi jeleneteket, a szülők s gyermekek, a nők s férfiak viszonyát hozta színre; a szerelem pl. mint alapja a családi életnek, a comœdiának lényeges alkotó része lett, s azóta minden nemzet vígjátékának középpontja. Ez által a közép-attikai comœdia — mely jóformán általán véve csak átmenet — az *új-attikai comoediává* alakult, mely már egyedített személyeket, jellegeket állított a közönség elé, melyek az életet a maga valóságában tüntették föl; jellemeket rajzolt a comœdia, melyeket a családi s az általános emberi életből vett. Az alap, melyre az új-attikai comœdia állott, nem volt többé ideális, hanem inkább reális.

A mi a comœdia szerkezetét illeti, e részben szintén nagy változás állott be. A kar már a közép-attikai comœdiából eltűnt, s ez itt se volt meg többé. A prolog megmaradt ugyan, de valamely képzeleti személy adta elő. Az egyes episodionok nem voltak úgy szólván egymás mellé hányva, minden összefüggés nélkül, hanem a költő igyekezett ezeket minél szorosabban egybe kapcsolni, hogy együtt egészet, tehát lehetőleg egységes cselekvényt alkossanak. Önálló, drámailag fejlesztett cselekvény volt már e darabokban, s habár az egyes részletek, a mellék-cselekvények ezer s ezer féle változatot, tarkaságot mutatnak

is, a fő cselekvénynek alkotó részei minden változatosságuk daczára arra szolgálnak, hogy élesen domborodjék ki a comœdia bevezetése, «melyből a fejlemények indulnak ki»; közepe, melyben «a személyek czélra törekvő cselekvése egész hatálylallyal érvényesíti magát», és vége «mely a megoldást tünteti fel».

De nem folytatjuk tovább ez irányban fejtegetéseinket, talán eléggé kiemeltük a háromféle comœdia főbb s egymástól elütő sajátságait. Igaz, hogy sokkal behatóbb, sokkal részletesebb nyomozással a különbség e háromféle comœdia között világosabban tünt volna ki, de mi nem irodalomtörténelmet szándékoztunk írni, hanem csak kiegészítő észrevételeket. — Áttérünk az egyes darabok tárgyalására.

Dr. BOROS GÁBOR.

VOLTAIRE CÆSAR-TRAGÉDIÁJA.

Az 1726-ik év nevezetes fordulópontot jelöl Voltaire életében. Párisból távozni kényszerülván, Angliába megy s ott három évig tartózkodik. Az angolok szabad intézményei, irodalma, philosophiája mély hatással vannak a szabadság és felvilágosultság harcására. Az eszmék árjába veti magát; figyel, tapasztal, tanul és lelkesül. Új iskolába jut, s ez iskola mesterei Newton és Locke, Bacon és Shaftesbury, Pope és Addison, s kit e helyt első sorban kell említenünk: Shakspere. Voltaire a philosophus, Voltaire a költő jó részt ezen iskola alapján épül fel, s csakis ezen az alapon érthető meg igazán. A ki hát Voltaireret a drámáirót veszi vizsgálat tárgyaul, bizonyynyal nem mulaszthatja el megvilágítani viszonyát a nagy brit tragikushoz, ép úgy mint nem mulasztaná el szólni az angol deismusról az, a ki Voltaire világnézetét fejtegetné behatóan.

Az angol irodalom egén a legfényesb csillag ez időtájt tünt föl teljes pompájában. Garrick és Johnson kevéssel ezelőtt vették le a hályogot a száz évig vakságban élt angolok szemeiről, s ezek most elragadtatással fogadták és elbizott büszkeséggel mutatták Shaksperejüket az egész művelt világnak. Kétségtelen, hogy Shakspere hatalmas benyomást tett Voltairere is; bámulta elein a nélkül hogy valójában megértette

volna, s később gáncsolása ismét csak arról tesz tanúságot, hogy Shakspeare lényeges és benső szépségeit még mindig nem tudta felfogni. Franciaországban ez időtt Shaksperet még nevről is alig ismerték; Voltaire volt az első, ki őt honfitársaival, az angolokról írt leveleiben (*Lettres sur les Anglais*), megismertette, rámutatva a nagy génie gazdag kincséhez, melyet a maga részéről nem is mulasztott el kizsákmányolni. Annál meglepőbb aztán, hogy mihelyt néhány év múlva az első francia Shakspeare-fordítás megjelent, legott megkezdődik dühös Shakspeare-gyűlöletének korszaka. De fölismerte-e Voltaire a Shakspeare értékét? mikor a görög és római klaszszikusokról sincs helyes fogalma, s elfogultságában annyira megy, hogy Horace Walpolehoz intézett egyik levelében valamennyi görög tragédiát gyerek-munkának bélyegez Corneille és Racine műveivel szemben.

Bizonynyal azt vártuk Voltaitertől, hogy Angolországból visszatérve, felvilágosultan, a költészet és tudomány számos kincsével gazdagon, a tragédia terén, az előbbi téves felfogást mellőzve, Shaksperet fogja mintául választani. De figyelme csak külsőségekre terjedt ki, utánzása külső szinpadí hatás elérésére tört, míg a benső szépségek tündérországa zárva maradt előtte. Shakspeare tragédiáit nem tartja jóknak, mert nem illenek a francia kaptára. Nem gondolja meg, hogy mindenik nép színművészete saját nemzeti életéből keletkezik s ennek közvetlen kifejezése.

Voltaire tragédiái két osztályba sorolhatók: 1. Corneille-Racine utánzásai és 2. Shakspeare utánzásai. Ez utóbbiak, melyeknek velejét ugyan mégis Corneille és Racine classicismusa képezi, a shakspearei forrás idézésével a következők: Brutus; Cæsar halála — Julius Cæsarból; Zaire — Othellóból; Semiramis — Hamletből és Tancred — Romeo és Juliából. Voltairenek forrásához való viszonyáról Cibber azt mondja: «Voltaire hatalmába keríté a tüzes üszköt, mely Shakspeare tragikai máglyáját meggyújtá.» Lessing ezt így variálja: «Egy üszköt e lángoló máglyából, de olyat, mely inkább füstölög mint világít és melegít.» Mi most e tragédiák közül csak egyre szorítkozunk, még pedig arra, mely Lessing szigorú, de igaz-

ságos kritikáját kikerülte, és ez: «La mort de César». (Cæsar halála.)

Mily nagy hatással volt Shakspere Julius Cæsarjának előadása Voltairere, bizonyítja lord Bolingbrokehoz intézett levele. «Milyen gyönyörrel láttam — úgy mond — Londonban Julius Cæsar című tragédiájukat, mely 150 év óta nemzetük elragadtatásának tárgya! Valóban nem jut eszembe, hogy azon barbár rendetlenségeket jóknak tartsam, melyekkel e darab tele van; csak azt csodálhatni, hogy több nincs olyan munkában a melyet a tudatlanság századában oly ember írt, a ki még latinul sem tudott, s a kinek egyedüli tanítója lángesze volt. De oly vastag hibák középett is, mint el voltam ragadtatva midőn Brutust láttam, ki a Cæsar vérétől párolgó törrel kezében öszszegyűjti a római népet és a szószerkről megszólítja: Rómaiak, hazámfiak, barátim stb. E jelenés után jön Antonius és művészi beszédével e büszke szellemeket megint eszökre téríti. Miután megszeliidítve látja őket, megmutatja nekik Cæsar tetemét és a legszenvedélyesebb képletekkel lázadásra és bosszúra izgatja fel. Nehezen tűrnék meg a francziák, hogy színházukban egy római kézmű vesekből álló kart léptessenek föl, hogy Cæsar véres tetemét a nép elé állítsák ki és ezt a szószerkről felkelésre buzdítsák — hijába, jéz a szokás, a világ királya»

E befolyás első gyümölcse «Brutus», második «Cæsar halála» lett. Ez utóbbit már 1731-ben írta és mint Cideville-nek írja: a darab tíz jezsuita kegyét megnyerte, de «nos jeu-nes gens de la cour ne goûtent en aucune façon ces moeurs stoïques et dures,» és ezen ítélőszék előtt Voltaire meghajolt. A darab előadásáról tehát szó sem volt, s egyelőre még ki sem akarta nyomatni, míg egy rá nézve igen kellemetlen esemény rá nem kényszeríté. A harcourti collegium növendékei előadás czéljából megkapták e darab kéziratát Voltairétől, de ezzel meg nem elégedve, a tragédiát úgy a mint előadták, tudniillik tanítójuk neveltséges változtatásai- és javításai-val, ki is nyomatták.

Erre aztán Desfontaines abbé, folyóiratában, jóllehet Voltaire öt néhány ízben felvilágosítá, a collegiumból száрма-

zott tragédiát Voltaire eredeti műveként tárgyalta és nyomórúlt bírálatával a szerzőt kétségbe ejtette. Azt mondja pl. hogy e tragédia a jó erkölcsökkel ellenkezik. Brutusnak inkább quakeri mint stoikus érzelmei vannak, s különben is, véleménye szerint, Brutus magánember volt, ki nem is viselt hivatalt stb.

Még abban az évben, azaz 1735-ben, kiadta Voltaire e tragédiát, de előadásra csak 1743 augusztus 29-ikén került.

Első előadása után tüstént kifogásokat, szemrehányásokat hangoztattak: hogy oly hallatlan merész volt a szabályszerű öt felvonás helyett csak három felvonást írni, a mi voltaképp azt jelenti, hogy a közönségtől, mely hozzászokott három óráig a színházban ülni, ime, egy egész órát elrabolt. Még kevésbbé bocsáthatták meg neki, hogy e darabjában a szerelmet és a nőket teljesen mellőzte; de azért meg a jezsuiták iskoláinak tett nagy szolgálatot, mert ezek csakis ilyen darabokat használhattak. Megható resignációval írja Thiriotnak 1735 július havában: «Je ne suis plus qu'un poète de collège».

Méltatlankodva kiált fel ezért signor Algarotti, Franchini apáthoz intézett levelében (mely egyszersmind a tragédia elé mint egy előszóul van nyomtatva): nem érti, hogy oly tragédia, mely követi a három egység törvényét, ezenkívül tele van érdekekkel, félelmet és könnyőréletet gerjeszt és két órában ugyanazon hatást szüli mint más, háromban, — miért ne lehetne kitünő tragédia. Az idő megrövidítését illetőleg tekintetbe kell venni, hogy itt a franczia színművészet gyökeres megváltoztatásáról van szó és hogy vakmerőség lett volna mindjárt kezdetben három óra hosszat szabadság- és politikáról beszélni, oly nemzet előtt, mely ahhoz volt szokva, hogy Mithridatest capitoliumba menetelekor sóhajtozni lássa. Azt meg hogy szerelmet és nőket nem vett fel, szintén jogosúltnak tartja, mert azok lágyságot, gyöngédséget ébresztenek, s ezért csak nevetséges szerepet játszanának Brutus és Cassius «atroces animæ» közt. Algarotti úgy látszik Shakspeare Julius Cæsarját nem olvasta, a hol a nők: Calpurnia és Portia férjük iránti szerelmükkel igen is jól állják meg helyüket. «Végre is, így végzi le-

velét, azt hiszem jogosan mondhatjuk hogy Voltaire új pályát tört s hogy célját egyszersmind el is érte.»

Lássuk tehát hogy Algarottinak e véleménye (ki egyéb-iránt, mint Voltaire jó barátja, részrehajlón járt el) ízlésünk-és igazságszeretetünknek megfelel-e vagy nem. E célból mindenek előtt a tragédia meséjét mondjuk el.

A római katonaság közt az a hír terjedt el, hogy a sibyllai könyvek jóslata szerint a rómaiak csak úgy győzhetik le a parthusokat, ha koronás fő vezérli őket. Cæsar, kinek ambíciója s a korona után való áhítozása sokkal régibb e jóslatnál, Antonius hívét bízta meg a római nép előkészítésével. Antonius, kinek nagyravágó tervei a Cæsaréival találkoznak, buzgón eljárta ez ügyben és hízelegve jelenti Cæsarnak az eredményt. Cæsar erre hosszas reflexióba bocsátkozik, majd büszke önhittséggel Nagy Sándorral hasonlítja össze magát, majd érzelgés meg gonosz sejtelmek fogják el, a nagy Pompejus sorsára gondolva, s ez elegikus hangulatlan ártatlanságát emlegeti s hogy büszkeség nélkül fog győzni vagy panasz nélkül meghalni. Itt jónak látja Antoniussal végrendeletét közölni, a melyben őt mint gyermekei gyámját, gyermekeivel együtt a római állam örökösévé nevezi ki. Antoniusnak méltán feltűnhetett, hogy Cæsar gyermekekről szólt, holott neki csak egy fia volt, t. i. Octavius. Most következik Cæsar érdekes gyónása, egy ifjúkori botlás felfedezése, s már szinte Sardou és Augier színpadján képzeljük magunkat. Cæsarnak Serviliával, Cato leányával, volt szerelmi viszonya, melynek gyümölcse Brutus lett. Ezt nyomban be is bizonyítja a kételkedő Antoniusnak Servilia levelével. Ez után Brutust jellemzi: «Il m'irrite, il me plait», így kiált fel, nyíltszívűsége imponál neki és megbocsátja, hogy személyében a legnagyobb hatalmat átkozza, részint azért, mert atya és ember, részint pedig mert az rómainak született s kivált mint Cæsar fiának gyűlölnie kell a zsarnokot. De mégis azon reményt táplálja, hogy Brutus, mihelyt megtudja, mily vérből származik, másképp fog beszélni, hogy a királyi méltóság meglágyítja és sorsa fordultával erkölce is megváltozik. Antonius kételkedik, nem hiszi e remény megvalósulását, de Cæsar kéré-

sére megígéri hogy tőle telhetőleg iparkodni fog Brutusban royalistikus hangulatot kelteni.

E bizalmas beszélgetés után megjelennek a senatorok. Cæsar föltárja előttük hódítási programját, kiosztja a szerepeket: Brutus és Cassius öt kísérik Ázsiába, Antonius Galliát s Itáliát, Marcellus Görögországot és Lyciát, Decimus Pontust és Casca Syriát kapja működési terület. S most, miután a nemzetek sorsát ily szépen rendezte, nincs egyéb hátra, mint hogy a senatus elhatározza, mily cím alatt legyen ő Róma és a világ ura. Sulla dictator volt, Pompejus meg imperator, de minthogy ő az utóbbit legyőzte, magától értetődik, hogy neki jogában van nagyobb, szentebb címet követelni; felemlíti még a közajkon levő jóslatot, a melyet itt argumentum ad hominem-ként akar használni, és következő szavakkal végzi kiszámított beszédét:

«Romains, vous m'entendez, vous savez mon espoir,
Songez à mes bienfaits, songez à mon pouvoir!»

Ez imponáló, sőt fenyegető szavak koránsem tették meg azt a hatást, a melyre Cæsar számított. Cimber, Cassius, Brutus egymás után emelnek szót ellene: hogy sem Marius, sem Sulla, sem Pompejus nem követeltek soha jogot Róma hódításainak kényük kedvük szerinti vezetésére és nem beszéltek soha «en rois»; hogy Cæsar megígérte egykor és esküvel fogadta, hogy a legfőbb hatalmat örökre megszünteti s hogy gazdag hódításaiából semmi hasznuk, ha nem szabadok, ha rabszolgák: mindazáltal esdve kéri, hogy adja meg nekik a szabadságot. Cæsar, miután Brutust is végig hallgatta, így kiált fel: Et toi Brutus aussi! (Voltaire, a mint később látni fogjuk, a francia tragédia szabályai szerint Cæsart nem a színpadon öleti meg, hogy azonban Shakspeare hatásos «Et tu Brute!» mondását ne kelljen nélkülöznie, itt alkalmazza.)

E tiltakozások Cæsart kihozták sodrából, előbbi nyugalmat 'dühös harag váltja fel: hogy azok, a kiket a szolgaságból szabadított ki, oly arcátlanok, hogy vele szemben szabadságról beszélnek, nagy érzelmeket affektálnak előtte, győzőjük előtt; Pharsalusnál kellett volna ezeket birniok: «Si vous n'avez su vaincre, apprenez à servir». Brutus mindnyájuk nevében azt

feleli, hogy inkább mind meghalnak, mintsem fejöket igába hajtsák: «Si tu veux régner, frappe». Cæsar elküldi a senatorokat, de Brutust visszatartja s édes, gyöngéd szavakat intéz hozzá:

Demeure; c'est toi seul qui peux me désarmer;
Demeure; c'est toi seul que César veut aimer.

Brutust e gyöngédség nem indítja meg s daczosan kijelenti, hogy az ő meg az Antonius társaságában nem akar maradni, mert Antonius sem római többé: királyt kíván; s ez udvariatlan szavak után elrohan. Antonius most időszerűnek látja Cæsarnak javasolni, hogy mondjon le Brutus fiáról.

Cæsar: «Je ne le puis, je l'aime».

Antonius: «Ah! cesse donc d'aimer l'éclat du diadème», és teljes erejéből ingerelni és izgatni kezdi Brutus és a senatorok ellen. De mind hijába; Cæsar nyugodt marad; hijába inti őt, hogy ovakodjék és féljen ez emberektől, Cæsar meg van győződve fölsége-, bölcsesége- és tökéletességéről, ő nem fél senkitől.

Antonius, mint Cæsarnak ígérte volt, meg akarja téríteni Brutust, de ez elkeseredve utasítja vissza. Brutus, egyedül maradván, keserű panaszokba tör ki: Quelle bassesse, ô ciel! et quelle ignominie! Apostrophát intéz mindazon halhatatlankhoz, kik a római köztársaság körül érdemeket szereztek, ezek közt természetesen névrokonához, az idősb Brutushoz is, a kit Voltaire igazi rokonául tüntet föl: Et toi mon sang, toi Brutus! Oly hypothesis, melyet már Plutarchos is megczáfolt. A Pompejus szobrának lábánál néhány hozzá intézett levélkét talál; ezeknek tartalma: «Tu dors, Brutus et Rome est dans les fers!» és «Non, tu n'es pas Brutus».

Ime eltalálták a gyöngéjét: Ah! reproche cruel! kiált felndulva; «César! tremble, tyran! voilà ton coup mortel», és el van már határozva: «On demande du sang . . . Rome sera contente.»

Brutus, Cassius, Cinna, Casca, Decimus és Cimber összegyűlnek. Cimber elbeszéli a templomban történeteket, hol Cæsar magát a nép által meg akarta koronáztatni, de minthogy

nem sikerült, egybehivatja a senatust, hogy tőle nyerje el azt, a mit a nép megtagadott. Cassius e hírre kétségbeesetten jajgat és már Cato példáját akarja követni, midőn Brutus e szavakkal: «*Dans une heure à César il faut percer le sein!*» jelt ad az összeesküvésre. A többiek, Cassiussal élükön, csak ezt várták s most versenyeznek a Brutus iránti hízélgésben. Brutus megesketi őket «*a Cato s Pompejus vérére, minden szabad római szellemére, a haza minden bosszúálló istenére*», hogy Cæsar életének véget vetnek. A Pompejus szobra előtt esküsznek s azután távoznak előkészületeket tenni, törüket köszörülni.

Cæsar még egy kísérletet tesz Brutus megnyerésére, de ennek makacssága következtében ez is hajótörést szenved. Brutus gyaníttatja vele, hogy valami szándéka van ellene s maga kéri, hogy előzze meg s vegye el életét: «*Qui peut te retenir?*» kérdezi. «*La nature et mon coeur. Lis ingrat, lis*» felel Cæsar s oda nyújtja neki a bizonyító okmányt, Servilia levelét. Brutus: «*Où suis-je? Qu'ai-je lu? me trompez-vous mes yeux?*» Cæsar: «*Eh bien, Brutus! mon fils! Brutus: Lui, mon père! grands dieux! Brutus zokog, de nines egyetlen gyöngéd szava sem atyjához: O sort épouvantable et qui me désespère! O serments! O patrie! O Rome toujours chère!*» Cæsar gyöngéd szemrehányást tesz neki hallgatásaért, biztosítja hogy dicsőségét, királyi méltóságát vele és Octaviussal meg akarja osztani, unszolja, hogy beszéljen, hogy szólítsa atyjának.

A szerepek változnak, most Brutus a kérő és Cæsar a makacs. Most Cæsaron a sor felpattanni, a legkeserűbb szemrehányásokkal árasztja el és dühében kitagadja.

Brutus: Si tu l'es, je te fais une unique prière.

Caesar: Parle, en te l'accordant je croirai tout gagner.

Brutus: Fais moi mourir sur l'heure, ou cesse de régner.

Az összeesküvők Brutus kivételével egybegyűltek, Cassius, Cimber és Decimus föllengző phrasisokkal pöffeszkednek az elkövetendő hőstett fölött. Brutus szédült arczczal belép, most meg ő fedezi fel a titkot az összeesküvők előtt. Már harmadszor halljuk. Nagy a rémület az összeskövők közt. Brutus elmondta a tényállást és most kétségbeesett szavakkal ítéletet, tanácsot

kér barátaitól: megölje-e atyját vagy nem. Mindenki hallgat, egyiknek sincs bátorsága e válságos esetben véleményét nyilvánítani; míg Cassius, eleinte bár ő is csüggedten, lassan-lassan le nem kenyerезi, biztos lévén győzelméről, mert Brutus gyermek, a kit dajkamesével megnyugtathatni. Cassius egy példával illusztrálja beszédét, melyben Cæsart Catilinával hasonlítja össze s azután kérdezi: hogy mit tett volna ha Catilina nyilvánította volna őt fiának? Brutus nem talál más módot, Cassius szavai teljesen meggyőzték. Belenyugszik tehát s a helyett hogy Cassius érveit bírálná, vagy legalább meggondolná, Cæsart siratja, végre tudatja barátaival, hogy még egy utolsó találkozása van Cæsarral, talán sikerül őt eszméjétől eltéríteni, de ha nem . . . akkor . . . «Levez le bras, frappez, je détourne les yeux».

A két makacs férfiú megint szemben áll egymással. Szerelmi vallomást tesznek egymásnak, de mindenik oly önző egyszersmind, hogy a másiktól követel áldozatot, de a saját álláspontjától egy cseppet sem akar tágitani. Brutus térdre borul, sirva könyörög: mondjon le ambíciójáról s legyen ismét egyszerű polgár; érthetően tudtára adja, hogy a senatorok életére törnek. Cæsar kérlelhetetlen és shaksperei modorban így felel: «L'univers peut changer: mon âme est inflexible — tout est résolu; Rome doit obéir, quand César a voulu.» Brutus: «Je ne pleure que toi, adieu» s elrohan.

Dolabella Cæsarnak híve inti Cæsart, ne menjen aznap a tanácsba; felhozott okai Plutarchos- és Shakspereével majdnem azonosak. De Cæsar fenhéjázó szavakkal kérkedik: ő nem ismer félelmet, el kell mennie, mert ma fogják megkoronázni és ama Plutarchostól Cæsarnak tulajdonított mondással: «J'aime mieux mourir que de craindre la mort» a senatusba indul.

Dolabella ezután az összegyűlt római néphez szól, magasztalja, dicsőíti Cæsart, míg a színpalak mögött az összeesküvők e szavakkal: «Meurs, expire tyran!» a dicső Cæsárt meggyilkolják. Cassius törrel kezében a színpadra rohan, kiáltva: «C'en est fait, il n'est plus». Dolabella erre a népet rá akarja uszítani, de nem sikerül neki. Cassius fellengző szavakkal, s a szabadság kikiáltásával a népet a maga részire hódítja. Egyál-

talán, egész beszéde azonos a Shakspeare Brutusának beszédével, de természetesen classikai csonkításban. Cassius távozta után, az összeesküvők engedelmével, Antonius lép a szószékre, hogy Cæsar emlékét dicsőítse. Művészi, hatásos beszéde, a melyvel sikerül a népet a maga részére és az összeesküvők ellen hangolnia, valamint Cassius beszéde is nyilvános plagium Shakspeare Julius Cæsarjából. De mutatkozik itt is a voltairei vandalismus. A legszebb helyeket, a melyekben épen e beszéd művészete rejlik, mint pl. azt a híressé vált mondatot: «Brutus is an honorable man» mellőzte. — A nép meg van nyerve s Antonius Dolabellához intézett következő szavakkal fejezi be a tragédiát:

«Ne laissons pas leur fureur inutile ;
Précipitons ce peuple inconstant et facile ;
Entrainons-le à la guerre ; et, sans rien ménager,
Succédons à César, en courant le venger.»

Sok kommentátor dicséri Shakspeare virtuositását, a melylyel a Plutarchosnál talált anyagot felhasználta s feldolgozta. Voltaireről azonban, a kinek Plutarchos és Shakspeare állott szeme előtt, nem mondhatjuk ugyanazt. Mint már említettük, Voltaire reformjai csak külsőségekre terjedtek ; a classicismus lényegét, mindenekelőtt a három egységet, meg nem támadhatónak tartotta, s így történt, hogy nem tekintve azt, hogy a tragédia eszméjét felfogni nem tudta, ezen szigorú classikai szabályok alkalmazásával teljesen elrontotta. Shakspeare Julius Cæsarjának kifejelete a Philippi melletti csata ; az ő darabja tehát, classikai szemüveggel tekintve, két darabot foglalna magában. Voltaire csakugyan ketté vágta ; fogta az első felét és a «Cæsar halála» czímmel egyszersmind tragédiája kifejeletét is meghatározta. Hiszen Cæsar halála és a Philippi melletti csata közt két évi időköz van, így tehát a második fél felvételével a legmegbocsáthatlanabb merényletet követte volna el az időegység szabálya ellen. Az események következetessége nála nem számít ; pedig ez sokkal fontosabb, mint az idő egysége s pedig e szerint a philippii csata lehet egyedül e tragédia kifejelete.

Voltaire egész tragédiája szép symmetrikus beszélgetés-

ben, rimes versekben folyik; cselekvés alig van, de kárpótlásul van szó elég. Az egész darab színpadias párbeszéd Căsar és Brutus közt, a mely egy tőrszűrással végződik. És mit határoz e tőrszűrás Voltaire darabjában? Shakspere Julius Căsarjában bámulattal ismerjük fel azon tiszta és éles tekintetet, a melylyel Shakspere az eszmét a maga egészében, együttességében felfogta és megvilágította. Voltaire ellenben e tekintetben igen rövidlátó volt s most beláthatjuk, hogy Aristoteles azon szabálya, hogy a tragédia meséjének kezdetének és végének kell lenni, nem egészen fölösleges, mert Voltaire e darabjában «véget» nem találunk.

A czimből következtetve, azt hiszszük, hogy Căsar megölésével a tragédia véget ért; de nem, hisz épen Brutus- és Antoniusnak a nép előtt tartott beszédei tetszetek meg legjobban Voltaire-nek, tehát szükségképen alkalmaznia kellett azokat s oda tűzte bojtak darabja csücsére. Ez azonban nem befejezés, hanem inkább expositiója a shaksperai darab úgynevezett második felének. Ha netán valóban eszme lebegett Voltaire szeme előtt, pl. a szabadság győzelme a szolgaság felett, akkor is Antonius beszédét okvetlenül el kellett volna hagynia.

Shaksperenél ellenben nem látjuk sem az idő, sem a hely, még a hős egységét sem, de igenis megtaláljuk benne a cselekvény művészi egységét. A cselekvény itt történeti. Căsar nagy volt, Róma hatalmát öregbítette, de dicsvágya a korona után áhitozott. A monarchiát azonban, jóllehet akkoriban igen üdvös, sőt szükséges lett volna, megalkotni még nem volt időszertű; köztársaságot monarchiává változtatni, egyik végletből a másikba rohanni, nem jár veszély nélkül, fokonkint kell hozzájutni. Căsar kockáztatta ez ugrást a világtörténet törvényei ellen, tehát buknia kellett. Brutus és Cassius buktatják meg, de mi jogosítja fel ezeket a végrehajtó szerepére? A római nép, mint köztársaság, a legmélyebb corruptióba süllyedt, s mégis, midőn Căsar monarchiát akart teremteni, ők azt képzelték, hogy Rómát csakis a köztársaság mentheti meg, azt hitték, hogy van annyi hatalmuk, hogy az államot a szabadság pusztára külső alakja által fentarthatják. Mint Căsar a monarchiát, úgy

ők a köztársaságot akarták a népre erőszakolni. Brutus és Cassius tehát épúgy mint Cæsar az ár ellen akarnak úszni, következőkép nekik is bukniok kell.

Voltairenél ez eszmének nyoma sem látszik, ő Brutust és Cassiust büntetlenül hagyja. Bármily indokból követték legyen el e bünt, bűnhödniök kellene, kivált itt, a hol Voltaire lehetőleg azon volt, hogy hőségét, Cæsart a legrokonszenvesebb színben tüntesse fel. Voltaire szerint a tragœdia feladata: egy nagy ember életéből vett fontos eseménynek tragikai tárgyalása; igen, de ezen egyes eseménynek is egészet kell alkotnia, a melynek részei logikailag összetartozók legyenek. Vagy talán arra számított, hogy a befejezést a világtörténelemből olvassuk?

A cselekvés magva Voltairenél az apagyilkosság. Shakspeare is épúgy mint Voltaire elolvasta Plutarchosban azt a helyet, hol, inkább hypothesisként, Brutus Cæsar fiának van mondva, de Shakspeare, a barbár, egyszerűen elhallgatta e körülményt, míg Voltaire örömmel kapott utána.

Shaksperenél Brutus nem érdeklí közelebbről Cæsart mint a többi összeesküvő, nem találunk egyetlen jelenetet sem, a hol kettőjük viszonya tisztán személyesnek tünnek fel; s ez bizonyára jobban tetszik nekünk, mert megfelel a jellem igazságának. Shakspeare Brutusa nincsen elvakítva, tudja, mit cselekszik, tudja, hogy a cél nagysága nem igazolja az eszközök erőszakosságát. Nem gonosztevő, nem is rajongó: sokáig kétkedik és haboz, legbensőbb valója visszaborzad a tett végrehajtásától.

Voltaire Brutusa Cæsarnak fia, ez már magában is újság, a mely még különböző detailokkal van fűszerezve: Servilia mint anya, Servilia mint Cato leánya, Brutus mint a római állam örököse stb. Cæsar az atya a leggyöngédebben bánik Brutussal: fölfedi előtte a titkot s a szeretet nemes érzésétől legyőzötve, megindulástól reszketve zárja őt karjaiba. És a fiú elszalad barátaihoz panaszkodni, s mintha magának nem volna esze, sem szabad akarata, tanácsot kér tőlük. Cassius azonnal felismeri erkölcsi álláspontját, és megnyugtítja egy pár üres phrasissal, mire Brutus így válaszol: «Levez le bras, frappez, je détourne les yeux!» és a többiek módjára kését köszörüli.

Nincs semmi lelki furdalása, nem mutat határozatlanságot. Mindig a szabadságról szól, de sem magának, sem másoknak nem magyarázza meg, hogy mit ért rajta.

A borzasztó tett elkövetése előtt barátaival tanácskozik, de magával, eszével, lelkiismeretével sohasem.

Shaksperenek számtalan kommentátorja van, Voltaire-nek nincs rá szüksége, ő maga kommentálja magát. Halljuk tehát véleményét Brutus atyagyilkosságáról: «Igen valószínű, úgymond, hogy Brutus tudta, hogy Cæsar az atya és hogy ez őt nem tartotta vissza; hiszen ép ezen borzasztó körülmény és ezen különös küzdelem fiúi gyöngédsége és szabadságérzete közt teszük érdekessé a darabot: mert rómaiakat ábrázolni, kik szabadon születtek, senatorokat, elnyomatva egy hozzájuk hasonló egyéntől, a kik egy zsarnok ellen összeesküdnek s azután sajátkezüleg hajtják végre rajta a boszú művét, ebben nincsen semmi különös. Hisz már Aristoteles is megjegyezte, hogy az ilyfajtajú tragédia bágyadt és ízetlen s így a leghibásabb, mert az ízetlenség minden gyönyört megölő méreg.» Igaz ugyan, hogy Aristoteles poétikájának tizennegyedik fejezetében azt mondja: hogy ha ellenség ellenséggel tesz rosszat, abban semmi részvétgerjesztő nincs. De hát Cæsar ellensége-e Brutusnak, vagy Brutus ellensége-e Cæsarnak? Nem, ők baráti viszonyban éltek, s ez elég Aristotelesnek is; mert hogy részvétet ébreszsenek, nem okvetlen szükséges, hogy épen atya és fiú legyenek. «Mindkettő kárhoztatandó, mondja végül Voltaire, de egyszersmind szánandó, és ebben áll e darab művészete.» A második felvonás negyedik jelenetében, Cimber elbeszélésénél, Voltaire felhívja Shakspere követőit, hogy hasonlítsák azt össze Casca beszédével; hogy vajjon Casca aljas bolondságait alkalmasaknak látják-e az illúzió és a színpadi hatás fokozására? ellenben a Cimber tisztességes, illedelmes elbeszélése kétségkívül teljesen megfelel e követelménynek. Látjuk, hogy Voltaire művét magyarázni, sőt művészetét kiemelni igyekszik, csak azt nem említi sehol, hogy tragédiájának utolsó két jelenetét honnan vette.

1745-ben jelent meg Franciaországban az első Shakspere-fordítás La Placetól, a melyet, jöllehet hibás és töké-

letlen volt, csodálattal és elragadtatással fogadtak. Shakspere Franciaországban népszerű kezdett lenni, nagy emberek, mint: Diderot, Rousseau, megkedvelték és tanulmányozták. Voltaire megsokalta a nagy britt tragikus hódításait, s itt kezdődik szenvedélyes gyűlölete Shakspere iránt.

1748-ban, Semiramis előszavában jelent meg az a nagy hírre kapott nevetséges bírálat Shakspere Hamletjéről; 1761-ben gyűlöletének az angol színművészetről írt levelében (Jerôme Carré álnév alatt) adott kifejezést; azonkívül számos cikk- és levélben. Legérdekesebb boszú-művét 1762-ben írta, Shakspere Julius Cäsarjének francia fordítása ez, a melyet két évvel később adott ki. E fordítás a tragédia három első felvonását foglalja magában, hosszú előszóval s számos jegyzettel. Az előszóban hangsúlyozza, hogy Shakspere Julius Cäsarjából e három felvonást azért fordította le, hogy azokat Corneille «Cinná»-jával, a melynek szintén összeesküvés a tárgya, az olvasó összehasonlíthassa. De hogy az összehasonlítást sikeressé tegye, fordításában a legnagyobb pontossággal járt el; a mi az eredetiben köznapias és aljas, azt köznapias- és aljas kifejezéssel fordította stb. Hogy ez összehasonlítás majd Corneille javára üt ki, kétséget sem szenved. «Csodálkozunk rajta, úgymond, hogy oly híres, szellemes nemzet, mint az angol, annyi szörnyű rendetlenségben kedvét találja és gyönyörrel nézheti a mint egyrésről Cäsar majd mint hős, majd mint bohóc szájhős viseli magát, másfelől ácsok, cipőfoltozók, sőt még senatorok is úgy beszélnek mint a kofák. De meglepetésünk csekélyebb lesz, ha megtudjuk, hogy Lopez de Vega és Calderon darabjai is ugyanily ízlésűek. Egyazon lángészt, egyazon tudatlanságot, nagyságot, hasonló önhittséget, a gorbáságok hasonló dagályát, következetlenségét és a bohóc sipkája és Sophokles kothurnusának ugyanazon vegyülékét látjuk, mint Shaksperenél.»

Azon kérdés megmagyarázására, miért találkozik e két különböző nemzet e különös ízlésben, négy okot hoz fel. «Először is, nem ismertek az angolok és spanyolok soha jobbat, másodszor, e bizarr, vad darabok nagy érdekléssel bírnak, harmadszor, sok természetes van bennök és e természetes gyakran

aljas, goromba és barbár. Nem is rómaiak azok, a kik itt beszélnek, hanem mult századok paraszt-emberei, a kik egy kocsmában összeesküdnek; és Cæsar, a ki gugyival kínálja őket, édes keveset hasonlít Cæsarhoz. Végre negyedszer: az emberek általán szeretik a látványosságot.» Összehasonlítja még az angol és spanyol színművészetet a francziával és azt mondja: amazoknak színművészete nyers gyermekkorban maradt, a mienk pedig talán igen is megfinomodott; mindig azt hitte, hogy az angol színmű cselekvényének a franczia színmű bölcsességével, díszével és nemességével való szerencsés vegyítése valami tökéletest teremthetne.

Mint látjuk, Voltaire nemes törekvést mutat arra, hogy nemzetét a drámai művészet terén a legelső rangra emelje. Hogy a nagy Corneille fölényét bizonyítsa, lefordítja Shakspeare Julius Cæsarját és Calderon Heracliusát, összehasonlítja őket Corneille Cinnájával, és ime Shakspeare és Calderon elenyésznek Corneille nagy művészete előtt. De szegény Corneille, mily meglepetés várja az előszó végén: Corneille, úgymond, egyetlen tökéletes tragédiát sem írt, elhanyagolta nyelvét, nem küzdött eléggé a rím nehézségei ellen, egyenetlen volt, mint Shakspeare és lángelméjü mint az, de a Corneille genieje úgy viszonylik a Shakspeare-éhez, mint az úr a vele egyenlő esprit-vel megáldott paraszthoz. Shakspeare, úgymond Voltaire, nem teremtett igazi rómaiakat, valódi senatorokat; «cela n'est pas tout à fait dans le style de Cinn» jegyzi meg Shakspeare Julius Cæsarjában; Corneille Cinnájáról megint azt mondja, hogy ennek személyei sem valódi rómaiak. Tehát sem Shakspeare, sem Corneille; de hát ugyan ki lehet az, a ki egyedül képes a valódi rómaiak vagy általán a kitünő tragédia alkotására? Kétséggkívül Voltaire e képességet csakis magának tulajdonítja.

Fordításának jegyzetei nem egyebek, szörszálhasogató nonsenseknél. Hát még a fordítás maga! «Gentlemen»-t, «Gentilhommes»-mal fordítja; «Ambitions debt is paid» ¹⁾ a fordításban szóról szóra így hangzik: «L'ambition vient de

¹⁾ Vörösmarty fordításában: A nagyravágás bűne meglakolt.

payer ses dettes». Cassius e mondására: «Now is it Rome indeed, and room enough, When there is in it but one only man» ¹⁾ a hol a hasonlító hangzású *Rome* (Róma) és *room* (tér) szavak szójátékot képeznek, Voltaire azt jegyzi meg: «Cela n'est pas tout a fait dans le style de Cinna: mais chaque peuple et chaque siècle ont leur style et leur sorte d'éloquence» — és következőképp fordítja le: «Ah! c'est aujourd'hui que *Roume* existe en effet; car il n'y a de *Roum* (*de place*) que pour César.»

Azon helyet, hol Cæsar vendégszeretetének szép jelét adja, a mi az összeesküvők igaztalanságát még súlyosbítja előttünk, a midőn a senatoroknak azt mondja: «Good friends go in and taste some wine with me!» (Jertek barátim, egy kis borra be!) Voltaire úgy fordítja: «Allons tous au logis, buvons bouteille ensemble.» Pedig Voltaire jól tudott angolul, de gyűlölete és bosszúvágya elnyomták lelkiismeretességét. Nyilván láthatni, hogy Voltaire Julius Cæsart nem fordította, hanem travasztálta, meg akarta magát boszúlni Shakspeare-en s tisztázni egyszersmind azon gyanú alól, hogy darabját Shakspeare-től kölcsönözte.

Mindazáltal Shakspeare Franciaországban mindinkább ismeretes és kedvelté lett; fordítások jelentek meg prózában és versben, átdolgozók és commentatorok támadtak. És e körülmény Voltaire gyűlöletét és dühét a legmagasb fokra csigázta, s a nyolczvan éves aggastyán, a ferney-i pátriarcha még egy szörnyű dühös levelet ír a francia akadémiához, mely azonban a Shakspeare-enthusiasmus lángját nem képes eloltani.

Az idő ime egy századdal előrehaladt és Shakspeare világraszóló termékei frissen élnek és ragyognak a művészet terén, csodálják s ünneplik mindenütt, míg Voltaire drámái még hazájában is mind jobban veszítik hatásukat.

LICHTER GYULA.

¹⁾ Vörösmarty fordításában: Valóban Roma tágas puszta rom, Ha benne nincsen több egy férfinál.

HAZAI IRODALOM.

Aristophanes vígjátékai. Fordította Arany János. A Magyar Tud. Akadémia által gr. Karácsonyi jutalommal kitüntetett fordítás. Első kötet. (*A lovagok. A felhők. A darázsok. A béke*). Akad. 1880.

A várva várt munka, melynek már oly sok év óta feszült érdekeltséggel nézett elébe a közönség, végre megjelent úgy a philologusok, mint az aesthetikusok és a közönség által is lelkesen üdvözöltetve. Főlöszleges munkát végeznénk, ha mi is a magasztalók chorusába szegődnénk és mind a jót, mit Arany fordításáról el lehet mondani, ismételnők. Azért e remek munkának csak rövid ismertetésére s néhány összehasonlító megjegyzésre szorítkozunk.

Az előttünk fekvő könyvnek egész története van, mint ezt Gyulai Pálnak a kötet elején olvasható jelentéséből látjuk. Minthogy az Akadémia a gróf Karácsonyi-féle, 1871-ben négyszáz aranyra emelkedett drámai jutalmat 1877-ben sem adhatta egy pályaműnek sem, a megelőző öt évben (1871—1876) pedig nem jelent meg sem drámai mű, sem nagyobb drámai műfordítás vagy dramaturgiai munka, melynek a nagy díjat oda lehetett volna itélni, az Akadémia azt határozta, hogy a díjat Arany Jánosnak még kiadatlan Aristophanes-fordításának jutalmazására fordítja. Arany a fordítás szövegét már 1871—1874-ben elkészítette volt, de kiadását folyton későbbi időkre halasztotta, részint azért, hogy a fordítást néhány évi pihentetés után újra átnézhesse, részint pedig hogy a szükséges jegyzeteket az idevágó összes irodalom áttanulmányozása után önállólag megírhassa. Hozzá járult még az is, hogy költőnk, ki helyesen azon nézetet vallotta, hogy egy «tisztított» Aristophanes nem Aristophanes többé, egy kiadónak éppen nem megvetendő ajánlata daczára is vonakodott fordítását közlétenni, attól tartva, hogy a *teljes* Aristophanes visszatetszést szülhetne az ily féktelen humorhoz nem szokott közönségnél. De az előbbi két ok a költő szemeevilágának gyengülésével megszűnván, az Akadémia pedig a harmadik pontban felemlítettek daczára időszerűnek tartván a

fordítás kiadását, azon szerencsés helyzetben vagyunk, hogy már most Aristophanes darabjait a legremekebb fordításban olvashatjuk.

Az előttünk fekvő négy darab fordítása, melyhez Arany írta a jegyzeteket, Ponori Thewrewk Emil pedig szokott alapos-sággal és mégis «népszerűen» az egyes darabokhoz való bevezetések és bevezetésül a görög komoedia történetét és Aristophanes életrajzát, Aristophanes legjobb összkiadásai egyikének, a Bothe-félenek (Lipsiae 1845) szövegje alapján készült, többek közt a Droysen- és Donner-féle kitűnő német Aristophanes-fordítások segítségével, úgy hogy ezen körülmény egymagában is biztosíthatna bennünket a fordítás hűségéről. Természetes, hogy az említett művek a fordításnak csak külső hűségét segítették elő; a belső hűséget, mely abban mutatkozik, hogy a fordító a fordított műnek szellemét is visszaadja, az ilyen segéd-eszközök meg nem adhatják a fordítónak. A hűségnek ezen magasabb nemét csak valódi költő képes elérni. Hogy Arany tényleg elérte ezen hűséget, az nem is szorúl bővebb magyarázatra, elérte oly fényes sikerrel, hogy ha nem találkoznánk fordításában nagy ritkán oly szó-játékkal, melyet csak a jegyzet és a görög nyelv segítségével értünk meg, bátran azt hihetnők, hogy az ó-görög aristophanesi komoediának eredeti magyar reproductióját («Nachdichtung») olvassuk. Még az is, miben a fordító az eredetitől eltér, növeli a hatást. A görög jambicus trimetert, mely az ötös jambusnak egyeduralma idejében vajmi lomhának tűnik fel, finom tapintattal az ötös jambus által helyettesítte és így a dialogusnak valóban Aristophanesi élénkséget és fürgeséget kölcsönzött; a kardalokat, melyeket némely újabb kiadó szerfelett rövid sorokra szeret aprózni, az eredeti verslábak megőrzése mellett inkább hosszabb sorokban tartotta meg, mi által az olvasót nagy kellemetlenségtől megóvta; végre az Aristophanesnél szerfölött gyakori nudításokat a nép nyelvéből vett euphemisticus kitételekkel adta vissza, minnek egy részről az a haszna van, hogy a görög eredetinek lehető leg-hívebben megfelel, más részről pedig az, hogy a modern olvasó előtt a kérdéses obscoenitásokat némileg elpalástolja.

A fordítás magyarságáról és egyszersmind hűségéről alig adhatunk olvasóinknak jobb képet, mintha Arany fordítását Veress Ignác mindaddig csak egyes részletekben kiadott Aristophanes-fordításának néhány mutatóványával ¹⁾ összehasonlítsuk. Már a Lovagok egymagukban elég szép számmal nyújtják a tanulságos példákat:

¹⁾ «Aristophanes vígjátéka, a Lovagok. Veress Ignácztól.» A nagy-szebeni kir. főgymnasium Értesítője az 1873/4. tanévben.

<i>Arany :</i>	<i>Véress :</i>
Tanácsot lábbal tiprasz, hadvezért, Lehordasz, lánczba és börtönbe vetsz, A prytaneionban — latorkodol.	Tiporni fogsz tanácsot és vezéreket Nyírhalni, a prytaneumon dőzsölni is.
De hogy lehetnék, Hurkás létemre, oly nagy ember én?	S mond nekem, nagy ur, ha most Véres kereskedő vagyok, hogyan leszek ?
Ily polczra én nem méltatom ma- gam.	Nagy polczra engem érdemesnek nem hiszek.
Oh, beh tiednek tartod már a népet !	Hívednek a népet be könnyen kép- zeled !
Mert szájaizét én tudom leginkább.	Mert jól tudom már, hogy miből táp- lálkozik.
Hanem mihelyt ama sziklára ül, Eltátja száját s csak néz mint a sült hal.	Mihelyt azonban arra a köpadra ül, Feltátja száját, mintha tartna benn fügét.
Agorakritos a nevem, Mert a vásárba' patvarkodva élek.	Agorakritos Sokat vésződve téren éldegéltem én.

Idézhetnénk ily helyet még számosat, de ezen egynéhány vers is eléggé mutatja, mennyivel fölülmulja Aranynak Aristophanes-for-
dítása az eddigieket s mily jelentékeny abszolnt értékkel bír. Kimond-
hatatlan örömeinkre szolgál, hogy az ókori vígjáték mesterének nagy-
szerű alkotásait a mesterrel egyenrangú költői tehetség vezette be
irodalmunkba; bárcsak hasonló magyar fordítója akadna minden
jelentékenyebb ókori classicusnak !

DR. ABEL JENŐ.

Latin mondattan, kiegészítésül a Kosztka-Perthes-féle latin alaktanhoz.
Irta *Kosztka V. Victor*, prem. kanonok és főgymn. nyilv. r. tanár.
Második átdolgozott kiadás. Kassa, 1880. Ára 80 kr.

Mivel e mondattan első kiadását annak idejében ismertettük,
illetőleg megbíráltuk (Phil. közl. 1879. V—VI. 391—395.), szüksé-
gesnek tartjuk annak második kiadásáról is megemlékezni. Ha valaki
örömmel és kíváncsisággal vesz egy könyvet kezébe, melyről azt hiszi,
hogy az hézagot pótló lesz irodalmunkban, és aztán irodalmi botrányra
akad, az nemcsak hogy kedvetlenül figyelmezteti erre és óvja tőle
a t. kartársakat, hanem szinte visszariad attól a gondolattól, hogy
még egyszer ilyesmivel foglalkodjék. Pedig mi ebbe a helyzetbe
jutottunk. Nem tartozunk azok közé, kik a ledorongolás elvét sze-
retik követni, mert el se tudtuk hinni mindeddig, hogy vannak embe-
rek, kiket semmivel se lehet a helyes útra téríteni, vagy eltiltani
attól, melyre nem hivatottak lépni. De most belátjuk, hogy vannak

a mi irodalmunkban olyan jelenségek, melyek fölháborítják, éles kifakadásokra kényszerítik a leghidegebb embert is. Ezen irodalmi jelenségek közé tartozik a fönt említett mondattan is. Ha valaki egy oly könyvet ír meg az első kiadásban, melyet a kritika csupa durva, egy tanuló józan belátása által is fölismerhető hibái folytán «egészen hasznavehetlennék» kénytelen ítélni, azt még értjük; de ha ugyan az a szerző csakhamar az első kiadás után ugyanazt a munkát változtatva ugyan, de éppen azokkal a nagy hibákkal adja ki másodszor, az vagy roppant erőszakoskodó, vagy rendkívül kicsinylő véleményben van az illető tudomány emberei felől, azt híven, hogy nálunk mitsem vizsgálunk, mitsem vesznek észre, hogy nálunk akármit lehet adni az iskolának: mindennek van kelete, ha szerzője kanonok és rendes tanár!

Szerző erőnek erejével az új rendszer szerint akarja adni a latin mondattant, de mivel abba nem élte magát belé, mivel azt nem érti, munkája természetesen nem is sikerül. Az első kiadás bírálata nál hozzá nem értő, lelkiismeretlen compilációval vádoltuk őt. Hogy ezt a vádat kikerülje — és tisztán csak ezért, nem hogy könyvén valamit javítson — megváltoztatja az első kiadást, — de hogyan? Mivel az első kiadás bevezetéséről azt mondtuk, hogy az nagyobbára csak alaktani és phraseologiai dolgokról szól, és így szorosan véve nem is tartozik a mondattanhoz, el akarja enyészteni a szerző, és bezúfolja, úgy a hogy lehet, magába a mondattanba (pl. a főnevek többes számáról szóló részt, továbbá a quis, quid; qui, quae, quod; quisnam, quidnam; ullus; quisque, quidque, quique, quaeque, quodque; ipse, ipsa, ipsum névmásokat az alanyhoz (12—16. §§.); — az ige fajairól szóló részt az állítmányhoz (27—32. §§.); — a gerundiumot és gerundivumot az idők használatához (38—39. §§.) stb.), és így összekever mondattanit alaktanival és phraseologiaival. Ennek az eljárásnak különben meg volt az a kis haszna, hogy a mi azelőtt mint mondattani dolog (pl. a helyhatározás városnevekkel) a bevezetésben volt, most szerencsésen belekerült a mondattanba. Egyéb tekintetben is javított a szerző itt-ott némileg (l. a 72., 95., 156. és 176. §§-at), és felvette az első kiadásban elhagyott mellérendelt mondatokat is. A siető, gondatlan compilációra valló dolgokat (milyenek: hogy pl. van II, de nincs I, mert kiírja az II, de nem az I) kiigazítja ugyan, de csinál helyette más efféle hibákat. A többi sok föltűnő tévedéseket, melyeket első bírálatunkban kiemeltünk, majdnem mind meghagyta és újakkal szaporította. Végig megyünk tehát a könyvön, s ide írjuk a legföltűnőbbeket, kiemelve az első kiadásból megmaradottakat.

A 3. §. így szól: «A mondat egyszerű, ha csak *egy alanya* és *egy*

állítmánya van; ide tartozik az *összeront mondat* is.» Az összetett mondatnak vagy több állítmánya és egy alanya, vagy megfordítva több alanya és egy állítmánya van, és így nem lehet egyszerű mondat; vagy az egyszerű mondat definitiója nem helyes. — 11. §-ban azt mondja, hogy: «Az állítmányhoz kiegészítőképen járulhat: 3. a tárgy, 4. a határozó, 5. nem teljes értékenyű igékhez (ugyan mit ért nem teljes értelmű ige alatt?) a kiegészítő alany vagy 6. a kiegészítő tárgy a mondatban levő bármely főnévhez, 7. a jelzők.» Hogy hová tartozik ez a rész: «a mondatban levő bármely főnévhez,» azt hamarjában nem tudhatni; nyilván a jelzőhöz, hanem akkor elébe kellett volna tenni a 7-es számot. — A 18. §-ban megmaradt az első kiadás hibája, hol (33. §.) a *pudet*, *piget* stb. személytelen igéknél előforduló infinitivust okhatározó helyett alanyinak veszi. — A 19. §. 2. pontjában az 54. §. helyett az 59-re hivatkozik. Olyan pongyola kifejezésre, m. pl. «a valamivé tenni, nevezni igét» többször akadunk, pl. a 23. §-ban. — A 24. §-ban az állítmánynak az alanyval való egyezéséről lévén szó, nem említi föl a *constructio ad synesint*. — A mit a 34. §-ban mond, az *ut*, *ut primum*, *ubi*, *ubi primum* stb. kötőszókról, az a 150. §-ba való az időhatározó mondatokhoz. — Az első kiadásból átvett hibák közül főlemlítjük a 35., 40., 41., 128., 143. b. 1. pontjában és a 141—145. §§-ban levőket. — 40. §. 4. pontja németeknek szól, a magyar az ott főlemlített esetben megegyezik a latinval. — A 42. §-ban azt mondja, hogy «az *imperativus praes.* akkor használtatik, ha valamit egyszerűen parancsolunk, azon meggyőződéssel, hogy parancsunk *okvetlenül* teljesíttetni fog.» Ekkor inkább a *futurum* használatos. — Az 54. §. 3. jegyzetében így szól: «Figyeld meg az *acc. c. inf.-t* a *viszonyító* (azelőtt helyesebben mondta: *ronatkozó*) mondatokban.» De nem fejt ki, hogy mi megfigyelni való van ott. Az első kiadásban megtette ezt a jelzői mondatoknál, hol a második kiadásban az illető rész kimaradt. — A határozóknál, az önállóság látszatáért, de a világosság rovására elhagyta az egyes határozók tárgyalásánál, a: «határozás 1. határozószókkal, 2. névszókkal»-féle beosztást. — A 76. §-ban látunk egy *II*-est, de hol az *I*.? — A 79. §-ban azt mondja, hogy: «A névszó *puszta ablativusa* csak akkor használtatik állapothatározóul, ha jelzővel bír és valamely *testrésze* *ronatkozik*.» Nem testrésze vonatkozik, ha nem *testrészt fejez ki*. — A határozóknál, az eredetiség kedvéért, de helytelenül, elhagyja a mód, állapot; ok, eredet; cél és véghatározók rendjét, és ily sorba helyezi őket: állapot, eredet, vég; mód, ok és célhatározók. — A 88. §-ban van egy 7-el számozott pont, de hol az első hat pont? — A 102. §-ban szükségtelen kifejtteni, hogy *abl. instr.* áll a szenvedő és fölszerelést,

oktatást jelentő cselekvő igénél. Ez a szorosabb meghatározás nem eléggé kimerítő, mert áll bizony más értelmű cselekvő igénél is abl. instr. Az okhatározónál nincsenek főlemlítve a verba iudicandi, melyeknél gen. causae (v. criminis) áll. — A főnévi jelzőt (melyet «főnévi mellékletnek» nevez (l. 115. §.), nem különbözteti meg a birtokos jelzőtől (melynek a 120. §-ban «főnévi jelző» nevet ad). — A 119. §-ban ott van az 1, de hiányzik a 2. — A 126. §-ban a gen. pretii-nél csak a becslést jelentő igék vannak főlemlítve; az adást, bevételt jelentők hiányoznak.

Az összetett mondatról szóló második szakasz elején nincsenek részletezve a mellé- és alárendelt mondatok fajtái, nincs továbbá a nyomtatásban föltüntetve, hogy a mellé- és alárendelt mondatok két főcsoportot képeznek, és hogy a kapcsolt, szétválasztó, ellentétes, következtető és magyarázó mondatok a mellérendelt mondatok egyes fajtái. — A mód- és állapothatározó mondatok sorrendjét is megváltoztatta, de oly módon, hogy abból ugyan senki se fog kiigazodni. Chaotikus össze-visszaság van ott a szó szoros értelmében. Úgy látszik két főcsoportot, t. i. az állapot és módhatározó mondatok csoportját különbözteti meg, és az első csoport alfajaivá teszi a föltételes, megengedő, eredethatározó és következményes mondatokat, a másodikéivá a hasonlító, ok- és célhatározókat. Valóban cifra beosztás! A föltételes mondatokhoz határozó 155. §. c. 3. pontjában az «indicativusról szóló» 29. §-ra utal, melyben a benható cselekvő igék szenvedő alakjáról van szó. — A 165. §. a) pontjában hivatkozik az 54. §-ra, melyben a kedélyhangulatot kifejező igék mellett álló acc. c. inf.-ról volna szó szerinte, de mi semmi ilyesfélét nem találtunk ott, csak észrevevést és nyilatkozást jelentő igéket. — A 167. §. 1. pontjában az áll, hogy célhatározó mondat következik a gondoskodást, törekvést, akaratot és engedélyt jelentő igék után. Ez egészen helytelen, mert az ezen igék után álló mellékmondatok többnyire óhajtás mellékértelmével bíró tárgyi mondatok. — A 169. §-ban a jelző meghatározása egészen érthetetlen. — 170. §. nincs. — Az oratio obliqua igen hiányosan van tárgyalva, és meg sincs mondva, hogy mi az az or. obl., pedig erre ugyan csak szükség volna. — A verstanban ezuttal sem szól a lábakról és verssorokról.

Ime, t. olvasó, ez az, mit neked csak úgy a nagyjából és durvájából mutattunk föl, de azt hisszük, ez is elég arra, hogy e könyvet, mint a mely bámulatos tájékoztatlansággal és könnyelműséggel van kidolgozva, ezuttal is — és reménylünk, hogy utoljára — *egészen hasznavehetetlennek* bélyegezzük.

DR. PECZ VILMOS.

Rendszeres magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra. Írta *Simonyi Zsigmond* egyetemi hely. tanár. Budapest 1879. 232 l. 8-^{ad} l.

II.

Simonyi rendszeres nyelvtana három fő részre oszlik: hangtan-, szótan- és mondattanra. Megelőzi egy kis bevezetés, mely a nyelvről szól és követi egy függelék, mely a rokon értelmű szavakat tárgyalja.

A rövid bevezetés mindjárt szemünkbe ötlük. Világosan, átlát-
szóan fejtegeti itt a szerző, mi a nyelv, hogyan változik, hogyan támadnak a nyelvjárások, hogyan válnak a nyelvjárásokból külön nyelvek és mi a célja a nyelvtannak. Nem ad sem többet, sem kevesebbet, mint a mennyit a kezdőnek tudnia kell, mielőtt a magyar nyelv rendszeres tanulása belefog. Van azonban a bevezetésben valami, a mi a nyelvészettel szakszerűleg foglalkozót is érdekli: a halotti beszédnek olvasása. Simonyi olvasása nagyon különbözik az eddigiekétől. A magánhangzók természetének (hosszúságának, rövidségének) megjelölése egészen új nála. Budenz az *elere* szó magyarázatánál tett egy futólagos észrevételt néhány HB.-beli szó kiejtésére ¹⁾ S. pedig ezt tovább fejlesztette és az egész HB.-re kiterjesztette. Példának csak egy-kettőt idézek: *terümtévé, volá, neki, halálnék, hallárá, világbele* (v. ö. Révai: *terömtéve, vala, neki, halálnék, halláva, világbele* — Toldy: *terömtéve, vála, neki, halálnék, halláva, világbele*). — Olvasása a nyelvtörténeti, nyelvjárási és összehasonlító nyelvészeti tanulmányok eredménye és az eddigi olvasások közt mindenesetre a leghelyesebb. Volna ugyan olvasásának több helye, mely bírálatra hívja ki az embert, de ezekkel most nem akarok bajlódni, mert részletesebb hangtani fejtegetésekbe kellene bocsátkoznom és nagyon is eltérítene kitűzött célomtól, a nyelvtan ismertetésétől.²⁾ Nézzük tehát végre magát a nyelvtant és kezdjük mindjárt a hangtannal.

A magyar nyelv hangtani jelenségeinek szorosan tudományos kutatásával és megállapításával eddig vajmi kevesen foglalkoztak és Révai óta számítható hangtani dolgozat alig jelent meg. Czuczor ide vágó értekezései, Riedl Szendének külön kötetben napvilágot látott hangtana mutatnak ugyan föl itt-ott egyes helyes észrevételeket, több újabb tüneményt is belevonnak fejtegetésük körébe, de Révai kutatásaival összehasonlítva nem veszünk észre nagy haladást. Csak a leg-

¹⁾ Egyetemes Philologiai Közlöny I. 146—150. l.

²⁾ A HB.-nek a M. Nyelvőr 1880. áprilisi füzetében megjelent olvasása ugyancsak Simonyitól már több tekintetben eltér a nyelvtanában adottól.

újabb időben indult meg örvendetes mozgalom a hangtan terén is. Kezdték átbuvárolni a régi codexek, írók és a nép nyelvét, vizsgálták a magyar nyelvbe betolakodott idegen szók hangtani viszonyait, Budenz megállapította a rokon nyelvek összehasonlító hangtanának alapját és így lehetségessé vált, hogy a magyar hangtan is ne csupa hangugratással, ékvesztéssel, segédhangokkal s több e félével tarkált zagyvalék legyen, hanem végre szintén tudományos rendszert tüntessen föl. E specialis hangtani kutatásokban az oroszlánrész ismét Simonyié. A Nyelvőrben megjelent dolgozatai a német szövégek magyarosításáról, a hangátvetésről, a rövid és hosszú mássallhangzokról, a régi nyelvmélekek olvasásáról, a Nyelvt. Közleményekben a mássallhangzók hasonulásáról mind arról tanuszkodnak, hogy tárgyába itt is teljesen behatolt. A ki a hangtan terén ennyi jeles specialis értekezést adott, attól méltán elvárhatjuk, hogy midőn a nyelvtan eme részét kis szerves egészben kell tárgyalnia, szintén meg fog felelni követelményeinknek. És Simonyi valóban meg is felelt. A többi nyelvtanírók nem tudnak mit csinálni a hangtannal. A legnagyobb része oly kezdetlegesen tárgyalja, hogy a hangtan nevét nem is érdemli, a másik része, ha alaposabban vagy éppen alaposan is foglalkozik vele, mint Riedl, olyan zavarosan, össze-vissza adja elő, hogy csak nagy nehezen lehet rajt eligazodni. Simonyi hangtanában az alaposság mellett a fő érdem, hogy világosan, tisztán van minden egybefoglalva, átlátszóan csoportosítva, a magán és mássallhangzók természete szabatosan meghatározva, a különféle hangváltozások a nyelvbeli tünemények megvilágítására czélszerűen összeállítva. Kimondhatjuk, hogy ez a legelső magyar hangtan, melyből a fiú az iskolában, a nyelvkedvelő az életben a nyelvtan e nagyfontosságú részéről is világos fogalmat szerezhet. Hogy ez állításnak igazságáról meggyőződünk, elég volna az egyes fejezeteknek csak a címét föl-sorolnunk. Lássuk azonban részletesebben.

A magánhangzókat fölosztja 1. az időmérték, 2. a hang magassága, 3. az ajak nyílása szerint. Az elsőben az irodalmi nyelv minden hangjának oda állítja a népnelvben megfelelőjét, az *e* mellé az *é-t*, az *a* mellé *á-t*, *á* mellé *á-t*, hogy a hangok teljesen együtt legyenek, de el nem mulasztja kiemelni, hogy a köznyelvben *e* hangok nincsenek meg, tehát a várhatók helyett mások felelnek meg egymásnak, a *kéz*-nek nem *kéz*, hanem *kéz*, a *fondl*-nak nem *fondl*, hanem *fonal* a megfelelője. — A 2. pontban S. nem különböztet meg, mint az eddigi grammatikusok, a magas és mély hangokon kívül még közlőket vagy vegyeseket, mert hisz az *e*, *é*, *i*, *i* nem sorozhatók külön osztályba, hanem ép oly magashangúak mint az *e*, *ö* vagy *ü*. — A 3. pontot az

eddigyi nyelvtanítók nem igen tárgyaltak. Főlemlítették, hogy vannak nyíltabb és zártabb hangok, de hogy milyen rendben következnek egymás után, hogyan felelnek meg egymásnak, arról nem emlékeznek meg. Riedl se nem szól róla. E pontban különösen fontos S. tárgyalásának azon része, a hol arról szól, hogy a magas és mély, a nyíltabb és zártabb hangok hogyan felelnek meg egymásnak a szóképzésben és a ragozásban; láthatjuk, hogy nem esetlegesség, midőn a magashangú *mész-et, mész-én, fűz-ön, mész-ünk* | *kér-nek, kér-ték, tűr-tök, kér-tünk, mész-e-cske, mész-héz, mész-bül* stb. ragos és képzős szavaknak *há-a-t, ház-on, hűz-on, ház-unk* | *vár-nak, vár-tok, vár-tunk, háza-cska, ház-hoz, ház-ba* mélyhangú szavak ragjaiban és képzőiben hasonló természetű nyíltabb és zártabb hangok felelnek meg.

A mássallhangzók fölosztásánál ki kell emelnünk, hogy az egyes mássallhangzók természete a legújabb physiologiai kutatások szerint van megállapítva. Riedl nem ismer külön torokhangot, hanem az inyhangokhoz számítja őket, ide sorozza az *s, sz, r-t* is, pedig ezek foghangok. Az inyhangok közt épen azt nem említi föl, mely egyedül inyhang, t. i. a *j-t*. Megkülönböztet félhangzókat is, mint *r, z, sz*, azonban ez is fölösleges, mert ugyanolyan természetűek, mint az *f, sz, s*. — Egészen új és helyes Simonyinál a mássallhangzók fölosztása időmérték szerint. Ő nem ismer kettős és egyszerű mássallhangzót, hanem hosszút és rövidet; a *hozzák, rissza* szavakat nem úgy elemzi, hogy itt két *z-t*, két *sz-t* ejtünk, hanem csak egyet, de hosszabban.

A hangtan második fejezete a hangok változásairól szól, még pedig először a magán-, aztán a mássallhangzók változásairól. A magánhangzókat fölosztotta időmérték, magasság és zártság v. nyíltság szerint és ezen fölosztás szerint vizsgálja a változásokat is. Hozzácsatol aztán még egy negyedik pontot, mely a magánhangzók elhagyása és közbeszurásáról szól. Az első pontban a hosszú hangok rövidülésére a régibb nyelvből is vesz példákat, itt mutatja ki, hogy a *bele, össze, rissza, haza* stb. hajdani alakja *belé, összé, risszá, hazá* volt. A második pontban megmagyarázza az ikerszókat, melyeknek nagy részét úgy képezték, hogy egy mélyhangú szóban magas hangzókat ejtettek vagy megfordítva s aztán megkettőztették; itt magyarázza meg a mélyhangú igék *-it* képzőjét és itt szól a legfontosabb magánhangzó változásáról, az illeszkedésről. Ugyane pontban fejtegeti, hogy a mélyhangú szóval nagyobb, hatásosabb cselekvést fejezünk ki, mint a magashangúval (kavar-kever; ont-önt; gyúr-gyúr stb.) és ebből aztán egy esetben, t. i. a mutató névmásoknál, az fejlődik ki, hogy a mélyhangú alak egészen ellenkezőjét jelenti a magashangúnak (ez: az; i: ott; így: úgy stb.). — A nyílt és zárt hangok váltakozásáról

szóló pont már nem ilyen tartalmas. Pedig itt lett volna helye egy birtokos és igeragozásbeli tőnek megmagyarázása; föl kellett volna tüntetnie, miért van a többes 1. személyben *házunk*, *kertünk*, *látunk*, *kérünk*, a több. 3. sz. *házuk*, *kertjük*, a tárgyas igeragozás több. 1. személyében *látjuk*, *kérjük* a háza, *kerté*, *láto*, *kéré* tövek mellett; mért találunk álland, kérdend, állasz, kérdész alakokban *álta*-. *kérde*-tövet *állo*, *kérdé* mellett. A házunk, látunk-ban bizonyára az *-nk*-nak, az *álland*-ban pedig az *nd*-nek van az a hatása, hogy a megelőző hangot nyiltabbá vagy zártabbá tegye. — A 4. pontban több olyan hangtani magyarázatot kapunk, melyeket eddigi nyelvtanainkban hiába keresünk, ilyen hogy minden mássalhangzón végződő szónak teljes töve az alanyesetben is magánhangzón végződött, hogy *föl*, *el*, *meg*, *hoz*, *vel* teljesebb *fölé*, *elé*, *megé*, *hozzá*, *vele*-ből rövidültek el, *erék*, *ennek* pedig *eréik*, *ennéik* helyett valók. Ugyane pontban arról is szól, hogy nemcsak a magánhangzó, hanem vele együtt a mássalhangzó is ki szokott esni; így az igeragozásban *voltak*, *írd*, *méggy*, *írdj* teljesebb *voltanak*, *írdjád*, *méggyén*, *írdjál* helyett, a névragozásban *barátim*, *szádat*, *belé*, *rég* stb. *barátjaim*, *szájadat*, *beléje*, *régem* stb. helyett.

A mássalhangzók változását két pont alá foglalja Sim.: vagy más hangra változnak vagy elvesznek. Mind a két pontban a fő figyelmet a ragozásban és szóképzésben előforduló különös hangtani tünetmények megmagyarázására fordítja. Neki nem kell külön *v* enyészítő igékhez fordulnia, hogy megtudjuk, mért van a *tere*, *hive*-féle igéknek ilyen ragozásbeli alakjuk *tesz*, *hisz*, *tegyen*, *higgyen*; nála nem változik a *j* a fölszólító módban *cs*-re vagy *s*-re mint az eddigi grammatikusoknál, hanem a *bontsa*, *fojtsa*, *lásson*, *kössön* alakoknak egészen természetes magyarázatát tudja adni. — Szintén egészen új fölfogás nyelvtanában az a rész, a hol a pótlónyújtásról szól. Ismerték ezt azelőtt is, csakhogy Simonyi nemcsak a magánhangzó megnyújtását nevezi így, midőn utána egy mássalhangzó elveszik (nyócz — nyolcz, ára — arra, kő — köv[e]), hanem azt is, a mit eddig hasonulásnak (assimilatio) neveztek. Ha *vérrel* helyett *vérrelt* mondunk, nem változik át a *v* *r*-ré, mint az eddigi nyelvtanok tanították, hanem egyszerűen kiesik és az *r*-et megnyújtjuk. Csak a pótló mássalhangzónyújtással adhatjuk szabatos magyarázatát a *jőjjön*, *hússon*, *mosson*, *teszszük*, *issza* stb. alakoknak, mert physiologiai lehetetlenség, hogy *j*-ből *sz*, *z*, vagy *s* legyen. — A mássalhangzók váltakozása közt tanítja azt is, hogy ha *t* vagy *d* után *j*-t kell ejtenünk, a *tj*, *dj*-t *ty*, *gy*-nek mondjuk, a *lj*, *nj*-t pedig *ly*, *ny*-nek. Fölemlítettem a hangtan e pontját, mert ki ne emlékeznék a pedans iskolamesterek azon eljá-

rására, hogy a *bontja*, *anyja* stb.-féle szavakat egészen úgy tagoltatják a fiuval, a mint nyomtatva van és ezáltal megrontják kiejtését.

A hangtan harmadik fejezete a hangok leírásával, tehát a helyesen írással foglalkozik. Itt két pont ellen van kifogásom, először, hogy a *cz*-t *c*-nek írja, másodsor, hogy *hegygyel*, *issza* helyett *hegygyel*, *issza* írást alkalmaz. Mind a két pontnak megokolása egészen helyes, a *cz*-ben valóban fölösleges a *z*, a *hegygyel* szóban pedig a *gy*-nek kétszer írása. Simonyinak eljárását csak annyiban hibáztatom, a menyinyiben nem elégedett meg ennek pusztá kimondásával, hanem a kifogásolt leírást gyakorlatilag is javítja. Hisz ugyanazon alapon, a mint ezt a két hangot javítja, a *gy*, *cs* leírását is szintoly helyesen *dy* v. *dj* és *ts*-nek taníthatta volna. Az *iskolai* nyelvtannak azonban, bármily új nézeteket, elveket alkalmaz is a nyelv elemeinek magyarázatában, bármennyire reformálja is több pontban az eddig uralkodott fölfogást, mint a jelen tankönyv is, egy pontban, a helyesírásában conservativnak kell maradnia. A hangok leírásának módja conventio dolga és ha valahol, bizonyára itt van helyén az auctoritás elismerése. Mit szólna az angol vagy francia hozzá, ha helytelen helyesírását valaki iskolai tankönyvben akarná javítani?

A nyelvtan második része a *szótan*. Ennek fölosztásával S. könyvében nagyon helyes és czélszerű újítást találunk. Az eddigi nyelvtanok vagy együtt tárgyalták a szavak jelentését, ragozását és aztán függelékül hozzátartolták a nyelvtanhoz még a szóképzést is, vagy pedig, mint Riedl tette, mindegyik beszédrész tárgyalásánál egyszerre van szó a jelentésről, használatról, képzésről és ragozásról. Sim. a szótant két fő részre osztja: jelentéstanra és alaktanra. Az elsőben tárgyalja a beszédrészeket vagyis a szavak jelentését, használatát és ugyanitt van szó egy külön fejezetben a rokonértelmű szók jelentéséről és használatáról is; az alaktan pedig három fejezetre oszlik: összetételre, szóképzésre és ragozásra. E fölosztás az eddigieknél sokkal helyesebb, mert módszeresebb. A tanuló sokkal tisztábban látja a hasonlóságot és különbséget az egyes beszédrészek között és teljes összefüggésben, szerves egészben látja maga előtt az összetételt, a szóképzést és a ragozás különböző alakjait.

Beszédrészt kétfélét különböztet meg: *igét*, mely «a történést, változást jelentő szavakat» és *név*-szót, mely «az állandóbb dolgok neveit» jelenti. E két főfogalom alá sorozza aztán az ige és névszó különféle változatait mint fajfogalmakat. Az ige tárgyalásánál különösen ki kell emelnünk azon számos apróbb betűkkel nyomtatott részeket, melyekben több olyan nyelvi jelenségekkel foglalkozik, melyekkel nemcsak más nyelvtanokban nem találkozunk, de még eddig a szak-

lapokban sem voltak külön fejtegetés tárgyai. Ilyen azon átnemható igék kimutatása, melyeket áthatóan, vagy azon áthatóké, melyeket átnemhatóan használunk; ilyenek azon fejtegetések, melyeket az egyszerűséget jelentő és gyakorító igékhez csatol. Mind ezen fejtegetésekkel aztán együtt jár több igekötő, különösen a *meg* és *el* használatának és szerepének föltüntetése. — Simonyi többféle igét ismer mint Riedl és jelentésüket pontosabban, szabatosabban tudja meghatározni. Riedlnek még nincs fogalma egyszerűséget jelentő és kezdő igékről, nem ismeri a finom különbséget, a mi gyakorító és gyakorító ige közt van és a visszaható igének a szenvedőtől külön helyet jelöl ki.

A névszókat két főosztályba sorozza S., az egyikbe a fogalom-, a másikba a viszonzyszavak tartoznak. Főntebb, midőn S. arról szól, hogy a beszédrészek képzeteket fejeznek ki, nagyon szépen megmagyarázza a «képzetnek» fogalmát. Mért nem tette ugyanezt a «fogalom» szóval is? vagy talán ez a tanuló előtt inkább érthető a másikinál? A fogalomszókat ismét két csoportra osztja: főnevekre és melléknevekre; mert főnévi vagy melléknévi alapjuk vagy szerepük van a határozó szóknek, igeneveknek és névmásoknak is. A tulajdonnevekkel az eddigi nyelvtanok nagyon mostohán bántak el. Sim. ezeknek tárgyalásába is tudott tartalmat önteni. Ráutal arra, hogy a tulajdonnevek azelőtt mind köznevek voltak és volt valami jelentésük. Ennek megvilágítására aztán számos példát sorol föl. — A melléknemekhez S. nemcsak azon szókat számítja, melyek valamely tárgynak tulajdonságát, hanem azokat is, a melyek számát, mennyiségét jelentik, vagyis a számneveket. A tulajdonságnév tárgyalásánál egészen újak nyelvtanában azon részek, a hol a melléknévül használt főnevekről, a valamivel ellátottságról (113. 114. §.) és a helyzetviszonyról szól. A határozó szókat sehol se találjuk oly teljesen összeállítva mint Simonyinál. — Az igenevek nála tisztességes külsőt kaptak. Fölosztja főnévi, melléknévi és határozói igenevekre. Riedlnél, valamint a többi nyelvtanoknál, az ige névszói alakjait szétdarabolva találjuk. A mit S. főnévi igenévnek nevez, azt eddig határozatlan vagy határtalan módnak nevezték, S. határozó igenévé pedig állapotjelző név alatt tárgyalták. Nyelvtanunknak az sem csekély érdeme, hogy e különböző elnevezésű igenevek között ki tudja mutatni az összefüggést és ezeket is rendszerbe foglalta.

A névmásoknál Simonyinak ismét egy új és szintén nagyon helyes tárgyalása ragadja meg figyelmünket, különösen a mutatóké és határozatlanoké. A névmások főnévi és melléknévi természetén kívül S. még egy harmadikat is fölemlít, a határozóit. Innen van, hogy S. nem csak a szokottakat sorolja a mutató névmásokhoz, hanem

azokat is, melyeket Riedl részint az igehatározók, részint a kötőszók közt említ, mint *itt, ott, így, úgy, ekkor, akkép, tel-túl* stb. Ezek a szók mind mutató névmás származékai, helyre, időre, módra mutatnak rá, tehát ép oly joggal nevezhetők mutatóknak, mint azok, melyek személyre vagy tárgyra mutatnak. Riedl különbséget tesz a mutató és határozó névmás közt, de ez teljesen fölösleges, mert *ez, az, emez, amaz* és *az, azon, ez, ezen, ugyanez, ugyanaz* stb. közt nincs oly nagy különbség, mely a különböző elnevezést megengedné.— Riedl a nyelvtanában nem ismer határozatlan névmást, pedig hogy mennyire elkerülhetetlen a tárgyalása, annak bizonyossága S. nyelvtanának rólok szóló fejezete és azon táblázat, melyben 102, illetőleg 100-féle alakja van felsorolva.

A viszonyyszókat sem úgy osztja föl S., mint eddig szokták. Két-félét különböztet meg, szóviszonyítót és mondatviszonyítót. Az elsőhöz számítja a tulajdonképi viszonyyszókon és viszonyragokon kívül még a különféle személyragokat és a tárgyragot is, az utóbbihoz pedig a vonatkozó névmásokat és a kötőszókat.

A szótannak második fejezete, mint említettük, a rokon értelmű szókat tárgyalja. Ezekkel csak a legújabb időben kezdtek foglalkozni, Finaly egy akadémiai fölolvasáson, Simonyi utána a Nyelvőrben. Nagyon helyén volt őket a nyelvtanba is fölvenni. Itt S. már nem csak azt említi, hogy vannak, hanem azt is, hogyan osztjuk föl őket és hogyan használjuk. A nyelvtanához csatolt függelékben 150 ilyen rokonértelmű szócsoportot sorol föl, melyeknek nagyrészt egyszerűen fölemlíti, jó részét azonban magyarázza is.

HALÁSZ IGNÁ CZ.

GLUMDALCLITCH PANASZA.

Idyll Swift Jonathántól.*)

Glumdalclitch látva, hogy kisedét elveszti,
Tépi haját s arcát könnyekbe fereszti:
Brit lány soh'sem érzett mélyebb, igazibb bút,
Ha madara kiszállt s mókusa ha elbútt.
A kötő fonálát gombolyagba fűzi,
Gildrige kis ágyát tűivel megtűzi,
Szétveti most karját s földre le bábúja
Potytyana, azt tudnád szálfá a kis ujjá.
Jajgat is: a dörgő hallszik a felhők közül,
S felzokog oly szendén, mintha tehén bődül.
Bánat emészti bár, nem fogyik el bája,
A haja petrencze s könnyeinek írja
Mint mágos akla egy nyájanagy juhásznak,
Zsuptetējéről, ha cseppek szaporáznak.

Hasztalan kutatta háza mind a lyikát,
Azt is, hol egy egér nehezen búvik át.
«Hát ezért» sikoltott, «tettem az eczetet
Naponta elédbe tölteni kedvedet.
Szinig a palaczkba azt a levet adtam
Horgodra csalétkül földkukaczt raktam,
Ezüstös eviczkek rajta mohón kaptak,
Szörnyi a pataknak, mind oda tapadtak.
Jaj az eczettóba fült bizonyynyal Grilli!»
Keresi, ott lenn sincs, nosza tovább sinli:
«Bárcsak összehuztad vón magad kis ember
Oh, hogy a kicsike ép a legtöbbet mer.

*) Tudva lévő, hogy a «Gulliver utazásainak» szerzője regényének egyes részeihez költeményeket csatolt, melyekben összpontosított erővel kihangzik az illető rész alaphangja. Az itt közölt költemény a brobdingnagi útat fejezi be. Az óriások országában Gulliver egy kilencz éves kis leánynak, Glumdalclitchnek játékszerévé lesz s Gildrig nevet kap. Menekülését a leány megsiratja és panasza kicsiben az egész regény humorát jellemzi.

Hányszor ah daczoltál a czicza körmével,
 Játszani nem féltél aprók seregével,
 S a dobó gyerekekkel szállni mertél sikra,
 Néki csak labda, mi néked erős szikla.

Balgatag én ! Mért is hittem az úrfinak
 Czifra kis apródnak, nagy szeleburdinak ?
 Fondor a fajtája, pénz t ahit sováron,
 Tán eleven bábként árula vásáron ?
 Vagy kegyetlen kedvből izekre szaggatott,
 Mint gyerek a lepkét, kedve ha tulcsapott ?
 Brobdingnag téreit szerte mind bejárom,
 Haza se jövök, ha őt meg nem találom.
 De ki vigyázhatná lenge szél iramát,
 Birnám-e követni tünde lába nyomát ?
 Tán molh-vadonában egy odús kőszálnak
 Elborúlt szemeid útra nem találnek ?
 Vagy gomba karéján sikla el a lábod
 S összetörött csonttal feküszöd a lápot ?
 Tán üde rózsának keblébe merültél,
 Vagy baraczk hamvába zuhanva elültél ?
 Vagy ha a mácsonya kelyhe zárt magába,
 Vagy arany kankalin szirma bársonyába,
 Őh mutasd meg nékem a virágot Flóra,
 Melybe kis Gildrigem tére nyugovóra !

Hej de nagyon félek, hogy kicsi képzelmed
 Kicsi nőkön és kis csókokon legelget,
 Csöppnyi gyermekiden, törpe feleségen
 S házadat ékítő kis csecsebecséken :
 Ablakon, ajtókon, termeken, kilincsen,
 Méhe rakta sejtél nem nagyobb egyik sem.
 Hát ezekért indulsz a tengeren túl ma,
 Babbüvely csolnakod, az eveződ szalma ?
 Többé dobozodban — most habokon korhad —
 Házadat és magad két kezem nem hordhat ?
 Már sohase látlak lépni olyan bátran
 Végig a markomon s ugrani elszántan
 Az ereken által ? Arasznyi vagy alig
 Amde nagyzul, mintha ember volnál talpig !
 Forgattad a kulcsom a zsebóra lyikán,
 Mintha hajós mérné horgonyát a csigán.
 Mily vigyázva hordtad csésze thea terhé
 Mintha a tejesnek vitted volna vedrét !
 Hogy üzted a pondrót, a sajtot emésztőt,
 Lesve rohantad meg s elérte a vész őt !

Szólt, de szavát fojtá könnyei zúgója.
 Volt szava oly lágy, mint a harez riadója.

Egy vihart zokogott, majd szeme úgy sütött,
 Délbe, ha kettős nap égborún átütött :
 Oh ne pazald búdat, vajha könnyesatornád
 Száritott halunkra színültig kiontnád !
 Volna elég sósvíz, halunk se romolna
 S Európa budból asztalán kóstolna.

Forl. ANGYAL DÁVID.

VEGYESEK.

Taine Hyppolitról, a mióta e közlőny hasábjain történetírói módszerét vázolni alkalmunk volt, a *Revue politique et littéraire* f. é. januári számában érdekes essay jelent meg Cartault A. tollából a „*Potraits d'académiciens*“ cyclusban, Tainenek az *Académie française*be belépte alkalmából. — E tanulmányt éles logika s páratlanul finom ironia jellemzik: magának Tainenek módszerében készült s az ő phantastikus, villanyos stylje művészien van utánozva benne. Már e formai szempontból is a legkiválóbb jelenségek közé tartozik Cartault tanulmánya, melynek több pontja fogja olvasóinkat közelebbről érdekelni.

Mindenek előtt emeljük ki amaz érintkezési pontokat, miket múltkori vázlatunk és C. essayje közt találhatni. Ilyen mingyárt Taine *főtehetségének* meghatározása : mint mi reproductiv nagy költői tehetségnek neveztük el Tainet, épúgy C. is, ki szintúgy kiemeli nála a képzelő tehetségnek túltengését. Egymást űző, változatos hasonlításai, úgymond C., majdnem azt hitetik el T.-ről, hogy szembeteg. Mintha mindegyik szeme más és más képet venne fel a külvilágból, az agy egyesítő erejének hozzájárulása nélkül. Ezért aztán ítéletei csakis megközelítő találgatások. Mint egykor Ste.-Beuve, úgy hasonlítja most C. Tainet a szülőföldjebeli ardennesi erdőkhez, terebélyes s viharral daczoló tölgyeihez ; mert T. a legisszonyúbb anyaghalmazal képes megbirkózni : könyv- és kéziratár-moly, de egyszersmind festőművész is. Minden műve egy-egy babyloniai építmény, mely ropant munkával faragott kövekből van összerakva. Nincs franczia könnyedség, világosság túlfantastikus styljében. Nehézkes eszejárása, elmélyedése szándékosan történik, és rögtönözni is nyugodt fejjel rögtönöz. Minden kiszámítás, deductió és constructio nála. Ha ír, úgy bizonyára valamely theoriát vagy systemát szándékozik felállítani : oly annyira deductiv hajlamú — mit magunk is hangsúlyoztunk volt, — hogy még mielőtt tanaival tisztában lett volna, már mint dogmatikus lépett fel.

Módszere maga, úgyszólván, vivisectio. Az ember fejével úgy bánt el mint akár egy órás: kihúzza a pontosan be- s elosztott részeket, megmagyarázza mindeniknek a maga sajátosságát, szerepét, gépezetét, s aztán, ha vissza rakta, oda tartja a fülét, megfigyelni, *vajjon hogy jár?* — Fatalismusát így jellemzi Cartault: Ne feledjük, hogy Taine ur, a francia akadémiaának tagja, csak productum, specialis folyamatok productuma mint akár a marseillei szappan vagy a dijoni mustár.» — Legérdekesebb Taine történetírásának fejtegetése. Az ő történetírásában nincs szó vallási eszmékről, sem politikai alkotmányról, codexekről, törvényekről: ő csak *leir*, megragadó tableau sorozatát nyújtja. De nem történetíró, mert nincs benne meg a történetíró philosophiája. Magunk is érintettük Tainenek e gyöngye oldalát, mit C. most Taine villanyos világításában tüntet elénk.

Nemde mily különös, hogy míg egy Scherer Edmond¹⁾ Taine módszerétől megtagadja a történetírói név jogát s a *történet-philosophia* címéhez utasítja, addig most C. megtagadja Tainetől magát a philosophiát is. A tiszta speculatiohoz nincs hajlama, irtózik a metaphisicától: *isten, anyag, lélek* neki mind megfajthatetlen fogalmak, miket a nevek chinai színjátékától elbágyasztott agya elveszít maga elől. Az angol positivismushoz lehetne még számítani, de iszonyú mérvben materialistikus: imádója a vegetatív életnek, s a rousseau naturalismus nála sajátoság alakban jelentkezik. Máskor meg viszont az idealismus legködösebb régióiba csapong: a mi aztán meglepő elmentétbe hozza előbbeni psycho-physical tanaival, melyekben mindent az érzékléshez kötött, s melyekben az egész emberi értelmet a képzelőtehetségre vezette vissza.

Mindezt igen helyesen és remekül mutatja ki Cartault: csak egyet felejt el: Taine a francia szellemnek, Schopenhauer pessimismusának s az angol positivismusnak vegyülete. E különböző elemek magyarázzák meg műveinek lényegét.

C. gyönyörű tanulmánya ezt szem elől téveszti, innen nem egy logikai csúszamlása, mi az ironia síkos parquettején különben is természetes. Egészen igazságtalan azonban amaz állítása, hogy Tainenek a Restauratio korában kellett volna születni, mert a romanticusok fellépte után már új út nem nyílt számára. Ez állítás tarthatatlansága leginkább érezhető, ha a romanticismus kritikására, Ste. Beuvere gondolunk. Bizonyára Taine az, ki a romanticismus szellemét a francia történetírásban túlzásaival együtt képviseli, s így

¹⁾ Etudes critiques de littérature. Paris 1876. (Multkori cikkünkben tévesen idézve «Etudes littéraires» címmel.)

a maga terén ő is egy új stadiumnak maradandó emléke. Mert részünkről, mégis mindig többnek tartjuk Tainet pályatévészetté költőnél, a mire úgy Cartault mint Scherer őt reducálni akarnák.

HARASZTI GYULA.

KÖNYVÉSZET.

- Keller, deutscher Antibarbarismus. Stuttgart, Liesching, 1879. (8-r.) 3 M. 50 Pf.
- Kluge, Beiträge zur Geschichte der germanischen Conjugation. Strassburg, Trübner, 1879. (N. 8-r.) 4 M.
- Knoes, de dativi finalis, qui dictus usu Taciteo commentariolum. Upsala, Akad. Buchhdlg. 1879. (8-r. III, 284. l.)
- Koschwitz, les plus anciens monuments de la langue française, Heilbronn, Henninger, 1879, (8-r. III. 45. 1. Facsim.) 1 M. 50 Pf.
- Kreyssig, Geschichte der franz. Nationalliteratur, etc. 5. Aufl. verb. unter Mitwirkung v. Lambrecht. Berlin, Nicolai, 1879. (8-r.) 6 Mk.
- Kurtz-Friesendorf, Griechische Schulgrammatik. Leipzig, Neumann 1879. (8-r.) 3 M.
- Kühne, Musterstücke aus Winckelmann's Werken nebst Goethe's Aufsatz über Winckelmann. Berlin, Weidmann, 1879. (gr. 8) 2 M.
- Laistner, Nebelsagen. Stuttgart, Spemann, 1879. (N. 8 r.) 9 M.
- Lehaneur, de Publii Papinii Statii vita et operibus quaestiones. Paris, La Rochelle. 1879. (8-r. 279. l.)
- Leimbach, über den christlichen Dichter Caelius Sedulius u. dessen Carmen paschale. Wolfenbüttel, Zwissler, 1879. (8-r.) 1 M. 20.
- Mahlow. Die langen Vocale A E O in den europäischen Sprachen. Berlin, Hermann, 1879. (8-r. 166. l.)
- Martersteig, Pius Alexander Wolff. Leipzig Fernau, 1879. (N. 8-r. XII, 327. l.)
- Mélanges historiques, littéraires, bibliographiques, publiés par la Société des bibliophiles. Tom 1. Avec planches et fig. Nantes, 1879. (8-r. VII. 262. l.)
- Minckwitz, Beiträge zur Sprachvergleichung. Sonder-Abdruck aus den Brassai-Meltzl'schen Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok. Bd IV (1878.) Kolozsvár, (8-r. 39 l.)
- Mommsen Th. Römische Forschungen. Berlin, Weidmann. 1879. (8-r. IV, 556. l.) Tartalma: Die echte u. die falsche Acca Larentia. — Der Begriff des Gomerium. — Die Ludi magni u. Romani. — Die capitolinischen Magistratstafeln. — Veroneser Fastentafel von 439—494 n. Chr. — Die neuen Fragmente der Jahrtafel des lateinischen Festes. — Die Erzählungen von Cn. Marcius Coriolanus. — Sp. Cassius, M. Manlius, Sp. Maelius, die drei Demagogen der älteren republikanischen Zeit. — Fabius und Diodor. — Beilage. Die örtlichen Cognomina des römischen Patriciats. — Die gallische Katastrophe. — Das Verzeichniss der italischen Wehrfähigen aus dem Jahre 529 d. Stadt. — Die Translation des

- Imperium. Die Scipionenprocesse. — Der Friede mit Antiochos und die Kriegszüge des Cn. Manlius Volso.
- Müller Friedr., Grundriss der Sprachwissenschaft. II. Bd. Die Sprachen der schlichthaarigen Racen I. Abth. Wien, Hölder. 1879. (8-r. 176. l.)
- Müller, de pedibus solutis in tragicorum minorum trimetris iambicis. Berlin, Weidmann, 1879. (8-r.) 1 M.
- Nicolai, Geschichte der römischen Literatur. 1. Hälfte. Magdeburg, Heinrichshofen, 1879. (8-r. 1—256. l.)
- Osthoff und Brugmann. Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. 2. Th. Leipzig, Hirzel. 1879. (8-r.) 6 M.
- Padeletti, Guido. August Wilhelm Zumpt. Zur Erinnerung an sein Leben und seine Schriften. (N. 8-r.) Különnyomat a Fleckeisen-Masinsféle Jahrbücher für Philologie X-dik Suppl. köt. 1. füzetéből. 1 M.
- Paley, Quintus Smyrnaeus and the «Homer» of the tragic poets. 2. edition. London, Norgate, 1879 (8-r.). 1 M. 50 Pf.
- Paul, Untersuchungen über den germanischen Vocalismus. Halle a. S. Niemeyer, (8-r.) 10 M.
- Petschenig, Beiträge zur Textkritik der scriptores historicae augustae. Wien, Gerold, 1879. (8-r. 66. l.)
- Philastre, premier essai sur la genèse du langage et le mystère antique. Paris, Leroux. 1879. (8-r. XII, 248. l.)
- Pifteau, Molière en province. Etude sur sa troupe ambulante, suivie de Molière en voyage ; comédie en un acte, en vers. Avec un portrait de Molière, d'après Mignard, et 4 eaux-fortes. Paris, 1879. (8-r. 104. l.)
- Pimont, les hymnes du bréviaire romain ; études critiques, littéraires et mystiques. II. Hymnes du temps. (Avent, Noël, Epiphanie.) Paris, 1879. (8-r. XLI. 103. l.)
- Poèmes bretons du Moyen-âge, publiés et traduits d'après l'incunabile unique de la Bibliothèque nationale, avec un glossaire-index ; par Hersart de la Villemarqué. Paris, 1879. (8-r. 280 l.)
- Prökl, Goethe in Eger, Wien, Gerold, 1879. (8-r. 16. l.) 1 Mk. Alkalmi irat, melyben szerző a naplókából, levelezésekből és szemtanúk emlékezetéből összeállítja mindazt, mit Göthének Egerben való tartózkodására nyerhetett.
- Prölsz, Beiträge zur Geschichte des Hoftheaters in Dresden. Erfurt. Bartholomäus (s. a. = 1879) 4°. 7 M. 50 Pf.
- Reinisch, die Nuba-Sprache. 2 Theile. Wien, Braumüller, 1879. (8-r.) 14 M.
- Renier, la vita nuova e la fiammetta. Turin, Löscher, 1879. (8-r.) 3 M. 75.
- Richter, lateinisches Lesebuch nebst Vocabularien etc. Berlin, Nicolai, 1879. (N. 8-r.) 2 M. 40.
- Ritter, Philo und die Halacha, Leipzig, Hinrichs, 1879. (8-r.) 6 M. 80.
- Roquette, Geschichte der deutschen Dichtung von den ältesten

- Denkmälern bis auf die Gegenwart. 3. Aufl. Stuttgart, Ebner und Seubert, 1879. (8-r.) 7 M. 20 Pf.
- Ruess, über die Tachygraphie der Römer, München, Stahl, 1879. (8-r. 25. l.)
- Rülf, zur Lautlehre der aramäisch-talmudischen Dialekte. I. Leipzig, Hinrichs 1879. (8-r.) 1 M. 60.
- Rumpel, Lexicon theocriteum. Leipzig, Teubner, 1879. (8-r.) 8 M.
- Sachs Hans, Spruchgedichte. Ausgewählt von Engelbrecht. Naumburg, Fassheber. 1879. (8-r. 112. l.)
- Sage, die, von Fridthjof dem Verwegnen. Aus den altisländischen Urtext übers. von Leo. Heilbronn, Henninger, 1879. (16-r.) 1 M. 50.
- Salomon, Geschichte der deutschen Nationalliteratur des 19. Jahrhunderts. 1. Liefg. Stuttgart, Levy et Müller. 1879. 8-r. 1 M.
- Sanders, Geschichte der deutschen Sprache und Literatur bis zu Goethe's Tode. Berlin, Langenscheidt. 1879. 8-r. 2 M.
- Sarrazin, Wigamur. Strassburg, Trübner, 1879. (8-r.) 1 Mk.
- Sauer, über den fünffüssigen Jambus vor Lessing's Nathan. Wien, Gerold. 1879. (N. 8-r. 95 l.)
- Schemtob ben Schaphrut, des, hebräische Uebersetzung des Evangeliums Matthaei nach den Drucken des S. Münster und J. du Tillet-Mercier neu herausg. v. Herbst. Göttingen, Dietrich, 1879. (8-r.) 2 M. 40.
- Scherer, Aus Goethe's Frühzeit. Strassburg, Trübner, 1879. (8-r.) 3 M.
- Schmidt, das perikleische Zeitalter. 2. Bd. Jena, Fischer, 1879. (N. 8-r.) 7 M. 50.
- Schneider, die drei Scaevola Cicero's. München, Ackermann, 1879. (Lex. 8-r.) 1 M. 60 Pf.
- Senecae dialogorum libri XII. Ex recensione Koch, Jena, Fischer. 1879. (8-r. XXIV, 292. l.)
- Shakespeare, the tempest. Ed. Wagner, Hamburg, Grädener, 1879. (8-r.) 50 Pf.
- Schubert, Miscellen zum Dialecte Alkmans. Wien. Gerold. 1879. (8 r. 71. l.)
- Sidoine Apollinaire, oeuvres. (Texte latin), publiées pour la première fois dans l'ordre chronologique d'après les manuscrits de la bibliothèque nationale, accompagnées de notes des divers commentateurs, précédées d'une introduction contenant une étude sur Sidoine Apollinaire, avec des dissertations sur sa langue, la chronologie de ses oeuvres, les éditions et les manuscrits; par Barret. Paris, 1879. (8-r. VII. 637.) 16 fr.
- Snorre Sturluson, Hattatal. Herausg. v. Möbius. Halle, Waisenhaus 1879. (8-r.) 2 M. 40.
- Sophoclis, Trachiniae. Codicibus denuo collatis, rec. Subkoff. Moskau. Katkoff, 1879. (8-r. XII, 100. l.)
- Sophokles, König Oedipus. Im antiken Versmass übertr. v. Feldmann, Hamburg, Grüning, 1879. (8-r. 80. l.)
- Steinmeyer u. Sievers, die althochdeutschen Glossen. Gesammelt u. bearb. etc. 1. B. Berlin, Weidmann. 1879. (Lex. 8-r.) 15 M.

- Stimming**, Bertran de Born, sein Leben u. seine Werke. Mit Anmerkungen u. Glossar. Halle, a. S. Niemeyer, 1879. (n. 8-r.) 10 M.
- Storm**, engelsk. Filologi. I. Det levendi sprog. Christiania, Cammermeyer, 1879. (8-r. XIII, 350 l.)
- Strehl**, die chronologischen Daten bei Polybios. Berlin, Meyer u. Müller. 1879. (8-r. 44. l.)
- Taubert**, «Daphné» das erste deutsche Operntextbuch. Vortrag. Torgau, Jacob, 1879. (4-r. 32. l.)
- Texte (le) primitif de la satire Ménippée, publié pour la première fois d'après une copie à la main de 1593 par Read. (XXXVI, 104 p. 16e) Paris.
- Tomanetz**, die Relativsätze bei den ahd. Uebersetzern des 8. u. 9. Jahrh. Wien, Gerold, 1879. (8-r.) 2 M. 40.
- Trouvères belges**. (Nouv. Sér.) Chansons d'amour, jeux-partis, etc. par Gouthier de Soignies, Jacques de Lisoing. Publiés par Scheller. Löwen, Lefever, (N. 8-r. XXIV, 396. l.)
- Tyler**, a history of American literature, Part. 1. The colonial period, 1697—1765. 8-r. London, 15 Sh.
- Uebersicht**, bibliographische, über die griech. u. latein. Autoren betreff. Literatur d. Jahre 1867—76. Abth. I. H. I. Göttingen, Dietrich, (8-r.) 4 M.
- Vámbéry**, die primitive Cultur des turkotatarischen Volkes auf Grund sprachlicher Forschungen erörtert. Leipzig, Brockhaus, 1879. (8-r.) 6 M.
- Victor**, englische Schulgrammatik 1. Th. Leipzig, Teubner, 1879. (8-r. VII, 40. l.)
- Victoris** Vitis historia persecutionis africanae provinciae sub Geiserico et Hunirico regibus Vandalorum, Recens. Halm. Berlin. Weidmann. 1879. (4-r. X. 90 l.) 3 M.
- Volkslieder**, isländische. Mit Uebersetzungen u. Erläuterungen von Thorsteinsson. Klausenburg, Stein. 1879. (12-r. 12 l.)
- Weber** Indische Studien. 15. Bd. Leipzig, Brockhaus 1878. (N. 8-r.) 15 M.
- Wegele**, Dante Alighieri, Leben u. Werke. 3. Aufl. Jena, Fischer, 1879. (N. 8-r. XIV. 629. l.)
- Windisch**, Kurzgefasste irische Grammatik mit Lesestücken. Leipzig, Hirzel, 1879. (8-r.) 4 M.
- Wölfflin**, lateinische u. romanische Comparation. Erlangen. Deichert. 1879. (8-r. VI. 91. l.)
- Wolfram's** von Eschenbach Bilder u. Wörter f. Freude u. Leid. Von Bock. Strassburg, Trübner, 1879. (8-r.) 1 M. 60.
- Zehetmayer S.** analogisch-vergleichendes Wörterbuch über das Gesamtgebiet der indogerman. Sprachen. Leipzig, Brockhaus, 1879. (N. 8-r. VIII, 536. XXXI. l.) 12 M.
- Ziwsa**, die eurythmische Technik des Catullus. Wien. Konegen, 1879, (Lex. 8. 29 l.)

IDEGEN SZÓK A GÖRÖGBEN S LATINBAN.

E kis gyűjteményben csak olyan idegen szókat magyarázok, melyek A. Vaniček, Fremdwörter im Griechischen und Lateinischen (Leipzig 1878.) című érdekes művében nincsenek meg, vagy melyeket Vaniček helytelenül magyaráz. Ezt az érdekes kis művet e közl. 2. évfolyamában röviden ismertette dr. Ábel Jenő. — Magyarázatom forrásai: Fr. Spiegel, Die altperischen Keilinschriften; Müller, Beiträge zur Lautlehre d. neuers. Sprache, 2. füzet (különnyomat a bécsi cs. tud. akad. phil. histor. osztályának jelentéseiből, 39. és 43. köt. 1862. és 1863.) Wahrmund, Praktisches Handbuch d. neuers. Sprache; F. Justi, Geschichte d. alten Persiens és J. Dümichen, Geschichte d. alten Aegyptens (W. Oncken, Allgemeine Gesch. in Einzeldarstellungen című gyűjteményének 1. és 4. kötete, Berlin 1879.) G. Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'Orient (2. éd. Paris 1876.); a Journal asiatique s a Zeitschrift d. deutschen morgenländ. Gesellschaft című folyóirat és Vullers és Johnson perzsa szótárai. — A mely magyarázat a magam okoskodásán alapszik, annál ezt külön megjegyzem.

Ἀἰγυπτος — ægypt. nyelven: *Ha-ka-phtah*, Phtah (egy ægypt. istenség) lakása. Maspero 55. l.

Ἀλοφύνη — óperzsa ny. *Halugunâ*, a baraczkszínű; újp. helü v. seftâlû őszi baraczk, zerd âlû v. *qeiszi* sárga baraczk v. *kajszzi*; ez utóbbi átment a magyarba, l. Ztschr. für d. Kunde d. Morgenlandes VII. 109. l. — Oppert, Journal asiatique VI. série, tome 19, (1872.) 553—4. l.

Ἀναστρεψ — Ἀναστρεψ (Herodot VII. 61. 114. IX. 108. 111.) óp. *Avâstri*, az éneklő, a csalogány, vagy óp. *Abâstri*, a

játszó; újp. ává, hang, visszhang, csalogány; áváz, zaj, hang; vagy háchten, töve báz, játszani. Oppert, u. o.

Ἀμυρίς — (Ktes. Excerpt. Pers. 36.) óp. *ámuti*, a gyöngy; újp. âmûdeh; tehát ugyanaz az értelme, mint a divatos Margit nőnévnek. Oppert u. o.

Ἀρια- — Vaniček. Ezzel vannak összetéve ez óp. nevek: *Ἀριμανίης* azaz *Ariyamanis*, a nemesen gondolkodó, érző; *Ἀριάραμνης* (Her. VII. 11. VIII. 90.) *Ariyârámma* v. Ariyâramna, a nemesen, híven pihenő v. örülő, l. Curtius Grundzüge 4. kiad. 342. l. Spiegel Keil. 184., 185. l. *Ἀριαβίγνης* (Her. VII. 97., VIII. 89.) azaz *Ariyabigna*, úgy képezve, mint az óp. Bagâbigna, minek a görögben *Μεγαβίγνης* felelhetne meg. Spiegel Keil. 210. l.

Ἀτossa — (Her. III. 68., 88., 133., 134., VII. 3.) óp. *Atûsâ*, vagy ebből: átusiyâ elégedett, vagy ebből: atausiyâ kielégíthetetlen. Oppert a Journal as. id. h. Justus 36. l. szerint Atossa az Avesztában talán Hutaocâ; *hu* a. m. *εῖψ*.

Βαβυλών — az assyriai: *Bab-ilu*, Ilu isten kapuja (keleten a *kapu* szó használtatik oly értelemben, mint nálunk nyugaton az *udvar*, pl. fejedelem udvara). Az ægyptusi Babylon talán Hâ-benben, Hâ-beben, Hâ-beber. Maspero 164. és 257. l.

Εὐφροσύνης — Vaniček. Spiegel Keil. 151. l. szerint értelme: *jófolysáú*, óp. Ufrâtu; de Spiegel 189. l. igenis tulajdonít fontosságot a hosszú *â*-nak, Vaniček ellenkezőleg nem. Oppert szerint e folyó neve szkr. *suprathu*, nagyon széles.

Θήβαι — ægypt. *Ta-apiu*, a trónoké, azaz a trónok városa, mert ægypt. *apiu*: trónok városa, *t* v. *ta* pedig a nőnemű névelő. Dümichen 77. l.

Κιριὰθ — (Her. III. 19.) phœnic. *Kiriath-hadeshât*, talán így ejtve: Kurt-hadshat, azaz új város, tehát a. m. *Νεάπολις*; az arabban lenne: *qar'at hâdithat*. Maspero 441. l.

Κασσανδάνη — (Her. II. 1., III. 2.) óp. *Kazândânâ*, hatyúhoz hasonló; kazand a perzsában azt jelentené: hatyú. Így Oppert, Journal as. VI. série, tome 19. (1872.) 553—4. l.

Κασπαρτιδάνη — (Ktesias Excerpt. Pers. 44.) óp. *Kasbartidânâ*, a kecskejelű; újp. dâneh szem, mag, darab, folt. Oppert id. b. a hol úgy látszik sajtóhibából van Kasbartilânâ.

Μανδάνη — (Her. I. 107.) óp. *Mañdânâ*, a jais-színű; újp. mend, a jais v. ambra egy faja, egy újperzsa szótár szerint, melyet Vullers Lex. II. 1216. l. idéz: «Az ambra egy faja, mely fekete, nehéz és drága».

Μεγα- — Vaniček helyesen a szkr. *bhaga*, óp. *baga* szóval magyarázza; eredeti perzsa *b* helyett a görögben *m* van, pl. óp. Bard'iya *Μεγροδης* (az *ση* kezdethez v. ö. *μυροδης* *σικυροδης* *μάροδης*

σμάραγδος Vaniček 52. l.); ily cserét mutat még Μένδῆς és Βενδῆς, ἰαζαρίζαι és ἰαζαβάται, τέρμινθος és τέρινονθος; magában a görög nyelvben: μέμβρας és βέμβρας, μαρονάμενον és βαρονάμενον, μέλλειν és βέλλειν, πώρουηξ és βώρουηξ, v. ö. Curtius Grundz. 583. l. Blakesley, Herodotus with a commentary (London 1854.) I. 98. Az arabban is van hasonló hangváltakozás: Makkat a. m. Mekka, azaz város κατ' ἐξοχήν és bakk szintén város összetételben, pl. Ba labakku, azaz Baalbek, Baal városa, Heliopolis, egy ismert város El Beká'ah síkján. A törökben is váltakozik szókezdő b m-mel. — Μεγάβυκος óp. Bagabukhsa Spiegel Keil. 210. l. Azt hiszem, e név értelme: Istenadta, óp. бага, Isten és a bakhsh tő: ajándékozni, meghocsátani: újp. bechsisen, bech-süden, és bechsis. — Μεγαίγνης óp. Bagabigna, Spiegel Keil. 210. l. Blakesley ad Her. III. 70. — Μεγαφέρωνης nézetem szerint óp. Bagafiraná, valamint Ἰταφέρωνης a. m. óp. Vindafraná, Spiegel Keil. 217. l. — Μεγάπανος (Her. VII. 62.) valószínűleg óp. бага-пá, isten — védeni, azaz Isten által védett, Spiegel Keil. 208. l. V. ö. újp. bân, vâ: örző, gondozó, úr; szláv: бан, pan. — Μεγαβύζης és Μεγάβυζος (Her. VII. 97.) nyilván az óp. бага-бай, isten — kimérni, részül adni, azaz Isten által adott (j ds-nek ejtendő); v. ö. óp. báj'i, adó, újp. báz, ház, bads. Spiegel Keil. 211. l. Curtius Grundz. 298. l. Müller Lautlehre I. 6. l. Wahrmund Hdb. I. 141. l. — Μεγαδόστης az óp. Bagadaustá, Isten barátja, Spiegel Keil. 201. l. — Az utóbbi négy nevet magam kísérlettem megmagyarázni.

Μένεις — (Her. II. 3., 10., 99.) ægypt. Maspero 24. és 55. l. szerint: Mannower, azaz a jó hely, a jó kikötő, mellékneve Ha-ka-phtah, l. fönn Ἀγυπτος alatt. — Dümichen 69. l. szerint ægypt. men-nofer, vulgo monnufi a. m. pompás telep; assyr. Mempi, Kopt Membe: v. ö. u. o. 76. l.

Μηραδάτης — (Her. I. 110.) v. ö. Mithridates, Meherdates (Tac. Ann. 12, 10.) óp. Mithradáta, azaz: a Mithra (egy régi perzsa istenség) által adott; az óbaktriai s óp. mithra az újperzsában mihr, nap; ezzel meg van fejtve a Meherdates alak is. Azt hiszem, helyesen fejtettem meg így e nevet.

Μύκτη — Vaniček megjegyzi, hogy az assyrok e név alatt tisztelték Ἀιλάτ istennőt, továbbá ide vonja a héber mōledeth, szülés szót. Az egész téves; Oppertnek bizonyosan igaza van, midőn azt állítja, hogy Mylitta a Baaltis, Bēlit, Bēltis szóból, a phœnicziaiak, babyloniaiak s assyrok egy istennője nevéből lett a görögök szájában. E sémi istennő a Baal nőnemű megfelelője; neve úrnőt jelent. V. ö. Müller Miksa, Einleitung in d. vergleich. Religionswissenschaft (Strassburg, 1874.) 165. l. Maspero 150. l. — Ἀιλάτ az arab allāt, összevonva ebből:

al-iláhat, az istennő; töve ál (avl), vastag, sűrű, húsos, erős vagyok. L. Müller Miksa id. m. 163. l.

Νῆτωρις — (Her. I. 185., 187. II. 100.) Maspero 93. l. szerint *ægypt. Nitaqrit*, a rózsaaarczú szép; Blakesley ad Her. II. 100. szerint Champollion s mások *Neit-okr*-nak magyarázák, a mi annyi mint *Ἀρχή Νύχτ*, a mint már Eratosthenes is fordította. Neith v. Nith, Neit istennő nevével van összetéve ez az *ægypt.* nőnév: *Νεῖτης* (Her. III. 1.) azaz *Neitiritis, Neitartis*; Maspero 528. l.

ὀροσάγγελαι — Vaniček: «wahrscheinlich W. *var* wahren u. *kshajata* König». Ez az utóbbi hibás; király óp. *khsáyathiya*, az újp. *sáh*, l. Spiegel Keil. 76. l. — Különben Herodot szövégével sokkal jobban egyezik meg Justi 38. l. való magyarázata: óiráni *huverezyañha*, a jőtevők.

Πάρμυς — (Her. III. 88. VII. 78.) óp. *Parmû*, a méh; újp. *permû*, *bermû*, *permer*, *permûr*, *bermer*, *bermûr*, *permûz*, *bermûz*, *permûzeh*, *permûzeh*: méh, v. ö. Vullers és Johnson szótárait. Oppert Journal as. VI. s. t. 19. (1872.) 553—4. l.

Ῥοδορόβη Vaniček szerint a *Φραταρόβη* későbbi alakja és a régi perzsa *vareda*, rózsa szóval függ össze. Oppert helyesen fejti meg: Rhodogune óp. *Vradagunâ* azaz rózsaszínű és Phratagune óp. *fratâgunâ* azaz hajnalszínű. L. a Journal as. id. h.

Στάτιρα — (Ktes. Excerpt. Pers. 53. Curt. IV, 5, 1. Athen. Deipnos. IX. p. 387.) óp. *Tatirâ*, afáczánjércze; újp. *tezerv fáczán*, görög *τέτραος*, latin *tetrao, tetrax*, l. Vaničeknél. Oppert a Journal as. id. h.

σχοῖνος — (Her. II. 6. ὁ δὲ σχοῖνος ἕκαστος, μέτρον ἔδν *Αἰγύπτου, ἐξήκοντα σταδία*) *ægypt. chennuh*, hossza 445,20 mètre. Dümichen 39. l. — Blakesley Her. id. h. megjegyzi, hogy Herodot adata nem lehet pontos, hanem a *schoenos* ép úgy, mint a *parasanga*, a rómaiak mérföldje és a mai schweizi Stunde nemcsak az út hosszát jelenti, hanem az időt is, mely alatt azt meg lehet tenni.

Γρανταίχμυς — (Her. VII. 82.) Justi 116. l. szerint *Cithratakhma* (c=cs) az óperzsában; értelme: *cithra* mag, *takhma* erős. Spiegel Keil. 196. l. Justi a Herodot id. h. előforduló óp. nevek közül többet magyaráz: *Ἀρτάβανος* szerint Artavana, *Σμερόουένης* Martumana (kérdőjelet tesz melléje, pedig ez igen tetszetős magyarázat; a szó értelme a *férfiás*; óp. *martiya*, ember, minek megfelel újp. *merd*, s így az ékiratokban meg nem levő, de tán használt óp. *martuma*, ember szónak megfelel újp. *merdum*. Ujp. lenne *merdāneh*, v. *merdumāneh* a *férfiás*), *Ἡτύνης* Hutana (talán *hu-tanu*, jó-test, alakra gondol Justi; Spiegel Keil. 189. l. máskép: Utána), *Μασίστης* Mathista

a legnagyobb, legfelsőbb Spiegel Keil. 212. l.) — Ehhez hozzáadhatom, hogy *Μαρδόνιος* az óp. Mard'uniya, *Γαυβάρης* óp. Gaubar'uva (újp. Gáúpáreh, Gáúbáreh, tabarisztáni fejedelmek neve; Justi 245. l. említ egy Gil Gaubare-t, Gilán sáh fiát. V. ö. Vaniček). Spiegel Keil. 195. és 213. l.

Dr. POZDER KÁROLY.

A MAGYAR SIMPLICISSIMUS.

(Vége.)

III.

A német, magyar és török országok állapotairól a magyar Simplicissimus idejében (1652—1660).

Mily szomorú s borzasztó képet nyújtottak Németország állapotai a harminczéves háború alkalmával, arról legjobban maga Grimmelshausen értesít bennünket, kinek ifjúsági élményei e szomorú időközbe estek. Közeledett «az utolsó idő»; a hosszadalmas háború bevégezésére nem is remélt, nem is gondolt már senki. Már a kezdetén törnek ki borzasztó mérvben a rút szenvedélyek; gyilkolás, gyujtogatás, rablás, dúlás árvízként özönlik el a szerencsétlen országot. Eltűnnek a béke jótéteményei: erkölcs, vallás, háziasság, hűség, szeretet, feláldozás — a durva erőszak, legnagyobb bujaság, istenkáromlás, árulás, hamisság s hazugság elől. Egyszerre szétoldódnak a család kötelékei; eltűnik a tisztelet s jámborság; az igaz hit enged a legdurvább babonának, az igazság menekül messze vidékre; lábbal taposták a jogot, s az erőszak kerekedik felül. Birává lesz a kard, elnémúl a lelkiismeret, vad s állatias szenvedélyek özönlik el a szívet s az ész rabszolgájukká válik. Egyszerre csak sajátságos s rohanó sietség fogja el az emberiséget; kiki siet, hogy a pillanat élvezetét fenekig kiüríthesse, mert a másik pillanat már halált s veszedelmet hozhat; vad bátorság, halálos elszántság s a halál megvetése fogja el a lelket, mert nem becsülik már többé az életet. A vallás helyébe, mely a világot lángba borítá, tolúl a nagyok becsvágya, az alacsonyok kapzsisága; a hazaszerete helyébe idegen s nem köznapi dolgokhoz való vonzalom. Mindinkább

felzavarodnak a fogalmak, megmagyarázhatatlanná válik a gyilkolás oka; csak kevesen tudják már, hogy a vallás, a melyért küzdenek, nem egyéb mint a köpenyeg, melylyel a szív vétkes kívánságai fedetnek el, s mégis kiki e szerint cselekszik, mert mindenkit más cél vezet előre. Megszűnik az egység; a vélemények zürzavarából nem hat ki már egy biztos fogalom sem; üres jelszók szabadítanak vagy gyilkolnak, mert nem az eszme vezeti többé a tömeget, hanem a szenvedély és csak a gyilkolási s pusztítási hajlam tartja öt össze.

Sehol nem lelhető többé nyíltszívűség s őszinteség; mindenhol csak rejtett játék, cselszövény, leselkedés s zárkózottság: innen a színészek s kalandorok óriási száma, kik a harminczéves háborúban szerepelnek. A leghatalmasabb terveket, a legalávalóbb vétkeket s gaztetteket fedi el a szent szó: *vallás*. E szó zászlaja alatt ront be Gustáv Adolph Németországba, pedig a német császárság után áhitozik; a vallás ürügye alatt támogatja Richelieu saját vallásának elleneit, hogy csak a habsburgi dynastiának túlsúlyát megdöntse; a vallás ürügye alatt tesz Wallenstein hasznos szolgálatokat a kath. egyháznak, pedig a cseh korona utáni vágy teszi árulóvá.

Felülről száll a romlottság lefelé: az egyes tagok felé; ragadós lesz a példa. A zsoldosokból, kiket Wallenstein a földből teremtettt, kikben azonban a meggyőződésnek még az utolsó szikrája is elhamvadt, *kalandorok és csavargók* serege lesz, kiknek száma napról napra nagyobb. A legesodálatosb élmények válnak lehetségesekké; a legtarkább népségek összefolyása következtében elvesz a hon, az anyanyelv, a házi tűzhely, a család, az összetartozóság; kiki egy világ maga magának, kiki idegen egymásnak, kiki csak saját jóllétének emeléseért buzdul s fáradozik. S a becsvágy, mely elvakítja s tévutra vezeti a vezéreket, ocsmány alakot ölt a kalandornál, fukarsággá, idegen vagyton utáni vaddá s kielthatatlan kívánsággá fajul. Pénz lesz a jelszó s birtokába csak gyűjtogatás, gyilkolás s rablás útján juthatni. Annyira ismétlődnek a gyilkostettek, hogy látványok ingerrel sem bír s eltompít. Elnyomatik mindinkább az irgalom, száműzetik a könyörületesség, hahota tárgyává lesz minden nemes emberi érzelem. E helyett virágzik a kíntás mestersége, a gyil-

kolásban való eredetiség. Az a nap hőse s a csodálat tárgya, ki ellenfelét ritka módon küldi más világra; csalás s hazugság legtöbb sikert s legnagyobb dicséret arat, és az igazságnak és becsületességnek menekülnie kell bolondok ruhájába. A legkírvőbb ellentétek támadnak minden zúgban, minden szegleten, de senki sem csodálja, mert még a legcsodálatosb dolog is lehetséges. — Lángba borúlnak s romba dőlnek városoks falvak; romok közt csonkúlt tetemek feküsznek; az életben maradók, kik mítsem mentettek meg meztelen életökön kívül. Imádkoznak a sűrűség homályában s éheznek. És a szétduúlt mező közepén felépült sátorban víg s harsogó zene hallik, mely a poharak dobzódó csengésével, a dözsölők vad káromlásuival rémítően egybevegyül. Ily módon ünnepli mindenütt a durvaság s embertelenség legborzadalmasb diadalait.

Mesterileg rajzolja Grimmshausen a szomorú állapotokat: «Hol a legnagyobb hűségnek s szeretetnek kellene lenni, ott akadtam a legnagyobb hűtelenségre s a leghatalmasabb gyűlöletre, czivódásra, haragra, ellenségeskedésre s visszászágra. Sokan az urak közül nyúzták hű szolgálkat s alattvalóikat; sokan az alattvalók közül gazemberekké lettek. Szüntelen czivódás uralkodott férj s feleség közt; némely zsarnok rosszabbul bánt feleségével, mint kutyájával, s némely vén szatyor jámbor férjét bolondnak s számárnak nézte. Sok kutyalelkű úr és mester megcsalta szorgalmas szolgáját a neki illő bérért s kisebitette mind étel-, mind italban; ellenben láttam sok hűtelen szolgát is, kik jámbor urokat vagy lopás vagy gondatlanság által nyomorba sodorták. A kereskedők s kézművesek mindennemű cselszövény s előny által a paraszt izzadságából gazdagodtak meg; ellenben a parasztok is oly istentelenek voltak Legiszonyatosabban vette ki magát, ha hallám, hogy némely kérkedő s fillentő gazember dicsekedett vétkei, gáztettei s bűneivel; . . . hallám s látám vétkezni *Isten nevében is*: «Isten nevében raboljunk, lopjunk, öldököljünk, gyilkoljunk, támadjunk s gyűjtsunk!» . . . Ha a sz. írás szavait hallátam vagy hűszívűen megintém őket, bolondnak s ábrándosnak tartották . . . Egy új divat is támadt a tisztelet s üdvözlés dolgában: . . «Hogy a menykő sújtson meg!» «Potz fickermert!»

«Az ördög újra vezet össze bennünket; Isten nyila verjen meg! Azt hittem, az ördög már régen vitt el!» (Der abenteuerl. Simpl. (Leipzig, 1876) 1. k. 26. f. 89.)

Valóban megjött ama vas korszak, melyet Ovid isteni látomással énekelt meg. «Már elején szétdőlt a véghetetlen borzasztó háború annyira a birodalom legnagyobb részét, hogy türhetetlenné lön az általános nyomor; későbben ostorozá még az eddig megkimélt országokat, s oly nyomort hozza mindenkire, hogy azt szavakkal leírni nem lehet. Kevés híja volt, hogy Németország, vérrel befertözve s romokkal telve a legrejtettebb zugáig, teljesen el nem pusztult s leírhatatlan vadságban el nem sülyedett. Elpusztult mezőkön siráncozott a földműves; feldúlt műhelyekből kétségbeesve távozott a mesterember; minden békés művészet, tudomány és erkölcs tágult a riadó harci zaj elől vagy elpusztult menthetetlen elszegényedés terhe alatt. Biztonság, hitel s pénz híján elhalt a kereskedelem; semmi barátságos csere többé, csak a *rablás* szolgált a megszerzés eszközéül; semmi vigasz, semmi mentség többé a polgárra nézve: csupán a katona uralkodék már e vas korszakban Hogy továbbra többé ki ne pusztítottassanak, az elnyomottak a pusztítókhöz csatlakoztak Magának a háborúnak meg kellett fizetnie a háborút, s minden kimélet nélkül, zabolátlan pazarlással zsarlá barát s ellenség a szerencsétlen tartományokat. A szenvedély s az inség folytonos zúgásában elnémult az emberség szava s a vezérek példája igazolá a csöcselék erőszakosságát.» (Rotteck «allg. Gesch.» (1858, Braunschweig) VII. k. 266, 267. old.)

Kinek ne jutnának eme rémületes dolgok láttára önkénytelenül eszébe a derék Megerle Ulrik (Abraham a St. Clara) harsányszavai, miket Schiller oly mesterileg használt fel:»

«Es ist ein Gebot: Du sollst den Namen
Deines Herrgotts nicht eitel auskramen!
Und wo hört man mehr blasphemieren,
Als hier in den Friedländischen Kriegsquartieren?
Wieder ein Gebot ist: du sollst nicht stehlen.
Ja, das befolgt ihr nach dem Wort,
Denn ihr tragt alles offen fort.»

Midőn végtére 1648-ban Osnabrück városából jött a hír, hogy a béke megkötetett, ezen durva s szomorú állapotok már annyira elterjedtek s meggyökeredztek, miszerint csak kevesen, kik az emberiség javát hordozák szívökön, örömmel üdvözlék a megváltó hírt. Talán egy háborút sem követe vigasztalanabb visszahatás, mint ezt. A hosszadalmas harci zajban véglegesen megfeszült erő kimerült, ellankadt, megernyed; halálos csend lépett a vad zsibaj helyébe, legvadabb kétségbeesés s vigasztalan gyámoltalanság jobb jövőre való kilátás s életbátorság jelei helyett. Végkimerülés fogta el a vonagló államtestet, reménytelenség a kirablottakat s megfosztottakat, harag s düh a rablókat, kiknek szép napjai örökre elmúltak. A háború nyomán haladó rémségek sem maradtak ki: *az éhség s a ragályos betegségek.*

Sziléziába is, mely tartomány még leginkább meg volt kímélve a háború borzalmaitól, áttelepedtek a háború rémséges követői, mint azt velünk egyszerű s mesterkéletlen modorában közli a magy. Simpl. szerzője, kinek munkájaitt a háború utolsó éveiben kezdődik. Szülei korán haltak el fejbetegségben, s ő neki, ki akkor hét éves volt, csak a koldúsbót maradt hátra. De ő nem búsult, sőt örült rajta, mert a koldúsbót sok kellemetességet hozott magával. A háború befejeztével ugyanis az előbbi zsoldosok s kalandorok romjaiból fejlődött ki *a koldús állás*, szemtelen csavargó világ, mely a mi együgyű fiatal Simplexünknek tetszeni látszott s melyről azt mondja (1. fej.): «A koldúsoknak jó dolguk van, nem dolgoznak, nem tesznek semmit, henyén élnek jó napjaikat, s akkor kelnek fel meg feküsznek le, a mikor nekik tetszik; emellett még szabad emberek, akárhová jönnek. Sok jó falat kenyeret kapnak hamarabb, mint én szüleimtől *az akkori inségben*; s még egyéb jó falatot is esznek, melyekkel szüleim nem rendelkezettek. Egyszóval: *a koldús élet s a koldús állás kényelmes . . .*»

A kimondhatatlan nyomor s borzasztó inség, mely különösen *az éhségben* nyilatkozik¹⁾, nem hangolja szelidebbre az

¹⁾ «Noch immer theuere Zeiten vorhanden u. der Brodkorb . . . wurde mir höher gehängt.» M. S. 3. f.

emberi szívet; a helyett hogy Istenhez folyamodnék, kitől minden segély várható, mértékfölötti elkeseredés s düh nyilatkozik a súlyosan sújtott emberiség mindegyik tetteiben; úgy látszik, mintha az éhség súlya alatt az erkölcs még inkább elvadult, az emberi érzelem még inkább eltompult volna; cselszövény, lopás, gazemberség s hazugságnak segítenie kell, hogy a korgó gyomor kielégíttessék. Az akkori erkölcsök durvaságát Sziléziában, mely akkor Németország legmíveltebb tartományaihoz tartozott, legjobban mutatja azon bánásmód, melyben a mi szegény Simplexünk rokonaitól, kiknél a kegyelem kenyerét evé vagyis inkább nem evé, részesült. A nyomorúlt, félig éhen haló, rongyos, egészségtelen, tetves s rühös fiúval nem bánnak jobban, mint egy veszett kutyával; még új nevet is kap, mely «diekköpfiger Schlingel u. Schelm»-nek hangzik (2. f.); az éhség nyalakodásra s lopásra csábítja (3. f.), a mely két, ily körülmények közt könnyen menthető vétséget rémítő módon verik ki belőle saját rokonai: ugyanis a pinczébe tánczoltatják le a fiút, hol balétet kell játszania. A kedélyes bevezetést követi, miután a két emberi szörny parancsára egészen levetkőzött, a korbács és vessző, melylyel addig ütik, míg kifáradtan, «vonerbärmlichen Schlägen ermüdet, voller Beulen, Striemen, Schwielen blutrünstig» aléltan le nem rogyik. (5. f.)

Csak részben enyhíti az inséget és nyomort, miket a 30 éves háború árasztott el, Boroszló városa rendezett állapotainak festése (7. f.), hol különben, daczára hogy «der Magistrat all da sehr weislich regieret», az erkölcsileg sülyedtek szalmakoszorúval (melyet a hóhér tesz fel) adatnak össze, miután a fogságból szerencsésen megmenekültek; hol a házasságtörők lefejeztetnek s a templomokat éjjel, nehogy kipusztíttassanak, nagy fatuskókat nyakukon czipelő kutyák által kell őriztetni.

Lengyelországban, hová a szerző Sziléziából érkezik, sem állnak sokkal jobban a dolgok. Piszok, hanyagság, tobzódás, bujaság, gyűjtogatás napi renden vannak; haldokló félben van az erkölcsiség is, melynek nagy sülyedtségét Simplexnek ledér élményei legjobban mutatják; a legbutább babona s legkirívóbb ostobaságok, mik őt e piszkos országból kivándorlásra bírják, nagyon is mutatják a szellem elfogultságát s szegénységét.

Szomorú s komor színben mutatkoznak *Magyarország* állapotai is, hová Simplex Lengyelországból fordúlt; de van, mint azt látni fogjuk, azoknak sok kellemes fényoldala is, különösen mi a derék s becsületes magyar népnek szokásait s erkölceit s a felső-magyarországi szepesieknek rendezett állapotait illeti.

Északról az országba jönni nem lehet, mert zárva tartják majd minden oldalról a bemenetelt *rabló vendek*, kiket részint a táplálék hiánya, részint a száraz, sziklakkal telt s terméketlen szülőföldjük kevés jövedelme, részint a fárasztó munkának megvetése s a velökszületett vad, zord kalandorélethez való vonzalmuk a becsületesség ösvényéről a vétek s rablás útjára tereltek; ők különben a rabláson kívül jó pénzért még uti kalauzokúl a Kárpát-hegységben is voltak használhatók. Hozzájuk csatlakoztak *Liptó vármegye lakosai*, («Liptáci») vad, zord, már természetöknél fogva rabló népség, mely azonban csak nyáron indult ki rablásra, télen pedig vagy a rablott zsákmányból élt vagy seprők készítéséből. A minden közlekedést lehetlenné tevő garázdaság a Kárpátoktól terjedt ki egészen a branyiszközi s kassai érzhegységig, melyeknek mély útjait *Jankó, Havrán és Bajusz* kapitányoknak 100—150 fejre menő rablócsapatjai annyira háborgatták, miszerint nem csak közmondások keletkeztek, melyek alapján a kassai hegységek tolvajkamaráknak neveztettek el («Gaschizy huri zbajniczsky kamuri» azaz inkább Košicke huri zbojnikoh kamuri), hanem, minthogy a rakonczatlanság nőttön nőtt s már az ország biztonsága is veszélyeztetve volt, az akkor Sáros várban székelő Rákóczi grófot is arra készíteték, miszerint a megye hajdúit s katonáit a rablóvezérek elfogatására s csapatjainak szétűzetésére felszólítsa. A tetters rendszabálynak a megemlített vezérek áldozatul estek s nem sokára kegyetlenül kivégeztettek. (17. 18. f.)

A kiválóan Felső-Magyarországot sujtó közveszedelemhez meg a kölcsönös rémtettekhez, miket az igazságosság a rablón, a rablók az igazságosság eszközein követtek el, járult a hosszadalmas s véres hadakozás, melyet *Käsmark* vagy *Kaisermarkt* s szövetségese, Lőcse városa Thökölyi gróffal viselt. A vérontáshoz legnagyobb okot szolgáltatott a gróf durva, a

polgárok jogait lábbal tipró önkénye, ki a város mellett tekintélyes várban lakott s innen a várost kormányozni akarta. Ezt egyszerű, de jogaira s szabadalmaira büszke polgárainak sürgös szorgalma a virágzás s hatalom legmagasb fokára emelte, mely körülmény nagy mérvben költötte fel a gróf irigységét s féltékenységét. Apró csekélységek mindennapi surlódást eredményeztek s midőn a polgárok, veszélyeztetve látva személyes szabadságukat, a császárhoz fordultak s őt alázatosan arra kérték fel, miszerint Kásmarkot szabad királyi várossá emelje, a gróf dühében határt nem ismert. Aljas bosszuvágy fogta el a szívét, midőn a római császár a folyamodók kérvényét teljesítette. A háború a város s a vár határán tört ki s Thökölyi által kezdetett meg, ki azt erőszakosan idézte elő azáltal, hogy zsoldosait uszítá, miszerint a polgárok marháit hajtsák el, javaikat pusztítsák s őket minden módon szidalmazták s velők méltatlanul bánjanak. A kásmarkiak, főleg midőn a löcseiek s a közelfekvő városok lakói segítséget hoztak, derekasan védték magokat, de mit sem tehettek a gróf túlhatalma ellenében, ámbár, hogy lehetővé tegyék a hosszadalmas s véres harcznak folytatását, ezüst- s ékszereiket, poharaikat, kanalaikat, gyűrűiket, öveiket, karpereceiket, nyakláncukat, sőt összes vagyonukat feláldozták. Csak a római császár parancsa, mely a gróft a város elhagyására kényszeríté, vethetett véget a véres harczoknak, melyek Kásmark városát az anyagi romlás szélére hozták. Igen helyesen jegyzi meg Simplex, hogy ezen parancs, melynek a büszke gróf fogcsikorogva engedett, nem kevés oka volt későbbi lázadása s trónbitorlásának. (M. S. 12. f.) 1655-ben emeltetett Kásmark szabad királyi várossá. (Szal. L. 5. k. 14. old.) Mindezen nyomorhoz járult még Lubomirsky herczeg rabló kalandja is, ki mint kapitánya a 13 szepesi városnak, királyának, Kázmér Jánosnak nevében II. Rákóczi Ferencz tartományait dúlta s két hét alatt (1657-i jun. 25—28-áig) Munkács, Beregszász, Szatmár-Németi, Szinerváralja városait romba döntötte.

Nem kevés tenni valójuk volt azalatt *Közép-Magyarországon* a Sáros, Kassa, Ónod, Miskolcz városaiban s Erdélyben székelő vezéreknek az ország s a kereszténység örökös ellenségével: a törökökkel. 1648-i okt. 24 én kötö meg IV. Ferdinánd az

osnabrücki békét, mely véget vetett a 30 éves háborúnak. Ama fejedelem, ki Magyarországon is a vallásháború zászlaját tűzte ki, a háborút azonban inkább saját érdekeinek előmozdítására, kincsgyűjtésre s saját házának erősítésére, mintsem valláshívei jogainak védelmére felhasználván, t. i. I. Rákóczi György, néhány nappal a béke megkötése előtt halt meg s helyére hasonnevű fia lépett. Ő közte s IV. Ferdinánd közt a 30 éves háború következtében fenforgó különbségeknek véget vetett az 1649-i márcz. 19-ére Pozsonyban összehívott országgyűlés; nyomban követé azt az 1650-i júl. 1-jén 22 $\frac{1}{2}$ évre a törökkel kötött béke s a hosszadalmas háború következtében végképen kimerült Középeuropának kívánsága tartós s áldásdús béke után teljesült volna, ha épen a török a békét, s II. Rákóczi adott szavát (semmiféle háborúba bele nem kezdeni a római császár s a török szultán beleegyezése nélkül) tartani tudták volna. A törököt rablási-, az erdélyi fejedelmet határnélküli becsúsgya ösztönzék a hűségsegére, tehát a háború megújítására.

Alig mult el egy év a béke megkötése után, már is török fegyverek dulták Tótországot s csak az új bánnak, Zrínyi Miklós hősies bátorsága menté meg a megszorult országot; 1652-i okt. havában Tokaj s Ónod körül csatároztak; mint eme apró harcokat Simplex elevenen s szemlélően rajzolja. Nyitramegyében is véres összeütközések történtek, melyek, mint másutt, a törökök vereségével végződtek. (V. ö. Szal. L. 2. 3. f. 5. k.)

A zultán beleegyezése nélkül folytak ezen hadjáratok a törökök részéről, hol egyes pasák szeszélye, gyilkolási s pusztítási hajlama hozta létre a véröntést, s minthogy önkényök és zsarnokságok határt nem ismert, inséget, nyomort s rettegést a félig meghódított ország felett. Ha be nem érték a háború zsákmányával, hogy uralgási kéjüket kielégíthessék, vagy ha véres fővel küldettek haza, — *emberkereskedéshez* fogtak. Oltalmok s felvigyázatok alatt jött létre e legocsmányabb s legelvetemedtebb kereset, mely léginkább „*a martalócok*“, azaz keresztény hitehagyottak által üzetett, kik azután az egyes bégek s pasák szolgálatában állottak. Vad, kegyetlen, vér-sarany-szomjazó, gyilkolásra kész népség vala ez, „átkozott ember-

azaz keresztényrablók», kik nem ismerték s nem tisztelték sem az Istent, a kit megtagadtak, sem a hont, a melyet elárultak, sem az emberi irgalmat s könyörületességet. Azon szerencsétlen, a ki egyszer kezökbe került, el volt veszve. Miután ugyanis az ilyen áldozatokat rémületesen megverték, kiszídták s kigúnyolták, fáradalmas utakon, sűrűsége, erdőkön, hegyeken s pusztákon át vitték őket összekötözve mint a marhát, valamelyik török uralom alatt álló város piaczára, hol a vagyonosb polgároknak eladták. Az alkalmatlanok a várba küldettek fel a parancsnok számára, ki őket házi munkákhoz használta, ha éppen kedvök nem volt magokat kiváltani vagy kiváltatni. A vagyonuk állása felőli vizsgálatot, melynek nagysága szerint határozottat meg a ranczio vagyis a kiváltási összeg, megelőzte rémítő, az első keresztények kínjaira emlékeztető bánásmód, melynél fogva, miután a szerencsétlenek lefeküdtek, «lábaikat megfeszíték s addig verték irgalmatlanul, ámbár lassan, míg a vér ki nem freccsent.» Ilyféle verés háromszor történt naponta; éjjel a sajnálatra méltók a fogház falaihoz láncoltattak. Csak azok menték meg bőrüket és szabadságukat, kik azt pénzzel vásárolhatták meg; a vagyon nélküliek vagy nagyon megerőtető rabszolgamunkálatra íteltettek el vagy a nedves és egészségtelen fogságban sínlődtek el. Csodálatraméltó volt a *félig* megszabadúltaknak becsületessége, kik egyik lábukon láncot hordozva, haza bocsáttattak, hogy vagy onnan hozzák a követelt váltsági összeget, vagy pedig, ha azt összehozni nem sikerült, visszatérjenek szomorú s borzasztó fogságukba. Ezen ritka becsületesség Reguluséra emlékeztet. (M. S.22. 23. f.)

De a *keresztények* részéről sem maradt el a kegyetlenség és rablás. Visszatorlások nagyban üzettek s a török foglyokkal szintoly keményen s irgalmatlanul bántak, mint a törökök a keresztényekkel. «Ha bennünket nagyon kegyetlenül vertek, megírtuk Ónodra, akkor a török foglyokkal szintúgy bántak» (22. f.) Divatban volt itt a rablás is, természetesen csak török földön; evvel csak a közkatonák foglalkoztak s a tiszték, mint-hogy a zsákmány legjobb részével elegítették ki, mindkét szemüket hunyták be. Legálnokabb s legügyesebb katonák («von den besten Prakticis») üzték titokban, a török pribékek segít-

ségével a rablást, mely «auf Partei gehen»-nek (ép úgy mint a 30 éves háborúban. L. Grimmsh. 3. k. 1. s köv. fej.) nevezetett el, ámbár a csinos mesterség nagy veszélyekkel össze volt kötve. Lóháton, többnyire sötét éjjel, hegyeken, erdőkön s más ösvény nélküli utakon török földre rándulva, kizsákmányolák s elrablák, a mi kezökbe került. Sokszor dús zsákmány helyett véres fővel tértek vissza. (M. S. 22. f.)

Erdélyországban a becsvágyó Rákóczi, bátor s rettenthetlen hős, kiben azonban egy elvakult s vakmerő kalandor legtöbb tulajdonsága is rejtett, isszonyú háborút támasztott hűségsegesével, mely ő reá nézve trónja, családi javai s élete veszteségével végződött. Ezen erőteljes fejedelemben új életre kelt a nem rég kihalt Bátoriak hagyománya, hogy ugyanis a lengyel trón az erdélyivel összekötve, elégséges fegyverül szolgálhatna romba dönteni a török hatalmát s suprematiáját. Ropant vereségei Lengyelországban, nagy szerencsétlensége, mely őt a tatárok ellenében érte, s hosszadalmas hadakozása Barcsayval, a porta kegyenczével, a hazai történetből eléggé ismeretese.

Ilyen színben mutatkoztak Magyarország politikai állapotai, midőn azt Simplex beutazta. Északon rablógarázdaság s két hatalmas főúr zsarlásai; az ország szívében örökös háború a törökkel, martalóczok rakoncátlankodása, s rablásraindulás; s délkeleten könnyelműség s elvakultság idézte véres háború összes borzalmaival és rémtetteivel, meg a trónért való folytonos küzdelem. «Es ging ein verwirrtes Wesen u. regiersüchtiger Aufruhr im Schwange», írja Simplex.

Magától értetődik, hogy a szomorú állapotok nagy mérvben előmozdították a kedély elvadulását, az erkölcs elfajulását és a durvaság s brutalitas folytonos növekvését. Legkirívóbban mutatkozik az a főuraknál, kik előtt semmi sem vala szent, mint azt Simplex röviden s meghatóan rajzolja: «Egyszer, még pedig *nagy héten* egy kálvinista főúri lakodalomra útaztunk. Mint-hogy még nagy hideg vala s a csürben teríteni nem lehetett, a templom kerestetett fel e czélra. A konyha s a tűzhely a templom udvarán állottak, az asztalok s vendégek a templomban helyeztettek el, a bor a sekrestyébe hengerítettett s minthogy

a sekrestyéből a lépcsők a predekációszékre felvezettek, ott fenn töltettek meg borral a poharak. És én, azokat látva, Krisztus szavaira emlékezém, midőn mondá: — «Házam imaház, ti pedig gyilkosok tanyájává tettétek azt!» (M. S. 24. f.) S az isten helyének e durva megszenteltelenítését azon osztály követi el, melynek tettei példa- s irányadók a nép előtt, melynek egyes tagjai minden a test s lélek kiképeztetéséhez szükséges eszközzel nagy mérvben rendelkezhetnek! Egy másik főúri lakodalom alkalmával a mi Simplexünk ez osztálynak durvaságát, elfajultságát, gyilkolási hajlamát, erkölcsi süllyedtségét még sokkal drastikusabb szavakkal rajzolja. Egy teljesen megöszült, özvegy főúr beleszeret egy grófnéba s miután sokat beszélgetett s titkos leveleket cserélt vele, őt, ha miatta házasságtörést követ el, három száz arannyal s szép ékszerrel megajándékozni, s neki halála után egy várost, saját várát s egynéhány falut végrendeletileg hagyományozni akarja. De a becsületes grófné, hogy véget vessen a vén csapodár leselkedéseinek, férjével közli a dolgot, ki, a helyett hogy a dolgot lovagi módon elintézzé, cselre gondol s az öreg Don Juant törbe csalja egy saját felesége által iratott levél segítségével, melyben az öreg úr fényes feltételei elfogadtatnak. A mitsem sejtő csapodár, írásba letevén ígéreteit s azokat a grófnénak elküldvén, megjelenik a lakodalomnál, a mely legjobb alkalmat szolgáltatott a piszkos ügy elintézésére. Menynyire elcsodálkozik s elrémül azonban, midőn a kijelölt teremben, hol reá a grófnénak vagyis inkább rendkívüli fáradalmiért járó jutalomnak várnia kellett, a megsértett férjjel találkozik, a ki dúrva s gúnyos szavakkal szeméreveti gonosz s istentelen magaviseletet s kárörvendő hahotával dicsekedik mesterségével, melylyel a vén Seladont a törbe csalni sikerült. De a gróf is csalatkozik számításában. Midőn ugyanis azon fenyegetéssel áll elő, hogy az egész dolgot az egybegyűlt vendégeknek elbeszéli, a vén szerelmes, a gróf szidalmait egyenlőkkel visszatorolván s mindent tagadván, kardot ránt s megsebzí a gróft lábszáran; de ez sem rest, kardját az ellenfél testébe dőli s őt megölvén, egy csapással levágja fejét s behíja szolgálit, rájuk parancsolván, hogy a megcsontított tetemet ezer darabra vágják szét, mi meg is történt. Ez embertelen tettét, a vendégjognak e példátlan

megsértését igazolja nemsokára az egész ügy elbeszélése s ama levelek előmutatása által, melyeket a vén csapodár az ő feleségéhez intézett volt, mire a vendégek, a helyett hogy távoznának vagy pedig a saját házának szégyenét mindenki előtt trombitáló s szívtelen gyilkost felelősségre vonnák, kedélyesen folytatják a tánczot, mintha misem történt volna s miután a terem megtisztított, a padló forró vízzel a vértől tisztára súroltatott és új szőnyegekkel beterítettett, szó sincs többé a dologról.²⁾ (M. S. 25. f.)

«Qualis rex, talis grex», mondja helyesen Simplex, mert a fejről a tagok felé száll a romlottság és sülyedés. A nép utánozza a nagyok példáját s ha nem is mindenütt, de itt-amott szomorú képét nyújtja erkölcsi s testi sülyedésének. Különösen gondatlanság, tunyaság s munka előtti félelem jellemzik a népet. Kis városkái s falvacskái, melyeknek egyes kunyhói nem néznek ki jobban mint Würtembergben a disznóaklok, az ellenség támadásai elől nincsenek megvédve sem sánczok, sem falak, legfeljebb apró torlaszok s sorompók által, melyeket lóháton könnyen át lehet ugrani. A népség tunya, fél a munkától, s mindene tisztább s jobb lehetne, ha csak az akarat s a szorgalom megvolna. Minden munkáját végzik az ökrök vagy a Kassa vidékéről jövő, szorgalmas és kitartó tótok s rusznákok. Ha nem lenne a főzés, a mosás stb., tunya bőrükre feküdnének le s nem csinálnának semmit. (M. S. 24. f.)

Legszomorúbb s legnyomorultabb képet nyújtanak az *oláhok*. Simplex egész életében nem látott ezeknél durvább népséget. Templomukúl szolgál a falu egyik csürje; tornyúl egy fa, melynek tetejéről függ le a harang; lelkészeik szintoly bárdolatlanok, mint maga a nép, s csak azáltal különböznek a többiektől, hogy hosszú haját viselnek s hogy írni s olvasni tudnak. (Mainap sem valami «lumina in tenebris» az oláh popák, s mi a műveltséget s tudományosságot illeti, nagyon messze állnak a többi hitvallás lelkészeitől, de azért mégis mindent te-

²⁾ Magyarország leghíresebb regényírója, Jókai Mór, ki mint tudva van, Simplex élményeit «szép Mikhál» című regényében feldolgozta, ezen öreg főurat Zurdokinak nevezte el s Simplexnek fentebbi elbeszélését arra használta fel, hogy a vén csapodárnak halálát, illetőleg megbüntetését lélektani úton indokolhassa.

hetnek a néppel, legnagyobb tiszteletnek s engedelemnek örvendnek s csalhatatlan tekintélyeknek tekintetnek. Mi pedig az oláhokat illeti, ezek mainap sem nagyon különböznek azoktól, a kiket Simplex rajzolt. Tagadhatatlan tény, hogy ők az oszt-rák-magyar monarchiának szellemileg leggyengébb népsége, mely nyomorúlt, piszkos, többnyire halmokon elszórt agyag- vagy szalmakunyhókban együtt lakik a marhával, disznóval s mindennemű házi állattal. Kedülete s jelleme rabszolgiaias, bosszúvágyó, s hamis, van azonban a tunya s tolvajláshoz hajló népnek sok jó tulajdona is. Kunyhóikat heves szél halmokra döntheti, főeledelök a «málé» azaz a török búza.)

Azonban a mi Simplexünk a magyar népről, mely iránt nagy előszeretettel viseltetik, sok dicséretreméltót is mondhat, a mi mutatja, miszerint ama vad s nyugtalan időkben is a nép nemes s derék jelleme fényesen érvényre jutott, hogy szent volt előtte az erkölcs, hogy erényes magaviseletre a legnagyobb súly és becs fektettetett. A *magyarok* magva egészséges volt s életrevaló, ez okból legjobbaknak tekinté saját erkölceit és szokásait, ellenszegüle minden újítás s reformnak s szereté hazáját szíve egész hevével. S minthogy azt oly hön szerette, gyűlölt is mindenkit, ki azt elnyomá, tehát a törököt, a ki azt rabolta s pusztította, ámbár erkölceit, szokásait s nyelvét tiszteletben tartotta, *de kiválón a németet*, ki a testi elnyomás mellett megfosztani akarta őt szellemi életétől is s ráerőszakolni a magáét, gondolatjárását s eszméit, valamint a nyelvezetét is. Megvolt benne nagy mértékben a szabadság s függetlenség iránti hő szeretet is, mert inkább kész volt meghalni, mint egy másik nép uralma alá hajolni. Élete határozott s pontos volt; a háborúban, hová örömet indúlt szeretett honjának védelmére, könnyen hozzászokott mindennemű nélkülözéshez, inséghez s fáradalomhoz. Egyszerűek s udvariasak voltak szokásai is, *miért is a büszkeség csekélyebb mértékben volt meg benne mint más nemzetekben,*³⁾ egyszerű s egyenes az élete is, innen

³⁾ Ha elhiszszük, mit a német Simpl. nagy hűséggel s igazságszeretettel elbeszél s rajzolt, látjuk, hogy *épen a büszkeség*, mely miatt a magyart annyira szidták s rágalmazták, s szidják s rágalmazzák még most is, kisebb mértékben volt s van meg benne, mint más nemzetekben.

az igen nagy bókok megvetése. Kiki szerette a háborút s hamar koczkáztatta életét, ha a legszentebb palladiumát: honját kellett védenie. Kemény, egészséges természetök vala s öltözetök is igen szép, de egyszerű s ment minden ékszertől. (M. S. 13. f.)

S északon is, a szép *Szepességen*, hol, mint azt Simplex örömmel beszéli el, szivélyes, bőbeszédű, büszvivű, békés s jótetevő népség lakott, udvarias német erkölcsök uralkodának, virágzik a tudomány s műveltség, s a szép, kis tartomány oly kitünő latin iskolákkal dicsekedheték, hogy az összes ifjuság, még a messze lengyel és sziléz országból is, ide özönlött műveltség, jó erkölcsök s udvarias magaviselet elsajátítása czéljából.

*
*
*

Midőn Simplex a török tartományokat beutazta, béke uralta azokat, melyet a zultán 1650-i jul. 1-jén a római császárral 22 $\frac{1}{2}$ évre kötött volt meg. A béke áldásairólazonban, eltekintve a nagy kereskedelemtől, mely különösen Konstantinápoly, Alexandria, Damaskus, Aleppo városaiban virágzott, valamint a csekély tudománytól, mely a fővárosi Midresában üzetett s végtére néhány hasznos intézményektől, melyek azonban csak a fővárosra s lakosaira terjedtek ki, mondom a béke áldásairól mi sem volt látható. Részint a dühös ellenségeskedés, mely a mohammedán vallás egyes népei közt uralkodott, s őket örökös egymáselleni harcra ösztönzé, részint a hatalmas kasztkülönbség, melynél fogva csak az *ozmanli* élvezte a szabadság, jog s kiváltság gyümölcseit s a megvetett keresztények, görögök s zsidók a kereskedelem terére leszorítottak, tehetetlenné tőnek mindennemű előhaladást s a szellemi téren való fejlődést. Az egyetlen, mindenféle előnyök s szabadalmakkal felruházott néptörzs, t. i. az *ozmanli* azonfelül még kegyetlenül visszaélt ama hatalommal, melylyel őt a gondviselés oly sok más nemzet fölött felruházta. «Imádkozott a keresztények egyenletlenségeért, minthogy másképen meg nem állhatna» (T. V. 4. f.); «szomjúhozta a keresztények vérért, úgy bánt velök mint a marhával, nagy körmenetekben, vas lánczokkal össze-

kötözve vezette őket a város utczáin s eladta végtére örökös rabszolgaságra, hol a szegények félmeztelenül a gályákhoz láncoztattak, irgalmatlanul s állatias módon szíjjakkal verettek, rossz étellel s itallal tartattak s vagy kemény munkálatokra ítéltettek el (T. V. 23. f.) vagy pedig a börtönökben tönkre jutottak». (4. f.) A fővárosban is a keresztény, többnyire a zultán szolgálatában álló rabszolgáknak sorsa szomorú s sajnálatra méltó volt. Egy nagy, félig vízbe épült épületben laktak, mely férfinagyságú, egymás fölött épült facserényaklokból állott. Mindegyik rabszolgának volt ilyen fészke vagyis inkább kalitkája s benne csomóba összekötve összes vagyona s ruházata. Minthogy lajtorjákat alkalmazni nem volt szabad, mindegyiknek az egyik cserényből a másikba kellett másznia. (3. f.)

A keresztények élvezték ugyan az ozmanlik uralma alatt a vallás szabadságát, de a harangokat a házakban rejtve kellett tartaniok, s nem szegülhettek ellen, ha a janicsár isteni tiszteletöktől doronggal üzte el az adsamoplánokat, azaz ama gyermekeket, kiket a törökök a keresztényektől vettek el s saját hitőkre térítettek. (1. f.)

Az ozmanliknak a reájok ruházott hatalommal való visszaéléséből következtethetni megfelelő lelki tulajdonaikra is: Nemcsak nagyon cselszövényesek, hanem durvák és szemtelenek is; még ott is tesznek követeléseket, hol adni nem lehet. Mindent pontosan akarnak tudni, s ha az adott felelet nem helyes, veréssel s fogsággal fenyegetőznek s ily módon csikarják ki a pénzt. (10. f.) E kegyetlenségek, tudvágyuk, önkényök s türelmetlenségökhöz járult még a gyávaság: Ámbár a törökök régente harczias s bátor nép valának, régi modorukkal mindinkább alább hagynak, néha-néha újból kezdenek ugyan, de, minthogy nagyon csüggedtek s gyávák, rögtön hátrálnak s futásnak erednek, ha a dolog komoly kezd lenni (23. f.). Jellemezte még őket a régi állásponton való tunya megállapodás, az előhaladás s reform iránti ellenszenv: A buta törökök nem építnek semmit s a mit szétapultak, romban hagyják heverni. (8. f.) Innen van az, hogy az egykor gyönyörű s pompás városok, mint Alexandria, Jeruzsálem, Damaskus, Aleppo s mások Simplex idejében oly szomorúan s pusztán néztek ki.

A vallás dolgában szigorúak s Mahommed parancsát követve, semmiféle vitatkozásba nem ereszkednek s lelkiismeretesen teljesítik profétájok rendeleteit; de sokszor vétének, különösen a mi a bor élvezetét illeti («Már akkor vétkeztek a főurak s titokban bort ittak,» 5. f.), a törvény ellen; van ugyan öt ima-órájok, de azokat nem tartják meg pontosan, emellett még igen nagy képmutatók (5. f.); számos fakirjaik s derviseik jól járnak, ha hizelegni tudnak. (1. f.) A profétát nagy tiszteletben tartják s sokan a hívők közt emlékezetének ünneplését saját életöknek fentartására használják fel: «Azok, kik Mekkában vagy Medinában voltak s ahoz még szegények is, megvakítják magokat, mire egy kis kékszinű zászlócskával az utcán koldúlnak.» (4. f.)

A tudomány kiválóan a fővárosi «midresá»-ban műveltetett. Ezen intézetbe csak azt veszik be, ki 20 könyvet olvasott, még pedig: a nyelvtant (Sarf), a mondattant (Narf), a négy dialektikai könyvet (Mantika), a hat bölcséleti könyvet (Kelam) s végtére a szónoklattant. Ha a tanuló ezen könyvek tartalmát fel fogja s betanulmányozza, magister vagy talizmán lesz, s mint ilyen vétetik fel a midresába. Itt naponta két krajczárnyi fizetése van, tanulja ismerni a koránt s a világi jogot, mire *tudorrá* avattatik. (3. f.) A köznép nagyon egyszerű, de olvasni s írni tud. (1. f.)

Az ország kevés jó s kitünő intézeteihez tartozott az *étkező intézet*, melybe szegény utasok vétetnek fel s hol fizetés nélkül három napig tartatnak el. Még a gazdag pasák sem szégyenlik igénybe venni a nyilvános jótékonytságot. (3. f.)

Sokkal szigorúabban, kegyetlenebben s véresebben, mint Felső-Magyarországban, hol (különösen Eperjesen és Kassán) Simplex hajmeresztő és iszonyatos kivégeztetéseknek tanúja volt, kezeltetett az ozmánoknál az igazságügy: Élet s halál fölött döntő s korlátlan úr a zultán, ki a hetenkint háromszor egybehívott tanácsgyűlésen elnököl. Ámbár több mint ezer «szolga» ül a tanácsban, mégis halotti csend uralkodik s feltétlen engedelem. Ez élet s halálra terjed ki s a mindenható zultán akarata szerint a rögtöni halált is hozhatja a bűnösnek talált alattvaló számára. A nemesek számára egy selyemzsinór vagy

húr küldetik el; a közönséges embernek a janicsár vágja le egyszerűen a fejét, még pedig a hol rá akad, otthon avagy az utcán. Könnyű módon eszközölhető a hamis tanubizonyosság, ha csak két nagyszakállú férfit felhajhász az ember, kik a bíró előtt becsületes szakállukra esküsznek, azt fel s alásímítván. A hét más napjain a zultánt helyettesíti a tanácsban a «Cadileskir», vagyis a legmagasabb udvari bíró; a néppel azonban csak a subpasa foglalkozik mint profosz, azaz vérbíró. Ő ugyanis nappal-éjjel ide s oda szállingóz az elkövetett gaztettek kipuhatolására. Ha a bűnöst magát elfogja, rögtön felakasztja, de nem kötéllel, hanem horoggal, amelyet egyik oldalába vagy a hátába szúr, úgy hogy az a másik oldalánál, illetőleg mellénél jön ki. Az ily szerencsétlen eléledgél gyakran még két vagy több napig az akasztófán, míg valaki meg nem könyörül rajta s a nyakát elvágja. A bűnösöket mindenféle büntetések sújtják: csaló kereskedőket megbotoznak, eretnekeket vagy megégetnek vagy megköveznek; a kerítőket felfordítva ültetik egy számarra, fejökre magas, fehérszínű s szarvakkal ellátott kalapot tesznek s így mutatják őket a város utcáin, hol a lakosság szidja s sárral dobálja. Ehez még pénzbírságra is ítéltetnek; a tolvajokat lefejezik; a honárulókat agyonhurezsolják, a házasságtörőket vízbefojtják, a fiúmegfertőztetőket a toronyról dobják le s kiherélik. Ezen büntetések azonban csakis a zsidókat, a keresztényeket, görögöket sat. sújtják, nem pedig a törököket. Ha a keresztények ellen háborút viselnek s azt elveszítik, a keresztény rabszolgákat az oroszlanýbarlangba dobják, hol azok az oroszlanýoktól szétszakíttatnak. (V. f.)

A törökök *társadalmi* viszonyai sem nyújtottak nagyon épületes s utánpótló képet, különösen a két nemnek erkölcsisége nem állott való kiváló jó lábon. — A szép nem nagyon szereti a piperét, pompás ruhákban jár, ha fátyolozva is, s nagyon buja taglejtéseket csinál. (1. 5. f.) Minthogy a nőt nem tekintik feleségnek, hanem csak portékának s árúnak, ez okból nem is végzi a házi munkákat, hanem férjére bízva a szükséges dolgokról gondoskodást s megszerzését. A háztartás nagyon rossz karban van; ruha- s fehérnemű őrzésére nincsenek szekrényeik, csupán csak kosarak s az egész konyha- s asztalteríték né-

hány czinntálból s késből áll. De azért az ágyak puha matrácokkal s fagyapotból álló vánkosokkal ki vannak rakva és pompás, megaranyozott atlaszterítőkkal betakarva, és a hálótermet selyem- s atlaszszőnyegek fedik. A legegyszerűbb mesterembernek a neje 4—5, néha több szolgálóval is rendelkezik.

A férfiak féltékenységek által tűnnek ki, miért is az elválások nagyon gyakoriak. Ha valaki házasodni akar, legelőször a mennyasszony atyjával lép érintkezésbe. Ha a beleegyezést megnyeri, a vőlegény 40, hatalmasan felczifrázott s sok csengettyűvel ellátott szamarat küld jegyesének házába. E 40 számár terhe sokszor oly csekély, hogy 10 állat is elégséges a teher elvitelére. Arra a mennyasszonyt selyembaldachin alatt vezetik a vőlegény lakására, hol az egyik teremben a mennyasszony és kísérei, a másikban a vőlegény és a férfiak tisztelére nagy lakoma tartatik. Ezt folytonosan egy dallamot játszó zene kíséri, melylyel a vendégeknek még a fülhasító zenét is tulhangzó rettenetes lármája egybevegyül. Ilyféle lakománál nagy szerepet játszott a fajtalanság és szemérmetlenség, mely addig tart, míg a lakomának vége nem lesz. S csak akkor látja meg legelőször a vőlegény a jegyesét, kit megtart, ha szép, kitől rögtön elvál, ha neki nem tetszik (az elválási munkálatot a bíró félóra alatt végzi el), vagy pedig még egy másik feleséget vesz magának. Az arra következő lakománál a Venus vulgivaga és fricatrxnak nagy áldozatokat hoznak, mikről szólni tiltja szemérmetességünk.

A temetkezésnél nem búsul senki. A halottat megmossák, fakoporsóba teszik (a gazdagoknál kökoporsó van használatban) s fejét előre irányozva kiviszik a temető helyre, hol mindenkinek saját sírja, vagy sírboltja van. (A vagyon nagysága szerint irányul a felállított sírkő szépsége.) A temetkezésen nem vesznek részt a nők, csak férfiak s papok, az utóbbiak imákat mormolva, követik a koporsót. Egynehány nap mulva azonban csapatonként jönnek ki az asszonyok, és a sír halmára húst, kenyeret, sajtot s tojást letevén, kérdik a halottat, hogy ugyan miért halt meg, nem volt-e elég inni- s ennivalója s nem szerették-e nagy odaadással számos asszonyai? (5. f.)

A törökök szokásait átvették nagyobb mértékben a leg-

inkább kereskedéssel foglalkozó görögök, mert «az ő lakodalmaik is nagyon vigan folynak s a vendégek leiszszák magokat s elaludnak tetszésök szerint, felkelnek s újra megkezdik a dinom-dánomot». A temetésnél a koporsó nincsen betéve; énekelve s imádkozva követi a pap a koporsót, de senki sem búsul. — Szerzeteseik nagyon csinosan öltözködnek, szűzen élnek, de nagy gourmand-ok, mert szárított s zöld halakon kívül nagybecsű előttük még a gyümölcs s mindennemű nyalánkság, csigák, rizs, pókok, rákok, de kiválóan a jó bor. (1. f.)

A piramidák s mumiáknak, a hieroglyphok s minden egyéb nemű homályos s mystikus tudományoknak hazájában, a Pháraók s Ptolomæusok elbájoló országában, amelyről Schercherezáde azt mondja: «Nincs szebb tartomány a földön, mint Egyptom, s gyönyörűebb folyam, mint a Nilus. A ki Egyptomot nem látta, az a föld legnevezetesebb országát nem látta. A talaj ott pusztá arany, azaz termékenysége gazdaggá teszi lakóit; asszonyai (Cleopatra) szépségök s kecseljes magaviseletök által elbájolók, s hol találni csodálatraméltóbb folyamat, mint a Nilust? hol könnyebb s egészségesebb vizet?» — a nagyra dicsőített Egyptomban tehát, mely annyi sok tárgyat nyújthat csodálatra s gondolkozásra az ókor szellemi kincsei iránt fogékony kedélynek, Simplex idejében, ki különben az ország múltjáról nem tud semmit s kit szépségei egészen hidegen hagynak, — «tunya, állatias, idomtalan, cigányokhoz hasonló, a művészetet s az élet élvezeteit megvető nép lakik, melynek «säuischer und unflätiger Wandel ebenso ist, wie sein Frasz». Ez ország lakosai evésnél kezökkel a tálba nyúlnak s kiveszik belőle, a mi rajta ragad, a többit pedig visszadobják. Italuk szárított liszt s bűdös víz vegyülekéből áll s tökéletesen hasonlít a moslékhoz. Az asszonyok szemérmetlenek s világos nappal végzik az utcán szükségöket, valamint a férfiak is (!), tunyán hevernek tetőnélküli s falazott hajlékaikban s egyszerre legalább is két, gyakran négy-öt (?) gyermeket szülnek. Egy kék- vagy fehérszínű ingen kívül nem viselnek egyebet s kék petyekkel festik kezöket s lábukat. Az ingen kívül néha egy «Leilach»-ot is hordanak, azaz egy kendőt, mely a két végén a nyak körül van fűzve s a fejről kamzsáként lóg le. (7. f.) Az

egyptusiak varázslók, mert hulláikat ezer esztendeig épen tartani tudják, mi a czedrusgyanta segítségével történék. A török Vagáns is látott ilyen kökemény mumiákat s ha felnyitá őket, valami csörgött bennök, mint a kavicsok. (7. f.)

Az egyptusok testi s erkölcsi sülyedésével teljes összhangzásban állottak az ország városai is. — Alexandria városa, mely kívülről gyönyörűen veszi ki magát s egyptusi szokás szerint márványból van építve, belülről nem egyéb, mint nagy romhalom. (7. f.) Cairóban, mely város igen nagy, ámbár romlófélben van, a rablók rakonezátlankodnak. A zultán útlevele itt nem sokat ér s többre becsülik a legalább is három aranyból álló «baksist» (borraival). (8. f.)

Amint nyugat felé a magyarokkal, úgy hadakoztak a törökök kelet felé örökösen az arabokkal. Ezen lovagias, retenthetlen, vendég- s szabadságszerető nemzetről, melylyel Mahommed a világ meghódítására kiindult, a T. V. semmi jót sem tud mondani, de annál is inkább olyneműt, a mi legkevesbé sem szolgál becsületekre. — Az ide s tova kóborló beduinok félig meztelen, «átkozott vad ördögök, tolvajok s rablók»; a mesopotániai puszták lakói pedig, kik szintén arabok, koldusok és tolvajok. Az előbbiekről azt mondja a T. V.: «Hihetetlen dolog, minő ördögi csőceselék s mennyi gyilkosságot követnek el ez arab rablók! (13. f.) Már ifjuságuk óta a henyesség rabjai s inkább keserű éhséget szenvednek, semhogy dolgoznának vagy valamit megszereznének magoknak. (16. f.) Az arab ördögök lovaikon mintegy röpülni látszanak, de mezitláb is ide s oda futkároznak. Csavarognak s kóborolnak mint a bogarak s ártalmas lódarázsok, s mindent visznek magokkal, a mi kezök alá kerül, mert az ördög henye és lusta poszméhekként vezeti őket ezen világnak rabló s gyilkos útjain. Nagyon félnek előbbvalójuktól, ki náluk számos elkövetett gyilkostettei miatt nagy tekintélynek örvend, s csak az jut nálok tisztességhez s becsülethez, aki bebizonyítani tudja, hogy legalább is 100 gyilkosságot követett el.» (?) (9. f.)

Nagy, gyakran 60,000 (?) fejre menő számmal rohanják meg a karavánokat, de gyáva létökre nem szégyellik a szökést s a legcsekélyebb ellenszegülésnél megfutamodnak; nem is

hallgatnak az utánok küldött szidalmakra, hanem odább állnak, mint a többiek». (18. f.)

«A koldusok s tolvajok» Mesopotánia pusztáit s bokros vidékeit lakják. Többnyire meztelenül járnak, legfeljebb, hogy egy kendővel fedik el szemérmöket. A nagyobb vagyonnal rendelkezők fehér kabátokban járnak, de nincsen sem ingök, sem ruhájuk, sem lábbelijök, annálkevésbbé ágyok, mert ők a kemény földön szoktak aludni. Apró, nyomorúságos, bokrokkal fedett kunyhókban laknak, melyek a szegényeket megvédik mind az eső, mind a leirhatatlan hőség ellen, mely itt uralkodik, mind pedig az itt nagy mennyiségben hulló harmat ellen. Csodálni is kell tehát, hogy a szegény, nyomorult, igen sok gyermekkel megáldott vagyis inkább megvert emberek magokat fentartani tudják ezen száraz, homokos s terméketlen pusztán, hol bokron s csekély harasztot kívül, melyet azonban a marha szokott lerágni, semmi sem látható. E nyomorúságnak daczára mégis hozzá vannak szokva a henyeséghez s semmittevéshez, s az ehség, melynek áldozatai lesznek, nem munkára, hanem rablás- s lopásra készíti őket. Ha az Euphraton egy hajó van kilátásban, három-négyen közülök a vízbe ugranak, s a hajó közelébe uszván, kenyérért esedeznek. Ételök nagyon durva s rossz s vízzel vegyített lisztből áll; ha egy falat kenyeret kapnak, nagyon jó életök van, vízen kívül egyebet nem isznak s mindig vidámak, sőt még azt is hiszik, hogy jobb élet az övéknél nem is lehet. Vallásuk hasonlít a törökhöz, csak hogy vannak nekik ocsmány s szemérmetlen szerzeteseik, kik nagy ájtatosságukat undorodó s utálatos taglejtésekkel kísérik. A közönséges nép, ámbár Mahommed tanait követi, még sem használja a török szertartásokat, hanem nagy csoportokban összeülnek az imához, kezeiket összecsapják, énekelnek s dicsérik az Istent, mint azt együgyű kis gyermekeink teszik, ha játszva énekelni vagy imádkozni, vagy pedig valami képtelenséget véghez vinni akarnak. Örökösen királyukat említik, hogy ugyan hol van jelenleg, mit mivel, hogyan van stb., valamint a török császárt, s az ő nagy pompáját, hatalmát s fényét. A török uralom alatt állók kissé jobbak s becsületesebbek, mint ezek, minthogy törökökkel érintkezniök s a török városba lépniök meg van engedve.

Az arabok királya (állítólagosan egyik jelentékeny beduin-csapatnak a seik-je, kit a török Vagáns háromszor látott) aranyozott bőrszegélylyel ellátott juh-«balzzan» t (bundát?) visel s csakis e szegélyek által különbözik hadi népétől, mely szintén juhbundát s fején szalagokat hord. A király rendelkezésére áll sok ezer (?) harczósán kívül még 12,000 teve (!) s ép annyi kanca (!) Ő nem gögös s nőül veszi magának még egy szegény napszámosnak a leányát is. Van több mint egy felesége s hadjáratai alkalmával magával viszi őket gyermekeivel együtt szekrényekben, melyek a tevék hátára akasztatnak. Ámbár sok szép várnak, városnak s tartománynak birtokában van, még sem lakja azokat, mert fél a törökök meglepése s ostromától, hanem nagy hatalommal járja be a pusztákat: nyáron észak felé, hogy a hőségtől meneküljön, télen dél felé, hogy a hideget kikerülje. (17. f.)

A Libanon hegységet lakják a *maroniták és drúzok*. Amazok római katolikusok s egy patriarcha felügyelete alatt állanak, kit a pápa erősít meg; a mise arab nyelven olvastatik; ezek szeretik a keresztényeket, és nagyon gyűlölik a törököket s a zsidókat. (14. f.)

Szomszédjaik, a drúzok, sajátságos népecske, melynek társadalmi viszonyai a nazarénusok s mormonoknál is találhatók. Ők ugyan ősrégi keresztényeknek tartják magokat, de sem a keresztelés, sem a körülmetélés nincsen nálok használatban; sok jót tesznek ugyan a keresztényekkel, enni s inni adnak nekik, fizetést nem kérve, okúl adván, hogy ők abból, a mivel az Isten őket megáldotta, a keresztényeknek adni tartoznak, de azért a zsidókat s törököket kirabolni s megölni szintén nagyon is iparkodnak. Nálok nem lelhető semmiféle isteni tisztelet, semmiféle lelkesz; az Istent csak arra kérik, óvja meg őket minden rossztól. A vérrokonságot nem tekintik férj és nő közti akadálnak, «eslag unter ihnen alles beisammen». A fivér nőül veszi nővérét, az atya leányát, a fiú anyját stb. Minél közelebb rokonságban állanak egymáshoz, annál illőbb a házasság. Minden évben nagy ünnepet ülnek nejeikkel s kölcsönös tetszés kedvéért magok közt elcserélik feleségeiket.

Mind a két nemzet szabad és független. A török sem csel-

lel, sem hatalommal nem hajthatja őket uralma alá, minthogy mindig ébren vannak, jó lövészek s ahhoz még magok készítik magoknak a fegyvereket. Mezitláb járnak, nadráguk nincsen, legfeljebb kurta ingök, mely körül még egy másik, piros vászonból s bő újakkal, övezve van s egészen a térdig ér. (14. f.)

A török uralom alatt álló népek közül említésre méltók még *a színes zsidók, a mórok s a kurdok*. Az elsők Mesopotánia s perzsa ország határain egy hegység körül laknak s számok 6000-re megy. Öt arasznyi magas, fekete, női hanggal megáldott zsidók, kik csak castron-okkal élnek. Ha egy arab kezökbe jut, azt élő állapotában nyúzzák le. (18. f.)

Nyomorúlt, szerfelett nagy inséggel küzdő nép *a mórok* is, számra nézve körülbelül 1000-en. Aleppo városán kívül körülbelül $\frac{1}{4}$ mértföldnyi hosszú kőbányákban laknak, melyeknek kréta kövezete, négyzetek alakjában építéshez felhasználva, a nap sugaraitól izzó lesz s a lakók talpait fájdalmas dagana-tokkal borítja el (15. f.); és Mesopotánia pusztáin Euphrat folyam hosszában, kis kunyhókban, mik négy hajlékony támasz-szal felállítvák s fenn bokorneművel fedvék. Gyermeküket leghamarább úszásra tanítják, miért is gyakran megtörténik, hogy 7—8 éves fiók veszély nélkül átúszsza az Euphratot. A nép nagyon hű szívé; segíti a fogoly keresztényeket s rab-szolgákat azáltal, hogy őket a törökök szolgálatából kiszabadí-tani iparkodik. (16. f.)

A kurdok (Curter) tartománya Media s Mesopotánia közt, a Tigris folyam hosszában egész Armeniáig terjedt ki. Ő nekik különös nyelvök van; vallásra nézve nestoriánusok, többnyire rablók s gyilkosok, kik keresztényeknek vallják magokat. (19. f.)

Ezen néppel a T. V.-nak sajátságos s csodálatos kalandja volt, a legcsodálatosb, mi vele eddig számos útjain s kóborlá-sain történt s újabb, de rövidített elbeszélésre méltó. Az egész dolog oly csodálatos, a régi pogány istennek, Bálnak borzadal-mas istentiszteletére, s egyszersmind a Rosenkreuzer-ek titok-nemű tetteire emlékeztető, oly rémületes s amellet annyira phantastikus, hogy majdnem hajlandóak vagyunk, ezen ese-ménynek nagyobb részét a különben mindig hideg, megfon-

toló s a látott dolgokat szárazon s röviden följegyző Vagáns képzelő erejének tulajdonítani.

Mosseltől, a régi Ninive városától Orpha felé tartó úton a 600 emberből álló karavánt, melyet Vagáns is kísért, *a kurdok* egy csapata támadja meg, de szerencsésen visszaverik. A következő szerfelett sötét éjjel újra s nagyobb számmal visszajöven, rémületes lármával rohanják meg ez «ördögök» a tábort, megrabolják a kereskedőket minden árujuktól, de, erős védelemre akadva, nemsokára visszahúzódnak. A szerfelett gyorsan intézett támadás alkalmával a Vagánst is egy Indiából jövő zsidóval együtt megtámadják s fogolylyá teszik. A harczolók robajában, az éj sötétjében nem hallja meg senki a foglyok segélykiáltását s ez okból segítséget sem hozhat. Virradatkor a kurdok táborában találják magokat, hol nagy a diadal a zsákmány s rablás fölött s hol a zsákmány egymás közt elosztatik. A kapitány, ki elé vezetik őket, tudakozódni kezd, minő nemzetiségűek, mivel foglalkoznak, honnan jönnek, merre akarnak utazni, s vajjon van-e vagyonuk és pénzüik, s minő árúkat visznek magokkal. Hogy mit felelt ezen kérdésekre a zsidó, kivel a kapitány perzsául beszélt, a Vagáns nem értette; ő maga azokra majd törökül, majd arabúl, mely két nyelvből valami kevesekét ért, következőleg felel:

«— *Én jó erdélyi keresztény vagyok*, török útlevelekkel ellátva a török császár protekciója alatt, kinek uralma alatt állok, utazom mint búcsújáró, megtekintendő közelebbről Krisztusnak szent helyeit, valamint a patriarchák s próféták lakásait; kicsinyben kereskedést is űzök, hogy annál könnyebben, ha csak a legszükségesebb élelemmel is, juthassak egyik helyről a másikra. Jelenleg pénzem nincsen, csak szükséges élelmem s egy gubacsos megrakott tevéem.»

A kihallgatás után útra indulnak s lóháton fél napig s egy egész éjjel, a nélkül hogy megállnának vagy a lóról leszállnának, tovább haladnak, míg egy magas s meredek sziklahegységhez jutnak. Virradatkor enni s inni kapnak a foglyok. A zsidó meg sem ízleli az étket; előrelátja-e a halálát, Vagáns nem tudhatja, mert a zsidóval, ki csak ind, portugál s perzsa nyelven beszél, nem beszélgethet, tehát meg sem tudhatja, mily

sors vár reájok. Ő maga csak keveset eszik s iszik, imádkozik aggodalmai közt az Istenhez s a régiek példáira emlékezik, kiket az Isten csodálatos úton vezetett s bárminemű veszélytől megmentett; arra is gondol, hogy a zivatart mindig verőfény követi s reményt — ha csekélyet is — táplál megmentése iránt, mert hiszen eme kurdok keresztényeknek nevezik magokat s eddig is kímélőbben bántak vele, mint a zsidóval.

Rövid ideig tartó ebéd után, megkötvén lovait a hegy körüli kerítéshez, mindenki egy erősen megvasalt botot vesz kezébe, csak a zsidó nem kap ilyet, daczára, hogy ő is egyet venni akart magának, mire a botok segélyével 4 óráig a magasba mászva, pázsitos síkságra jutnak, mely egy magas s meredek sziklával határos. Ezen sziklában, mint egy templomban ki van vágva egy magas s széles alak, mely, alulról nézve, félszemű ajtóhoz hasonlítván, fenn ablakokkal van ellátva, ámbár az egész nem valódi alak s bemenetel, hanem csak formaszerinti, mint azt sokszor érczmetszeteken utánozva látjuk. E bemenet közelében férfimélységű nyílás van a földbe vájva, mely egy mozsárhoz hasonlít.

Eme síkságra érve, a foglyoknak le kell vetkőzniök, hogy lássák s tapasztalják, vajjon azok zsidók, törökök vagy keresztények-e? Meglátva, hogy a Vagáns körülmetélve nincsen, visszaadják a ruháját, s ehhez még egy fekete, miseöltönyhöz hasonló köpenyeg, melyet ő, valamint a kurdok, vállaira vet.

Most valami borzasztó dolog történik. A zsidót megfogják lábánál fogva s fejjel előre egynéhányszor a mozsáralakú nyílásba dobják, míg meg nem hal a szerencsétlen. Látva, hogy már meg sem mocczan, levágják a fejét s ledobják a szikláról egy nagy örvénybe. A Vagáns csak ott áll, egészen elkomorodva s várja, hogy nemsokára ő reá is kerül a sor. Látja egyszersmind, hogy a kurdok eme nem keresztény, istentelen és borzasztó tetőket a legnagyobb ájtatossággal követik el, hogy imákat mormolnak hozzá, mikből azonban a Vagáns nem ért semmit. A tetem beleit kivágván, azokat szintén az örvénybe dobják, de a vér benmarad a megemlített mozsárban. Most a megcsonkult tetemre kerül a sor. A megvasalt bottal ki-ki egy tagot választ

el tőle s talizmánként köpenyege alá dugja, legelől a Vagáns, ki a tetemtől jobbjra kis újjának előízét választja el s dugja magához.

A tetemet ily módon szétválasztván, proczeszióba állnak össze (a Vagáns az utolsó a körmenetben) s gyors lépésben körüljárván a templomot, egy szűk ajtón bemennek s egy csigalépcsőn mintegy ugorva felfelé haladnak. Legutoljára jön a Vagáns. Reszket félelmében s az ijedség annyira tagjaiba száll, miszerint, miután a szűk ajtót utána becsapják, alig képes követni az előrehaladókat s csakis az előtte menőnek segítségével juthat egy terembe, mely két ölnyi magasságban van a lépcső felett s csakis egy rúd segítségével megmászható. A terem szűk s sziklából ki van vágva. Felülről kötelek függnék le, melyeken a Vagáns előtt haladók egy másik, mélyebben fekvő, sötét terembe lebocsátkoznak, még pedig oly gyorsan, hogy a Vagáns alig képes őket követni. E másik teremben, ámbár egy ablakja van, nagy sötétség uralkodik, de a Vagáns észreveheti, hogy közepén egy oltár áll s rajta egy alak, melynek körvonalait azonban a nagy sötétség miatt világosan ki nem veheti. A terem három falát s padlását török, vörös s sárgaszínű kordovánbőr fedi s az oltár közelében egy köláda látható.

Kiki a belépők közül átadja a láda közelében álló s feketebe burkolt férfinak a meggyilkolt zsidó testrészét, miket ő a ládába rejt el. Midőn a Vagánsra kerül a sor, *a férfi németül szólítja meg, hívja öt nevénél s azt kérdi tőle:*

„— *Honnan jössz!*“ — s arra: „— *Siess, nehogy valamit elmulasztssz!*“ —

A Vagáns nem felel arra semmit, hanem odább megy a többiek után, kik a termet már elhagyták. Meredek, vörös kordovánbőrből álló hidat lát maga előtt, mely egy harmadik, még mélyebben fekvő, de világosabb s szintén egy kápolnához hasonló terembe vezet. E hídon siklik lefelé a Vagáns előtt haladó férfi s már annak másik szélén van, mikor Simplex arra lép. A kápolnába érkezve, *itt is egy férfit lát meg, ki szintén németül beszél vele:*

„— *Siess, siess, mert bekötöm a zsákot!*“ —

A Vagáns az előtte haladó felé néz s látja, hogy ez egy

szikla belsejébe vezető bórzsákba vagyis inkább tömlőbe mászik. Midőn ő is a zsákba ugrik, azon férfi, ki előbb németül beszélt vele, beköti felülről a tömlőt. Ez ablakokkal el van látva, melyekből fagyapothból álló kötelek csüngnek le; a falakon bórhágások láthatók, mikbe lépni vagy kapaszkodni lehet, úgy hogy a leesés veszélye ki van zárva. E sajátságos, egy szikla torkába vezető úton nem szól senki egy szót sem; nagyon csendesen, de gyorsan történik az egész. A Vagánsnak úgy tetszik, mintha csúszkálnának s mászkálnának alatta, néha-néha tompa dörömbölést is hall, de nem képes sem követni a többieket, sem látni, hogy hová fordultak azok. Midőn az alúl nyílt tömlő szélére jut, érzi, hogy azt felülről a magasba vonják. Gyors elszántsággal mintegy két ölnyi mélységbe ugrik s körülbelül 6 lépésnyi széles barlangban — egyedül van.

A barlang mellett széles a mély, *fekete* folyó folyik, de köröskörül nem látni sem hajót, sem valami odút vagy utat, a melyen a kurdok távozhattak vagy eltűnhettek volna. A Vagáns tehát magában marad a barlang szélén, melyet a folyam hullámai mosnak, Istennek ajánlja magát s boldog halált vár, mert nem képzelhet magának mást, mint azt, hogy e férfiak nem voltak egyebek mint — valóságos ördögök, kiket társai magokkal vittek. A barlangban ülve, fejét gyötörve mindenemű csodálatos gondolatokkal s forrón imádkozva, épen arra szánja el magát, hogy a folyóba ugrik s azt átúszsza, midőn hirtelen egy kis tutajt pillant meg, mely sásból van építve s oldalain felfúvott zergebőrrel megkötve, mint az ott szokásban van. Az evezők törökök, kik meglátva a Vagánst, erőszakkal a tutajba ragadják, örülvén, hogy foglyot tehettek. De mikor a Vagáns bánatosan elmondja nekik, hogy rövid idő előtt mi történt vele, magok is elszörnyednek, tudtúl adván neki, hogy ama hegy tetején egy pogánytemplom áll s hogy csodálkoznak rajta, miszerint őt megkimélték s szintén fel nem áldozták a templom bálványának. A legközelebbi faluban partra érve, átadják a Vagánst a várban levő Sangiach-nak, ki, miután az útleveleit rendben találta, jó fizetésért egy lovat ad neki s elkísérteti őt két emberrel, kikkel sok veszély után a karavánt utóleri s szerencsésen folytatja útját.

Ki adott akkor nagyobb hálát a mindenható Istennek, mint a mi szegény Simplexünk, hogy öt gyilkosok, sőt ördögök kezéből, kik a bálványtemplomban *németül* beszéltek vele, kegyelmesen kiragadta ?! (20. f.)

Már csak a *perzsákról* kell néhány szót mondanunk, kiket a Vagáns nagyon kedvezően ítél meg. A *Perzsiánusok* (mint őket a V. nevezi) tiszteletreméltó, okos, ügyes, finom, bátor, gondolkozó s előrevigyzó emberek, kik részint Mahommed, részint Krisztus tanait vallják. Az előbbieket a törökök eretneknek, mert a nőket tisztátalan s boldogságra nem méltó nemnek tartják s tiltják, hogy ezek a templomba lépjenek; továbbá mert ők (a törökök) Mahommed követőit, t. i. Alit s Omárt, kik szintén Mekkában laktak, jobb proféták voltak s kitünőbb iratokat hagytak hátra, mint maga Mahommed, kevésre becsülik. (19. f.) A perzsák az ő törvényében s istenök tiszteletében nagyobb buzgalmat fejtenek ki, mint a törökök s imájoktól el nem riaszthatja őket semmi veszély s nyomor. Éjjel is mennek ki a pusztára s nagy ájtatossággal s buzgalommal, sőt könyezve végzik itt imájokat. (18. f.)

A perzsa keresztények a tűzkeresztelést használják s annak jeléül, hogy keresztények, egy kis keresztet égetnek ki magoknak térdökre. Az oltári szentséget mindkét alakban veszik magokhoz mind öregek, mind ifjak. A communiót megelőzi a lábmosás, melyet a város egyik legnemesebb embere azon vízzel visz véghez, mely templomuk közelében foly. Arra a kölcsönös szeretet jeléül megcsókolják egymást s az oltári szentség felvételéhez indulnak. A perzsák ellenséges indulattal viseltetnek a törökök iránt, de nagyon szeretik a keresztényeket. (19. f.)

IV.

A magyar Simplicissimus s a török Vagans fény- s árnyoldalairól.

A két mű tartalma két részre osztható: az első a hősnek élményeit s kalandjait tárgyalja; a másik országok, városok, falvak rajzolásával, valamint a népek erkölceivel, szokásai, élet-

módjával s külsőségeivel foglalkozik, melyek azon országokat, városokat stb. lakják. Az átélt s látott dolgok közti összefüggést Simplex személyisége tartja össze, de ő maga mellék-dolog, «csak a lógó kötelék, mely az elbeszélő s leíró tartalomnak egyes részeit nagy bajjal összefűzi». (Koberstein, 695. old.) A főszemély körül nagyon lazán csoportosúlnak a mellékalakok, kik, mint az unokatestvér, a lengyel hölgy, Jankó, előtérbe lépnek ugyan, de csakhamar örökre eltűnnek. Egyikök sem avatkozik a hős külső vagy belső életébe (legfeljebb az unokatestvér); a vak sors, egy odavetett tanács, egy kisértet megjelenése, egy előljáró szeszélye, szerencsétlenség stb. vezetik életét, miért is még az átélt dolgokban sem vehetni észre valami szerves összefüggést.

A fősúly a leírás s festésen fekszik, miért is a két munka művelődés-történések, néprajzok (ethnographok), sőt regényírók (Jókai) számára valóságos bánya s kutforrás, hű képét adván a XVII. század állapotainak. A hős élményei azonban ezen rajzokkal semmiféle összeköttetésben nincsenek; a sokszor mesterileg rajzolt vázlatok ezen s azon népek felől, ezen s azon város vagy ország felől nem azon célból irattak, hogy hősünk élményeit közelebből megvilágítsák s benső világát könnyebben felfoghatóvá s érthetővé tegyék, hanem csak azért, hogy tudjuk, miszerint Simplex itt s amott tartózkodott, ezt s amazt látta vagy hallotta. E munkák tehát nem regények, hanem *föld- s néprajzi-, vagy művelődés-történeti munkák, útikönyvek*, hol a hős tarka kalandjai körül a népek, országok stb. festései csoportosúlnak (v. ö. I. f. 3. old.), *naplók*,⁴⁾ melyek a születés adataival kezdődnek s bennünket szárazan értesítenek az egyes eseményekről, annélkül hogy ama lelkihangulatról szólnának, melynek alapján benső világunk napfényre jő, s mely egy napló elmaradhatatlan részét képezi. A picári írásművekhez tehát e két munka legfeljebb az «estilo picaresco» alapján tartozik, a melyben írva vannak.

Midőn a szerző első munkáját a német Simplicissimus

⁴⁾ Jókai a «magyar Simpl.»-t naplónak nevezi el.

«Vetter»-jének hirdette ki, az utóbbi művet vagy nagyon futólagosan olvasta, vagy Grimmshausen mesteri conceptióját nem értette s nem fogta fel, mert a művésziessen kikerekített, a picári írásmű követelményeinek teljesen megfelelő munkáról, melyben Grimmshausen saját élményeit a 30 éves háború hatalmas zendüléseivel egybeolvasztja; ama nagyszerű rajzról, hol fény s árny majdnem egyenletesen el van osztva, hol minden egyes dolog a maga helyén áll, hol valódi művészi kéz csoportosítja az egyes eseményeket, hogy belőlök egy egységes s magasztos gondolatot kihozhasson, — mindezekről, mondom, itt a mi Simplexünk munkáiban mitsem láthatni. Ez értelemben a m. S. és a t. V. az «abenteuerlicher Simplicissimus»-nak még halvány utánzásainak sem mondhatók. (V. ö. I. f.)

Közös azonban a két szerző munkáiban az élénk, egyszerű, disznélküli s könnyed irány s nagy hajlamuk, tudósként fényleni s csilogni. Más oldalról a mi szerzőnk encyklopædiai ismeretei sokkal jelentéktelenebbek, mint Grimmshausenéi, miért is idegen területre tévedés, sok idegen s tudományos szerző munkáinak idézése nálunk ritkább, alig lelhető. A m. S. szerzőjével összehasonlítva Grimmshausen valóságos tudós, kellően tudósítva nemzetének szellemi múltja felől, az akkori idők irodalmi áramlatairól, a népiesnek egyszerű, de szép termékeiről, s jártas egyszersmind azon tudományokban, melyek az akkor nagy használatban levő, encyklopædiai munkákból elsajátíthatók valának. Grimmshausen korának költője, ki a népiesben gyökeredzik, de más áramlatok s irányok előtt (3 «állami s szerelmi» történetet írt) sem zárja el magát.

A mi szerzőknél a tudós csak a latin nyelvnek gyakori s sűrű használatában mutatkozik; idegen, encykl. művekből kivett idézeteknek (a sz. írást levonva) semmi nyoma s értésünkre sem adja, hogy azokat valamikor használta volna. A népies, melynek repræsentánsa par excellence Grimmshausen vala, a mi szerzőnkre is, ki szintén a nép gyermeke, nagy befolyással volt; ezt legjobban láthatni, eltekintve első munkájának fris, vidor s élénk irányától, amaz ifjusági csinyeknek festésében, a miket fiu-, deák- s trombitáskorában követett el. Ama

vidor, szívélyes vakmerőség, mely a «Till Eulenspiegel»-nek csinjaiban nyilatkozik, jellemzi a mi hősünkéit is, csakhogy ezek irány — s célnélküliek s szándékosan a nagyok s hatalmasok önkénye ellen irányozva nincsenek, hanem egészen ártatlanok s jelentéktelen természetűek, de ép emberi ész, élcet, dús leleményességet, nagyítási s fillentési hajlamot tőlök épen úgy nem lehet eltagadni, mint Eulenspiegeléitől. A népies irányhoz való csatlakozását más előnyök is követik, miket Grimmelshausennél vagy épen nem, vagy nem olyan nagy mértékben találunk, mint a mi szerzőnknel. Kedvet a morálizálás- s allegorizáláshoz, mely Grimmelshausennél sokszor fárasztó s nagyban gátolja az események folyását, a mi szerzőnk csak a T. V.-ban árul el s itt is csak ritkán s mérsékeltesen. Minthogy nem áll szándékában regényt írni, szükségé sincs, hogy az egyes eseményeknek igaz voltát a műalak követelményeinek feláldozza, mint az sokszor Grimmelshausennel történt. S épen ezen megható *igazságszeretet s nyíltszívűség*, melylyel összes erőnyeit, hibáit s vétségeit a legcesekélyebb szégyen nélkül, valóságos gyermeki naivitással közli velünk, kiváló előnyét képezik munkáinak. Ő úgy mondja el az eseményeket, a mint vannak, s nem a mint lenniök kellene, minden felcizfrázást, hozzáadást s kikerekítést kerülve; sőt, csakhogy teljes s himezetlen igazat mondhasson, hogy valódi, derék, gyermekded, Isten iránti bizalomtól s felebarátai iránti szeretettől telt bensejét feltárja előttünk, saját munkáját befejezetlenül, az egyes részeket, melyeket oly könnyen kiegészíteni s feldiszíteni lehetett volna, töredékeknek hagyja.

Fris és egészséges *humor*, mely őt sokszor pajzán fauni alakban tünteti föl, párosulva jószívű s gyermeki gondatlansággal, melynek segítségével hamar átoson a sok kínon s szenvedésen, miket kiállania kell, élesztően, üdítőleg, napsugárként vonúl át a látott, hallott s tapasztalt dolgok sötét éjelen keresztül; ritkán tör ki panasz vagy sóhaj saját vagy idegen bű miatt szívéből ⁵⁾; ritkán komorúl el vidám, bizalomtelt ke-

⁵⁾ «Recht seltsam und wunderlich ist mir's von Jugend auf ergangen, weil ich Niemanden gehabt, so mir mit Rat und That wäre beigestanden, oder etwan auch dies und jenes wiederraten hätte.» 15. f.

délye⁶⁾; majdnem mindenütt mutatkozik vidor, csínyekhez hajló, gondatlan, életkedvtől bugyogó véralkata.

Ámbár élete igen zajos, viharos s mindennemű kalandokkal körül van szöve, Simplex még sem tartozik ama kalandorokhoz, kiket az akkori korszak oly nagy számmal szült s mely állás akkor a modernekhez tartozott, mert a mi Simplexünk egészen ment ravaszság s hamisság, tetetés, hazugság, kétszínűség, életmegvetés, vakmerőség s elfajultságtól, de kiválóan ama vad, «*va banque*»-nemű elszántságtól, mely a 30 éves háború kalandorait kiválóan jellemezte; mert ha itt-amott hazudik is, vagy mint magyar trombitás rablásra is indul s a vad katonaéletet megszeretni látszik,⁷⁾ nem annyira saját haszna s előnyei, hanem inkább vidámság felkeltése és tekintélyének társai irányában való fentartása kedvéért teszi mindezeket. És S. nem is valami hős, mi a bátorságot s vakmerőséget illeti, mert a gyávaságnak jelei gyakran mutatkoznak nála, mint pl. a rablók táborában, a martalóczok kezében s a kurdok fogságában. Hogy benseje romlatlan, tiszta s a vétek lehelletétől meg sincs érintve, azt mutatja legjobban a lengyel nemes hölgygel való viszonya. Elfogultsága s gyámoltalansága a leány csábító mestersege irányában, ki szintén kétségbeesik a csinos, fürge s vidor legény ügyetlensége fölött, nem affektatio s színlelés, hanem egy szemérmes s romlatlan legénynek tapasztalatlansága, mely a tüzes lengyel leánynak szándékosan veszélybe döntött ártatlanságát meg is menti.

Egyenlő lépést tart szívének ártatlanságával, mely az akkori idők kegyetlen szokásaival sokszor heves surlódásba jő, szellemének felvilágosodottsága. Ha az akkor általános bajokhoz tartozó babonától megmenekülni s megszabadulni nem tud, gyakran a legdurvább s bárgyúabb csalásnak hitelt ad s a kísértetek, boszorkányok, alraunok, lidérczek s bolygótüzek lé-

⁶⁾ «Ich wieder entlassener, unglückseliger Simplex wusste weder vor- noch rückwärts.» 17. f. «Betete auch in meinen Aengsten zu Gott, dachte an die Exempel der Alten . . . stb.» T. V. 20. f.

⁷⁾ «Simplex war gar gern ein ungarischer Soldat, und hub an, stattliche Profession in solchem Beruf zu machen.» 23. f.

teleről meg van győződve, mégis, követve jó eszének sugallatát, eme dolgoknak tréfás s komikai oldalát iparkodik kimutatni (M. S. 5. 10. 18. 19. f.), s azt oly módon teszi, hogy az ember kész elhinni, miszerint ő tréfát űz ezen dolgokból.

Első művének 5. fejezetében beszéli el, hogy egy kísértet betoppan a szobába, teríti az asztalt, hozza az ételt, nagy étvágyat árul el a vacsoránál, elviszi a terítéket s megmossa végtére az edényeket, mire egy kis szekrényvel visszatér s azt felnyitván, kirázza belőle a pénzt az asztalra s gyertyával keresi, mi az asztal alá gurult. A mi Simplexünk a kemence párkányzatára menekül s a szolgáló, ki ijedségében meztelenül szökött ki az ágyból, a párkányzat alá. Mikor a kísértet e sajátos csoporthoz közelebb jő, Simplex «egy bizonyos csillagzatot» pillant meg s veszi észre egyszersmind, «dass es ein weiblich Gestalt war. Der Jungfernstern putzte sich vor Angst hinterwärts, dass der Knall zwar unterwärts, der Dampf aber über sich zu mir auf den Ofen stieg». Ily furcsa kétértelműségbe, melyet utolsó szavaitól eltagadni nem lehet, rejti gyakran pajkosan nevető «Eulenspiegel»-i arczát; e jelenet emlékeztet egyszersmind az «abenteuerlicher Simpliessimus»-nak nyers bohóságaira, miket ő mint bolond a hanai kormányzó udvarában elkövetett.

Még jobban ötlük szemünkbe a szerzőnek sajátos tulajdona, melynél fogva a spiritistikus hocuspocusból minden erejéből gúnyt űzni iparkodik, az eperjesi boszorkány szellem-idézéseinek rajzolásánál. (M. S. 18. f.) Mindezen kuruzslások⁸⁾ azonban, miket a szerző említ, szerfelett ártatlan s jelentéktelen természetűek s lényegesen különböznek azon hajmeresztő ostobaságoktól, mikkel Grimmelshausen bennünket elbolondítani akar.

Világos s józangondolkodó fejével ő tehát az akkori sötét babona, vallási czivódás s egyéb más szenvedélyek által elborított korszakkal, az akkori nemzedek durva s vad erkölcsével éles s kirívó ellentétet képez, mely még élesebbé válik, ha Sim-

⁸⁾ Gyönyörűen rajzolja Jókai e jelenetet, midőn ugyanis Babura Pirka, az eperjesi (Jókai sz. a szebeni) boszorkány idézi a szép Mikhál kedvesét, csak hogy itt «a kecskebak» maga a Simplex. (I. 10. f. II. k.)

plex valamely embertelen tettet vagy kegyetlen igazságügyi ítéletet bő élczével nevetségessé tesz vagy pedig a kegyetlenségek feletti elkeseredését tréfás, gúnyos, néha-néha szellemdús megjegyzéseiben fejezi ki. E tulajdonság: a legtragikusabb események közepette egyszerre élce s humorjának hatalmával vídamságot kelteni: tehát valódi tragikai dolgot a komikaival ügyesen összekötni s összeolvasztani, kiválóan jellemzi a mi szerzőnknek irányát.

A mű legkiválóabb előnyeihez tartozik azonban *azon éленkség*, melylyel a szerző az egyes epizódokat rajzolja, a mely ott, hol a szerző érdeke különösen le van kötve, dramatikus lendületté válik s az elbeszélést vonzóvá s kellemessé alkotja.

Nagy éленkséggel s kényelmes előszeretettel beszéli el első ifjúsága élményeit; az elmúlt, sokszor visszaóhajtott, de soha vissza nem térő ifjúságára való visszaemlékezései napfényre hozzák az elkövetett csinyeket is; naiv-gyermeki búbanattal visszaemlékezik a sok nyomor, inség s szűkségre, miket ifjúsága első éveiben ki kellett állania s mik mégis oly drágáks kedvesek előtte. Szeretetreméltó könnyelműséggel kiemeli első szerelmi kalandját a lengyel nemes leányával s ama kitüntetések, mikben őt a tüzes leány részesítette; legnagyobb érdekkel s éленkséggel festi azonban azon kalandjait, melyeken *Jankó, Havrán és Bajusz* kapitányok táborában ment át. Új életre kelnek a tábor phantastikus vad, tarkán s csodálatosan öltözött alakjai; megérzékítve látja elvonulni szeme előtt az ott kiállt szenvedéseket; s mi szívünkről mintegy legördül a teher, mikor őt a rablók kezéből megszabadítva látjuk. És eme táborban, hol a zsiványok lövéssel, fejszéiknek s pallosaiknak ide-s odadobálásával, élesen fent fegyverek átugrásával s ily egyéb neművel kedélyesen töltik idejüket; hol, hogy az öröm valódi lehessen, a mi szegény Simplexünket a földbe ássák, egy hordóval befedik s még egy kis fejszét is adnak neki, hogy magát a következő napon derekasan kivághassa egy kissé kényelmetlen helyzetéből; hol a rusznák Havrán (holló) durva s megédzett testében feneketlen elvetemültség, határtalan erkölcsi sülyedés s embertelen könyörületlenség rejlenek; hol a dühös Bajuszban egyszerre felújulnak az akkori idők összes borzal-

mai s rémségei, hogy szintén örülünk, mikor az emberiség ez utálatraméltó szörnyeit az akasztófán látjuk: mondom, itt a bűn s gazság színhelyén meghat bennünket s irgalmunkért esedezik a gyorsabú *Jankónak* tragikai sorsa.

A rabló keblében nagy harczot küzd még az emberség, a könyörület s a szív nemes érzelme eltévesztett életpályájának erynniáival; párosúl még benne a jószívű kalandornak kedélyessége egy kis uralkodó bőkezűségével; ő házas ember s csendes és boldog családi élet után áhitozik, mely körülmény arra bírja őt, hogy nejét minden éjjel meglátogassa, daczolva a veszélylyel, mely őt ily alkalommal környezi. Szereti még ahoz a feleségét s ama öntudat, hogy ez hűtelen hozzá s egy szembeni pásztorral viszonyba ereszkedett, marczangolja szívet s bosszút kelt fel benne.

Egykor Jankó is derék s becsületes ember volt; a megyekapitányság tisztségét viselé a megyehajdúk között s nagy tetterővel foglalkozék későbbi társainak elfogatásával. Sokszor jelen is volt az elfogottak rettenetes kivégeztetésénél is, mely többnyire nyársrahuzás, kerékbetörés, nyúzás s akasztásból állott, annélkül hogy e borzasztó dolgok visszariasztották volna őt jövendő sorsától. Micsoda körülmények sodorták őt a bűn s vétek karjaiba, Simplex nem említi. Állítólagosan az akkor nagy lendületnek örvendő, kalandok utáni kitörülhetetlen vágy, feleségének hűtlensége és saját elkeseredése az ítélőszék rettenetes és igazságtalan szigorúsága fölött. Tekintve érdemeit, miket Sáros megye ügyében szerzett magának, kétszer megkegyelmeztek neki, annélkül hogy a ritka kegyelem őt megbánásra s visszatérésre vitte, illetőleg birta volna. Egyszer letért volt már a becsület utjáról s ezen vétékét jóvátenni már nem volt lehetséges; a legelvetemedettebb gazemberek társaságában a szokás mindinkább eltörle szívéből még azt a kevés nemes s emberi tulajdont, mikkel még bírt; ivásnak adta magát s eme szenvedély harmadszorra is szolgáltatatta őt ki az igazság kezébe, mely, látva javíthatlanságát, többé kegyelmet nem ismert. Lehúzták róla a ruhát, éles késekkel sebeztek a testét, s egy fris lóbőrbe varrva — feje szabadon

volt — s lábát, kezét megkötve, felakaszták. Halálra szomjasan harmadnap nyomorúlt s keserves módon adta ki lelkét.

De még maig fentartotta magát a szepesi, sárosi, abaúji s zempléni tót népség ajakán a lovagias s nemes lelkű Jankónak emlékezete, ki mint valódi őse Rinaldininak, csak a hatalmasokat s gazdagokat rabolta ki, a szegényeket pedig derekasán támogatta. Kedves dalok s tragikomikai mondókák hírlík Janošik ⁹⁾ szenvedélyes szerelmét egy szép, de hamis parasztleányhoz, a ki őt gyalázatosan elárulta. A nép eme árulásról, valamint a gyorslábú Janošiknak sajátságos s borzasztó haláláról még most is beszél, ha a fonószobában összegyűl: Havrán, Janošik jobb keze, inti őt, hogy ez éjjel kedvesét ne keresse fel, minthogy ez elárulta őt. Janošik, kinek jó szive gyanút nem ismer, elveti a szívből jövő tanácsot s a falúba megy. Kedvesével a félig borsóval megtelt éléskamrában találkozáván, azt szívéhez nyomja s feledi a világot, mely elveszteni akarja, s a veszélyt, mely őt környezi. A puskaágyaknak dörgeése erőszakosan felriaszítja őt boldogságának álmából, fegyvereihez nyulva, a berohanó katonák elé veti magát, de lába kisíklík a borsón s földre rogyván, a katonák által elfogatik. Más nap a leleményes ítélőszék nyomorúságos akasztófahalálra ítéli őt. Felkötik őt ugyanis egyik *bordájára*, s hogy ott fen a levegőben kényelmesen töltse idejét, egy furulyát adnak neki, melyet mesterileg kezelt. Két napig s két éjig fújta ott fen megható hattýúdalát, de harmadnapra szomjuságban s kínjaiban nyomorúan elveszett.

Az élénkség, melylyel a szerző az egyes epizódokat rajzolja, mutatkozik még első csatájának festésében, hol a mi Simplexünk a törökök ellen harczol. Itt leginkább árulja el a szerző szeme élességét, olyannyira, hogy majdnem stratégiai ismereteket tulajdonítanak neki, melyek azonban csak gyakorlott s messzire látó szeme által pótolhatnak. S szemének ezen rendkívüli élessége s alapossága, ott hol a sajátságos s a jellemzőről, egy szóval a *külsőségekről* van szó, egyesül fülének

⁹⁾ A tót nyelvben e név alatt fordul elő; a magyar kisebbitő képző: ka, ke, ko, megfelel a tót: ek, ik, ček, čik-nek.

finomsága s gyakorlottságával, mikhez még ritka odasimulási tehetsége is csatlakozik, melynél fogva mindenütt — s minden körülmények közt otthon találja magát; de találhatni még nála az egyszer felfogott anyagba való szeretetteljes elmélyedést, az illető tárgyhoz való jártas s tapintatos simulást s otthoniasságot, sőt első könyvében rövidséget, határozottságot, rendet s szabatoságot. A cigányok leírása legjobban tanúskodik eme előnyeiről: «Erdélyben is sok cigány van, kik többnyire kovácsok, miért is az egész környéken becsületes s valamirevaló kovácsot nem találhatni. E cigány csöcselék bebarangolja gyakran egész Felső-Magyarországot s Erdélyt, s sokszor történik, hogy egy paraszt egy cigánykisasszonyt, a cigány pedig egy parasztleányt vesz nőül. Ők meglehetősen rontják a kovács- s egyébnemű vasmesterséget, minthogy mindenfélét készítenek, u. m. nagy s kis szegeket, ajtósarkokat s zárat; legjobban értik a patkolást, emellett még lóorvosok, «viel besser aber Rosstäuscher oder Bescheisser» s lótolvajok. Ha vasczikkeiket eladják, miket nagyon olcsón árúlnak, hozzákoldúlnak vagy lopnak még ócska vasneműt is, hogy csak folytathassák mesterségöket. Ruháik nem állanak rossz posztból, hanem csupa rongyok, miket nemesektől vagy vesznek vagy kikoldúlnak. Már 12—15 éves korukban házasodnak, majdnem meztelenül járnak, míg meg nem házasodnak, — egy fehér vagy színes kendőt két szárnyba összekötvén, azt nyakuk köré fűzik, úgy hogy az csak a hátsó testöket eltakarja. Elül egészen meztelenek, hogy látni lehessen rajtok, «cujus generis». Többnyire hosszú haját viselnek. Az iskola bűdös előttük; gyermekeiket csak azért kereszteltetik meg, hogy pénzt kapjanak, de még ugyanazon éjjel tűz fölött mindennemű kenőcscesel keresztelik meg őket. Természetöknél fogva nagyon szeretik a zenét, miért is majdnem minden magyar nemes egy cigányt tart el, ki hegedűs s lakatos egy személyben Ő (t. i. Simplexnek trombitáspajtása) «Dzamure» volt azaz a bűvészet mestere; volt egy «alraun»-ja (szolgáló lelke) is, kinek segítségével faedényben marhahúst főzhetett, annélkül hogy a tűz a faedényt megemésztette volna. Készíteni tudott még mindennemű boszorkánykenőcsöt is, melynek azon hatása volt, hogy

fazekak, székek, padok, marhák s emberek, ha ezen kenőccsel megkenettek, rögtön táncolni kezdtek» . . . Rövid szavakkal megemlítvék itt a cigány összes sajátságai: Kóborlás s nomád élethez való vonzalma; képtelensége, hogy valami jóra való teremtésen; zene s kuruzslás iránti előszeretete; testi s erkölcsi súlyedtsége; a betű előtti félelme, ősrégi pogány szokásokhoz hajlama stb.

Eme tárgyilagosság, párosúlva megingathatatlan igazság. szeretettel, jellemzi a többi élményeit is, valamint a látott s hallott dolgok festéseit. Az utóbbiak visszaadásában, a sok szorgalommal s nagy fáradtsággal gyűjtött mondáknál, egyes épületek, városnevek keletkezéséről, egyes népek gondolatjárásáról szóló adomáknál stb. a szerző épen így jár el, mint az egyes kuruzslások s varázslások festésében, t. i. ezen dolgoknak kiválóan a vidám s tréfás oldalát iparkodik kiemelni. Ezen adomák közül említésre méltó az, mely azt beszéli, minő módon jutottak Liptó megyének lakói: Liptaci « Zliptaci » (rosz madarak) czimű nevékhöz.

Történt ugyanis egyszer, hogy egy hatalmas főúr Liptó megyén keresztül vezette a seregét. A megye lakói, felbőszülve a betörésen, a seregbe rontottak s néhány katonát agyonütöttek. A főúr eme kérdésére, hogy mi a neve a kis népségnek, a mely neki ellenszegülni mer, válaszul kapja: «Liptaci». — «Ezek valóságos «Zliptaci»!» — kiálta fel s az elnevezés ráragadt a kis népre. De ők nem voltak megelégedve vele s elhatározták, miszerint a főúrnál ama kérelmeket nyújtják be: kegyelmezne rajtuk s venné el nevöktől a Z betűt, hogy továbbra is, mint ezelőtt, Liptaci-aknak hívassanak.

E célra a kis ország három legnagyobb ura szánta e magát, hogy elmennek a főúrhoz s megtisztelik őt egy nagy, tojással megrakott kosárral, minthogy valami jobb s becsesebb dolog egész országukban nem volt található.

Hogy a főúr udvarában szegény, együgyű, alázatos s inséget szenvedő embereknek tartassanak, elhatározták, hogy ez ajándékot s vele kérelmeket közönséges «seprőkészítő s trágyát-hordó» heti öltönyükben adják át a főúrnak. De megbeszélték azt is, hogy hogyan fogják magokat a főúr előtt viselni, még

pedig: Az első egyik vállán beviszi a kosarat, s a főúr termeibe lépve, azt mondja: — «Isten áldja meg kegyelmedet, főúr!» — A másik rögtön utána lép s mondja: — «Feleségedet is!» — S a harmadik hamar csatolja hozzá: — «Gyermekeiddel együtt!»

Miután mindent kellően megfontoltak s megbeszéltek, a 3 úr a főúrhoz indult, de nem fogadtatott el; végre húshagyó kedden, mivel farsangi bolondoknak nézték őket, bebocsátották.

A tojáshordó ment elül; nyomán jött a másik, ki, midőn az első a száját kinyitotta, megbotlék s az első válláról letaszítá a tojáskosarat. Dühösen fordul ez vissza, rárivallva az ügyetlenre:

— „*Hogy a mennykő üssön meg!*“

De a másik, mitsem törődve a bajjal, nagyot bókolt s kiálta szerepéhez híven:

— «Feleségedet is, főúr!»

S a harmadik sem volt rest s nagy bókok közt hangoztatá betanult szavait:

— «Gyermekeiddel együtt!»

A földön hevert az ajándék s «Liptáci» uraim, e hiszemben, hogy kitünően tették meg a dolgukat, feleletre vártak.

A főúr átolvasván a kérelmet, legelől derekasán megbotoztatta s fogságba dobatta a küldöttséget. Arra kérelmeket visszautasítván, a 3 úrnak következő választ adott:

«— Minthogy ti, *tű gonosz s rossz ma'larak*, oly jámbor dolgokat kívántok főuratok felesége s legkedvesebb gyermekeinek, azért is kérelmeteket nem teljesítem s parancsolom, hogy a Z betű minden időre maradjon meg neveteknél!» —

Azonban a mi szerzőnk csakis a külső, a látható s hallható dolgoknál marad meg; szerves összefüggést ok s okozat közt, valamint saját élményeiben keresni nem lehet. Zárvák előtte *a benső világ*, a szellem nyilatkozatai, a szív érzelmei, — innen mindenféle reflexió, mindennemű megható érzelmnyilvánulásnak érezhető hiánya. Valamint az igazi, valódi, boldogító s minden jóra vezető szerelmet, melynek helyét érzéki kejs s mámor foglalják el s melynek hiányát nagyon is látni az ő czél- s békenélküli életén, úgy nem ismeri az áramlatokat,

mikben korszakának szelleme nyilatkozott, az eszméket, mikért küzdöttek s vért öntöttek, a szellem s érzelem kifolyásait: tehát költészetét ama népeknek, melyekkel érintkezésbe jött. A mi szerzőnknek semmi sejtelve nincsen a költészetről, különben ama szív- s lélektelt dalok, mik az ő idejében a magyar nép ajkán forogtak, nem suhantak volna észrevétlenül lelkén s fülén át, még kevésbbé ama hősnek neve s híre, ki a kard mesterségét egybeolvasztá a toll művészetével s ki akkor már befejezte volt halhatatlan «Obsidio Szigethiana»-ját. De ama dalokat sem ismeri a szerző, melyekben akkor a daldús tót népségnek mélabús, elkomorúlt, bú- s bánattelt szíve nyilatkozott. Ehe- lyett látni nagy előszeretetét mindennemű trágárság, nyers, durva, köznapi dolgok, a káromlás s káromkodás iránt, mely hibáktól különben az akkori időben senki sem volt ment.

Mindezekhez járul a változatosság s élénkség hiánya a török *Vagáns-ban*. Itt a hős élményei végképen háttérbe szorúlnak; a számos epizódok, melyek az első munkában oly vonzók valának s az akkori társadalmi viszonyokat közelebbről megvilágosították, itt nem fordulnak elő; sőt még a szerzőnek előbbi vidor élénksége s mindennemű csínyekhez való hajlama ezen munkából kegyetlenül száműzetett. Simplex öregebb, szárazabb, nyugodtabb, gyávább s ájtatosabb lett; számos s pajkos csínjei helyébe lépnek itt ájtatos szemlélődések a mulandóságról, és épületes megjegyzések a keresztény vallás jelessége s a mahomedánnak semmire kellőségéről (l. II. f.); összes élményei a számos török országokban kiterjednek egy audienciára, melyet a szultánnál vett, egy kis kalandra Egyiptomban, hol ugyanis egy 14 éves «Bildle» beléje szeret, kit ő azonban gyalázatosan elhagy, lelkiismeretlenül kizsákmányolva az ezen kilátásba helyezett házassággal járó előnyöket; s rövid fogságára a kurdok táborában, mi ugyan nagy élénkséggel van elbeszélve, ámbár sok csodálatos, borzasztó, nehezen magyarázható, sőt mesés dolgokat tartalmaz (v. ö. III. f.). A többi szakasz szerzőnknek fárasztó s unalmas, hegyen, völgyön, erdőkön, mély útakon s vad bérceken át, városok, falvak s karaván-zeriák melletti, pusztákon, folyamokon s tengereken keresztül történt útjairól szól, — s mindezeknek festése ép oly vígasztalan, pusztá s elbagyott jel-

legű, mint a számos homokpuszták, melyeket a mi szerzőnk Syria, Arábia s Mesopotániában keresztül-kasúl járt. Az egyes nyugpontokat, illetőleg oázokat, a legszárazabb unalom eme nagy tengerében képezik az egyes népségeknek: a törökök, arabok, görögök, kurdok, maroniták, drúzok, zsidók s móroknak (v. ö. III. f.) rajzai, mik művelődés-történeti érdekekkel bírnak, ámbár itt-amott a szerző fanatikus hangulata következtében kevésbé megbízhatók.

A magyar Simplicissimus s a török Vagáns állandó s maradandó beccsel nem bírnak, mint pl. Grimmelshausennek «abenteuerlicher Simplicissimus»-a, mindkettő azonban nevezetes s érdekes munka, melyekből a cultur-horikuskok s ethnographok sok hasznos dolgot tanulhatnak s meríthetnek.

GROCH ROMÁN.

A PARABASIS ARISTOPHANES VIGJÁTÉKAIBAN.

IV. Az egyes comœdiák.

a) *Acharnaiak*.¹⁾ Ἀχαρνῆς.

Aristophanes e darabját 88,4 = 425-ben hozta színre Euthydemus archon alatt [V. ö. Diodor. 12, 32. Schol. Aeschyl. 755. Scaliger: Olymp. Anagr. 321. A schol. Acharnaiak. 67.] a Lenæa ünnepen s célja rábírní az acharnaiakat Spártával békekötésre. Ez egyszerű themát a költő utólérhetetlen phantasiája, a komikus jelenetek hosszú sora, — a gyorsan fejlődő cselekvény- s a jellemek által, melyeket egy-egy oda vetett mesteri vonás domborít ki, — oly kitünőleg birta feldolgozni,

¹⁾ Fenn közölt bírálat ide vágó pontja ez: «Az egyes darabok tartalmának előadásában ki kell emelnünk, hogy szerző — bár nem önálló, legkevésbé eredeti, a mi különben érdemű tudandó be — kiváló gondot fejt ki...» Hogy e részen jelenleg nem igen változtattam, annak oka nem annyira ama bírálatban, mint inkább egyszerűen abban rejlik, hogy a tartalom előadásának mikéntje rám nézve most mellékes dolog, minthogy e részt csupán azért állítottam össze, hogy kitűnjék a p. viszonya a kom. többi részeihez, s ennek alapján utóbb kivonhassam a következtetést.

²⁾ L. Acharn. 509.

hogy a néző figyelme az egész darab menetén keresztül folytonosan éber marad s egyik jelenet jobban felelőszázza az érdek-
ket, mint a másik.

Lássuk egyes részeit.

A *prologusban* [1—203] a színpad a pnyxet ábrázolja, mintha népgyűlést akarnának tartani. A színen egyedül Dicæopolis jelenik meg s hosszú monologjában boszankodik, hogy a polgárok olyan restek; a helyett, hogy a pnyxen kellő időben megjelenének, elfecsegek az időt az agorán. Végre jönnek a prytánok nagy néptömegetől kísérve. Először Amphitheus, egy főrangú áthéni férfiú, emel szót; dicsekedve mondja, hogy Spártával majd ő köti meg a békét — mert az istenek úgy rendelék. Dicæopolis mellette van, de hiába, elutasítják. Rendre jönnek most-különböző követtségek nagy kísérettel, díszmenetben; a dolog azonban sehogy sem akar eligazodni, miért Dicæopolis titkon elküldi Amphitheust, hogy Spártából elhozza a békét. Ez el is megy s bizonyos idő múlva futva jő különféle békéket hozva, boros korsók alakjában. Dicæopolis a legidősebbet, a 30 évest választja; öröme végtelen, hogy ezt megtalálta; el is megy, örömének szabad folyást engedni, a falusi Dionysziára Amphitheussal együtt.

A *parodusban* [204—240] a színpad falusi tájt mutat. A kar, mely öreg acharnai harcosokból áll, el van keseredve a peloponnesusiak ellen, kik tönkre tevék szőlőiket. Amphitheust üldözik, mert hallák, hogy békeért járt Spártában, de ez már berken-völgyön túljár s a «vének» nem érhetik utól a «fél-istent.»

Az *első episodionban* 241—625 a kar Dicæopolist épen a Dionysia ünneplése közben lepi meg, s midőn az a phallos-dalban elmondja, hogy ő hozatta a békét: a kar irgalmatlanul neki megy s megakarja kövezni. A megtámadott egy szenes kosarat ragad föl s azzal fenyegetőzve, hogy bántódása esetén ezen áll boszút, — lecsendesíti a kedélyeket. Meghallgatják hát őt, ki kinyilatkoztatja, hogy nyakazzák le, ha igazat nem mond.

Dicæopolis elébb Euripideshez megy, ki dolgozó asztala mellett ül; mellette hevernek amaz álarcok és öltözékek, melye-

ket tragœdiáiban alkalmazott; ezekből kér egyet a régi módi polgár s megkapja a nyelves és sírátkozó Telephusét. Itt aztán foly Euripides kigunyoltatása. — Dicæopolis ismét a béke mellett szól, de célt nem ér; a kar segélyül hívja Lamachust, ki harcra készen meg is jelenik. Sikerül azonban Dicæopolisnak felköltetni a kar becsvágyát a nyegle ifju harczi ellen, ki rövidebb katonai szolgálat után is katonatiszt, míg a vén acharnaiak mindig csak közlegények; végre aztán annyira jut Dicæopolis, hogy a kar igazat ad neki. — Itt van beillesztve az *első parabasis* [626—718], mely, mint a scholiasta megjegyzi: ἐξ ἰόνων τῶν ὑποκριτῶν ὁ χορὸς λέγει τὴν τελευτὴν παρόβασιν, — teljes. A *χορεύσιον* [626—627] bevezető sorai után következik a szoros értelemben vett *παράβασις* [628—658], melyben a költő van feldicsérve, ki szívében viseli a nép ügyét, annak hű pártfogója, s bár néha meg is támadja, ki is gunyolja a népet ἀλλ' ὅμως μὴ ποτ' ἀφίσειθ' ὡς χωροδῶσει τὰ δίκαια — tehát a költő nem az igazat, igazságost szokta gunyolni, hanem a rosszat, korholandót: A *πύγος* [659—664] Cleonra dob mérges nyilakat, kifejezve, hogy Aristophanes az állam irányában soha se volt rosszakaratú ὥσπερ ἐκείνος δειλὸς καὶ καταπύγων.

Az *ᾠδὴ* [665—675] *Μούσα Ἀχαρνική*-t hívja segélyül, — az *ἐπίρρημα* [676—691] és *ἀντιᾠδὴ* [692—701] a szájhős önhitt ifjakat gunyolja, kik a jámbor, becsületes öregeket a törvényszéken elnyomni igyekeznek s kikkel szemben ezek mindig elvesztik a pert; a szegény öregek, kik elszántan küzdelek a marathóni síkon, kik izzadtak a gond- s fáradságtól, most keserves, szomorú életet élnek. Hát illik ez? Tudsz-e te is Marpsias¹⁾ akár csak egyetlen szót hozni fel a nyegle ifjak védelmére? Az *ἀντεπίρρημα* 702—718. mint rendesen, csatlakozik tartalom s alak tekintetében az *ἐπίρρημα*-hoz és szintén gunyt, kifakadásokat tartalmaz. — Meg kell jegyeznünk, hogy az egész darabban a parabasis az egyetlen hely, hol a költő komolyan beszél, egyebütt tréfál és élcel.

Némelyek, mint pl. Kolster, Richter, Müller azt állítják,

¹⁾ Schol. 710: ὁ Μαρψίας φιλόνομος καὶ φιλόπυρος καὶ βορβορώδης ῥήτωρ κωμικοῦ.

hogy e parabasisnak nincsen *χομμάτιον*-a; Müller a 626. v.-hez mondja: parabasi nostrae deest commation, cuius locum obtinent duo tetrametri anapæstici. Azonban helyesen jegyzi meg Muff [Ü. d. V. d. chor. Part. 136^{l.}], hogy ép e két sor teszi a kommationt. Megvan benne mindaz a mi a *χομμάτιον*-hoz kell; a párbeszédet egy, a Dicæopolis hatásos beszédére tett megjegyzéssel bezárja s a felhívás által figyelmeztet a következő részre, a szorosabb értelemben vett parabasisra. A versmérték nem mond a dolog ellen semmit, mert pl. Béke *χομμάτιονα* is [799—733] épen ily mértékben van írva. Ehez kell még vennünk, hogy itt ép úgy mint Békében a scholiasták is elismerik a kommationt, így pl. Acharn. e helyéhez megjegyzi a scholiasta, mint főlebb idéztük, hogy e parabasis teljes, tehát mind a 7 része megvan, — és hozzá teszi: *τῆς δὲ παραβάσεως τὸ μὲν χομμάτιον ἔστι στίχῳ δύο ἀναπαιστων τετραμέτρων κατὰληκτικῶν*. Mindez eléggé bizonyítja, hogy a *χομμάτιον*-t eltagadni nem lehet.

A 2. epis.-ban [719—835] egy megarai elszegényedett pór jelenik meg, zsákban hozva két kis lányát — malaczoknak öltöztetve — eladás végett; Dicæopolis megakarja venni, de az alatt míg hazamegy, hogy a kialkudott pénzt magával hozza, egy sycophant elakarja kobozni a malaczokat. Azonban épen jókor lép be Dicæopolis s bár nem tisztességes, de célra vezető módon jár el, akként szabadulva meg a hivatlantól, hogy egyszerűen kidobja az ügybuzgó hivatalnokot. Megkötöztetvén az alkú vásárló és árus között, ezek eltávoznak a színpadról s ezzel az episodionnak vége.

Agthe [e. m. 84 köv.] a 836—859 részt parabasisnak veszi, azt adva okúl, hogy a színpad üresen marad és a dal gúnyt foglal magában.

Mindkettőben igaza van, de azért még nem lehet parabasist fölvenni, mert stropha és ellenstropha parabasist még nem alkot. Melikus részszel van dolgunk tehát, de azért ez nem egyéb, mint a kardalok *stasimon*-nak — s ez épen *iamb stasimon* — nevezett neme. A stasimonról láttuk főlebb, hogy a parabasisal egyformán a comœdia egyes episodionainak elkülönítésére szolgál. Ily stasimon ez, melyet a kar adott elő

félkarokra oszolva, mintha parabatikus ode és antode volna. — E nemű kardalok bőven találhatók Aristophanesnél, mint látni fogjuk.

A 3. *epis.* [860—970] a bæot felléptével kezdődik, ki Athénbe jött, hogy angolnáit a vásáron elárusítsa; itt is föllépik egy sycophant: Nicarchus, a törpe és vezna, hasonló czállal, mint főlebb a másik. Azonban Dicæopolis kurtán bánik el vele, öszszekötözi s podgyásként a bæot hátára teszi, ki nagy örömmel távozik el nem remélt terhével.

A 971—999 rész egy *stasimon*, mely pæonok és trochæusokban van írva, s innen neve *pæon-trochaikus stasimon*. A háború ártalmait, bajait festi, a kellemes és óhajtvá várt béke kényelmeivel ellentétben.

Agthe [91 köv.] e részt szintén parabasisnak veszi, ám ép oly helytelenül mint — láttuk — a főlebbit.

A 4. *epis.* [1000—1142] következik itt. Lamachus kért valamit Dicæopolis portékáiból, hogy a chorban részt vegyen; de ez mindent megtagad s a kar bámulatát fejezi ki Dicæopolis eszélyes, tapintatos eljárása fölött. — E közben érkeznek mások is szintén kérni; Dicæopolis a falusi gazdát durván elutasítja, a menyaszszonyt szívesen fogadja s loyálisabb hánásmódban részesíti. Ekkor hirnök érkezik s hívja Lamachust háboruba a bæotok ellen, Dicæopolist meg a choeünnepre. Igen mulatságos az a jelenet, melyben Dicæopolis, Lamachusnak a harcra vonatkozó szavait, a lakomára érti s magyarázza. — Indulásra kész állásba teszik most magukat a háború és béke képviselői s a színpad két oldalán eltávoznak.

A 2. *parabasis* [1143—73] áll *σοφμάτιον*-ból [1143—49], *φῶγ'* [1150—61] és *ἀντιφῶγ'*-ből [1162—73]. A bévezető *ἔς δὲ χαίρουτες* után a más két rész komikus, illetve satyrikus gunyt tartalmaz egyebek közt Antimachusra, kiről a schol. Felh. 1018. szól bővebben; a köpenytolvaj Orestesre [L. Mad. 721], a füzapoeta Cratinusra (V. ö. Ach. 850).

Az *exodus*-ban [1174 végig] a sebei fájdalma miatt nyögdecselő, jajgató Lamachust hozza két szolga; más felől Dicæopolis lépik be, kin ugyancsak meglátszik, hogy mélyen pillantott a kanesóba; alig bir lábán állani. Mindazáltal győzelmes

ellenfele felett, úgy hogy a kar neki íteli a győzelmi koszorút s ujjongva végzi a darabot 1232 köv.

ἀλλ' ἐψόμεσθα σὴν χάριν
 ἤνελλα καλλίνικον ἄ-
 δοντες σὲ καὶ τὸν ἀκρόν.

b) *Lovagok.* 'Ιππῆς.

E darabbal 89,1 = 424-ben Stratocles archon alatt győzött a költő a Lenæa ünnepen. Egyetlen darabja ez Aristophanesnek, melyen a cselekvény fonala akként húzódik végig, hogy tisztán látszik, mikép bonyolódik a csomó, miként ér a válponthoz s miképen oldódik meg. E tőkély mellett azonban hiányzik más felől a gondolatok genialis folyása; a költő phantasiájának máskor oly magasan röpkedő szárnyait mintegy lenyügözve érzi; minek okát körülbelől abban kell keresnünk, hogy e darabbal lépett föl először saját neve alatt, nem dicsekedhetett még a később megszerzett közelismeréssel s így önmaga fölött nagyon szigorú kritikát kelle gyakorolnia.

A *prologus*-ban [1—246] két rabszolga jelenik meg, Demosthenes és Nicias képében, kik a paphlagoniai Cleon alatt nyomor és kintől csaknem kétségbe esve, szövetkeznek egy kolbászáruossal, hogy a bőrkereskedőt elpusztítsák.

A *parodus* [247—277]. A kar lovagokból áll, innen lett az egész mű czíme: Lovagok; e részben a kar s Cleon közt foly a szóváltás s ez kényszerül sikra szállni a kolbászáruossal.

Az *I. epis.*-ban [278—497] foly a viadal a két versenytárs között, s végül is a paphlagoniai verődik meg; el is megy a legyőzött, hogy az ötszáz tanácsa előtt panaszt tegyen, a kolbászárus meg követi őt a kar áldást hangoztató dalai közt.

Az *I. parabasis* [438—610], mint már említve volt, teljes. A *χορὸματιον*-ban [498—506] a szokott bevezető formula után Ζεὺς ἀγοραῖος van felhíva; aztán a karvezető a közönséghez fordulva mondja:

ῥαεῖς δ' ἡμῖν πρόσχετε τὸν νοῦν χαίροντες τοῖς ἀναπαίσεις;

melyek 505—547-ig tartanak s melyekben el van mondva, mi gátolta a költőt, hogy saját neve alatt csak ily későn léphet

föl? Felelet: egy felől az, hogy nem érezte még eddig arra valónak magát, más felől ismerte az athéni nép ingatag kritikáját, valamint hálátlanságát egykor szeretett költői iránt, kiket utóbb gyalázással jutalmazott, neki előbb meg kelle nyerni az athenaieket. A *πύλος*-ban [547—550] reméli és elvárja, hogy ennyi elővigyázat és tartózkodás után az egész közönséget megnyeri. Az *φῶς*-ban [551—564] a félkar Posidont hívja segélyül, s dicsőíti a *ῥίπτι' ἄναξ*-ot.¹⁾ Az *ἐπιφύλα*-ban [565—580] a dicső elődökről van megemlékezés, kik szárazon és vizen egyforma bátorsággal küzdtek és győztek is, nem számítottak mennyi az ellen. Most?! most egészen másként áll a dolog, a kikent-fent hajra s a tisztára mosott bőrre van gondunk csupán! Az *ἀντιφῶς*-ben [581—594], mely úgy versmérték, mint tartalom tekintetében megfelel az *φῶς*-nek, Pallashoz van intézve a felszólítás, ki *πολεῖος* és *ἰερωτής*,²⁾ hogy jöjjön segélyül, mert ha az volt valaha, most igazán kíváncs, hogy győzzenek a lovagok. E felszólításba be van foglalva *Νίξ* is, Pallas elválhatatlan kísérője.³⁾ Az *ἀντεπιφύλα* [595—610] személyes magasztalása a hadmenetnek, mely Corinthus felé megy.

Itt következik a

2. *episodion*, *Agthe* szerint [98 köv. lap.¹⁾ 972-ig, míg Koch e részletet [kiadása 32 l.¹⁾ 4 *episodion*ra osztja. Részünkről elfogadjuk *Agthe* felosztását s érvelését, de meg kell jegyeznünk, hogy Koch az 1867-ben megjelent 2. kiad. 32. l. igazolta magát, midőn ezeket írja: »Die oben versuchte Eintheilung in Epeisodien dient wesentlich der bequemen Uebersicht, und macht keinen Anspruch darauf, mit der Eintheilung, wie sie der Dichter sich gedacht hat, vollständig übereinzustimmen.« — Eme 2. *episodion*t egy kardal zárja be [973—996], melyben a kar reményét fejezi ki, hogy Cleon nem sokára le lesz verve. E dalt *Agthe* parabasisnak tekinti, mert gúny van benne. A II. részben, hol a parabasis természetéről szoltunk, láttuk, hogy a gúny a parabasis bizonyos részeinek csakugyan sajátja, de

¹⁾ L. Felh. 83. V. ö. Aesch. Sept. 130. Soph. OC. 715.

²⁾ L. Felh. 602. Mad. 827. V. ö. Thesm. 1140. Vergil E. 2. 61.

³⁾ V. ö. Soph. Phil. 134.

valamely kardal a gúnyért még nem parabasis. Láttunk főlebb pár ily esetet. Agthera ezután — e tekintetben legalább — nem reflektálunk.

E szóban forgó kardalt félkarok adták ugyan elő, de mert csak a gúny van meg benne a parabasis tulajdonaiból, mi *logaoed stasimonnak* [973—996] tartjuk.

A 3. *epis.*-ban [997—1263] Cleon és a kolbászárus étel-neműekkel versenyeznek, de Cleon ismét kudarcot vall, a kolbászárus legyőzi, s szégyenében el is rohan végkép.

A 2. *parabasis* [1264—1315] *συστήλια ἐπιπροσημασμένη*-t mutat. Az *ᾠδῇ*-ban [1264—1273] Thumanthis az éhkóros, az *ἐπιπροσημα*-ban [1274—1289] az elvetemült Aripkrades¹⁾, az *ἀντᾠδῇ*-ban [1290—99] a falánk Cleonymus, az *ἀντεπιπροσημα*-ban [1300—1315] a nyegle Hyperbolus van igen nevetségesen pellengérré állítva.

Az *exodus*-ban [1316 végig] Demos és Agoracritos megifjodva, fényes öltözékben, meglepégedéstől ragyogó arczezal jelenik meg; mintha megújultak volna a régi jó idők, akár csak egy marathóni hős állna a nézők előtt; míg ellenben Cleon annak az előtti állását foglalja el.

c; *Felők. Νεφελαί.*

Ily czímű darabot kétszer hozott színre Aristophanes. Először 89,2=423-ban a nagy Dionysián, de ez alkalommal Cratinus legyőzte őt.

Pillanatra elkeseríthette ez a költőt, ki már nagy maga bíztában azt hívé, hogy az athenæi nép kegyét teljesen megnyerte; de csak kevés ideig vehetett rajta erőt a legyőzetés érzete, mert a következő évben 89,3=422-ben, darabját új átdolgozással ismét színre hozta.

Eme második, átdolgozott alakban maradt reánk a mű.

A darab czéljáról a költő saját szavai világosítanak fel «Darázsok» parabasisában 1009—1121²⁾, melyből idézzük e pár nevezetesebb sort:

¹⁾ L. Dar. 1275.

²⁾ V. ö. Békák 147. Mad. 1347. Acharn. 713.

ἀλλ' ὅπερ ὁμῶν ἔτι καὶ νυνὶ παλαιᾷ. φησὶν τε μετ' αὐτῶν
τοῖς ἡπιάλοις ἐπιχειρήσαι πέρυσιν καὶ τοῖς πυρετοῖσιν,
οἱ τοὺς πατέρας τ' ἡγῶν νόκτωρ καὶ τοὺς πάππους ἀπέπνιγον,
κατακλινόμενοι τ' ἐπὶ ταῖς κοίταις ἐπὶ τοῖσιν ἀπράγμασιν ὁμῶν
ἀνθρωπότηας καὶ προσκλήσεις καὶ μαρτυρίας συνεκόλλων, κτλ.

Természetesen a költőnek célja elérésére nagy, kiváló egyén kellett és a költő épen Sokratet választotta. Mint Bernhardt megjegyzi: «Da nun kein Anderer gewohnt war, im gewöhnlichen Leben, wie sonst Euripides auf dem Theater, offen und ohne Geheimniss mit dem ungelehrten Publikum sich zu besprechen, so hat er ihn (t. i. Sokrates-t) nicht nur zum Vertreter des modernen Prinzips erwählt, sondern überträgt auch Vieles auf ihn, was in den Tragödien des Euripides und in den Vorträgen der Sophisten paradox erschien.»

Lássuk, mint akarta a költő megvalósítani célját.¹⁾

A *prologban* [1—274] elő van adva, miképp akarja Strepsiades a fia által majdnem tönkretett anyagi viszonyokat rendbe hozni; elmegy Sokrateshez, hogy a család és hazudozás minden művészetét megtanulja; a nagy mester a sophisták istenéhez: a végetlen lényhez, a fénylő ætherhez s ennek lakóihoz: a felhőkhez fordul segítségért.

A *parodusban* [275—313] Aristophanes, hogy a sophisták megfoghatatlan, homályos képzelgéseit érthetőkké s egyúttal jellemző analogonnal parodizálja, felhőkből álló kart alkot, melynek dalát közben-közben felváltják Sokrates és Strepsiades szavai.²⁾

Az 1. *episodionban* [314—509] Sokrates megszabadítja Strepsiadest balhiedelmeitől s megismerteti a felhők új tanával, mint legszentebbel. Strepsiades azonban az új tan tanulmányozása végett vizsgálatot áll ki.

Itt következik az

1. *parabasis* [510—626]. A színpad üresen maradván, a karvezető a χοροδότηον-ban [510—517] szerencsét kíván Strepsiadesnek, ki hajlott kora daczára eltökélte magát ama bölcsészet

¹⁾ Nem lehet feladatunk az idetartozó kérdések taglalata. L. ezekre nézve Hermann, Reisig, Wolf, Welcker, Teufel stb. idevonatkozó műveit.

²⁾ V. ö. Lovag. 235—247.

tanulására; a szoros értelemben vett *παράπασιν*-ban [518—562] a költő nevében panasz van az «első Felhők» kedvezőtlen fogadtatásából származott s a költőn esett sérelem miatt, hogy egy oly gonddal, akkora megfontolással készített darab fölött egy ügyetlen versenytárs győzedelmeskedett. Miután azonban azóta a közönséget megnyerte, sőt annak kedvence is, újabb kísérletet tesz, átdolgozván a darabot: ezt ajánlja is az athenæi közönség becses figyelmébe és pártfogásába.

E rész — renden kívül — eupolid versnemben van írva, melyről főlebb a 32. lapon tettünk említést. A *πύλος* épen azért hiányzik, mert az anapæsték az eupolid mértékhez nem csatlakozhatnak.

Az *ῥῶδή* [563—574] és *ἀντροδή* [595—606] felhívásokat tartalmaznak egyes istenekhez, mint Zeushoz, Posidonhoz, Helios-, Dionysushoz. Az *ἐπιπορρῦα* [575—594] és *ἀντεπιπορρῦα* [607—626] végre gúnyos czélzatokat foglalnak magukban különféle eseményekre.

A 2. *episodionban* [627—888] foly a tanítás; eleinte jól megy a dolog, de lassankint — mikor már nehezebb kérdések következnek — kéri Strepsiades bornirtsága, annyira, hogy a mester kénytelen elutasítani.

A 3. *episodionban* [889—1113] az atya ráveszi fiát, hogy a Sokrates iskolájába menjen. Itt van igen ügyesen ecsetelve az *ᾄδης* és *δίδας* közötti harez, melyben az igazságos védője húzza a rövidet s futnia kell.

A 2. [hiányos] *parabasis* veszi most kezdetét, s az 1114—1130 sorig tart. Áll *ζομφύτιον*-ból [1114] és *ἐπιπορρῦα*-ból [1115—1130], mely a költő gúnyoros, szeszélyes hangján követel igazságot a bíraktól.

A 4. *episodionban* [1131—1302] Strepsiades elhozza fiát az iskolából s igen örül, hogy oly szép előmenetelt tett, mit ez azzal bizonyít be, hogy egy hitelezőnek kimutatja: kölcsön adott pénzt visszakérni nem szabad; s egy másiknak azt, hogy kamatot várni a tőke után nagy jogtalanság.

Az 1303—1320 versek közt levő kardal egy *iamb. stasimon*, melyben a kar Strepsiades megbüntetését helyezi kiállításba.

Az *exodusban* [1321. végig] Strepsiades bűnhődése ugyan bekövetkezik és pedig saját fia által. Ám Strepsiades panasztát meghallgatják a felhők, melyek Sokrates ellenségei; Strepsiades panaszló dühében felgyújtja volt mesterének házát.

d) *Darázsak.* Σ φ ζ ε ε ε.

E darab 89,3 = 422-ben Aminias archon alatt került színre, tehát a «Felhők» előadatása után következő évben. E két darab közt tagadhatatlan is bizonyos tervszerű összefüggés. Míg, u. i. a «Felhők»-ben azokat az ifjakat támadja meg a költő, kik a szónoki iskolákban oly műfogásokat sajátítanak el, melyeket polgártársaik kárára használnak fel, addig e mű ama vén, zord, visszataszító külsejű emberek ellen van intézve, kik egyebet se tesznek mint szakadatlanul perlekednek. A darab célja hát megtámadni az athenæiek bíraskodási viselkedét, mely valóságos dühhé fajult. [L. Bode III. 2,331. köv.]

A *prolog* [1—228] ép egy ily athenæit vezet elénk, kit fiának el kell zárnia saját házában, nehogy kiszökjék bíraskodni; minden kijárást el kell reteszelnie, mert az öreg Philocleon minden áron ki akar illanni. A ház őrizetét a fiú, két szolgára: Sosias- és Xanthiasra bízta; nyugodtan távozik; ám az otthon hagyott örök elalusznak. Itt következik a

parodus [229—316]. A kart felléptében gyermekek követik, úgy hogy a kardalnokok száma azokkal együtt van 24-re egészítve ki.

Az 1. *episodion* [317—1008] azt adja elő, hogy Philocleon, miután szökési kísérlete meghiúsult, fia kigyógyítja bíraskodási dühéből; egy kis házi törvényszéket alakít atyja számára; és aztán megismerteti vele az athenæi ifjúság vidám, élvezetes életét. Igen mulatságos a kutya-pór Labes és Cleon között, mely itt következik, s melylyel az atheni törvénykezés gyarlósága van kigúnyolva. E rész azzal ér véget, hogy Philocleon a vig életre adja magát s így távozik — illetőleg távoznak el mind — a színpadról, mely üresen marad.

1. *parabasis* [1009—1121]. A χομμάτιον (1009—1014) a távozó színészekhez szól az ismeretes ἀλλ' ἔτι χαίρουτες formulában, aztán a közönséget figyelmezteti: ne engedjék füleik

mellett elhangzani a jó szót. A szűkebb értelemben vett *παρά-
λασις*-ban [1015—1050] azt mondja a költő, hogy ő nyíltan,
minden hím-hám nélkül szokott fellépni; mindig saját műzsá-
jára hallgat s mint máskor, úgy most is, amaz államrontók, a
gonosz ellenség ellen küzd, mely lidérczként nyomja, kinozza
az atyákat, nagatyákat; mely a tapasztalatlanokat mindenféle
pörök- s cselszövényekbe keverve, utoljára szépen kiforgatja.
Azért, hogy az 1. Felhőkkel jutalmat nem nyert — úgy véli —
nem veszté el tekintélyét az értelmesebbek előtt, mert érzi,
hogy, bár, a mire törekedett, el nem is érte, de ellenfeleit, ver-
senytársait jóval túlszárnyalja. A *πύργος* (1051—1059) folytatja
az előbbi részben mondottakat s felhívja a közönséget arra is,
hogy jövőre csak azoknak a költőknek ítéljen jutalmat, kik
önálló munkásságot fejtenek ki, ezeket szeressék csupán, ezek-
nek szavára figyeljenek, mert ebben látja ő értelmiségük bizo-
nyítékát. Az *ὀδῆ*-ban [1060—1070] vén darázsak képében lépik
föl a kar, s az ifjúság elaprósodását ostromozza; ez ifjakkal a
vének most se cserélnének. Az *ἐπιποροῖα* (1071—1090) felvilá-
gosít arról, hogy miért adott Aristophanes a karnak darázs-
öltözetet? Az *ἀντιποδῆ* [1091—1100] magasztalja a dicső persa
háborúkat, a salamisi ütközetet [480. sept. 23.], továbbá azokat
a győzelmeket, melyek által Athén a hellén városokat szövet-
ségébe vonva, adófizetőivé tette; az így szerzett pénzüsszegeket
azonban a jelenleg élő ifjúság elpazarolja. Az *ἀντεπιποροῖα* foly-
tatja az *ἐπιποροῖα*-ban mondottakat s ezzel végződik:

ἀλλ' ἐμοὶ δοκεῖ τὸ λοιπὸν τῶν πολιτῶν ἐμβραχὺ
ἔστις ἂν μὴ ᾔλῃ τὸ νέκρον, μὴ φέρειν τριώλον.

Látnivaló hová céloz a költő.

2. *episodion* [1122—1264]. Apa és fia jelennek meg; s az
öreg mint csiszolt kő áll előttünk, kellemes társalgása, finom
modora kitűnik a párbeszédből, melyet fiával folytat, szóval,
meglátszik rajta a jó iskola. E párbeszéd után következik a

2. *parabasis* [1265—1291], mely hiányos *συζυγία ἐπιποροῖ-
ματιχῆ*-t mutat, a mennyiben az *ἀντιποδῆ* hiányzik. Az *ὀδῆ* [1265
—1274], *ἐπιποροῖα* [1275—1283], *ἀντεπιποροῖα* [1284—1291] itt
ama közös jellemvonást mutatják, hogy általán véve gúnyt tar-
talmaznak általánosan ismert áthéni férfiakra.

3. *episodion*ban [1292—1449] Philocleon, mint rendkívüli fogékony tanítvány, mutatja bé magát; ittasan lép föl, egy tánczosnővel, ujjongva rózsás jó kedvében.

Az 1450—1473 közt egy *logaoed stasimon* van, melyben a kar szembe állítja Philocleont és Bdelycleont.

Az *exodus*ban [1474—végig] Philocleon ismét mámoros állapotban van, ugrál, tánczol, hogy bemutassa ez irányban szerzett jártasságát is. Lassanként több tánczó jelenik meg s a komédia víg tánczczal véget ér.

e) *Béke. Εἰρήνη.*

E darabot 89,1 = 421. évben hozta színre Aristophanes, Alcæus archonsága alatt. A gondolat, az alapeszme körülbelől ugyanaz, mint az «Acharnaiak»-ban, melyet három évvel az előtt adatott elő.

Az államügyek romlásai Cleon halála után [L. Thuc. V. 12.], meg aztán, hogy több szövetséges város elszakadt Áthéntől — megérlelték azt az eszmét, hogy Áthénen semmi egyéb nem segíthet, mint egyedül a béke. Nagyon alkalmoszerű tárgyat választott hát a költő, midőn e művében a közóhajnak ad kifejezést, s hogy nem téveszté célját, mutatja az, mikép nem-sokára az ötven éves fegyverszünet lön megkötve, — a történelemből tudjuk azonban minő sikerrel. [L. Thuc. V. 16. 20.].

E műben a cselekvény folyamata igen érdekes, de a második részben, ámbár sok igen élvezetes, mulatságos jelenet van, s a költő kifogyhatatlan tréfáival sokat segít a hosszú, egyhangú jeleneteken, mindazáltal e jelenetek szakadozottabbak mint valahol.

A *prologus*ban [1—299] Trygæus egy szemétbogaran az égbe megy békéért, fel az istenekhez, kik nagyon zokon veszik, hogy *Πόλεμος* kövekkel temette be *Εἰρήνη*-t. Aztán összehívja a különféle céheket, hogy egyesült erővel kiszabadítsák «Békét» s megvihessék a békét.

A 300. sornál megjelenik a kar, itt van a *parodus*, mely a 336-ig tart, hol az

1. *episodion* kezdődik [337—728]. Hermes sok szép szó s kérés után reá áll, hogy *Εἰρήνη*-t elzárt társnőivel, névszerint

ἠλώρα és Θεωρία-val együtt, kiszabadítsák; ez meg is történik, mire Trygæus embereivel együtt eltávozik s

az 1. *parabasis* [729—817] veszi kezdetét, melyre a scholiasta megjegyzi: ὁ χορὸς μένων ποιεῖ παράθασιν οὐ τελεῖαν és alább: τοῦ γὰρ ἐπιρροήματος καὶ ἀντεπιρροήματος ἐστέρηται, azaz a parabasis nem teljes, hiányoznak belőle az epirrhematikus részek. A χορμύτιον-ban [729—733] a szokott ἀλλ' ἔθι χαίρων formula után, a közönséghez szól a karvezető, hogy figyeljen jól azokra, mik a következő részben, az ἀνάπαιστοι-ban lesznek mondva. A παράθασις-ban [734—764] fel vannak sorolva azok a személyek és dolgok, a kik, illetőleg a melyek ellen Aristophanes teljes erejéből küzd.

Ehez szorosan fűződik a πῦρος [765—774], mely folytatja a megelőző részben mondottakat, s azzal végződik, hogy az értelmes véneknek mond egy bókot, t. i. ezek Aristophanessel együtt éreznek s azt óhajtják, hogy ő versenytársait mindig legyőzze. Az ᾠδή-ban [775—796] a kar a Μοῦσα ἀπωσαμένη-t hívja, hogy tánczában részt vegyen; de ha Carcinus (L. Fellh. 261. Dar. 1512. Aristot. Poet. 13.) szólítja fel, hogy fiaival tánczoljon, ne hallgasson reá, hisz azok törpék, kurta nyakúak, emberek leggyarlóbbjai. Az ἀντιᾠδή [797—817] Marsimus, Melanthius kigúnyoltatását foglalja magában, kik gyarló tragikusok, s e mellett rossz hírben álló személyiségek; végül a Μοῦσα θεά még egyszer fel van szólítva, hogy

μετ' ἐμοῦ ὑμῶναιζε τὴν ἐορτήν.

E parabasis alatt, képzeletben, megtörténik Trygæus lejövetele az égből «Aratáskedv» és «Örömnünnep» kíséretében, mert már a

2. *episodion* [818—1126] elején megjelenik a színen. A Trygæus és szolgálja közt folyó párbeszédet itt-ott kis kardalocska szakítja meg. Végre megteszik az előkészületeket a békeáldozathoz. És ezzel aztán kezdődik a darab gyöngye része: hosszú s meglehetősen unalmas párbeszéd következnek s szinte jól esik az embernek, hogy az 1126 verssel a színpad üresen marad s

a 2. *parabasis* [1127—1190] veszi kezdetét. A scholiasta

így ír e helyhez: *καταῦθα παρόλασις ἐστίν, ἀλλ' οὐκ ἔχει πάντα τὰ μέρη κτλ.*, csupán a *συζυγία ἐπιρρηματική* van meg. Az *ᾠδή* [1127—1139] és *ἀντρωδή*-ban [1159—1171] a félkarok örömeiket fejezik ki a fölött, hogy a háború szünetel; ők u. i. a vidám, zavartalan életben lelik gyönyörűségüket; hadd süljön a gesztenye, csengjen a pohár! Az *ἐπίρρημα* [1140—1158] és *ἀντεπίρρημα* [1172—1190] szeszélyes, gúnyos czélzásokat tartalmaz s visszatartani az embereket a háboruskodástól.

Az *exodus* [1191— végig] pellengérre állítja azokat, kik a harczhoz szükséges eszközöket gyártják. Trygaeus megtéve az előkészületeket leendő nászára, sok vendéget hív össze; kivezeti aráját s vig dal közt elvonul a menettel a színpadról.

f) *Madarak.* **ὁ ρυλθες*.

A «Béke» előadása után hat évig mit se tudunk Aristophanes irodalmi működéséről. Végre 91,3 = 414-ben színre hozta a költő e művet, de csak második jutalmat nyert vele, az első Ameipsias *Κωμασταί* cz. műveé lett. A darab előadása ama szerencsétlen korba esik, mikor a népet vezérei ábrándos ígéretekkel, a balga képzelgések hinárljába vezették, s a mű épen a nép eme túlzó, oktanul reménykedő, légvárakat építő, ábrándos természete ellen van intézve.

A *prologus*ban [1—309] két áthéni: Pisthetarus és Euelpides, lépik föl, kik megunva a sok nyugtalanságot, kíváncsiak lennének Áthénből, hogy feltalálva a kakuk madarat, megkérjék: mutasson vagy nevezzen meg nekik oly várost, hol nyugalmas életet élhessenek. Fel is lelik a madár lakását, s előadva ott kívánságukat, az különböző városokat nevez meg, hol boldogságot találhatnak; de mindenikben találnak kivetni valót, egyik se tetszik. Végre elhatározzák, hogy legjobb lesz, ha a madarak végetlen birodalmában építenek egy várost s oda telepednek le. Erre nézve azonban szükséges előbb madárkonferenciát hívni egybe; a kakuk hát elmegy, felkölti a fülemilét, hogy ez a madarak seregét összegyűjtse. Kevés idő múlva jönnek a madarak, legelől jó négy begyeskedő madár fennhéjázva, u. m. a lángmadár, kakas, egy második kakuk, a godény s ezek után a többiek.

Beérkezve mind, kezdődik a

parodus a 310. versnél s tart a 363-ig, hol aztán, a mint jöttek, díszmenetben ismét eltávoznak.

Az 1. *episodion*ban [354—675] Pisthetærus előadja nézetét a madarak, régi, dicsőséges uralmáról s ősi jogairól; egyszerűsmind kifejti: mikép lehetne egy város építése által — melyben az egész madársereg laknék — az elveszített hatalmat és jogokat visszanyerni; szavai fogékony keblekre találnak. A rész végén Epops reggelire hívja meg Pisthetærust és Euelpidest, miután az egész gyülekezet teljes megnyugvással vette tudomásul előbbinek szavait, ajánlatát.

Az 1. *parabasis* [676—800] teljes. A *χομμάτιον* [676—684] bevezető szavai után a *παράβασις* [685—722] arról szól, hogy miután az eddigi istenek helyét a madarak foglalák el, amazok hatalma megszűnt, nem lehet már szó többé theogoniáról, hanem csak ornithogoniáról; ehhez fűződik a *πνῆγος* [723—736], melyben azok az előnyök vannak felsorolva, melyeket az emberek az új világhuralomtól kapnak. Az *ὀδὴ* [737—752] az erdők sűrűjének Muzsáját dicsőíti bájos dalban, mint a kitől származik a legszebb költészet; az *ἐπιπρῆμα* [753—768] parodizálva magasztalja a madárélet szokásait, erkölceit; az *ἀντιπρῆμα* [769—784] a hattyú dalának varázshatalmát dicsőíti, mely fölhangzik az égig s az olympusi istenek ajakán visszhangra lel; végre az *ἀντεπιπρῆμα* [785—800] kiegészíti s befejezi az *ἐπιπρῆμα*-ban mondottakat. Richter szerint [kiadása előszavában, 48. lapon] e parabasis nem teljes, nincs meg benne a *χομμάτιον*. Ámde ez nem áll. Igaz, hogy a *χομμάτιον* nem a szokásos mértékben van írva, hanem ez nem bizonyít semmit; ez esetben mindama *χομμάτιον*-nak nevezett helyek, hol a méret nem tiszta anapæst, ki kellene törölni a kommationok sorából, pl. Felh. ben e rész 2. anapæst és 6 choriamb.-diamb. versből áll, Darban nemcsak anapæst, de iambus és trochæus is van, pedig e részek szintén határozottan kommationok. Eme részre [*χομμάτιον*-ra] utal különben a scholiasta is; sőt végre ama felszólítás is meg van benne, mely a x.-ban szokásos. E három indok alapján ki kell fejeznünk Richter ellenében, hogy e parabasis teljes.

2. *episodion* [801—1057]. Folyik az új város építése. De hát végre is nevet kell adni az újon szülöttnek, mi legyen e név? Megállapodnak a *Νεφελozoxxvγία*-ban. Jönek most seregestől naplopók, léhütők, jósok, költők, ingyenélők stb. felajánlva szolgálataikat; ám lenézőleg útasíttatnak vissza. E rész végén Pisthetærus és Euelpides áldozati lakomára indulnak; itt következik a

2. *parabasis* [1058—1118], mely nem teljes. Mint a scholiasta megjegyzi: *εὐώθασιν μετὰ τῶν τελευτῶν παρόβασιν ἐπὶ ὁρῶν ἡ αὐτῶν ποιῆσθαι συζυγίαν, κτλ.* Az *ὀρχή*-ban [1058—1070] a kar örömet nyilvánítja a fölött, hogy az emberek, az új birodalom hatalma- s önállóságának megismerése folytán, ezután már a madaraknak nyujtanak áldozatot, mint isteneknek; az *ἐπίροχη* [1071—1087] jutalmat tűz ki a madarász Philokratesnek s mindazoknak fejére, kik elég vakmerők megsérteni a madarak szentségét, fönnségét; az *ἀντιφῶν* [1088—1100] a madaraknak télen-nyáron egyaránt gondtalan életét dicsőíti; végre az *ἀντεπίροχη* [1101—1117] azoknak, kik a «Madarak» mellett nyilatkoztak, aranyhegyeket, más efféle képzelt előnyöket ígér, míg a többieket, azokat, kik e darab ellenei voltak, csúful megfenyíti.

3. *episodion*-ban [1118—1469] egy futár érkezik s igen mulatságosan adja elő: mint építék Felhőkakukházát. De az már mégis sok, hogy ily nagyszerű építmény oly rövid idő alatt létre jő! erre maga Pisthetærus se volt elkészülve; hisz Iris, az istenek követe kit Zeus a földre küldött, hogy a hátra levő adót az áldozati füstből beszédje útjában se hírét, se hamvát nem látta az új birodalomnak. Hanem másképp van a dolog az embereknél, itt nagy a mozgalom s legott érkezik is egy semmiházi Pisthetærushoz, hogy ez juttasson nekik is valamit az új országból, miután azonban semmi hasznukat nem veheti, így szól:

ἀπομὲν ἡμεῖς πολλὰ βόντες τὰ περὶ αὐτά.

Eme részt a következőtől a trochæusokban írt *stasimon* [1470—1493] választja, melyben mythosok vannak Cleonymus csodafa és Orestesről.

A 4. *episodion* [1494—1705] mutatja, mily nagy a szomoruság ott fönn az égieknél a miatt, hogy már többé nem nekik

áldoznak az emberek; ez okból elküldék Prometheust, hogy bármily feltételek alatt szövetséget hozzon létre az égiek és madarak közt; abban egyeznek meg, hogy Zeus átadja a kormányt s Basileiát Pisthetærus nőül veszi. Pár alig fontos kardal van e részben.

Az *exodus*ban [1706—végig] jelenti egy követ, hogy készüljön minden lélek az új világ hatalmas urának elfogadására. A kar legott állásba teszi magát s midőn Pisthetærus Basileiával, királyi díszben megérkezik, rákezd a lakodalmi dalt; tánczra perdülnek s lőn teljes vígalom.

g) *Thesmophoriát ünneplő nők.* Θ ε σ μ ο φ ο ρ ι ά ζ ο υ σ α ι.

E darabot 92,1=411-ben adták elő. Jellemző tulajdona, hogy minden politikát kerül, csak az irodalom terén mozog s efelett mond kritikát. A darab tendenciája: a nögyűlölő Euripides kigúnyoltatása. Ezért vette föl a költő épen a Thesmophoriát ünneplő nőket.

A *prologus* [1—317] kezdetén, Euripides aggályait fejezi ki amiatt, hogy a «Demeter Thesmophoros» ünnepén a nők az ő elpusztításáról tanácskoznak, megboszulandók őt azért, mert darabjaiban oly kedvezőtlen színben tünteti fel a nőket. Mentő eszköz csak egy van, ha t. i. a nehéz támadások ellenében valaki mellette szólal fel eme gyűlésen. De mikép lehetséges ez? A férfiak ki vannak zárva amaz ünnepélyből, a nők pedig neki mind ellenségei. — Ah! . . . megvan! — Felszólítja a különben is asszonyias Agathont, hogy nőnek öltözve, menjen el az ünnepre s emeljen szót mellette; de miután ez nem vállalkozik, szolgáját Mnesilochust bizza meg, ki egy nő háta megett szépen be is suhan a nők közé.

A *parodus*ban [318—371] a nők kara imát rebeg Persephone és Demeter istennőknek.

1. *episodion* [372—775]. Megkezdődik a gyűlés. A nők kifogyhatatlanok az Euripides ellen felhozható vádakban s egyes egyedül Mnesilochus az, ki védelmezgeti a tragikust. Vége se lenne a vitának, ha a szintén nőnek öltözött Clisthenes be nem jő s meg nem súgja a nőknek, hogy Euripides kémeket küldött közéjük. — Nosza, megindul most a kutatás a kém fölfedezésére,

minden nő megmondja nevét. Mnesilochus belátja, hogy menekülnie kell; ki is akar suhanni, de késő, fel van fedezve. Clisthenes legott a Prytaneumra megy, hogy e hallatlan eseményt följelentse; mi alatt Mnesilochust őrizet alá helyezik, ki mérgében egy gyermeket meg akar ölni; ennek anyja is elrohan, hogy az új büntényről jelentést tegyen. Mnesilochus ugyancsak tőri a fejét: mi módon szabaduljon ki; végre is eszébe jut Euripides «Palamedesének» históriája s az istenek képeire P-t [—*ῥῶσαι*] írva, ezeket szétbocsátja a szélrózsa minden irányában, úgy hogy tudósítsa Euripidest a szerencsétlen esetről.

A *parabasis* [776—845] áll be most, mely hiányos, csupán a *χομμάτιον* [776—784], *παράλασις* [785—813], a *πνίγος* [814—829] és *ἐπίροσημα* [830—845] van meg belőle. A két első rész a nők dicséretét foglalja magában, kimutatva, hogy a nők még sem oly rosszak, mint azt némelyek hiszik, — s ha igen, miért kacsintanak arcukra a drága férfiak? miért vágnak úgy társaságukba? sőt miért veszik nőül? Oh a férfiak nők nélkül nem élhetnek. Ez állítás aztán példákkal van illusztrálva. Charminus jóval mögötte áll Nausimachenak; Cleophon meg Salabacchónak; Aristomacheval s nővérével ki meri összehasonlítani magát? Vagy ki talál Eubulehoz hasonló tanácsost? — szóval, sokkal több jó van a nők, mint a férfiak között. Az *ἐπίροσημα* elmondja, hogy a nők adnak férfiakat az államnak, és pedig minél derekabbakat, mert ez a főczél, a rossz fiúk anyja u. i. a skirophorián és steián a jó fiúk anyjának csak háta mögé mehet és aztán ugyan ki tartaná illőnek, hogy a Hyperbolus anyja a Lamachusé mögött foglaljon helyet?! végre

καὶ δανείζειν χρηματ', ἢ γρήν, εἰ δανείσειέν τι·
καὶ τόκον πράττοιτο, διδόναι μηδέν' ἀνδρώπων τόκον,
ἀλλὰ κείρεσθαι [ἢ τὰ χρηματ' εἰπόντας τοῖς,
ἄλλ' αὖ γούν εἰ τόκου τεκοῦσα τοιοῦτον τόκον.

2. *episodion* [846—954]. Euripides jó Menelaus képében, hogy megmentse szolgálját, de — óh fátum! — ép azon pillanatban érkezik meg a *Πρότασις* s Mnesilochust, a tanács határozata folytán, mint foglyot elviteti, hogy bitófához kössék.

E részt egy *stasimon* [953—1000] választja el a következő

episodiontól s benne Pauson, a festész, van kigúnyolva és több isten s istennő dicsőítettik.

3. *episodion* [1001—1135]. Mnesilochus hiába kéri a poroslót, hogy szabadon bocsássa őt, köszívü az, nem könyörül rajta. Euripides mint Perseus, majd mint Echo, majd ismét mint Perseus jelenik meg, de sehogyse boldogulhatván, eltávozik, hogy új tervet gondoljon ki.

A 2. *stasimon* [1136—1159] következik most, melyben a kar Pallashoz, Athen védnökéhez s a Thesmophorokhoz könyörög.

Az *exodus*-ban [1160—végig] Euripides jő egy tanácsosnővel és egy fuvolásnővel s kéri a kart: bocsásson meg neki; igéri és fogadja, hogy soha többé nem gúnyolódik a nőkkel, — ha szabadon bocsátják szolgáját. A kar azonban nem akar reá állani. Mnesilochus örének szeme megakad a szép táncosnőn s ott hagyja foglyát, mert a szép szemeknek ellenállni nem tud; nosza, annak se kell több, felhasználja az alkalmat s urával együtt kereket old; mikor az ör visszakerül, nem találja többé helyén, a kit őriznie kell, a kar tanácsára utánuk rohan s néhány buzdító szó után maga a kar is elvonul.

h) *Békák. Βάτραχοι.*

E darabot 93,4=405-ben Callias archon alatt hozta színre a költő a Lenæa ünnepén s első jutalmat nyert vele. Aristophanes itt a lehető legkeményebben kel ki Euripides ellen, minek oka abban rejlett, hogy a költő született ósdi volt, gyűlölt minden újítást s újítót. Ő az Aeschylosi ízlést akarta felújítani, ámde hiában erőlködött. Az idő gyorsan forgó kerekét halandó megállítani nem bírja, halad az feltartóztathatatlanul, a régít emészti vas foga, hogy helyén ujat teremtsen.

A *prologus* [1—323] Dionysus és szolgája, Xanthias, fellépével kezdődik, kik élénk beszélgetés közben az alvilágba mennek, hogy onnan az egyetlen tragikust, Euripidest felhozzák, mert árva most a *tragedia* színpada. Heracles utasítása folytán Charonhoz mennek; az öreg révész azonban csak Dionysost viszi át, azt mondja:

δοῦλον οὐκ ἄγω,
 εἰ μὴ νευαυμάχηκε τὴν περὶ τῶν χρεῶν.
 — — — — —
 οὐκ οὖν περιρρέει δῆτα τὴν λίμνην κύκλω;

Charon aztán Dionysussal elindul s mialatt eveznek, a békák kardala hangzik. Átevezve a tavon úr és szolga találkoznak s Dionysus kiszállva a csónakból, szolgájával tovább megy, mignem arra a helyre érkeznek, hol már hallható a mysták kara s látható Pluto lakása.

A *parodus* [324—459] egy Iacchusi ünnepi menetet ábrázol, melyről az I. részben szoltunk.

Az 1. *episodion* [460—674]. Itt kezdődik Dionysus kalandja, ki Heracles mezét vette föl. Aeacus meglátva az ál-Heraklest, azt hiszi, hogy az a valódi, s durva szavakkal illeti, mert a Cerberust megfojtva elvivé; fenyegeti, hogy legott ráuszítja az alvilági szörnyeket s el is rohan, hogy teljesítse ezt. Az ál-Herakles megretten, szerepet s ruhát cserél szolgájával. — Két nőcselédje jő most Persephonenak s hívják be a második ál-Heraclest mutatni; menne is ez, ám erre urának is van kedve s azért ez ismét visszacseréli a ruhát s szerepet. Egy kis kardal után két csaplárnő jelenik meg s kéri az ál-Heraclest [Dionysust], hogy régi tartozását fizesse meg, mert ha nem, egyszeriben baj lesz; ennek se kell több, ismét cserél Xanthiassal, ki a kar biztatására igéri, hogy derekasan viseli magát, bármi történjék. Ennyi ruha s szerepcsere miatt Aeacus se tud eligazodni s egy kissé jól elveri mindkettőt, de így se ér czélt, miért beküldé őket az alvilág urához s maga is utánuk megy.

A *parabasis* [675—737] nem teljes, csupán a részegyenlőségű részek vannak meg benne. Az *ᾠδῆ*-ban [675—685] az idegen származású demagog: Cleophon van kigúnyolva; az *ἀντιᾠδῆ*-ban [706—717] pedig Cligenes, ki legnagyobb gazember a fürdősök közt; az *ἐπίρροια* [686—705] és *ἀντεπίρροια*-ban [718—737] a költő ajánlja az egyenlőséget s békét, illetőleg a kibékülést az oligarchákkal s elismerni Alcibiades fölényét.

2. *episodion* [738—813]. Aeacus és Xanthias beszélgetnek; egyszerre nagy lármát hallanak; mi az? Aeacus azt mondja,

hogy Aeschylus és Euripides versenyeznek egymással, hogy melyik jobb; Dionysus az ítélő bíró kettejük között.

1. *stasimon* [814—829] következik itt, mely a két versenytárs jellemzését tartalmazza.

3. *episodionban* [830—1098] a két versenytárs kiméletlenül mondja egymásnak szemébe hibáit; a két fél iszonyúan fel van egymás ellen ingerülve.

2. *stasimonban* [1099—1118] a kar még jobban tüzei a versenyzőket a harcra.

4. *episodionban* [1119—1369] még mindig a küzdőtéren vagyunk; végre is vége a versenynek s Pluto felhívja Dionysust, hogy ítéljen; ez kinyilatkoztatja, hogy bizony Aeschylusé az elsőség; Euripidesnek persze ez nincs inyére, rá is förmed a bíróra s ketten civakodnak, mit Hades urának szava szakít félbe, ki lakomára hívja őket.

A 3. *stasimonban* [1370—1499] a kar helyeslését nyilvánítja Dionysus ítélete fölött.

Az *exodusban* [1500—végig] Pluto elküldi a böles Aeschylust a felvilágra, hogy a várost megmentse a sok botor embertől: ez el is vállalja, de szívére köti Plutónak, nehogy megenvedje, hogy a hamis elméjű, furfangos és hízog Euripides azalatt elfoglalta a díszszéket.

A darab a kar jó kívánataival végződik, melyeket az Aeschylosnak mond, hogy küldetése sikeres legyen.

i) *Lysistrate*. *Λυσιστράτη*.

E darabot 92,1 = 411-ben Kallias archon alatt hozta színre Callistratos, Aristophanes neve alatt.

A költő ismét a béke mellett emeli föl szavát; kétszer tett már e célból kísérletet, de látva, hogy a férfiakkal nem lehet boldogulni, most a nőkhez folyamodik.

Helyesen jegyzi meg *Droysen* [II. 123]: «Für die Form der antiken Komödie ist die vorliegende in mancher Hinsicht lehrreich. Die durchgehende Gegeneinanderstellung der beiden Chöre macht eine Anwendung der Räumlichkeiten nothwendig, wie sie in keinem Stücke sonst zu vorkommen scheint. Der Weiberchor hat die Bühne inne; er steht hoch genug über dem

anrückenden Chor der Alten, um auf denselben hinab wiederholentlich die Eimer ausgiessen zu können. Nicht minder sonderbar ist die Art, wie sich die wesentliche Grundlage der alten Komödie, die Parabase, hier zu einer ganz anderen Bedeutung, und wie in früheren Stücken nie, zu einem integrierenden Theil des dramatischen Verlaufs umgewandelt hat».

Valóban, a parabasiszt oly értelemben véve, mint azt Aristophanes többi darabjaiban láttuk, e műben nem találjuk meg. Sem az alak, sem a tartalom nem felel meg azoknak a követelményeknek, melyek mint a parabasisnak okvetetlenül szükséges kellékei tűntek fel. Kétségtelen, hogy a dal-komplexnek [614—705] van hasonló vonása a parabasisssal, de azért még távolról se parabasis.

A nők kara folyton a színpadon szerepel; az öregek kara az orchestrán jelenik ugyan meg, de részt vesz a cselekvény folyamataiban s e szerepét a kar végig megtartja.

Ezért e műben parabasiszt nem vehetünk fel; annak helyén párdal van, melyet a nők és férfiak kara ad elő.

k) *Gyűlésező nők.* Ἐκκλησιαζουσαι.

A peloponnesusi háborúk 404-ben Athénnek Lysander által elfoglaltatásával véget értek; az oligarchia korlátatlan hatalmat nyert Spárta védnöksége alatt, míg másfelől Athen hatalma teljességgel leszállt.

Spártából eltűnt a régi romlatlan egyszerűség és erő, a szövetségesek sanyargatása lőn a fődolog. Az államvagyon, a közpénzt egyesek öncéljaikra fordíták; a demagogok csak pénzosztogatással tudták a népet a népgyűlésre csalogatni; ez pedig nem saját eszejárását követte, hanem kirekesztőleg csak a demagogokét; a szellem szabad nyilatkozatai ki voltak irtva Athenhől s ez nem vala többé azoknak való talaj.

És a demokratia eltűntével oda volt a kedv is, úgy a kar begyakorlását illető, mint csak a kiállítási költségeket is fedezni. A haszonleső demagogok pedig gondolkodtak, hogy államvagyonon se legyen eszközölhető,

«chorusque

Turpiter obticuit sublato iure nocendi» mondja Horatius [A. P. 283.] [L. Böckh Statsh. d. A. III. 23].

Egyáltalán nagyon ritkán állítottak hát ki comoediai kart s ezt is kevésbé költségesen, mint azelőtt. Minél fogva a kar lassanként elveszté régi fontosságát, jellegét, jelentéktelen szerepe lett a darabokban. — Végezetül ne feledjük, hogy csak egy csillag fénylett még halványan a comoedia egén — — Aristophanes. De mit tehetett ő egyedül?! A lángelme ekkor is meg volt, de a viszonyok úgy bonyolódtak, hogy arra nem lehettek kedvezők, — már pedig, mint Göthe mondja: hiában való bárminő genialitas, — ha a körülmények nem hozzávalók, nagy-szerűt produkálni nem bír.

A «Gyülesező nők»-ben a költő élczei nem egyes személyekre irányulvák, hanem általánosságban vannak tartva s a költő bűvhatalmú fegyvere: a személyes gúny egészen hiányzik. Tulajdonképi parodos nincs, s a kar mindjárt a darab elején szerepel. Az 1. episodium után fellépik ugyan, de a dal, melyet előad, nemcsak hogy nem bír azokkal a sajátságokkal, melyek folytán parabasisnak tekinthetnők; sőt első pillanatra szembe-tűnik, hogy a kar a cselekvény fejlődésének kiváló tényezője. A 478—503. rész nem tartható parabasisnak, hanem ez egy epiparodus, mely mint Pollux mondja IV. 108: ἡ μετὰ τὰ ὅτλην [τῶν μετὰστᾶσιν] εἰσοδος.

1) *Plutus. Πλοῦτος.*

E darabot 97,4=388-ban hozta színre a költő. [Az első ily címűt, mely nem maradt fenn, 92,4=408-ban.] Habár a költő e művében egyetemes világnézeteknek hódol, s a jellemek mint valóságos típusok tűnnek föl, mindazáltal e mű még nem tartozik a közép attikai comoediához, mire nézve elég bizonyíték a darab stylje és sujetje, valamint a kar első föllépte. Annyi azonban áll, hogy a «Plutus» már előfutárja a közép attikai comoediának.

A mi különben e művet a többi aristophanesi daraboktól lényegesen megkülönbözteti, az a kar. A kar egyes dalai jó formán elveszték már itt egyediségüket, s a kar itt már a cselekvényre is alig gyakorol befolyást. A darab végén a kar helyett a karvezető szerepel, néhány anapæstet mondva az ünnepi metretre, mely Plutust az acropolisra viszi. Kardal ugyan tagadha-

tatlanúl van a darabban, de nem az epeisodionok után, hanem abba van beillesztve, tehát nemcsak, hogy parabasis nincs az egész darabban, sőt stasimont se találunk.

V. Felosztás.

Végig mentünk már Aristophanes darabjain, most már foglaljuk össze röviden az eredményt következőben:

Acharnaiak-ban van

IV. episodion, 2. stasimon, 2. parabasis.

Lovagokban van

III. episodion, 1. stasimon, 2. parabasis.

Felhőkben van

IV. episodion, 1. stasimon, 2 parabasis:

Darázsokban van

III. episodion, 1. stasimon, 2. parabasis.

Békében van

II. episodion, 2. parabasis.

Madarokban van

IV. episodion, 1. stasimon, 2. parabasis.

Thesmophoriát ünneplő nők-ben van

III. episodion, 2. stasimon, 1. parabasis.

Békákban van

IV. episodion, 3. stasimon, 1. parabasis.

A többi darabban nincs parabasis, s azért nem is tárgyaltuk tartalom tekintetében, miután ezt a tárgyaltakban is csak a parabasisért tevők.

Kimondhatjuk tehát végeredményül, hogy

1. a parabasis oly kardal, melyet részben a karvezető, részben a két részre oszlott kar ad elő;

2. A parabasis mindig ott van a darabba illesztve, hol a cselekvény a befejezettségnek bizonyos nemét ér el;

3. Az első parabasis mindig az 1. episodion után van beillesztve;

4. a parabasisok száma, mikor legtöbb, 2; ennél több egyetlen darabban sincs, ennyi azonban megvan 2 darab kivételével, a többiekben.

5. A 2-dik parabasis soha sem teljes.

VI. A kar állása.¹⁾

A comœdiai kar állása nagyjában megegyezik a tragœdiai karéval, a menyinyiben mindkettő négyszögű sorakozást mutat; csakhogy míg a tragœdiában a kar

κατὰ στοιχους

o	o	o	o	o
o	o	o	o	o
o	o	o	o	o

κατὰ ζυγά

o	o	o
o	o	o
o	o	o
o	o	o
o	o	o

állott, addig a comœdiában

o	o	o	o	o	o
o	o	o	o	o	o
o	o	o	o	o	o
o	o	o	o	o	o

o	o	o	o
o	o	o	o
o	o	o	o
o	o	o	o
o	o	o	o
o	o	o	o

volt elhelyezve, a tragœdiában u. i. 15 személyből, a comœdiában ellenben 24-ből állott.

A comœdia parodusában a kar állása ez:

↯	↯	↯	↯	↯	↯
↯	↯	↯	↯	↯	↯
↯	↯	↯	↯	↯	↯
↯	↯	↯	↯	↯	↯

↯	↯	↯	↯
↯	↯	↯	↯
↯	↯	↯	↯
↯	↯	↯	↯
↯	↯	↯	↯
↯	↯	↯	↯

Az episodionokban a kar állása ez:

♂	♂	♂	♂	♂	♂
♂	♂	♂	♂	♂	♂
♂	♂	♂	♂	♂	♂
♂	♂	♂	♂	♂	♂

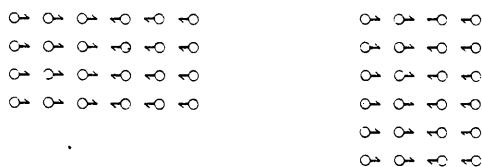
♂	♂	♂	♂
♂	♂	♂	♂
♂	♂	♂	♂
♂	♂	♂	♂
♂	♂	♂	♂
♂	♂	♂	♂

Hogy így kellett állnia, arra nézve a régiek s újabbak utasításain kívül, különösen abból indulunk ki, hogy a kivel

¹⁾ L. Arnoldt: Die Chorpart. 183 s köv.

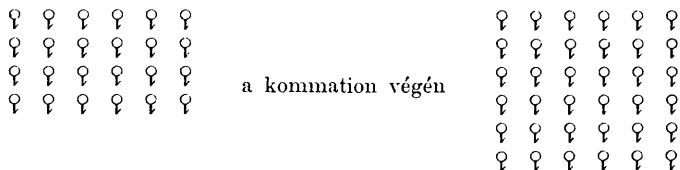
beszélünk, arcczal ahhoz szoktunk fordulni, a kar pedig az episodionban a színészekkel társalog s így azokhoz is fordul.

A stasimonban az állás ez:

A kar u. i. a stasimonban se nem a színészekkel, se nem a közönséghez beszél, hanem félkarokra oszolva, e félkarok egymással váltanak szót s így egymással szembe állanak.

A *parabasis* elején a kar elhelyezése ez:

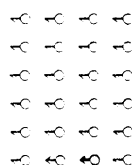
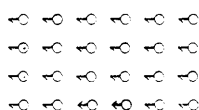

Eme *κατὰ ζυγά* állást a kar megtartotta a *παράδεισος*, *πνῖφος*, *ἐπίπροημα* és *ἀντεπίπροημα* alatt; az *ᾠδή*- és *ἀντᾠδή*-ban — minthogy ezeket félkarok adták elő —, az elhelyezés: *ἀντιπρόσωπον ἀλλήλοις* volt, vagyis az egyes kardalnokok vis-à-vis-t csináltak, úgy hogy a félkarok egymással szembe állottak.¹⁾

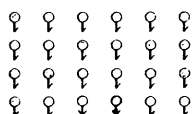
A kardalnokok száma a *comœdiában*, mint már említők, 24 volt, belé értve a karvezetőt is.²⁾ De épen azért a karvezető állását biztosan meghatározni nem lehet. Ismeretes a *Hermann* és *Müller* közt folyt vita a karvezető állásának meghatározására nézve. A *parodusra* nézve egyet ért mindkettő, ámde az *episodionokat* illetőleg nézeteik eltérők. Míg u. i. *Hermann* szerint a karvezető a karnak egy fordulata által épen az ellenkező oldalra jut s így a *σχηνή* közvetlen közelében áll meg, addig *Müller* szerint úgy a *parodusban*, mint az *episodionokban*, a

¹⁾ L. Hephaestion 71: καλεῖται δὲ παράβ. — — καὶ ἀντιπρόσωπον ἀλλήλοις στάντες κτλ.

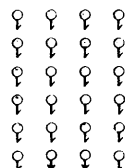
²⁾ Schol. Mad. 297. 598. Ach. 210. Lov. 286. Plut. 953. Pollux IV. 109. Suidas γὰρ és κορυφαῖος sz. a. περὶ κομ. IX. a. 245. Vita Aesch. Robortelli. Tzetz. Prol. ad Lyc. 234. Phot. τρίτος ἀριστεροῦ. Bekker Anecd. 444. 15.

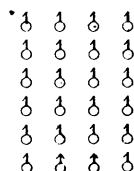
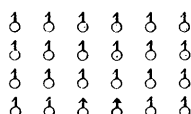
A parabasis kommationában:

többi részeiben:

az episodionokban pedig:

Látni való, hogy e tekintetben teljességgel nem lehet «határozottan»-t mondani.

És hasonló bizonytalanságban vagyunk ama mozdulatok és tánczra nézve is, melyeket a kar a parabasis illető részeiben végzett.

Anynyit tudunk, hogy a drámai költészetben, általános-ságban háromféle táncz divatozott, és pedig: *ἐμμέλεια* a tragœdiában, *χόροδαξ* a comoediában, és *σίκεννις* a satyrdrámában. Ez azonban korántsem zárja ki, hogy más neműek is ne lettek volna alkalmazva. Az első s utolsó nem tartozik ide. A *χόροδαξ* természetére nézve tudjuk, hogy józanon és álarez nélkül senki se merte lejtetni,¹⁾ tehát e táncz régi, phallikus jelleget mutatott. E táncz — úgy látszik — Aristophanes nem volt nagy

¹⁾ L. Athen. XIV. 631. d.: ὁ μὲν χόροδαξ παρ' Ἑλλήσι φορτικός. schol. Felhők 440.: ἔστι δὲ ὀρχήσεως κομικῆς εἶδος ἀρχήμονος· és χόροδαξ· εἴλωκεν — ἀστεμνῶς ὀρχήσατο. Schol. Arist. Rhet. III. 8: ἔστι δὲ χοροδανίζειν εἶδος ἀνεμμένον ὀρχήσεως. Pollux. IV. 100. Hesych. φαλλικόν sz. a. Suidas φαλλοί sz. a. Schmidt: Die antike Compositionslehre 356. l.

barátja, mint a Felhők 540, 555 s köv. versekből kitetszik, hol Eupolisnak, az ő versenytársának szemére hányja, hogy a kor-daxot alkalmazta:

προσθεῖς αὐτῷ γραῦν μεθύσθην τοῦ κόρδακος εἴνεχ' ἦν
Φρύγιχος πάλασι πεποίηχ', ἦν τὸ κῆτος ἤσθισεν.

és alább jellemzőleg

οὐδὲ κόρδαχ' εἰλκυσεν.

E táncznemet hát aligha alkalmazta a költő, sőt a parabasisok eléggé mutatják, hogy a tartalommal alig fért össze ama szilaj, úgy látszik túlságosan közönséges tánc. [L. Felh. 562. 593. Lov. 551, 581. stb.]

Hanem aztán, hogy mit, melyiket, minőt? mind oly kérdések, melyekre a feleletet ma már — bár inkább «még» volna — nem birjuk megadni.

Megjegyzés.

Mint a fenn közlött bírálatból látszik, e műben, mikor még pályamunka volt, ha tárgyalva nem is, de legalább érintve volt a részegyenlőség [responsio] is. Egyelőre úgy terveztem, hogy e műben teljességgel a bírálat értelmében járok el, — s ez irányban a munkálatot jó részben el is végeztem, — tárgyalván ama kérdést a parabasist illetőleg, természetesen a szükséges kritikai észrevételekkel. Ámde így ama kérdésnek csak egy és pedig nagyon kis részére terjeszkedhettem volna ki itt, mert a részegyenlőség koránsem csak a parabasist, sőt nem is csupán a kardalokat, hanem a dialogokat s általában az egész comédiát átfogja. Tehát vagy abba a hibába esem vala, hogy olyat kell tárgyalnom, mi nem tartozik ide, vagy abba a még nagyobbba, hogy csak félmunkát végzek. Ez okból mellőzöm itt az egész kérdést, remélve, hogy idővel külön, egészében tehetem vizsgálódásom tárgyává s így tehetem közé. Szolgáljon ez indokul ama kérdés kimaradására nézve.

S ezzel egyszersmind munkám befejeztem. Igyekeztem kifejteni, hogy a parabasis

1. honnan vette vagy legalább vehette eredetét s mind viszonylik az egész comœdiához?

2. mely és minő részekből áll?

3. milyen az ó-, közép- és új attikai comœdia szerkezete, tekintettel az újabb kori vígjátéokra?

4. mi tartalma az egyes parabasisoknak, összefüggésben a comœdiák cselekvényével, többi részeivel?

5. hol s hány parabasis van Aristophanes comœdiáiban s általában az egyes darabok minő felosztási alakot mutatnak?

6. A kar és karvezető minő állást foglaltak el?

Eme fejtegetéseimben nem törekedtem arra, hogy minél újabbat, minél eredetibbet mondjak, de minden egyes pontnál igyekeztem fölhasználni az idevágó irodalmat. — Célom — ismétlem — csak az volt, hogy a magyar szakférfiak figyelmét felhívjam e fontos és érdekes kérdésre.

Most szükségesnek és czélszerűnek vélem az idevágó szak-, s az általában használt irodalmi művek felsorolását:

Agthe (C.): Die Parabase und die Zwischenakte der alt-attischen Komödie. Altona 1866. 8° 192. lap.

Agthe (C.): Anhang zu dem Buche: Die Parabase und die Zwischenakte der altattischen Komödie. Altona 1868. 8° 142. lap.

Arnoldt (Dr. R.): Die Chorpartien bei Aristophanes scenisch erläutert. Leipzig. 1873. 8° 196. lap.

Enger (Rob.): Ueber die Parabase der Wolken des Aristophanes. Ostrowo 4°. 1853. 21. lap.

Fritzsche (Franc. Volkm.): De parabasi Thesmophoriazuserum commentatio. Rostochii. 4°. 1836. 34. lap.

Gienz (Herm.): De parabasi. Berolini. 1865. 8°. 30. lap.

Gerhard (Ed.): der Iakchoszug bei Aristophanes. Lásd. «Philologus» folyóirat XIII. kötet.

Haupt (M.): De loco parabatice avibus Arist. Berolini. 1863. 4°. 8 lap.

Hausing (Th.): Aristophanes I. Parabasis avium. I. II. Lásd: *Jahn*: Neue Jahrb. f. Philol. 25. Jahrg. 1855.

Hornung (Herm. Theoph.): Commentationis de partibus comœdiarum particula. Berolini. 1861. 8°. 41. lap.

Lion: De parabasi in Arist. Acharnensibus commentatio. Magdeburg. 1862. 4°. 13 lap.

Kock (Dr C.): De parabasi antiqu. comœd. Atticæ interludio. Anclam. 1856. 4°. 19 l.

Koester (Dr. H.): Commentat. de Græcæ com. parabasi. Sundimæ 1835. 4°. 18. l.

Kolster (Dr G. H.): De parabasi, veteris com. Atticæ parte antiquissima. Altonæ. 1839. 8°. 64. lap.

Marcou (F. L.): De choro et carmine lyrico apud Aristophanem. Parisiis. 1859. 8°. 94 lap.

Meier. Lásd *Ersch-Gruber* Allgem. Enc. 11. 1838.

Muff. (Dr. Chr.): Der Chor in d. gr. Komödie vor Aristophanes. Halle. 1871. 4°. 40 lap.

Muff: Ueber den Vortrag der chorischen Partieen bei Aristophanes. Halle 1872. 8°. 175. lap.

Dr. BOROS GÁBOR.

HAZAI IRODALOM.

1. *Petöfis poetische Werke.* Mit Beiträgen namhafter Uebersetzer herausgegeben von *Ludwig Aigner.* Erste Lieferung. Budapest, Ludwig Aigner. Preis 30 kr.

2. *Dichtungen von Johann Arany.* Aus dem Ungarischen übertragen von *Andor v. Sponer.* Leipzig. Ottó Wigand. 1880.

«Ime újabb hódításai költészetünknek!» kiáltanánk fel, ha első csöppe a megfontolásnak el nem oltaná lelkesedésünk lángját; ha legott a kétlő gondolat nem támadna bennünk, hogy költészetünk e német tolmácsai is aligha a Freiligrathok és Heysek hazájából valók. Hol az idő, a mikor onnan jönnek majd hozzá értő kertészek s gyöngéd kézzel talajokba ültetik költészetünk diszesebb virágait? — Igaz, a körülmény, hogy e fordítók hazánkfiak, mit se von le az ő érdemeikből, ha a mi szemünkben csökken is általa fordításaik jelentősége; csak-hogy az eddigi kísérletek tanúsága nem sok bizalmat önt belénk hazánkfiainak e téren való hivatása iránt. Ha eddig egyegy fordítások kezünkbe akadt, a legtöbbször bizony nehéz volt satyrát nem írni. Mindazáltal elfogultság nélkül ütjük fel e két füzetet, sőt mivel járt uton haladtak, némi reménynyel is, hogy bizamatlanságunkban örvendetesen csalódunk talán.

Az első darab első füzete egy vállalatnak, mely Petőfi összes költeményeit foglalná magában. Aigner arra vállalkozott, hogy részint a már szép számmal megjelent Petőfi-fordításokból, részint újabb erőik segítségével egy teljes Petőfit adjon a német közönség kezébe.

E füzetben legelső szerelmi dalai vannak. Nagybőrra egyszerű, itt-ott pongyola nyelvű s laza gördületű dalok, de tele népies fordulatokkal s a költőnek szíve dallamával. Épen nem mondhatnók, hogy nehezen fordíthatók. Aigner meglehetősen tapintattal válogatott a régiebb fordításokból; az újabb erőik toborzásában is szerencsés volt. E fordítások általában csinosan hangzanak, jól gördülnek, folyékonyan olvashatók. Nem találkozunk már bennök a Petőfi-fordítások hagyományos botrányos félreértéseivel, bár egy két érthetetlen hely

itt is van. Mint a Farkas Miksa által fordított «Nem megyek én innen sehova» kezdetű dalnak e szaka:

Fa vagyok én, lelkem a gyökér,
Gyökér nélkül a fa meg nem él
S hogy téphetném azt ki földéből,
Ide való mátkám szivéből?

egészen ki van forgatva értelméből:

Entwurzelt kann der Baum nicht fortbestehn
Ich bin ein Baum und *müssst'* zu Grunde gehn
Wär mir die Seele wurzelnd nicht geblieben —
Riss ich sie aus dem Herzen meiner Lieben. (?)

Ha hozzá tesszük még, hogy a német nyelv szellemét is jobbára megóvták: elmondtunk mindent, a mi dicséretet róluk mondani lehet. Való érdemek nem sok van: Híven fordítanak, szóra visszaadják a szót, de csak hüvelyét, magva, íze nélkül. Visszaadják a gondolatot erélye, árnyalata nélkül; híven másolják egyegy kép körvonalait, alig hagynak el egy vonást is, de nem adják meg színét, elevenségét. Nyelvök a prózai és a szerelmi poezis chablonszerű nyelvének vegyüléke, s a mi főfő fogyatkozása, nincs meg rajta az egyszerűség bája, a mely Petőfi dalainak legsajátosabb szépsége.

Ha Petőfi így szól:

E túlvilági üdvösségből
Végý el egy drága századot!

Igy erőtlennítik el:

So sei als Preis von meinem Seelenheil
Das theuerste Jahrhundert *dir* *beschieden*. (9. l.)

Vagy ime ilyenek:

Elvinnélek én ha aduának —
«Ich nähme dich, wenn ich dich könnst, *erstreben*».
De ha téged birhatnálak
«Doch könnst ich deine Lieb' *erstreben*» (27. l.)

Felébredendsz-e akkor álmaidból?
«Wirst du dich deines Schlummers dann *erwehren*?»
Hová levél te szebb reményeimnek
Korán kiegett hajnalsillaga?
«Wohin hast du mit einmal dich *begeben*?» (56. l.).

Csak érintsen lehellete,
Közeltő szellemednek!

«Berühre mich dein Geist auch nur
Mit seines *Hauches Schimmer!*» (62. l.)

Így idézhetnénk többet is. Azonban a közel múlt tanúsága szerint Petőfi muzsája ilyen közepszerű tolmácsok segítségével is el tudja ragadni a németeket. Ezért Aigner e kiadása által dicséretes dolgot mível. Tapintata iránt e füzettel némi bizalmat keltett; járjon el ezután még nagyobb lelkiismeretességgel, hiszen ez hazafias kötelessége is.

A füzet téglaszín borítékán egy prospectus van, a mely rengeteg dagálylyal kürtöli világgá Petőfi lángeszét és nagyságát. Ilyen az ízlés nélkül szükölködő tömegre hatni akaró ajánlás csak árthat a vállalat tisztességének s ízlésünk hírnevének. Igen örülnénk, ha a jövő füzet e mocsoktól tisztán jelenne meg.

A másik jóval csinosabban kiállított kötet Arany kisebb költeményeinek egy részét foglalja magában. Arany iránt a fordítók mindaddig több kegyelettel voltak, mint Petőfi iránt; kontárkéz nem igen mert hozzá nyúlni. Sponer méltán sorakozik Arany fordítói mellé s nagyon értjük, hogy a napi sajtó barátságosan fogadta. A mi nekünk minden felett tetsző: az a lelkiismeretes gond, a melylyel az eredetit megóvni iparkodik. Világosan belátja a költő eszmei világát, nyomról nyomra igyekszik átérteni, alig egy-két gondolatot hamisít meg: pedig Arannál úgy a tárgyi vonatkozások, mint némely nyelvbeli kifejezések tökéletes megértése jókora figyelmet és ismeretet követel. Azonkívül észreveszi Arany költészetének legfinomabb szépségeit; a formának, nyelvnek legapróbb csínyja se kerüli ki figyelmét. Az eredeti rhythmusát híven iparkodik megtartani, sőt itt-ott több korlátot állít föl magának, mint a mennyire az eredeti kötelezi; pl. az eredetinek félrímes helyein majd mindenütt keresztrímeket használ. Mindezzel azonban még nem jeleztük fordításának sikerét is. Azzal, hogy megértette az eredetit, még nem mondtuk azt, hogy világosan vissza is adta; azzal, hogy iparkodik a nyelv és külforma szépségeit megóvni, még nem mondtuk, hogy sikerülten is őrizte meg. Lelkiismeretes iparkodásával nagyon sokszor nem áll arányban az ereje. Innen fordításában több a homályos, sőt érthetetlen hely, erőltetett, sőt erőszakos kifejezés és constructio; az eredetinek varázsa alatt elveszti nem egyszer német nyelvérzékét. Szolgáljanak bizonyosságul a több közül ezek a helyek:

Gras entsteigt dem Grabesgrunde
Leierklängen Heldenkunde. (5. l.)
(Bajnok ébred hősi lanton).

Komm Ossian,
Mit deinen düstern *Nebelhallen*. (50. l.)

In ihren Wässern regt
Sich *tausend Sterne Licht*.
Friert *dir* sehr. (118. l.)

Fand dort auch den Tod, den
Blanken *Speer gedrohten*. (120. l.)

Der, *schwarzes Buch am Pulte liegen*, (?)
Aus Eisen Gold erzeugt, gediegen.
Es *fliesst* die Rinne *durch*
Von Ofens hoher Burg
Ein dichter Wasserstrahl. (89. l.)

Wird ignorirt, wie sichs gebührt
Wir armen Erdenwürmer. stb.

Nagy kedve telik idegen szavak használatában. Mint :

Doch die Seele fühlt des Abgrunds *Magnetismus* (!)
(De a lélek érzi, hogy az örvény vonja). (81. l.)

Wie eine Wolke, ein *Phantom*, (A «Keveházá»-ban !)
So regt sich's schwimmend auf dem Strom.
— Gäh's eine *Yacht*, ertränke sie (U. o.)
(Hajó volna, elülne az) stb.

Fontosabb félreértései és meghamisításai az eredeti értelemnek
a következő helyek :

Und wenn dir erwachten einmal klar
Dass die Scholle keine Heimat *war* (?) 37. l.
(Hogy apáid földje nem honod).

Wohlan, ich geb' es zu, 's ist wahr,
Sein ist das Land, *das ihn gebar*.
(Ám hadd legyen nem tagadom,
(Vé mely *birja őt* a hon.)

A «művész hazája» cz. költeménynek, a melyben e hely előfordul, épen az az intentiója, hogy a művésznek nem az a hazája, a mely épen *birja őt*, hanem az, a hol bőlesejét ringatták, hova gyermekemlékei kötik, az, t. i. . «das ihn gebar.»

Az «Őszszel» cz. költeménybe, hol a költő a Homer világát festi :

Lantszóra lejt ifjú, leány stb.

belecsempészte ezt a gyanus helyet:

Die Knaben und die Mädchen nahm (51. l.)
Zum Spiele! Freundschüsse knallen (!!)

Csak nem gondolja, hogy a Homer világában *puskaporral* puskáztak?

A «Keveházában» nem értette meg e helyet:

Makrin kiáltja: «Tölts belé!»
Mig Detre járja két felé —

így fordítván:

Indessen Dietrich *auswärts schaut*.

Pedig megérthette volna az utána következő sorokból is:

Ne bizakodj el Detre százsz!
Te római, jobban vigyázz;
Tancz és ital megárt ha sok.

A *kétfelé járás* tudvalevőleg a részeg ember tánczát jelenti. — Hibásan fordította ugyan e költeményben a *Kelenföldre-t* «*Kelenerde*»-nek.

E foglalkozások ellenébe azonban nem volna nehéz egész számat idézni a sikerült versszakoknak, sőt egész daraboknak. Mint pl. a «Dalnok buja», «Zács Klára», «Szibinyáni Jank», «Pázmány lovag», «Szent László legendája» stb. fordításait.

A darabok száma összesen negyvenöt. A fordító választásához úgy hiszem, nem férhet szó. Arany kisebb költeményei közt akár tárgy akár műérték tekintetében bajos választást tenni. Mindenik magán hordja Arany egyéniségének s költői geniúsának bélyegét. Szíve mélyéből fakadó reflexiójának, hazafias melancholiájának, vagy lelkesedésének, gunyjának, humorának bármelyik nyilatkozása, meseteri alakításának bármelyik terméke egyenlő érdekű lehet a külföldre nézve is. A fordítótól legfőlebb azt vehetjük zokon, hogy mért *csak* e darabokat fordította le. Ezt a mulasztást azonban mielőbb jóvá teheti. Reméljük is.

WIGAND JÁNOS.

1. A görög irodalom története. Írta *Jebb*. Angolból fordította *Finn*. Budapest. Athenaem. 1880.

Második kötete ez azon «Történeti kézikönyvek» című vállalatnak, melynek első kötetét (A görög nép története) e Közlöny múlt évi IX. füzetének 559–560. lapjain mutattuk be. Nem ismerünk görög irodalomtörténetet, mely oly kis terjedeleml mellett (172 lap)

annyi anyagot oly tudományos alapossággal (a német critica is dicsé-
rőleg emlékszik meg róla, l. Bursian 1879-iki Jahresberichtjének 3. fü-
zetét) és mégis oly élvezhető modorban adna a művelt közönségnek.
Igy tehát tökéletesen megfelel céljának, mert a bevezetés első pontja
szerint nemcsak azoknak akar használni, «kik a görögöt tanulják, ha-
nem azoknak is, kik nem tudnak görögül s a kik előre láthatólag gö-
rög könyvet soha se fognak olvasni, hacsak fordításban nem.» Az
ókori irodalomról szól három részben (korai, attikai és hanyatló iro-
dalom), azon korszakról t. i. mely a legrégibb időktől a Kr. utáni
529-ik évig terjed, «mely évben Justinianus császár rendelete folytán
a pogány philosophia iskolái bezárattak.» — Fordító gondosan és ér-
telmesen végezte munkáját, s itt-ott egyes kisebb dolgokról a helye-
sebbet adja, mint pl. a pentameternél (46. lap). A görög költészetnek
az angolban fordítva közlött helyeit fordító a legjobb vagy általában
véve meglevő magyar fordítások szerint adja, megnevezi nagyrészt a
többi idézetek forrásait is, melyek az eredetiben nincsenek fölemlítve.
— Csak két kis hibára akarok még figyelmeztetni. Az egyik a 17. lap
16-ik sorában van, hol az eredetiben előforduló Tydeus-t (Tyndareus
helyett) meghagyta, mely szó pedig az eredetihez hozzácsatolt corri-
gendumban ki van javítva. A 93. lap utolsó soraiba tén az eredeti egy
sorának átszökésével csúszhatott be az a hiba, hogy Aristophanes
Békáiban Euripides és Sophocles (és nem Aeschylus, mint az helye-
sen áll az eredetiben) versenyeznek az alvilágban. Igy maradhatott ki
ugyanitt az eredetinek azon része is, mely azt mondja, hogy Eur. és
Soph. nem rég (a Békák előadása előtt) meghaltak: Euripides and
Sophocles had both recently died.

2. Aristophanes. Irta Dr. *Kont Ignác*. Budapest, 1880. Franklin.
(Olcso Könyvtár, 97. sz.)

E könyvnek is populáris céljai vannak, t. i. hogy «a nagyobb
művelt közönségnek Arany János Aristophanes-fordításának olvasá-
sánál némileg használjon, s főleg azoknak, kiknek a class. philologia
nem szakuk, a helyes megértést megkönnyebbitse.» Szól a görög víg-
játékról, Aristophanes életéről, aztán sorjában mind a tizenegy darab-
járól, kimutatva, hogy mikor adták elő, minő politikai események be-
folyása alatt irattak, és mi mindeniknek a tartalma. Végül a közép és
új comédiát tárgyalja. A függelék két részben szól az irodalomról és
az Aristophanes-codexekről, — scholionokról és kiadásokról. Ez
utóbbi rész világosan tanuskodik arról, hogy szerző a tárgyára vonat-
kozó irodalmat ismeri, s általában véve oda kell nyilatkoznunk, hogy
a munka céljának megfelel, de nem mulaszthatjuk el óvni szerzőt at-

tól a pongyolaságtól, mely különösen stílusában mutatkozik és talán onnan származik, hogy a szorgalmas szerző szeret sokféléről sokat és sebesen dolgozni. Szolgáljanak például a következők: kiknek a class. phil. nem szakok (5 lap); ilyesmí csak tetszhetik, (e. h. csak akkor tetszhetik, 21); politikai athleták *küzd-helyévé* lesz (39); Agorakritos, ki most az ellenkezőbe csap át, *mint derék ember mutatkozik* (42); azelőtt a sophista alatt az igazság elferdítőjét, a szájhőst és a cselszövő csalót értették; de Grote *érvényre emelte nagy befolyásokat a görög ész kiművelésére* (45—46); a kar most mint tanulót átvesszi, s csak azon föltételt szabja (ki), hogy ezen túl semmi mást, mint a chaost, a felhőket és a nyelvet el ne ismerjen (49); az akkori philosophia(i) irány (86); a sok csapás által a nemzet színe-java elhunyt (92); magok az Istenek Athént dicsőségétől megfosztani látszanak (95); különösen kiemelendő néhány öreg csunya asszony egy szép ifjúért való káromkodása (e. h. czivódása, 107); vakká tette Zeus, mivel a jó embereket irigylí (e. h. a jó emberekre irigykedik, 112). Hasonló hibák vannak az 50, 58, 75, 89, 92, 93, 110, 111, 116, 129, 148-ik lapokon. A szövegben előforduló néhány görög szónál is vettünk hibákat észre: Philaeteros e. h. Philetaeros (17 lap); Νομῆναι e. h. Νομηνῆαι (29); Ἰσοφῶραι e. h. Ἰσοφόροι (35); Καλλιγένης e. h. Καλλιγένης (35); ἐν e. h. ἐν (104). De e csekély hiányok, melyeknek egy része talán csak sajtóhiba, nem vonnak le sokat a könyvecske értékéről, melyet azért melegen ajánlunk a művelt olvasónak, de a szakférfiúnak is.

3. Nyelv-, különösen mondattanainkban létező fogalomzavarról, vagy: mi nehezíti a nyelvtan tanítását? Fejtegette *Danninger József*, tanítóképző-intézeti rendes tanár. Pozsony, 1879. Stampfel Károly.

Ez a kis (23 lapra terjedő) füzet, mely a pozsonymegyei tantesület pozsonyjárásí körének 1878-ik évi október hó 19-én tartott közgyűlésén olvastatott fel, polemizálva dr. Simonyi ellen azon mondatrészek fogalmára nézve uralkodó zavarról szól, melyeket nyelvtanaink *tárgynak* vagy *kiegészítőnek*, meg *határozónak* neveznek. E nehézkes logikai menetű fölolvadásban szerző nem helyesli azt, hogy Simonyi a *kiegészítő* értelmét szűkebbre szorította, míg a *határozót* bővítette, t. i. hogy a kiegészítő elnevezést kiküszöbölve, helyette a *tárgy* szót használja azon mondatrész megnevezésére, melyet a név tárgyesete fejez ki, míg a többi alakokat, melyek szintén a kiegészítő névével jelöltettek, a határozók közé sorolja. Összeállít azután két (a és b) csoportban egy pár mondatot (12 lap), és az első (a) csoportbeliek alapján kifejti, hogy azt a mondatrészt, mely az állítmánynak szükségképi toldaléka, mely a tárgy (objektív) ige vagy melléknév fogalmát, il-

letőleg a mondat értelmét teljessé teszi, azaz: kiegészíti, *kiegészítőnek* (Ergänzung) híják. A 15. lapon részletesebben megjegyzi, hogy az ilyféle kiegészítők a magyar nyelvben «tárgy,- lehető,- fölható,- állapító- és közelítő ragos eset vagy végzet (ejtés) által vannak kifejezve». A második (b) csoportbeliekből meg azt hozza ki, hogy *határozónak* oly szavakat nevezhetünk a mondatban, melyek a mondat állítmányának fogalmát nem teszik teljessé (mint az a csoportbeliek), hanem azt «csak hely, idő, ok, mód stb. által közelebbről meghatározzák.» — Hogy mily problematikus meghatározása ez a kiegészítőnek és határozónak, azt, úgy hiszem, mindenki könnyen beláthatja. Hogy melyik állítmány fogalma teljes és melyiké nem, vagy hogy melyik szó egészíti ki, teszi teljessé a mondat értelmét és melyik csak határozza, az a legtöbb esetben egyéni fölfogás dolga marad; tehát ilyen szempontból nem lehet mondattani kategoriákat fölláttítani és egymástól megkülönböztetni. Véleményünk szerint minden állítmányon és alanyon kívüli való mondatrész többé-kevésbé szorosabban meghatározza, kiegészíti, bővíti a mondatot, illetőleg annak értelmét. De ha az állítmány által kifejezett *cselekvésnek* ezen mondatrészekhez való viszonyára tekintünk, vagyunk kényszerítve azokat *két csoportra* osztani, a szerint t. i., mint *a cselekvés egyenesen ráhat* vmire (melyet Simonyinak *a tárgya* fejez ki), vagy *csak valami felé irányul, valahol van vagy valahonnan ered* (mely hármias irányt Simonyi *határozói* fejezik ki). Azt azonban helyesen veti szemére szerző dr. Simonyinak, hogy néha nem mondja meg a szempontot, melyből kiindulva valamit állít (l. pl. rendszeres nyelvtanában az egyszerű mondatok nemeit), és hogy az ő következményes mondatai tulajdonképen a módhatározó mondatok egyik fajtát képezik (21—22 lap).

Dr. PECZ VILMOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

1. Geschichte der Deutschen Literatur, von Dr. W. Seherer. Erstes Heft. Berlin, 1880. 80 l. Ára 1 mk.

A könyv, melyre e füzetek olvasóit figyelmeztetni szándékozom, már szerzőjének nevével fogva is nagy várakozásokra jogosít föl. Scherer, jelenleg a német irodalomtörténet tanára a berlini egyetemen, a német philologia egyik legtudósabb és legszellemesebb munkása, ki bárkinél is jobban van hivatva arra, hogy *a tudomány eredményeit feldolgozza és a művelt közönségnek hozzáférhetővé tegye*. Pedig ez azon munka célja, melynek első füzeté előttünk fekszik s mely, e füzetből itélve, e feladatának kitűnően fog megfelelni. Scherer, bár ezt sehol ki nem

mondja, leginkább a Vilmar ismeretes könyvét akarja kiszorítani, mely még ma is a német irodalom történetének legerőteljesebb, legnépszerűbb tárgyalása. E munka 1844-ben jelent meg első kiadásban s azóta majd minden évben új kiadásban került a könyvpiaçra. Első kiadása tudományos szempontból is jeles könyv volt, mely teljesen a német philologia magaslatán állt; stílusa, előadása egy kissé virágos, de általában fényes, lelkesítő, megragadó volt; iránya akkor sem volt menthető, mert Vilmar nem tárgyilagos szempontból, hanem korlátolt felekezeti, álvallásos, a modern világnézettel ellentétes álláspontból vázolta az irodalom fejlődését. A következő kiadások évről-évre vesztettek értékükből, mert Vilmar nem kísérte figyelemmel a német philologia fejlődését és nem módosította nézeteit és adatait a tudomány újabb eredményei szerint. Ez annál érzetőbb volt, mert a német irodalom tudományos kutatása és feldolgozása épen a negyvenes években nyert nagyszerű lendületet, úgy hogy Vilmar könyve már a negyedik vagy ötödik kiadásban csak úgy hemzsegett az elavult állításoktól. Magam már tizenkét évvel ezelőtt, midőn Vilmar művét nálunk még a német irodalmi tudomány netovábbjának tekintették, kimutattam,¹⁾ hogy Vilmar könyve hasznavehetetlen; belátták ezt idővel Németországban is, s történetek is kísérletek e könyv kiszorítására. Csekély eredménynyel, mert a kik helyébe lépni kívántak, — Otto Roquette, Hermann Schmid, Robert König, — csak népszerűsítő dilettansok voltak, kik nemcsak hogy a tudományt egy lépéssel sem vitték tovább, de sok tekintetben már elért eredményeit sem ismerték; nem a forrásokból, hanem csak második vagy harmadik kézből származó feldolgozásokból merítettek. Egeszen másképen Scherer. Ez első rangú szakférfiú, minden téren önálló bűvár, azonkívül eszmékben gazdag, gondolkodó fő és kitűnő stílista. Scherer Vilmarnak és követőinek könyveit kétségkívül minden tekintetben fogja túlszárnyalni.

Scherer könyvéből az eddig megjelent első füzetben csak négy fejezet fekszik előttünk: A régi germánok. — Gótok és frankok. — A megújított császárság. — A lovagság és az egyház (ennek csak kezdete). Ítéletet tehát nem mondhatni még a munkáról, egy néhány jelességére és sajátságára azonban már most is utalhatni.

A szerző az irodalom fontos, jellemző termékeire akar szorítkozni, ezeket azonban behatólag tárgyalja. Ellentétben az eddigi irodalomtörténetekkel, melyek, főleg a német ókort illetőleg, a történeti s philologiai tárgyalás mellett az æsthetikait teljesen mellőzik,

¹⁾ Tanügyi füzetek, szerkeszti dr. Császár Károly. Új folyam. I. köt. Pest, 1868. 155—158. lap.

Scherer a tárgyalt munkák szépirodalmi értékével is foglalkozik. A Hildebranddalnak, a Rudliebnek, a Walthariusnak, a Heliandnak, a vágások dalainak æsthetikai jellemzése a könyv legvonzóbb részletei közé tartozik, bár Scherer egy gyenge oldala, az eredetiség túlzó hajhászása, itt is, mint másutt, néha túlzásokra ragadja, pl. az eddig, főleg Vilmartól roppantúl földicsért Heliandnál, melyet Scherer kelle-ténél jóval kevesebbre becsül.

A német irodalom történetében, nézetem szerint igen helyesen, az eddig dívó két virágzási korszak helyett hármat tételez föl, melyek-nek mindegyike 600 évnvi távolságra esik egymástól, az első a VI-dik, a második a XII-dik, a harmadik a XVIII-dik századra. Füzetünkben csak az első tárgyalja, melyből igen kevés költői emlék, szorosb érte-lemben vett német nyelven egyetlen egy sem, maradt fön, de mely-nek létét a későbbi népies eposz tárgya, a német hősmonda, bizonyítja. E fénypontok közé esnek az irodalom legsanyarúbb korszakai: a X-dik és a XVI-dik század. Folytonos emelkedés és súlyedés, habhegy és habvölgy, az irodalom fejlődése. A virágzás korszakaira mindig a ro-mán népek, első sorban a francia, gyakoroltak nagy és igen jótékony befolyást; ¹⁾ a virágzást gyors súlyedés követi, melyből csak nehezen és roppant küzdelmekkel emelkedik az irodalom újra virágzásra.

Scherer oly szellemes ember, hogy lehetetlen nézeteit mindig osztanunk. Csak néhány példát hozok fel. A német istennők nevei részben gyöngéd, békés, részben harczias, vad jelentésűek. E tényt szépen kiemeli és jellemzi Scherer, de midőn ennek alapján a német mythosnak két különböző fejlődési korszakát különbözteti meg, oly merészen következtet, hogy nem győzi meg az olvasót. Ha a hang-váltás (Lautverschiebung) szerepét a németben a széphanzásra való törekvésből akarja magyarázni, elfeledi, hogy e törvényben nem egyes hangzók átídomításáról, hanem az összes néma hangzók cseréről van szó. Ha a szép hangzás pl. egy esetben megkövetelte a kemény hang helyettesítését a lágy hang által, máskor mért tartotta a lágy hangot eltávolítandónak? És mily furcsa szellemeteskedő ötlet az, midőn Scherer a X-dik századi népköltőket «vándorló journalistáknak» ne-vezi — csak azért, mivel néha korabeli eseményeket is dolgoztak fel!

Hogy Scherer mindenütt a politikai és vallási viszonyokra, a kort mozgó eszmékre, a nemzetnek minden téren működő nagy férfaira tekintettel van; hogy a Németországban létrejött teljes irodalmat,

¹⁾ „Die Romanen sind unsere Führer zur Schönheit“ pag. 39. Ily vallomás nem csekély belátásról és még jóval több tárgyilagosságról tanúskodik.

tehát a latin költészetet és a történetírás nagyszerű fejlődését szintén belevonja tárgyalásába; hogy figyelmet fordít a költői alakra is és pl. szellemesen jellemzi a régi költészetben az allitteritíót, később a rímnek keletkezését és befolyását, — ezek mind oly jelességei művének, melyek annak értékét tetemesen emelik. E könyv nemcsak kitűnő népszerűsítése a német philologia eredményeinek, hanem a szakférfiúnak is számos új eszmét vagy a régieket új, vonzó felfogásban nyújtja, s így mindenkinek a legmelegebben ajánlható, ki a német irodalom történetét tanulmányozni óhajtja.

2. **Golias. Studentenlieder des Mittelalters.** Aus dem Lateinischen von *Ludwig Laisner*. Stuttgart, 1879. 117. lap. Ára 3 mk.

A középkori deákok verseit csak a jelen században méltatták nagyobb figyelemre. Docen, az első, ki Benedictbeuren bajor kolostorának gazdag kézírataiból ily költeményeket kiadott, rögtön felismerte azoknak kulturtörténeti és költői értékét. Eredetökre vonatkozólag Docen azon véleményben volt, hogy nagy részök a XII. századi angol Gualterus Mapestől származhatik, de hogy némelyek kétségtelenül német költők művei. Midőn Wright Tamás 1841-ben a Mapesnek tulajdonított költeményeket angol kéziratokból kiadta, azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy ezen daloknak nem Mayer a szerzőjük. Két évvel később Grimm Jakab és Edelestand du Méril újra foglalkoztak a középkor ez érdekes maradványaival. Grimm azon szép értekezésében, melyet az I. Frigyesre vonatkozó középkori latin költeményekről írt,¹⁾ figyelmeztetett egy költőre, kit a kéziratok csak *Archipoetanak* neveznek s ki kölni Reginaldhoz, Barbarossa Frigyes híres kancellárjához, közelebbi viszonyban állott. Később Grimm, más kéziratok tanulmányozása után, bebizonyította, hogy a latin deákdalok egy része szintén ezen archipoeta művei. Legtöbb érdemet szerzett e költemények körül a tudós Schmeller, ki a benedictbeureni nagy fontosságú kéziratot 1847-ben *Carmina burana* (azaz: beureni dalok) cím alatt teljesen kiadta.²⁾ A szerzőség kérdését nem tárgyalta Schmeller, de ő is azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy e költemények nagyrészt németektől származnak.

A tudományos kutatás csak most indulhatott meg. Giesebrecht

¹⁾ *Gedichte des Mittelalters auf König Friedrich I. den Staufer und aus seiner sowie der nächstfolgenden Zeit.* Berlini Akademia, 1843. Grimm kisebb művei, III. kötet.

²⁾ Ezekből válogatott darabok a következő gyönyörű kis füzetben: *Carmina clericorum, Studenten-Lieder des Mittelalters. Edidit Domus quaedam vetus.* Heilbroun, 1878. 4. kiad., 120 lap. Ára 1 mk.

Vilmos, a jeles történész, «A vagansok vagy goliárdok és dalaik» című értekezésében¹⁾ kimutatta, hogy e költészet hazája Franciaország, hol a XII. század nyugtalansága és vándorkedve a papokat is magával ragadta, kik városról városra, iskolából iskolába jártak, s e szabadabb életökben korukat túlhaladó szabadabb gondolkozást és világnézetet is nyertek. Hiszen a francia és provencai költészet terén is egyáltalában kiváló szerepet játszik a papság, s a troubadourok és trouveres között nagy a papok száma. A főkülönbség az, hogy e troubadourok és trouveres nemzeti költők voltak, míg a vagansok vagy vándor-papok csak latin nyelven írtak. Ma már kétségbe vonhatatlan, hogy a latin egyházi költészet, főleg alaki tekintetben, nagy befolyást gyakorolt a troubadourok költészetére: most, a XII. század második felében, megfordítva a troubadourok költészete befolyásolta ez új latin költészetet, mely alakját, versformáit, stílusát jó részben Dél-Franciaország virágzó lyrikus költészetétől kölcsönözte. E vagans költők közönsége, már nyelvöknél fogva, csak a papság és a tudósok lehettek, tehát a püspökök és apátok udvarai. Ezek élvezhették és élvezték a clericusok dalaait s megjutalmazták költőiket. A francia kéziratokban fönmaradt dalok egy részének szerzőjeül Walter de Lille szerepel, és Giesebrecht meg is kíséri kimutatni, hogy a Grimm fölfedezte Archipoeta és e Walter egy és ugyanazon személy. E kísérletét Hubsch egy éredek tanulmányban²⁾ alaposan cáfolta meg.

Nem is valószínű, hogy e költemények szerzőjét vagy jobban szerzőit valaha pontosan meghatározhassuk. Hiszen e dalok oly természetűek mint a népdal. Tartalmuk, eszméik, alakjuk, sőt kifejezéseik közösek; ugyanazon dal többféle variációban maradt fenn; majd az egyik, majd a másik versszak eltérő; ezen alakjában hosszabb, amabban rövidebb. Látszik, hogy e költemények a vagansok közkinségének tekintettek, melyeket minden goliarda³⁾ énekelhetett, módosíthatott, át-

¹⁾ Allgemeine Monatsschrift für Wissenschaft und Literatur. 1853.

²⁾ *Die lateinischen Vagantenlieder des Mittelalters von Oscar Hubsch.* Görlitz. 1870.

³⁾ A *Goliath* és *Goliarda* nevek eredete bizonytalan. Hogy az elsőnek nincs köze az ó-testamentomi Goliathhoz, bár a dalokban sokszor élceznek róla, azon nem kételkedhetni. Goliath az egész vagans-osztály személyesítése, a vándor-clericusok összeségének jelképe. A név különben alkalmasint román eredetű; Diez szerint az ó-olaszban *goliare* a. m. hevesen kérni, úgy hogy goliárdok annyit tenne, mint a középfelnémet *diu gernden* (die begehrenden) vagy *diu gernde diet* (a kérő nép), a mint a vándor-dalnokokat nevezik. Laistner figyelmeztet a provencai *gola-ra*, mely a. m. tobzódás.

alakíthatott, — mint a nép tett és még ma is tesz dalaival. Nemzeti-ségi eredetét tekintve is leghelyesebb, ha felteszszük, hogy Német-, Francia-, Olasz- és Angolországnak egyaránt van része a goliarda-költészetben, mely oly szerzőktől származott és oly közönséghez fordult, melyek a közös latin nyelvben és tudós műveltségben föléje emelkedtek a nemzetiség korlátainak.

E dalok tartalmuk szerint két csoportra oszlanak: szorosz értelemben vett *lyrikus* dalokra, melyek szerelemről, borról, vándorlásról, az élet különböző örömeiről és bajairól szólnak; — és *satirikus*, szorosz értelemben vett goliarda-dalokra, melyek főleg az egyháznak és szolgálóinak romlottsága ellen voltak intézve. Ez utóbbiakat, melyek miatt a goliardok ismételve üldözéseket szenvedtek, elő is keresték a reformatio korszakában és kinyomatták, mint régi és hű tanukat az egyháznak javításra szoruló állapotáról. E *satirikus* költemények nagy hatással lehettek a korra, melyben keletkeztek; minket csak művelődés-történeti szempontból érdekelnek, bár nagy részök szintén költői becsű; de sokkal szebbek, a középkori költészet valódi gyöngyei közé tartoznak a vagansok lyrikus költeményei, melyeket még ma is a legnagyobb élvezettel olvashatni — még fordításban is. E dalokban az élet oly reális élvezete, de egyszersmind oly költői felfogása nyilatkozik, mely messze túlhaladja a troubadourok és minnesängerek csinált, erőszakolt rimeléseit. Igaz, hogy sokszor nyerseks, durvák, a maguk nevén nevezik a dolgokat s azért kisasszonyok kezeibe nem valók. De mindenütt igazak s költőiek, s oly gyönyörű művészi alakban jelennek meg, mely régi gyakorlatra enged következtetnünk. Van valami szeretetreméltó és megnyerő a goliardok azon naiv őszinteségében, melylyel bűneiket felsorolják, szerelmi kalandjaikat kifecsegit, a túlvilági paradicsommal nem törődnek s élvezni, csak élvezni kívánnak. ¹⁾

E költemények tárgyi és alaki sajátosságai (a sok szójáték, a versszakok művészi alkata, a rímek gazdagsága stb.) nagyon megnehezítik a fordító művét, ki néha csak igen szabad körülírásokkal képes az eredetit visszaadni. Laistner, kinek fordítása az eddig megjelent kísérletek közt a legjobb, általában igen ügyesen oldotta meg feladatát. Némely költemény teljesen eredetinek hangzik nála, mit különösen azon törekvésének köszönhet, hogy mindenen előtt a dalok hangját és színezetét iparkodott megővni. Pl. a legismertebb dal ²⁾ kezdete:

¹⁾ E költészet kitűnő jellemzését adja *Scherer* fönt ismertetett könyvében, a 74—77. lapokon.

²⁾ E dalt már a múlt században Bürger is dolgozta át, de nagyon szabadon és egy kissé póriasan. Kezdete: „*Ich will einst bei Ja und Nein!*“

Meum est propositum
In taberna mori
Et vinum appositum
Sitienti ori,
Ut dicant, cum venerint,
Angelorum chori,
Deus sit propicius
Isti potatori.

Mein Begehr und Wille ist:
In der Kneipe sterben!
Nah den Lippen sei der Wein,
Eh sie sich entfärben.
Und der Englein Sterbechor
Möge für mich werben:
Lass den wackern Zechkumpan,
Herr, dein Reich ererben!

Természetes, hogy Laistner a sikamlós és fajtalan darabokat, pedig ezek rendszerint a legjobbak közé tartoznak, mellőzte; legfeljebb a «Phyllis és Flora» cz. költemény, mely a lovagot és clericust sok humorral összehasonlítja s természetesen az utóbbit találja mindenképen szerelemre méltóbbnak, tartalmaz néhány sikamlós verset; de a fordító ezeket is ügyesen tudta úgy átültetni, hogy a gondolat el nem vész, de a kifejezés a leggyöngédebb, s így könyvét bátran ajánlhatni mindenkinek, ki a középkor ez érdekes és értékes költői termékeivel meg akar ismerkedni és — notabene! — latinul nem tud. Mert a ki e dalokat eredetiben olvashatja, ne nyúljon fordításhoz!

3. Goethes Leben von H. Düntzer. Mit 50 Illustrationen und 4 facsimilirten Autographien. Leipzig, 1880. 657 lap. Ára 8 mk.

Egy német hetilap a minap azt a hírt közölte, hogy e munkát angolra fordítják, s hozzá tette: «Kíváncsiak vagyunk, hogy az angolok miképen fogadják e német Goethe-biographiát, miután a németek az angol Lewes Goethe-könyvét oly nagy dicsérettel elhalmozták.» Hát bizony a németek megszerették a Lewes művét, mert igen szellemes és érdekes munka, s az angolok alig fogják nagyrabecsülni a Düntzerét, mivel száraz és unalmas. Ezt oly könnyű eltalálni, hogy e miatt kár nagyon kíváncsinak lenni.

Szóljunk először a Düntzer könyvének kiállításáról, mert ez a mű legfeltűnőbb sajátága. Ez mindenképen kitűnő, a rajzok (mit elhíbetünk s jó részben a helyiségek ismerete alapján biztosan ki mondhatunk) hívek és szépek, az autographok érdekesek. Az illustratio mindenütt emeli a szemléletességet, még az irodalomtörténetben is, s hogy a közönség e szemléltető mellékletekért mily hálás, bizonyítja legjobban a König irodalomtörténetének roppant sikere — a silány és megbízhatatlan szöveg daczára. Kétségtelen, hogy a rajzok ezen Goethe-biographia elterjedését is nagy mértékben elősegíteni fogják,

Vor dem Zapfen sterben!“ L. Bürgers Gedichte ed. J. Tittmann, Leipzig, 1869, 130. l.

s e szempontból kétszeresen kár, hogy a könyv maga nem olyan, mely népszerűsége hivatva volna s népszerűséget megérdemelve.

Düntzer az újkori (XVIII. századi) német irodalom történetének egyik legkitünőbb ismerője; különösen Goethe életét és munkásságát alig ismeri más valaki oly behatóan, annyira a legapróbb részletekig, mint ő. Bizonyítja ezt e Goethe-biographiája is, melynek minden lapja a szerzőnek roppant ismereteiről, adatainak gazdagságáról és biztosságáról tanuskodik. De ebben van aztán Düntzer teljes érdeme. A mi a szorgalmon túl van, az többi könyveiben is csekély értékű, e biographiában meg épen semmi. Felfogást, ítéletet, stílust, az anyag művészi csoportosítását és feldolgozását, a lényegesnek és lényegtelennek megkülönböztetését, magasabb szempontokat, az összefüggések mélyebben fekvő szálainak felderítését, — mind ezt hiába keressük nála, kinél a chronologiai pontosság, az adatok teljessége és biztossága a fődolog. Kétségtelen, hogy ezek mind nagyon fontos dolgok, — de egy életrajznak, Lewes és Schäfer és Viehoff és Goedeke után egy Goethe-biographiának megírására ezen különben igen értékes eszközök teljességgel még nem elégségesek.

Mindenek előtt feltűnő, hogy Düntzer Goethe munkáit *nem* tárgyalja. Elmondja, hogy a költő mikor fogott mindegyikbe, mely napokon folytatta, mikor fejezte be, — sok helyütt azt is közli, hogy egyik vagy másik kortársa hogyan nyilatkozott a megjelent munkáról, — de a művek értékét, akár történeti, akár aesthetikai, akár csak pszichologiai szempontból, nem fejtegeti. Első pillanatra is világos, hogy egy *költő* életrajza, mely a költő irodalmi munkásságát csak chronologiai adatnak tekinti, megfosztja magát legfontosabb és legértékesebb elemétől, s alig lehet más, mint száraz biographiai adatok egymásutánja. És Düntzer könyve ilyen forma munka: krónika, krónika a szó rossz értelmében, bár igen pontos, adatokban dúsgazdag krónika. A szerző évről évre, hónapról hónapra és napról napra kíséri hőseit, pontosan és lelkiismeretesen felsorolva a költő életének lényeges és lényegtelen eseményeit, a mennyiben ezek a forrásokból felismerhetők. Düntzer e nemben a legértékesebb könyvek egyikét írta meg, mert nem csak az adatokat magukat állította egybe, hanem számtalan levél és levéltöredék közbeszúrásával még rögtön hitelesítette is adatait.

Ha kérdezzük, van-e, volt-e ily munkúra szükség, — a felelet sokféle lesz. Én részemről merem azt mondani, hogy volt, bár talán e szükségnek Goethe életének és levelezésének teljesen schematikus, évek és hónapok és napok szerinti száraz összeállítására még jobban megfelelt volna. Az ilyen könyv megbecsülhetetlen, ha az ember egy

adatot keres, ha tudni akarja, hogy Goethe valamely évnek valamely napján hol volt, mit gondolt, mivel foglalkozott, — de nem olvasmány, legkevesébbé oly biographia, melyet jelenleg megkövetelni és várni szoktunk. Düntzer könyve valóban kínos olvasmány. Adat adat után, most Jacobi lép fel tíz sorra, majd Stolbergék öt sorra, Goethe egy munkából megír egy darabot, majd kirándul három órára stb. Semmi összefüggés. Goethe viszonya kortársaihoz a nagy költő életének és fejlődésének egyik legérdekesebb része; ebből Düntzernél csak széjjel hányt töredékeket találunk, mert ő ott szól az egyes egyéniségekről, a hol épen fellépnek, s csak annyit mond róluk, a mennyit az illető napon tettek vagy gondoltak. A hol az események maguk jobban összpontosúlnak, pl. Goethe wetzlaari életénél, ott természetesen a szerző elbeszélése is összefüggőbb, kerekesebb — de az ő érdeme nélkül.

De álljon itt jellemzésem és ítéletem indoklására egy mutatóvány, az 504. lap:

«Erst am 16. kommt Goethe auf vierzehn Tage nach Jena, wo er mit W. Schlegel seine Gedichte durchgeht. Gegen Ende des Monats greift er endlich die Uebersetzung «Mahomets» an, zu deren Fortsetzung er um Urlaub bis zum 13. October bittet. Seine nähere Verbindung mit den beiden Schlegel, die ihm häufig besuchten, war vielen ärgerlich, selbst Schiller etwas darüber verstimmt; doch ging Goethe zu niemand als zu diesem und seinem alten Landsmanne, dem geheimen Kirchenrath Griesbach. In der Nacht auf den 12. ward Schiller eine Tochter geboren, unter deren Pathen auch Goethe sich befand. In Weimar erschreckte den von Geschäften Zerstreuten die Kunde der gefährlichen Erkrankung von Schillers Gattin; ihm selbst ist es zu schmerzlich, den Freund in dieser Noth zu sehen. Zur Ablenkung seiner Gedanken geht er mit den Seinigen zur Kirchweihe nach Niederrossla, wo ihm bessere Nachrichten von der Kranken beruhigen. Als die Krankheit vorüber, zeigt sich leider, dass der Kopf gelitten habe. Während Goethe mit dem Bericht über die Preisvertheilung und mit der Stellung einer neuen Preisaufgabe sich beschäftigt, erfreut ihn die Ankunft seines römischen Freundes Bury, der auch bei Hofe freundliche Aufnahme findet. Den 6. kommt Schiller auf einige Stunden nach Weimar, wo er seinen Karl bei August zurücklässt. Tags darauf stellt sich Prof. Döll mit dem Denkmal der Becker ein, das Goethe übernimmt und zunächst im Schlosshof niedersetzen lässt. Zur Aufstellung gibt der Herzog einen Beitrag. Am 9. geht Goethe auf mehrere Wochen nach Jena.»

És a következő lapon: «In Weimar benutzt er seine durch Geschäfte sehr zerstückelte Zeit zur letzten Reinigung des «Mahomet». In seinem Hause verkehrte damals viel der in der Nähe wohnende, eben seine Abhandlung über die Anatomie der Mäuse schreibende Mediziner Nikolaus Meyer aus Bremen, der im vorigen Jahr nach Jena gekommen war und

seit dieser Zeit von Goethe gern gesehen ward. Er benutzte jetzt dessen anatomische Sammlungen und durfte seine Mäusepraeparationen auf dem Küchenherde anstellen. Mit Christianen und August stand Meyer auf vertraulichem Fusse; mit ersterer besuchte er häufig die Tanzplätze, was dann von der Klatschsucht ausgebeutet wurde. Schiller, der seine neue Wohnung bezogen hat, während seine Gattin sich noch bei Frau von Stein erholt, ist Abends viel bei Goethe. Am 17. legt dieser ihm, dem Herzog und der Herzogin «Mahomet» vor, über dessen Aufführung der Herzog eingehend mit ihm verhandelt. Den 18. ladet Goethe zuerst Schillers Gattin zu sich ein. Am 23. hat er eine grosse Abendgesellschaft. Vier Tage später ist er mit Schiller beim Herzog zu Mittag. An den drei ersten Acten der «Maria, Stuart» nimmt er freudigen Antheil. Fühlt er sich auch am Schlusse des Jahres unwohl, so verbringen doch die Freunde den Silvesterabend in herzlicher Vertraulichkeit.»

És így tovább 657 lapon keresztül. Ez a krónika, nem a történetírás compositiója és stilusa, és valóban igen szomorú volna, ha ugyan tartani kellene tőle, ha e száraz, bár nem értéktelen s bizonyos tekintetben igen hasznos adathalmaz Lewes szellemes, művészi rajzát kiszorítaná.

4. Die Ostern- und Passionsspiele. Literarhistorische Untersuchungen über den Ursprung und die Entwicklung derselben bis zum XVII. Jht., vornehmlich in Deutschland. Nebst dem erstmaligen diplomatischen Abdruck des Künzelsauer Fronleichnamsspieles von *Gustav Milchsack*. I. Die lateinischen Osterfeiern. Wolfenbüttel, 1800. Nagy 4°, 136 lap. Ára 8 mk.

E munka a legjobb irodalomtörténeti tanulmányok egyike, a teljes anyag pontos és módszeres feldolgozása, értékes eredményekkel. Ez első rész csak a latin husvéti mysteriumokkal foglalkozik, és annál fontosabb, mivel a modern nemzeti nyelveken keletkezett husvéti játékok (Oster- und Passionsspiele) a latin játékokon alapszanak, s mivel e játékok eredetére vonatkozólag eddigelé igen eltérők, általában pedig igen homályosak és pontatlanok voltak a nézetek.

A modern dráma eredetére vonatkozólag főleg két ellentétes nézet állott és áll még ma is egymással szemben, melyeket egy harmadik felfogás kiengesztelni és összekapcsolni próbál. E nézetek főképviselei, ill. megalapítói: Mone F. J., Grimm Jakab és Freytag Gusztáv.

Mone (*Altdeutsche Schauspiele és Schauspiele des Mittelalters*) szerint a középkori dráma a XII. században veszi kezdetét; a darabok kezdetben latinok és egyháziak, a nép ájtatosságának szánvák, s magukban a templomokban adták elő. A husvéti játékok kétségtelenül

egy eredetiből származnak. A középkori dráma a bibliából s legendából veszi tárgyát; e tárgyhoz a költő kötve volt, s a darabok maguk egyes ünnepekhez voltak kapcsolva, melyeknek egyházi szövegeit többé kevésbé teljesen tartalmazzák. A dráma váltogató énekei az isteni tisztelet responsoriáin (a papság és a nép közt) alapszanak. Ez énekekhez csatolták a legszükségesebb cselekvényt, mely járás-menésben és füstölésben állott, s nem bővítették sem a szöveget, sem a cselekvést idegen elemekkel. A XII. századon innen latin strophás dalokat vettek fel, melyekhez a XIII. század óta német (modern) fordítást is csatoltak. A latin játékokra előbb a vegyes latin-német, s csak később a tisztán német játékok következtek. Az átmenet a XIII. századra esik; a XIV. században a játékok már tisztán németek, a XV-ben az egyház már teljesen átengedi az előadásokat a világiaknak, a népnek.¹⁾

Grimm (*Deutsche Mythologie*) szerint a német dráma a régi pogány játékokkal áll szerves összefüggésben. Az egyházba a népből hatottak be a színi előadások; tehát a mysteriumoknak tréfás és vidám jelenetei tekintendők a modern dráma legeredetibb és legrégibb elemeinek. Az egyház a nép pogány játékait keresztyén alkalmakkal s eseményekkel hozta kapcsolatba s az eredeti világi elemhez keresztyén-vallási és egyházi momentumokat fűzött.

E két ellentétes nézetet Freytag (*De initiis scenicae poesis apud Germanos*) kiegyezteti. A pogány és a keresztyén ünnepek, főleg az egyház ügyes politikája folytán, összeestek, a pogány játékok behatoltak a keresztyén templomokba, hol a papság a liturgia pompájával és dramatikus előadásával ellensúlyozta s idővel teljesen kiszorította a pogány játékokat. Így keletkeztek a latin játékok, melyek később, mint Mone előadja, németekké lettek.

E nézeteket a későbbi irodalomtörténészek különböző combinationokban s variatióban ismétlik. Legönállóbb e későbbiek közül Wilken Ernő (*Geschichte der geistlichen Spiele in Deutschland*).

Milchsack az összes fennmaradt mysteriumok pontos összeállítása és összehasonlítása alapján a következő eredményekre jutott: Az összes mysteriumok közös és ennél fogva legrégibb és legeredetibb elemeit *négy mondat* teszi, melyek egy rövid párbeszédet képeznek s egy kis drámai jelenetet alkotnak. A legrégibb mysteriumokban ezek képezik a *teljes* tartalmat, az *egész* drámát. E mondatok Márk evangéliomának XVI, 1—7. és részben Máténak XXVIII, 6. versein alapszanak, de oly feltűnően térnek el a biblia szövegétől s oly pon-

¹⁾ Mone nézeteit legkényelmesebben megtalálja az olvasó az Arany-Gyulai-féle Népköltési gyűjtemény mysteriumaihoz irt bevezetésben.

tosan jelennek meg azonos alakban, hogy kétségtelenül *egy* szerzőtől származó *egy* régi compositióból származnak. Ez ünnepi játéknak, ha itt már használhatni e nevet, befejezését a nép *Te Deum*-kara képezte. Ily alakban dívott a husvéti ünnep már a XI. században Német- és Franciaországban, a XII-dikben Hollandban is. Hogy ez valóban *dramai* játék volt, bizonyítják a szereplők fellépésére, a színpadra s az előadásra vonatkozó utasítások. Legrégibbnek tekinthető a párizsi XI. századi *mysterium*, melyet, az érintett négy mondat kiemelésével, teljesen közlünk:

- [Chorus.] Psallite regi magno, devicto mortis imperio.
 [Angeli.] 1. Quem quaeritis in sepulchro, o christicolae?
 [Mulieres.] 2. Jesum Nazarenum crucifixum, o coelicolae!
 [Angeli.] 3. Non est hic, surrexit, sicut ipse dixit;
 4. ite, nuntiate, quia surrexit.
 [Chorus.] Te deum laudamus.

Ebben még semmi utasítás, de már van ilyen pl. a XIV. századi St. Blasienből származó *mysterium*ban, mely már az első, Márk evangéliomának XVI, 3-dik verséből vett mondattal bővült, s melyet összehasonlításul szintén teljesen közlünk:

Duo sacerdotes se cappis induunt summentes duo thuribula, et humeraria in capita ponent intrantes chorum, paulatim euntes versus sepulchrum, voce mediocri cantantes: 1. *Quis revolvat nobis lapidem?* quos diaconus, qui debet *lesse* retro sepulchrum, interroget psallendo: 2. *Quem quaeritis?* deinde illi (sc. mulieres): 3. *Jesum Nazarenum!*

Quibus diaconus respondet: 4. *Non est hic!*

Mox incensent sepulchrum et dicente diacono: 5. *ite, nuntiate!* vertent se (mulieres) ad chorum, remanentes super gradum, et cantent: 6. *Surrexit dominus de sepulchro, qui pro nobis pendit in ligno usque in finem.* Finita antiphona domnus abbas incipiat: 7. *Te deum laudamus* in media ante altare. Moxque campanae sonentur in angularibus.

Szerzőnk pontos kutatásai kétségtelenné teszik, hogy a latin *dramai* husvéti ünnep nem az isteni tisztelet responsoriáiból (mint Mone állította), sem a Victimae paschali-sequentiaiból, sem általában valami ó-keresztény ritusból nem származott. Ez ünnepnek Francia-, Németországban és Hollandban elterjedt alakja egy és ugyanazon jeleneten alapszik, melynek elemeit Márk evangéliumának XVI, 1—7. versei szolgáltatják. E legrégebb *mysterium* szerzője ismeretlen, de kétségtelen, hogy *egy* szerzője volt. Ezen legrégebbi alakból, melyet a fent közlött párizsi *mysterium* leginkább megközelít, származtak a többi fennmaradt *mysterium*ok, melyeket Milchsack különböző elemeik szerint három csoportban osztályoz; az *elsőben* a 6. dik mondat után

a nők egy-két mondatával kibővítették s Petrus és Johannes fellépésével kiegészítették a jelenetet ; — a *másodikban* szintén felléptették a nevezett két apostolt, de egyszersmind Mária Magdolnát is, kik aztán a Victimae paschali-sequentiaát dialogikus alakban előadták ; — a *harmadikban* végre az első két csoport elemeit összevették.

Az ünnepi játék alkalmát és előadási idejét régebben a husvét reggelére tették, midőn az előző pénteken sírba fektetett feszületet, Krisztus feltámadásának meg szemléltetésére, vasárnap reggel a sírból kiemelték. Evvel ellentétben kimutatja Milchsack, hogy az ünnepi játék a matutinának, a husvétvasárnapi misének volt része, a mit egyrészt a játékokhoz kapcsolt és a misére vonatkozó előadási utasítások, de főleg azon ismételt és határozott megjegyzés, hogy az ünnepi jelenet a matutina harmadik responsoriuma után adandó elé, végre az összes játékok befejezése gyanánt szereplő Te Deum is, melyet az egyház felfogása szerint Krisztus feltámadása órájában énekeltek, bizonyosítanak.

A munka ez első füzeté valóban kíváncsivá tesz a szerző következő fejtegetéseire.

HEINRICH GUSZTÁV.

MELEAGROS KOSZORUJA.

Kedves Músa, kinek viszed e sokféle virágdalt?
Vagy ki kötötte meg a zengedező koszorút?
«Aki füzé, Meleagros; egész munkája Diokles
Régi barátjának szánva új emle gyanánt.
Sok lilium termett Anytétől; ibolyt hozza Moiro;
Sapphótól ha kevés jött be, de rózsza egyig.
A narciszt Melanippides adta virágul a többi
Sorba; Simonidesé benne a zsenge borág.
Illatos iris Nossistól, kinek önmaga szokta
A viaszolvasztást tenni az édes Eros.
Itt van a kedves Erinnától a leányszivű sáfrány;
Közbe Rhianostól a majoránna vegyűlt.
Alkaiost a költőknek csevegő hyacintja
Képviselé, Samiost szög színű daphneharaszt.
Szedve Leonides énekiből azután üde repkény.
Bokra, Mnasalkastól jött a hegyes fenyülomb.
Pamphilos, egy platanágot adott leszakítani a szőlőd,
Pankrates, a te diófád ada lombot ahhoz.
Tymnes széplevelű nyárgalyt hozza, Nikias élénk
Mentát, Euphemos küldte a parti fenyért.
Van Damagetos szegfüiből, vele Kallimachosnak
Szímnézzel csepegő jószagú myrtusiból.
Euphoriontól nyerve rükerc; a pieri Músák
Bájos amomosaít nyújtja Dioskorides.
Közbefüzé Hegesippos csoda szőleje fürtjét;
Persestől aratott jószagu kákacsomót.
Jött Diotimostól bokrétájához az édes
Alma; Menekrates itt sárga narancsot ajánl.
Itt mirhát Nikainetos ad; terebint a Phaennos;
És ehető vacsor Sinumias úgairól.

Egy nevető pázsitról is böngészgete zellert,
 Némi kevés hagyaték Parthenis énekiből.
 Bakchylides mézáradozó Músája gyümölcsdús
 Kis tömegéből is tett bele sárga kalászt.
 És beletűzte Anakreonék nektárilag édes
 Énekeit, bele a gyöngyalagyalakkal együtt.
 Tett bele túskevirágokat a komor Archilochos vad
 Telkeiről, csöpet a tengerek árja helyett.
 Szedte Alexandrosnak olajfarügyét, bevegnyitve
 Azt Polykleitos kék búzavirága közé.
 Vitt be Polystratos ágyairól bárlingokat; aztán
 Antipatros fiatal ciprusit adta ehez.
 Vitt be kalászos nárdot, a syr csemetét is, a költők
 Tárgyát, szedve a dal mestere Hermes után.
 Vitt be Poseidippos meg Hedylos énekcül szél
 Által Sikelián fejledező pipacsot.¹⁾
 Sőt aranyágakat is szegdelgete abba Platontól,
 Melyeken ott virul a szellemi bokros erény.
 A csillagtan urát szintűgy bevezette, Aratost,
 Imhol az égbeható pármafa sarjaiban.
 Chairemon fürtös kerepet hozza, Phaidimos égő
 Phloxokat, Antagoras titkos ökörszemeket.
 Vitt Theodoridesék mezejéről szende kakukfűt.
 És betüzé Phantias búzavirágaihoz.
 S más sok ujjabkeletű csemetéihez önmaga is tett
 Némi kevés be saját lengenyeszálaiból.
 És ha barátinknak viszem is, de a pieri Músák
 Hű avatottjaival mind közös e koszorú.»

SZABÓ ISTVÁN.

VEGYESEK.

— A német philologusok 34. gyűlése.²⁾ A német philologusok és tanférfiak 1879. évi gyűlésüket Bücheler titkos tanácsos és Dronke reáliskolai igazgató elnöklete alatt szept. 24—27. tartották

¹⁾ Ez is igen gyenge mása az eredetinek. Ott az *ἀνέμοι; ἄνεμα πούμενα* kifejezés alighanem az *ἀνεμώνη* körülírása. P. Pápainál áll *anemone* = pipacs.

²⁾ A «Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik» tudósítása után.

meg Trierben; 585 tanár jelent meg s így a gyűlés a mult évihez képest igen látogatott volt.

Az első ülést (szept. 24.) Bücheler tanácsos nyitotta meg. Beszédében kifejti, hogy régente a philologusnak a héber, görög és latin nyelvekben kellett jártasnak lenni; most azonban vannak orientalisták, germanisták, romanisták és tulajdonképeni philologusok; ez utóbbiak ismét régiség-, nyelv- és irodalomkutatókra oszlanak. Az összes philologusoknak összetartása azért is fontos, mert általában a philologia, nem lévén ennek közvetlen befolyása a nép társadalmi haladására, nem igen örvend népszerűségnek, kivéve az általános lelkesedés korában, mint ez a mult század végén és a jelennek kezdetén történt Németországban és az utolsó évtizedben Franciaországban. Ennek oka részben az, hogy nincsenek a classicusoknak a tudomány haladásához illő fordításai. A philológiánál a tudomány és nép közti kapcsolatot az iskola képezi. Ennek tulajdonítandók tehát a nemzet sikerei, s azért kell, hogy az iskola ez alapot megtartsa. Hogy azonban az ujkor műveltségi követelményeinek megfelelhessünk, azon kérdés támad: *miként kell a classicusok tanítását az iskolában céljának megfelelőbben átrátoztatni.* A fogyatkozásnak oka az egyetemen és iskolában keresendő. Az egyetemen a tanár kiképzése nem tartott lépést a folyton fejlődő tudománynyal; igaz, hogy a philologia elvi alapjává a kritika-exegetikai módszer van elfogadva; az összehasonlító nyelvészetnek is hely jutott a tantervben és vizsgálaton; azonban az archæologia és műtörténet, melyek nélkül a philologia hiányos marad, nem nyerték meg jogos helyöket. Ily gyűlés, mint a mostani, van hivatva erkölcsi fontosságával hatni mindenre. Ezek után megemlékszik a mult évben elhalt philologusokról; a jelesebbek: Schoemann, Rehdantz, Weissenborn, Ladevig, Savelsberg, Hertzberg, Lehmann, Diestel, Keim, Blau, Engelmann, Hänel, Graf v. Roon, Rosenkrantz, Osenbrüggen.

A gyűlés további folyamában a következő philologia előadások tartattak:

1. *Hettner*, a trieri muzeum igazgatója: *a római Trierről.* Felolvasó a nyugot római császárok e székvárosának alapítását Claudius idejébe helyezi. Előadásának fő tárgyát az épületek számos maradványai képezik; a monda a legtöbb épület keletkezését Constantin nevéhez fűzi, bár nem helyesen. Az úgynevezett római fürdők egyes részeinek távolságából felolvasó azt következteti, hogy azok egy nagy császári palotának tulajd, melynek termei a már kiásott területen keresendők, míg a tulajdonképeni lakószobák a még kiásatlan helyen vannak. A IV. Frigyes Vilmos által restaurált és az evang. község által imaházul használt basilikában Constantin basilikája ismerhető

fel. De legérdekesebb valamennyi római építmény között a nagyszerű porta nigra, mely valószínűleg fellegrvár-féle volt, a római erősítési fal északi részén. A porta nigra feliratai bizonyítják, hogy a thermákkal együtt a IV. században épült. A műkincsek és szoborművek közt első helyet foglal el az Amazon-derék, mely a rómaihoz hasonlít, de finomabb kivitelre mutat. Ezek, valamint a számos maradványok mutatják, hogy Trier nagy művelődés székhelye volt, mely az egész környékre kifolyt; míg a művészet a Rajna vidékén nem volt úgy kifejlődve, mit az Igelben levő Secundusok családi sírboltja is bizonyít.

2. *Nissen G.*, strassburgi tanár az ó-italiai éghajlatról szolt, melynek megértésére előbb a jelenlegi éghajlatot ismertette. Értekezése végén felhossa, hogy azon kérdést illetőleg, vajjon az ó-italiai klíma jelentékenyen különbözött-e a mostanitól, a természettudósok eltérő nézeten vannak. Azonban vannak jelek, melyek azt mutatják, hogy a tél régi időben keményebb, a nyár szárazabb volt, mint ma. Előadásának czélja különben az, hogy a természettudósoknak megmutassa, hogy a philologusok az ő kutatásaik eredményeit nem nélkülözhetik.

3. *Schmidt E.*, strassburgi tanár A XVI. és XVII. századbéli tanodai vijátékokról. A reformatio, az egyházi dalt kivéve, a német költészetre nem volt jelentékeny befolyással. A színművek közül a dramata sacra műveltettek leginkább. Csak az iskolaügy emelkedésével tűnnek föl a világi darabok. A tékozló fiú, Waldis (mese a tékozló fiúról) és Gnaphaeus (Acolastus) óta, sokszor volt a komédia tárgya. Macropedius «pártütőit» mint két az iskola szigora által bűnös gonosz-
tettekre hajtott gyermekeket tünteti fel. Az átvitel az iskolai viszonyokra önként kínálkozott; első volt Christoph Stummelius, comœdia de vita studiosorum-ával. A nevek — Acolastus és Eubulus — Gnaphæusra emlékeztetnek. Phylargus takarékos atyja a szorgalmas Philomathesnek, az okos Eubulus pedig a gonosz Acolastusé. A kicsapongó Akrates az elnéző Philostorgusnak fia, Philostasius verekedő tanuló, Deleasthisa csábító leány. Felolvasó részletezi a drámát és kimutatja gyengéit. Nincs egység benne, a jellemzés nem következetes, mint pl. a második felvonás mutatja, hol a két romlott tanuló, Mypulos és Kolax, hosszú tudományos beszélgetést folytatnak a gömb harmoniájáról. — Az akkori tanulóélet árnyoldalait élesebben rajzolta Wichgrev Albert az ő komédiájában: Cornelius relegatus sive comœdia nova festissime depingens vitam pseudostudiosorum, et continens nonnullos ritus academicos in Germania. A drámát Rostockban adták elő és sokszor nyomatták ki. Németre Sommer J. lel-

kész fordította. Wichgrev Gnaphæusból merít és kizárólag a tanodai szokásokat, illetőleg visszaéléseket adja elő. A 30 éves háború megzavarta a viszonyokat, és egyszersmind a német egyetemek bukását idézte elő, mint ez az egykorú írók hangos panaszaiából kitűnik. «A legvidámabb és legjámborabb életet a világon» Schoch J. G. 1657-ben rajzolta, Wichgrevhez csatlakozva, a «Komedia vom studentenleben» cz. művével. Ezen könnyed, kissé nyers darab sok helyütt az előbbire támaszkodik. Pickelhäring szolga képezi a komikai alakot, azonban sokkal durvább mint Wichgrev Simonja. Depositio, immatriculatio, ivótársaság, párbaj, utcai botrányok képezik tartalmát. Amandus, a tanulóknak egyike, elűzetése után nyomorultán hal meg a csatában; Floretto becsületesebben élt és udvari állást nyer. Felolvasó végül fontos feladatnak tartja kimutatni, minő szerepük volt általában a tanulóknak a német költészetben. — Erre vonatkozólag dr. Eckstein figyelmezteti fölolvasót a dialogi scholastici-ra, melyekben Petrus Mosellanus jóval Gnaphæus és Makropedius előtt rajzolja a tanulók életét.

4. *Eberhard*, elberfeldi igazgató a *Digenisről* szóló *középgörög epos* ismerteti. Digenis, a költemény hőse, egy muzulman férfi és zsidó nőnek gyermeke, I. Romanus alatt él és legyőzi a byzanci császárság keleti és nyugati részén garázdálkodó rablókat. A körülbelül 4000 versből álló epos nem épen rosz utánzása Homérosnak.

5. *Schmitz* kölni igazgató a *latin gyorsírást*ról szól. A latin gyorsírást két részre oszlik, t. i. litteræ singulares és tironi jegyekre. Az első, melyet jogi szövegekben használtak, régibb és tökéletlen. Kezdetben a gyakrabban előforduló szavak helyett a szónak 1.—3-ik kezdő betűjét tették. Később a kezdő betű után még egy másikat, a következő szótagokra vonatkozó betűt is írtak; pl. at = autem, eg = ergo, lr = heres, lc = licet, stb. Ezen törvényen alapult kezdetben az egész gyorsírás, melyet azonban nem vittek következetesen keresztül. De ezen rövidítés csak egyes szavaknál, más kiírttak közt használtatott. Hogy egy teljes szöveget gyorsírással lehessen elkészíteni, alkották az úgynevezett tironi jegyeket. Ennius (a költő) először 1100 jegyet állított fel, mint ez Plutarch egy helyéből kitűnik. Ciceronak Tiroja a præpositiók helyébe jegyeket tett. A gyorsírást nagyon hamar elterjedt és Philargyrus Vipsanius és Seneca (a bölcsész?) tovább fejlesztették; ez utóbbi a jegyek számát 5000-re emelte. Keresztyén-egyházi czélokra a gyorsírást a Karolingok idejében használták nagyban, a X. században már hanyatlott, a XII-ben végleg elenyészett. Csak Carpentiersnek műve, «Tironi jegyek», tette figyelmesekké az embereket a gyorsírástatra. A jegyek a

római majusculákból vétettek, mint $3 = B$, $7 = P$, $\text{J} = D$ stb. A főjegyekhez kisebbek is járultak, mint pontok, vonások, melyek fekvésükkel adták meg a jelentést, így \perp annyi mint *um*, v = *rium*, . = *men-tum*. Azonban nemcsak betűket és szótagokat, hanem szavakat (a kezdőhangzó megjelölésével) és egész, gyakran használt mondatokat jelöltek meg egy jeggyel, pl. $\text{B} = \text{brevis}$, $I. = \text{alius}$, $\times = \text{quousque tandem abutere Catilina?}$

6. Rohde tübingai tanár bő forrástanulmányon alapuló előadást tartott a parányi materialismus két alapítója, a görög *Leukippos és Demokritos közti viszonyáról*. Az általános hit szerint Leukippos Demokritosnak tanítója volt és első megalapítója a materialistikus bölcsészeti rendszernek, mely szerint a világ a tért befoglaló anyagból és az üres térből áll. Az anyag által betöltött tér az üres tér osztja el és az érzékeink által észre nem vehető oszthatatlan csekély részeknek — az atomoknak — egymáshoz és az üres térhez való viszonyából származik a dolgoknak sokfélesége és változása; ez utóbbinak egymásra hatása pusztán mechanikai. E tant azután Demokritos, mint a megalapítónak tanítványa, tovább fejlesztette. Azonban már Epikur kételkedik Leukippos létezésében s a felolvasó maga is kételkedik abban; felhozott alapos okai megerősítik ama hitét, hogy Leukippos csak mythosi alak, és Demokritos a tulajdonképeni megalapítója a bölcsészeti rendszernek. Leukippos Parmenides tanítványa és Demokritos tanítója lett volna, s így a görög bölcsészek kereste folytonosság a tudomány fejlődésében, bár némi chronologia erőszakkal, helyre van állítva. Leukippos életéről és működéséről seholsem találunk bővebb adatot, s csak annyit tudunk, hogy ő eleabeli. Az atomistikai anyagelvűséget megalapító két munkája a μέγας διακοσμος és μικρός διακοσμος. Ez utóbbit valamennyi író Demokritosnak tulajdonítja, az előbbit Aristoteles és Theophrastos szerint Leukippos írta. A csekély hagyomány miatt még nincs megvilágosítva azon kérdés, vajjon Leukippos nem-e a bölcsészek egy összefüggő sorrendje kedvéért tisztán költött személyiség.

7. Az utolsó ülésben Duhn göttingai magántanár a római *Torlonia museumban levő még ismeretlen antik női szoborról* értekezett, bemutatván a fényképeket és metszeteket. Kimerítően tárgyalja a női szobroknak különböző felfogását. A görögök a magasztost, a rómaiak a díszest állították elő. A művészek szívesen vettek föl már ismert tárgyat, hogy a versenyzés által kimutathassák saját művészetüket. Minden ülő női szobor görög szoborra viendő vissza. A Maxentius circusban talált szobor, melyet Launitz helyreállított (a Torlonia-museumban van) egy matronát ábrázol nagyszerű ruharedőzettel, lábai-

nál molossusi kutyával. Ebben felolvasó a Pausanius által említett Neochares készítette Olympia (N. Sándor anyja) szobrát véli föl ismerhetni.

8. Utolsó felolvasás a *Birt* tanáré volt, melyben a *régieknek fogalmát a könyvről* ismertette. Előadásában az írásmódról, sorokról, a betűk számáról, a tekercsek nagyságáról szólt.

A XXXV. gyűlés 1880-ban Stettinben tartatik meg.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

KÖNYVÉSZET.

Aristophanes vígjátékai. Fordította Arany János. A m. t. Akadémia által gr. Karácsonyi-jutalommal kitüntetett fordítás. Első kötet. (A lovagok. A felhők. A darázsok. A béke.) Budapest, Akademia, 1880. (8-r. XXIII. 380 l.) 2 frt.

Bartal u. Malmosi. Lateinische Formenlehre. Deutsche Ausgabe, bearbeitet von K. Heinrich. Budapest, Eggenberger, 1880, (8-r. 140. III. l.)

Bechstein. Ausgewählte Gedichte Walther's von der Vogelweide und seiner Schüler. Stuttgart, Cotta, 1879. (XVIII, 112 l. kis Sr.)

Budenz J. Finn nyelvtan. Olvasmányokkal és szótárral. Második, mondattani részzel bővített kiadás, Budapest, Knoll, 1880. (N. 8-r. 205 l.) 2 frt.

Erődi Dániel. Latin nyelvtani verses szabályok. Temesvár, 1880, (Bdp. Tettey.) (N. 8-r. 14. l.) 20 kr.

Hunfalvy Pál. Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egy töredéke. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. VIII. köt. 6 sz.) Budapest, Akademia könyvk. hivatal. 1880. (N. 8-r. 32. l.) 20 kr.

Kisfaludy-társaság évlapjai. Új folyam. XIV. kötet. Budapest, Knoll, 1879. (N. Sr. 248. l.) 2 frt.

Lamb Károly és Mária. Shakespeare-mesék. Angolból fordította, bevezetéssel és Shakespeare rövid életrajzával ellátta Mihály József. Átnézte Volf György. Két kötet. (Ifjúsági iratok tára, VII. VIII.) Budapest, Franklin, 1880. (8-r. XVIII. 188 és 200, IV, l.) 2. frt.

E műben Shakespeare húsz színművének tartalma van ismeretve mese alakjában. Ezen olvasmány mintegy bevezetést képez a későbbi Shakespeare-tanulmányokhoz. A fordítás világos és magyaros.

Molière Tudós női. Fordította Arany László, magyarázta Greguss Á. (Jeges írók iskolai tára. IX. sz.) Budapest, Franklin társ. 1880 (8-r.) 80 kr.

Greguss a bevezetésben a drámai költészetről, Molière-ről, a tudós nőkről értekezik behatóan. Majd Molière életrajzát közli, melyben a főbb műveket jellemzi; s ezenkívül összeállítja Molière magyar fordításait. A szöveg alatt magyarázó jegyzetek vannak.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

THUKYDIDES.¹⁾

Thukydides kedvencz olvasmánya volt Macchiavellinek, V. Károlynak s Erzsébet angol királynénak. A 15., 16., 17. században volt ez, a legnyüzsgőbb, legelevenebb nyilvános, politikai és társadalmi életnek időszakában, mely a régi állami és társadalmi intézményeket elsöpré s azok helyébe újakat teremtett. Ekkor ama kincset, mely a görögök és rómaiak praktikus állambölcséségében rejtett, előnyösen vélték felhasználhatni a nyilvános élet új alakulására. Azért találkozunk az azon korban Plátónhoz, Aristoteles és Thukydideshez írott commentárokban oly nagy számú történelmi adattal és az ó- és újkori történet közt vont számos párhuzammal. Thukydides e tekintetben is élvezhetőbb, hozzáférhetőbb lett ránk nézve, kik oly korban élünk, mely hosszú vajadások után felkésződött az államnak, e nagyszerű közintézménynek, teljes megértésére és méltatására. Bizonyos tehát, hogy, ezen szempontból tekintve a dolgot, elődeinknél jobban fogjuk méltatni Thukydidest, ki az áthéni demokratia virágzását és bukását páratlan drámai elevenességgel és mély állambölcséséggel tárja elénkbe. Philologusainknak és történészeinknek vállvetve kellene fáradozniok, hogy művelt közönségünkben ez oldalról is felköltsek az érdeket Thukydides iránt. Természetesen a tudomány mai álláspontjához és a kor követelményeihez képest az ókori írók magyarázatánál és méltatásánál nem szabad azon módszert követnünk, melyet a 15. és 16. század tudósainál találunk. Az ókori írók mai magyarázójának nem kell és nem is szabad csupán a köz-

¹⁾ Felolvastatott a budapesti philologiai társaság 1879. nov. 6. volt ülésében.

vetlen gyakorlati czélt szem előtt tartania, hanem arra kell főleg figyelmét fordítania, hogy az illető író *az ő legbensőbb lényegében, legmélyebb és legpraeagnansabb individualitásában* fel fogja s megértse; csak ha ezen nehéz feladatnak megfelelt, vethet a nyert biztos alapról néhány pillantást az ókor viszonyaira, vonhat párhuzamot az ókor és a jelenkor állapotai között, a nélkül azonban, hogy az előbbieket a mi korunkra oktroyálni akarná. Mert azt senki sem fogja tagadni, hogy az ókor számunkra teljesen elmúlt korszak, teljesen bevégzett egész, mely semminemű *közvetlen* hatást és befolyást nem gyakorolhat többé korunkra. A mai philológiában azért nagyon is helyesen azon irányt látjuk túlsúlyra vergődni, mely a *görög* ókort (melyet mint a legjelentékenyebbet itt mindenek előtt szem előtt tartunk) tisztán *történeti* szempontból vizsgálja. Ezen tisztán történeti irány csak azért is helyes és teljesen keresztülvihető, mivel a görög nép élete oly hatalmas és nagyszerű jelenség a világtörténetben, melyet eredetétől bukásáig lépésről-lépésre pontosan követhetünk. Azért oly becses és fontos is ránk nézve a görög ókornak ismerete, mivel szellemünket egy rég elmúlt dicső *szellemi* élet szemléletével gazdagítja. De *politikai* és *társadalmi* törekvésünknek közvetlen előképe a görög ókor többé nem lehet. Mi új utakon más czélok elérésén fáradozunk. Mindamellett még nincs kizárva *azon lehetőség*, hogy az ókor jelentékeny befolyást ne gyakorolna egész szellemi létünkre és életünkre. Azért ne is csodálkozzunk azon, hogy egy oly kizárólag *gyakorlati* nép, mint az angol, valósággal él az ókorban, rajong az ókorért. Itt a *legmagasabb társadalmi* körök is alapos classikai műveltséggel bírnak, oly jelenség, mely Európa többi államainak megfelelő köreiben nem ily mérvben található. Mai napság *három okból* fordul a görög ókorhoz, *három okból* tanulmányozza és élvezi a jelen embere a régiek, kiváltkép a görögök irodalmát. *Először* mivel a görög népet illeti meg ama világtörténeti érdem, hogy első teremtetett szabad államot s hogy e szabad államot győzelmesen védte Ázsia kényurai ellen. Ép ezért telvék a görögök iratai szabadságuk ama büszke önérzetével, mely a mi keblünkben is a leghatalmasabb viszhangra talál. *Másodszor* a görögök voltak megáldva

kiválóan ama tehetséggel, hogy mindazt, a mit gondoltak és megteremtettek, szép, plastikus művészi alakban fejezhették ki. Nem csak irodalmuk, képző művészetök, hanem államformájuk, cultusok is megfelel egy magában bevégzett plastikus remekmű követelményeinek, úgy hogy a görögök e tekintetben utólérhetetlen mintaképek maradnak örökre nemzedékről nemzedékre. *Harmadszor* a görögök életében és művészetében találjuk az általános emberinek legprægnansabb és legtisztább kifejezését, úgy hogy mi a görögökkel, mint akár honfitársainkkal és nemzetünk jeleseivel, barátságosan társaloghatunk, úgy hogy életök, szenvedésök, küzdelmeik, gondolkozásuk módja, életbölcészetök és költészetök bennünk a legbensőbb rokonszenvet ébresztik. Thukydides — kivel itt foglalkozni szándékozunk — szintén ez okból gyakorol ránk oly hatalmas benyomást. A jellemrajzok, melyeket ő mesteri kézzel korának legkitünőbb férfairól alkot — a beszédek, melyeket szájukba ad — a pártküzdelmeknek, s erkölcsi hanyatlásnak, egy szóval minden társadalmi kötelék rohamosan növekvő felbomlásának ecsetelése, — a siciliai hadjárat okozta borzasztó katastróphának, — az athéneiek egy sereg ellenség ellenében folytatott hősies védelmi harczának elbeszélése, — mindez felér a legnagyobb tragœdia ébresztette érzelmekkel; s a dolgokat így, ily világításban tekintve, csakugyan kezünk ügyében fekszik a párhuzam az ókor és saját korunk kiváló személyei, korunk rázkódásai és szenvedései között. E nevezett három tekintetben tehát azt hiszem még továbbra is elég élénk benyomást fog a görög ókor reánk s utódainkra gyakorolni, daczára azon tátongó mélységnek, mely minket ama kortól elválaszt.

Ezen általános megjegyzések után áttérek tulajdonképi tárgyamhoz; szólni akarok I. főképen a magyarázónak és különösen Thukydides magyarázójának feladatáról; II. megkísértem általános körvonalokban a nagy férfiú és történetírónak képét, jellemzését vázolni, egyszersmind ezzel kapcsolatban III. a Thukydides munkájába beleszótt beszédeket és IV. Thukydides irányát méltatni; az V. szakaszban végre a Thukydides életére és művére vonatkozó irodalmat (legalább annak legjelentékenyebb részét) fogom röviden megismertetni.

I.

Valamely irodalmi munka magyarázójának feladata abban áll, hogy az illető író gondolatainak lehetőleg hű és teljes értelmét kideríteni és az olvasóval vagy hallgatóval megértetni igyekezzék. Ezen feladat első tekintetre elég egyszerűnek látszik, de ha jobban belemélyedünk az illető író eszmekörébe, látni fogjuk, hogy az felette nehéz követelményekkel van egybekapcsolva. E követelmények nem ritkán oly nehezek, hogy eleve le kell mondanunk minden egyes felmerülő kérdés teljes megoldhatóságának, teljes megfejtetésének reményéről. Nem egyszer esik meg rajtunk, hogy a Hermann Gottfried hangoztatta *ars nesciendi*-t nyíltan be kell vallanunk.

Mindenekelőtt azt követeljük a valódi magyarázótól, hogy az analysis és synthesis különböző módszereit teljes biztossággal kezelje. Mint minden tudományban, úgy a philologiai kutatásnál is e két módszernek karöltve kell járnia. Kivánatos nemcsak az egyes részletnek lehetőleg éles és világos feltüntetése és feloldása, hogy úgy szóljak a legparányibb atomig, hanem viszont kívánatos a legkisebb részleteiben felismert és megértett adatoknak egy egészszé való összefoglalása. Mindkét processusnak együtt kell járnia; minthogy az egyes részekből épül fel az egész, világos, hogy az egészet, az egésznek eszméjét és célját az egyes részletek pontos kiderítése és megállapítása nélkül felismernünk nem lehet. Viszont az egyes részlet csak az egészből és annak compositiójából lesz érthetővé, csak az egész műredek ideáljából, tendenciájából árad világosság annak minden egyes részeire. Némely philologus természeti hajlamánál fogva inkább hajlik az analysis felé, némelyik inkább a synthesist kedveli. Ilyformán két magyarázati módszer keletkezett: mindegyiknek megvan a maga jogosultsága, de ha kizárólag csak az egyiket vagy a másikat alkalmazzuk, tévutra kerülünk. Az első módszer a legbehatóbb *analysis* útján és segítségével az egyes részleteknek értelmét állapítja meg. Ezen multhatlanul szükséges eljárás azonban szükségkép egyoldalúvá, tökéletlenné válik, ha nem emelkedünk fel az egyes kiderített részletektől az egésznek vizsgálatáig és megértéséig. Ezen jel-

zett egyoldalúságot tapasztaljuk az ifjabb hollandi iskola commentárjaiban a 17. században és a 18. század első felében. Uton-utfélen találunk itt becses adalékokat a szöveg kritikai megállapításához, felette becses lexikális és nyelvtani magyarázatokat és gyűjteményeket; de e temérdek, mindenünnen összehordott anyagnak vajmi csekély része tartozik szorosan az illető író egyik vagy másik helyének magyarázatához. A szöveg majdnem elvész a jegyzetekben. Az *egésznek* értelme az ilyen magyarázat által végre is csak keveset nyer. Viszont a másod sorban kiemelt magyarázati módszer is téves lesz, ha egyoldalúan és kizárólagosan kezeljük, ha az interpretator a nehézségekkel meg nem birkózva, az egyes részleteken nagyon is könnyedén átsikamlík. Ez volt ama ú. n. æsthetikai magyarázat módnak sajátsága, melyet különösen Heyne Keresztély commentárjaiban találunk alkalmazva s mely azután a múlt század második felében a philologiában általánosan divatban volt. Az ily commentárokban számos exclamatiót találunk, hogy «mily gyönyörű ez vagy amaz a hely», de az okáról, hogy miért is oly gyönyörű hát az voltaképen, egy betűt sem mond a magyarázó. A kritikai, lexikális, grammatikai, rhetorikai, valamint statistikai tekintetben magyarázatra szoruló egyes részletek szemlátomást mellőztetnek az ily interpretatiónál. Egy más hibája vagy kinövése eme módszernek ama philosophiai magyarázat, melyre még az újabb commentárok egyikében vagy másikában is akadunk, s mely szerint az illető commentárok az egyes kiderítendő részletekről bölcsen hallgatnak, mindjárt az egészet összefoglalják s így fejezik be okoskodásukat: «miután az egésznek eszméjét immár kiderítettük, az egyes részeket ennek alapján úgy is nagyon könnyen megértendjük». Ezen téves irány mai napság már túlhaladt álláspont, épen úgy mint a többi módszerek hibái is a legújabb commentárokban hova tovább gyérülnek. Hosszú gyakorlat folytán azon tudatra jutotunk, hogy minden egyes kérdés megoldásánál az analysist és synthesist együttesen kell alkalmaznunk.

Egy másik megkülönböztetés, melyet a magyarázatnál felállítottak, a *betűnek* és a *szellemnek* ellentéte. A magyarázatnak ezt a módját, mely lényegére nézve összeesik az analysisnek és

synthesisnek műtétével, kiváltkép a biblia exegesisében alkalmazták. Az analysis nem más, mint a betű fürkészése, a megnyiben betű alatt szót értünk. A synthesis viszont nem egyéb, mint a szellem, az idea kipuhatólása. A ki valamely művet synthetikailag akar megmagyarázni, annak az egész műnek szellemébe kell behatolnia, annak az eszme megértésére kell törekednie és valjon mi más az eszme mint a szellem?

Ha a magyarázatnak e két oldalát, az analysist és synthesist, közelebbről vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy mindegyik műtét különféle vonatkozást, több irányt foglal magában, melyekre figyelmünket ki kell terjesztenünk.

Ha az *analytikai eljárást* követjük, első sorban a *szó és tárgy* közötti különbség ötlük szemünkbe. Az analytikai magyarázat két főmomentuma: a *szó* és a *tárgy*; ennek megfelelőleg van szó- és tárgy-magyarázat, az alaknak és anyagnak tárgyalása, a formális és a reális interpretáció. Ezen két tényezőt alapelveire visszavezetvén, a nyelvtannak (formális) és a történetnek (reális) ellentétére akadunk. Ma már alig képzelhetjük, hogy e két okvetlen szorosán együvé tartozó és karöltve járó magyarázatmód között hogyan támadhatott egyáltalában viszály? S mégis negyven évvel ezelőtt még javában folyt a harc Hermann Godfréd és Böckh Ágoston iskolái között. Nem ok nélkül hányták a Hermann iskolájának szemére, hogy ez magyarázatában a kritikára és grammatikára, egy szóval az alaki részre túlságos súlyt fektet s a tárgy magyarázatára, a történeti elemre vajmi kevés tekintettel van. Kevesebb joggal illeti Böckh iskoláját az ellenkező szemrehányás, mely szerint ez a magyarázat formális részét föltöbb elhanyagolta s a főszúlyt a történeti és régészeti elemre fektette volna; legalább maga Böckh, az alaki és történeti elemre egyenlő figyelemmel volt. A heves pártküzdelmek közepette, úgy látszik, elfeledték, hogy már ezen két tekintélyes philologiai iskola keletkezése előtt működött egy philologus, a ki e két egyenjogú irányt egy magasabb egységre vezette vissza s ezen elvet gyakorlatban is érvényesítette, t. i. Wolf Frigyes Ágost, a cl. philologia ujjáteremtője, ki ezen disciplinát a történeti tudományok rangjára emelte az által, hogy azt mint a cl. ókor *történeti életének* bűvár-

latát meghatározta. Az ő példáját követve nevezték a philológiát az «Ókortan, Régiségtudomány» találó nevén, mert hisz e név nem zárja ki a keletnek őskorát sem és épen a legújabb keletű tudományos bűvárlatok kimutatták a keleti népek messze terjedő befolyását a görög ősmíveltségre. Így tehát a cl. philologia az *ókor történeti életének ismerete és előadása*. S ha a cl. philologia mai tudományos színvonalára emelkedünk, szó sem lehet többé a grammatikai és a historiai álláspontnak fentjelzett ellentétéről, minthogy a nyelvtan maga is történeti alapon nyugszik; a történeti grammatika egy nép fejlődésének és így egy nép történetének egyik legjelentékenyebb része. Valamely nép nyelvében a nép szellemének szakasztott olyan nyilvánulására találunk, mint akármelyik egyéb nyilvánulásai-ban, akár az államban, akár a vallás és szokásban. A nép szelleme mindenütt egy és ugyanaz, minden körben hű marad eredeti lényegéhez, s a nyelv története a nép politikai és társadalmi életével párhuzamosan halad. A nép primitív állapota, haladása, virágzása, hanyatlása, bukása — mind eme történeti mozzanatok úgy a nép *nyelvében*, mint annak állami és társadalmi, művészeti és tudományos *életében* is egy-egy korszakot jeleznek és ép oly mély nyomokat vésnek a nyelv mint a többi *irányok* alakjába és szerkezetébe. Ha tehát azt hangoztatjuk, hogy nyelv és történet két különböző ellentétes valami, ne fedjük azt is hozzátenni, hogy *ugyanazon egésznek* két különböző oldalai azok. A tudományban és a magyarázatnál e két irány békében meg fog férni egymás mellett; a korunkbeli magyarázó az egyik momentumot ép úgy mint a másikat egyforma kedvvel és buzgalommal fogja kiemelni és kezelni.

A magyarázatnak *formális* vagyis *grammatikai* oldalát közelebbről részletezve, első sorban tekintetbe kell vennünk és osztályoznunk a nyelvkinestet, *szóanyagot*, úgy a mint azt meglevő forrásainkban találjuk; ez a nyelvkinest *lexikális része*. Ép oly joggal nevezhetnők azt a nyelv *logikai* részének is, mivel a szó *különféle jelentéseit* megállapítani valóban logikai, philosophiai műtét, mely a talált nyelvanyagot a megfelelő kategoriákba osztályozza. Másod sorban lekötik figyelmünket az egyes hangok, a melyek a szót alkotják és a hangok változásai és át-

menetei, továbbá a *szónak alaki hajtogatásai*, szóval a grammatika tulajdonképi *formális* része. Az újabb nyelvtani kutatások folytán nem fogunk habozni a szófejtéstant (etymológiát) és a szavak összetételéről szóló tant is az alaktanhoz sorozni. *Har-madszor* a tágasabb értelemben vett formális részhez tartozik a szónak mondatokká való összeállítása is, a syntaxis vagy mondattan.

A grammatika e jelzett három formális részéhez megmérhetetlen becű adalékokat szolgáltat *Thukydides* is. A szókincsnek lexicalis oldalát tekintve, Thukydidesnél egész sereg oly szót találunk, mely csak is nála fordul elő (ú. n. *ἄπαξ ὑπομένοντα*), mely szók (nyelvalkotó) szellemének bélyegét félreismerhetlenül magokon hordozzák. Sok szavát használták a későbbi görög írók, kiváltképp történetírók; Dionysiosnál, Diodorosnál s tovább egészen a byzancia korbelt írókig találunk nagy számban Thukydides alkotta szókat. De a mi különösen kiemelendő, az, hogy Thukydidesnél még minden szó megtartotta *teljes és hatásos jelentését*. Egy régi grammatikus helyesen megfigyelte, hogy Thukydides sok *költői* kifejezést használ, mert csakugyan vannak sok oly kifejezése, melyek egyébként csak a költői nyelvben fordulnak elő. Ennek oka pedig erőteljes irányában s kifejezéseinek erőteljes elevenségében rejlik, mely a költői nyelvnek sajátja. Egy másik grammatikus meg Thukydides szavainak *sokféle* értelme miatt megróvja. Ennek magyarázata szintén a thukydidesi kifejezés erőteljes *praegnans* voltában rejlik; azért sok oly kifejezést találunk nála, melyekben egy *egész hosszú gondolatsorozat* rejlik, s melyeket csak körülírással fordíthatunk. *Sokértelműség* tehát, de nem *kétértelműség* illeti e tekintetben. Ép oly erőteljesek Thukydides tételei és szóképzései; ú. n. *decompositák* és *bicompositák* nagy számmal fordulnak elő nála. A későbbi írók ily összetételeket csak mint a beszéd külső díszét, sallangját alkalmazzák. Thukydidesnél azonban minden *praepositionnak* az összetételben meg van a maga eredeti, hatásos, praegnans jelentősége; minden praepositio egy *határozott képet* nyújt. Ép ezért a Thukydides-féle praepositók használatának megállapítása nagyon tanulságos,

de egyszersmind nehéz feladat.¹⁾ A ki majd vállalkozik egy Thukydides-féle grammatika megírására, az kénytelen lesz több kivételt, mint szabályt, több anomáliát, mint analogiát constataálni. Az eseteket, idöket és módokat szélteben felcseréli, a legdarabosabb anakoluthiák, a hyperbaton, a homályos szó-fűzés, előmondat utómondat nélkül (*ἀνατροπόμενα*) s több efféle úgy szólván nem is tűnik fel. Mindezen anomáliákat csakis úgy értjük meg, ha felteszszük, hogy Thukydides maga teremtett magának nyelvtant, mely *eröteljes, fenkölt szellemének* képmása. A mi a mi szemünkben anomalia, az nála analogia és szabály. Különösen két indító okra vezethetök vissza látszólagos anomáliái, *először* mert nála a szellem, az értelem uralkodik az alakon, a betűn, mert nála a gondolat benső, eröteljes, prægnaus kifejezése előbb való, mint a nyelv korrekt klasszikus kikerekítése és kicsiszolása. *Másodszor* figyelembe kell vennünk, hogy ő *mély és fenkölt* gondolatait sokszor kénytelen volt a még teljesen ki nem fejlett és ki nem derített külső formába öltetni. Hisz csak maga Thukydides s mellette Antiphon teremtették meg az attikai prózát. Mindkét férfiú *üttörö* volt, s azért sok kifejezést találunk náluk, melyek egy tökéletesebb írónak hibájául volnának felróhatók. Innen magyarázható az is, hogy Antiphonnál sok szólásmódra akadunk, melyek Thukydidesnél is előfordúlnak. Aztazonban joggal állíthatjuk, hogy Thukydides, Plátón és Demosthenes mellett, az attikai próza leghívebb és legtisztább képviselője.

A mi Thukydides történeti művének anyagi, történeti és régészeti oldalát illeti, az általa feldolgozott tárgy természeténél fogva a *történeti* elem mindenek előtt előtérbe nyomúl és leginkább megragadja figyelmünket. A magyarázó azonban nem fog ezen antiquarius és történeti adatoknál megállapodni, hanem be fog hatni a Thukydides esetelte nevezetes *kornak* szellemi légkörébe is. S itt bizonyára tág tere nyílik combina-

¹⁾ Az újabb philologiai irodalomban e tekintetben Poppon kívül leginkább *Golisch* fáradozott («De praepositionum usu Thucydideo» *I. füzet*: de ἐς praep. Schweidnitz 59; 2. de ἐν praep. Schw. 61; 3. de ἀπὸ praep. Schw. 65; 4. de ἐν praep. Schw. 70; 5. de ἀντί, πρό, ἀνά, ὑπὲρ, μετά, ὑπὸ praepositionibus, Schw. 77).

tióinknak. Az 5. századnak viszontagságos második felében főleg *három* irányban nyilvánuló ellentét uralkodott Görögországban. *Először* a dór és ión törzsek közt fennálló ősrégi mély ellentét, mely az egymással harcra kelő hatalmakban is nyilvánul. Ehhez járult *másodszor* az alkotmány, az aristokratia és demokratia közt fennálló és ki nem egyenlíthető gyűlölség; az athéneiek a demokratikus elvek védői, a peloponnésiaiak, élükön a spártaiak, az aristokratikus elvek hirdetői. Az ezen ellentétek között folytatott háború oly elvharcz, a melyhez foghatót csak az újabb idők vallásháborúiban tapasztalunk. A *harmadik* ellentét a szárazföldi és *tengeri* hatalom között keletkezik, mely ellentét folytán kettős hegemonia létesül: a spártaiaknak a szárazföld nagy része fölött gyakorolt hegemoniája, viszont az athéneieknek majdnem teljes egyeduralkodása a tengeren. Ilyképen fejlődött ki a harc nagyban és egészben *e két nagyhatalom közt*, a kisebb államok csak önkénytelenül sodortattak be a túsába. Minderre nézve Thukydidesnél egy sereg vonatkozást és célzást találunk, melyre a magyarázatnál gondosan kell ügyelnünk. A *6. könyv* olvasásánál szem előtt kell tartanunk a két egymással küzdő nagyhatalom akkori segédforrásait, melyre nézve Böckh könyve «Die Staatshaushaltung der Athener» még ma is jó szolgálatot tesz. Az akkori alkotmányformák megértésénél Aristoteles «Politikája» a legbiztosabb kalauzunk; a mi végre a törzsek jelleme közti ellentétet, főkép a dórokat illeti, itt Müller Otfried Károlynak «A dórok» című munkája még ma is irányadó. De nem csak az akkori államok *külpolitikájában*, hanem azok beléletében is érdekes átalakulások jöttek épen akkor létre. Athénben akkortájt oly homlokegyenest ellenkező viszonyokkal és nézetekkel találkozunk, hogy alig hinnők, ha nem úgy volna, hogy oly férfiak mint Perikles, Kleon és Alkibiades kortársak voltak. Évszázadok látszanak ezek politikai nézetei és alkotásai között feküdni s mégis egy és ugyanazon korba esnek Perikles munkássága, Alkibiades tevékenysége, Kleon politikai pályájának kezdeményezése. Euripides és Sophokles világnézete között is egy századra tehető különbség vehető észre, pedig kortársak voltak. Hasonló mély ellentétet, különbséget észlelünk az akkori bölcsészetben. Anaxagorassal

egyidejűleg a sophisták léptek fel. Anaxagoras, a Sokrates előtti bölcsészlet fejének s a sophistáknak működése, kik a bölcsészetről mit sem akartak tudni, annak létét egyszerűen tagadták, — ezen két merőben ellenkező irány egy 30 évnyi időközbe van tömörülve.

Eddig szólottam az *analytikai magyarázatról* úgy formális mint reális szempontból, főtekintettel Thukydidesnek magyarázatára. Áttérek a *synthetikai magyarázatra*, melynél kiváltkép 3 momentumot kell megkülönböztetnünk. 1. Mondatokból lesznek körmondatok; 2. körmondatokból nagyobb mondat- és gondolatsorok, egész szakaszok, egész beszédek; 3. végre ezen nagyobb szakaszokból és beszédekből létesül az egész mű.

1. A mondatokból keletkező *periodusokat* azon magyarázat tárgyalja, melyet *stilistikai-rhetorikainak* szoktunk nevezni, melyre a magyarázók rendesen kevesebb figyelmet fordítanak. Ezen magyarázatnál két körülmény vonja magára figyelmünket: a) vizsgálunk és méltányolunk kell magát a körmondatok szerkezetének művészeti kivitelét. Thukydides e tekintetben különösen vonzó és tanulságos. Az egyszerű elbeszélésben leginkább a *παράταξις* módját alkalmazza, melyben a mondatok mint egymás *mellé* rendelték pusztá egymásutánban sorakoznak. Az egyik mondat *τέ, δέ, καί, γάρ* szócskákkal csatlakozik a másikhoz, mely szócskák inkább *mellé* mint *alárendeltséget* fejeznek ki. Ritkán találni Thukydides művének egyszerűen elbeszélő részében bonyolultabb körmondatot, míg a közbeszótt *beszédekben* túlsúlyra vergődik a kéttagú mondat szerkezet, a *λέξις δίωλος*, melyet oly nagy művészettel alkalmaz, hogy első pillanatra majdnem *mesterkéltnek* látszik. Ezen akkor szélitiben divó kéttagú¹⁾ *periodus* lényeges sajáttsága volt, hogy a két tagnak egymással ellentétben kellett állania. Ezt az ellentétet (*antithesis*) Thukydides is nagyon kedveli. Az ellentétet gyakran csak a *beszéd külső eszközei* emelik ki, így pl. az *assonantia* és *alliteratio* (*paronomasia*), közbe-közbe egy rím vagy hasonvégzésű szavak (*homisoteleuta*). Néha még a *parisosist* is alkalmazza, mely szerint t. i. az *ellentétes* mondatban a szavak

¹⁾ Csakis Plátón és Demosthenes alkottak először *kör*-alakú *periodusokat*.

száma épen annyi, mint az előmondatban. A beható tanulmányozás különben meggyőz bennünket arról, hogy a beszéd ezen külső feldíszítése Thukydidesnél soha sem üres, jelentégtelen játék. Nem tekintve azt, hogy ő az említett eszközöket soha sem túlozza, csakhamar látni fogjuk, hogy csakis akkor alkalmazza azokat, midőn egy mély jelentőségű gondolatsort az ellentét által ki akar emelni, mintha jelezni akarná, hogy csak is ezen antithetikus beszédmodor által fejezhető ki ama mély ellentét, a különféle érdekeknek és pártoknak azon harcza, melylyel az akkori görög világban úton-útfélen találkozunk.

Ezen stilistikai-rhetorikai magyarázatnak további feladata *b)* kimutatni Thukydides történeti műve egyes részeinek *stilistikai* kivitelét és értékét. Ezen szempontból kiindulva 3 különböző részletet különböztethetünk meg Thukydides munkájában: 1. magát a főcselekvényt, 2. a közbeszótt beszédeket, 3. a nem nagy számú epizód elbeszélését. A mellékesemények elbeszélésén nagyobbára epikus színezet ömlik el, mely sok tekintetben Herodotosra emlékeztet. Szigorúbb és kimértebb korlátok között halad a mondatok szerkezete, az egész előadás a főcselekvény elbeszélésében. Mind a mellett alig van alapja annak a párhuzamnak, melyet rendesen Thukydides és Tacitus közt vonnak. Nagyobb ellentét, mint e két író stílusa közt, alig képzelhető! Tacitus *epigrammszerű rövidségnek* nyoma sincs Thukydides elbeszélésében. Legfőlebb a *beszédekben* akadunk itt-ott valami hasonlóra. Sokkal inkább hasonlíthatjuk össze Thukydides kifejezés- és beszédmódjával a Sallustiusét, ki nyilvánvalóan utánozta is amaszt. Páratlan Thukydides elbeszélésének *szemléltető plastikai* modora. Eleven csataleírásait már a régiek magasztalták. Ő nem gyönyörködtetés céljából írta meg történetét, hanem azon szándékkal, hogy népét tanítsa és saját történetének beható tanulmányozására ösztönözze. Ily értelemben teljesen jogosult büszkeséggel mondhatta (I, 22), hogy a mit ő nyújt, az »κατῆμα εἰς ἀείν«. *Előadása* ezen komoly jellegének megfelel *nyelve, stílusa* is: a nyomós rövidség, a kifejezésnek gondolatban dús concentrációja. De nem szabad hinnünk, hogy e rövidség keresett, mesterkelt rövidség. A hol a helyzet megkívánja, ott ő nagyon is kimerítő; így pl. az

Athénben kiütött pestis leírásánál, mely a legapróbb részleteket felöleli. Thukydides előadásának pontossága már csak abból is kitűnik, hogy az ó- és újkor egyetlen orvosának sem volt kifogásolni valója Thukydides pestis-leírása ellen. A körjelenségek leírását, a diagnózisát régóta csodálják. *Hecker* „*Geschichte der Heilkunde*“ 2. kiad. 2. kötet 1. rész, 5. l. azt mondja: «Thukydides a pestis jelenségeit oly *pontossággal* írta le, a minőt még az orvosok sem tudnak elérni ily betegség leírásánál.»¹⁾ A mi végre Thukydides beszédeinek *stiliztikai* értékét illeti, azoknak nyelvezete rövid, velős, erőteljes. A gondolatok gyorsan érik egymást, mintegy egymásra törnek: tömörségük a gránitéhoz fogható.

2. A synthetikai magyarázat továbbá ki fog terjeszkedni a körmondatokból alakuló nagyobb mondat- és gondolatsorozatokra, az azokból kikerülő nagyobb beszédszakaszokra is. Kiváló figyelmét érdemel itt a) az egyes mondatok és gondolatok egymással való *belső összefüggése*. Ezt a synthetikai magyarázat logikai mozzanatának nevezhetnők s Thukydides magyarázójának feladata e tekintetben nem a legkönnyebb. Kivált a beszédekben nem egyszer hiányoznak még a nyelv külső eszközei is, melyeknek alapján ezen összefüggést pontosan meghatározhatnók; gyakran találunk *δὲ* szócskát oly mondatban, mely épen nem mutat ellentétet; a *γάρ* szócskával pedig gyakran találkozunk ott is, hol az *okadatok* nyoma sincs. Sok helyütt kénytelenek vagyunk a hiányzó helyes és teljes értelemez szükséges mondattagot gondolatban kipótolni és az egész mondatot ezen hiányzó tagra vonatkoztatni. b) Thukydides beszédeinek taglalásánál legelső sorban az illető beszédnek alapeszméjét és belső szerkezetét, továbbá annak alaphangját és összes jellemét fogjuk meghatározni, annál is inkább, mert e beszédeknek ethopoëtikus színezete nagyon változó. Thukydides mesterileg ért ahhoz, hogy mint *kell* a fellépő személyek (szónokok) jellemét az azok által

¹⁾ Th. művének ezen részlete *Molnár Aladár* sikerült fordításában olvasható a «Pesti Napló» 1879. 7-ki (33.) számában. Már előbb lefordította volt Hunfalvy Pál, Th. jellemzésében 1841, újra Tanulmányai-ban 1873.

tartott beszédekben festeni és visszatükröztetni, úgy hogy e tekintetben a beszédek egymástól különböző színezete a személyiségek különböző jellemének teljesen megfelel. Egész más-képen beszélteti Thukydides Periklest és viszont másként Kleont; máskép Nikaeast és Alkibiadest, máskép Hermokratest és Athenagorast; más modorban szónokolnak a spártaiak meg athéneiek, a korinthusiak meg coreyrabeliek, a platæaiak és a thebaeiek! Sőt még ugyanazon személyek más-más alkalomkor tartott beszédeiben is más-más szellem vonúl végig. Perikles az I. könyvben közölt 3 beszéde mindegyikében más-más hangot pendít meg, a mi a helyzet különböző voltában leli magyarázatát. Tekintetbe kell vennünk továbbá a beszéd *belső szerkezetét* is, a mit mi közönségesen a beszéd *beosztásának* nevezünk. Ez voltaképen *alogikai magyarázat* feladata. Ámde a Thukydides-féle beszédeket részekre, kategoriákra felosztani, vagyis schematizálni, néha nagyon bajos dolog. Míg a rhetorok iskoláiban képzett írók beszédeiket meghatározott schema szerint pontosan meghatározott részekre osztják be, addig Thukydides a maga beszédeiben a szokott schemával nem igen törődik. Aristoteles nyomán, ki rhetorikai elméletét a meglévő beszédek szerkezetéből vonta le, a beszédnek következő 3 főrészt szoktuk megkülönböztetni: a *πρόλογος*-t (prooemium), a *πρᾶξις*-t (tárgyalás) és az *ἐπίλογος*-t (peroratio). Thukydidesnél azonban találunk beszédeket, melyek úgy a prologos, mint az epilogos híjában szenvednek. A *πρᾶξις* vagyis bizonyítás több kisebb bizonyító tételt tartalmaz; ezeket azonban írónk vagy alig észrevehetőleg vagy pedig épen nem tünteti fel, úgy hogy sok helyütt ezen tételek határvonalait fel nem ismerhetjük. De tévedne, a ki Thukydidest e miatt a *rend* hiányával akarná vádolni; az író individualitásába való gondos belemélyedés igazolni fogja azt, hogy Thukydides gondolatainak rendje teljesen megfelel az illető beszéd céljának. E mellett persze a felosztásnak meghatározott schemájáról Thukydidesben nem lehet szó. Átvihetjük ugyan ezt vagy amazt a schemát az ő beszédeire is, de csakhamar tapasztalni fogjuk, hogy e beszédek kidolgozásánál nem az volt az irányadó elv, hogy az író a bizonyító tételeket pusztán egymás mellé rakja. Írónk ezen sajátsága egyrész-

ről megnehezíti a megérthetését, míg másrésről igen jutalmazóvá teszi a vele való beható foglalkozást. Miként Thukydides oly nyelvet teremtett magának, mely a többi írókétól sok tekintetben eltér, ép úgy beszédeinek felosztásánál is oly benső, individualis rend szerint járt el, mely a különben használatos szerkezettől lényegesen különbözik. Ezen *benső rend* nem csak Thukydides beszédeiben található, hanem történetének nagyobb szakaszaiban is. Itt is az együvé tartozó elem művésziiesen van összeállítva és csoportosítva. Csakis az *annalistikus* beosztás, az egyes évek nyárra és télre való felosztása, zavarja néha az események benső összefüggését.

3. A synthetikai magyarázat végre figyelmét ki fogja terjeszteni nem csak az egyes elbeszélésekre és beszédekre, hanem az azokból eredő *egészre*, az egész műnek compositiójára és egységes tervére is. Minthogy Thukydides történeti munkája egységes terv szerint készült *műremek*, új kérdések merülnek fel, melyek az æsthetikai vagy constructiv magyarázat körébe tartoznak. Értjük a magyarázatnak azt a nemét, mely az egész mű egységes conceptiójára czéloz, mely a mű eszméjét, tervét és czélját igyekszik kimutatni és ezen constatatált eszméből viszont megállapítja a mű egyes részeinek egymáshoz való viszonyát. Számtalan kérdés van, melyet csakis úgy oldhatunk meg sikeresen, ha az egész művet mint *szerves egészet* tekintjük. Kérhetjük pl. miért beszélt el írónk ép ily rendben és sorban, ép ily választékban az egyes cselekvényeket és tetteket? Miért hallgatott el számos adatot, melyet Diodoros felemlít? Miért közölte Thukydides az eseményeket éppen abban a sorrendben és nem másban? Miért követte a kényelmetlen *annalistikus* beosztást? Mi az oka annak, hogy ellentétben korunk történetíróival csakis *politikai* eseményeket beszél el, s az irodalom és művészet fejlődésére nincs tekintettel? Mire való egyik vagy másik episod? ¹⁾ Mindeme és más kérdésekre csak úgy felelhe-

¹⁾ Az episodok a következők: A kiloni összeesküvés története (1, 125—127), Themistokles és Pausanias halála (1, 128—138), a delosi Apolló-ünnep vonzó leírása (3, 104) és végre az ú. n. zsarnok gyilkosságról, azaz Hipparchosnak, Harmodios és Aristogeiton által való meggyilkoltatásáról szóló kimerítő tudósítás (6, 54—59).

tünk meg, ha folytonosan szem előtt tartjuk az egész munka alapeszméjét. Csakis ilyképen lehet magyarázni azt, hogy miért tér el Thukydides az első könyvben az események természetes időrendjétől, egymásutánjától? Az első könyv első 22 fejezetét a bevezetés bevezetésének nevezhetnők, minthogy az egész első könyv a tulajdonképi bevezetést tartalmazza, mely a korábbi görög történetet egész a perzsa háborúk koráig vázolja. Épen az első könyvnek ezen első része, az említett 22 fejezet, igen fontos. Itt kimagaslik Thukydides mint *kritikai történetíró*, ki a történeti tényekből a mythikus elemet szigorúan kirekeszti. A 23. fejezettől a 88-ig kimerítően előadja a nagy polgárháború legközelebbi előzményeit, elbeszéli Coreyra, Potidæa, Megara viselt dolgait és a háború kitörése előtt folytatott alkudozásokat; erre (89—117) még egyszer visszatér a perzsa háborúk és a peloponnesusi háború kitörése között történt eseményekre; erős színekkel rajzolja a Görögországnak két nagy hatalma között folytatott soha meg nem szűnő surlódásokat s versenygeceket a hegemonia elnyerése miatt, valamint a kisebb államok szünetlen beavatkozását; végre előadja a már említett epizodot Themistokles és Pausanias haláláról (1, 128—138). Ezen sorrend következtében tehát az események folyton emelkedő színvonalban folynak le szemünk előtt. A történt dolgok *természetes sorrendjét* nyilván azért szakította meg Thukydides, mivel az első könyv 2-dik részében a 23. fejezettől kezdve csak a *causae*-kat, a háború kitörését közvetlen megelőző külső ürügyeket állítja elő, a következő szakaszban ellenben a 89. fejezettől kezdve a *rationes*-eket, a háború benső, nyomatékos és mélyen lappangó indító okait akarja tisztán és elesen feltüntetni. Az pedig egészen természetes sorrend, hogy az író a háború látszólagos külső okairól áttér annak mélyen fekvő indító okaira, melyek régi politikai viszonyokon alapúlnak s melyeknek első szálai még a perzsa háborúkban szövődnek, de tovább folynak egészen a peloponnesusi háború kitöréséig.

Végre a Thukydides történeti művében itt-ott elszórtan található *beszédek*et illetőleg (a melyekről egy külön szakaszban (III.) fogok szólni) is felmerülnek kérdések, melyeknek megol-

dása a synthetikai magyarázat körébe vág. Mire czéloz, mit akar elérni Thukydides e beszédek közlésével? Miért ékelé be e beszédeket történeti művébe? Miért *költé* ezen beszédeket, melyek *alakjukra* (ha nem is *tartalmukra*) nézve nyilván Thukydides saját compositióinak, saját műremekeinek tekintendők? Továbbá miért közli Thukydides épen csak e beszédeket? Tudjuk ugyanis, hogy valóságban a peloponnesusi háború folyama alatt sokkal több beszédet tartottak, mint a mennyit Thukydides közöl. Így a levert mytilenebeliek felett hozandó határozat alkalmával Kleon először azt indítványozta, hogy minden mytilenebeli, kit fegyverrel kezében fognak el, kardra hányassák; Kleon ezen beszédjére Thukydides csak hivatkozik (3, 36), de nem adja elő. Thukydides csak Kleonnak a második tárgyalás alkalmával tartott (3, 42—48) fulminans beszédét és Diodotus ellenválaszát közli. Végre azon feltűnő jelenség is szorúl magyarázatra, hogy a 8-ik könyvben meg egyáltalában nem találunk beszédet közölve. Itt a beszédek csak röviden és indirekte említvék, de egyetlen direkt beszédet nem közöl az író.

Egyáltalában azt vesszük észre, hogy Thukydides egész művében mindig szem előtt tartotta az egészet, az egésznek tervét, a nagy események végkimenetelét, végkatastropháját. E tekintetben feltűnő analogiát találunk munkája és a görög tragödia között. A tragödiában is sok jelentőségteljes vonás és jel már jó eleve a végeredményre utal, a végkatastrophá bekövetkezését sejteti velünk. Így Thukydidesnél is a háborúnak az athéneiekre való végzetes kimenetele folyton cseng-bong munkája sok helyein, s elszórt hivatkozások sejtetik velünk a végzetes katastrophá mihamarábbi bekövetkezését. Ezen körülmény egyszersmind hiteles bizonyítéka annak, hogy a mű jelen alakjában, úgy a mint előttünk fekszik, csak a háború befejeztével készülhetett.

DR. BÁSZEL AURÉL.

A MAGYAR FOLYO- ÉS HELYNEVEK.¹⁾

I. A nyelv tanuságát a geographiai és helynevek tanúsága egészíti ki. Mert valamint a magyar nyelv a maga szó-kincsével a magyar nemzet alakulásának történeteit beszéli el: úgy Magyar- és Erdélyország geographiai és hely-nevei azon népek nyomait őrzik meg, a melyek itt tanyáztak, sőt azok életének mivoltát is visszatükrözik. A mely népről ilyen nevek nem maradtak meg sem az irodalomban, sem az élők emlékezetében; azon népnek hatása ebben az országban nem is számbavehető. A geographiai és helynevek tehát nagy nevezetességgel birnak.

Miután a görögök előtt a fekete tenger *vendég-nem-szerető*-ből (ungastlich) *vendégszeretővé* (gastlich, Pontus Euxinus) lett, s ők annak nyugati partjait gyarmataikkal megszállották, az előttök ismeretes szárazföldnek legnagyobb folyója, a Duna, természetesen, a Continens belsejébe is vonta őket. Az Isztert, mert így hívták a görögök a Dunát — mely név csak később kapott fel — mythusok is dicsőíték. Pindaros szerint Herkules az Ister forrásairól hozta azt az olajfát, a melynek galyaival az olympiai győzőket kitünteték; ott, az Ister forrásainál, laknak vala Apollo tisztelői. — Herodotos (élt Kr. előtt 484—405) úgy írja le az Istert, hogy forrása a Keltáknál van, azután keresztül folyván Európán s a Skythaország oldalait mosván, öt torkolaton szakad a tengerbe. Herodotos idejében tehát a fekete tenger éjszaki partjaitól fogva a mai Rumania nyugati határáig nyúlt Skythaország, mely név, mint láttuk, a középkorban mind éjszakiabbra vonúl, míg a magyar krónikák Baskardia, Dentia és Mogoriában nem állatják meg. Herodotus, a tenger-től kezdve nyugat felé haladva számlálja elő a folyókat, melyek mind éjszokról mind délről szakadnak az Iszterbe. Az éjszokról beszakadók legnyugatiabbja a *Maris*, mely az Agathyrsek földjéről foly alá. Az Agathyrsek, úgymond, kényes nép, szereti az arany ékességet, egyébiránt thrák szokásokat és törvényeket tart. Ime itt van a mai *Maros*nak első említése, s az Agathyrsek

¹⁾ Mutatvány a szerzőnek egy újabb ethnographiai munkájából.

a mai Erdélyországnak első megnevezett lakossága. Nyilván az arany, melyet az erdélyi folyók fövénye a Maros fövényébe hordott és hord még ma is, csalta a görög kereskedőket a Dunától felfelébe a mai Tiszára, mely akkor a Maros nevet viseli vala, s ezen tovább Erdélybe. A többi folyók nevei, melyeket Herodotos, mint éjszokról az Isterbe sietőket megnevez, nem maradtak meg; jele, hogy mindazok között a Maroson (Tiszán) volt a legnagyobb közlekedés a legrégibb időben. Sőt a görögök, a kiktől Herodotos a Dunáról való tudomását veszi, a kolumbácsi legyekről is tudtak már, jele, hogy nagy volt a közlekedés. A délről érkező folyók nevei is elenyésztek, az egy *Tibisis* folyóét kivéve, mely név által kél azután a Dunán, s itt mint *Tibiscus* vagy *Tiviscus* eleinte Temest jelenti, míg a név utoljára a *Tiszán* állapodik meg. Mert a geographiai tudomány vagy a földek ismeretének haladásával az országok és folyók nevei is költöznek. Láttuk a *Skythia* országnévnek költözését, s itt a *Tibisis* folyó nevét látjuk.

A latin írók közül Julius Cæsar nevezi meg először a *Danuvium* (Dunát) és a *dák* népet. A Kelták, kiket Herodotos még a Duna forrásainál tudott volt, Kr. e. 350—336-ig keletre költözvén, a Pannonia névvel ismeretessé vált területet foglalák el; tőlök származnak a Duna, Száva, Kulpa, Dráva, Szala, Rába folyó nevek, tőlök a *Peiso* tó név is, mert azokat előtalálták a rómaiak, midőn Pannoniát elfoglalták, tehát a keltáktól jutottak hozzájuk. A rómaiak legelőször is *Segestát* vagy *Segestikét* támadák meg, mely a Kulpa és Száva összefolyásánál lévén, utat nyitott Pannonia belsejébe. Segesta helyén *Siscia* lőn az új római város, melynek emléke a mai *Sziszekben* él még. S miután *Sirmiumot* is elfoglalták, Kr. e. 16-ban Pannoniát hódíták meg a Szávától fogva a Dunáig, s urai maradának a Kr. u. V. századig. Pannonia teli van római emlékekkel; a budapestiek római vízvezetékét, fürdőt láthatnak mindennap a Duna jobb partján; a nemzeti muzeumban pedig halommal vannak a római kökopsorók és műdarabok.

Herodotos ideje után a mai Erdélyben eltűnnek az Agathyrsok, el a mai Rumániában a Skythák, s Géták és Dákok jutnak helyökre. Ezek, úgy látszik, rokonok, ha nem épen egy

nép; Dunán túl a Géta név, Dunán innen a Dák név uralkodott. A dákok elhatalmasodván, s nem csak a keltákat szorítván, hanem a rómaiaknak is alkalmatlankodván, a kik már Mœziának urai valának; az összeütközés köztük és a rómaiak közt nem maradhatta el, kivált miután Dekebalos dák király egy ideig megalázta a római hatalmat. Traianus (Kr. u. 98—117) tehát 100-ban elkezdi a háborút, 104-ben a híres hidat építteté a Dunán, s 105-ben Dakia teljesen meg vala hódítva. Ebben az új római tartományban egy virágzó társadalmi élet fejlődött ki az egész római birodalomból, különösen Ázsiából idegyűlt gyalogosok szorgalma által, s a római állami és katonai kormány alatt; csak épen Itália, mely már ki vala merítve, nem szolgálathata lakosokat Dákia számára.

A rómaiak a *Marisuson* kívül, melyet már Herodotus a Maris név alatt ismert volt, az *Aluta*, *Szamos*, *Ampela* (Ompoly?) folyó-neveket vevék által a dákoktól; a *Tibiscus* vagy *Tiriscus* név Ptolemaeus híres geographusnál már a Tiszát jelenti, midőn azt a Kárpátokból eredezteti és Dakia nyugati határának mondja, de jelenti a *Temest* is, midőn a *Tibiseum* várost mellette állónak mondja. A latin írók, mint Plinius (60 tájban) és Ammianus Marcellinus (390 tájban) a Tiszát *Pathissus*nak vagy *Parthissus*nak nevezik. Látjuk, hogy azon időben a Tisza név elibe egy *pa*-féle szótag jár vala. A Maros, Tisza, Duna kerítette tartományban, a későbbi Bánátban, *Berzova* és *Tierna* (Zierna) váltak ismeretesekké a római uralkodás idejében.

Tehát most Pannonia (a mai Dunán túli rész) és Dákia római tartományok: de a Dunán inneni rész a Quádok, valamint a Duna-Tisza köze és a Mátra alatti síkság a Kárpátokig a Jazygek tanyája vala; ezen két nép ellen oltalmazni kellett a Dunán túli római tartományt. Marcus Aurelius legtöbb hadakozása azok ellen folya; „*Elmélkedései*“-nek első könyvét is a Quádok földjén a *Garam* mellett írta meg,¹⁾ második könyvét *Carnutumban* (mai Petronell), a hol meg is halt a derék császár és nemes ember.

¹⁾ Τὰ ἐν Κομάδοις πρὸς τὸν Γεανόβου.

Marcus Arelius (161—180) uralkodása után a barbár népek szakadatlan becsapásai nyugtalaníták Dákiát; a gótok nyomakodának délfele a római birodalomra. Decius császár 251-ben veszté el a csatát és életét a gótok ellen; s Gallienus császár már alig védelmezheté Dákiát. Végre is a kemény és vitéz Aurelianus (270—275) szükségesnek találta végképen odahagyni Dakiát 274-ben, s ennek városaiból és falvaiból kivinni a rómaiakat, s a Duna jobb partjára, Mœsiába, telepíteni azokat. Így szűnt meg a római uralkodás Dakiában, mely ott 107—274-ig tartott. Pannoniában száz évvel előbb kezdődött és mintegy kétszáz évvel tovább tartott a római uralkodás; de Pannoniából olyan római kitelepítés nem történt, mint Dákiából; ebben hirtelen vége szakadt a római életnek, abban lassankint elaludt a növekedő barbárok között. Mind Dákiában mind Pannoniában azután rövid ideig kunok, hosszabb ideig germán népek, még hosszabbig avarok tanyáznak, mint láttuk. Ezek alatt a római emlékezet annyira eltörlődött mind a két tartományban, hogy Dákiában egyetlen római város- vagy falu-név nem maradt meg. Pannoniának azon részében is, mely a magyar korona birtokához tartozik, csak az egy *Sziszek* hely-név, és *Sirmium* tartományi név van meg; a többi mind, mind feledségbe jutott. De folyónevek maradtak meg, úgymint a Dunán és Tiszán kívül Dákiában: az Aluta, Marisus (Maros), Samus (Szamos) Gresia Jornandisnél (Keres, Körös), Ampela (Ompoly) Berzova és Tierna vagy Zierna (Cserna); Pannoniában: Száva, Dráva, Murus (Mur), Sala (Zala), s Granua (Garam, a Quádok folyója), mert ott táborozék Marcus Aurelius. Ime látjuk, hogy a különböző nyelvű népek tolongásában a folyónevek legmaradandóbbak. Nevezetes, hogy a pannoniai két nagy tó egynevű, *Peiso* nevű, vala az egész római uralkodás alatt, s az sem élte túl a gótok és avarok uralkodását.

Hát az úgynevezett barbár népekről mi emlékezés maradt meg a helynevekben? Semmi! Még az avarokról sem, a kik harmadfél századig bírták az országot. Feltetsző, nagyon feltetsző, hogy, ámbár a frankok az avar háborút minden más háborújoknál nevezetesebbnek tartják s győzelmöket nagyon híressé teszik vala nemcsak azért, mert a volt félelmes pogány

népet megtörték, hanem mert annyi kincseket zsákmányoltak az avar «Ríngekben», hogy a kik addig szegények voltak, most meggazdagodának, mint Eginhart írta, s hogy az arany, ezüst értéke is alább szállott: mindamellett egyetlen egy avar helynevet sem jegyeztek fel a frank írók.

A frank-német uralkodás alatt a kereszténység terjedvén Pannoniában, új helynevek is tűnnek elő, melyek többnyire német nyelvűek, mint *Mosapark*, *Salabug*, *Stepilberg*, *Lindoltskirch*, *Isangrimskirch* stb. Az „*Ad quinque Basilicas*“ vagy „*Quinque Ecclesiae*“ (a mai Fünfkirchen helynév) a forrásban németül nincs megnevezve. A keletkező Morvaországban a Dunán innen *Nitrava* helynév az, mely először mutatkozik s melyben az első keresztény egyház épült Dunán innen. Továbbá Pannoniában — mert így nevezik vala mindig a bajor egyházi írók — a *Balaton* tónév keletkezik, melynek német neve *Mosa* (Moor), innen *Mosapark*. De ezen hely és geographiai nevek is a magyarok megszállásának első százada alatt elenyésznek, csak a *Balaton* és *Nitrava* (Neutra) nevek maradnak meg. Ennél fogva a magyarok előtti időből, folyóneveken kívül, csak a *Sziszek*, *Nyitra*, *Sirmium* és *Balaton* nevek jutottak reánk.

II. Hogy a magyarokról a „*Magyarország*“ név lett (az ugorokról Ungern, Ungarn), az természetes. Már *Erdély*, a mint oda fel meg van magyarázva, különös sajátsgot mutat, mert a név csak az innen való magyaroktól származik. Azért is nevezetes az *Erdély* név, mert a classikus korbeli *Dákia*, az egyszer előforduló *Kauka-land* (Hoch-land?) és a *Gepidia* múltó nevezet után az lett az ország állandó neve, valamint latin fordítása is «*Ultra-Silvania*, *Trans-Silvania*». A kik az oláhokat ős lakóinak vélik Erdélynek, azok soha sem eszméltek arra, hogy az oláhoknál nincsen saját neve Erdélynek; ők is «*Tsare Ardialáske*» (= *Terra Ardelia*)-nak nevezik. «*Der walachische Name des Landes entstand offenbar aus dem ungarischen, und es ist sehr merkwürdig, dass die Walachen keinen als aus dem ungarischen hergeholten Namen für das Land haben, dessen Ureinwohner manche derselben zu sein glauben.*» Ez egy régibb geographusnak helyes észrevétele.¹⁾ Az oláhok később költözvén

¹⁾ *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen* von Lucas Jos. Marienburg. Hermanstadt, 1813. I. 4. l.

be egy politikailag és társadalmilag kész országba jutottak. A byzantinus írók is, p. o. Chalcocondylus az *Ardelion* nevet ismerik. A magyarok az erdő borította hegyet csak «erdő»-nek, de a magasabb hegyet, ha nem is mindég hó borítja, „havas”-nak (Alpe) nevezik. Azért lettek *Erdő-elv* (Erdély, Ultrasilvania), *Havas-elv* (Transalpina, Walachei) országnevek.

A folyónevek oly tartósak lévén, mint láttuk, azoknak legnagyobb ethnographiai jelentést is kell tulajdonítani. Mint-hogy pedig a magyarok mindenütt szláv lakosokat találtak, tehát szláv folyóneveket is várhatunk mindenütt. Azonban irodalmi tudósítás nem lévén, nem tudhatni, mely folyónevek — természetesen a római emlékek által ismeretesen kívül — voltak meg, már a magyarok idejötte előtt, s melyek keletkeztek a magyarok idejötte után is a szláv lakosoktól. Ilyenek a Vág, Ipoly, Poprád, Hernád, Latoreza, Laboreza stb. A Nyitra folyónevet a magyarok előtti korból valónak kell tartanunk, mert a *Nitrava* helynév és egyház megvolt abban a korban. Leginkább azon szláv folyóneveket tartom szem előtt, a melyek közjelentésűek, mint *Teplicza*, *Toplicza*, magyaros kiejtéssel *Tapoleza*, melyek «hé-víz» ; *Bisztra*, *Bisztricza*, magyaros kiejtéssel *Besztercze*, melyek «sebes víz» jelentenek. Ezek az egész országban szerte fordulnak elő. Közjelentésűek még: *Blatnicza*, annyi mint «Sár-víz», *Kraszna* «szép víz», *Cserna* vagy *Cserna-roda* «fekete víz», az igen sok helyen előforduló *Bela*, *Biala*, *Bialka* «fehér víz», a *Trna*, *Trnava* magyaros kiejtéssel *Tirnava*, *Ternava*, *Ternova* «Kökényes», mely nálunk és a déli szlávoknál igen gyakran található. Ilyen a *Zlatina* vagy *Szalatna*, mely «aranyast» jelent. A *Mrtva*, magyaros kiejtéssel *Morotva*, azaz «holt» t. i. víz, a régi oklevelekben sűrűbben kerül elő, több lévén akkor az álló vagy «holt» víz. A szláv *Potok*, magyaros kiejtéssel *Patak*, oly közönséges szóvá lett a magyar nyelvben, hogy majdnem kiszorította a megfelelő magyar szókat. Végre a *Brod* szót emlitem meg, mely «révet» jelent, s melyről sok helységnév is lett, mint a magyar révről, p. o. Nagy-Rév, Rév-Komárom stb. A régi oklevelekben *Brod-nikok* is, azaz «révészek» fordulnak elő, különösen az Olton és Bozzán; «villa *Borodnuk*» Nyitrában is volt egy 1251-ki oklevél

szerint. Mind ezek a nevek arról hiteles bizonyságok, hogy ott mindenütt egyszer szlávok voltak, bár most más nemzetbeliek laknak is.

A magyar folyónevekre menvén által, előbb az álló vizet, a tókat, tekintjük. A legnagyobb magyar tónak neve szláv, t. i. *Balaton*; blato «sár» a szlávban. Ez azon szlávoktól való, kik a Privina és Koczel szláv herczegségében laktak, s kik között a német nevű *Mosapurk* lett ismeretessé. A Balaton és Mosapurk nevek az ottani és akkori német meg szláv lakosok viszonyát is hirdetik egymáshoz; a szláv elebb való, de filum lakó, a német azután jő és várost alapít. A Balaton szláv szónak megfelel a német Moor, és a magyar sár; innen Mosapurk annyi mint Moorburg és Sárvár. A magyarok alatt és által a *Sár-víz*, *Sár-rét*, *Sárvár* nevek keletkeztek, a melyek azonban a *Balaton* nevet nem bírták kiszorítani.

Annál nevezetesebb, hogy a Balaton után következő másik nagy tónak neve *Fertő* és a hozzákapcsolódó nagy lápé *Hanság*. Tudván, hogy ott az avarok legtovább, 840-ig láthatók, s tudván, hogy a magyarok is eleinte az avarok területét majdnem az Ens-ig, később Mölkig tartották elfoglalva, s hogy már a XI. században besenyőket is találunk ott; a szlávok ott se a magyarok eljötte előtt, se utána számosan nem lehettek, azok tehát nem keresztelheték meg a tavat és a nagy lápot. Sőt a régi oklevelekben a Lajtnak is magyar neve van, t. i. *Sár-víz*. Tehát a *Fertő*, *Hanság*, *Sárvíz* ethnographiai nevezetességek. Láttuk, hogy az ottani besenyők földjeit II. András és IV. Béla (még a tatárjárás előtt) az ausztriai szt-keresztí apátságnak adományozták el, s hogy ez által ethnographiai változás állott be, mert az új német lakosok *Neusiedel* nevű helységet alapítottak, a melyről a németek a tavat is *Neusiedler-See*-nek nevezték el. Királyi vár lévén ott az előtt is, az *Ó-vár* lett az új lakosokhoz képest. Az említett ethnographiai változással áll kapcsolatban Kézai Simon mester tudósítása is, mely szerint Lébényi Pot Erneszt, a kitől az ő idejébeli «Altunburg» gróf Konrad származnék, oda sok nemessel telepedett meg.¹⁾ Az az

¹⁾ Simonis de Keza, de nobilibus advenis. 7.

ethnographiai nevezetesség, mely a *Fertő*, *Hanság*, *Sárvíz* nevekben rejlik, a *Bécs* név által még nagyobbá lesz. Mikor, hogyan juthattak arra a magyarok, hogy a régi Vindobona-t, az újabb Vienna-t (Wien), mely a szlávoknál is *Viden*, *Bécs* névvel nevezzék? Vagy ezt az előbbi lakosságtól vették volna át? Úgyde ama területnek régiebb lakossága avar vala; tehát az avarokról jutott volna reájuk a *Bécs* név? Az avarok birodalma, a frank hódítás előtt, az (Anisus vagy Anesa) Ens-ig ért,¹⁾ a magyarok is eleinte odáig terjesztgeték foglalataikat. Az az *Operenczia* név is, melyet a magyar mesék mint legtávolabb országnak határát emlegetnek, hogy az még «az Operenczián is túl van», — «Über der Ens» szóból alakult, tehát az Ens-nek emlékezetét tartja meg. Valóban a *Bécs* név, melyet azután a magyaroktól a törökök is elfogadtak, nevezetes egy tünemény, a melyre csak reámutatok, de nem bírom megfajteni.

A magyar folyónevek közt is többször *Hé-víz* (hév-víz) «warmes Wasser», *Fejér-Patak* «Weiss-Wasser», *Fekete-ríz*, «Schwarz-Wasser», *Sárvíz* «Moorwasser» fordulnak elő, mint a szláv Tapoleczák, Belák, Csernák, Blaticzák. De sajátságosabb folyónév a *Sajó*, mely háromszor fordul elő: Gömör-Borsodban, Máramarosban és Erdélyben. Schafarik, a «Slavische Alterthümer»-jeiben szláv folyónévnek (Schajava) tartja, mely még a jazygektől származnék. Azonban tudván, hogy a gömöri szlávok *Slana*-nak (Salzwasser), s a dopsinai németek az *Alsó-Sajó*, *Felső-Sajó* nevű helységeket «Salz-ach»-nak nevezik, nem lehet kétségünk, hogy a folyónév *Só-jó*, a régiek írása szerint *Soyar*, *Souyou* = Salzfluss-ból lett. A *jó* jelentése, hogy folyó volna, csak addig kétséges, míg a *Hé-jó*-t nem vesszük tekintetbe. Miskolcz mellett fürdő van, melynek neve *Tapolecza*, s az ebből eredő folyócska is eleinte *Tapolecza* nevű, de alább *Hé-jó*-vá lesz, mi magyar neve a Tapoleczának, t. i. «Warmwasser, warmer Fluss». A *jó* szó tehát folyót jelent, mint a finn-eszt *jog*, a vogul *jó*, *ja*. S látjuk, hogy *Sajó* nevű folyó a sóval bővelkedő Máramarosban és Erdélyben is van. Ezt tudva a *jó* szót egyéb folyónevekben is megértjük, mint a *Berett-jó*-ban (hajdan *Berek-jó* =

¹⁾ Einhard, ad 791.

Waldfluss, Hainfluss), Kis- és Nagy-Táp-jó-ban (Tápfuss), Si-jó-ban (Si-fluss). Ez a jó szó nem fordul elő másképen, csak az említett összetételekben: abban tehát egy elavult dialectusbeli szót bírnak. Más sajátosságos folyónevek a *va* szóval vannak összetéve, mint a *Lend-va*, *Zagy-va*, *Zsit-va*. A *Lend-va* németül Lim-bach; a *Zagy-va* mellékén Zagy nevű nemes család (had) lakik; Somogy megyében van Alsó-Zsit-fa, Felső-Zsit-fa, azaz «Unter-Zsit-Dorf, Ober-Zsit-Dorf; ezekből világosak az összetételek s a *va*-nak jelentése, hogy «Bach». Ilyen folyónevek még a *Szin-va* Miskolczon, a Sajóba siető *Bód-va* Borsodban, *Gort-va* Gömörben, *Bós-va*, *Os-va* Abaújban, *Ik-va* Sopronyban, *Bit-va* Veszprémben. A *va* a szirjénben jelent folyót s azt a szót a *Szosz-va* nevű folyónevekben is találtuk.

Feltetsző a *Fekete-Ügy* a Székely-földön, melyet az oláhok *Cserna-roda*-nak és az erdélyi szászok „*Schwarz-Wasser*”-nak neveznek. E szerint az *ügy* szó is annyi, mint víz. A magyar *víz* szó nálunk is *vid*, sőt *red* is volt, ezekből vannak meg a *vides* tájszó, *vizes* helyett, s a *vedel* ige, p. o. vedeli a sok vizet. A magyar *víz*-, *vid*-, *red*-nek megfelel a finn-eszt *red*, a vogul *rit* és *ujtj*, s ez az *ujtj* az *ügy*- vagy *üdj*-el találkozik. Tehát ebben is egy régi elavult tájszót bírnak. S nemcsak az erdélyi folyónévben, hanem egy Zalamegyebeliben is meg van, az *Egregy*-ben. Ezt *Eger*-nek is hívják, mint az Eger városabeli *Eger* vizet; az Egregy össze van téve az *Eger* és *ügy*ből, miből *Egrügy* lett, az oklevelekben *Egrug*; ma *Egregy*.

Két folyónak egymásfelé hajlása és egybefolyása két különböző nevet ad. Az első a köz szóból és egyik folyó nevéből van összetéve, mint *Rába-köz*, *Mura-köz*, *Bodrog-köz*, *Szamos-köz*, *Körös-köz*, *Temes-köz*; ide tartozik a *Csalló-köz* is, Pozsonyon alúl. Ennek a neve talán egy Csalló nevű Duna ágról van véve, mely név már elenyészett.

A másik név a két folyónak összefolyásáról van véve, innen a *Szeg*, vagy *Szög*, azután képzővel *Szeged* vagy *Szöged*, sőt *Sziget* név is. Jelentésük a latin «Confluentia»-val egyez meg sok helynévben, mint a latin Confluentia-ból is «Koblenz» lett. A *Szeg* szó előfordul a *Szegfalu*, *Szeghát* stb. a *Szöged* a *Sajó-Szöged*ben, az árvízről híressé vált *Szeged*-ben vagy *Szöged*-

ben, a Maros és Tisza összefolyásáról, a *Sziget* a *Máramaros Sziget*-ben, az Iza és Tisza összefolyásáról; azonkívül sok helynévben mind Magyar- mind Erdélyországban. A *Sziget* szó végre «insula»-t is jelent, mint *Margit-Sziget*, *Csepel-Sziget* stb. *Sziget-vár* az Almás folyó szigetén Somogy megyében. Ez átviszen a szorosan vett helységnevekre.

Szlávokat találván mindenütt az érkező magyarok, szláv helynevek nem hiányozhatnak, melyek vagy a megvult szláv néptől, vagy a később beköltözöttől származnak. A megvult szlávoktól valók bizonyosan a *grád*-ok, mint: *Nó-grád*, *Vise-grád*, *Cson-grád*, mert előtalálván azokat a magyarok, nem is fordították a *vár* szóra; Horvát- és Tótországban igen sok *grad* van. Ellenben a *hrad*, mi amannak megfelel, újabb szláv vagy szlovák név, mit abból a körülményből tudhatni, mert a *hrad* kivétel nélkül a *vár* szónak fordítása. P. o. *Hradek* Liptóban, melyről Bél is mondja, hogy hajdan *Liptó-Ujvár* (Neuschloss von Liptau) volt;¹⁾ így *Szepes Váralja* (Kirchdorf) szlávul *Pod-hrad*. *Pécs*, a német Fünfkirchen és régi «Quinque ecclesiae» szláv név a magyarok előtti korból való lehet: de már *Pest*, mi a szláv *pec*-nek (Ofen) bolgáros kiejtése, újabb szlávoktól, beköltözött bolgároktól származik. A székely magyar nyelv is a *pest* szót, mint «Ofen», bolgároktól vette. A *Szolnok*ról (szlávul Solnik) is azt lehet állítani, hogy Svatopluk, azaz a morva uralkodás idejében, nem volt ismeretes név, tehát azután, a magyarok alatt keletkezett. A Kárpátok sója ismeretlen vala a XI. század végéig. A frank-német forrásokból tudjuk, hogy Arnulf király 892-ben Vladimir bolgár királyhoz követeket indíta a béke megújítása s a végett, hogy Vladimir ne engedné meg a só-vételt a morvaiaknak.²⁾ Ebből látjuk, hogy Svatopluk országa vagy kősót a németektől vagy tengeri sót a bolgároktól vesz vala. A németekkel háborúban lévén, onnan nem kaphata só, hanem csak a bolgároktól; Arnulf tehát ezektől is elakarta

¹⁾ Bél, Compendium Hungariae Geographicum, Editio IV. Posonii, 1792. «Hradek vocabatur olim *Liptó-Ujvár*.» Pag. 77.

²⁾ Annales Fuldenses ad ann. 892. «Ne coemptio salis inde Morvanis daretur.»

vágni a sóvételt. Ha Svatoplukék a kárpáti sót ismerték volna, nem szorúltak volna bolgár sóra. A Kárpátokon túl Krakó közelében a «magnum sal», vagy Vielicska, csak 1136-ban és 1145-ben tűnik elő, mint Hehn Viktor írja (Das Salz, Berlin, 1874.). A Kárpátokon innen Sáros megyében a *Só-vár* magyar név, melynek nincsen szláv neve, bizonyítja, hogy itt is, később a magyarok idejében, fedeztetett fel a só. Ennél fogva az erdélyi só még annál kevesebbé lehetett a morvaiak előtt ismeretes. A *Szolnok* név tehát a magyarok idejében, de szláv lakosoktól keletkezett. Három Szolnok nevű megye támadott: *Belső-Szolnok* legkeletebbi, a beszterczei kerülethez nyugaton, *Középső-Szolnok*, a *Belső-Szolnok* és Magyarország között, *Külső-Szolnok* Magyarországon, a középső Tisza mellékén, a hol *Szolnok* nevű város is van. A név „*belső*“ azt mutatja, hogy legtávolabb van innen Magyarországtól, vagyis legbeljebb. Erdélyből a Szamoson és Tiszán jött le a só *Szolnok* városáig, mely nagy só-rakodó lőn, a honnan a só a körülfekvő megyékre vitetett. A máramarosi sót is sokkal később kezdék vágni, mert az egész Máramaros legutoljára népesedett be. — *Belső- és Külső-Szolnok* Erdélyben az Árpádok alatt főmegye lévén, az erdélyi vajda rendszeren szolnoki főispán vala. Eredeti szláv lakossága elenyészett, most a nagyobbik szám oláh, a kisebbik szám magyar. Az ottani *Balványos Vár-alja* eredeti pogány lakosokra mutat; *Szamos-Ujvár* újabb örmény város. A *külső szolnoki* lakosság most egészen magyar. Idővel só-rakodás több helyütt támadván, több *Szolnok* nevű helység is lett, mint Szabolesban, Abaújban, sőt Mosonyban is, a hol azt a németek *Zanigra* fordították.

Az említett szláv helyneveket megtartották a magyarok; másokat nem tartottak meg. Pozsony megyében a *Trna* (Tirna) folyó mellett van *Trnava*, németül *Tirnavu*; ezt a magyarok *Nagy-Szombat*-nak nevezik; Erdélyben is van *Tirnavu*, a hasonló nevű folyó mellett; az oláhok megtartották a szláv nevet, de a magyarok *Küküllő*-nek nevezik mind a folyót, mind a várat. Van *Kis-Küküllő* és *Nagy-Küküllő*, s ezekről neveztetik a két vármegye is: *Kis-Küküllő*, *Nagy-Küküllő*.

Az *akna* szó is, mely leginkább a só-bányákról divatozik,

a szlávoktól való, tehát a *Víz-akna* helységnév is Erdélyben szlávokat tesz fel ott, a hol most oláhok, németek és magyarok laknak. Az erdélyi németeknél *Salzburg* a Vízaknának régi neve; jele, hogy a gyér szláv lakosok helyét erdélyi szászok foglalták el. Ezek a szászok a vízaknai patakot „*Wete-bach*“-nak, az *e*-t *é*-nek, majdnem *i*-nek ejtven, nevezik, mi annyi, mint «*Weisser-bach*» = Fejér-patak. Nyilván a *Wéte* vagy *Wész* német szó lett a magyaroknál *víz*, s a só-akná-val együtt *Víz-akna*. Ebben a *Vízaknában* tehát egy német szónak hasonló hangja van visszaadva.

Egyébíránt is csudálatos tünemény nálunk a helynevek különbsége a nyelvek szerint. *Pressburg* magyarban *Posony*, *Ödenburg* magyarban *Soprony*, *Steinamanger* magyarban *Szombathely*, *Georgenberg* magyarban *Szepes-Szombat* stb. stb. Eddig már három *Szombatot* említettünk meg, melyek német nevei: *Tirna*, *Stein-am-Anger*, *Georgenberg*. Ez arra vezet bennünket, hogy lássuk, miről van véve sok magyar helység név.

a) A hétnek napjairól, melyekre vásári jog volt adva. Ezért találunk 16 *Szerdát*, 2 *Szereda*-t (*Mittwoch*), 4 *Csötörtököt* (*Donners-mark*), 6 *Péntek*-et (*Freytag*), 17 *Szombat*-ot (*Sonnabend*) szerte az országban.

b) Sok helység a patronus-szentekről neveztetett el, p. o. *Szt-Györgyről* 53, *Szt-Mártonról* 52, *Szt-Miklósról* 50, *Szt-Mihályról* 40, *Szt-Péterről* 33, *Szt-Ivánról* 29, *Szt-Andrásról* 17, *Szt-Pálról* 14, *Szt-Jánosról* 11 stb. Észre kell venni, hogy a *Szt-Iván* többször fordul elő, mint a *Szt-János*, mintha az *Ivánok* a magyarok előtti korra is mutatnának.

A Boldog szűz, melyet a magyar *Boldogasszony*-nak és *Kisasszony*-nak nevez, az ország patronusa lévén, s róla a Januáriust Nagy Boldogasszony havának, az Augusztust Kisasszony havának híván, természetesen előfordul a helynevekben, mint *Boldogasszony* 12-szer, mint *Asszony* 14-szer, mint *Kisasszony* 1-szer.

Szentek I. István, I. László, Imre királyfi; az elsőt kitűnően *Szt-Királynak* nevezik, s ezt a nevet 29 helység, a *Szt-László* nevet 22, s *Szt-Imre* nevet 11 helység viseli.

c) A *Szt-Kereszt*-et 15 helységnévben találjuk; a *Keresz-*

tes-t 12-tőében, a *Kereszt-ur*-t 44-ben. A Kereszturak és Keresztesek tehát nagy birtokosok valának.

d) A szerzetek és apátságok feles számmal vannak a régi magyar világban. Ezért a *Barát* nevet 21 helység, az *Apát* nevet pedig 38 helység viseli.

e) A helységnevek azt is mutatják nekünk, hol mifele gyümölcsöt neveltek leginkább. Az *alma*-ról 40 helység neveztetik, mint *Alma-mező*, *Alma-mellék*, *Alma-szeg*, *Almás*, *Almás-mező*, *Almásd*. Az *Alma-mellék*, *Alma-szeg* egy folyóra vagy patakra mutatnak, mely a nevet az *almá*-ról vette.

A *dió*-ról 26 helységnév van, mint *Dió-mál*, *Dió-szeg*, *Diós* (21 helység), *Dió-d*, *Diósd* és *Diósd-Győr*.

A *Körtvély*-ről 28 van, mint *Körtvélyes* (24) és *Körtrekapu*.

A *Szilvá*-ról 24, mint *Szilva* (2), *Szilvás* (22).

A *szőlő*-ről 30 van, mint *Szőlő* (2), *Szőlő-domb*, *Szőlő-völgy*, *Szölös* (27).

f) Az életből csak az *árpa* és *búza* szerepel a helynevekben. Amaz mint *Árpás* 7-szer, ez a következőkben: *Búza*, *Búza-falva*, *Búza-háza*, *Búza-mező*, *Búza-rét*, *Búzád*, *Búzás*, *Búzásd*.

g) Tudjuk, hogy a magyarok a *vár*, *vár-os*, *falu*, *ház* nevezeteket magokkal hozták. A régi magyar *vár* nem volt erősség, hanem töltéssel, árokkal kerített hely, inkább tábor, milyenre a költözködés korában is szükség volt. Itt tanúltak *Kő-vár*-at is építeni: de a sík földön igen sok a *földvár*. A *kő-várak* csúcsos hegyeken lévén, alattok helységek támadtak, melyek nevei *Váralja*. Ilyen van 14-nél is több, mint *Bálványos Váralja* az erdélyi Szolnokban, *Szepes Váralja* Szepesben, *Árva Váralja* Árvában stb.

A *vár* szónak képzőse *Várad*, milyen: *Nagy-Várad*, *Péter-Várad*, melyek németül is Gross-Wardein, Peter-Wardein. Ezekén kívül vagy 8 várad van szerte az országban.

A *vár* szó a *fejér* jelzővel fővárost jelentett, mint *Székes fejér-vár* (Stuhlweissenburg), *Gyula-fejér-vár* Erdélyben, most *Károly-vár* (Karlsburg), *Nándor (Lándor)-fejér-vár* a mai Belgrád, mely bolgár vár volt, s a bolgároktól került magyar kézre.

Új-vár van 6, *Ó-vár* 5, *Föld-vár* 15.

A *vár* szó összetétele *vár-os*; ez az *os* ugyanazt jelenti, mit a vár, t. i. kerített helyet. Az összetétel most «Stadt». *Új-Város* van 6. Látjuk, hogy a *Vár* szó igen sok helynévben mutatkozik.

A *falu* s rövidítettje *fa* szó, természetszerint, legtöbb helységnévben van, mint tulajdon vagy köznevek apposituma. *Új-falu* is 89 van.

A *ház* azért fordul gyakran elő, mert az, *egyház* «Kirche»-t jelent, mely igen sok helynévben szerepel, mint *Nyír-egyháza* stb. Azután sok tulajdonnevekhez is járul, mint *Eszter-háza*, *Lacz-háza* stb.

S valamint az *Új-város*, *Új-falu* új telepítéseket jelentenek, azonképen az *Új-lak* is, mely 21 helységnévben mutatkozik.

A *Szállás* (Niederlassung, descensus) bizonyosan köznév volt a régi magyaroknál, midőn még Konstantinus (950 tájbeli) kifejezése szerint, nyolcz nemzetségi fejedelem alatt az új ország folyói mellekein tanyáznak vala. Ilyen szállás kerületében földvárak, városok és falvak is lehettek. A mint a mozgó élet megszűnt s állandó birtokhoz hozzászoktak a magyarok, a földvárak, városok és falvak nevei is állandókká lettek, s a *szállás* feledésbe jutott. Midőn a XIII. század első felében a még mozgó életet folytató kúnok tömegesen bejöttek, a *szállás* név újra fölélede, s a támadó kún helységek nevei a *szállás* appositummal tűnnek ki.

HUNFALVY PÁL.

BEOVULF, A LEGRÉGIBB GERMÁN ÉPOSZ.

A germán nép azon szerencsés helyzetben van, hogy hősmondáját a legősibb időkig felkísérheti s hőskölteménynye alakulását hagyományok s irott emlékek nyomán a fejlődés legkülönbözőbb fokain át követheti. Mert az eddai dalok s más skandináv és islandi népdalok, a Hildebrand-dal és a többi őfelnémet epikus töredékek, végre a Nibelung-ének és kisebb epikus társai mind csak stadiumait jelzik a hősmonda fejlődésének. Az ind, perzsa és görög éposz magába olvasztotta a nép száján élő megelőző dalokat; a germán hősmonda még nem érte el a művészeti forma fokát akkor, midőn a dalkincs teljességéhez hozzájárult az előadó költő és figyelmes hallgató közötti

kölesönhatás és buzdítás is. Teljes, a monda minden ágát magába ölelő egészsze még a Nibelung-énekben sem fejlődött. Ez is a hősmondának csak egy, bár jelentékeny részét tartalmazza, s a mellett történeti elemek és a keresztyén világnézet annyira elhomályosították eredeti mondaí magvát, hogy számos mozzanatát és mythikus vonatkozásait, mint Siegfried viszonyát Brunhildhez, a Nibelungok kincsének eredetét és jelentőségét, csak az északi mondából fejthetjük meg. A középkor történeti eseményei közt a népvándorlás és Attilának birodalmakat felforgató megjelenése legmélyebben hatottak a hősmonda alakulására még a népdalokban is. Történeti személyek léptek a félistenek helyébe és a keresztyénség felvételével elmosódott a pogány felfogás legutolsó vonása is. De meg az éposz költője saját korának gyermeke volt, és ismeretes a középkor naiv felfogása, mely minden tárgyra, bár honnan vagy bár mely időből származott legyen, saját jellemének bélyegét nyomta. Ezért a költeményben rajzolt élet és világnézet a lovagkor hű kifejezője; lépten-nyomon ennek a szelleme és felfogása nyilatkozik. Az eredetileg pogány elemek, a mythikus tartalom, az ősi népszokások és intézmények csak itt-ott jelentkeznek egyes vonásokban.

Fennmaradt azonban a germán hősmonda egy oly feldolgozása is, mely ezen befolyásoktól majdnem egészen ment, s melyen az újabb kor eszméi és küzdelmei csak csekély mérvben érezhetők. Az angolszász *Beowulf* című éposz ez, nem a legrégebbi német, de bizonyára legrégebbi germán feldolgozása a hősmonda egy ágának. Eredetét és mythikus tartalmát tekintve ez is a közös monda öröklött kincséből való, a számos vonatkozás és közös vonás mind ezt bizonyítja. A legősibb korra mutat ha nem is a költemény, de az alapjául szolgáló monda eredete. Tartalma mythikus; a germán pogány istenek szerepelnek benne; de isteni természetükből kivetkőzve, hősök, halandó lények alakjában. Már itt is érezhető azon anthropomorphistikus folyamat hatása, mely szerint az istenek helyébe emberek lépnek, s a természeti erők personifikáltatnak. A szereplő hősök még csodás, emberfeletti természettel bírnak, életüket bűvös szerek óvják, de érzésekben és tetteikben már tisztán emberi motívumok vezérlik; cselekvésre a szív vonzalma vagy az ész okoskodása indítja őket. Ezen éposz nem tünteti fel azon nagy, az idegen népekkel való találkozásból eredő harcok zajlását; a germán csak germánnal állott még szemben; szokásaira és erkölcsére nem hatott még az idegen befolyás. A germán hősi élet itt még a maga eredeti mivoltában, a keresztyén befolyástól menten tűnik fel. A lovagi költészet elemei és a keresztyénség eszméje, melyek a Nibelung-énekben oly kiváló szerepet játszanak, itt csak csekély mérvben s külsőleg lépnek fel.

Mielőtt azonban az éposz bővebb tárgyalásába bocsátkoznám s különösen annak eredetéről, mythikus tartalmáról s a benne nyilatkozó népeletről szólanék, szükségesnek tartom a költemény tartalmának ismertetését.

Azon felszigeten, mely az északi tengert a keletitől elválasztja, hajdan Schild, egy böles és vitéz király, uralkodott, ki mint gyermek csodás módon érkezett a tengeren e felszigetre. Küzdelmes de szerencsés uralkodása alatt sikerült neki ellenségeit leverni s népét gazdaggá, hatalmassá tenni. Késő korában született fia, Beovulf, utóbb ép oly hatalmas, mint adakozó és jószívű király volt. Halála közeledtét érezvén az öreg Schild, megparancsolá, hogy holt testét gazdagon kiállított s kincsekkel megrakott hajóra tegyék s azt szélnek ereszsзék. Elhunytával kívánsága teljesült s senki sem tudja, hogy mi történt a hajóval. Fia Beovulf az ő szellemében folytatta az uralkodást s népe boldogítására törekedett. Utóda lett fia Hrodgar, ki elődeihez hasonló volt a harczban, de népének szeretetében felülmulta őket. Fényes királyi palotát építtetett, melyet szarvhoz hasonló díszítésétől *heorot*, azaz «szarvas»-nak nevezett el. Ide gyűjté híveit, megvendéglé őket, és ajándékokat osztott ki köztük. Dal és öröm hangzott mindenfelé és a lakomák ünnepélyt emelte a költő, ki lantja kíséretében elénekelt az istenek tetteit, a világ teremtetését és az emberek küzdelmeit.

Ez az általános öröm és boldogság felkeltötte a kegyetlen Grendel szörny irigységét, ki elhatározta, hogy megsemmisíti azt. Felszállt lakhelyéről, a mocsár fenekéről, és a heorot-palotában éjjel harmincz ifjú bajnokot megölt. Midőn másnap híre járt e gonosz tettnek, gyászt öltött Hrodgár és remegő népe. A szörny ismételte látogatását, de senkisémet találkozott, a ki megakadályozta volna pusztítását a palotát őrző ifjak közt. Csakhamar üresen és elhagyatva maradt a királyi palota. Tizenkét eszten-deig tartott már a nyomor, és a szörny még mindig büntetlenül gyilkolt. Borzasztó tetteinek híre elterjedt messze földre és bejárta a világot szálanalom keltő dalokban. Hiába könyörgött Hrodgar az istenekhez, hiába áldozott nekik: a baj nem szűnt meg. Ekkor Beovulf, Hygelak gaut király alattvalója és vitéz bajnoka, meghallotta Grendel garázdálkodását és a dánok nyomorát. Megszánta őket és segítségükre sietett. Felszereltetett egy hajót és tizenöt vitéz kíséretében elindult Hrodgar országába. A bajnokot és fényes kíséretét ujjongva fogadta a nép és elvezette a királyi palotába, hol a király, értesülvén megérkezésükről, nyájasan fogadta őket. Beovulf itt előadja kiletét és czélját. Kijelenti, hogy ő, ki erejét már annyi viadalban megpróbálta, megmérkőzik Grendel szörnynyel is. Nemes önbizalmá-

ban megveti a fegyvert, mert tudja, hogy ellenfele testen nem fog kard. Bizik erejében és az istenben, kitől igazságos küzdelmének eldöntését várja, és megnyugszik a sors akaratában. Hrodgár király dicséri jó indulatát, nemes önfeláldozását, de figyelmezteti a nagy veszélyre, melybe rohan, és meghívja, hogy dús lakománál pihenje ki az út fáradalmait. Most a palotába újra visszatér az élet és öröm, lakomázó bajnokok körében kering a pohár és zeng a lelkesítő dal. Beovulfot és kíséretet megvendéglik, és mindenki magasztalja az elszánt hőst.

Azonban Hunferd, Ekglaf fia és Hrodgar kedvelt embere, irigy szemmel nézi e kitüntetést. Czivódásra keres okot és szemére hányja Beovulfnak, hogy a hét napig tartó versenyuszásban nem ő, hanem Breka volt a győztes. Nem hiszi, hogy bátoisága oly nagy volna, mint a minőnek híresztelik. De Beovulf nem gyűl haragra; szerény egyszerűségében elbeszeli tetteit, melyeket ezen versenyuszás alkalmával véghez vitt, figyelmezteti Hunferdet, hogy tulajdonképen az ő kötelessége lett volna megakadályozni Grendel pusztításait; ha gyávaság nem terhelné, most nem szorulnának idegen segélyre. A dánok gyáván viseltek magukat és tétlenül nézték a nyomort. Hrodgar király véget vet a szóváltásnak és titkon örül Beovulf bátor beszédén. Ezután belép a mulatozók közé Walchtheov is, Hrodgar derék neje és nyájasan üdvözlí a vendégeket. Ajándékokat és mézitalt oszt ki köztük és hálát mond Beovulfnak jószívűségéért. Ez ismételve fejezi ki határozott szándékát, hogy megküzd a szörnyvel, ha mindjárt életével lakol is. Az éj beálltával a királyi pár és kísérete eltávozik és Beovulf bajnokaival egyedül marad heorot fényes palotájában. Nyugalomra készülnek a hősök. Beovulf leteszi páncélját és pajzsát s nyugodtan várja be a bekövetkezendő eseményeket. Nemsokára mély álomba merül mindenki, egyedül Beovulf virraszt és harczkészen várja a szörny megjelenését. Nem sokaig kellett várakoznia. Grendel kárörvendő szívvvel hagyta el lakhelyét és ködfelhőbe burkolva sietett a királyi palotába. Megragad egyet az alvó vitézek közül és kegyetlenül megöli. Majd Beovulf felé közeledik, hogy ezt is verszomjának áldozatává tegye. De ez készen várja őt. Erős kezzel megragadja a szörny karját és tusára kél vele. Grendel érzi ellenfele hatalmát és menekülni akar, de hasztalan; Beovulf vaskeze maradásra kényszeríti. Borzasztó tusa keletkezik a két ellenfel között, a szörny csontja ropog a hős kezenek nyomása alatt, rémitően ordít kínos fájdalmában. Az álmából felriasztott kíséret fegyverhez nyul és karddal támad a mocsári szörnyre. Pokoli varázs biztosítja testét minden fegyver ellen, de mégis érzi veszét a hősnek fegyvertelen kezétől. A halál felelme szállja

meg fekete szívét s erejének végső megfeszítésével kirántja magát Beovulf kezei közül; ámde visszamarad felkarja a győztes bajnok kezében a győzelem jelvényeül. Grendel visszafut elhagyott lakába s itt pokoli kínok között várja be végóráját.

A győzelem hírére másnap a nép heorot várába siet, hogy hálálkodjék a derék hősnek és bánulja a szörnyű küzdelem nyomait. Beovulf híre bejárja az országot és mindenki koronára méltónak magasztalja. Tiszteletére ünnepélyes löversenyt rendeznek az ország nagyjai és a királyi palotában zeng a dal a mondát tudó dalnokok ajkáról, kik magasztalják a mult dicsőségét, de nem felejtik el a hőst sem, ki őket oly nagy veszélyből megmentette. Eljön a király is fényes kísérettel, eljön neje Walchtheov is örvendező szívvel, hogy köszönetüket fejezzék ki a hősnek dicső tetteért. Elhalmozzák magasztalásokkal, dicsőítik vitézségét és elnevezik a dánok megmentőjének. Hunferd sem gonyolódik többé, mert nem kétkedhetik a szörny visszamaradt kezének láttára. Az örömnünnepélyt fényes lakoma fejezi be heorot palotában; Hrodgar király Beovulfot arany zászlóval, fényes pánczéllal, sisakkal és karddal ajándékozza meg elismerése és hálája jeléül. Ezenkívül nyolcz gazdagon felszerelt paripát vezetett elő és ezeket is neki szánja. A bajnok kíséreit szintén ellátja pompás karddal és megölt társukért váltság fejében aranyat oszt ki köztük. A királyné is hoz ajándékokat Beovulfnak; fényes öltözetet, arany karpereczeket és gyűrűket s legbecesebb nyakdíszét ajánlja fel neki.

Öröm és vígság szállja meg a dánokat, mert oly hosszú idő után végre nyugodtan adhatják át magukat az élvezetnek; a baj okozójától nem kell többé tartaniok. Elfeledve lön bú és gond és senki sem sejté előre a közeledő vészt. A veszély nem szűnt meg végleg; egy új csapás felrzza a kedélyeket a gondtalanságból. Grendel anyja, a szörnyű tengeri asszony, véres boszúra gyuladt a fián ejtett gyalázat miatt. Vért szomjuhozva beront most heorot palotába, a hol a dán vitézek pihennek. Megragadja a király legkedvesebb szolgáját és magával hurcolja a mocsár fenekére. Grendel közszemlére kitétt karját is magával vitte. Félelem és rettegés szállották meg újra a királyt és népet. Hrodgar előhívja Beovulfot, ki a gyászos esetenél nem volt jelen és felkéri segítségre a megújult veszély ellen. A hős vigasztalja őt és megígéri, hogy most is síkra száll az ellenséggel. A haláltól nem remeg, mert ez — úgy mond — mindnyájunk sorsa, és a hős legdrágább kincse a vitézség. Be is váltja adott szavát. Felkeresi az undok szörnyek mocsári lakát, alámérül a vízbe és itt megtalálja a fiát sirató szörnyet. Most megkezdődik a harc életre-halálra. Beovulf testét ezuttal búvós

pánczél vеди, fegyverének azonban nem veheti hasznát a szörny ellen. Leteszi tehát kardját és kezének szörnyű erejével földre teríti ellenfelét. De ő maga is elbukik és csak a pánczélnak és a harczot igazgató isten segítségének köszönheti, hogy életét nem veszti el. Kiszabadul a szörny gyilkos kezei közül, megragad egy óriási kardot, mely a falon függ, ellenfele fejére halálos csapást mér és megöli őt. Azután levágja Grendel fejét, kinek teteme ott hevert, és végkép megszabadítja a dánokat a baj okozóitól. Csodálkozva veszi észre, hogy az óriási kard a szörnyek vérétől egészen arannyal diszített markolatáig megemésztetett. Feladatát teljesítve, Beovulf magához veszi saját kardját, az óriási kard markolatát s Grendel fejét és a víz felszínére száll, hol kísérete a parton örömujjongva fogadja. Hroddgar király öröme határtalan, látva a hős győzelmének szörnyű tanubizonyságait. Háláját a legjobb tanácsokkal és böles oktatással fejezi ki, melyeket tapasztalatban dús életében szerzett. A dán vitézek ünnepélyesen ülik meg a napot, melyen Beovulf egy egész népet adott vissza az élet- és örömmek. Szabadon lélegzett a dán nép és Beovulf most már a hazatérésről gondolkozhatott. Vitézeit is honvágy szállotta meg s így elhatározzák, hogy a hajót felkészítik az utazásra. Felrakják tehát a gazdag ajándékokat s megköszönve a dán király vendégszeretetét, érzékenyen elbúcsúznak tőle. Útnak indulnak és szerencsés hajózás után kikötnek hazájuk ismeretes partjain.

Otthon a gautok királya Hygelak örömmel üdvözlí derék rokonát; és neje, a böles Hygd, nyájasan vendegli meg az utazástól elfáradt vitézeket édes borral. A lakoma alatt Beovulf elbeszeli elményeit a dánok földén és viadalát a szörnyekkel, a kapott ajándékokat pedig Hygelak királynak és nejének engedi át, hódolata jeléül. Hygelak viszonzásul átadja neki várainak egy részét és megosztja vele az uralkodást. Sokáig élnek így együtt békében, testvéri egyetértésben, midőn Hygelak egy csatában a friezek ellen életét veszti. Az özvegy királyné most Beovulfot kínálja meg az uralkodással, mert fiát gyöngének tartja még az ország tekintélyének és épségének fentartására. De Beovulf visszautasítja az ajánlatot s a fiatal királynál csak az atya helyet kívánja pótolni. Ezt azonban svéd menekültek egy szövita alkalmával megölik, úgy hogy a gautok királysága Beovulfra száll, mint az egyedüli örökösre. Az uralkodást ötven even keresztül bölesen és erős kézzel vezeti, győzedelmesen küzd a svédok ellen és megfékezi a szomszéd népeket, kik fenségét elismerni vonakodtak. De neki is megszűnlők napjai.

Midőn már ötven évig birta a gautok feletti uralmat, országában egy mérges sárkány tanyáz, mely roppant sok kin-

cset őrzött barlangjában. Senkisem ismerte a bejárást a sárkány lakához; de egy szolgál, a ki félelemből elszökött urától, véletlenül fölfedezte azt, és bement a barlangba. Itt meglátta a roppant kincset és mivel a sárkány a tűz mellett épen aludt, magával vitt egy arany edényt. A sárkány felébredve észrevette a rablást és kereste a tolvaj nyomát. Minthogy pedig sehol fel nem fedezheté, a vidék lakóin állott véres boszút. Éjjel lángba borította az egész környéket, sőt Beovulf királyi székhelyét sem kímélte meg. A nép rémülve hagyta el a veszélyes vidéket és könnyörögve fordult a királyhoz segítségért. Beovulf elhatározza magát a végső küzdelemre és tizenkét társtól kísérve, fellekeresi a sárkány földalatti lakát. A színhelyre érve, a közeledő halál sejtelve fogja el a király szívét. Komoly érzések töltik el keblét s még egyszer visszapillant tettben dús életére és boldog ifjúságára. Erzi, hogy keze gyöngébb már, semhogy fegyvertele-nül állhatna a küzdőterre és ezért erős pánczélt és pajzsot készítetett magának, hogy védje testét a sárkány tüze ellen. El van szánva a végsőre és lelkét isten kezébe ajánlja. Ezután kihívja a sárkányt, ki boszút lihegve jön ki a barlangból. Vad csapásai alatt megrendül a föld, szája lángot lövel, de a hős helyt áll és hatalmas csapást mér a sárkány fejére. Kardja azonban megtagadja a szolgálatot, szikrázva pattan le a sárkány átfúrhatatlan bőrpánczéljáról. Beovulf el van veszve és kísérői rémülve futot-tak el. Csak Wiglaf, a hű bajnok, nem hagyja el urát a legna-gyobb veszély pillanatában sem. Segítségére siet, de pajzsát a mérges láng megemészti. Most a sárkány megragadja Beovulfot nyakánál, úgy hogy a vér a pánczél gyűrűin kicsurog. Ekkor Wiglaf végső erejét összeszedve a sárkány felé vág és azt oly biztosan találja, hogy azonnal kiadja gonosz lelkét. De Beovulf is halálosan megsebesült és a halál hideg keze nehezedik tag-jaira. Utolsó pillanataiban elbúcsúzik még a derék Wiglaftól és maga elé hozatja a tömérdek kincset a barlangból. Népe sorsát Wiglaf lelkére köti és megparancsolja, hogy holt testét a sziget előfokán temessék el, hogy a hajók távolról lássák, és Beovulf hegyének nevezzék el. Azután a halál örök álmra csukja le szemét.

Minden megtörténik utolsó kívánsága szerint. Vitézei a hegy ormán máglyát emelnek, testét a karddal és pajzsával díszítik és úgy égetik el. Azután nagy sírt hánynak, körülveszik erős falakkal és a hős poraival együtt betemetik a sárkány kinc-sét is, hogy embernek többé ne árthasson. A legbátrabb tizen-két gaut vitéz búcsúztatóul elénekli a halotti éneket és illő módon megudja a hősnek a végtiszteletet. A nép sokáig őrizte meg szívében és dalában hálás emlékét szeretett királyának, ki jóléteért életét áldozta fel:

Búsult Beovulf bajnoki népe
 Híres királya rémes elhúnytán.
 Mint a férfiak méltó feje,
 Fejedelmek dísze, fénye,
 Élt a dalban dicsősége.

Ez rövid tartalma a költeménynek. «Beovulf» népéposz a szó valódi értelmében. Nemes egyszerűségében azon hatást teszi az olvasóra, mintha homérosi remeket olvasna. Az elbeszélés folytonossága, a cselekvény elevensége, a kifejezésbeli méltóság, mind arról tanuskodnak, hogy eredete még azon korba esik, midőn a költészet mint a nép közkincese, nem tünteti fel az individuum egyéni sajátságait. A népköltészet egyszerű, de annál igazabb és megragadóbb szelleme hatja által. Feltalálható benne számos jellemző vonás, melyek a nagy népéposzokkal közösek. A görög, persa és ind éposz hősei isteni eredetűek, Beovulf (németül Bärwulf = fiatal medve) is az északi Thor istentől vezeti le a származását, ki a *ljörn*-fellegben keletkező mennydörgéstől nyerte a medve nevet. Achilles, Rustem, Karna és Siegfried emberfeletti ereje Beovulfban a tengeri szörnyek, manók, a vészthozó Grendel és a kincset őrző sárkány felett kivívott győzelmekben talál kifejezést. Az isteni fegyver itt az óriási kard, melylyel a hős Grendel anyját megöli. A hősök sérthetetlenségét a bűvös páncél és a sisak pótolják, melyeket Beovulf utolsó küzdelmében használt. Achilles és Siegfried csak egy helyen sebezhetők meg. Beovulfot átfúrhatlan páncélja szintén nem védi egészen a sárkány mérges fogaitól. Ezen sérthetőség nélkülözhetlen; a hős sorsa felelmet, reményt, szánalmat és csodálkozást ébreszsen a hallgató lelkében, a sérthetlen hős pedig nem alkalmas erre, mert a hol nincs veszély, ott nem lehet szó vitézségről s rokonszenvről sem. Beovulf vége tragikus; szent kötelesség teljesítése közben, a tett mezején lepi meg a halál. Rokonszenvünket felkölti nemes magatartása a veszély pillanatában, jószívúsége és az önzéstelen dicsvágy, mely lelkét hevíti. A dicsvágy és kötelességérzet mellett még egy bizonyos, mondhatni keresztyén felebaráti szeretet indítja arra, hogy megmérkőzzék Grendel szörnyivel. Az különben ama hőskor jellemző vonása, hogy tettvágy és becsszomj a hőst szülőföldjétől távol ragadja. Hősünk, valamint nem volt érzéketlen idegen szerencsétlenség iránt, ép oly kevéssé hanyagolta el saját népe jólétét. Ennek áldozta minden erejét, sőt életét. Nemtelen becsszomj nem bántotta tiszta lelkét, pedig a kísértés gyakran igen csábító volt. Egyetlen szavába került volna, hogy a dán királynak Hrodgárnak vagy a harcban elesett rokonának Hygelaknak utódja legyen; de ő bámulatos önzetlenségében

viSSzautasítja az ajánlatot és az árva királyfi támasza lesz. Szóval oly rokonszenves alak, hogy figyelmünket mindvégig lekötve tartja s utolsó önfeláldozó tettével részvétünket és csodálatunkat tetőpontjára emeli. Érdekeltségünket nem zavarja meg az a körülmény sem, hogy itt-ott vonatkozás történik a hős magasabb származására, hogy búvös fegyvert használ; számos más kitűnő egyéni tulajdonságai elfelejtetik velünk mindazt és tisztán csak az ember áll előttünk fenkölt lelkével, érző szívével. Feltűnő, hogy az istenek közvetlenül sehol sem folynak be a cselekvény fejlődésére. Homéros istenei gyűléseznek, czivakodnak, sőt cseleket szőnek, hogy kedveltjeiket segítsék. Az ő akaratuk szerint történik minden s a hősök csak eszközök, de intelligens és szabadon cselekvő eszközök. A germánoknak is volt olympusuk, voltak felső és alárendelt istenségeik, s mégsem találkozunk velük a Beovulfban. Ennek oka abban rejlik, hogy a hősök maguk eredetileg istenek voltak; az éposz tehát maguk az istenek által véghez vitt dolgokat beszél el. Az idők folyamában azonban a mythikus elem mindinkább elhalaványult, a történeti események ellenben annál élénkebben léptek előtérbe, úgy hogy a történeti személyek egyenesen az istenek helyére állítottak. Mythos és történet egybeolvadtak, a hős halandó ember és még sem az: több az embernél, kevesebb az istennel.

A Beovulf angolszász nyelven maradt ugyan reánk, de cselekvényének színhelye Németország, s a benne feldolgozott mythos germán. A Nibelung-ének és Gudrun egy későbbi kor születtjei, a mit költői formájuk is bizonyít. A strophás szerkezet sokkal újabb keletű mint az alliteráló négy hangsúlyos szótagú epikus sor, mely a kilencedik századig kizárólagos formája az epikus költészetnek. Ha a költemény eredetéről és tartalmáról akarunk felvilágosítást szerezni, magához a költeményhez kell fordulnunk; mint legmegbízhatóbb forráshoz. Belső alakját s kivált a történeti vonatkozásokat tekintve, régibb eredetűnek látszik, mint az angolszász nép, melynek nyelvén írva van. Aligha nem még azon korból származik, midőn az angolok és szászok még nem olvadtak egygyé. Mostani alakjában talán a hetedik század végén, legkésőbbben a nyolczadik elején jött létre, midőn az angolszász egyesülés már végbe ment. Első feldolgozója angolszász volt, talán írástudó keresztyén pap, mit a pogány és keresztyén elemek vegyületéből következtethetni. A költő nem fojthatja el egészen a meglévő anyagban nyilatkozó pogány szellemet és a keresztyén felfogást csak külsőleg érvényesítette, mint azt alább látni fogjuk. Az angolszászokon kívül a dánok is tartanak igényt e költeményre. Ez első pillanatra jogosultnak is látszik, kivált ha tekintjük a bevezetést, mely csakugyan *dán*

hőst dicsőít, a mire a költeménynek első kiadója, a dán Thor-
kelin, hivatkozik is. E bevezetés t. i. következőleg hangzik:

Hajdankorból hősi harezok-
Derék dánok dolgairól,
Régi rege dicsőt regél.
Schild a Schefing seregével,
— Gyúnytalan gyermekkorban
Partra hajtván — népet hódít,
S rettegő királyok réme.
A félelmetes fejedelem
Híre hangzik harez zajában
Távol túl a tengereken.
Fejet hajtja hatalmának
Szomszéd népek számos nagya.
Késő korban figyermekkel
Áldá őt meg az ég ura.
S ez védőbástya, vigasza lön
Bú és hajtól bántott népnek.
És az élet erős ura
Beovulf bátor bajnok hírét
Fegyvert forgató dánok fölé
Elhelyezte eget érve.¹⁾

Azonban ezen bevezetés hitelességét méltán kétségbe von-
ják. Alkalmassint hozzáutóldása ez valamely későbbi átdolgozónak,
ki lelkesült a dán dicsőségért; de nem mélyedvén bele a költe-
mény szellemébe, észre nem vette, hogy az éposz hőse a *gautok*
nemzetségből való s tartalma inkább dánellenes, mint a dano-
kat dicsőítő. Beovulf Hunferd gúnyoló szavaira gyáváknak ne-
vezi a dánokat és így feddi a kérkedőt:

Nem királynak s népnek réme
Gonosz Grendel gaztettével,
Hogyha szívedben hangos szóval
Híresztelt harcziás lélek lakik.
Ámde bátran elrabolta
Néped nemes fiát, nagyját,
Sújtó ostora országodnak.
Dánok fegyverét nem féli,
Sem a Schildfiak bátorságát
Gonosz Grendel gázságában.
Mert a *gautok* méltó fia
Szárnyát szegi a szentségtörőnek.

Valószínűbb, hogy angolszász költő foglalta egybe a szá-
mos rokon népek (*gautok*, dánok, svédek, jüttek, friezek stb.)

¹⁾ A fordítás, mely természetesen nem tart igényt költői értékre,
Simrock K. fordításán alapszik.

mondáit költői egészszé. Mindezen népek akkoriban még igen közeli rokonságban állottak egymással és eredetüket a közös Ingo istentől vezették le, a mire a költeményben is többször történik hivatkozás. Az angolszász eredet mellett leginkább azon körülmény szól, hogy a Mercia által összeállított angolszász királyok származási táblázata a következő neveket mutatja fel. A királyi család élén áll Heremod, ki eredetileg egy isten, vagy annak fia lehetett. A költeményben komor, vérszomjas uralkodónak van feltüntetve, ki népétől elhagyatva Schef által párvialuban megöletik. A Wali és Hödhr fennmaradt mythosz ismételése ez: a tavasszal visszatérő fény és melegség győzelme a tél zordonsága s kietlensége felett. Heremod után következnek Schef, Schyld, Beovulf és Healfdene, kik már inkább állanak történeti alapon, bár nem egészen mentek a mythikus vonatkozásoktól. A költemény dán feldolgozója az angolszász Scheffről szóló mondákat ennek fiára Schildre viszi át, mire azon körülmény szolgáltatott okot, hogy Schild- vagy Skiöldtől származik a dán Schildingek királyi nemzetsége.

A költő kétségen kívül szájhagyományból merítette anyagát. Hogy ezen hagyományok mythikus eredetűek és történeti eseményekre vannak átvive, azt a többi epikus népek tanúsága is igazolja. A hősmonda eredetéről és tovább fejlődéséről két egymással homlok egyenest elenkező vélemény uralkodik. Az egyik a hősmonda lényegét a mythoszban találja és azt hiszi, hogy ez az idők folyamában elhomályosult és érzéki alakba öltözött, mind ezt Jordán apikai leveleiben számos példával törekszik bebizonyítani. A másik vélemény a hősmonda alapjának a történeti valóságot mondja, csakhogy a történeti tények szabad phantáziával tovább képeztettek s csodás elemekkel vegyültek. Mindkét nézetnek meg van a maga jogosultsága, a mennyiben a hősmonda képzésénél a mythosz — mely kétségtelenül az alapelem — karöltve jár a történettel s ezen szövetkezésükből származik azon keveréke a mythikus képzeteknek és a történeti homályos s ingatag alakoknak, mely a mondát jellemzi. Minél később dolgoztatott föl a monda egységes művészi egészzé, annál inkább ment feledésbe az eredeti mythikus felfogás. A «Beovulf» is e kétfős elem vegyüléséből származott és mert korán akadt Homérja, a főcselekvény még egészen a mythosz körén belől mozog. Az epikus költészet azon fokán állapodott meg, mely középet foglal el az egyes dalokban élő hősmondai jelenetek és az éposz között. Mielőtt azonban az alapjául szolgáló mythoszról szólnék, keressük előbb a történelem fonalát s nézzük, minő életbe vágó esemény módosította s adta meg irányát a hősmonda fejlődésének.

A hatodik század első negyedében, midőn az angol törzsek egy része Britanniában küzdött, másik része pedig még ősi lakhelyén tartózkodott, az események egész sora foglalkoztatta az északi és keleti tenger partjain lakó emberek kedélyeit. Főleg egy esemény vált ki a többiek közül: Hygelak gaut király hadjárata és elpusztulása. Hygelak 512—520 körül az alsórajnai vidékekre rabló hadjáratot intézett, melynek kimenetele igen gyászos volt a gautokra nézve. Theuderich frank király fia, Theudebert, nagy sereggel ment ellene és egy véres ütközetben legyőzte őt. Hygelak maga is elesett, serege vízen és szárazon megsemmisített és a hajókon felhalmozott zsákmány a győzők kezébe esett. Ezen ütközetben Hygelak király egyik rokona és kísérfője tüntette ki magát leginkább azon vitézsége által, melylyel a vert hadak visszavonulását eszközölte. Ez óriás erejű férfi és kitűnő uszó volt. A háború és a kiváló hős híre bejárta az összes tengerparti országokat. Beovulf — ez volt neve a hősnek — ismeretes lett a gautok, dánok és angloknál; tetteit dalban örökítették meg. Részesé lett a félistenek örökségének s a Grendelt megölő hőrosz helyébe lépett, melyet az ottani népek *Beora* név alatt dicsőítettek. Britanniában, hová a beköltöző angolok hozták Beovulf dicsőségét, a róla szóló monda tovább fejlődött s személye csakhamar az epikus dalok központja lett. Ezek eleintén csak a Grendellel és a sárkánynyal való küzdelemről szóltak, mert a mythosz, melynek hőse Beovulf lett, eredetileg csak ezen két eseményről tud. Az idők folyamában ezen főcselekvényhez több kisebb hozzátoldás és kiegészítés járult részint mondái vagy történeti hagyományokból, részint más rokon mondák analógiájából. Freya ékszerével, a Nibelung-kincsessel, Siegfrieddel, Siegmunddal, Guntherrel és a germán hősmonda számos más alakjával itt találkozunk először. A Grendel anyjával való viaskodás ismétlése a Grendelről szóló viadalnak s ez csatlakozhatott legelőször a meglévő mondához. Ezenkívül megénekelték Beovulf hazatérését heorot várából és fogadtatását Hygelak által; hozzácsatoltak egyes jellemző vonásokat Beovulf, Hrodgar és Hygelak életéből vagy elődeik hadjárataból. Mindezt magával ragadta az epikus dalok árja más ugyanazon mondakörhöz tartozó hagyományokkal, melyek többé kevésbé szorosan csatlakoztak a Beovulf mondához. Ezen fejlődési folyamatba közbeesett a keresztyénség behozatála. E messzeható s fontos esemény hatalmát azonban bangyöngítette azon körülmény, hogy csak lassanként következett be. Minden újítás csak úgy verhet gyökeret, ha a meglévőhöz támaszkodik és a fennálló intézvényekhez alkalmazkodik. A keresztyén papság itt kiméletesebb volt az ősi szokások és nézetek iránt mint más

nemzeteknél, mert az angolszászoknál a keresztyén eszméket nem közvetítette a római kultúra. Az idegen elem egyelőre csak az egyházban, kolostorokban és iskolákban jutott érvényre, a közéletben megmaradtak a nemzeti nyelv és szokások, s velük a nemzeti hagyományok iránti ragaszkodás is fokozódott. A Beovulfról szóló dalok sem veszték el, csak hogy eltávolítottak belőlök lassanként mind az, a mi pogány felfogásra emlékeztetett, de mégsem annyira, hogy a mondát kivetkőztette volna eredeti jelleméből. A keresztyén átdolgozó csak külső hozzátoldásokat tett a keresztyén és zsidó hitmondából, csak mintegy fitogtatni akarta keresztyén tudományát. Ezért ez elemek könnyen választhatók el az eredeti mondától. A költő tudja, hogy hősei pogányok, de ezt gyakran elfelejti, és rosszalja, pl., hogy isten helyett saját erejökben vagy pogány isteneikben bízna. Egy helyen így fakad ki:

..... A tettek bíróját,
Az örök istent nem ismerték.
Nem imádták a mennyek királyát,
Örömet osztó atyai kegyét.

Az óriások és kárhozottak eredetét Kain testvérgyilkosságából származtatja. Grendel is, a pokoli ellenség, ez átoktól sújtva követi el gonosz tetteit. Száműzve az emberek köréből, elhagyott pusztá helyeken fészkel a pokoli fajzat.

Igy az egek örök ura
Megboszúlja méltó módon
Gyilkos Kain gyermekein
Ábel gyászos meggyilkolását.
Száműzve isten színe elől,
Földön futó ettől fogva,
Tőle származik tenger száma
Pokoli fajzat fajtalan serge,
Gonosz gigások nemzedékének,
Kik számos századig isten ellen
Makacs fejüket felemelték,
Nyomban követik kárhozat és nyomor.

Más helyütt a hős, ha tettere készül, segítségül hívja istent. az emberi tettek igazságos bíróját. Beovulf bizalma saját erejében majdnem határtalan, de azért a sors intézőjéről mégsem feledkezik meg. Hrodgar király dúsan megajándékozta a hős Beovulfot s az istenhez folyamodik, hogy őrizze meg szívét a gonosztól.' Azon jó tanácsok s intések, melyeket a király a távozó hősnek ad, egészen a keresztyén morál színvonalán állanak. Azonkívül némely ellenmondás is mutatja a keresztyén költő átidomító befolyását, jelesül a sárkány és az őrzött kincs közötti összefüggésnél. A költeményben ugyanis eltérő a kincs eredeté-

ről szóló monda a pogány felfogástól, mely szerint az őrző sárkány egykori tulajdonosa volt a kincsnek. A Siegfried-mondában Fafnir mint a megátkozott kincs ura változott sárkánynyá s így ölte meg őt Siegfried. «Beovulf»-ban azon felfogás, hogy a kinscet egy nemes család utolsó ivadeka elásta, és azt a sárkány csak később találta meg, oly korra utal, melyben kihalt már annak tudata, hogy a mythosban kincs és sárkány együvé tartoznak s így összefüggésük különindokolásra nem szorúl. Az összefüggés régebben bizonyosan az volt, hogy az öreg családfő, ki a kinscet elásta, maga változott át sárkánynyá. Különb en ezen felfogással egy helyen a Beovulfban is találkozunk, midőn Wiglaf haldokló ura parancsára felhossa a kinscet. Azon összeférhetetlenség is a motívumokban, hogy Beovulfot utolsó viadalára eleinte harezvagy, nemes önfeláldozás indítja, majd szükség és kényszerűség készítik, szintén a keresztyén átdolgozónak tudandó be. Általában a keresztyénség csak gyér nyomokat hagyot hátra a költeményben, mely inkább ősi pogány szellemet lehel.

De más idegen elem, a középkor szelleme, sem illette még lényegét. A húnok birodalmakat forgató hadjáratai melyebb utóhatás nélkül zajlottak le az éjszaki népek fellett, a kor jellemét átalakító keresztes hadjáratok pedig csak későbbi nemzedékek vállaltai. A küzdelmek rokon törzsek közt folytak le, győző és legyőzött nem oltott be idegen ágat a hitbe és erkölcsökbe. Így módon az eposz a lehető legkedvezőbb viszonyok közt fejlődve, hű képét tükrözteti vissza az eredeti germán hősi és népeletének. A kiváló fejedelmek előkelő származású ifjak kíséretével veszik körül magukat. Ezek az ő társaik s bajnokaik; legnagyobb dícsvágyuk, a kíséretben az első helyet elfoglalni. A fejedelem hasonlóképen legnagyobb dícsőségnek tartja, ha minél több bátor ifjú környezi. Bekében díszére, háborúban védelmére szolgálnak neki. Ők érte harezolnak, ő maga a győzelemért küzd. Tacitus rajza a germánokról ezen költemény által nagyrészen helyesnek s igaznak bizonyul. Szégyenletes és rút dolognak tartják, ha a vezér gyávábbnak mutatkozik mint kísérete, ha a kíséret vitézségben nem vetekedik a vezérrel vagy ha talán épen a veszély pillanatában elhagyja őt. Beovulf emberei rémülve futnak el a tüzet okádó sárkány elől, de a derék Wiglaf helyt áll és megvédi urát. A gyávák meg is fosztatnak azután vagyonuktól s becsületöktől és földönfutókká lesznek. «Jobb a dícső halál a gyalázatos életnél!» kiált fel Wiglaf. A nemes ifjak béke idején önként mennek olyan népekhez, kik háboruszkodnak, nehogy a tétlenség gyöngítse tette rejöket. Jobban kedvelik a háború zaját és dícsőségét, mind a béke dícsstelen csendjét. Beovulf elhagyja urát, a gautok királyát, kinek akkor nem volt szüksége

karjára; elmegy Hygelak dán király országába, hol erejét és bátorságát megpróbálhatja és dicsőséget szerezhet. Ezt becsülik mindenek felett. A győző ajándékokat oszt ki emberei között, és minél bőkezűbb, annál nagyobb a dicsősége. A gaut hősök gazdagon megajándékozva térnek hazájukba és nem fogynak ki a dán király vendégszerető szívének magasztalásából. Általában a vendégszeretetet szép erénynek tartják, mi jellemző a költeményre nézve. A fejedelem és kísérete közt a legbarátságosabb, legbensőbb viszony van; nagyrabecsülésüknek és hódolatuknak minden alkalommal adnak kifejezést. A visszatért Beovulf urának ajánlja fel a nyert ajándékok legbecesebb részét, ez pedig kegyének jeléül felfogadja uralkodó társául.

Érdekes és a költemény korára tanulságos tünemény, hogy benne a szerelem semmiféle szerepet nem játszik. Már az eddai Helgi-dalokban a hű és szerető feleség könyve földre vonja az elhunyt hőst Walhalla gyönyöreiből; a minnesängerek költészetében a szerelem dicsőítése képezi a középpontot; a lovagkor ábrándos kalandvágának, ideális rajongásának kifogyhatlan forrása pedig ugyancsak a szerelem boldogító vagy sujtó hatalma. A «Beovulf»-ban ennek még nincs nyoma; legfeljebb a szülők és gyermekek, a testvér és a vérrokonság édes kötelékét ismeri. A hős tettvégya nem a szerelemből, hanem kötelességeretzből, nemes dicsvágyból és férfias önbizalomból ered. A «Beovulf» annyiban közelebb áll a görög époszokhoz, a menyiben az ezekben rajzolt egyszerű, őseredeti hősi élet a Nibelung-ének conventionalis lovagkorától különbözik.

Vizsgáljuk meg most a Beovulfnak alapjául szolgáló mythoszt. Itt nem mellőzhetjük a történeti elemeket, melyek kiválóan módosítják és átalakítják a hősmondát. Nehezen választható el ugyan e két elem egymástól, azonban történeti emlékek és az összehasonlító mythologia segítségével sikerült a tudósoknak némileg biztos eredményekre jutni. A Beovulfban a mythikus alkatrészek a bevezetésben és a három főrészben lépnek előtérbe, a történetiek a beleszőtt számos epizódban, míg a Breka és Siegmundról szóló mondában mindkettő feltűnően egyesült. A mythikus tartalmú elbeszélésekben a hős emberfeletti erővel bír, míg a történetiekben nem haladja meg az emberi mértéket. A főhősről szóló mythosz Thor-ra, a világosság és fény istenére vezet vissza, kinek küzdelme az óriásokkal, Oegir-rel és a midgard-kigyóval, a fektelen, vészteljes természeti erők leigázását jelzi. Ha Beovulf a Brekával való versenyúszásban megszabadítja a tengert a szörnyektől, és elhárítja a veszélyt; ha leszáll a mocsárba, hogy Grendel anyját megsemmisítse: felismerjük benne Thort, ki lesújtja a tengeri szörnyeket. Thor úszva éri el Oegir tenger-

alatti palotáját, Beovulf szintén egy napig száll alá a vízbe, midőn felkeresi Grendel lakát. Oegir palotája aranyos fényvel van megvilágítva, Grendelé pedig halványsárga színben tűnik fel Beovulf előtt. Beovulf utolsó küzdelme majdnem minden pontban azonos Thoréval, midőn ez megöli a midgard-kigyót. Thor megöli a kigyót, de mérges harapása következtében életet veszíti; hasonlóan Beovulf is. Ezen utolsó vonás leginkább szól Thor mondája mellett, úgy hogy Müllenhoff nézetét, ki a hősmonda alapjának a Freyr istenről szóló mythoszt tekinti, nem találhatjuk indokoltnak. Thor utolsó viadala visszamegy a természeti erők egymás elleni, küzdésére: a tél diadalát jelzi a nyár felett. Ezen mythoszt, mely eredetileg az évszakok váltakozását jelentette, később átvitték az istenek s végre egyes emberek tetteire. Az angol és szász népek lakhelye kedvezett a mythosz fejlődésének. Bátor és vállalkozó nemzetség volt ez, mely a tengerrel és más természeti hatalmakkal folytonos küzdelemben állott. A tenger leginkább tavasszal és ősszel fenyegette végveszélylyel őket, ha a hullámok a dühöngő viharok által romboló erővel hajtattak az alacsony partra. Hosszantartó kemény tél sokáig tartotta jégbilincsek alatt a tengert s valóságos megváltásnak tekintették az emberek, ha a nyár beköszöntött s a tél hatalmának végét vetett.

Beovulf nevét többféleképen magyarázzák, legvalóbbsiní azon magyarázat, melyet Müllenhoff ad, t. i. «medve», mivel Thor, kinek szentelve volt a medve, Björn (medve) mellék-névvel birt. Számos mese maradt fen, melyeknek a Beovulf és Grendel közti harc szolgál alapúl, csakkogy ezekben Beovulf helyébe egy medve lépett. A többi mythikus személyek közül említésre méltó Schild, ki csodás módon mint gyermek érkezett a partra és hajón temettetett el. Ez a hattyúlovag mondájának előképe, ki az alvilágból jött s ismét oda tért vissza. A Siegmund történetét tárgyzó episod különösen azért fontos, mert ez a sárkánnyal való küzdelmet nem Siegfriednek, hanem atyjának Siegmundnak tulajdonítja.

Végre még a költemény alakjáról és költői becséről kell röviden megemlékezni. A «Beovulf», mint már érintettem, alliteráló epikus sorokban van írva; ez igen alkalmas és az eposz lényegének igen megfelelő alak, sokkal célszerűbb mint a strophá, mely nyújtja és késlelteti az előadás folyamát és gyakran felesleges toldásokra kényszerít. E vers áll négy hangsúlyos szótagból, melyek ketteje közt egy vagy két vagy néha több súlytalan szótag áll. Az első két hangsúlyos szótag a harmadikkal vagy negyedikkel alliteratio által van összekapcsolva. Különben az alliteratio helyre nézve ép oly sokféle változást

enged meg, mint a rím a négy verssoros stróphában. A költemény három főrészből áll; az első a Grendellel, a második a Grendel anyjával, a harmadik a sárkánnyal való küzdelmeket tartalmazza. Ezek mellé külön résznek vehetjük még azt, mely Beovulf hazatéréséről és fogadtatásáról igen terjedelmesen szól. A főcselekvény közé számos epizód van beleszőve. Az elbeszélés folytonossága és a compositio kerekdedsége mellett bámulatra ragad azon művészi eljárás, melylyel a csekélyebb fontosságú elbeszélések a főtárgynak alá vannak rendelve. Nem úntatja az olvasót semmifele hosszadalmas eltérés a tárgytól, s a főhős története, mely mintegy tettekben megjelenítve foly le szemünk előtt, figyelmünket mindvégig lekötve tartja.

A külső tárgyak és cselekvények képei szemlélhető alakban, epikus terjedelmességgel jelennek meg szemünk előtt. Beovulf tengeri útazása, találkozása a tengerpart örével, fogadtatása a királyi udvarnál, viaskodása Grendellel és ennek anyjával, valamint végső küzdelme a sárkánnyal, mesteri kézzel vannak ábrázolva. Az egyszerű s egyöntetű jellemek kidomborítva folytonos cselekvésben tűnnek fel. A költemény ethikus magva mindenek előtt a férfierény magasztos felfogásában, rendületlen bátorságban, a halál csekélybe vételében, a sorsba való csendes megnyugvásban, a fejedelmek jótekonyságában s jóakarátában és az alattvalók tántoríthatlan hűségében nyilvánkozik. Jellemző sajátja ez éposznak, hogy nem kedveli a hasonlatokat. Terjedelmes, művészi hasonlatok teljesen hiányoznak benne és még a rövideket s közelfekvőket is csak ritkán használja. Ilyenek, ha azt mondja, hogy a hajó madárként repül tova a habokon, vagy hogy Grendel szeme tűzként világít. Azonban sűrűen fordulnak elő a festői jelzők, különösen a főnéviek, melyek a jelzett személy vagy tárgy valamely ismerető jelét vagy tulajdonságát tartalmazzák s gyakran a dolgok neve helyett állanak. Különösen a hajózásra és háborúra, valamint a fejedelem és alattvalói közti viszonyra vonatkozó fogalmak helyett szereti a jelző használatát. Így a tengert cethaluk vagy hattyuk útjának; a hajót tengeri fának vagy hullámménnek; a királyt adományt-, kincsetosztónak nevezi. Ezek mellett a motívumok őseredeti egyszerűsége, az érzések tisztasága és a velős, tartalmas nyelv maradandó szépségei e költeménynek, mely kiváló helyet foglal el a középkori irodalom történelmében.

A GYMNASIUMI CLASSICUSOK.

V. Phaedrus.

Szövegkiadások. Legújabb s így a leghasználhatóbb a magyar könyvek között a *Budaváry-é* (Pest, 1870, Lampel), melyben Phædrus öt könyvén kívül még három más, mint azt a Kr. u. második század végén élt Flavius Avianus költőtől tudjuk, nem tőle származó könyv is közölve van. A szöveghez van csatolva egy specialis szótár, mely Eichert, Kovács és a Kolozsvári szótár nyomán készült. Szerző azt mondja előszavában, hogy igyekezett a latin szokat többféleképp lefordítani «és így azok értelmét kellő világba helyezni», és hogy alig van nehezebb hely, melyet, a mennyire lehetett, szószerinti fordításban ne iparkodott volna «magyarra visszaadni»; szószerintiben, mert meg van győződve, hogy művészi fordítás nem segít a tanulón, mert nem tanítja meg őt a remekíró sajátserű gondolkozás- és kifejezés-módjának minden árnyalatait észrevenni és ellesni. Mi azt hiszszük, hogy épen akkor nem veszi észre a két nyelv közötti különbséget, ha szószerint fordítatunk, és csak akkor veszi azt észre, ha — a mennyire csak lehetséges — helyes magyarsággal fordítunk, mert így alkalma van a tanárnak figyelmeztetni a tanulót a két nyelv közötti eltérésre: a hol nincs ellentét, ott nincs is vagy legalább nem látszik különbség: tehát ha névszerint fordítunk, nem ismertethetjük meg a két nyelvnek egymástól eltérő szellemét. Ebben a véleményben van Szarvas Gábor, ki Phædrushoz való jegyzetes kiadásában, melyről nem sokára szó lesz, ezeket mondja: «Azt akarom főleg elérni, hogy már idejekorán szoktassuk az ifjakat gondolkodva fordításhoz, s hol a latin szó, vagy mondatfűzés s kitétel a magyar nyelv sajátásaival összeütközésbe jő, miként segítsen magán, hogy a kérdéses hely hibátlan s mégis teljes értelményét tökéletesen lefordíthassa. Ezzel azonban koránsem akarom azt mondani, hogy én az iskolákban kárhoztatom a szószerinti fordítást; — hisz az alsóbb osztályokban magam is követelem, sőt még a felsőkben is a gyengébbektől, de azt, hogy ne állapodjunk meg nála, ne elégedjünk meg ezzel, hanem menjünk egy lépést tovább, s ha az ifjú a szószerinti fordítást elvégezte, követeljük tőle ama másikat, a magyarost, helyeset s mindamellett teljeset.» — Van még egy másik szövegkiadásunk is *Kovács Nándor*-tól, megjelent Pesten, 1865-ben. — A német szövegkiadások közül megemlítendő mindenek előtt *Lucianus Mueller-é* (Teubner). A rövid kis előszó «de Phædri vita et scripsit» szól, a szövegben csak az öt első könyv van

adva és egy appendix, mely a hatodik könyv meséit foglalja magában «fabulæ novæ» cím alatt. Végül áll egy index poematum. Más német szövegkiadások: az *Eyssenhardt*-é Weidmannnál Berlinben, és *Eichert*-é válogatott darabokkal és szótárral Halnnál Hannoverben és Lipcsében. Phædrus szövegének diplomatikus kiadását apparatus kritikussal *Lucianus Mueller*-től bírjuk, megjelent Teubnernél Lipcsében.

Magyarázatos kiadások. Az első helyet foglalja el a *Szarvas Gábor*-é (Budapest, 1874, Ráth Mór), kinek a classicusok fordítására vonatkozó s az előszóban előadott elvéről fentebb volt szó. A rövid kis bevezetésben Phædrus életéről, műveiről és versmértékéről ír, azután következik az öt első könyv szövege, s utána a magyarázatok bezárva tartalomjegyzékkel. A magyarázatok kitünőek, különösen az a töről metszett magyarság, melylyel az egyes szavakat s nehezebb kifejezéseket fordítja. De azt hiszszük, hogy néha-néha túloz, mikor az irodalmi nyelvben előforduló helyes, de igaz hogy nem annyira magyaros zamatu szavak helyett népieseket használ. Alsóbb osztályokban, hol a tanulók még annyira küzdenek a nyelvvel, még sem mehetünk épen ennyire. Ugyancsak a magyarázatokban minden egyes mese magyarra fordított címe alatt ott áll egy a mese tartalmának megfelelő magyar közmondás vagy példabeszéd. Pl. A farkas és a bárány. A ki akar, lel okot. A fenhéjázó csóka s a páva. Férfj a magad bőrében. A békák a nap ellen. Nem örülnek a nyulak, mikor az agarak fiadzanak stb. A Szarvasén kívül van még két újabb jegyzetes kiadásunk: *Kovács Sándor*-tól szótárral (Pest, 1865), és *Püdös János*-tól (Phædri fabulæ cum triplici appendice fabularum novorum. Debreczen, 1872). A németben van két jeles kiadás. Az egyik *Siebelis-Eckstein*-tól (Teubner) való. Phædrus hat első könyvéből közölnek válogatott meséket. Jegyzeteik — mint az előszóban mondva van — nem oly bővek mint *Cornelius Nepos*-nál, mert azt hiszik, hogy mikor a tanulók Phædrushoz jutnak, már kissé beleélték magukat a latin nyelv szellemébe *Cornelius Nepos* olvasásánál, kiből a hasonló helyeket idézik Phædrushoz való jegyzetes kiadásukban. A rövid bevezetés Phædrus életéről, meséiről és versmértékéről szól. A magyarázatok főleg nyelvtaniak, különben tárgyiakra nincs is igen szükség Phædrusnál. Épen ilyen a *Raschig-Richter*-tól való (Weidmann), legfőlebb abban van különbség, hogy ezek csak az öt első könyvből magyaráznak válogatott meséket.

Segéd munkák. Szótárak. A legújabb és leghasználhatóbb a *Budarány*-é (lásd a szövegkiadásokról szóló részt), egy mások *Kovács Nándor*-tól való (lásd a magyarázatos kiadások-

ról szóló részt). A németben van két igen jó szótár, az egyik *Eichert*-től (Hannover, Hahn), a másik *Schaubach*-tól (Teubner). Azonkívül létezik még a múlt és azelőtti századokból igen sok *Lexicon Phædrianum*.

Egyéb munkák. Phædrusra vonatkozólag igen kevés specialis munka létezik, a reá vonatkozó meglehetősen nagy irodalom inkább csak szöveg és latin meg más nyelvű kiadásokból meg fordításokból áll. Nyelvészetiileg, æsthetikailag vagy irodalomtörténeti szempontból alig dolgozták föl, daczára annak, hogy oly nagy befolyást gyakorolt a későbbi kor meseíróira. A francziák szokták néha összehasonlítani Lafontaine-nel.

Fordítások. Ezek közt különösen a *Szarvas*-ét (Pest, 1869, Ráth Mór) és *Sárváry Jakab*-ét (Budapest, Aigner) említjük föl. Lefordította mind a kettő az öt első könyvet, az első tösgyökeres magyarsággal, de nem eléggé költőiesen, a második gyöngébb magyarsággal, de azt hiszszük, valamivel költőiesebben. *Jámbor Pál* is lefordította »szabadon» Phædrus meséinek öt könyvét (Budapest, 1876). Végül még csak *Dieffenbach* travestiáját akarjuk fölemlíteni: *Die Fabeln des Phædrus travestirt*. S. Frankfurt, Zessler, 1794.

Dr. PECZ VILMOS.

VARIAE LECTIONES.

XLVII. Cod. Bern. 178. f. 23^b col. 1. Cogiarium donatio *olnparentorum*. E glossát Hagen (Gradus ad criticen 123. lap) utasítása szerint, mely így szól: Ellipse p. 100 (a cogiariumból kiesett n-re vonatkozik), *l* p. 39,6 (*l*=*i*), Epenthesis p. 91 (ren n-je?), *t* p. 65,2 (*t*=*d*!) semmikép sem lehet helyreigazítani. Sejteni sem lehet, hogy Hagen micsoda szóra gondol, mikor a *t*-ről azt mondja, hogy *d*. Kétségtelen, hogy a glossát így kell olvasnunk:

Congiarium donatio *inperatorum*. V. ö. Cod. Bern. 16. f. 33^a col. 2. Cogitarium (olvasd: Congiarium) donatio imperatoris.

XLVIII. Incerti auctoris de Constantino Magno eiusque matre Helena libellus cap. 40: Nec sine deorum sublimium dispositione talis concubitus accidere potuit. Így Heydenreich. A codexekben sine helyett absit áll. Kétségtelen, hogy nem sine-t, hanem absque-t kell helyébe tenni. V. ö. cap. 42 non absque nutu deorum sublimium.

XLIX. Festus Pauli 110,11. Init ponitur interdum pro concubitu; interdum pro invenit, ut init rationem; interdum pro introit, ut Plautus: Init te nunquam febris. Így Lindemann, nyilván tollhi-

bából, s utána Mueller. Az összes kéziratok s régi kiadások szerint unquam nem nunquam. Plautus verse tehát eredetileg így szólt:

Init *sed unquam* febris.

L. E közmondás: Kákán csomót keres (Ball. Példab. 3858.) szóól szóra meg van a latinban is; de értelmileg a kettő még sem egészen egy. A mi közmondásunk olyanról mondatik, a ki mindenben gáncsoskodik, és hibát lát ott is, a hol nincs; a római proverbium: «est in eas natum res, quæ nullius impedimenti sunt, in scirpo nodum quærere. Ennius: Quærunt in scirpo, soliti quod dicere, scirpem.» Fest. p. 330. b. 9 s köv.

LI. Koffmane, Lex. lat. Wortformen 193. lap, azt mondja, hogy thesaurus v. thensaurus mellett egy semleges thensaurum alak is volt. Bizonyságául idézi Petron. 46,8. Megjegyzem, hogy thesaurum Paulus Festi-nél is előfordul s. v. Aurum p. 8,14.

LII. Az Egyet. philol. közl. III. 312. lap, a Variæ lectiones XXXVII. sz. a., hol a Decoator Glutto canes popino abro-féle glossáról szólok, melynek utolsó szavát Hagen varro-nak hajlandó olvasni, magam sem találtam el az igazat. A glossát így kell helyreigazítani:

Decoctor: glutto, ganeo, popino, *ambro*. V. ö. Paulus Festi p. 17,2 Ambrones fuerunt gens quædam Gallica, qui subita mundatione maris cum amisissent sedes suas, rapinis et prædationibus se suosque alere coeperunt. Eos et Cimbros Teutonisque C. Marius delevit. *Ex quo tractum est, ut turpis vitæ homines ambrones dicerentur.* Placid. p. 12, 4 Ambronem, perditæ improbitatis, a gente Gallorum, qui cum Cimbris Teutonisque grassantes periere. Hildebr. Gloss. p. 9. Ambrones devoratores s a hozzávaló jegyz.

Budapesten, 1880. sept. 30.

PONORI THEWREWK EMIL.

HAZAI IRODALOM.

- Dr. Ábel Jenő. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. Budapest, 1880. Akadémia 8°. 125. l.)
- Dr. Ábel Jenő. Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Kiadja a M. T. Akadémia Irodalomtörténeti bizottsága; közléteszi dr. Á. J. (Budapest, 1880. Akadémia. 8°. 296. l. Ezen cím alatt is: *Analecta ad historiam renescentium in Hungaria Litterarum spectantia. Jussu Academiae Scientiarum Hungaricae editit Eugenius Ábel.*)

Irodalomtörténetünknek kevés korszakával foglalkoztak újabb időben oly behatóan, mint a humanizmusnak a XV. és XVI. században nálunk fellépő nyilatkozataival és kevés korszaka van, melyre nézve az újabb kutatás szebb eredményt birna felmutatni, mint épen a humanizmus korszakúra nézve. Hogy csak egyet említsek, kinek volt Fraknóinak Vitéz Jánosról szóló monographiájának megjelenése előtt arról fogalma, hogy Vitéz mily jelentékeny szerepet játszott hazánk művelődésének és irodalmának történetében?

Az ismertetésünk élén említett két könyv szintén adalékokat tartalmaz a magyarországi humanizmus történetéhez.

Az első a sokat emlegetett, de rosszul ismert *Sodalitas Litteraria Danubiana*-val foglalkozik, melynek történetét adja, a mennyiben az hazánk tudományos viszonyait érinti. Első általános része a társaság keletkezéséről és működéséről szól, a másik része a társaság magyarországi tagjainak életrajzeit tartalmazza; a függelékben le vannak nyomtatva Celtesnek a budai humanistákhoz intézett egy ódáján kívül a társaság magyarországi tagjainak Celteshez intézett mindaddig kiadatlan levelei.

Az «Adalékok», melyek latin címmel és előszóval is megjelenetek, a Magyarországon 1472 tájáig mutató humanistikai mozgalmakra vonatkoznak. Első helyet foglalnak el köztük Janus Pannoniusnak és a vele baráti viszonyban álló olaszországi humanistáknak a magyarországi humanizmusra vonatkozó azon nagyrészt kiadatlan művei, melyek a Teleki gróf által rendezett 1784-iki Janus Pannonius

kiadásban nincsenek meg. Ilyenek Plutarchus Apophthegmatainak Janus Pannonius-féle latin fordítása, Janus Pannoniusnak II. Pál pápához intézett egyik beszéde, Galeotto Marzióval és Prothasius olmczi püspökkel való levelezése, számos epigrammja, egy már Koller által kiadott Epithalamiumja, René nápolyi királyról szóló, végén csonka, hőskölteménye, több elegiája stb. stb. Ide tartoznak még Galeotto Marziónak, Franciscus Durantusnak, Baptista Guarinusnak és Robertus Ursusnak Janus Pannoniushoz intézett költeményei; Georgius Trapezuntiusnak és Marsilius Ficinusnak Janus Pannoniushoz intézett dedációi, Baptista Guarinusnak egy levele Janus Pannoniushoz és egy másik levele, melyben Janus Pannonius olaszországi tartózkodásáról rendkívül érdekes új adatok olvashatók. A humanismus terjedésének kezdetére vonatkoznak V. László két levele, Georgius Augustinusnak egy levele és kivonatok Andreas Pannoniusnak «de regiis virtutibus» című művéből; Vitéz János működését érdekesen illusztrálja számos dedáció, melyeknek eredeti szövege a Fraknoi művében található rövid kivonatok után is még mindig megérdemli, hogy elolvassuk. Természetesen el nem mulasztottam Vespasiano Bisticcinek Vitéz János, Janus Pannonius és György kalocsai érsekről szóló életrajzainak ide vágó részeit közölni. Végül következik Galeotto Marziónak terjedelmes életrajza, mely nem csak hogy egyáltalában sok új adatot tartalmaz, hanem különösen ránk magyarokra nézve annál fontosabb, mert Galeottónak Kazinczy-féle életrajza — és csak ehhez lehet nálunk hozzáférni — nagyon fölületes egy munka.

Természetesen iparkodtam az általam feldolgozott tárgyat lehetőleg kimeríteni és az általam közlött kiadatlan költemények szövegét coniectura útján is helyre állítani, mily sikerrel, azt majd mások fogják megítélni.

E helyen csak egyes pótlékokat akarok közléteni, melyeknek nagy részére méltóságos gróf Apponyi Sándor lengyeli remek könyvtárában tett kutatásaim alkalmával akadtam.

Kaltenbäcknek «Die gelehrte Donaugesellschaft in Wien unter Kaiser Maximilian I.» (1837) című értekezését olvasván (Kaltenbäcknek sok kézirati javítással ellátott kézi példányát most Apponyi gróf bírja) megtudtam, hogy Saligernek a Dunai társaságról írt értekezésének nagy része Kaltenbäckből van egyszerüen átvéve. Az 1499-ben elhunyt II. Vitéz Jánost illetőleg Kaltenbäcknek egy kézirati megjegyzése azt mondja, hogy «1499. 3 sept. stiftet er sich einen Jahrtag [Frohtag?] in der Stiftskirche zu St. Dorothea (Kirchl. Topogr.

XV. S. 212)»; 1499 szept. 3-ikán tehát Vitéz még életben volt. — Schlechta János haláláról Kaltenbäck azt tudja, hogy Schlechta 1525. augusztus 29-ikén halt meg és hogy Kosteletzben, hol atyja már 1508-ban lett eltemetve, nyugszik; sírkövére a következő versek vannak vésvé: Joannis Schlechtae recubant hoc membra sepulero Com-mendat animam qui tibi Christe suam.

Neideck Györgyöt illetőleg azt mondtam, hogy nem tudom minek alapján állítja Saliger, hogy Miksa császár 1503-ban Ausztriába visszahívta. Saliger forrása itt is Kaltenbäck volt, de hogy a kérdéses adat hibás, kitűnik azon körülményből, hogy Kaltenbäck értekezésének szövegét következően javította: «bald rief ihn Kaiser Maximilian in sein Vaterland zurück, ernannte ihn 1502 zum Kanzler des neuen Regiments und 1505 zum Bischof von Trient.»

Olmüci Ágoston életrajzára nézve fontos forrás lehet «Eck, Valentini, panegyricus in laudem Augustini Moravi Cracoviæ 4.», melyet Kaltenbäck kézirati adalékai között találtam felemlítve; sajnos, hogy a könyvet mindeddig még nem sikerült megszereznem.

A mi Olmüci Ágostonnak a Valdensiek ellen irt leveleit illeti, az első kelt «ex Buda feria quarta quatuor temporum Sancti Spiritus Anno Christi Domini MD.», a második «ex Olomucz feria quarta quatuor temporum Sancti Spiritus Anno Christi MD Primo», a harmadik «ex Buda die Sancti Francisci Anno Christi MD Primo», a negyedik «Olomucz dominica tertia Adventus Anno Christi MDIII». Az Ulászlóhoz intézett két levél elseje «ex Buda XIII die Mensis Novembris Anno incarnati dei MDVI» kelt, a második «sine loco et anno» jelent meg, de hogy 1508-ban már megjelent volt, kitűnik azon körülményből, hogy a Valdensieknek mindkét levélre adott válaszuk «sexta feria Epiphaniæ Anno Domini MDVIII» kelt. Ennek alapján kell helyre igazítani a Boehme értekezéséből átvett téves adatokat értekezésem 29-ik lapján. Ugyanott hibásan irtam Dudik nyomán, hogy «E műveeske Epistola dedicatoriájában elmondja Augustinus, hogy egykor barátjával Schlechtával Prossnitzon keresztül utazott, ott több új házat (ezek közt Niger Jánosét is) látott» stb. Schlechta az említett alkalommal nem utazott Augustinussal, ki abból «quod illuc te Slechta noster contulisse non multo ante mihi dixerat» megtudta, hogy Niger is Valdensi.

Arról, hogy miért szerzett magának Balbus Jeromos Prágában annyi ellenséget, Kaltenbäck (p. 23) és utána Saliger így nyilatkozik: «Die Ursachen werden von Verschiedenen verschieden angegeben. Georg Nitsch, Domherr zu Olmütz schrieb an Celtis 1500 [Celtis Co-

dex Epistolarisának egy kiadatlan levelében] dass Balbi in den Verdacht der Hæresie gerathen, dem wir aus mehr als einem Grunde beistimmen zu müssen glauben.»

Faustus Andrelinusnak «De fuga Balbi ex urbe Parisia» című költeményének 1494-iki kiadása, melynek eddig ismert egyetlen példánya a Catalogue de Crévénna-ban van felemlítve, de nem leírva, Apponyi Sándor gróf könyvtárában is megvan. A címűlap (fol. 1.) rectóján:

De fuga Balbi ex urbe parisia, a nyomdász emblemje s ebben: «S. Felix Baligault», a címűlap versóján: «Publii Fausti Andrelini foroliviensis clarissimi poetæ laureati ad Robertum guaguinum [!] divi maturini parisiensis ministrum maiorem Epistola». — Fol. 2a: «Publii Fausti andrelini foroliviensis clarissimi poetæ laureati ad litteratissimum robertum guaguinum divi maturini parisiensis ministrum benemerentem carmen» (7 distichon). — Fol. 3a: «Publii Fausti Andrelini foroliviensis clarissimi poetæ laureati ad litteratissimum robertum guaguinum divi maturini parisiensis ministrum benemerentem De fuga balbi ex urbe parisia. Argumentum (2 sor). «Lycidas et mopsus interlocutores» (s most az ismeretes költemény). — Fol. 6b. Gaguinus [!] fausto poetæ laureato Salutem». A levél vége: «Vale ex edibus nostris parisiacis XVI Septembris anno salutis M.CCCC. nonagesimo quarto». Ezen datumot mindeddig nem ismertük.

Galeotto Marzióról elmulasztottam különösen kiemelni, hogy Bátori Miklós váci püspöknek tanítója volt. Spanyolországi utazásának egy új bizonyítékát «De doctrina promiscua» című művének tizenötödik fejezetében találtam (p. 140 ed. Flor.): «et mihi sæpe contigit, ut in Bohemia, Pannonia, Germania, Ungaria *et Hispania*, cum æger a me sciscitaretur, quid ei antidoti parassem, Punice aut alia lingua nominans quæ potuissem eius sermone narrare, ut manifestum viderim iuvamentum; nam æger convaluit». — Galeottónak «De Excellentibus» című művének egyetlen kézírata tudvalevőleg elveszett vagy lappang, a «De doctrina promiscua»-ból vett fejezeteinek számos eltéréseit, az Abbé Rive, kinek köszönhetjük a «De Excellentibus» ismertetését feljegyezte a «De Doctrina promiscua» egy példányába, mely most gróf Apponyi Sándor birtokában van. Egy ilyen jegyzete «die 23 junii 1785» kelt.

Végre fel kell még említenem, hogy Galeottó «De iocose etc. dictis et factis Matthiæ Regis» című nagybecsű munkájának mégis csak fenmaradt egy kézírata, mely a Nemzeti Múzeum könyvtárában őriztetik és melyről máskor talán lesz alkalmam bővebben beszélni.

DR. ÁBEL JENŐ.

Ἰωάννου Β. Τέλφου Συγγράμματα ἑλληνικά. — *Joannis B. Telfy Opuscula graeca*. Budapest, 1880. 4.º 116. l.

A budapesti tudomány-egyetem százéves jubileumára veterán tudósunk összes, görög nyelven megjelent értekezéseit és bírálatait egy csinos kötetbe egyesítve a fentebbi cím alatt adta ki. Röviden megemlékeztünk már e minden tekintetben érdekes munkáról a «Pesti Napló» jun. 3. számában, de ott csak nagy vonásokban vázolhattuk jeles tudósunk e terén való működését. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy hazánkban egyáltalán nincs senki, aki a görög nyelvet oly mesterileg kezeli, mint Telfy, de még a külföldön is alig találkozunk néhány tudós, a ki e téren vele versenyezhetne: úgy a munkát kétszeres érdekekkel vesszük kezünkbe. A philologia nyelve a latin, de ha valaki e mellett a másik klasszikus nyelvet is oly virtuozitással kezeli, mint a szerző, úgy ez nem csak nálunk, hanem az egész tudományos világban a ritkaságok közé tartozik. Telfy nem csak arra törekszik, hogy a most élő görög nyelvet csinosan írja; ő a jelenlegi nyelvet az ókori klasszikus nyelv minden szépségével egyesíti, s így stílusa valóban remeknek mondható. Eltekintve mindezekről, a mű szép példáját-nyújtja egy hosszú pályának, a mely kezdettől fogva a tudomány szolgálatában állt; oly férfiú életét tükrözteti vissza, a ki hazájában a philológiát tehetsége szerint fejlesztette, még pedig oly időben, midőn nálunk a klasszikus philológiáról még alig birtak tudomással; már akkor is megismertette a nagy közönséggel a hellén és római remekírók szellemét s ókori tanulmányaival fölkeltette a figyelmet. Ő oly időben küzdött a philológiáért, midőn még senki sem állt oldala mellett, s fáradhatatlan szorgalmának sikerült e szakot hazánkban tekintélyessé, kedveltté tenni. A mostani philologus nemzedék benne tiszteli Nestorát s mindig meg fog emlékezni arról, hogy ő az, aki a munkálkodást e téren lehetővé tette. Sok tudós működése az övéhez képest vajmi csekélynek bizonyúl, mert ha a munka végén közölt jegyzékét átnézzük, valóban bannulunk a nagy szorgalmon és produktivitáson, melyet Telfy évtizedek óta kifejt.

A kötetben kisebb-nagyobb értekezéseket és egyes tartalmú essayket találunk, melyek részint görög folyóiratokban, részint napilapokban jelentek meg, s melyek mindegyike kiválóan érdekes. Bevezetésül a budapesti egyetem rövid történetét adja görög és latin nyelven. Erre mint tárogató Vörösmarty szózatának görög rímes fordítása nyitja meg a sort, a mely meglepő hűséggel adja vissza ama

hazafias érzelmeket és tüzet, melyek e nemzeti éneket áthatják. A szerző a prózai fordítást is mellékelte.

A kötet legnagyobb értekezése a Προς τὴν τῶν Ἑλλήνων στίχων ἱστορίαν című, a melyben a görög verselés rövid rendszerét találjuk s azután az egész görög irodalomból vett számos példakkal bebizonyítva látjuk, hogy a görögök előtt a rím nem volt ismeretlen. E dolgozat különösen nagy szorgalomra mutat, mert az egyes költőknél ritkábban mutatkozó rímes helyek e fölkeresése az egész költői irodalom átkutatását igényli, s a példák elég szerencsésen vannak választva, hogy e nézetet, melyet a tudós szerzőn kívül más philologusok is követnek, plausibilissé tegyék. — Solon adótörvényéről szól a harmadik czikk, mely a magy, tud. Akadémia nyelv- és szépirodalmi értekezései közt (I. köt. 1. sz.) is megjelent. Ismerjük Télfy mély kutatásait és tudományát az attikai jogtudományban; ő e téren kétségkívül egyike a legnagyobb tekintélyeknek; csak a Corpus Juris Attici-ra, e monumentális munkára utalunk, a mely eddigelé az egyedüli nagyobb philologiai munka, amely magyar embertől eredt s a külföldön méltó föltünést keltett. A külföldnek még nincs systematikus gyűjteménye az attikai jogintézményekről; Mayer és Schömann nagy könyve «Der attische Process» az attikai jog csak egyes részleteit karolja föl; Petitus attikai törvény-gyűjteményében nem vette tekintetbe azt a sok későbbi auctort, kik csak ő utána kerültek kellő alakban napvilágra. Mindezekben a hiányokon segített Télfy munkája, a mely az egész görög irodalmat átölelvén, abból merítette azt a nagy corpust, a mely «monumentum ære perennius» a szerző számára. Ehhez a munkához nyújt egyes toldalékokat és magyarázatokat a negyedik czikk, a mely nyolcz pontban egyes fontosabb jogi kérdéseket fejteget, köztük azt is, hogy mily görög törvények voltak érvényben a rómaiaknál.

Míg ez a három értekezés az ó-görög életre és irodalomra vonatkozik, a következők valamivel közelebb állnak napjainkhoz. A magyar szent koronának viszontagságai és az utolsó koronázásnak leírása, a mely a *Klio* 1869. évfolyamában jelent meg, képezi az ötödik számot. A görögök ismeretes okoknál fogva a magyar korona iránt érdeklődni s így e czikk egy magyar tollából bizonyára figyelmet keltett Görögországban. — Ugyancsak e folyóirat 1870. folyamában ismertetett Télfy több francia munkát, amely Görögországgal foglalkozott, «Ἑλλήνων ἐν ἑλλάδι» cím alatt. Mint a francia görög társaságnak, a melynek czélja a görög tanulmányokat Franciaországban előmozdítani, buzgó tagja, mindig figyelemmel kíséri a francziák irodalmát e téren. Az «Ὁ ἐν ταριαιτμοῦς

τοῦ Σοφοκλέους cz. cikk a szerző történeti regényére («Athén harmincz zsarnoka») vonatkozik. Megtámadta ugyanis egy rövidlátó kritikus, hogy Sophokles sirjára nézve elhibázta a helyet és azonkívül anachronismusba esett volna. Télyf először is bizonyítja, hogy Sophoklest a leg-hitelesebb görög források szerint csakugyan ott temették el, a hol ő azt regényében mondja (t. i. Kolonosban) és a görög történetírókból vett számos idézettel kimutatja, hogy semmi esetre sem követett el anachronismust, ámbár a regényírónak e tekintetben néhány évre nézve több szabadsága van, mint a tudósnak. Az «Antigone» budapesti első előadásáról szól a következő pont, a melyben röviden megemlékszik azokról az utasításokról, melyeket ő a színpad számára e tragédia színrehozatala alkalmával adott. A nemzeti színház igazgatósága ilyenkor mindig ő hozzá mint elsőrendű tekintélyhez szokott fordulni, s midőn Vasziliádesz Galathea-ját adták, szintén így lett. Mint az új görög irodalom buzgó terjesztője, mindenkor figyelmezteti a magyar közönséget a mai görög irodalom legújabb kitűnő termékeire, de nem kevésbbé érdeklődik Görögország belügyi viszonyai iránt. A görögök érdekeit mindenhol védi s gyakran síkra száll jogaik védelmezésére. A görög király e buzgóságáért a mult évben a Megváltórenddel jutalmazta meg. Midőn a berlini congresszus után a görög határkérdés került napirendre, ő is megragadta az alkalmat s egy rokonszenves cikkben közzétette nézeteit e tárgyról, s kifejtette, hogy mit művelt Görögország, mióta önálló királysággá alakíttatott át. A Klio szerkesztője fölkérte a szerzőt, hogy e méltán feltűnést okozott cikket az ő folyóirata számára is dolgozza át s Télyf engedett a felszólításnak s görög fordításban közölte a cikket, a mely bizonyára a görögök nemzeti vágyait nagyban kielégítette. A Συμπικτα περὶ Αισχύλου cz. cikk zárja be a kötetet. Ismerjük a szerző «Aeschylos» értekezését, mely az Akadémia kiadványaiban (Nyelv- és széptud. érték. V. K. 7. sz.) megjelent. Ott bőven szólt a költő életéről, egyes darabjait analysálta és széptanilag fejtegette, szólt a karról, a katharizsról, a színészek számáról és a rímről Aeschylosnál. Ez alapvető munkából csak egyes részleteket vett fel a görög értekezésben, amely különben a londoni görög évkönyvben (Panhellenic Annual for the year 1880) is megjelent, s mutatja, hogy mily tiszteletnek és népszerűségnek örvend a szerző mindenütt, a hol a görögöknek ókori s mostani irodalmát terjesztik. Ebben a dolgozatban Klein egyes mythologiai nézeteit czáfolja, azután a színészekről szól, védi az ókori tragédiát, mint amelyre néhány kritikus azt fogta, hogy sorstragédia, s végül a katharizsról értekezik s ott a homályos aristotelesi helyet (Poetica VI. 2.) elmés conjecturával helyreüti.

Ime rövid vázlatban az érdekes munka tartalma. S ebben a tudós szerző irodalmi működésének csak nagyon csekély oldalát ismertettük; teljes munkálkodását az *Appendix* mutatja, amelyből látjuk, hogy munkáinak, értekezéseinek és kisebb cikkeinek száma meghaladja a százat, bizonyára oly szám, mely roppant szorgalomra mutat. Buzdító példáulul szolgálhat mindegyikünknek, különösen most, midőn a haladás e téren már könnyebbítve van s nem kell többé oly sok nehézséggel küzdeni mint azelőtt Télynek, ki első ültette át honunkba a valódi klasszikus tanulmányokat.

Dr. KONT IGNÁCZ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Fanny's Nachlass. Novelle von Josef Kármán. *Aus dem Ungarischen von Maurus Rózsa.* Leipzig, Philipp Reclam jun., évsz. n. (1880) [Universal-Bibliothek, 1378].

A Reclam féle népszerű vállalat egyik legújabb füzete Kármán nagybecsű novelláját ereszti közre, a magyar Werther-korszak gyöngyét, mely csak a negyvenes évek elején merült föl a feledség tengeréből, s attól fogva irodalmunk dísze és büszkesége. Bizonyára köszönettel tartozunk a fordítónak, ki általán véve jó munkát tett, s a fordítást egy rokonszenves előszóval vezette be, hol a mű szerzőjeül, Gyulai Pál szerint, s Toldy ellenében, ő is Kármánt vallja. De szeretünk volna még, ha Kármán életéről s irodalmi működéséről is elmond egyet-mást; ennyit az az író, ki az alakítás művészetét a lelki élet oly finom és hű rajzával, s a mélyen érző szív annyi melegségével egyesíti, s ki a föléledés szakában a legelső prózai talentum Kazinczy mellett, sőt azt bizonyos tekintetben fölül is múlja, ennyit, mondom, ez az író minden esetre megérdemel.

A fordító botlásai közül, melyek, mind összevéve is, aligha számosak, hamarjában a következőket jegyeztem meg:

5. l. ihr vernünftiges Urtheil und ihr Herz *schloss eine Welt in sich ein*: józan ítélettétele és szíve *világokat ért*. — 6. l. Ausserdem besass sie eine liebliche Melancholie mit trauervoller Schweigsamkeit, die jedoch nur in Gegenwart einiger vertrauten Freundinnen zum Vorschein kam: Ezenfelül valamely kedves melancholia és szomorú hallgatás (maradt magaviseletében), melyet csak némely jobb barátnéi előtt tett le. — 10. l. Nur ein paar Käferchen fliegen einsam an meinem

Ohre vorbei und erhöhen die *glänzende Ruhe* der Abenddämmerung : Csak egy-két magános szállongó bogárka repül fülem mellett el, és annál jobban neveli az esthajnal *dicső csendességét*. — 11. l. *Ewig wünschendes, unersättliches Herz! was tobt in dem Wirrwarr deiner Gefühle herum? . . . Makacs, akaratos sziv! Ki gázol keresztül érzéseid zűrzavarján.* — U. o. *Mein Herz ist voll und dennoch fehlt ihm Etwas: egy része szíremnek nincs betöltve.* — 14. l. *Meine Freundin überhäuft der ihrige (ihr Vater) mit allerlei Geschenken und erfüllt all' ihre kindischen Wünsche: Társaimat tetézi atyioi sok ajándékkal; minden rágyagódásait betölti, még mikor azok ki sem fejlődtek.* — 21. l. *Gott! verzeihe ihnen diesen Fluch, diese bemessende Kurzsichtigkeit, die deine Wege durchkreuzt: Istenem! bocsásd meg ezt a káromlást nekik, azt a mérész rövidlátást, a mely a te utálatat keresztülhatni akarja.*

HÄHN ADOLF.

Einleitung in das Sprachstudium. Ein Beitrag zur Geschichte und Methodik der vergleichenden Sprachforschung von B. Delbrück. Leipzig. 1880, 141. l. Ára 3 Mk.

Ez érdekes és tanulságos könyvet molegen ajánljuk mind azoknak, kik nyelvekkel és nyelvtudománnyal foglalkoznak, mert ama tájékoztatást a nyelvészet feladata, módszere, irányai, elért eredményei és eddigelé még megfejtetlen problémái körül — melyre pedig főleg a kezdőnek, de nem egyedül a kezdőnek, annyira szüksége van — sehol sem találhatni meg oly áttekinthetőleg, oly rendszeresen és alaposan, mint Delbrück e könyvében, mely a maga nemében valóban lézagpótlónak nevezhető. A munkák, melyek eddig mint «bevezetések a nyelvtudományba» szolgáltak — Schleichernek «Die deutsche Sprache» cz. könyve, Müller Miksa felolvasásai és Whitney két műve a nyelvtudományról — igen érdekes és szellemes könyvek, de nem a kezdő és a tudomány terén már dolgozó szakférfiak, hanem a nagy közönség számára írvák. Innen van, hogy részben sokkal többet tartalmaznak, mint az előttünk fekvő könyv, — az általános nyelvészet kérdéseit is felölelve, — de éppen arra nem terjednek ki, a mi Delbrück könyvében a lényeges: az irányok és problémák szakszerű fejtegetésére, a módszer tudományos megalapítására.

Delbrück könyve különben nem karolja fel mindazon lényeges és tárgyalást igénylő kérdéseket, melyek a nyelvtudomány terén fontossággal bírnak. Szerzőt munkájának specialis célja korlátozta. A könyv t. i. azon «Indogermán grammatikák» gyűjteményébe tartozik, melyből eddig három kötet látott napvilágot: *Sievers* hangply-

siológiája, *Whitney* kitűnő (e «Közlönyben» is ismertetett) szanszkrit grammatikája és *Meyer G.* éppen most megjelent görög nyelvtana. E gyűjtemény, mint czíme is mutatja, csak *indogermán* grammatikákat tartalmaz; azért *Delbrück* is csak az indogermán összehasonlító nyelvtudományra szorítkozik, a sémi és az ural-altái nyelvek teljes mellőzésével; — e gyűjtemény grammatikái csak a hang- és alaktant foglalják magukban; azért könyvünk a *mondattannak* éppen a legújabb kutatások szerint igen érdekes és fontos kérdéseivel nem foglalkozik. Ez utóbbi hiánynak némileg pótlásául szolgálhat *Delbrück* értékes könyve: *Die Grundlagen der griechischen Syntax* (Halle, 1879); az első hiány pótlását a jövőtől kell várunk.

A könyv maga két részre oszlik: egy *történetire* és egy *elméletire*. Az elsőben kimutatja szerzőnk, hogy a nyelvtudomány theóriái hogyan keletkeztek, mint változtak; mi volt az eredetök, hogyan fejtették tovább. A második részben felveti azt a kérdést: mi tekinthető a mai nyelvtudományban kétségtelen pozitív tudománynak és mely pontokra nézve elágazók, és mennyiben, a vélemények? A felkarolt anyag e felosztása igen helyeslendő, a feldolgozás maga mindenképen megbízható és pontos.

Az első rész *négy* fejezetre oszlik: 1. *Bopp Ferencz*. 2. *Bopptól Schleicherig*. 3. *Schleicher Ágost*. 4. *Újabb irányok*.

Bopp, az összehasonlító nyelvtudomány megalapítója, kezdetben *Schlegel Friegyes* nézetét pártolta, mely szerint a nyelvek két csoportra oszlanak: olyanokra, melyek a jelentéseket belső változás útján fejezik ki, s olyanokra, melyek ezt a tőhöz kapcsolt önálló szókkal eszközlők. Az első processus, *Schlegel* szerint, *flexio*, az utóbbi *agglutinatio*. Az indogermán nyelvek az első csoportba valók, az ural-altaiak pl. az utóbbiba. Utóbb *Bopp* szakított e tarthatatlan véleménynyel és az indogermán nyelvek számára is helyesnek ismerte fel az agglutinatiót. *Szerinte a szók egytagú gyökökből származnak, melyekhez névmási gyökökből keletkezett rajok járulnak.* Módszere az összehasonlításnál és magyarázatnál nemcsak a tudomány kezdetleges állapotánál fogva, hanem azért is bizonytalan és ingadozó, mivel a *hangtörvények* alól még mindenféle kivételeket tart lehetőknek.

Bopp kortársai és utódjai *Schleicherig* — a legfontosabbak: *Schlegel A. F.*, *Grimm Jakab* és *Pott A. F.* — nemcsak a tudomány anyagát gazdagították (*Schlegel* a szanszkrit, *Grimm* a germán nyelvek terén), hanem módszerét is tökéletesítették. Azon felfogást kezdik hangoztatni, hogy a *hangtörvények igazi törvények: kivételt nem tűrnek.*

Schleicher korunk egyik legtudósabb és leggeniálisabb nyel-

vésze. Reá a természettudományok és Hegel philosophiája voltak nagy befolyással: az elsőől vette azon (határozottan téves) nézetét, hogy *a nyelvészet természettudomány*, emettől systemizáló eljárását, főleg *bizonyítása külső módját és alakját*. Schleicher legfontosabb új tanai — mert különben egészen Bopp álláspontját foglalja el: — *az indogermán ősnylv* és az indogermán nyelvek *rokonsági viszonyainak meghatározása*. Az elsőről helyesen mondja Delbrück, hogy az nemzedékek szerint váltakozó alakban fog feltünni, mert az ősnylv alatt azon nyelvényag mennyiségét és minőségét értjük, melyet az egyes nyelvek az őshazából magukkal hoztak. Ennek meghatározása pedig a tudomány különböző állása és az egyes nyelvészek alanyi felfogása szerint igen változó lesz. Az indogermán nyelvek rokonsági viszonyait illetőleg, a mai nyelvtudomány legnagyobbbrészt tarthatatlannak tekinti Schleicher elméletét.

Az újabb irányok (*Curtius, Ascoli, Leskien stb.*) főleg a következő pontokban nyilvánulnak: 1. Belátták, hogy az ősnylv csak subjectiv-felfogás műve s azért határozottan ellenzik, hogy e föltételezett ősnylvre alapíttassék a flexio története. 2. Miután a flexio már a nyelvek különválása előtt kész volt, újabb szóalkotások csak *analogia* útján lehetségesek. Az analogia a nyelvtudomány egyik legfontosabb tényezőjévé lesz. 3. A hangtörvények alól kivételek nem lehetségesek. 4. A nyelvtudomány elveinek szempontjából a modern, élő nyelvek és ezeknek szójárásai sokkal fontosabbak, mint az ókor kihalt irodalmi nyelvei.

Eddig az első rész (1—61. lap), mely nemcsak igen alaposan, hanem egyszersmind igen ügyesen és érdekesen is van írva. Delbrück a nyelvészek nézeteit rendszerint saját szavaikkal közli és találó példákkal világosítja föl.

A második rész tartalmát csak röviden érintjük, mert ennek érdeke épen a számos elágazó vélemények detailszerű tárgyalásában van. E rész három fejezetből áll: 1. Az agglutináló (Bopp-féle) elmélet. 2. A hangtörvények. 3. A népek keletkezése. Az egész «elméleti rész» ezen kérdésre iparkodik feleletet adni: *Mennyi tekinthető a nyelvtudomány máig elért eredményeiből biztos, tudományos birtoknak, és mely módszerek, elvek és eredmények kétségesek, ill. értéktelenek?* Az olvasóra, főleg a kezdőre talán nyugtalanítólag fog hatni Delbrück óvatos, skeptikus álláspontja; a szakférfiú épen csak ezen álláspontot tekintheti indokoltnak. Valóban, a nyelvtudomány bámulatos eredményeket hozott létre rövid egy félszázad alatt; de e bámulatos eredmények mellett nemcsak roppant nagy, hanem mondhatni napról-napra növekedő a megfejtést igénylő problémák száma, mit főleg a folyton szaporodó

anyag és az előbb elhanyagolt vagy nem elég alapos-sággal vagy ferde szempontokból feldolgozott detail ismételt átkutatása eléggé megmagyaráz.

Szerző mindenek előtt Bopp *agglutináló elméletét* tárgyalja s egyrészt közvetlen bizonyítással mutatja ki helyességét, más oldalról közvetve, az ellenkező vélemények czáfolásával, küzd mellette. Ily ellenkező vélemény kettő van: a *Westphal*-féle evolutionális elmélet, mely szerint nem névmásokból lettek ragok, hanem megfordítva ragokból névmások, és *Ludwig* adaptationalis theoriája, mely szerint a ragok és névmások egymástól teljesen függetlenek. De ha az elv biztos is, az egyes tünetények magyarázatában még igen sok a meg nem fejtett probléma. Ezt terjedelmesebben tünteti fel a szerző, külön a gyökereket, a nomen esetragjait és az ige személy-, idő- és módképző elemeit tárgyalva.

A következő fejezet a *hangtörvényekkel* foglalkozik. Igazán kivétel nélküliek azok? Delbrück itt mindenek előtt a kölcsönzött és az analogia útján alkotott nyelvanyagról szól, melyre nézve a hangtörvények nem törvények. De ezek levonása után a tudomány csakugyan azon, különben magától értetődő eredményre jutott, hogy a hangtörvények alól kivétel nem lehetséges. Hogy e törvények nem természeti törvények és nem is tartoznak ezekkel egy sorba, azt a szerzőnek talán nem is kellett volna ma már oly terjedelmesen kifejtenie.

Végre a *népek keletkezése*. Mit tartsunk a különböző rokonsági családfákról? az újabb, e kérdésre vonatkozó theóriákról? Nem sokat! Valószínű, hogy az ősnyelv, melyből az indogerman nyelvek keletkeztek, már maga nem volt egységes nyelv, úgy hogy az egyes nyelvekben előforduló némely sajátságok már az ősnyelvből származnak. Más sajátságok a nyelvek oszlása után keletkeztek. Eddig csak annyit mondhatunk biztossággal, hogy az ősnyelv ázsiai és európai ágra oszlott; de az európai nyelvek rokonsági viszonyairól biztosat nem állíthatni, hiszen még a græco-italiai nyelvközösség elmélete is csak (épen nem kifogástalan) hypothesis.

Ime könyvünk célja, gondolatmenete, iránya s részben eredményei. Delbrück óvatossága, mely némelyeknek túlságosnak fog tetszeni, főleg a kezdő nyelvtudósra kell hogy kedvezőleg hasson: egyrészt megóvja őt a jurare in verba magistri demoralizáló befolyásától, másrészt kedvet kelthet benne egy oly tudomány ápolására, mely — biztos alapon és biztos módszer segélyével — még oly gazdag megfejtetlen kérdésekben. Ismételve ajánlom e könyvet mindazoknak, kik a nyelvtudomány bármely ágával vagy részével foglalkoznak.

Dr. HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— **Guarinus Veronensis**, Janus Pannonius ifjúkori tanítójának haláláról és temetéséről mindeddig csak azt tudtuk, hogy az 1760-ik év december 4-ikén halt meg és Ferrarában Szent Pál templomában lett eltemetve. Borsetti után (Hist. Gymnas. Ferrar. II. p. 57) Rosmini is megemlékezik (Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli. Brescia. 1805. II. p. 125) Guarinus gyermekeinek a ferrarai városi tanácshoz intézett folyamodványáról, melyben azt kéri, hogy elhunyt atyjoknak közkölségen szobrot emeljenek, — és Borso hercegnek egy 1461. nov. 20-ikán kelt rendeletéről, melyben Guarinus mausoleumja számára száz aranyat utalványoz. Tudjuk továbbá, hogy a mausoleum sokáig készült, 1468. jan. 24-ikén ugyanis Borso herceg Guarinus fiának elengedte a vámot, melyet a mausoleumhoz szükséges és Veronából hozatott márványért fizetniök kellett volna. Sokkal részletesebb és eddig ismeretlen adatokat találunk Guarinus hírneves fiának Baptistának egy kiadatlan levelében, melyet a gróf Apponyi Lajos birtokában levő Janus Pannonius codexből közlök, birtokosa szíves engedelmével. A codexet magát gróf Apponyi Sándor volt oly szíves velem közölni. A kérdéses levél, mely tévesen 1460-ból van keltezve 1461 helyett és melynek végéről kitünik többek között az is, hogy Rosmini (i. m. p. 626) hibásan következtette Borso hercegnek imént engedett vámelengedéséből, hogy a mausoleum nagyrészt Guarinus fiai költségén épült, így hangzik :

Baptista Guarinus Leonello fratri Sal. Optatissimum ex me primo nuntium, mi frater, accipias volo. Ad duodecimum Kal. Decembr., cum dux Borsius ex Saxolana Mutinensis agri peregrinatione, qua frequenter, ut nosti, delectari solet, in hanc urbem se recepisset, ego, quia post lectionem paternam mihi traditam nondum eum videram, omnibus relictis negotiis dedi operam, ut postridie principem de nobis optime meritum inviserem. Ad quem cum accessissem, tametsi regum mos esse solet, ut non minus hostiorum, quam benivolentia gradibus familiaritates discernant, tamen sine ulla expectandi indi-

gnitate aut molestia e vestigio ad intimum eius cubiculum intromissus fui. Ubi hilari facie et porrecta dextra ab illo exceptus cum essem, ut adventus mei causam aperire quam amplissimis potui verbis pro beneficio in me collato ei gratias agere coepi. Sed ipse diutius in eo proposito me immorari non est passus, et adventum quidem meum sibi iucundum, sed veniendi causam propter mortem videlicet patris nostri minime gratam esse cum respondisset, longe maiora ipsius parentis memoriæ se debere professus est, statimque de illius doctrina, de vitæ sanctitate, de nominis celebritate, de fide in familiam Estensem, de legationibus quibus perfunctus esset, deque cæteris in patrem suum et in fratrem Leonellum et in hanc rem publicam meritis facunde multa copioseque disseruit. Adiunxit ipsius parentis hortatu atque ductu in hac civitate et iuris et philosophiæ, et omnium bonarum artium studia instituta fuisse atque excitata, maximoque huius urbis ornamento et utilitati eius præsentiam extitisse commemoravit, cum frequentes nobilium virorum catervæ per hosce triginta annos, quibus eius doctrina hic floruit, non solum ex Italiæ urbibus tam longinquis, quam finitimis, verum etiam ex Pannonia et Germania, ex Galliarum, Hispaniarumque finibus, ex remotis Mditerranei maris insulis, ex Britannia ipsa, quæ extra orbem terrarum posita est, ad hauriendas ex ipsius fonte et morum et litterarum disciplinas quotidie affluxisse recordaretur. Unde etiam credere se inquit, non minus ex Guarini præceptione, quam ex familiæ Estensis gloria atque splendore Ferrariam esse nobilitatam. Quarum rerum omnium neque se immemorem esse dixit, et si quid aliud accideret, quo aut illius nomini, aut nostris commodis inservire posset, se apud omnium animos quanti hominem fecisset, testatum relicturum. Quæ cum audissem, putavi et officium et pietatem erga parentem nostrum me deserturum, si tantam tamque insperatam occasionem mihi ostentatam non arriperem, aut mihi ipsi deessem. Statim igitur subieci: Primum nos tanti principis iudicio et benivolentia gaudere atque gloriari, et quantum vires nostræ ferent, nunquam ingratos fore. Deinde quando hæc ipsius voluntas laudabilis atque optima esset, ad eum honorem qui patri in funere tributus fuisset, permagnam fore accessionem, si ei monumentum aliquod publice faciendum locaretur. Nos quidem filios ita esse animatos, ut in conservanda honorandaque patris memoria nulla nobis negligentia exprobrari, nulla parsimonia obiici posset, sed tamen plus dignitatis rem ipsam habituram, si publice id fieret, cæterisque hominibus magnum incitamentum allaturam, ut ad exornandam illustrandamque bonis moribus et ingenuis

artibus hanc civitatem essent ardentiores. Parentem quidem ipsum per se satis clarum esse, et suis scriptis ad doctrinæ fama apud posteros immortalem fore. Cæterum magnorum virorum virtutes solere talibus premiis ab iis honestari, qui utile aliquod et singulare beneficium, velut ipse de hac urbe exposuerat, ab iis accepissent. Adduxi nonnullarum et veterum et novarum urbium exempla, quæ aliquorum illustrium virorum merita huius generis honoribus essent prosecutæ. Et quoniam principem ipsum gloriæ avidiusculum cognoscere videbar, ut sunt fere qui præclara opera et ad posteros usque mansura moliuntur, adieci, ei quoque non contemnendam laudem fore, si Estensium regum præceptorem Borsio mandante hoc honore condecoratum fuisse homines acciperent. Videre nimium velles, mi frater, quanta facilitate, quantoque assensu (ut fronte, nutu, oculis significabat), in meam sententiam accesserit. Denique non minus animi sui inclinatione permotus, quam oratione mea persuasus, ornatissimo equestris ordinis viro Paulo Costabili, qui et ærario et consilio publico præest, et ibi tum forte fortuna aderat, hoc dedit negotii, ut pro parentis ipsius dignitate sumptum ad eam rem decerni curaret. Ita tum a principediscessi, ut quam maximum omnium munus impetrasse mecrederem. Post eius diei diem tertium Paulus, qui quantopere et amaret parentem nostrum et coleret, non te latet, senatum convocavit, rem ad patres rettulit. Si exitum scire festinas, cave putes post nostram memoriam quicquam ullo in loco aut libentiore animo propositum, aut ampliore studio approbatum, aut maiore omnium consensu fuisse decretum. Nemo fuit ex senatoribus, qui vel auctoritatem, vel orationem suam a nobis desiderari pateretur, dum certatim quisque ostendere vellet, non se modo, sed universam civitatem Guarini beneficiis plurimum debere. Factum est itaque senatus consultum et amplissimis atque honorificentissimis verbis perscriptum, quo apparet universum senatum ita censuisse, ut Guarino Veronensi ob merita in hanc rem publicam singularia marmoreum monumentum extruatur, ut sit et præclaræ Guarini ipsius virtutis et gratæ civitatis testimonium. De loco etiam sepulture habitus est sermo, ut in Monasterio Carmelitarum, quod hic est sub titulo Beati Pauli, ubi patris cadaver in tumulo extemporario reconditum fuerat, ad sinistram maioris altaris ædificetur. Constituta fuit per eosdem patres summa ad id faciendum satis grandis, et reperta via certissima, qua celerrime ad nummos perveniatur. Sed quia in hac urbe talium lapidum atque opificum mira est paucitas, id oneris nobis imposuerunt, ut istinc artificem accersamus, qui et marmora convehat, et materiam operis

magisterio nobilitare possit. Quam ob rem ut tu quoque parenti ipsi aliqua ex parte operam navasse videaris, cura, quæso, ut ex marmoreis istis optimum convenias. Sed vide, ut idem statuarius sit egregius, ut imagines aliquas et inprimis parentis ipsius simulacrum verissima expressione incidat, atque effingat, et vivos ducat de marmore vultus. Erit hæc res, ut spero, non modo patri defuncto, sed nostræ etiam familiæ tam apud vivos, quam apud posteros et laudi et gloriæ non poenitendæ. Multa enim sæpe viventibus impenduntur, quæ longe aliam, quam virtutis causam redolet. At vero quæ in mortuos conferuntur, non aliunde, quam ab sincero iudicio et summo amore ac excellentium virorum desiderio profecta videri possunt. Atque ut vero tecum agam, multo pluris hoc sepulcrum facio, quam si ei statua in publico esset posita. Nam, ut ait Cicero, maiores multis statuas decreverant. sepulcra paucis, et statuæ intereunt tempestate, vi, vetustate, sepulcrorum autem sanctitas in ipso solo est, quod nulla vi moveri, neque deleri potest, immo ut longinquitate temporis cætera omnia mortalium manufacta extinguuntur, sic sepulcra vetustate, sanctiora fiunt atque augustiora. Habes rem tibi, ut confido, gratissimam. Tu quod tuarum partium est, id diligentissime celerique conficies. Nec tamen interea Polyzellani nostri extructionem negliges, inprimisque curabis, ut podium illud, quod nobis hinc venientibus tanquam pharos ultra centum stadia terrestre iter monstrare solet, columnis, de quibus coram locuti sumus, exornetur. Cupio enim mirifice opus absolutum videre, si mihi arctissimis immortalium occupationum laqueis aut solutis, aut abruptis aliquando vivere licebit. Vale. Ferrariæ Nono Kal. Januarii 1460.

— Új Lessing-irodalom. Lessingről legújabbán több könyv és tanulmány jelent, melyekre olvasóinkat röviden figyelméztetni akarunk. Legfontosabb ezek közül *Danzel* Lessing-biographiájának új kiadása,¹⁾ melyet *Boxberger R.* és *Maltzahn V.*, két kiváló szakférfiú az újkortól német irodalomtörténet terén, rendeznek sajtó alá. *Danzel* könyve (melyet a szerző kora halála után *Guhrauer* fejezett be), éppen harmincz év előtt jelent meg, de korántsem avúlt még, bár e három évtized alatt a múlt századi német irodalomtörténetet és főleg Lessing életét és munkáit ismételve és kitűnő eredménynyel

¹⁾ *G. E. Lessing. Sein Leben und seine Werke. Zweite Auflage von Robert Boxberger und Wendelin v. Maltzahn. Frankfurt a. M. 1880. Első füzet (összesen 15 füzetben fog megjelenni).*

átkutatták és feldolgozták. A szerző roppant tudománynyal és szorgalommal, a dolgok félreeső forrásaira és összefüggéseire is kiterjeszkedő figyelemmel és éles ítéllettel oly értékes anyagot gyűjtött és oly alaposan dolgozta azt föl, hogy műve új kiadói nem is fogják (mert nem szükséges) könyvének szövegét megváltoztatni, hanem csak pótló jegyzetekben közölni mindazt, mit az újabb kutatások eredményeztek. Danzel műve még ma is sokkal jelesebb, mint Stahr, Sime vagy Zimmer szövegei, melyek kisebb-nagyobb mértékben mind Danzel alapot vető tanulmányaiból merítenek. — Igen jó könyv *Muncker* monographiája *Lessing* viszonyáról *Klopstock*hoz.¹⁾ Szerző már két év előtt értékes tanulmányt tett közzé, mely *Klopstock* viszonyát a klasszikus ókorhoz tárgyalta;²⁾ most megjelent könyvének központja szintén *Klopstock*, kit ezuttal azon munkásságában és életének azon viszonyaiban jellemez, melyek őt *Lessing*gel érintkezésbe hozták. Érdekes (csak egy kissé terjengős) könyve négy részre oszlik: 1. *Klopstock* és *Lessing*; 2. *Lessing* *Klopstock*ról és híveiről 1775-ig. 3. *Lessing* és berlini barátjai *Klopstock*ról és *Wieland*ról 1755—1767; 4. *Lessing* baráti szövetsége *Klopstock*kal 1767—1781. A szerző pontosan felkutat, jellemez és indokol minden sort, melyet *Lessing* *Klopstock*ról írt, és figyelemmel kíséri, jó részt eddig ismeretlen kézirati források alapján, hogy *Klopstock* mint vélekedik és nyilatkozik nagy kortársáról. Természetes dolog, hogy *Muncker* nemcsak összeállítja *Lessing* ítéleteit a *Messias*ról és az ódákra, hanem egyszersmind maga is mond véleményt ez ítéletekről, s könyvének ez önálló *aesthetic*ai részletei (főleg pl. a *Messias* tárgyáról s e tárgynak epikus feldolgozásra alkalmatlanságáról) nem kevésbé sikerültek, mint szoros értelemben vett irodalomtörténeti kutatásai. Legkevesebb helyeseljük az utolsó fejezetet, mely *Lessing* és *Klopstock* személyes érintkezéséről szól. Mióta *Lessing* *Hamburg*ban élt és e városban többször megfordult, lehetetlen volt *Klopstock*kal, ki ugyanott lakott, személyesen nem érintkeznie. Ez meg is történt s *Muncker* pontosan állítja össze (korabeli feljegyzésekből, levelezésekből stb.) mindazt, a mi e viszonyra vonatkozik. Munkája ezen része is kitünő. De ha azután kifejti, hogy e viszony a *Goethe-Schiller* féle nemes barátság méltó párja, s úgy tünteti fel

¹⁾ *Lessings persönliches und literarisches Verhältniss zu Klopstock von Franz Muncker*, Frankfurt a. M. 1880.

²⁾ *Klopstock's Verhältniss zum classischen Alterthum*, az ágostai *Allgemeine Zeitung* 1878. áprilisi számaiban.

Klopstockot és Lessinget, mintha őket benső baráti szeretet kapcsolta volna egymáshoz, az olvasó nem érti e következtetést, mert hiszen Muncker saját alapos, teljesen megbízható, igen beható kutatásai kétségtelenné teszik, mit már eddig is sejtettünk, hogy a két nagy férfiú nem igen értette egymást, hogy sem nézeteik közössége, sem életbölcseiségek rokonsága, sem munkásságuk iránya és célja nem fűzte őket bensőbben egymáshoz. Tisztelték, kímélték, túrték egymást — ez az egész. Hogy lehet ezen viszonyt a Goethe-Schiller-féle barátság mellett még csak említeni is? — Nem sokat ér Bloch prágai rabbi egy előadása Lessing Nathánjáról.¹⁾ Szerző keleti, zsidó, bibliai s más mindenféle tárgyakat és helyeket állít össze, melyek a «Nathan» egyes alakjaira vagy cselekvésének némely mozzanataira «emlékeztetnek». De ez a sok «emlékeztetés» nem vezet eredményre s az ember nem tanul az egészből mást, mint — a mi úgy sem titok, — hogy némely situatiók ismétlődnek a világon. Ha pedig szerző a Lessing Nathánját magát valóságos «zsidónak» akarja feltüntetni s ezen nemes jellem minden legkisebb kiváló vagy szeretetre méltó tulajdonságából a «zsidó» embernek általános jellemét iparkodik összeállítani, — e törekvése sehol nem fog hitelre találni, mert sajnos, de tény, hogy a zsidók közt a Lessing-féle Nathánok rendkívül ritka kivételek, ha ugyan egyáltalában előfordúlnak. — De Bloch könyve különben elég kellemes olvasmány, mely sok érdekes megjegyzést tartalmaz. Annál kellemetlenebb Mayr handabandája Lessing ellen,²⁾ annál visszatartóbb, mert a legfigyelmesebb olvasással sem tud az ember tisztába jönni az iránt, hogy a szerző voltaképen mit is akar. Főleg a három gyűrű parabolájával és «az emberiség nevelésével» foglalkozik, de oly konfúz, éretlen ide-oda disputálással, hogy az egészből csak annyit vettünk ki: hogy Mayr gyűlöli Lessinget, mivel az nem elég radikális! No, e felfogás legalább meglehetősen új, mert eddig, a mult században épen úgy mint a jelenben, Lessinget főleg azért támadták meg, s tudjuk, hogy a leghevesebben, mivel nagyon is radikális!

H. G.

— Felhívás a magyar irodalomtörténet érdekében. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága, megalakulásakor kitűzött

¹⁾ *Quellen und Parallelen zu Lessings Nathan. Vortrag von I. S. Bloch.* Wien. 1880.

²⁾ *Beiträge zur Beurtheilung G. E. Lessings von Richard Mayr.* Wien, 1880.

ezéjához képest, 1879. december 3-án tartott ülésében megállapította a Magyar Irodalomtörténeti Adattár tervét s következőleg írta körül:

A Magyar Irodalomtörténeti Adattár első folyamata a magyar tudományosság, irodalom és könyvnyomtatás történetére vonatkozó adatokat foglalja magába 1471-től, mint a hazai könyvnyomtatás kezdetétől, 1541-ig.

Időrendi sorban címnap szerint, vagy hiteles adatok szószerint való közlésével soroltatik fel minden olyan irodalmi munka, mely ezen időköz alatt

a) Magyarországon iratott,

b) bárhol, magyarországi szerző által iratott,

c) bárhol, magyarországi megrendelésre iratott.

Elveszett nyomtatványokról és kéziratokról tanúskodó adatok szintén felvételnek.

Magyar nyelven szerkesztett okiratok dátuma, a hely megnevezésével hol ma őriztetnek.

Írók, könyvkiadók és -nyomtatók életére vonatkozó bármily csekély részletek s tudósítások.

Levelezések.

Könyvajánlások és előbeszéddek — töredékesen vagy egész terjedelmökben.

Könyvnyomtató műhelyek, könyvkereskedés, könyvtárak, külső és belföldi iskolázás történetét érdeklő adatok.

Ide tartozik a hazai és külföldi iskolákon tanító magyarok névsora is; ellenben a tanulók névsorát lexicon-alakba szedve, röviden szerkesztett életrajzokkal külön szükséges kiadni.

Ezt az anyagot 25—30 íves kötetekben fogja a bizottság közzétenni.

Szerkesztő a bizottság előadója.

A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága 1879. ápril 26-án alakult meg s föladata:

«A magyar irodalomtörténeti kútfők keresése, gyűjtése, kiadása; különös figyelmet fordít az írók levelei, naplói, följegyzései kiadására, bármely nyelven irattak s azokat «Irodalomtörténeti Adattár» cím alatt lehető teljességben igyekszik közrebocsátani.»

«Régibb írók kritikai kiadása, életrajzzal és jegyzetekkel. A már megindított «Régi magyar költők tára» mellett megindít egy újabb folyamat, melybe régibb íróink kiadatlan, vagy csak egy pár példányban fenmaradt munkái vétetnek föl, vagy a legkitünőbb írók teljes és kritikai kiadásai bocsáttatnak közre. E munkák nem történeti sor-

rendben adatnak ki, hanem a körülmények szerint s nem tesznek egymással kapcsolatos gyűjteményt.»

«Könyvészet és irodalomtörténeti munkák íratása, felhívás és megbízások útján s kiadásuk eszközzése.»

A bizottság ezennel hozzá kezd fő feladata teljesítéséhez.

Midőn az Akadémia és Kisfaludy-Társaság a nemzeti nyelv és irodalom érdekében nagyobbyszerű vállalatba fogott, mindig a nemzetet hívta fel dolgozó társnak. A felhívás sohasem hangzott el; a siker mindig teljes volt. A Régi Magyar Nyelvemlékek kötetei, a Tájszótár, majd a Nagy Szótár, valamint a Népdalok és Mondák s a Népköltési Gyűjtemény kötetei ennek az együttműködésnek a gyümölcsei! Az irodalomtörténeti bizottság is híven ragaszkodik ehhez a múltban annyi jót termelt hagyományhoz s meg van győződve, hogy feladatának csak úgy felelhet meg s igyekezetének csak úgy lesz teljes sikere, ha nyelvünk és irodalmunk történetének ügyét most is az a lelkesedés karolja fel, mely mindig a régiebbkori nemzeti műveltség szerte heverő romjaiból emelhet az ősöknek legszebb emléket! Ezért fordul mindenkihez s mindenkit kér, a kinek csak módjában van, hogy adatok közlésével, ilyenekre való figyelmeztetéssel járuljon e nemzeti ügynek gyámolításához. A legcsekélyebbnek látszó adat: egy pár sorból álló régi jegyzet; egy elrongyolott könyvtábla, melyen hajdani tulajdonosának neve áll, ki egykor irodalmunknak lehetett munkása; hányt vetett régi versek; levelek stb. mind nagybecsűvé válhatnak majd a tömegben, kellő sorban s magok helyén.

A gyűjtés nem szorítkozik csupán azon 70 évi időközre, melyből az *Adattár első folyamára* fog közrebocsáttatni. Kiterjed az irodalmunk történetének minden korszakára, — ez csak a szerkesztés kezdetét jelöli. Azért minden közlést, minden adatot bármely időből köszönettel fogad a bizottság, s kéri, hogy a küldemények az *Irodalomtörténeti bizottságnak* czímezve az *Akadémia épületébe* útasíttassanak. — Budapest, 1880 márczius 15-én. — Szász Károly bizottsági elnök. — Szilády Áron bizottsági előadó.

— Schiller Martinuzziról, mint drámai tárgyról. A weimari herceg, Károly Ágost, ki Schiller *Wallenstein*-jét igen nagyra becsülte, nem tudott a költő legközelebbi drámai tervével, Stuart Mária történetével, rokonszenvezni. Nemcsak ellenvetésekkel iparkodott Schillert e tervéről lebeszélni, hanem egyszersmind kész, nézete szerint sokkal kedvezőbb tárgyat is ajánlott neki, t. i. Martinuzzi történetét. Goethe, a ki ez ügyben közvetítő állást foglalt el a herceg és az

akkor Jénában tanárkodó Schiller közt, nem osztozott a herczeg kedvező véleményében a Martinuzzi történetének drámai feldolgozását illetőleg, és sikerült neki a herceget meggyőzni, annál is inkább, mert Schiller akkor a *Maltaí lorajok* tervével is foglalkozott, mely Károly Ágostnak nagyon tetszett. «A herczeg megküldte nekem — így ír Goethe Schillernek, 1799. október 19. — Martinuzzi történetét; ide melléklem levélkéjét, melyből láthatja, hogy maga is elállott e tervről s *Maltaí lorajjainak* schemáját kívánja látni». Hogy Martinuzzi melyik történetét küldte meg a herczeg Goethének, arról ez nem ír; de valószínű, hogy ez *Bechet* műve, *Histoire du ministre du Cardinal Martinusius* volt. Schiller Goethe e levelére október 22-kén felelt s a kérdéses tárgyra vonatkozólag következően nyilatkozik: «Martinuzzinak a herczeg által indítványozott történetét nem tartom tragikus földolgozásra alkalmasnak. Csupa eseményeket tartalmaz, és semmi cselekvényt, azonkívül kizárólagosan politikai tárgyú. Igen örvendek, hogy a herczeg maga nem sürgeti többé». (L. H. Düntzer, Goethe und Schiller, Stuttgart, 1859, 196. l. is.) Schiller ezen ítéletének helyességét a Martinuzzi történetének *magyar* drámai földolgozásai is igazolják. A költő különben kétségtelenül azért sem tudott e tárggyal rokonszenvezni, mivel nagyon hasonlít a Wallenstein történetéhez, melynek drámai földolgozását csak az imént befejezte volt.

H. G.

Philologiai előadások. A) A magy. tud. Akadémia első osztályában:

Április 5-kén. Az ülés tárgyai: 1. *Beöthy Zsolt* székfoglalója: «Mikes Kelemen és novellái» (felolvasta Volf György). Az értekező a régi franczia regényirodalmat röviden vázolván, áttér Mikes hét évvel ezelőtt felfedezett «Mulatságos nappaira», s ezeknek ismertetése, valamint a Mikest megelőző magyar stilsták működésének bírálása után különösen Mikes írói és egyéni jellemzésével foglalkozik. Jelenti, hogy Mikes Kelemennek 1759-ben báró Huszár Józsefhez írt és eddig ismeretlen művét: «A keresztről» nem rég felfedezték. E mű vallásos tartalmú fordítás, néhány közbeszúrt verssel. 2. *Dr. Ruzicska Kálmán* (mint vendég) Schopenhauer æsthetikája (bemutatta dr. Greguss Ágost). 3. *Gyulai Pál* bemutatja az *Arany János*-féle Aristophanes-fordítás első kötetét, Ponori Thewrewk Emil bevezetéseivel. Ezen első kötetben négy vigjáték van: A «Lovagok», «Felhők», «Darázsok» és «A béke».

B) A budapesti philologiai társaság havi ülésében:

Április 7-én. Tárgyak: 1. *Dr. Hatala Péter*: A sémi casusok-

ról. Az értekező a sémi nyelvcsalád összes ágainak összehasonlítása alapján fejtegeti a sémi casusokat, s azok keletkeztenek időbeli egymásutánját megérintve, az accusativust mondja legrégibb esetnek. 2. *Csengeri János*: Catullusból. Catullus 10 költeményének rímes, magyar rythmusban írt fordítása. Mutatvány Cs. nemsokára megjelenendő teljes Catullus-fordításából. 3. *Boros Gábor*: Mimnerusból. Mimnermus 2 elegiájának sikerült rímes fordítása.

KÖNYVÉSZET.

Magyar Könyv-Szemle. V. évf. 1880. 1. füzet. Budapest, Knoll. N. 8-r. Előfizetési ár 1 évre 3 frt.

Tartalma: *Müllner M.* Adatok a soproni ev. lyceumi könyvtár történetéhez. — *Fraknoi F.* Vitéz János Livius-codexei. — *Szilágyi S.* Régi hazai könyvfeljegyzések a budapesti egyetem könyvtárában. — *Miskorszky F.* A bártfai egyházi könyvtár szekrénye és könyvei a XV—XVI. századból. — *Hellebrant A.* Magyarországi vonatkozású ósnyomtatványok a M. T. Akadémia könyvtárában. — *Nagy Gy.* Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból. — *Csontos J.* A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője 1532—1535-ből a budapesti ferencziek könyvtárában. — Hazánkat érdeklő külföldi szemle. — Vegyes közlemények. — A magyar irodalom 1880-ban. — 1880-ra szóló naptárak. — Hazai nem magyar irodalom. Hazánkat érdeklő külföldi munkák.

Mayr A. Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az óindben. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. VIII. k. 7. sz.) Budapest, Akadémia, 1880. (N. 8-r. 98 l.) 60 kr.

Molière Les femmes savantes de — Magyarázta Greguss Á. (Jeles írók iskolai tára X.) Budapest, Franklin társ. 1880. (8-r.) 80 kr.

Nemzeti Könyvtár. Szerkeszti Abafi Lajos. Budapest, Aigner. Egyegy füzet 30 kr.

Tartalma:

44. füz. Katona József művei. 1. (1—5 ív.)

45. Dayka Gábor költeményei. 2. (6—10 ív.)

46. Mikes Kelemen: Törökországi levelei 5. (20—23 ív.)

47. Kazinczy Ferencz: Erdélyi levelek. 4. (17—20 ív.)

Olcsó könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Budapest, Franklin, 1880. 16r.

93. *Mészáros J.* Kártigám. Regény. Ötödik kiadás. Bevezetéssel és jegyzetekkel Heinrich G. (431 l.) 80 kr.

94. *Amerikai nők.* Rajzok és beszélyek. Angolból ford. György A. (218 l.) 40 kr.

95. *Kölcei* Ferencz versei. Ötödik kiadás. (304 l.) 60 kr.

96. *Zschokke H.* A szegény viltshírei lelkész naplójából. Beszély (98 l.) 20 kr.

97. *Kont J.* Aristophanes. (151 l.) 30 kr.

NYILT TÉR.¹⁾

Válaszul Dr. Pecz urnak.

Mondattanom második kiadásának bírálatához is hozzáfogott dr. Pecz ur. Hogy sujtó ítélete annál nagyobb nyomatékkal bírjon, bevezetésében szükségesnek tartja hangsúlyozni, miszerint «nem tartozik azok közé, kik a ledorongolás elvét követik» — és ime mondat-tanom bírálatának minden egyes szava az ellenkezőről tesz tanúságot. Miért teszi? Ő tudja. Vádol ugyan, hogy rendkívül kicsinylőleg vélekedem az illető tudomány emberei felől, mert állítólag ugyanazt a munkát ugyanazon nagy hibákkal adtam ki másodszer; e vádja ellen azonban határozottan tiltakozom, mert azon füzet, melyben mondat-tanom első kiadását bírálta, a mult tanév június havában jelent meg, tehát oly időben, a mikor a tanár, különösen pedig az osztályfőnök, tudvalevő dolog, annyira el van halmozva munkával, hogy az iskolai teendőkön kívül még egyébbel is foglalkoznia alig lehetséges, s ekkép az érintett bírálat — figyelmemet, pedig sajnálom, végkép kikerülte.

Egyébiránt nem akarván P. urat a divatos személyeskedés tört útjára követni, csupán arra kérem a tisztelt szerkesztőséget, méltóztassék tárgyilagos észrevételeimnek, melyeket *lehetőleg* szűkre szorítottam, becses fületeiben helyet adni.

P. úr hibául rója föl, hogy a (ali-) quis, quid, (ali-) qui, quæ, quod; quisquam, quidquam (nem mint ő kiírta: quisnam, quidnam), ullus; ipse, a, um névmásokat az alanyhoz, az ige fajairól szóló részt az állítmányhoz esatoltam, holott ezek nem is tartoznak a mondat-tanba. De hát nincs-e szó rólok minden eddig megjelent, s tegyük hozzá, bármely nyelven megjelent, mondat-tanban? S ha igen, nem bizonyítja-e e tény, hogy ha az említett anyag nem tartoznék is a mondat-tanba, azt abba mégis be kell venni, be mint olyan anyagot, mely az iskolai olvasmányokban lépten-nyomon eléjön, a melyre nézve tehát az ifjunak tisztában kell lennie, ha t. i. az olvasmányt meg akarja érteni s ha magyarból latinra helyesen akar fordítani. Fordíthat ugyan örökös tanári figyelmeztetés mellett is, de hát hová lesz akkor az önálló munkásság? Áll ez a névmásokról, s még inkább az igekről, melyek fajai a magyar igefajoktól annyira elütnek! És ha már az incriminált anyagot bevonjuk a mondat-tan körébe, a névmásokról alkalmasabban nem lehet másutt szólani, mint az alanyról, miután a névmások között főforgó különbség leginkább az alanyesetben tűnik ki; ²⁾ s továbbá ha egyszer letárgyaltuk a névmásokat, a

¹⁾ E rovat tartalmáról a szerkesztőség nem vállal felelősséget.

²⁾ «Offenbar bezeichnet das Suffix *s* nicht schlechthin die Persönlichkeit, sondern die Persönlichkeit, insofern sie als das *Subiect* einer Aussage hingestellt werden soll.» Perthes: Zur Reform des lateinischen Unterrichtes. III. 44.

többi mondatrésznél azok miatt főnakadás nem gondolható ; végre hol lehet az ige fajait célszerűbben ismertetni, mint az állítmánynál, mely mindig ige? — A gerundium s gerundivum használatáról sincs — nézetem szerint — rossz helyen szó. Az idők használatával összeköttetésbe hozatik az infinitivusok és a participiumok használata, mivel azok megválasztása a határozott igeállítmánytól függ ; a gerundium és gerundivum szintén igenevek, olyan nagy hiba-e tehát, ha mindez igenevek együtt, bár külön §-ban tárgyalatnak? P. úr megró tehát, mert olyan dolgokat is fölvettem mondattanomba, melyek nézete szerint nem tartoznak oda, de a melyek szükségességét az általános gyakorlat bizonyítja. — Az összevont mondatot az egyszerű mondattal kapcsolatban *csak említettem*, s tettem ezt azért, hogy föl-tüntessem, miként egyeznek az állítmányok az alánynyal, vagy az állítmány az alanyokkal. S ezt teszik mások is, de a mi azokban jó, az nálam nem helyes ; tessék csak bele nézni B. M. urak mondatnába, melyet pedig, úgy látszik, P. úr zsinórmértékül választott, mikor könyvem ellen sorompóba lépett. — A «nem teljes értelmű ige»-féle eddig általánosan használt elnevezést kezdi nem érteni Dr. P. úr. Hát B. M. mondatnana ezen szavait «Vannak igék, melyek önmaguk nem adnak *teljes értelmet*, hanem az értelem kiegészítésül névszónak kell mellettük állnia (38. §. 1.)» — érti? — Valamivé tenni, nevezni stb. kifejezéseket pongyoláknak mondja, hát kevésbbé pongyola kifejezés a «valamivé tevés, valaminek látszás» stb? — A «40. §. Az indicativust használjuk a magyar kötőmód helyett: 1. a lehetőség, szükségesség, illetőség kifejezésére» szabályt akként magyarázza, hogy maga az indicativus fejezi ki a lehetőséget stb. Ez esetekben igen ; kiviláglik ez, ha a latin szellemében gondolkodunk, ki a lehetőséget, szükségességet, illőséget mint *valóban meglevőt*, valóban létezőt fogta föl, nem pedig föltételesen, mint mi. De a P. úr által keresett értelemmel is bír az idézett szabály, hogy t. i. a latin (tehát mi is, mikor latinul beszélünk) a magyartól *eltérőleg* (a magyar kötőmód helyett) *indicativust használ, ha azt fejezi ki, hogy valami szükséges, illő, kell* (a lehetőség, szükségesség, illőség kifejezésére), mert valamint B. M. szabályába az indicativus csak eszköz, úgy az enyimbén is az, a mint kitűnik ezen szavakból: «Az indicativust használjuk a magyar kötőmód helyett a lehetőség stb.» (tehát csak az előszámolt esetekben). — A 41. §-ban a coniunctivus hypotheticus hiányát érzi ; ez a 4. §. 2. alatt említettik ; bővebben tárgyalni szükségtelen, mintán a magyarral egyezik. — Tökéletesen érthetetlennek mondja ezt: «Az összetett mondat s részeinek meghatározása és elnevezése általában mint a magyarban» s mégis megértette, mit akartam mondani, hogy t. i. az összetett mondatban levő mondatok viszonya kétféle, mint a magyarban ; már pedig e kétféle viszonyt valamint azt is, hogy alanyi, tárgyi stb.-e a mondat (alanyi, tárgyi stb. része-e az összetett mondatnak)? — meghatározzuk. — 143. §. 6. 1. jegyzet következő részét ismét nem érti Dr. Pecz úr. «A praes. historicumra következhetnek a) . . . b) jelentményével viszonyítva a praeteritum impf. vagy perfectum coniunctivi. p. Caesar ne graviore bello *occurreret* . . . ad exercitum *proficiscitur*» Hát hiszen praes. historicumról lévén szó, histo-

ricum jelentményének, a történeti mult értelmének (melylyel ez ige ilyenkor bir) megfelelőleg következhetik rá a præt. imperf. v. perfectum. — A 143. §. a) és b) pontjában zárjel között levő «tartósság» s «befejezettség» szók — elismerem — hibásan vannak fölvéve, az «egyidejű v. utóidejű» s illetőleg «előidejű» helyett. — A 144. §. a futurumok coniunctivusának nem *használatáról* (minthogy ilyen nincs) hanem *körülírásáról* van szó, mikor t. i. utóidejűséget akarunk kifejezni; ez pedig a consecutio temporumhoz tartozik, nem pedig a módok használatához. — Az 54. §. 3. jegyzetére vonatkozólag megjegyzi, hogy nem fejttem ki, mi megfigyelni való van ott. Ki van biz az fejtve a 172. §. 2. alatt; mert tudván, hogy jelzői mondat forog kérdésben, a megfigyelni valót egy kis jó akarattal az illető helyen megtalálta volna. — A *viszonyító* névmás elnevezésére nézve pedig l. az országos középt. tanáregyl. közl. 1878/79. évf. 20. sz. — Az egyes határozók tárgyalásánál a «határozás, 1. határozószókkal, 2. névszókkal»-féle beosztást kívánja. Én azt hiszem, hogy olyan könyvben, melyben rövidsége törekszünk, elég az 59. §. alatt adott általános szabály, ha azután az egyes határozóknál a határozószókra vonatkozó legszükségesebb tudnivalókat följegyezzük, mint ez a helyhatározóknál 61. §. alatt, a módhatározóknál 100. §. alatt történt, egyéb határozószókat illetőleg az alaktanra és szótárra hivatkozunk (v. ö. 100. §. jegyz.), melyek használása nagyobbbrészt mint a magyarban. Hanem hát a szükségeset tegyük az alaktanba és phraseológiába, a kevésbbé szükségeset a mondatbanba ?! — A határozók beosztásában a tanáregylet közl. fent idézett cikkére, valamint a magyar mondatbanra voltam tekintettel s azoknak megfelelőleg osztottam be a határozó mondatokat is; ez utóbbiaknál csupán a szedő hibájából csuszott be a 155. §. előtt az «állapothatározó mmondatok» és a 163. §. előtt a «módhatározó mellékmondatok» cím az első kiadásból. — A birtokos jelző B. M.-nál is «főnévi jelzőnek» neveztetik; főnévi mellékletnek nem nevezem a főnévi jelzőt; a P. úr által idézett 115. §. különben így kezdődik: «Az *appositio* (főnévi melléklet) stb.» — A gondoskodást, törekvést, akaratot és engedélyt jelentő igék után álló mellékmondatok *célhatározóknak* is tekinthetők, ha a cselekvő alany szándékát, hogy t. i. valami történjék, kiemeljük, és mint ilyenekről van szó azokról a 167. §.-ban; hogy syntacticaei szempontból véve tárgyi mellékmondatok, az a 147. §.-ból kitünik. — A jelző mondat (nem pedig a jelző mint P. úr mondja) meghatározása, melyet egészen érthetetlennek állít, következő: „*Jelző mondat a főmondat valamely főnévének jelzője helyett áll; ellenben ha ennek értelmezőjét helyettesíti, ha a főmondatnak valamely akár egyedül, akár meghatározó névnyással álló főnévét vagy magát a meghatározó névmást magyarázza: értelmező mondat a neve; p. Arbor, quae fructus non tulit* (jelző mondat), *excidetur. Magnum beneficium est naturae, quod necesse est mori* (értelmező mondat).» Nem hasonló-e azon meghatározás ezzel: «Az összefüezett vagy függő mondatban a mellékmondatot, a szerint, mint a főmondatnak alanya, jelzője stb. helyett áll, alanyi, jelző stb. mondatnak nevezzük» (Ihász G. magy. nyelvt. 19. kiadás 242. §.)? Vagy talán ezt sem érti? — Az oratio obliqua meghatározását is kö-

veteli ; miután azonban az idegen nyelveket mindig a magyarral kapcsolatosan kell tanítani, azt hiszem, az ifju a definiót már a magyar nyelvtanból régen fogja ismerni, vagy a tanár nélküly magyarázó szavából könnyen megérteni. Azt is mondja, hogy az oratio obliqua hiányosan van tárgyalva ; hozzon fel erre egy esetet, a mely mondat-tanom szabályai szerint a legkönnyebben meg nem fejthető! — természetesen ide nem számítva azon eseteket, melyeket a bővebb tankönyvek is csak mint eltérő vagy szórványos példákat említenek. — A verslábakat és verssorokat, melyeket a IV. osztálybeli ifjunak ismernie kell, részint a magyar nyelvi oktatás alatt sajátítja el, részint az illető latin olvasmányok bevezetésében találja meg.

Mindezekből kitetszik, hogy P. úr megrő részint azért, a mi mondattanomban nézete szerint fölösleges, részint pedig azért, a mi nézete szerint hiányzik, de a mit az ifjunak a tanterv értelmében már előzőleg a magyar nyelv tanulása közben kell magáévá tennie.

Ezek után hibául marad : A constructio ad synesim kihagyása ; — az ut, ut primum, ubi stb. kötőszókkal bevezetett mondatok nem kellő helyen való tárgyalása ; — a pæne és prope mellett álló indicativus fölösleges fölemlítése ; — a §-i számok hibás idézése háromszor ; — a verba iudicandi szerkezetének kihagyása ; — a genitivus pretii mellől az adást-vevést jelentő igék elhagyása.

Mind e hibákat évközben magam is észrevettem, mielőtt a bírálatot olvastam, mint ezt tanítványaim jegyzeteiből, valamint egyik-másik kartársamhoz intézett levelemből látható, s azokat okvetlenül ki is fogom javítani.

Ezek folytán megérdemelte-e mondattanom azon sujtó ítéletet, melyet dr. Pecz úr arra kimondott ? — ítélje meg higgadtan az *el fogulatlan* olvasó igazságérzete !')

1) Perthes 1879. nov. 12. hozzám intézett levelében így nyilatkozik mondattanomról : Ich habe Ihre Syntax, soweit mir das durch die von Ihnen gütigst beigefügten Uebersetzungen möglich war, mit grossem Interesse durchgesehen und den Eindruck gewonnen, dass der Zweck eines *praktischen* Schulbuch's erreicht ist. — Dr. Arndt : Leider verstehe ich nur die Anordnung der lateinischen Beispiele und die Ueberschriften, soweit Sie dieselben in's Deutsche durch Bleistiftnotizen, übertragen haben, sehe aber dennoch daraus, dass Ihr Werk *recht praktisch* eingerichtet ist und schon dadurch einen Vorzug vor anderen ähnlichen Büchern genießt, dass Sie in strenger Consequenz den Satz selbst und seine verschiedenen Bestandtheile und Arten zu Grunde gelegt haben.» Fontosabb azonban a hazai tudós férfiak nyilatkozata. Nyelvtan-irodalmunk egyik veteránja : «Nagyjából már átlapoztam s mint *czélszerű* kézikönyvet ajánlani fogom.» — Irodalmunk egy másik szerény, de annál buzgóbb munkása pedig ezeket írja : «A mi a mondatant illeti, örömére és dicséretére legyen mondva, az engem kielégít. *Rövidebb és mégis kimerítőbbet még eddig nem ismertem.* Annak segítségével már képes voltam egy, különben silány osztályomat meglehetősen lábra állítani.» — S mert szeretem az igazságot, azt is megjegyzem, hogy a verstan hiányos voltát e bírálóm is megrójjá.

KOSZTKA VIKTOR.

Viszonzválasz Kosztka V. Victor úrnak.

Midőn Kosztka úr válaszára én is megadom a viszonzválaszt, mindenekelőtt tiltakozom azon imputatiója ellen, mintha én azért jelentettem volna ki az előszóban azt, hogy «nem tartozom azok közé, kik a ledorongolás elvét követik», hogy aztán sújtó ítéletem annál nagyobb nyomattal birjon. Egyedül a méltó indignatio fakasztott e keserű szavakra, mert a kik közelebbről ismernek, bizonyosságot tehetnek arról, hogy természetem nem hajlik az ilyféle erőszakoskodásra. Különb mi okom is lett volna a személyeskedésre? Nem csak hogy nem éreztem semmi ellenszenvet K. úrnak előttem ismeretlen személyisége iránt, de sőt mikor első mondattának czímén azt olvastam, hogy kanonok és főgymn. nyilv. rendes tanár, bizonyos bizalommal fogtam nagy hízagot pótolni ígérkező munkájának átnézéséhez. És — ismételem — mivel könyve ezen bizalmamat kegyetlenül rít szedte, azért vált bírálatom oly epéssé. Ha K. úr többi bírálataimat olvasta, láthatta, hogy az azokban uralkodó hang még csak meg sem közelíti heveség tekintetében a mondattanairól szólók hangját.

Tehát mért személyeskedtem volna egyedül K. úrral szemben? — Tárgyi, tisztán tárgyi dolog volt itt a motívum!

És most nézzük K. úr védekezését részleteiben.

Mindjárt az első nagy félreértésen alapszik. Azt mondja ugyanis K. úr, hogy én azzal vádolom őt, hogy azért vélekedik ő kicsinylőleg az illető tudomány emberei felől, mert ugyanazt a munkát ugyanazon nagy hibákkal adta ki. Ez igaz. Ezzel szemben azzal védi magát, hogy ő nem vélekedik kicsinylőleg az illető tudomány emberei felől, mert ő az én első bírálatomat nem ignorálta, hanem az az ő figyelmét kikerülte. Tehát K. úr azt hiszi, hogy a tudomány emberei alatt első sorban magamat értettem, és hogy azért érzem magamat sértve K. úr által, mert nem felelt első bírálatomra és nem vette azt tekintetbe a második kiadásnál. Én e kifejezést az illető «tudomány emberei» a szó szoros értelmében veszem, értem alatta t. i. az illető szakembereket, kikerül K. úr csakugyan rendkívül kicsinylő véleményben lehetett (vagy ha az nem, hát rendkívül könnyelmű és fölületes volt az eljárása), hogy mert másodszor is egy olyan rossz könyvet kiadni. Mert azt elhiheti K. úr, hogy könyvének rosszasságát nem csak én vettem észre. Különb az is alig tudom belátni, hogyan kerülhetett ki K. úr figyelmét oly sokáig bírálatom, holott a Phil. Közlönyt csak ismernie kellett, és tudhatta, hogy abban előbb-utóbb könyvéről is lesz szó. Sőt tekintetbe véve azt, hogy a második kiadásban több olyan hiba van kijavítva, melyet első bírálatomban főlemlítek, nem is hihetem. A tényállás tehát az, hogy K. úr ismerte első bírálatomat, javított is aszerint könnyelműen itt-ott könyvén, de nem felelt, mert nem tudott rá felelni.

A névmások jelentményének és használatának tárgyalása, meg az igék jelentmény szerinti való osztályozása — ismételem — nem tartozik a mondattanba, hanem részint az alaktanba, részint egy külön mondattani függelékebe, mely a beszédrészek használatáról szól. Nem igaz az, hogy a névmások és igék ezen szempontból minden mondat-

tanban tárgyalatnak. Csak bizonyos névmások használatát szokták a mondattanok tárgyalni. Az meg már épen nem helyes, hogy ha mindjárt helytelen is a névmások és igék ily szempontból való tárgyalása a mondattanban, azt mégis ott kell tárgyalnunk, ha minden más mondattanban úgy van (de nincs úgy). A mi nem a mondattanba való, azt nem is tesszük bele, ha mindjárt százezer más mondattanban is bent áll. És hogy miért segítené elő ez a tárgyalás a fiúk önállóságát, azt épen nem tudjuk belátni. Ha a tanuló a fentebbi dolgokat a maga helyén egyszer megtanulta, megköveteljük tőle azok tudását. A gerundium és gerundivum annyira nem való az idők használatáról szóló részbe, hogy még csak nem is sejthetjük, hogy jutottak oda. K. úr ugyan úgy magyarázza meg nekünk a dolgot, hogy azért valók együvé, mert «az idők használatával összeköttetésbe hozzák az infinitívusok és participiumok használata, mivel azok megválasztása a határozott igeállítványtól függ; a gerundium és a gerundivum szintén igenevek.» Bevallom, hogy ez egy oly új nyelvtudományi tétel, melyet nem tudok megérteni. Hiszen összeköttetésbe lehet mindent hozni, csak az a kérdés, hogy helyesen-e? Ez esetben bizonyára nem! Azt is mondja K. úr, hogy az ily módon való tárgyalás szükségességét az *általános gyakorlat* bizonyítja. Igen, az *általános rossz* gyakorlat, hanem azután nem igazodhatunk. K. úr nem rösteli még a 3. §. védelmére is kelni. Ide írjuk még egyszer az illető részt, próbálja azt valaki helyesnek találni: «A mondat egyszerű, ha csak *egy alanya és egy állítványa* van; ide tartozik az *összevont mondat* is.» Azt mondja K. úr, hogy B. M.-nál is úgy van, és ott még sem teszek kifogást ellene. Én B. M.-ról csak ezt látom: «Első szakasz. Egyszerű és összevont mondat.» — A «nem teljes értelmű ige» kifejezés ellen azért szólok föl, mert nem magyarázza meg K. úr, hogy mit ért az alatt. B. M. megmagyarázza. Egyébiránt megvallom, hogy e kifejezésnek egyáltalában nem vagyok barátja. — K. úr így ír: „*a valamivé lenni, valaminek látszani igék.*“ B. M. így: «a valamivé levést, valaminek látszást *jelentő* igék.» Ugyan melyik itt a pongyola kifejezés? — A 40. §. oly zavarosan védi K. úr, hogy mi bizony nem tudtuk becsületesen megérteni. Úgy látszik védekezése abban culminál, hogy az illető §-t így is meg úgy is lehet érteni, a mi nem igaz, mert annak csak egyféle (és pedig rosszféle) értelme van, és ha kétértelmű, eo ipso rossz. A 4. §. 2. pontjában nem *coni. hypothetikus*ról, hanem föltételes mondatról van szó. — A 128. §-t most is különösen tanulónak érthetetlen és tankönyvben menthetlen pongyolaságot eláruló brachylogiának tartom. — A 143. §. *b)* 1. jegyzetében e kifejezést «jelentményével viszonyítva» most is homályos kifejezésnek tartom. A 144. (illetőleg 139. az első kiadásban) §-hoz tett megjegyzésemmel szemben szelmalomharczot ví K. úr. Én is csak azt mondom, hogy ott a *fut. coniunctivus*ának körülírásáról van szó, és én sem mondom azt, hogy ez a dolog a módok használatához tartozik, hanem csak azt, hogy a jövő idő kötőmódjának körülírását a *cons. temp.* előtt kellett volna adni, a maga kellő helyén, ott t. i., hol az elő- egy- és utóidejűség kifejezéséről van szó. Igaz ugyan, hogy az 54. §. 3. jegyzetére vonatkozólag megtaláljuk a megfajtást a 172. §. 2. pontjában (a mit különben

nem jó akarat hiányában, hanem egyszerűen elnézésből nem találunk meg), de ezuttal is kiemeljük, hogy jó lett volna hivatkozni az 54. §. 3. jegyzeténél a 172. §. 2. pontjára, valamint azt is, hogy az első kiadás 164. §-ának ugyanezen dologról szóló 4. pontja jobban van fogalmazva. «A határozás 1. határozókkal, 2. névszókkal»-féle beosztást mindenestre szükségesnek tartjuk. Hogy mit akar K. úr következő szavaival mondani: «Hanem hát a szükségeset tegyük az alaktanba és phraseologiába, a kevésbé szükségeset a mondattanba?!» — azt újra nem értjük. — Ha K. úr a gondoskodást, törekvést, akaratot stb. jelentő igéktől függő mellékmondatokat a célhatározó mondatok között tárgyalja, ki kell hogy azt is fejtse, hogy azok csakis az állítás módjára nézve óhajtók. — A jelző mondat meghatározásának érthetlensége onnan származik, hogy e szavak után «ellenben ha annak értelmezőjét helyettesíti»; pontos vesszőt tesz vessző helyett. Az a tény, hogy a tanuló az *oratio obliqua* meghatározását már előzetesen a magyar nyelvtanból ismerheti, vagy a tanár pár szóból álló magyarázatából megtudhatja, nem elég ok arra, hogy a latin mondattanból kimaradhasson, mert akkor még nagyon sok más dolog elmaradhatna abból, a mit már a magyar mondattanból vagy a tanár szavaiból ismerhet a fiú. Ugyanez áll arra vonatkozólag is, a mit a *verslábakról* mond K. úr. — Az *oratio obliqua*-nál hiányzik annak a szükséges dolognak fölemlítése, hogy *coniunctivusos* mellékmondataiban az *imperf. vagy plusquamperf. áll.*

Mindezekből kitűnik, hogy K. úr egy két csekélység kivételével megrovásaim ellen hiába védi magát, melyek nemcsak azt támadják meg mondattanában, a mi fölösleges és hiányos, hanem azt is, a mi nem a maga helyén áll, de különösen azt, a mi könnyelműen van oda dobva és a mi hamis.

Ezek után nem marad más hátra, mint hogy K. úr mondattanáról szóló ítéletemet föntartsam és kijelentsem, hogy én legalább könyvét a világeért se tudnám használni.

Dr. PECZ VILMOS.

NEPOS HITELESSÉGE CIMON ÉLETRAJZÁBAN.¹⁾

Cornelius Neposnak *De viris illustribus* című, legalább 16 könyvre terjedő munkájából csakis egy könyv maradt ránk: *de excellentibus duobus exterarum gentium*; azonkívül a *De latinis historicis* című könyvből két életrajz, Cató-é és Atticusé. Mindnyájan tudjuk azt, hogy Nepos történeti kritikája mily kevésbé mondható szigorúnak, hogy ő maga minő következtetéssel használja forrásait, minő anachronismusokat követ el, s hogy stílusa mennyire elmarad korának nagy írói mögött. A történelmi tévedéseket már több életrajzra nézve kimutatták és helyreigazították. Megtörtént ez Miltiades, Alcibiades, Cato és Atticus életrajzaiban. Én ez alkalommal a 4 fejezetből álló Cimon-féle életrajzot fogok törekedni kellő világításban feltüntetni s a rendelkezésemre álló eszközök segítségével megítélni. Minekelőtte azonban a részletekre áttérnék, szükségesnek tartom röviden megállapítani, miféle forrást használt Nepos ez életrajzában.

Nepos valamennyi életrajzának megvan az a közös sajátosságuk, hogy az egyes férfiak jellemét lehetőleg kedvező színben törekszenek feltüntetni, s e célból mindazt a sok czifra adomát felhasználják, mely az ó-korban oly nagy kelendőségnek örvendett. Már ez utóbbi körülmény is azt sejteti velünk, hogy írónk forrásai nem lehetnek oly pragmaticus előadású írók, mint aminő pl. Thucydides volt; e sejtelem bizonyosság erejére emelkedik, ha összevetjük a Cimon életrajzát Thucydides azon helyeivel, melyekben szó van amarról: nem hasonlóságnak, hanem nevezetes eltéréseknek nyomaira akadunk. Ugyanezt tapasztaljuk azonban Herodotusnál is.

Van a görög irodalomban egy Neposnál jóval fiatalabb

¹⁾ Felolvastattott a budap. phil. társaság 1880. máj. havi ülésén.

író, ki szintén életrajzokat írt s ezekben szakasztott-olyan eljárást követ, mint aminőt Nepos. Adomát adomára halmoz, anélkül, hogy adatainak pontosságával törődnék, anélkül, hogy az időszámításban ejtett botlásokat figyelemre méltatná — s ez az író Plutarchus. Pl. körülbelül 2 századdal élt Nepos után, s szintén megírta Cimon életrajzát. Tárgyalásunk menetében ki fog tűnni, hogy mind Nepos, mind Plutarchus egy és ugyanazon forrásból merítettek.

Mindamellettt abból, hogy Cimon életének nevezetes és fontos mozzanatai megtalálhatók Neposnál ép úgy, mint Plutarchusnál, még semmi sem következik. Cimon élete rajzának történeti becsü részletei bizonyára sehol sem fognak hiányozni, mert életének, hogy úgy mondjam, a váza meglehetősen közös vonásokat tüntet fel mindenütt. A közös forrás használatát sokkal inkább bizonyítják egyes kisebb részletek, melyek mindkét írónál előfordulnak, s melyek inkább csak cifraságnak, sallangnak mondhatók.

Midőn tehát természetes dolognak tartjuk azt, hogy Nepos életrajzának első 3 fejezetében elmondott, általánosan ismert és nagy fontosságu események mind egytől-egyig megvannak Plutarchusban is, figyelmünket különösen a 4. fejezetre kell irányoznunk, hol majdnem kizárólag adomákkal lesz dolgunk. A 4. fejezet 1. pontjában Nepos azt mondja:

«Mert (Cimon) oly bőkezű volt, hogy több helyen levő kertjeire és birtokaira sohasem rendelt felvigyázókat a gyümölcs őrzése végett; így aztán bárki, amikor akart, vehetett a gyümölcsből.¹⁾

Ugyanezt mondja Plutarchus is:

«A szántóföldek sövényeit elvétette, hogy az idegenek és szűkölködő polgárok egész bátran vehessenek a termésből.»²⁾

¹⁾ «fuit enim tanta liberalitate, cum compluribus locis praedia hortosque haberet, ut nunquam in eis custodem imposuerit fructus servandi gratia, ne quis impediretur, quo minus eius rebus, quibus quisque vellet, frueretur.

²⁾ Plut. Cim. élet. X. fej. 2—270. ed. Sintenisi: τὸν τε γὰρ ἀγρῶν τοὺς περὶ αὐτοὺς ἀφείλεν, ἵνα καὶ τοῖς ξενοῖς καὶ τὸν πολιτῶν τοῖς δεομένοις ἀδεῶς ὑπάρχῃ λαμβάνειν αὐτῶν ὁπόρας.

Nep. IV. 2: «Mindig szolgák kísérték pénzzel, hogy, ha valaki netán segítségére szorúlna, azonnal adhasson neki valamit; nem akarta, hogy késedelmezés miatt azt higgyék, hogy kérelmeket megtagadja.» ¹⁾ Evvel összevetendő:

Plutarchus, X, 482, 5—9. «Ugyanazok, (t. i. az öt kísérő fiatal emberek) nagy mennyiségű pénzt vittek magokkal, s felkeresték a piacon levő szegények közül azokat, kiknek külseje míveltségre vallott, s titkon egynehány pénzdarabot kezökbe csúsztattak.» ²⁾

Nep. (ugyanott): «Mikor esetleg útjába akadt valaki, akinek öltözte kissé fogyatékos vala, nem ritkán saját ruháját adta oda neki.» ³⁾ V. ö.

Plut. X, 482, 1—5: «Rendesen pompás öltözetű fiatal emberek követték, akik ha Cimonnal esetleg valami öregebb, fogyatékos öltözetű polgár találkozott, felcserélték velők saját ruhájokat.» ⁴⁾

Nepos, IV., 3: «Ebédjét mindennap úgy főzette meg, hogy meghíhatta mindazokat, akiket a forumon meglátott, s akik még nem voltak meghíva: s ezt egy nap sem mulasztotta el.» ⁵⁾ V. ö.

Plut. X, 28—30: «Ebédjét mindennap egyszerűen ugyan, de soknak számára készítették, úgy hogy a szegények közül az, aki akart, bement hozzá és ingyen eledelt kapott, s így zavar-talanul gyakorolhatta polgári jogait.»

Ehhez hozzájárulnak azok a helyek, melyeknek azonosságát Rühl (Quellen Plutarchus im Kimon, 13 l.) is kimutatta,

¹⁾ «semper eum pedissequi cum nummis sunt secuti, ut si quis opis eius indigeret, haberet, quod statim daret, ne differendo videretur negare.»

²⁾ «Οἱ δ' αὐτοὶ καὶ νόμισμα κομίζοντες ἄφθονον παριστάμενοι τοῖς κόμφοις τῶν πενήτων ἐν ἀγορᾷ πωπῇ τῶν χρημάτων ἐνέβαλλον εἰς τὰς χεῖρας.»

³⁾ saepe, cum aliquem offensum fortuito videret minus bene vestitum, suum amiculum dedit.

⁴⁾ Αὐτῷ δὲ νεανίσκοι παρεῖποντο συνήθεις ἀμπερόμενοι καλῶς, ὃν ἕκαστος, εἴ τις συντόχοι τῷ κίμωνι τῶν ἀστῶν πρεσβύτερος ἡμερισμένος ἐνδεὴς, διημείβετο πρὸς αὐτὸν τὰ ἱμάτια.

⁵⁾ cotidie sic cena ei coquebatur, ut, quos invocatos vidisset in foro, omnes devocaret: quod facere nullo die praetermittebat.

úgy hogy nem kételkedhetünk többé abban, hogy mindkét író egy közös forrásból merített. Igaz ugyan, hogy Herodotus, Thucydides és Xenophon-on kívül azon korbeli történetíró munkája teljesen nem maradt ránk, s hogy Ctesias, Theopompus, Ephorus és még sok más történetíró munkáiból csak töredékeink vannak: de e töredékek is helylyel-közzel igen jó szolgálásokat tehetnek nekünk, amint az épen ez alkalommal fog kitűnni, midőn Theopompusnak a Mueller (Fragm. histt. gr. I. 278—333 l.)-féle gyűjteményben foglalt töredékeiből azt következtethetjük, hogy az a forrás, melyből mind Nepos, mind pedig Plutarchus merítettek, senki más, mint maga Theopompus.

A töredék, melyre ez alkalommal hivatkozom, a Mueller-féle gyűjtemény I. kötetének 293. lapján olvasható a 94. szám alatt, s Athenæusból (XII, p. 533. l.) van merítve.

Athenæus szavai a következők: ¹⁾ «Theopompos Philippi-cáinak 10. könyvében [hol terjedelmesen szól a görögök ügyeiről is, v. ö. Muell. Prolegg. LXXI.] ezt mondja: «Az athenæi Cimon szántóföldjeiben és kertjeiben a termés megőrzésére felvigyázót nem rendelt ki, hogy a polgárok közül bárki bemeheszen, leszedhesse a gyümölcsöt és vehessen az illető földről bármit, amire szüksége van. Nyílt házat tartott mindenki számára: az egyszerű lakoma mindig sok ember számára készült, s az athenæi szegények bementek és étkeztek nála. Gondoskodott mindazokról, kik bármikor segítségére szorultak: mondják, hogy mindig két vagy három fiatal emberrel járt, akik pénz

¹⁾ Ἐν τῇ δεκάτῃ τῶν Φιλιππηκῶν ὁ Θεόπομπος φησι. Ἡρώων ὁ Ἀθηναῖος ἐν τοῖς ἀγροῖς καὶ τοῖς κήποις οὐδὲνα τοῦ καρποῦ κατέσται φύλακα, ὅπως οἱ βουλούμενοι τῶν πολιτῶν εἰσιόντες ὁπορίζονται καὶ λαμβάνουσιν εἴ τινας θέοιντο τῶν ἐν τοῖς χωρίοις. Ἐπειτα τὴν οἰκίαν παρεῖχε κοινὴν ἅπασι καὶ δέεινον καὶ οὐτελὲς παρασκευάζεσθαι πολλοῖς ἀνδρῶσι, καὶ τοὺς ἀπόρους προσιόντας τῶν Ἀθηναίων εἰσιόνιας δειπνεῖν. Ἐξεράπτει δὲ καὶ τοὺς κατ' ἐκάστην ἡμέραν αὐτοῦ τι θεομένους καὶ λέγουσιν ὡς περιγέτο μὲν καὶ νεανίσκους οὐ ἢ τρεῖς, ἔχοντας κέρματα. τοῦτοις διδόναι προσέταττεν, ὅποτε τις προσέλθοι αὐτοῦ θεόμενος. καὶ φασὶ μὲν αὐτὸν καὶ εἰς ταφὴν εἰσφέρειν. ποιεῖν δὲ καὶ τοῦτο πολλὰκις, ὅποτε τῶν πολιτῶν τινα ἴδοι κακῶς ἡμψισμένους, καλεῖσθαι αὐτῷ μεταμφιεῖνυσθαι τῶν νεανίσκων τινα συνακολουσοῦντων αὐτῷ. Ἐκ δὲ τούτων ἁπάντων ἡθοοκίμει καὶ πρώτος ἦν τῶν πολιτῶν.

vittek magokkal: ezeknek pedig megparancsolta, hogy adjanak pénzt a mellettök elmenő szegénynek. Mondják, hogy temetésökre is sokat költekezett; s azt is gyakran megtette, hogy mikor a polgárok közül valakit fogyatékos öltözetben látott, a kísérő fiatal emberek valamelyikének megparancsolta, hogy váltson vele ruhát. Mindezek folytán nagy hírre tett szert s első volt a polgárok közül.»

Úgy hiszem, ez idézetek elolvasása után nem szorúl bővebb fejtegetésre az, hogy csakugyan Theopompos volt az a közös forrás, melyből mind Nepos, mind pedig Plutarchus merítették. Minthogy pedig Nepos történetírása olyan, hogy több forrás egymással való összevetése nála a ritkaságok közé tartozik, valószínű, hogy Nepos ez életrajzának többi részében is úgy szólván kizárólag Theopompust követte.

Attérek most tulajdonképeni feladatomra, mely szerint az életrajzban található valótlanságokat feltüntessem s amenynyire lehet, helyre üssem.

Mindjárt az első fejezetben alkalmunk van írónk eljárásáról fogalmat szerezni. Nepos itt elmondja, hogy Miltiades halála után Cimont is börtönbe vetették az apjáról reá maradt pénz-bírság miatt, de hogy e kellemetlen helyzetéből nemsokára kiszabadult, amennyiben neje Elpinice, ki egyszersmind saját édes testvére (*germanam suam sororem*) is volt, Callias nevű gazdag emberhez ment nőül azon feltétel alatt, ha ez a Cimon-tól követelt pénzbírságot lerója — ami csakugyan úgy is történt. Ez röviden az első fejezet tartalma, melyhez más megjegyzést fűzni felesleges volna, ha nem ütköznénk meg először is a csupán Neposnál előforduló *germanam-on*, s ha nem tudnók azt, hogy más régi írók micsoda furcsábbnál furcsább színekben tüntették fel ezen *mysteriosus* eseményt.

Már Rühl is hangsúlyozta azt, hogy Nepos itt szokása ellenére Theopompos mellett még más forrást is használt, vagyis hogy *contaminált*. Rühl Ephorusra gondol s daczára, hogy Wolička Stefánia egy 1875-ben Zürichben megjelent tudori értekezésben, melynek a címe «*Griechische Frauengestalten*» a 46. lapon Rühl nézetét megczáfolni igyekszik, sőt Nepos és Plutarchus helyeinek összevetéséből azt következteti, hogy itt

esetleg Theopompus szószeros fordításával lehet dolgunk, mégis kénytelen vagyok a merészebb Rühl-féle álláspontot elfogadni. Igaz, hogy Ephorus Hellenicáinak csekély maradványaiból többet nem lehet kiolvasni, mint hogy e mű 12. könyvében nagyobbra Pericles korabeli eseményekről lehetett szó, igaz, hogy épen ez a körülmény Rühl nézetét merő hypothesisnak tünteti fel, de annyi a Nepos-fele helyből mégis kitűnik, hogy ha nem is épen Ephorust, de mindenesetre más valami forrást is használt N. Theopompus mellett. Először is Cimon bebörtönöztetésének elhallgatása Plutarchusnál még sem oly csekély fontosságu, mint W. hiszi, mert hisz Callias egész házassága Elpinicével azért történt, hogy Cimon kényszerhelyzetéből megszabadítsa. Másrészt utalok egy pontra, melyre sem W., sem Rühl nem ügyeltek. Nepos t. i. azt mondja, hogy Cimon Callias ajánlatát megvetette, elutasította, s csakis az, hogy Elpinice állhatatosan akarata mellett maradt, hozta létre a házasságot. Plutarchus ellenben azt mondja, hogy *Callias bírta rá mind Elpinicet mind pedig Cimon*t. Végre az sem áll egészen, hogy a két írónak a kifejezései is néha fordításra utalnak.¹⁾ Én tehát Rühllel tartok, és azt hiszem, hogy Nepos ezen első fejezetben szokása ellenére Theopompus mellett, ha nem is épen Ephorust, de más valamely író-t is felhasznál.

Wolička nevezett értekezésében legelőször is azt akarja bizonyítani, hogy Elpinice csakugyan valóságos édes testvére volt Cimonnak; bizonyítja ezt avval, hogy Elpinicét mindenütt egyszerűen *ἀδελφή*-nek nevezik, s nem teszik ki azt, hogy *ἀδελφή* *παις* vagy *ἀδελφή* *παις*. De ez még nem eléggé nyomós ok, mert hisz azok az írók, kik Elpinicét említik, föltételezhettek, hogy a közönség ismeri az egész nagy feltűnést okozott eseményt, s egyszerűen csak testvérének mondták. Másrészt azonban határozottan ellene szól a szerző nézetének az a tény, hogy az egész régi görög világban az ugyanazon szülöktől szár-

¹⁾ *καταδίκην ἐκτίθεντο ἕτοιμος ὢν* és *pecuniam pro illo soluturum* oly kifejezések, melyeket hasonló helyzetben mindenki használt volna. Az Elpinice negatív és *αὐτὴντε παίσσιναι καὶ τὸν ἡμίονον τῷ καλλίμα συνοικήσαι τὴν Ἐλπίνικην* közt nem hasonlóság, hanem egyenes ellentét áll fenn.

mazó testvérek házassága sehol határozottan említve nincs: rá vonatkozó törvény sem volt, amiből meglehetősen biztosan lehet következtetni azt, hogy az ilyen eset nem is fordult elő. Ismeretesekek, de igen jellemzők e tekintetben Euripides ama szavai: «ilyen szokott lenni minden *barbár* nemzetség: az apa közösül leányával, a fiú anyjával, a leány fi-testvérével». ¹⁾ Mint-hogy továbbá még az ugyanazon anyáktól származó testvérek házassága is törvény által szigorúan el volt tiltva, annyival inkább lehet ezt állítanunk a legközelebbi vérrokonságban levő, vagyis az ugyanazon szülőktől származó testvérekre vonatkozólag. — Wolička folytatólag a Terent. Phormiójában (I, 2, 75) kimondott törvényre hivatkozik, mely azt mondja: «lex est, ut orbæ, qui sint genere proximi, eis nubant et illos ducere eadem hæc lex iubet». Szerénte Cimon Elpinicének természetes gyámja levén, kötelessége volt testvére kiházásításáról gondoskodnia. Mindenesetre! De ami ezután következik, az már oly kevés bizonyító erővel bír, hogy egyhamar a tudós szerzőnőnek el nem hiszszük: «Möglich nun, dass er bei ihrer beiderseitigen elenden und hilflosen Lage zunächst keinen passenden Freier fand, möglich, dass er selbst von Liebe zur Schwester ergriffen war; genug, er entledigte sich dieser Pflicht, indem er sie selbst zur Frau nahm.» Az ilyenféle bizonyítás tudományosnak nem mondható. ²⁾ Hogy illő férjet nem kapott volna Elpinice számára, az az utóbbinak akkoriban országszerte híres szépsége mellett nem hihető, annyival kevésbbé, mert forrásaink s ugyancsak Nepos szerint nemsokára Callias a Miltiadesféle roppant pénzbírság árán szerezte meg Elpinicét; a második nyilatkozatra pedig, hogy Cimon szerelmes volt saját testvérébe, s azért el is vette őt, őszintén mondva nem tudom, mit szóljak.

Evvél ellenkezőleg én Elpinicét se Cimon édes, se ugyanazon apától való testvérének, hanem ugyanazon anyától való

¹⁾ Eurip. Androm. 173:

τοιοῦτο πᾶν τὸ βαρβάρων γένος.
πατήρ τε θυγατρὶ παῖς τε μητρὶ μίγνυνται.
κόρη τ' ἀδελφῷ.

²⁾ Leginkább szólnak Wol. nézete ellen azok a helyek, melyek Becker *Charikles*-ében (III. köt. 350 k. l. Berlin, 1878) találhatók.

féltestvérének tartom. Ezeket pedig elvenni egyenesen tiltotta a törvény; innen van, hogy ezt a «törvényellenes tettet» nemesak megszólták, hanem a legszigorúbban el is ítélték. Hogy voltaképpen miért vette el, arról forrásaink hallgatnak, s azt nem is fogja egyhamar valaki eldönthetni.

De nézzük ismét Nepos szövegét. Ott a *germanam* szó határozottan ki van téve. Én a régibb kiadók (pl. Petrus Daniel) nézetét tartom helyesnek, kik a *germanam* szóban és az alább következő *namque Atheniensibus licet eodem patre natus uxores ducere*-ben két egymással összeköttetésben levő toldalékot sejtettek. Hogy az utóbbi mondat nem lehet Nepos-tól való, azt már Wolička is helyesen felismerte (49. l.). Hogy pedig a *germanam* szó hozzá van toldva, az könnyen megmagyarázható, ha meggondoljuk, hogy az antik chronique scandaleuse ezen apró vonásait mennyire szerették nagyítani. Itt is érdeket akartak tehát a különben is abnormis eseménynek adni az által, ha még furcsább mezbe öltöztetik. A fenebb kifejtett nézetem mellett szól a Corp. jur. Att. 1352. száma alatt levő törvénye: «Az ugyanazon apától származó nőtestvéreket szabad elvenni, de az ugyanazon anyától származókat nem». Pseudo Andocides (contra Alcib. 33. §.): «Emlékezzetek vissza őseitekre, kik Cimont az államból száműzték, mert nő-testvérét a *törvény ellenére* elvette». Ez a törvény más nem lehet, mint a fenebbi 1352. számu.

Hogy Cimon és Elpinice féltestvérek voltak, azt már Curtius (Gr. Gesch. II. 125. l.) és Hermann K. Fr. (Lehrbuch der gr. Antiqu. I. 119. §. 31.) is állították, de épen csak állították és semmiféle bizonyítékkal nem okadatolták. Grote (Hist. of Greece, V. köt. 190. l. 3. jegyz.) és Filleul (Siècle de Pericles, Paris 1873) könnyedén elsikamlanak a dolog felett. Filleul, ki különben is nagyon ideálisan fogja Elpinice alakját, id. műve I. kötetének 141. és kk. lapjain az egész eseményt pletykának tartja. «A kortársak» úgy mond «még tovább mentek, s azt a gyengéd érzelmet, mely Cimont és Elpinicét egymáshoz fűzte, fajtalanságnak mondták. Mikor egy szorosán szövetkezett fi- és nő-testvér (un frère et une soeur très-intimement liés) nagy politikai szerepet játszanak, a rágalom ezen nemétől ritkán

kíméli meg őket az ellenpárti néptömeg», Ha az elítélő hangok száma az ó-korban aránylag oly nagy nem volna, értenők Filleul állítását, míg így csakis csodálkozunk lehet rajta.

A második idevágó hely a második fejezetben fordul elő.

Itt az van mondva, hogy Cimon a Strymon folyam mellett sok thrák csapatot megszalasztott, Amphipolis városát megalapította és oda 10,000 athéni gyarmatost küldött.¹⁾ A helytelenség az Amphipolim constituit szavakban rejlik, s itt mind Nepos, mind Plutarchus,²⁾ s így valószínűleg kettőjük előképe Theopompus is tévedett. Cimon expedíciója csakis a Strymon kifolyásánál fekvő Eionra szorítkozott (470. körül), s Amphipolissal semmi köze.³⁾ A 10,000 athéni gyarmatos, melyet Nepos említ, csakugyan elküldetett Cimon vezérlete alatt, de nem ekkor, hanem az eurymedoni ütközet után (kbelül 466-ban), a Strymon vidékére, hogy amint Thucydides mondja, «az akkoriban Ἐλλεὰ Ὀδοί-nak, most pedig [azaz, legkésőbb 400-ban⁴⁾] Amphipolis-nak nevezett várost lakják; s ezt meg is hódították, de belebb hatolva Thrácia közepébe, Drabeskosban Edoniában egy szálíg felkonzoltattak a thrákok által, kiknek ellenséges volt a megalapított Ἐλλεὰ Ὀδοί nevű város.» Ebből a nyilatkozatból kiderül, hogy az a város, mely 466-ban Ἐλλεὰ Ὀδοί volt, 400 körül, mikor Thucyd. történetét írhatta, már Amphipolis volt. A közbeeső időben kell tehát keresnünk a városnak utóbbi nevét, s ez az időpont a 337. év volt, melyben ugyancsak Thuc. határozott tanubizonysága szerint,⁵⁾ Hagnon, Nicias fia, alapította meg azt a helyet, melyet azelőtt Ennea-Hodoe-nek híttak. «Ettől a várostól», folytatja Thuc. «melyet Hagnon Amphipolisnak nevezett, 25 stadiumnyira fekszik Eion».⁶⁾

¹⁾ primum imperator apud flumen Strymona magnas copias Thracum fugavit, oppidum Amphipolim constituit eoque decem milia Atheniensium in coloniam misit.

²⁾ p. 479, 13. cap. VIII. τῇν Ἠθόνα καὶ τῇν Ἀμφίπολιν οἰκίσαντες.

³⁾ Thuc. I, 98, 1.

⁴⁾ Amikor t. i. Thucyd. munkáját kidolgozta.

⁵⁾ IV, 102.

⁶⁾ Még azon esetben is, ha az ilézett helynek olyan értelmet tulajdonítanánk, mint Grote (Hist. V. 150) mondja: «for Eion was the

Látjuk tehát, hogy az Amphipolim constituit szavakban historiai falsummál van dolgunk.

Egy pár sorral tovább szó van Cimon egy napon kivívott kettős diadaláról, s Nepos az ütközet helyéül Mycalé-t említi.¹⁾ Szólnak ez ütközetéről Thucyd. I. 100. Diod. Sic. XI, 61. Plut. Cim. p. 486. és Pompon. Mela, de situ orb. I, 14. Mindnyájan az Eurymodon folyó mellé, Pamphyliába, helyezik az ütközetet, úgy hogy itt Nepos egyes egyedül áll. Ep azért itt is tévedéssel van dolgunk, illetőleg a forrás lelkiismeretlen és hanyag felhasználásával Nepos részéről, aki a kettős diadalt valamiképen kapcsolatba hozhatta a tíz évvel előbb 479-ben történt plataei és mycalei kettős diadallal.

Ugyane fejezetben Nepos azt mondja, hogy Cimon említett kettős győzelme után haza tért, s útjában néhány lázongó és elelpártoló szigetet rendre utasított. Így Seyrusból az akkoriban ott lakó Dolopokat elűzte, s birtokaikat a polgárok közt szétosztotta. — Itt a sorrend van elhibázva. A scyrusi vállalat nem az eurymedoni ütközet után, hanem annak előtte 470 körül ment végbe Cimon fenebb említett és Eion ellen intézett első hadjárata után. Kiténik ez Thucydidesből.²⁾

A 3. fejezet utolsó pontjában Nepos azt mondja, hogy Cimon Citium ostrománál beteg lett, s Citiumban meghalt. Plut. (XIX. fejezetben) is betegségről szól, míg Diod. Sic. XII, 13 azt mondja, hogy az ostromnál kapott sebében halt el. Minthogy legmegbízhatóbb tekintélyünk, t. i. Thucydides (I, 112, 4). egyszerűen azt mondja, hogy Cimon meghalt, — ezen különben nem nagy fontosságu kérdés el nem dönthető.

Elérkeztünk végre a Nepos-féle életrajz 4. fejezetéhez, melyről fenebb kimutattuk, hogy Theopomposból van meritve.

first stepping stone to the important settlement of Amphipolis» még akkor is a constituit szó kelleténél sokkal többet mond.

¹⁾ idem iterum apud Mycalen etc.

²⁾ Teljesen elhibázott Clinton számítása (Fast. Hell. ad ann. 476. a. Chr.), ki 476-ba teszi az eseményt. Megcáfolta már Grote, V, 160. l. 3. j. Általában véve oly kevés adatunk van ezen a persa és peloponnesei háborúk közé eső érdekes korra vonatkozólag, hogy chronologiai meghatározásaink mindig csak a valószínűségek körül foroghatnak.

Hogy mennyi hitelt érdemelnek ezek az adomák — mert hisz csakis ilyeneknek nevezhetők e megjegyzések, — arra nézve csakis Muellerre hivatkozhatom, ki bevezetésében (p. LXXV.) úgy látszik, eltalálta a valót, midőn azt mondja: «Itaque fit, ut Theopompi de viris eorumque rebus gestis iudicia aut satiræ esse videantur, aut, sed id rarissime, orationes panegyricæ». Hogy itt is ilyen ritka esettel van dolgunk, arra a fenidézett töredékek utolsó mondata utal: *Ἐξ ὁγ' τοῦτων ἀπάντων ἡρόδοτος καὶ πρῶτος ἦν τῶν πολιτῶν.*»

Ha tehát azt mondjuk, hogy Theopompusnak Cimonról való nyilatkozatai a Philippicák 10. könyvében panegyricus jellegűek voltak, ezzel kimondottuk azt is, hogy az adomák történeti értékkel aligha bírnak, annyival kevesebbé, mert Theopompusban Cicero tanúsága szerint (De l. 99. I, 1. 5) megszámálhatatlan mesével találkozunk.¹⁾ Ez adomáknak igazi magva az, hogy C. a népszerűséget hajhászta és azt minden lehető módon meg is szerezte.

FINÁCZY ERNŐ.

ARISTOPHANES VALLÁSI SZEMPONTBÓL.²⁾

E cím hallatánál sokan csodálkozni fognak azon, hogyan lehet egy komikus költő hátramaradt műveiből annak vallási álláspontjára következtetni; oly költőnél, ki magokat az isteneiket is nevetségesekké teszi. Ha történetirót vagy tragikust vizsgálunk e szempontból, egészen más téren mozoghatunk; amannál az egyes történeti események összefüggésének felfogása, az isteni hatalom vagy intézkedés elismerése vagy elhagyása lehet mértékadó, ennél pedig a felfogás, hőseinek küzdelme a sors ellen, ezeknek beszédei nyujtják a kulcsot e kérdés megoldására. S ha mégis azt mondjuk, hogy Aristophanes főtörekvése a régi

¹⁾ Quamquam et apud Herodotum, patrem historiae, et apud Theopompum innumerabiles fabulae. V. ö. Aelian. Var. Hist. III, 18: *βαρὺς μυθολόγος.*

²⁾ Felolvasatott a phil. társaság 1880. február havi ülésében.

jó erkölcsök szigorú megtartása, a törvények és az istenek iránti tisztelet ápolása, a minden modorosságtól ment művészet folytatása volt, ezt darabjainak irányából, az azokban megtámadott személyekből s a korviszonyokból tudjuk meg; de vajjon Aristophanes és általában a régi komédia képviselőinek darabjai elégségesek voltak-e e nagy feladat teljesítésére, az más kérdés. Nägelsbach azt állítja, hogy a régi komédia az idő baját sohasem orvosolta, hanem csak feltárta, s hogy amit a komédia nem tehetett, azt Plato akarta eszmevilágával megtenni. Aristophanes is hiába küzdött; a régi marathoni idő nem tért vissza, Euripidest nem szoríthatta le a szinpadról s a soplistika, mely ellen a *Felhők*-ben oly hatalmasan kikelt, saját magán is erőt vett. Athén politikai mozgalmai közt, a mindinkább fejlődő tudomány és bölcsészet mellett, a Homéros és Hesiodos alkotta istenek elveszítették jelentőségöket; a nép kimerült a sok csapástól s maga a költő egészen megváltoztatta vallásos nézeteit.

De mi (mint ezt már Kock is megkísérlette,) az egyes darabokból akarjuk fokenként Aristophanes vallási álláspontját felismerni. A legbiztosabb támaszt e tekintetben a darabok iránya nyújtja; ez az Ariadne-fonál, mely bizton vezet a komikai labyrinthon keresztül. Az iránytól szigoruan megkülönböztetendő a darab meséje, mert vajmi ros z lábon állana az a régi komédia, mely csak az irány tiszta megtestesülését nyujtaná. Mindenekelőtt a kart és a parbasist kell tekintetbe vennünk. Így észre fogjuk venni, hogy az *Acharnaeiek*, *Lovagok*, *Felhők* és *Darázsok* a költő mély vallásos érzelmeit mutatják, a *Békében* és *Madarakban* az ellenkezőbe csap át, a *Lysistrate*-ben a tétovázás stadiumát látjuk, a *Thesmophoriazusák*, *Békák* és *Ekklesiazusák* a reaktiót és a *Plutos* a másodszori hanyatlást szemlélteti. Ezáltal nem akarjuk rendszerbe osztani a darabokat; az egész szerves életet, bár törvények szabályozzák, mégis a szabadság hatja át; nem különben áll a dolog az elme szüleményeivel. De e beosztást csak a vallási szempontokból s a kérdés könnyebb megfejtése véget tettük. Girard, a ki a *Revue des deux mondes*-ban (1878. aug. és nov.) értekezik e tárgyról, csakis a *Thesmophoriazusák*at és a *Békákat* vonja kutatása körébe, tehát épen azt a két darabot, a mely Aristophanes vallá-

sos érzületét legjobban feltünteti; de mindenki átláthatja, hogy a mi két darabra áll, még nem áll mind a tizenegyre; ehhez járul az, hogy Girard az istenek iránti tiszteletről csak nagyon röviden szól s fő súlyt csak a bacchikus tiszteletre és a mystériumokra fektet, melyek későbbi kicsapongásaik által csakugyan megérdemelték a satirát és az ostort, melylyel a komikus költők sujtották.

Nézzük a darabok általános jellegét beosztásunk igazolására. A négy első színmű sok tekintetben egy alapon áll; mind a négy komoly irányu s az akkori állami és erkölcsi élet főbb pontjainak kritikáját adja; a két első túlnyomóan politikai, a két utóbbi ethikai irányú. Mint ugyanegy kör sugarai, egy középpont felé mutatnak: a régi görög eszmékért való lelkesezésre.¹⁾ Az említett négy darabban gondtalan vigságra s egyzersmind önmérsékletre találunk, s ebben e darabok a többi-től elütők, mert már a következő túlesap a mértéken, míg a többiben az elkeseredés és a hiábavaló küzdés érzetének jelei mutatkoznak. A *Béke* és a *Madarak* első tekintetre kevés hasonlósággal bírnak; sőt a *Béke*, irányára és céljára nézve az első négy darabhoz közelebb áll és sokban húz az *Acharnaeiek*-hez; s mindamellett mily különbség a motivumokban! Az *Acharnaeiek*ben is ajánlja ugyan a költő a békét, de csak azért, mert egyedül ebben látja még az állam kinos helyzetének javulását és az erkölcsi rend helyreállítását, melyet a darabban az által motivál, hogy a népgyűlés kora reggel helyett délben veszi kezdetét, hogy öreg emberek mint közkatonák szolgálnak, míg fiatal henczegők bírják a parancsnokságot, hogy régi jó polgá-

¹⁾ E miatt őszintén sajnáljuk, hogy Arany János fordításának első kötete nem adja mind a négy darabot, hanem az *Acharnaeieket* egyelőre mellőzve, a negyedik helyre a *Békét* teszi. Ha már megszakították a chronologiai rendet, akkor hát tették volna negyedik helyre az *Acharnaeieket*; mert ha a finnyás orrú közönségtől annyira félnek, hogy nem teszik a darabot első helyre, mert az úgynevezett obscoenitásoktól viszszaorzad, ez még nem indokolja azt, hogy négy ily szorosan összetartozó darabot elválasztanak egymástól. Egyedüli mentsége csak az lehet, hogy a leggyengébb három darab közül (*Beke*, *Lysistrate*, *Plutos*) mindegyik kötetre jusson egy.

rok törvény elé hurezoltatnak, s mivel a fiatalabbak sophistikai dialektikája előtt elnémulnak, elítéltetnek. Ezen állapotok birják Dikaeopolist a külön béke megkötésére, míg Trygaeos, ki egy ganéjbogaron az égbe száll, már a darab elején mint félbolond állíttatik elénk. Ha a *Békében* nem is találjuk az istenek ócsárlását és kinevetését, de már maga a darab tartalma eléggé jellemzi a fordulatot. Még inkább erősíti ezt a következő darab; mert ámbár mai napig sem egyezhettek meg e darab valódi irányának megmagyarázásában, annyi tény, hogy a Fellegkakukvár által szorult helyzetbe jött istenek, kik követség által akarják a jó viszonyt helyreállítani, nem kis szerepet játszanak a darabban, ámbár határozottan nem mondhatnók, hogy a darabot egyedül az istenek kinevetése végett írta volna a költő, mint azt Kock mondja. Már maga a fenséges nyelv és a túlmerész alkotás — Kantharos és a Fellegkakukvár — is arra mutat, hogy Aristophanes valamint költői alkotó erejének legfőbb fokán állt, úgy a positiv alapról is eltávozott. A *Lysistrate* a vajudas állapotát mutatja; a költő az elfoglalt alapon nem mozoghat tovább; a sok csapás, mely az államot érte, az ő lelkét is megrendítette, tehát ismét visszatér régi állispontjára, de hiába! Szomorú állapotban volt ugyanis az állam, s ha a költő vigabb is akart lenni, mint a körülmények azt megengedték, s a hazát egy furesa gondolat által megmenti, mégis ki nem veszi észre a darabon átvonuló nyomott hangulatot és és izgatottságot? Az asszonyok panasza a romlott kor felett, mely miatt a férjeket békére ösztönzik, az egyes hibák felsorolása, továbbá a bánat néhány nyílt kifejezése, mely az előbbi darabok önbizalmával nagy ellentétben áll, s a visszaesés, azáltal hogy az istenek a darabban régi állásukat ismét elfoglalják: mindez az első négy darab irányára mutat. Ugyanezt látjuk a többi darabban is. Míg Aristophanest a második időszakban az idő folyama elragadta s annak szellemével összhangzásba hozta, addig ebben az időszakban ismét előbbi vezéresilágát követi. De hangulata komoly s mind mogorvább lesz, menél inkább elborul a politikai láthatár fekete felhőzettel; s ezen okok azok, melyek az álláspont egyenlőségénél fogva, mégis külön bélyeget nyomnak a darabokra. Míg ott víg, természetes,

addig itt a kényszer állapotában érzi magát s keserű. A *Thesmophoriazusák* csak elmés ötlet. Az idő kényszeríti a költőt a politikai térről leszállni; néhány pontban érintkezik is a darab az első négygyel, de csak gyengén. Itt azért említjük, mert az istenek elismerését több helyen nyíltan bizonyítja. A *Békák* az elferdített euripidesi költészet kritikája aeschylosi álláspont-ról. E darabban Aristophanes ítélete az államról, erkölcscről és művészetéről teljesen összhangzatban áll az első négy darabbal. Ezt a következőkből láthatjuk: Aeschylost találóan bacchosi királynak nevezi; a duzzadó és kothurnusi kifejezéseket meg-
rója ugyan, de végtére megengedi, hogy 'fenséges és nagy gondolatokat hasonló szavakkal is kell kifejezni. Aristophanes szerint a tragikus költő feladata az embereket javítani és tanítani, de nem a közönség vágyának eleget tenni; ezt Aeschylos teljesítette is, mert Demeter, kinek mysteriumaiba beavattatta magát, eszét felvilágosította. Darabjainak erkölcsös tartalmával az athénieket derék polgárokká nevelte, a szerelmet darabjaiba nem hozta be. Euripides ellenben az egészséges tragédiát systemáival erőtlenné tette; a tragikai pompát elvetette s helyébe a dialektikát tette s vele együtt a hazugságnak és fondorkodásnak tág kaput nyitott; királyok helyett koldusokat és vőnákat hozott színre s a demokrátiának szószólója lett azáltal, hogy a szolgálknak szabad beszédet engedett; a szerelmet nemcsak hogy behozta, de még legalacsonyabb fajait is tragikai motívumokká tette, ő adott jelt a régi ideál elleni felkelésre, s a testi és lelki kiképzés harmoniája általa ment veszendőbe; senki sem akar a palaestrába menni, azért távozott az erő a népből, s nem lett belőle más, mint szájhős és törvényadó. Az erkölcsi szellemet is megmérgezte, mert éles érvelései a polgárok egyszerűségét, sophistikai beszédei pedig az egyesek felebaráti szeretetét ásták alá; ravasz emberekké tette őket, olyanokká a minő tanítványa Theramenes, a minden jellemnélküli népvezér; a törvények iránti régi engedelmességet megingatta; koldushősei táplálták az egoismust; skeptikája a régi hitet megrendítette és új isteneket teremtett; a legnemesebb nőt Phaedra és Stheneboea példája által tévútra vezette. Ezek

elégge bizonyítják a régi állásponthoz, különösen a *Felhők*-éhez való visszatértét.

Tizenhárom év fekszik a *Békák* és a *Nögyülés* (*Ecclesiazusae*) közt. A mít Aristophanes előre látott, bekövetkezett. Athén politikailag megbukott s soha többé nem emelkedhetett fel; a tanácsadás ideje elmúlt, a régi komédia lassankint elenyészik, s így maga Aristophanes is e darabban csupán a valóságból való kivetkőzés által akar mulattatni. A tartalom negatív iránya Aristophanes régi elveinek megtartását mutatja. A *Plutos*-ban Aristophanes kibékül az idő szellemével, hangja sokkal szelidebb lesz s koholt jelenetekkel vigasztalja önmagát és a nézőket, úgy hogy készek volnánk, ezt öreg korának betudni, ha az istenekkel való erkölcstelen bánásmódja nem utalna inkább arra, hogy végre megunta a sok hiábavaló harczt és a tömeghez csatlakozott. — Ennyit általán darabjaink vallási oldaláról.

Ha most a felosztás igazolására a közelebbi bizonyítékokat keressük, akkor az egyes darabokban előforduló és az istenekre vonatkozó helyeket kell tekintetbe vennünk. Itt mindjárt sajnálatunkat kell kifejeznünk, hogy legelső darabja a *Lakmározók* nem maradt reánk, mert a töredékek után ítélve Aristophanes ebben politikai és vallási programját adta. Az *Acharnaeiek* nem nyújtanak biztos támpontot a vallásra nézve, mert tisztán politikai irányuak. Az egyes felkiáltások az istenekhez, az esküformák, melyekben az istenek nevei előfordulnak, nem vehetők számba; csakis a darab irányából és hangulatából következtetjük, hogy Aristophanes naiv hive volt a vallásnak, midőn megírta, mit a következő három darab is bizonyít.

A *Lovagokkal* biztosabb térre jutottunk; mert a darab tisztán politikai irányu ugyan, de ez az irány komoly voltánál fogva a tiszta vallással összefér. Agorakritos feladata nemcsak Kleon megbuktatása, hanem az állam helyreállítása és a marathoni idők visszahozatala. A költő ezt tiszta vallásos színben tünteti fel. Euphemiával és egy paeannal fogadják a lovagok a város megmentőjét és a megifjodott Demost. A Poseidon és Athénéhez intézett himnuszban, melyet a kar az első parabasisban énekel, annyi vallásos és ünnepi van, a mennyi egy komédiában

lehetséges, mert mindenesetre komolyan szól a költő, ha e két főistenséghez fordul, s hogy a komédiában ily hymnuszok nem szokott phrasisok, mint némelyek mondják, azt bizonyítják azok a darabok, a hol nem fordulnak elő; ha tehát itt előfordulnak, bizonyára a költő belső meggyőződését tolmácsolják. Egy helyen azt mondja, hogy Athén már elveszett volna, ha Athéné nem ótalmazza; más helyen pedig: kötelesség a hazáért és a honi istenekért ingyen harczolni. A darab legtöbb részlete vallási szertartásokkal kezdődik; Agorakritos, mielőtt a vitához fog, a földet és az isteneket hívja segítségül, Kleon pedig Athénéhez fordul. Az egyik szolga — Nikias — az istenek jelenlétét érzi, s ha a jóslatokról egy kissé szabadon szól is, ezáltal nem a jóslatok igazsága, hanem a jósok és jövődölők nagy száma ellen kel ki. A *Felhők*ben még inkább megtaláljuk a költő vallásosságát. Itt az egész nevelést testi, erkölcsi és vallási szempontból támadja meg. A személyesített Igazság beszédében a néphitet a sophistika támadásai ellen védi s az egész darab iránya arra mutat, hogy a költő a néphit szószólója. Sokrates házának felgyújtását azzal indokolja, mert Sokrates az isteneket megsértette, s a kar végtére Strepsiadest buzdítja, hogy a sophistika kiirtásában el ne fáradjon, tisztelve az isteneket, kik ellen Sokrates vétett. Mily erősen hisz Aristophanes az istenekben, azt legjobban mutatják az istenek, kikhez Sokrates fordul: a felhők, kiknek ingadozó és üres volta jellemzi a sokratesi hitet. S ez annál biztosabb lesz, ha a darab végén ép ezek a felhők álarcukat levetik és Sokrates ideálját szétfoszlatják. A parabasisban is megénekli az isteneket, s a kardal is megegyez a darab irányával.

A *Darázso*kban kevesebb anyagot találunk. E darab a három előbbivel a költő világnézetéről teljes képet ad. Azáltal, hogy a parabasisban a nézők szemére veti, hogy nem tudták eléggé méltányolni a *Felhőket*, melyek tudvalevőleg megbuktak, s figyelmezteti őket, hogy jövőben jobban ügyeljenek, bizonyossá válik, hogy e darab írásáig még nem támadtak benne vallási kételyek. De az előjelek már mutatkoznak; mert ha megengedjük is, hogy a szerep jellemzéséhez tartozik, ha Philokleon azt mondja, hogy Apollótól jóslattal bír, melynélfogva

majd elszárad, ha valakit fölment, vagy ha félbolond állapotában Zeust kéri, hogy változtassa füstté, vagy égesse porrá és fujja el, vagy pedig idomítsa kővé; s ha nem is vesszük tekintetbe, hogy Kekrops kettős alakját nevetségessé teszi, hogy Lykosnak kárörömet vet szemére, hogy bírói hatalmát Zeuséhoz hasonlítja s egész komolysággal az istenektől bocsánatot kér egy vádlott fölmentéseért, s ha meglepő is, ha a kar a mysteriumokat az istenek szavazatának nevezi és Karkinost a tenger urává, Poseidonná, változtatja: de a földolokban még mindig valóságos elvekből indul ki. Így a fiu az apát szent engeszteléssel és mosakodással szabadítja meg bolondságától; a kar felszólítja Philokleont, hogy menekülése előtt a honi istenekhez forduljon; a kar Bdelykleontól felvilágosítva a bíráskodás haszontalan voltáról azt mondja, hogy bizonyosan egy isten segíti őt az állam javára; a kutyaper imával veszi kezdetét; a parabasisban a perzsa háborúk diadalai isteneknek, különösen Athénének tulajdoníttatnak.

A *Békében* már a positiv hitről való eltávozást találjuk, mely Aristophanest e korszakban jellemzi. Valamint eddig sohasem iparkodott bizonyítani, hogy valóban vannak istenek, hanem egyenesen tiszteletökre gondolt, úgy most megfordítva nem éri be az egyszerű tagadással, hanem kineveti és káromolja őket; szóval nem istentagadóvá, hanem káromlóvá lesz. Ez ellen nem bizonyít semmit, ha néhány felkiáltásokban az istenekhez fordul egy egész általános jellegű imával, mely csak Eirenéhez és Dionysoshoz van intézve, s a darab végén az istenektől földi javakat kér. Az átváltozás nem oly tösgyökeres, hogy darabjainak egész formáját átalakította volna, de szívében szakított az istenekkel; mert különben mikép szállhatna Trygaeos az égbe, hogy Zeust felelősségre vonja? Trygaeos ugyan félig eszméletét veszítette hazája szerencsétlensége miatt, de mégis más szerepe van mint Stepsiadesnek és Philokleonnak; ő a darab első személye s az ő motivumaiért a költő is felelős. Zeus az égben időtöltésből Hellast megrostálja, azután egy csendesebb tájra vonul vissza és az Olympus megőrzését s a koldusuralmat Hermesre, mint a házi szolgára bizza, a ki csekély ajándékért a földi kapusok színvonalára

ereszkedik le. Trygaeos feljön az égbe, de az ör szitkozódásokkal fogadja, a mint azonban ajándékokkal kecssegteti, szelid lesz. Midőn Trygaeos Eirenet meg akarta szabadítani; ismét gorombaságokkal illeti, de a pénz most is megteszi hatását; Trygaeos mind az ünnepet, még a Panathenaeákat is, Hermesnek igéri, s ez örömében elfeledi kötelességét és tisztét. Ily istenekhez feljutni mindenesetre a ganéjbogár a legjobb vehiculum, mivel Kantharos Zeus folyománya s így isteni eredetű. Egyik helyen azt mondja a költő, hogy az ég Kantharos számára nem elég tiszta: ha Zeus trónja a paráználkodás helye mellett állhat, akkor a ganéjbogár is helyt foglalhat mellette; az ambrosia bizonyára nem más mint Kantharos eledele. Oporát és Theoriát, kiket Eirenevel a gödörből felhoz, mint hetaerákat jellemzi; még attól is fél a költő, hogy a bárbár istenek a hellen isteneket majd leigázzák.

A *Madarakban* ez az irány a legfőbb fokot éri el; egyenesen ellentétben állnak a *Felhőkkel*. Itt a költő a szó szoros értelmében az Olymposzt megrázkodtatja. Egy vallásos érzületű nagy elme nem üzheti annyira játékát az istenekkel, mint Aristophanes a *Madarakban*. Ha valaki azt vetné fel, hogy biz az Athéniek ilyesmit nem tűrtek volna; ők, kik ugyanezen időben a Hermes-szobrok megcsönkítőit a bírák elé hurczolták s számkivetették, kik Sokratest vallástalanság miatt halálra ítélték, kik tömegesen felálltak és felzúdultak a színházban, midőn az euripidesi Hyppolytos e szavakat hallatá: «Nyelvem esküdött, de szivem nem tud róla semmit», ezek az athéniek biz a komikusnak sem bocsátottak volna meg. De nem szabad felednünk, hogy az előbbi két esetben, mint általában a legtöbb ilyféle vádnál, mindig politikai okok játszották a főszerepet; a tragikus-tól pedig, minthogy művészete komoly volt, megkövetelték, hogy a hitet és az evvel járó szertartásokat tiszteletben tartsa; de a komédiában, mely régi víg bacchosi eredetét sohasem tagadta meg, s melyet a nép egész más hangulatban hallgatott, nem veték oly szigoruan, ha az isteneket nevetségessé is tettek. Aristophanes e darabban az istenek megbuktatását nem speculatióval, hanem gyors cselekvéssel idézi élő. Valamint Strepsiades, úgy a költő is tudtára adja az isteneknek, hogy gyűlöli őket, s hogy

nem is állna velök szóba, ha utközben találkoznék velök. A szegény madarak foglalják el az Olympost, mert azok még némileg segíthetnek az embereken; a vetéseket a rovaroktól megmentik, a sorsot megjósolják, s amellett mindennel megvannak elégedve, míg Zeus a felhők felett lustálkodik és henczeg. Demeter, ha nagy éhség uralkodik, mentegetőzik; Apollo, daczára a neki tulajdonított gyógyító tehetségnek, nem gyógyíthat; Athéné, mint nő, elég szemtelen egy férfiakból álló országot megvédeni; e mellett e haszontalanok pompás templomokat és áldozatokat követelnek. Le a zsarnokokkal! Melosi éhség által majd helyre hozzák eszöket s szerelmi utazásuknak az ut többé nem lesz nyitva. Ám lássák azután, hogy nagyzásuk használt-e valamit. Nephelokokkygiát felépítik — az istenek szorult helyzetbe jutnak. Iris le akar menni a földre, hogy az embereket intse, de a várban elfogják és nem bocsátják el. Csak ne gondolja, hogy fenyegetéseitől félnek; magának Zeusnak is úgy be fognak fűteni, hogy elég baja lesz; arra az esetre, ha még egyszer lejön, pórul fog járni. Ily utasítással visszaterelik. Ha e büszke szavak még támogatásra szorulnak, azt Prometheus adja, a ki titkon lejön az Olymposról és inti Pisthetaerost, hogy ha az istenek követsége jönne, olesó áron békét ne kössön, mert már felig éhen halnak. Poseidon, Herakles és a triballok egy istene mint teljhatalmu követek jönnek. Poseidon ostoba és már öreg, így tehát könnyen bánnak el vele; Herakles haragos és mindjárt az evéshez lát s azt találja, hogy egy reggeli többet ér, mint a boszu; a triballok istene, a döreség jelképe, nem ért senkit és senki őt nem érti. Az alkudozás eredménye, — melyben Zeus haláláról is szó van és a soloni törvényeket az istenekre is kiterjesztik — hogy Zeus kormánybotját és egi dicsőségét képviselő Basileiat Pisthetaerosnak átengedik. Pisthetaeros és Basileia összszekelesét ugyanazon énekekkel ünneplik, melyet a Moerák Zeus- és Heránál énekeltek; a parabasisban a madarak uralmát egyedül jogosnak nyilvánítja. Evvel az iránynyal össze nem ütközik, hogy Apolló a csalógánnyal énekel, és hogy a kar azt mondja, hogy néha Pán- és Rheának szent tánczokat lejt, és hogy egy hattyudal Apollo

ünnepére az egész Olymposzt elbájoló. Ez csak a multa vonatkozik ; a néphíthez való igazi ragászkodásról szó sincs.

De Aristophanes nem maradhatott soká ez állásponton ; az idők szerencsetlensége, Athén nyomora, a kormányos nélküli hajó hanykolódása a felzúdult tengeren, a zivatar, mely bekövetkezett — mind közreműködött, hogy az előbbi vallásos érzület visszatérjen. Egyszerre azonban nem teheti ; természetben s így az emberben sincs ugrás, s a *Lysistraté*ben csak nagy nehezen találunk egyes vonásokat, melyek az előbbi állapotba való visszatérést jeleznék. A komédia tartalma a vallási szempontokra nézve kevés anyagot nyújt, de az álláspont mégis más mint a *Madarakban*. A kar Athénére hivatkozik ; a spartaiak komoly imát intéznek Artemishez és valamivel később ismét Artemis- és Athénéhez ; az athéniak pedig ünnepiesen imádkoznak Artemis, Dionysos, Zeus, Hera és Aphrodité istenséghez. Ha a komoly részleteket a darab irányával egybevetjük, jogosan feltehetjük, hogy a költőnél vallási szempontból ismét fordulat állt be, s legfőlegbb kételkedhetünk a teljes megtérésen, ha oly helyeket is találunk, melyek a *Békére* és *Madarakra* emlékeztetnek.

A *Thesmophoriazusák* világos jelét adják a megtérésnek. Ha a darab irányát nem is erkölcsös gondolat képezi, s ha Mnesilochos imáján a Thesmophorokhoz (Demeter és Kore) egy kissé csodálkozunk is, annyi mégis bizonyos, hogy Aristophanes Euripides istentagadását is ostromozza. Euripidest, ki az aetherre akar esküdni, kényszerítik, hogy az isteneket tegye a levegő helyébe ; szemére vetik neki, hogy a férfiaknál a hitet aláásta ; midőn Mnesilochos a szent képeket szentségtelen czélokra használja, ezt Euripidesnek róják fel. A Thesmophorok oltárát Mnesilochos sírnak mondja, s ha Aristophanes ezt és hasonlókat szemére veti, akkor nála az ellenkezőt kell feltennünk. De nyiltan is pártját fogja Aristophanes az isteneknek ; a kar különféle okokkal bebizonyítja, hogy Mnesilochosnak a Thesmophorion megszenségtelenítéseért lakolnia kell ; épen a megbüntetés arra való, hogy az istentegadónak az istenek létét bebizonyítsák, s Nägelsbach (*Nachhomerische Theologie*, p. 28.) a többi klasszikusokból vett példákkal is bebizonyítja, hogy épen a

büntetés volt az, a mi az istenek létét kétségkívülinek tette. A 31. lapon így szól: «Die Strafgerechtigkeit war nach griechischer Ansicht die wesentliche Eigenschaft der Götter und die faktische Bestrafung des Unrechts galt als Beweis fürs Dasein der Götter.» A költő a darabban azt is mondja, hogy egy halhatatlan isten sem segítheti a gonoszt. Hymnusok és szent dalok a darab tartalmához és irányához tartozván, nem eléggé nyomatékosak; de minthogy majdnem minden kardal az istenekhez való fohászkodással kezdődik és hosszabb és megható dalok is fordulnak elő, azért e helyen ez is számba veendő. Agathon hymnusainak kigunyolása a személyre és nem a tárgyra vonatkozik.

A *Békák*ban látszólag sok nehézség van, mert míg egyrészt Euripides kritikája mutatja, hogy vallási nézeteivel nem egyezett meg, addig maga is Dionysos istent teszi nevetségessé. Euripides kritikájában ugyan nem támadja meg csupán vallási oldalát, de mégis több helyen a régi istenek sophistikai felfogását kineveti és Aeschylost nemcsak mint nagy és erkölcsös költőt állítja ellenébe, hanem mint a régi hit hű szolgáját is. Vallási nézeteihez tartozik Sokrates kigunyolása és az a vád Euripides ellen, hogy a templomokat köznapi szobákká alacsonyította. Ünnepi kardalok, Athéné Soteira felhívása, Demeter imája és a mysteriumok dicsérete, de mindenekelőtt a gyönyörű parabasis (melyet Bunsen Aeschylos és Sophokles legszebb és legvallásosabb kardalai mellé állít) eléggé bizonyítja Aristophanes vallásosságát ebben az időben. Mindezt azonban Dionysos szerepe elhomályosítja; mert ha Herakles érzéki és durva megjelenését és beszédét e félisten komikus alakjával, melyet minden költőnél játszott, lehet is menteni és ha Aeakosnak egyszerű háziszolgáivá való alacsonyítását nem is vesszük tekintetbe, de hogy hozhatta a dráma védő istenét, Dionysost, ily módon színre? Ez az alvilágba utaztában Heraklesnél kérdezősködik a bordélyházak és vendégfogadók után; az alvilági tavon pedig mint nagyhasu istent izzadásba hozza a sok evezéssel, míg végre a sok kín más helyen is tör magának utat. Aeakostól való félelmében szíve bugyogóba esik és végtére még jól megbotozzák. Mikép mentegessük ezt? Sokan azt mondták, hogy a színpadon látható

Dionysos nem az isten, hanem vagy valamely személy, vagy egyáltalán az athéni közönség volt. Hennicke Kalliaszt látja benne, míg Enger, a kíta legtöbbször követnek, az athéniak típusát ismerik fel Dionysosban.¹⁾ A darab egyes helyei nézetők szerint arra mutatnak, hogy nem az istennel van dolgunk. Így midőn Dionysos az alvilági tavon átesőnakázik, a békák ugyanazon dallal üdvözlik, melyet Limnaeben a valódi Dionysos tiszteletére zengedeztek, tehát nem tudják, hogy ő az isten; egy helyen meg is szidják. Hozzájárul, hogy sem a kocsmárosnő, sem Aeakos és szolgálói nem ismerik Dionysost, tehát bizonyosan a nézők sem látták benne a valódi istent. Egy helyen megmondja ugyan nevét, de nem nevezi magát Zeus, hanem Stamnios fiának. Mint isten Euripidest a földön tarthatta volna s nem lett volna szükséges annyi bajjal az alvilágba menni; (de épen ez a komikum!) kísérete hiányzik az egy Xanthiason kívül, kivel Dionysos úgy bánik, mint minden közönséges athéni polgár a szolgálójával. Még hoznak fel egyes vonásokat, melyek azonban csak azt mutatják, hogy Dionysosban a színpadi személyzet nem látta az istent, de a nézők csak annál inkább nevettek a sok komikus situáción, melyek ez által következtek.

A *Nögyűlésben* csak kevés pontot találunk; a költő némileg még az előbbi állásponton áll, de a mostoha sors ebben az időben oly nehezen sujtotta Athént, hogy valóban már nem tudták, törődnek-e az istenek a néppel vagy sem. Egy polgár azt mondja a darabban, hogy az igazi athéninek nem szabad adni, hanem csak venni, mert az istenek is ugyanezt teszik; ha

¹⁾ E passusra vonatkozólag a phil. társaság tudós elnöke azon véleménynek adott kifejezést, hogy semmi esetre sem szabad másra, mint magára az istenre gondolniuk, különben mind az élez elvész, s a név is eléggé mutatja, hogy a költő az istenséget akarta élénk állítani. Magam is szívesen járulok e véleményhez, de az ellenfél okoskodását is felemlítem. Girard Dionysos kétféle tulajdonságának tekintetbe vételével oldja meg a csomót, midőn azt mondja, hogy ez a Dionysos nem a hős és dicső istenség, a halál legyőzője, hanem a népies istenség, a mely közvetlen kapcsolatban áll a komédiával, a szűret, a mámor és az öröm istene, ki az enyelgést és elpuhultságot nagyon szereti, ugyanazon Dionysos, a kit Eupolis egyik darabjában látunk, mint a durva, bátor P'horion rakoncátlan tanulóját.

valami jót kérnek tőlük, akkor a kérőnek a kezét nyújtják oda, nem hogy adjanak, hanem hogy nekik adassék valami; a másik polgár pedig erre nem felel semmit. Az asszonyokat dícséri, hogy a Thesmophoriák titkait nem mondják ki; a sok felhívást Aphrodite és Eroszhoz a hetaerák beszédeiben mellőzhetjük.

Végre a *Plutos*; ez a darab semmiféle vallási vagy politikai iránynyal nem bír; már a közép komédia küszöbén áll. Az egész darabot nem szabad gúnynak vennünk, mert ezt Penia tösgyökeres ó-komédiai alakja tiltja, ki a művészet és ipar anyjának tekinti magát; továbbá a gonoszok és sykophanták kizárása Plutos adományaitól. Azonban komolynak sem vehetjük, mert a darab vége felé az istenek gúnyolására irányul; szóval a darab nélkülozi a jellemeket. Az istenekkel való bánásmód a *Békére* és *Madarakra* emlékeztet. Chremylost mint derek és istenfelő embert festi a költő; csak jóknak akar valamit juttatni a kincsekből. De ő, ki Apollóhoz ment, hogy fiának neveltetése felől kérdezősködjék, a ki abban a hitben, hogy Apollót meglopta, eliszonyodik, a ki a legjobb szernek tartja Plutost isteni segélylyel látóvá tenni, ha Asklepios templomába viszi, a ki a gazdagságban látja az eszközt az emberek javítására: ugyanazon ember összeférhetőnek tartja mindezekkel, hogy Plutost kérje, hogy házát akár jogos, akár *jogtalan* módon telítse meg kincsekkel, s nem resteli Plutost majd a legjobb, majd a leggyávább istennek nevezni. Zeus uralmát nem tartja három obolos értékűnek, ha Plutos szemévilágát ismét visszanyeri; sőt ezt be is bizonyítja, mert Plutos által az emberek nem fognak neki többé áldozni s azt mondja Plutosnak, hogy Zeust megbuktathatja. Ha Penia Zeus szegénységének jeléül tekinti, hogy az olympiai győzőket csak olajággal jutalmazza, akkor Chremylos ebben rút irigységet és fukarságot lát és a szent koszorút hiábavalóságnak tartja. Karion, a szolga pedig még mindezen túlmegy. Szeméreveti Apollónak, hogy urát örültté tette; a jóslatot úgy magyarázza, hogy Chremylos fiát haszontalan emberré nevelje fel; elmondja, hogy Asklepios templomában egy fazék eledelt lopott el, mert hisz a pap is azt teszi; a szent kigyók hangját utánozza, az isten megjelenését pedig a posteriori üdvözli; Hermessel a legszemtelenebb módon bánik el. Azonban az oly isten, mint

a minőnek Aristophanes Hermest ábrázolja, a ki örül, hogy a konyhában valami enni valót kap, nem is tarthat igényt dicséretre. Hermes kenyérért és husért esdekel s mint kapus szeretne állomást nyerni, minthogy az istenektől el akar válni; még a belek tisztítására is rászánja magát. De Plutos sem becsüli többre Zeust. Zeus, ugymond, azért tette vakká, hogy adományait ne osztogathassa egyenlően és jogosan, mert gyűlöli a jókat. Végre Zeust uralmától akarják megfosztani; a mentő Zeus templomához már nem jönnek többé áldozni, kivéve a csalókat; a pap is elveszti türelmét és a másik istenhez, Plutoshoz, pártol, a ki valódi mentő Zeus. Látjuk tehát, hogy e darabban is csak a népvallás negatívja található.

A felkelő nap is a magas hegyeket özönli el először fénysugarival, a vallástalanság, az erkölcsi sülyedés is többnyire a nagy elméknél szokott legelőször mutatkozni. Nem átkozzuk a költőt, hogy a terjedő rationalismus és skeptika árja néha őt is elragadja; az athéni élet az ő idejében már oly jelenségeket mutatott, melyek egy valódi nagy elmének lehetetlenné tették a polytheismusban s az evvel járó szertartásokban oly naiv módon hinni, mint egy századdal előbb. Aristophanes is jól átlátta, hogy az egész Olympos egy «fellegekakukvár», melyet a költői phantasia és az ős nép csak azért festett oly szépen, hogy a bukás azután annál nagyobb legyen. Itt is láthatjuk, hogy mily ferde az az általánosan elfogadott vélemény, hogy Aristophanes mindenben konzervatív volt. Barátja volt a réginek, de csak ott a hol jó volt; midőn később maga is belátta, hogy a küzdelem hiábavaló, hogy biz sokat kell változtatni: ő is haladott az irány-nyal s korántsem vonult vissza mogorván, midőn látta, hogy ifjúkori álmai szerint Athénben már nem lehet boldogulni. Csak ne nézzük Aristophanest a czopf typusának!

Dr. KONT IGNÁCZ.

IDEGEN SZÓK A GÖRÖGBEN S LATINBAN.

Azon a módon, a melyen e közlőny 4. évfolyama 465. s köv. lapjain gyűjtöttem össze néhány a görögben s latinban előforduló idegen szó magyarázatát, vagy próbáltam magam megfejteni: akarom most is folytatni. Az idézett helyen föl sorolt forrásokon kívül használtam még a következőket: Fr. Spiegel, Grammatik der altbaktrischen Sprache; Palmer, A concise dictionary of the Persian language; Justi, Handbuch der Zendsprache; Oppel, Das alte Wunderland der Pyramiden (Spamer, 3. kiad.); Uhlemann, Ueber die Bildung der altägyptischen Eigennamen (a bécsi cs. tud. akad. phil. histor. osztályának jelentéseiben, 31. köt. 1859.); Keiper, Die Perser des Aeschylus als Quelle für altpersische Alterthumskunde; Schröder, Die phönizische Sprache.

ἄγγαρος — futár a perzsáknál; *ἄγγαρχίον* Herod. 8, 98. Óbkt. *hañ-kar-an* (e melléknév- és főnévképzőről, mely cselekvést jelentő neveket képez, l. Spiegel, Altbaktr. 83. l.): a hirdető: v. ö. *hañkârâyemi*, bejelentem, Vispered 1, 1. *Yaçna* 1, 1. A pehlevi ige hangartinitan, párszi *añgârtan*, ujp. engâriden (Palmer Dict. 55. csak engâsten: gondolni és engâriden: számítani, összevetni; Wahrnund Hdb. I. 140. engâsten: vélni, Vengâr ebből: an-kar, s tovább képezve engâriden és engâriden.) Justi Zdspr. 79. l. — Ebből lett a görögben ez az ige: *ἄγγαρεύω*, közmunkára kényszerítek, Máté 5, 41. *ἄγγαρεύσεις*, 27, 32. *ἄγγαρεύσάν*, Márk 15, 21. *ἄγγαρεύουσιν*. Schleusner, Novum Lexicon Graeco-Latinum in Nov. Test. (ed. 2. Lips. 1801.) I, 13 l.: *ἄγγαρεύω* perzsa szó, ankâr hajdan minden nyilvános királyi dologról, munkáról használtatott; a görög ige a. m. királyi futár vagyok, közmunkára kényszerítek. A Talmudban s a rabbiknál angarjá: szolgálai, nyilvános munka. V. ö. Xen. Cyrop. 8, 6, 17. és Aesch. Agam. 273. *ἄγγαρον πῦρ*, jelző tűz. Hesychios: *ἄγγαρος ἐργάτης* (*hañ-kar* t. i. annyit is tesz mint megtenni, teljesíteni), *ἀριθμοφόρος ἢ λίστης δὲ Περσική σημαίνει δὲ καὶ τοῦς ἐκ διαδοχῆς βασιλικοῦς γραμματοφόρους*, és: *ἄγγαρεύεται ἐγγυάται, ὅπ' ἄγγαρευτῶν κατέχευται*. Suidas: *ἄγγαρος, οὕτως ἐκάλουν οἱ Πέρσαι τοὺς βασιλέων ἀγγέλους*. Vaniček tévesen származtatja e szót.

Ἀποίης — Herod. 2, 161. Aegyptusi király, 588—570. Kr. e. Oppel 223. l. æg. *uahabre*. Azonosítják a sz. iratban (Jeremia 44, 30.) említett *châphra* névvel; e szerint volna æg. *hop-ra*: Ra barátja. Aeg. *hop* a. m. az arab *hbb* gyök: szeretni, v. ö. héber *ôhêb*, l. Uhlemann 301. l. — A LXX szerint

az accus. τὸν Ὀυαφρῶν, a Vulgatában Ephree, Luthernél van Haphra, egy editio ab Immanuele Tremellia et Franc. Junio (1602.) így írja: Chophrabus (a *h* felső vége vízszintes vonással át van húzva!) s egy marginalis glossában ezt jegyzi hozzá: Qui Eusebio Vaphres et Apries Herodoto libr. II. dicitur. Károli Gáspárnál van Ophra (Várad 1661.), Ofra (Ultrajektom 1744 és Kőszeg 1846.) Kaldi-Tárkányinál Efree; W. Gleu perzsa fordításában van *hufre'*. — Blakesley, I. 290. l. is megjegyzi, hogy Ἀποίης a sz. irat Hophraja és hogy Manetho Uaphrisnak nevezi. V. ö. Leopold, Lexicon Hebraicum et Chaldaicum in libros V. T. (ed. Tauchnitz. 1832.).

^γ Ἀροῖοι — Herod. 3, 93. ^γ Ἀροῖοι Herod. 7, 62, 66, ^γ Ἀροῖα és ^γ Ἀροῖα Hellanikosnál (v. ö. Blakesley II. 223.), ^γ Ἀροῖον Aesch. Choëph. 423. (v. ö. Keiper 23. l.) ^γ Ἀροῖα Ptolemæusnál. Öbkt. *haraêva*: a Herirûd folyamvidéke, v. ö. szkr. sarayû, óp. haraiva, phl. haré és harôirut, ujp. heri (Firdûszinál) és herirûd. Pl.

bemerv u nisápûr u belch u herî
firisztâd ber her szuji leskeri,

Mervbe s Nisápûrba s Balchba s *Herât*ba, minden oldalra egy sereget küldött (így Sâlnâmeh ed. Turner Macan 297, míg ed. Mohl e var. lect. adja: firisztâd her szû jekî leskeri; v. ö. ed. Vullers I, 408. l. 417. vers.) Mai neve Herât; így magyarázza a Firdûszilhoz való glossarium is: heri nâm-i sehriszt ez churâszân kih beherat meshûreszt, Herî egy churâszâni város neve, a mely Herât neve alatt ismeretes. Így az újperzsa népdal is azt tartja:

luhrâszp nihâdeh eszt *herîrâ* bunjâd
gustâszb der û benâ-i diger binilhâd
behmen pesz ez û 'imâretî ez nû kerî
iszkender-i rûmî es hemeh dâd bebâd,

Luhrâszp *Herî* alapját megvetette, Gustâszp benne második alapot tett le, Behmen ezután újra emelt épületet, Nagy Sándor egészen lerombolta. Journal asiatique V. s. t. 16. (1860.) 467. — Így magyarázza e szót Spiegel Keil. 222. l., a ki szerint a szkr. saras és görög ἔλος ide tartozik; ezt Müller Miksa, Felolvas. (2. kiad. Budapest 1878.) 233. s köv. l. is tartja, de az ^γ Ἀροῖοι alakot nem veszi ide. Curtius Grundz. 362. l. elválasztja a saras-t ἔλος-tól; Justi Zdspr. 321. l. nem veszi ^γ Ἀροῖοι alakot *haraêva*-hoz. — Ezt és az előbbi szót csak azért hozom föl, hogy Vaniček rája vonatkozó magyarázatát kiegészítem.

^γ Ἀροῖα — Ktes. Pers. Excerpt. 49 és 53. és Bæhr kiadása 199. l. Óp. *Arsaka* Spiegel Keil. 185. l. Etymológiája nézetem szerint: öbkt. *arshan-ka* (e secundarius képzőről l. Justi

Zdspr. 375. l. 338. §. Spiegel Altbaktr. 89. l.) tehát: a férfias, Justi Zdspr. 31. l. arshan-hoz veszi a lykiai Ἰοσαρῆς-t kérdőjellel! E név tehát megfelel a német *Karl* névnek, Müller Miksa újabb felolvas. 277. l. — IV. Arsakes mellékneve Priapatios, Phraapotos v. Phriapatios. Ez nézetem szerint óbkt. *friyapaitis*; az urat (urát?) szerető; fri: szeretni (Curtius Grundz. 284. l.) és paiti: ur. L. Justi Geschichte Persiens 151. l. Uralkodott 196—181. Kr. e., l. Vaux, Persia from the earliest period to the Arab conquest 6. l. Különben a Phriapites név Çubhî Bej (Ztschr. d. DMG. XVII. 786. l.) szerint az óbkt. franraçyan (fra: előre, tova, hraç: ijesztteni) névnek görögös alakja, phl. fraçiyâp, pâ. fraçyâk, ujp. efrâsziyâb; Justi Zdspr. 197. Ez a magyarázat nem helyes. — Ezzel Vaniček rövid czikkét e szóról kiegészítettem.

Ἰοσαάρας — Ktes. Pers. Excerpt. 9. Óbkt. *aretaçura*: a nagyon erős, Justi Zdspr. 30. és 296. Vaniček s. v. Ἰοσαάρας: Müllenhoff szavait idézi: «die zweite Hälfte wohl sicher zd. çura stark, hehr, vielleicht ungefähr zd. vaëdhyâpaiti, Herr der Weisheit.» Ezek az utolsó szók érthetetlenek: óbkt. vaëdhyâpaiti a. m. a bölcsesség ura, ἄπ. εἰρ. Yaçna 9, 83, l. Justi Zdspr. 259. és semmi köze az Ἰοσαάρας névhez. A szkr. *vidhyapati* szóból lett az ujp. *bidpâj*, az Anvâr-i szuheili című híres perzsa mesegyűjtemény szerzőjének a neve, melyet a népetymologia pilpâj-nak azaz elefántlábnak v. bidpâj-nak azaz fűzfalábnak magyaráz. A költő neve így is fordul elő; bidpâ, midpâ; Ztschr. d. DMG. XXII. 733. Hatala szerint (Havi szemle I. 258.) e név a szkr. vidhyapriya, óbkt. lenne vaëdhyâ-friya: tudománybarát.

Ἰοσαάτης — Herod. 3, 70. Óbkt. *açpacina* (açpa: ló, cinanl: szeretet, vágy, kereset, ujp. eszp — csin —): lovakat gyűjtő, tápláló; óp. açpacanâ (a *ca* szótag feltűnő; talán a perzsa ékírásban a *c* jegye *a* és *i* előtt egyaránt állván csak a szótag hangzója, az *i* maradt el véletlenül, vagy szándékosan rövidített írás); Herodotnak két 12. századbéli kézirata, egy Sancroft-féle cambridgei és egy bécsi így írja e nevet; Ἰοσαάτης (accus.), l. Blakesley I. 356. — Spiegel Keil. 187. Justi Zdspr. 38. a ki megjegyzi, hogy Spiegel az Avesztâ egy helyét így fordítja: «viele Kochende»; óbkt. aç (ujp. âs); enni, pae (ujp. pez, infinit. puchten): főzni.

Ἰοσαάτης — Herod. 1, 45. Ktes. Excerpt. Pers. 2. Ἰοσαάτης. Oppert szerint (Ztschr. d. DMG. XXX. 1—5.) a turáni azaz méd nyelvben volt: *arse-uggi*: jóharczosbíró, ezt arizálva így ejtették ki a perzsák: arstiyuga: dárdaharcos, a miből Herodot ezt az alakot csinálta: Ἰοσαάτης; le is fordították ezt a nevet perzsára, s lett uçpâda: a jóharczosbíró, jóseregű, s e perzsa

alakból csinálta Ktesias ezt az alakot Ἀσπιδας, Ktes. apud Diod. Sic. II. 34. ed. Bachr. p. 448. (Különb. Ktesiasnál is fordul elő ez az alak Ἀσπιδης, ed. Baehr p. 446.) Ebből magyarázható az a különbség, a mely a perzsa fejedelmeknek Herodot és Ktesias által közölt rendje közt van. — Justi Zdspr. 150. másképp magyarázza: óbkt. *azhi-dahâka*: az ártalmas sárkány, phl. ajdahak, pà. azh i dahák, ujp. ezseha, eszderhak, arabosan *dohhâk* s így ment át az ujp. perzsa mondákba.

Βαγίστανον — Diod. Sic. 2, 13, *Βαγίστανον ὄρος*; Keiper 95. szerint személynév: *Βαγιστάνης*; óbkt. *baghactâna*: istenek helye, egy hegy neve; ujp. behisztân, a nép ajkán bihisztân (â=û, l. Egyet. Phil. Közl. III. 72. 510. Már az óbktban *khshnu* ismerni ebből van eltompítva: *khshnâ*, mint a szlávban és litvánban, Justi Zdspr. 96. 186.) s ebből népetymológiával biszutân: oszloptalan. Már a hindûisztánban így: bésatân, Nouveau Journal asiatique 16. (1835.) 239. Actes de la société philologique t. 9. fascic. 1. (1879.) 29. Spiegel Keil. 73. — A népetymológiáról érdekesen ír Müller Miksa újabb felolvas. 297, 561. Spiegel, Eranische Alterthumskunde II., 584. Keiper 80. Thewrewk E. A helyes magyarság elvei 28—34.

Βαγίας — eunuchok gyakran előforduló neve, pl. a III. Artaxerxes Ochus gyilkosáé (Maspero 568.); óbkt. *magaran*: nagy, felnőtt (√maz, maga: nagyság, nagy tett); V. ö. szkr. maghávan. Justi Zdspr. 222. Keiper 87. — A *b* és *m* cseréjéhez l. e közl. IV. 466—467. l.

Βόστρα, τὰ v. ῥ' — Bostra Cic. ep. ad Quint. fratr. 2, 12. Palaestina legkeletibb határvárosa az arab sivatag szélén. L. a köv. szót.

Βύσα, Bursa, Byrsa — Karthago fellegrára; phœniciai *bâsrâ* v. *bâsrâh*: erősség; v. ö. arab baçrà, a mai «Balsora» városa. Schröder 135.

Ζηϊόχης — Herod. 1, 96. H. Rawlinson szerint a. m. Ἀσπιδης azaz óbkt. *azh-dakak*, *azhi-dahâka*, Lenormant szerint *dayakku*. Maspero 463. és 507. szintén *azhi-dahâka*, Müller Miksa újabb felolvas. 555. l. szerint a. m. a harapó kígyó; ujp. ezseherhâ és ezseher, így Olearius, Vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung (1656.) 456. Azhi-dahaka, mint fent említettem, arabosan *dohhâk*, a melyet újabb perzsa etymologusok ebből származtatnak: újp. *deh-ak*: tíz bűn; Ouseley Travels in various countries of the East I. 49. II. 104. — *Ζηϊόχης* Oppert (Ztschr. d. DMG. XXX. 1—5.) szerint az eredeti turáni azaz méd nyelven *dayaukhu*: a törvényhozó, a perzsák által ejtetett így: *dâhyuka*, a mi az ő nyelvökön ország urát jelent; aztán lefordították perzsára: *artâyu*: törvényhozó.

Innen van, hogy Herodot *Ἰνδός*-nek nevezi a turáni alapalak arisálása szerint, Ktesias pedig már árja fordítását hallván *Ἰνδοῖος*-nak, ed. Baehr p. 439. — Spiegel, Eran das Land zwischen Indus und Tigris (Berlin 1863.) 314. Deiokes az óbkt. *daqyuma*: a vidékhez tartozó, a vidéket, községet védő, a község ura. Justi Zdspr. 145.

Ἰδών, Dido — Verg. Aen. I. 299. Just. 18, 4. Phœnic. (ne)*didō*: a bolygó, Schröder 126. Másik neve *Ἰδέσσα*, *Ἰλέσσα*. Elissa, Elisa, Maspero 440.

Ἐρύμανδρος — egy folyó Perzsiában, ma Hindmend, Hindmend; óbkt. *hačtumañt*: az áthidalt, phl. hétömand (haētu: híd, út, $\sqrt{\text{hi}}$: kötni). Justi, Gesch. Persiens 28. és Zdspr. 312.

Ζαρόραστα — Hyrkania fővárosa, ma Čäri. Strabo 11, 508. Arr. 3, 23, 6. Fraser, Historische und beschreibende Darstellung v. Persien, deutsch v. Sporschill I, 54. Ouseley Travels III, 267, az újp. *zerdqird* (mint *dārâb-gird*) helynevet vonja a régi Zadrakarta, Zardakarta, Zeudrakarta névhez, a mi bizonyára helyes. Nyilván az óbkt. *zairita*, phl. *zart*, újp. *zerd*: sárga színnevet kell e szóban keresnünk; hisz van a perzsában ma is színnéből összetett helynév: *szébzvár*: zöldség, zöldnek való, *kebūdgunbed*: kék kupola, épen mint a magyarban: Kékkő, Vörösmart, Fehérvár, Sárbogárd. E mellett a török *čäri* csak fordítása volna az ősz perzsa névnek, mert a. m. sárga. V. ö. vele a magyar sárog, sárig tájszókat s összetételekben ezt: sár, pl. sárarany, Sárvíz. Justi Zdspr. 118. — A *ζαροτα* szóról l. többet e szó alatt: *ζέροτα*.

Ζήρογγος — *Ἰνδοῖος Ἡέρους*. Hesychios. Hammer, Geschichte der osmanischen Dichtkunst I, 203. szerint a. m. Venus, ma «Sohre», azaz *Zuhrah*. Ez Palmer Dict. 328. és Ztschr. d. DMG. XXXI. 419. szerint csakugyan perzsa szó, szkr. *čukra*, örmény ékiratokban *čikhari*, *zukhari*. Azonban *zuhrah* sohasem származhatik szkr. *čukra*-ból, mert újp. *z* nem lesz szkr. *č*-ből, csak *h*, *ds*, *cs* hangból, sem újp. *h* nem lehet szkr. *k*-ből, hanem csak ezekből: *č*, *s*, *d*, *t*; Müller Lautlehre I. Zaretis is jelent Venust, legalább mint csillagot, *Zuhrah* is, de ez arab szó, l. Fleischer, Gramm. der lebenden persisch. Sprache 19. Az óbkt. *čukhra* alakból az újperzsában egész rendesen lesz *szurch*: piros, Justi Zdspr. 295. — Ha a Venusra vonatkozik Zaretis, lehet színéről óbkt. *zairita*, szkr. *hárita*, phl. *zart*, újp. *zerd*: sárga, sárgászöld, aranyszínű, örmény *zard*: ékszer; Justi Zdspr. 118. Müller Lautlehre I, 13. V. ö. *Νουρέη Ἀφροδίτη* Hesiod. Erga 65. v. Hammer, Gesch. der schönen Redekünste Persiens 24. így is fordul elő: *Ἀζήρογγος* azaz «Sohre», Venus.

ἰβίς — Herod. 2, 76. Aeg. *hib*, Brugsch Oppelnél a 152. l. Mint személynév a himnemű névelővel ellátva; *Φιβίς* és *Μιβίς*: aeg. *p-hib* az ibisz madár, Uhlemann 303.

ξέρτα — πόλις ὑπὸ Ἀρμενίων, Hesych. Pl. *Ξαδρόχαρτα*, *Τιγροανόξερτα* (óp. tigrána talán: nyilas), *Καρραδιοξέρτα*; örményül pl. adamakert, bakurakert, gagkakert, manazkert v. manavazakert, samiramakert, valarsakert, tigranakert, ervandakert (óbkt. aurvatakarta, Ὁρονόξερτα?); újperzsában pl. desztágird, firúzgird, dáráb-gird, szijávusgird, ferhád-gird, belás-gird (ez Pliniusnál *Vologesocerta*, Ztschr. d. DMG. XXVIII. 95. v. ö. válás-gird). — Egy régi perzsa *√kar*: csinálni, tenni; óbkt. *kereta*: csinált, óp. kartam, soloecism. karta v. kartá, új. kerdeh, párszi karđ, phl. kant, szkr. krtá; Justi Zdspr. 84. Spiegel Keil. 192. Így az örmény choszrovakert a. m. Choszrú csinálta, egy erdő neve; dasztakert, új. desztkerdeh: a kézzel csinált, várac. Hübschmann, Ztschr. d. DMG. XXX. 138—141. Blau, u. o. XXXI. 2. és 3. füzet, Mordtmann, u. o. XXXII. 4. füzet.

Μασσαλία, Massilia — a mai Marseille, alapított 600. Kr. e. menekült phokaeusoktól, de már előbb volt azon a helyen phoeníciai gyarmat, melynek neve volt: *mazzál*: telep, lakás, *√nzl*; az arabban *√nzl*; leszállni, manzil: letelepedés helye. Schröder 241.

Μεγαβυζος — Egyet. Phil. Közl. IV. 467. — Herod. 3, 70. Így is előfordúl: *Μεγαβάζος*, Blakesley kiad. I. 356. Óp. *bagabukhsa* Spiegel Keil. 210. óbkt. *bagha* — buj — sha (*√buj*: tisztítani; alakjához v. ö. *bukhti*: tisztaság; sha képző Justi Zdspr. 377. l. 389. §.) azaz: az Istentől tisztított. Így igyekeztem magam e nevet magyarázni. V. ö. Spiegel Keil. 210. — Másképp Keiper 51. és 95. l. Istent v. isteneket tisztelő.

Μωυσῆς — Moses, Clemens Alexandr. Stromat. 1, 41. (Ctesiae opp. ed. Baehr p. 453.). Mosest az őt megmentő királyleány nevezte el így: aeg. *mō-udže*: ex aqua servatus. Uhlemann 307. — A héberben másképp: *mōšeh*: extrahens. Leopold, Lex. Hebr.

Ῥαφαήνης — Nicol. Damasc. Óbkt. *hunafranā*: a jó származás fényét bíró, nobili genere splendidus (hu: εῖς, náfanh: származás, nemzetség, frana: *√far*, szkr. prush, görög *πρα*, Curtius Grundz. 284. Justi Zdspr. 325. 171. Azonban Justi a *far* gyököt nem ismeri) tehát hunâfafranâ-ból rövidítve a rossz hangzás elkerülése végett. Keiper 49. v. ö. Spiegel, Eranische Alterth. II, 312. Justi Zdspr. 365. l. 110. §.

Ῥόφας — Ktes. Excerpt. Pers. 20. Óbkt. *hunâfa*: jó származásu, εὐγενής, l. magyarázatát az előbbi szónál. Helyesen e névnek így kellene hangzania: *Ῥάφας*; kissé megváltoz-

tatva Herod. 7, 62. Ἀνάγης, Diod. Sic. Ἀναγῆς; egy Sancroft-féle s egy bécsi Herodot-kéziratban, mely a 12. századból való, így van: Ἀναφάνης, l. Blakesley I, 365. II, 224. Már Rawlinson kötötte össze e nevet a Ktesias-féle Ὀνόσας alakkal. Keiper 49.

Παράδεισος — Óbkt. *pairidaēza* (pairi: πῆρ, √diz: földhanyi pl. földet, betakarni, szkr. dih, धि, Curtius Grundz. 181. 274. Justi Zdspr. 155. 179.) körülárkolás, sánczolás; újp. firdűsz (arabosan), örmény partez, héber pardes. Justi Zdspr. 180. — Az óperzsában e szó elemei volnának: *pariy* és *dūd* vagy *dīz*, Spiegel Keil. 203. 207. s nem mint F. Vollbrecht, Xenophons Anabasis für den Schulgebrauch erklärt (5. kiad. Teubner) IV. lapján és Wörterbuch zu Xen. Anab. (2. kiad. Teubner) 163. lapán mondja: paradeiza: bekerítés.

Πεπεφοῖς — csak a dativusban 1 Mose 37, 36: τῷ Πεπεφοῖ, τῷ σπάδοντι Φαραὼ ἀρχιμαγείσῳ; æg. *pete-ph-re*: a ki a napistené. Uhlemann 297. — A Vulgatában van Putiphar és Phutiphar, Luthernél Potiphar, Károli Gáspárnál Potiphar, Potifár, Pótifár, Káldi-Tárkányinál Putifár, W. Glen perzsa fordításában pútifer. A héberben pótiphar, Leopold Lex. Hebr.

Ῥαγά — mēd város, melynek romjai a mai Teherán mellett láthatók; óbkt. *ragha* (tán a *rag* tőből: emelni), óp. raga, susianai ékiratokban rakkan Ztschr. d. DMG. XXIV. 48. phl. rak, újp. rej, arabul razi, ami azt mutatja, hogy a régi *g* hogyan lett *ds*, *zs*, *z* közvetítésével végre *j* hanggá. Justi Zdspr. 251. Spiegel Keil. 215. Müller Lautlehre I. 22. — Mellékneve keleten 'arűsz al-dunjá': a világ arája, Zenker, Dict. ture-arabe-persan II. 627. Ouseley Travels I. köt. VIII. l. III. köt. 115., 117., 174., 199. Egyet. Phil. Közl. II. 228. A mostani gebrek, Zoroaster hívei, azt tartják, hogy Zoroaster itt született; l. egy Gulsen-i ferheng című, Bombayben 1857-ben lithographált parszi hittan 6. l. A város nevét l. Strabo 1, 60. Arr. 3, 20, 2. Tobia 1, 16. — Goldziher, Mythology among the Hebrews 332. l. elmond egy mondát Rejről, mely a legendák etymologizálásának csinos példája. Perzsa krónikások szerint régi perzsa király, Kejkavűsz, kocsit csinált, melylyel mindenfele készülődés után az égbe akart szállni. De Isten a szélnek megparancsolta, hogy a királyt a felhők közé vigye, a melyekből aláhullt a gurgani tengerbe. Kejchoszrű, Sāvus (Szijāvus) fia, mikor ahhoz a parthoz ért, ugyanazon a kocsin ment Babylonba. Midőn a mostani Rej helyére ért, azt mondták: Berej uned Kejchoszrű, azaz: kocsin jött Kejchoszrű. A király várost építtetett azon a helyen, melyet Rejnek neveztek, mivel így hívják a kocsit perzsaúl. Ez az újp. *rej*: kocsi nyilván az óbkt. ratha, szkr. rātha szóból lett; *j* ugyanis megfelel egy régi dentalisnak, Müller Lautlehre I. 22. II. 13. Justi Zdspr. 253. Firdűsi szerint, ki szintén elmondja

Kejkavúsz égi útját, a király Amulnál a földre ér vissza. Vullens. Firdusii liber regum I. 409—412.

Σακκωνιάδων — phœnic. *sákun-játon*: Sakun adta. Az isten nevéhez Schröder 196. a héber sôkên, az arab szakan s a görög *Σάκος*, *Σάκος* (II. 20, 72.) alakot vonja. A név alakjához v. ö. phl. jezdathi, jezdidát: Istenadta, áthúrdát: tűzadta, máhdati: *Μηρόδος* Ztschr. d. DMG. XVIII. 14, 17, 29. újp. jezdándád Istenadta Hammer Redekünste 36. chudádád, chûdád, arab 'atâ-alláh, török tañri-verdi, görög *Θεόδοτος*, *Θεόδωρος*, latin Adeodatus, francia Dieudonné, phœnic. muttumba'al: Ba'al ajándéka, héber mattanjahu: Jahve ajándéka; Egyet. Phil. Közl. I. 39. «A tudomány rózsáviránya» 6. l.

Τύρος, Tyrus — Herod. 2, 44. Strabo 16, 750. Arr. 2, 16. Plut. Alex. 24. Justin. 18, 3. Curt. 4. 3. Phœnic. *sôr*: szikla. Schröder 135.

Φαρνάκης — Herod. 2, 1. Öbkt. *farnácpa* vagy inkább *franácpa*: fényes lovu, ebből: frana-ácpa. Az előbbi l. *ῥαυαξία* alatt. Keiper 48.

Λόος — Herod. 1, 188. Ktes. Fragm. Pers. 10. ed. Baehr; nagyon jó, mindig friss vizü folyó. Öbkt. *hvaepa*, ebből: hu: *εῖ* és *αῖπα*: *ἔπος*, tehát: a jó lovu, jó loval ellátott, aztán egy jámbor férfit s egy folyó neve; szkr. *svaepa*, óp. *uvaepa*, phl. *huacp*. Justi Zdspr. 334. Spiegel Keil. 190.

Ῥοδόφανος — Millius kiadásában (Vetus Testam. ex versione LXX, Amstelod. 1725.) *Ῥοδόφανος*, Glen perzsa fordításában: *çâfineth pe'nijeh*, Káldy-Tárkányi: «és nevezé őt egyiptomi nyelven világ szabadítójának», sz. Jeromosnál *ὁ σωτήρ τοῦ κόσμου*. I Mose 41, 45. Aeg. *p-sot em-f-eneh*: a világ megmentője, vagy *p-sot-em-f-auch*: az élet megmentője. Uhlemann 306.

Ῥυγός — Ktes. Excerpt. Pers. 44. és Bachr kiad. 185—6. l. III. Artaxerxes és II. Darius mellékneve (ez utóbbi *Ῥυγός ἢ Νόθος* Maspero 569.); óp. *vahuka*, a jó; Justi, Gesch. Persiens 137. Zdspr. Ztschr. d. DMG. XVI. 7. (Spiegel Keil. 217. csak az óp. nevet említi meg, de nem hasonlítja össze a göröggel.) Elemei: öbkt. *vauhu*. szkr. *vásu*, phl. és pã. *veh*, újp. *beh*, örmény *veh*; jó (Curtius Grundz. 206.) és a *ka* képző, mely tulajdonneveket képez, pl. *vaëcka*: egy ország neve: *arsaka* *Ἀρσάκης*; fránuka *Φαρνοῦχος* *Φαρνούχης*: a fényes, fölséges, boldog (így még az örményben: *farnukh*, assimilálva *farruleh*, újp. *ferruch*: boldog); *dáduka* *Δαδοῦχος*, *Δαούχος* (óp. *dáduhya*, újp. *dádújh*, személynév, Spiegel Keil. 202.); *ariyuka* *Ἀριάχ*, Daniel 2, 14.; *mardukaya* *Μαρδοχαῖος*, Esther 2, 5. Keiper 77. Justi Zdspr. 260. 370.

Dr. POZDER KÁROLY.

THUKYDIDES.

II.

Markellinos, Th. ókori életírója, igen találó megjegyzést tesz, midőn azt mondja, hogy Th. arcza *komoly, mélyelméjű* férfira vall, mert csakugyan ezen mélyelméjű, gondolatterhes, majdnem tragikus komolyság jellemének fővonása. Több tekintetben, de különösen magasztos és fenkölt szónoklata szempontjából az ó-kor egy másik kiváló férfiára, Periklesre emlékeztet. A régi grammatikusok stílusátjoggal az ókori három szónoklati nem legelsejéhez, a fenkölt szónoki fajhoz sorolják. S valamint Periklesről azt mondták a régiek, hogy nyilvános tárgyalások alkalmával soha sem élczelt vagy nevetett, úgy elmondhatjuk Thukydidesről is, hogy egész előadása a tréfát soha meg nem tűrő, komoly férfiaság medrében halad mindvégig. Joggal nevezhetnők *philosophiai történetírónak*, habár philosophiája igazi gyakorlati életphilosophia, mely a czéhszerű iskolához csatlakozó bölcsészetnek nyomát sem mutatja fel.

Th. eme mély elméje, eme férfias komolysága főképen három irányban nyilvánul:

1. Mint objectiv és ezért kritikailag gondolkozó fő az emberit emberileg, a természetszerűt természetszerűen fogja fel és magyarázza, nem úgy, mint Herodotos, ki az emberek sorsát még nagyobbára isteni befolyásnak tulajdonítja. Thukydides mindennemű jövendölésről majdnem gúnyosan szól, s a mit a nép *csodának* tart, azt ő, ha egyáltalában tényeken alapúl, természetszerű alapjára vezeti vissza. Így pl. már Th. tudja, hogy a napfogyatkozás onnan ered, hogy a hold földünk és a nap közt elhalad. Ha ez elvnek itt-ott ellentmondani látszik is p. I, 23, az ellentmondás éle elvész az által, hogy a felsorolt csodás tűneményeket és a történeti tényeket szoros, belső kapcsolatba nem hozza.

Mindamellettt hogy T. a babonával, csodákkal nem törődik: még sem mondható *hitetlennek*. A nemesist, az isteni hatalom uralmát és igazságszolgáltatását, nyíltan elismeri, noha

épen ebbeli nézetei a homályosság vádja alól fel nem menthetők. A mit mi „*isteni végzetnek*“, a gondviselés intézkedésének nevezünk, azt ő igen gyakran *τύχη*-nek nevezi, ámbár az összefüggésből ítélve, ezen kifejezésével nem a véletlen vak esetre, hanem határozottan az isteni gondviselésre céloz. Csupán a kifejezésében rejlik némi homály, a mint hogy egyáltalában a pogány ókor e fogalmakat: «isteni gondviselés», «sors», «vak eset», igen gyakran összezavarta és e tekintetben soha sem tudott teljes világosságra jutni.

A halikarnassusbeli Dionysios Thukydidesről írt essayében, *Thukydides jelleméről és egyéb sajátosságairól*, következőleg jellemzi Herodotost, Thukydides elődjét: «A régi történészek közül egyik a görögök történetét, a másik a barbárokét írta meg, a halikarnassusbeli Herodotos azonban a történetírás pragmatikai irányát sokkal nagyszerűbben és fényesebben érvényesítette, mint elődei; voltakepen nem is *egy* népnek történetét írta meg, hanem egész Európa és Ázsia népeinek viselt dolgait egy összefüggő, tervszerű vázlatba foglalta össze.» És csakugyan Herodotos e tekintetben kimagaslik valamennyi előde felett. Ő volt némi tekintetben az első kritikai történész, a mennyiben kellően megkülönbözteti azt, a mit utazásai közben tapasztalt és látott attól, a mit csak hallomás útján szerzett. De fő érdeme mégis abban áll, hogy először talált szilárd vezéreszmét, *központot*, mely körül egész története csoportosúl. Ez a vezéreszme azon ellentét, mely a *szabad hellenismus* és a míveletlen, a despotismus által emberi formájából kivetkőztetett *barbár világ* között fenállott. Ezen nagy cultur historiai ellentétet, mely a perzsa háborúban világlik ki leginkább, a trójai háború előtti időkig viszi vissza. E tervbe szellemes módon beleszővi az akkor ismert orbisnak leírását, a mennyiben az egyes országok vagy a hellének vagy a perzsák hatalmát érezték. Egy másik ilyen vezéreszme az, hogy Herodot minden nagyobb eseményt vagy a *világ sorsának*, a *világrend hatalmának* (*πεπρωμένη*) vagy az *istenek irigységének* tulajdonít. Herodotos korának ezen erkölcsi felfogását, mely a mi szemünkben kissé elrettentő, az által szelidítette, hogy a világrend alatt sok helyütt erkölcsi, igazságos világrendet, az istenek irigysége

alatt pedig az isteneknek az emberek dölýfe ellen forduló haragját érti.

Ha Herodotossal összehasonlítjuk Thukydidest (egy ilyen, bár ki nem merítő párhuzamot vont CREUZER *Herodot und Thukydides* 1803), azt látjuk, hogy Th. Herodotossal és többi elődeivel szemben az első volt, a ki kizárólag *korának történetét* írta meg, még pedig a görög államok akkori benső párt villongásainak és harczainak történetét. Ebből önként folyik, hogy Th. munkája Herodot művével oly viszonyban áll, mint a tragœdia az eposhoz: azért amott kevés az episód, míg Herodotnál egész könyvek telnek ki az episódokból, innen van az is, hogy Th. majdnem *lélekszakadva* (a mint Dionysios mondja) siet a dolgok végkifejlődése felé, míg Herodot mindent epikai hosszadalmasággal, bőbeszédűséggel és nyugalommal beszél el. Herodot két vezéreszméjéről, a világ sorsáról és az istenek irigységéről szó sincs többé Th.-nél; szerinte magok az emberek azok, kik sorsuk fonalát szövik. Th. az első, ki a történetet *emberi* szempontból fogta fel; az istenekre való hivatkozás, az istenek beavatkozása az emberi dolgokba nem található többé nála; az *emberek* dölýfét (ὄψος) folyton kíséri és szemünk elé tárja. *Kritikája* is végtelenül higgadtabb, nyomósabb mint a Herodotosé. Mint fennebb említők, Thukydides a csodaszerű, tehát a mythos és népmonda iránt ellenszenvvel viseltetik, s e tekintetben éles ellentétben áll Herodotossal. Ha már épenséggel fel kell említenie az ilyen mondát, vagy mythost, nem ritkán a rejtett gúny egy nemével mondja meg a monda mögött rejtőző tényálladékokat. A természeti tűneményeket szintén egész természetszerű módon magyarázza, így a 2. könyv 28. feje. egy napfogyatkozás felemlítésénél azt mondja, hogy ez csak újhold feljöttekor támadhat. Vagy a 7. könyv 50. fejezetében megütkezését fejezi ki a felett, hogy Nikias háromszor 9 napig várakozott, míg támadást intézett. Mindezek daczára nem fogjuk Th.-t hitetlenséggel vádolni, számos helye bizonyít a mellett, hogy hisz az isteni végzésben.

2. Jellemének második fővonása abban áll, hogy mint erkölcsileg nagy ember minden pártnézetten kívül áll, s hogy túltette magát minden *nemzetiségi, féltékeny irigy vetekedésen ragy előítéleten*. Hogy mennyire válik ki e tekintetben mai tör-

ténetíróink nagy részéből, annak bebizonyítására legyen szabad egy közelfekvő példát felhoznom: *Kilencz év elteltével nem akadt még történetíró se a francziáknál, se a németeknél, a ki az 1870—71-ki német-francia háborút teljes objectivitással sine ira et studio megírta volna. Th. az egykorú, szeme előtt leforgó peloponnesusi háborút, melynek végét nem is élte túl, teljes objectivitással, távol minden párt és nemzetiségi tekintettől, mintaszerűen állította elénk. Történetén valóságos homari nyugalom ömlik el. Joggal mondja tehát Markellinos, Thukydides említett életírója: «Th. oekonomia tekintetében Homeros vetélytársa (ζήλωτος) volt.»*

Ő ép oly részrehajlatlansággal és elfogulatlansággal ítél az athéneiek külellenségei és saját politikai ellenfeleiről, mint polgár- és elvtársairól. Mindamellett *egy* körülmény csakugyan megkönnyíté és elősegíté e páratlan részrehajlatlanságát: értjük húszt évi távollétét idegen földön, úgy hogy ezen tény, mely reá nézve tagadhatlanul nagy szerencsétlenség volt, az utókor nagy szerencséjének vált be, mert csak így őrizhette meg Th. azon tág szellemi látkörét, ama szabad áttekintését és belátását a külviszonyokba, melyet művében tapasztalunk, és melyre Athénben a dühös párttusák közepette aligha tehetett volna szert. Mindezen tulajdonságai daczára Th. távolról sem *kosmopolita*, mely fogalomról egyáltalában a görög és római nép élettelen, virágzó korának nem volt sejtelve; még kevésbé olyan ember Th., ki hazát nem ismer, hazájához nem szít. Athén az ő szemében mindig a legnagyobb és legtökéletesebb állam, az államok mintaképe, forró vágyainak tárgya maradt. E hazaszeretetének különösen Perikles halotti beszédében adott kifejezést, a melynél szebb és magasztosabb dicsőítő éneket soha Athénra nem mondott senki.

3. Mély emberismereténél és messzirelátó politikai bölcseségénél fogva nem pusztán *elbeszéli* a népnek és vezetőiknek *tetteit*, hanem azok titkos rúgóira és indító okaira is reflektál, legyenek ezek akár az egyéniségben rejlők, vagyis pszichológiaiak, akár a politikán alapulók. Különösen *a beszédekben* tárja elénk Th. az események és tettek titkos rúgóit, még pedig oly *iqazsággal* és művészettel, hogy e beszédek a *mély ember-*

ismeret és a valódi állambölcsesség utólérhetlen mintáinak tekinthetők.

III.

Itt van a legkedvezőbb alkalom, hogy Th.-nek ezen felülmulthatlan beszédeiről egy néhány megjegyzést tegyek.

Th. művében összesen 43 kisebb-nagyobb beszédet találunk.

Egyik lényeges különbség az ókori és újkori történetírás között abban áll, hogy az ókori historikusok elbeszélésüket gyakran félbeszakítják *beszédek* által, melyeket a fellépő személyek szájába adnak, mit az újabb historikusok vagy épen nem, vagy nagyon ritkán tesznek. Th. első alkalmazta ezen művésziessen szerkesztett beszédeket. Herodotos történetében is találkoznak ugyan itt-ott beszédek, de ezek inkább családias jellegű társalgások mint művészi beszédek, inkább *sermones* mint *orationes*. Csak egy helyen (3. könyv, 80. és kk. fej.) találunk Herodotosnál művésziesebben kidolgozott beszédeket a demokratia és az arisztokratia előnyeiről, melyet ő elég feltűnően a perzsák nagyjainak szájába ad. Nem tagadható, hogy e beszédek magas művészetéről tanuskodnak, de reális történeti alapjuk épenséggel nincs.

Hogy a régi történetírók a mieinkkel szemben munkáikba ily beszédeket beleszóttek, annak megvan a maga külső és belső oka:

1. a külső ok az, hogy a görögöknél és rómaiaknál gyakrabban tartottak *nyilvános* beszédeket mint nálunk, minthogy egész politikai és társadalmi életük a nyilvánosság, a nagy közönség előtt folyt le, míg nálunk, a parlamentarismus országaiiban is, a nagy politikai kérdéseket legtöbbször a kabinetek homályaiban intézik el. Ehhez járul, hogy a mai történész nem is közölhet többé-kevésbé költött beszédeket, hanem — ha egyáltalában teszi — csakis a valóságban elmondott beszédek egyik-másikát veheti fel történeti művébe; 2. belső ok: az újabb történetírás lényege a kritika: csak azon tényeket említi, melyeknek hitelessége okmányilag igazolható, a módszerben és előadásban azonban *subjectiv* eljárást tanusít. Ellenben a

régiek, kivált a görögök, irodalmuk és művészetök *plastikus* voltát még a történetírásnál is érvényesítették; itt az objectív elemet *plastic* (szemléletes modorban) a beszédekbe helyezik, úgy hogy ezek által a régiek történetírása mintegy *dramatikus* színezetet nyer.

Th. beszédei közlésénél a következő czélokat akarta elérni: 1. Jellemezni akarta azokat a személyeket, kiknek szájába adta beszédeit. Mily élesen különbözik pl. beszédeiben Kleon Periklestől, ámbár amaz Periklest utánozni igyekszik, és mennyire Alkibiades Nikiasztól! A legbővebb, legbőbeszédűbb jellemzés sem nyújthatna oly világos képet e férfiakról mint beszédeik! Mily élesen különbözteti meg beszédeikben az erélyes, tette kész, de a mellett kissé ingatag athenieket a szófukar, hallgatag, az elhatározásukat késleltető lacedaemoniaktól, vagy a hiú, féltékeny és újításokra vágyó korinthusiakat a hű, becsületes plataebeliektől és a csökönös, sőt durva thebaiaktól! 2. A beszédek a cselekvények mélyebben rejlő okait tárják fel előttünk. Th. sokkal plastikusabbnak találta, ha a cselekvő személyek magok adják elő tetteik indító okait, mintha ő maga beszélne el azokat. Csak Perikles három különféle alkalomkor tartott beszédeire utalok, melyek e nagy államférfiú politikájának legtitkosabb rúgóit felmutatják. Végre 3. gyakran saját ítéletét is beleszővi Th. a beszédekbe, kivált azon személyek beszédeibe, a kikkel rokonszenvez. Ilyenek kiváltkép Perikles és némi tekintetben Nikias, továbbá Diodotus, Kleon ellenfele. Diodotus beszédében Th.-nek szívéből fakadó véleményére ismerünk. És viszont Syrakusában Hermokrates szelid és böles beszédje minduntalan a józan és mérsékelt demokratára, Thukydidesre, emlékezteti az olvasót.

Azon kérdésre, vajon ezen beszédek betűről-betűre saját tulajdon munkái-e vagy a valóságban tartott beszédeknek többé-kevésbé szabad utánzásai, ő maga adja meg a feleletet az *1. könyv 22. feje.*: «A mit egyesek akár a háború elején, akár annak folyamában beszéltek, azt pontosan, szóhíven visszaadni, arra pontosan visszaemlékezni, nemcsak nekem, ki azokat személyesen hallottam, hanem a tudósítóknak is vajmi nehezeére esett. De a mint én gondoltam, hogy mikép *kellett* volna min-

den egyesnek minden egyes alkalommal *leghelyesebben* beszélnie, akként szólaltattam meg a szónokokat, lehetőleg híven ragaszkodván a valóban elmondott beszédek össztartalmához.» Th. ezen nyilatkozatából *három* dolgot tudunk meg: 1. Hogy ő már jó eleve lemond arról, hogy *szóról-szóra* közölné a beszédeket, részint mivel nem tarthatta meg a személyesen hallottakat emlékezetében *szó szerint*, részint mivel a száműzetése alatt vagy az ellenség táborában tartott beszédeket nem is hallhatta meg személyesen, és e tekintetben csak többé-kevésbé megbízható tudósítókra volt utalva, kik szintén csak emlékükből közölték vele a beszédeket. 2. Azt látjuk, hogy ő csak *valóságban tartott beszédeket* közöl (*τὰ ἀληθῶς λεγόμενα*). 3. Nem közli szóról-szóra a megtartott beszédeket, hanem csak is a dolog velejét, a lényeges dolgokat választja ki belőlök. Th. a dolog lényegét, a *tartalmat* soha sem költi; a szónoklatok *lényegén* nem változtatott, hanem csakis egyes aprólékos dologban pl. a *kivitelben* járt el szabadon, a formát tetszése szerint *alakitra*, sőt mondhatnók *idealizálva*. Th. valamennyi beszéde stílusának határozott jellegét magán hordozza, de a mellett egyszersmind az illető szónokok jelleméhez is hozzásimúl. Véleményem szerint egész hasonlóan járt el Plátó az ő Apológiájában, a hol Sokratet nem akként beszélteti, a mint valóban beszélt, hanem a mint beszélhetett volna és a mint beszélnie kellett volna.

A későbbi görög és római történetírók kisebb-nagyobb szerencsével utánózták Th. beszédeit. Sallustiusnak legjobban sikerült Th. modorát utánozni és elsajátítani. Az ő beszédei is valóban megtartott beszédek, csakhogy azokon saját modora szerint változtat (pl. szóváltás Cæsar és Cato között a Catilináriák miatt). Egészen másképen jár el Livius, ki egy sereg beszédet *költ*, melyeket sohasem tartottak, de nem is tarthattak meg.

Th. továbbá választékosan közli beszédeit. Csak a *legfontosabb* szónoklatokat közli, kiváltképp pedig azokat, melyek a háborúnak egyik-másik forduló pontján tartattak meg, és ezek közül is csak a legbefolyásosabb férfiak legjelentékenyebb beszédeit. Az Aristoteles *rhetoriká*-jában felállított schema szerint a beszédeket állami-, törvényszéki- és dicsbeszédekre szokták felosztani. Bajos volna a Th.-féle beszédeket e három kategóriába

osztályozni. Igaz, hogy a legnagyobb része politikai állam-beszéd, de hadvezerek beszédeit is közli, melyek inkább hadi-kiáltványokkal és manifestumokkal vethetők össze. Ép oly kevésbé tehetők ez osztályba a *követségek beszédei* is, hacsak tágabb értelemben vett *állami beszédeknek* nem akarjuk tekinteni. Perikles halotti beszéde a dicsbeszédnek jellegével bír, a nélkül, hogy egészen az lenne, a mit a régiek epideixisnek neveztek.

Th. egynéhány beszédében a beszéd és ellenválasz dramatikai dialogusba megy át, drámai színezetet nyer gyakori szerepváltoztatásokkal; így az athéneiek és melosiai párbeszéde az 5. könyv végén.

Azt is látjuk hogy írónk beszédei kiszemelésénél szereti a *hármast* számot, a *triast*. Periklesnek 3 beszédét közli, melyeket a háború döntő fordulatainál tartott; ép így Hermokratesnek is három, Nikiasnak szintén három beszédét olvassuk a 7. könyvben. Másutt kitünteti az *antithesist* a beszéd és ellenválasz alakjában: így az 1. könyvben a corcyraiai beszéde és a korinthusbeliek ellenbeszéde, a 3. könyvben Kleon és Diodotus, a platáiai és thebaiak, a 6. könyvben Hermokrates és Athenagoras, az athéni Euphemos és Hermokrates között folytatott beszédek és ellenbeszédek. Így beszélteni a 6. könyvben Nikias és Alkibiadest és ugyancsak a végén még egyszer Nikiasnak engedi át a szót. Itt-ott szinte csodálkozunk, hogy a beszédre nem következik ellenválasz. Így pl. a spártai követek beszédére, kik az athéniektől nagyon is elfogadható feltételek mellett békét kértek (4, 17—20), helyén lett volna *Kleon ellenválaszát* is szóról-szóra visszaadni, mivel a háború további folyama és kimenetele ezen fordul meg.

Ennyit jegyzek meg röviden Th. beszédjeiről.

IV.

Ide iktatok néhány aphoristikus megjegyzést Th. stílusáról. Valamint írónk egész jelleme és lénye komoly, mélyelmű, magasztos, úgy nyelve és stílusa is az. Az ókori kritikusok egyetértő nyilatkozata szerint Thuk. stílusában kiváltkép három

sajátságot találhatunk: 1. a *fenséges* jelleget (τὸ σεπτόν, τὸ μεγαλοπρέπες, τὸ ὑψηλόν). Longinus a magasztosról írt értekezésében Th.-t egy sorba helyezi Pindarossal és Sophoklessel. 2. A komor, szigorú, kissé fagyos szépség illeti meg Th. stílusát (τὸ πικρόν v. τὸ ἀστυρόν v. τραχύ). Dionysios őt azért erős, tüzes és azért nem is mindenkinek való óborral hasonlítja össze. Cicero «Brutus»-ának 83. fejezetében szintén tüzes, régi faler-numi borral hasonlítja össze. Ugyancsak Cicero (de orat. 2, 12) mondja, hogy ha Thukydides hadi dolgokról beszél, mintha csak a riadót fújnák. 3. Kimagaslik Th. irányának *praequans rövidsége* által (τὸ βραχύ), melynek a helylyel-közzel található *homályosságot* (τὸ σκοτεινόν) is akarják tulajdonítani. Igen helyesen mondja Markellinos róla: «Néha érthetetlennek is látszik merev, feszes, praegnans kifejezései miatt.» «Ez épen az igazi erőteljes rövidség, mely nem tár ki mindent nagy szóbőséggel. Ép azért megfoghatatlan, ha másutt ismét azt állítja Markellinos, hogy Th. néha szántszándékosan használja a homályos kifejezést, hogy ennek következtében kellően meg ne értsessék. Cicero itt is eltalálta a helyest (de orat. 2, 13): «Th. véleményem szerint úgyszólván valamennyi íróf elülmúlja. Nála oly *sűrűek a tárgyak*, hogy szavaink száma majdnem a mondatok, gondolatok számát éri el; azonkívül oly helyesen és találóan alkalmazza kifejezéseit, hogy bajos megmondani, valjon nála az előadás teszi-e világossá a dolgot, vagy a gondolatok világítják-e meg a szókat.» («Post illum (sk. Herodotum) omnes dicendi artifices mea sententia facile vicit, quia ita creber est rerum frequentia, ut verborum prope numerum sententiarum numero consequatur, ita porro verbis est aptus et pressus, ut nescias, utrum res oratione an verba sententiis illustrentur»). Cicero evvel azt akarja mondani, hogy Thukydidesnél minden szónak meg van a maga mély értelme és jelentősége; oly tömötten beszél, hogy az ember hirteleniben nem is tudja, valjon a tárgyak vannak-e inkább a szavak által vagy megfordítva a szavak a gondolatok által meghatározva? Ha panaszkodik is Cicero olykor-olykor Thuk. homályossága felett, úgy az említett ítéletével szemben szóba sem jöhet. Quinctilianus (Instit. orat. X, 1, 73) majdnem hasonlóan nyilatkozik, mikor Herodotossal összehasonlítja: «Densus

et brevis et semper instans sibi Thucydides; dulcis et candidus et fusus Herodotus; ille concitatis, hic remissis affectibus melior; ille concionibus, his sermonibus; ille vi, hic voluptate.» Dionysios Halicarnassensis, a ki Th.-ról három figyelemre méltó kis értekezést írt¹⁾ Herodotot *kellemesebbnek* találja Th.-nél. Nagy igazságtalansággal ítél Dionysios Th. stílusáról, midőn majd zavarosnak (ὀχληρός), majd mesterkéltnek (περίεργος), maj merevnek (πικρός), sőt gyermekiesnek (μειρακιώδης-nek), homályosnak és rejtélyesnek mondja; mindamellett a *nyomatékos-ságot* ő sem vitathatja el Th. stílusától (τὸ βάρύ, ἐμβριθές), és szerint a merev, komor, pathetikus hanghoz senki sem értett oly jól mint Thukydides.

V.

Hátra van még, hogy a Th-re vonatkozó legfontosabb kiadásokat, magyarázatokat és segédeszközöket felsoroljam: Teljességre itt nem tartok számot; a mely könyveket azonban felemlítek, azok legnagyobb részt könyvtáramban találhatók.

Th. életének három ókori biographiája maradt reánk. Ha az egyes feljegyzések *értékét* behatóan megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy mind eme tudósítások *egy* vagy legfeljebb *két* ókorbeli forrásra vihetők vissza. Azon hírek, melyek Th. életére vonatkozólag az ókorban keringtek, élénken tanuskodnak a mellett, hogy a magyarázók és scholiasták kevés *positiv* adatnak kombinálásából gyártották a költött és mesés dolgoknak egész láncolatát. 1. Az első ránk maradt ókori életrajzot *Markellinosnak* tulajdonítják: az értekezésnek címe a következő²⁾: «Markellinos könyve Th. életéről és előadásáról, merítve Mark.-nak Th.-hoz írt scholionjaiból.» Még *Gesner János* múlt századbéli német

¹⁾ 1. περὶ τοῦ Θουκυδίδου χαρακτήρου καὶ τῶν λοιπῶν τοῦ συγγραφέως ἰδιωμάτων. 2. περὶ τῶν Θ. ἰδιωμάτων és 3. πρὸς Ἰναιὸν Πομπήιον ἐπιστολή; kiadta Krüger K. W. Halle 1823 (Krüger első nagyobb munkája) azon cím alatt: *Dionysii Historiographica*; ebben foglaltatnak egyszersmind commentationes criticae et historicae de Th. historiarum parte postrema.

²⁾ Μαρκελλίνου ἐκ τοῦ εἰς Θουκυδίδην σχολίου περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ Θουκυδίδου καὶ τῆς τοῦ λόγου ἰδέας. (I. Krüger K. V. (W.) kiadása 2. köt. 2. füzet, 2. kiadás, Berlin 1861, 155. l.).

philologus azon téves véleményben volt, hogy az itt nevezett Markellinos azonos Ammianus Marcellinussal, a Kr. u. 4. században élt római történetíróval. Joannes *Gerhardus Vossius* azon Markellinossal azonosította, kit mint Hermogenes «rhetorikai technika»-jának¹⁾ magyarázóját ismerünk. Mások ismét byzantin korbeli szerzetesnek tartották. De mindezek be nem bizonyítható hypothesisek; kénytelenek vagyunk bevallani, hogy Markellinos személye előttünk teljesen ismeretlen. Értekezésének egész jellegéből valószínűleg látszik, hogy az újplatonikus Salustiusnak és Aristoteles commentatorának Simpliciosnak idejében élt. Ezen művet, mely nyilván egyike a scholion-gyűjtemények élén álló szokásos bevezetéseknek, a legjobb kéziratok alapján kiadták: *Poppo* Th. nagy kiadásában 1. kötet, 1. rész, 311—317. l. Lipcse 1821; Haase Th. kiadásában, mely Párisban Didot-nál 1840-ben jelent meg, a végén Bekker Immanuel kis szövegkiadásának (1846); elején Krüger K.V. kiadásaiban (2. köt., 2. rész, 185. és kk. l.) Az életrajz egész szerkezetén meglátszik, hogy több különféle darabból állt, melyeket Markellinos foglalt egybe. E tekintetben egyetérték Grauerttel,²⁾ a ki három részt különböztet meg benne: 1. *I—45*: ezen részét M. hiteles és régi forrásokból állította össze, noha az általa említett írókat *közvetlenül* még sem igen használta. Forrásai közt egyszer melleleg Didymos említi. Valószínű, hogy ezen czélból Didymos «*Quaestiones symposiacae*»³⁾ című munkáját kivonatolta. 2. *45—53*: Ezen szakasz tulajdonképen párhuzamos rendben halad az előbbivel. Az első szakaszban a Th. magyarázatánál felmerülő és tekintetbe jövő grammatikai és történeti kérdések, a 2-ban ellenben inkább a rhetorikai szempontok tárgyaltnak. Ezen

¹⁾ Hermogenes irt: *Τέχνη ῥητορικὴ διαμετρικὴ περὶ στάσεων* = *Ars rhetorica de partitione statuum et quaestionum oratoriarum*.

²⁾ Grauert kifejtette nézetét «*Rhein. Museum*» 1827, 172. és kk. ll.; Ritter Franz ugyanott 1845, 321. és k. ll. és «*Didymi opuscula*» című kiadásában Coloniae 1845 (az elején és 125. és kk. ll.) más nézetet állított fel; *Poppo* nagy kiadásában 1. kötet, 1. rész 21. és kk. ll. szintén más beosztást ajánlott.

³⁾ Schmidt Móricz kritikailag kiadta Didymos «*Quaestiones symposiacae*» című munkáját; erről a 321. és kk. ll. értekezik.

szakaszt Markellinos valószínűleg valamelyik rhetorikai írótól merítette. 3. 44—57: Ez a szakasz a legnagyobb valószínűség szerint önálló *ὑποθέσις*, legszebben és legnagyobb ízléssel írva; kár, hogy kevés benne a tényleges történeti adat.

Mindenesetre annak, a ki Th. életrajzát kritikailag akarná megírni, Markellinos értekezését első sorban kellene tekintetbe vennie.

2. A második ókori életrajz, mely az előbbinél sokkal rövidebb, egy névtelen szerzőtől ered. Óvatos használatra int a körülmény, hogy egy sereg adat van benne, mely nem a mi történetírónkra, hanem annak nagybátyjára vonatkozik. (Kiadta Poppo, nagy kiadásában 1. köt., 1. rész 338—342. l.; Krüger 2. köt. 2. rész).

3. A 3-dik antik életrajz *Suidas* egy rövidke fejezetében található, (Kiadta Poppo 337. l.; tov. Krüger), mely világos nyomait viseli annak, hogy nem önálló dolgozat. Itt található a Th. és Herodotos közötti viszonyra vonatkozó adoma.

E három ó-kori életrajzot csak akkor ítéltethjük meg helyesen, ha e 3 különféle forrás adatait synoptice egymás mellé állítjuk. Így az egyes források adatainak értékét jobban fogjuk meghatározhatni és azoknak egymáshoz való viszonyát megállapíthatni.

Ámbár az ezen hagyományokból vonható pozitív nyereség aránylag véve csekélynek mondható, mégis reánk nézve eléggé fontos amennyiben a Th. életéről alkotandó képnél segédeszközülni szolgál. Legjobban akkor fogjuk *ellenőrizhetni* e hagyományt, ha írónk saját szavaira hivatkozunk. Thukydides csak egy pár helyen, V. k. 26. fej. és IV. k. 105. fej. szól önmagáról, mert hisz művének egész előadása magával hozza, hogy saját személyisége háttérbe szorúljon. Ehhez járul még Dionysos és Photius néhány adata, továbbá Pamphila történetíró adata Gelliusnál.

Áttérek most a Th. életére vonatkozó újabb keletű munkákra. Nevezetesen azon műveket fogom említeni, melyek valóban új szempontokat és nézeteket tartalmaznak, és melyek Th. kritikai biographiáját kísértették megírni.

Első helyen emlitem *Poppo Ernő Frigyesnek* latinul írt

hosszas életrajzát, mely nagy tekintettel van a Th.-korabeli történeti viszonyokra. Az e téren folytatott kritikai munkálatoknak sorát megkezdette *Krüger Károly Vilmos*, kinek idevágó dolgozatai összegyűjtve megjelentek a szerző *Kritische Analekten*» című művében, (Berlin 1863—67, 2 füzet.) Krügernek ez a munkája, ép úgy mint valamennyi egyéb, sok jót, de sok rosszat is tartalmaz. Élesen, világosan és szemléletesen ír, sok újat, találót és elméset mond, de hébe-korba túloz és mások nézetei ellen szenvedélyesen, kiméletlenül, valódi fűror philologicussal kél ki; e mellett igen gyakran makacsúl megmarad egyszer felállított, sok helyütt téves nézetei mellett. Így itt is Th. születési évének meghatározásánál és az ebből eredő következmények kimutatásánál határozottan téves álláspontot foglal el. Emellett nem tud megszabadulni a Lessing-fele polemiának olykor-olykor kihívó hangjától.

Igen szellemes munkát írt Th. életéről, művéről és koráról *Roscher Vilmos* («Leben, Werk und Zeitalter des Th.» Göttinga 1842). Jelen mű szerzője ama híres, nálunk is eléggé ismert és méltányolt lipcei nemzetgazdász, ki először alkalmazott philologiai módszert és felfogást a nemzetgazdászati terén és ezáltal ezen tudományt teljesen új alapra fekteté. Roscher ezen munkája Th. életéről és művéről *több* szellemes és vonzó modorban írt megjegyzést, apercust, mint terjedelmes fejtegetést tartalmaz. A szerző — úgy látszik — szintoly *klassikus* munkát akart nyújtani Th.-ről, mint a melyet *Dahlmann* Herodotról írt, de ebbeli szándéka nem sikerült teljesen. A mű szellemesen van írva, de a kérdések még sincsenek elég élően és behatóan tárgyalva, úgy hogy Roschernek Th.-re vonatkozó egyik-másik ítéletét határozottan el kell vetnünk.

A szigorú philologiai ismeret és módszer bélyegét viselik magukon a hamburgi *Ulrich* Fr. Wolfg. munkálatai. Ő több értekezést írt, melyek Th. életének és művének főbb pontjaira vonatkoznak: (Ueber die griech. Gesch. z. Zeit des peloponnesischen Krieges, két értekezés, t. i. «Quæstio Aristophanea» és «Ueber das megarische Psephisma» oder über die nächste Veranlassung des pelopon. Krieges. 1839. továbbá: der Kampf in Amphilochien, Hamburg 53; «die hellenischen Kriege»

Hamburg 68. Főirata, mely valóban e téren korszakot alkot: «Beiträge z. Kritikerklärung des Th.» 1850. (3 szakaszra oszlik: 1. Hogy nevezte el a Th. a peloponnesosi háborút? 2. Th. történeti művének keletkezése 3. Chronologiai kérdés). Írt még egy füzetet, melynek czíme: «Beiträge z. Erklr. und Krit. des Th.» megjelent Hamburgban 63. Éles elméjü, pontos kutatásai leginkább Th. életére, a munka keletkezésére, szerkesztésére és egész jellegére vonatkoznak.

Classen az ő 8 kötetes Th. kiadásában (mely csak a múlt évben fejeződött be) szintén Th. egy rövidebb életrajzát és jellemzését bocsátja előre. (IX—LXXXIV. l.)

Classen ezen vázlatában nagyon megfontolva jár el, és csak a megállapítható történeti tényeket igyekszik feltüntetni. A IX—XLIX. l. *Classen* behatóan bírálhatja *Ullrich* nézeteit, alaptételeit hevesen megtámadja, de, úgy látszik, nagyon is csekély eredménnyel. *Georges Grote*, Görögország híres történetírója, művében kiváltkép Th. politikai működéséről szól. De *Grote*, nézetem szerint, nem elég méltányosan járt el, ha avval vádolja Th.-t, hogy a demokratia és Kleon iránt részrehajlással viseltetik.

Legújabbban Th. életét és művét népszerűen tárgyalta *Welzhofer Henrik* «Th. und sein Geschichtswerk, Ein Beitrag z. Gesch. d. Historiographie» München 1878. Említem még: *Michaelis Adolfinak* «Die Bildnisse des Th.» címü művét. (Strassburg 1877.)

A Th. életére vonatkozó adatokat legújabbban kritikailag megvizsgálták és megbeszélték *Wilamowitz — Möllendorf Ulrich* «Die Thukydides-Legende» (Hermes XII, p. 162—367), továbbá *Schöll R.* «zur Th. Biographie» (Hermes XIII, 433—451), *Gilbert O.* «zur Th.-Legende» (Philologus XXXVIII., 2, p. 243—268).

Ha most Th. művének kritikai és exegetikai feldolgozására vetünk egy pillantást, örömmel tapasztalhatjuk, hogy e téren írónk jelentőségéhez képest szépszámu munkálatok történtek. Nálunk, fájdalom, nagyon is kevés történt Th. megértésére és magyarázatára; Bartal bibliographiai jegyzékében csak a következőket találjuk említve:

Szabó Károly Th. I, 66—68. fej. Új magyar muzeum 1850—1851, I. köt. 204 l. Ugyanott az van mondva, hogy Szabó Károly kéziratban elvégezté Th. első négy könyvének lefordítását.

Hunfalvy Pál tartott egy figyelemreméltó értekezést Th.-ről a m. akadémia közgyűlésén 1841. decz. 20. (Megjelent «Athenaeum» 1842. 1. évfolyamában, újra kinyomatva Hunfalvy Pál «Tanulmányai» Buda-Pest 1873., 175—213. l.) — Továbbá *Agricola* álnév alatt megjelent egy értekezés: «Lehet-e Th. gymnasiumi olvasmány» («Magyar Nyelvészet» 1858, 265. l.) Ebből látjuk, hogy tulajdonképp az 1841-ben közzétett Hunfalvy-fele czikk óta, a melyben Th. tanulmányozására buzdított, senki sem foglalkozott nálunk az irodalomban Th.-sel.

Ha valahol, úgy ezen írónál kell törekednünk arra, hogy a rég elmulasztottat minél hamarább helyre hozzuk.

Nézzük legelőbb az ókorból ránk maradt Th. magyarázatokat.

Valamint Demosthenes egy íróit sem csodált és utánzott annyira mint Th.-t, úgy később is a császárság legtöbb történetírója, nevezetesen Herodianus, Dio Cassius és sok byzantini történetíró leginkább Th. hangját utánozza.

Thukydidessal, úgy látszik, Alexandriában kezdtek tudományosan foglalkozni. A római korban már javában feldolgozták és magyarázták. Valószínű, hogy Didymos volt az első, ki Th.-hez az alapot megveté, mire a Th.-hez írt hypomnemataik utalnak. A commentatorok közt említik még Antyllost, Asklepiadest (tévesen: Asklepios), Phöbamont, kik előttünk egytől-egygig ismeretlen egyének. Kár, hogy ezek magyarázataiból csak egyes töredékek maradtak fenn. Mindhárman jóval Markellinos előtt éltek, valószínűleg az alexandriai irodalom virágzása korában, mert M. mindnyájokat idézi. Th. scholiánjait tüzetesen eddigelé senki sem vizsgálta meg; úgy a mint ránk maradtak, elég zavartak és itt-ott érthetetlenek is. Legvalóbbbszínű, hogy a byzantin korból valók, legalább erre utal azon körülmény, hogy bennök «Az apostolok cselekedetei», több bibliai irat, a Nazianti Gergely és Belisar iratai említvők. Már ezen történeti adatokból láthatjuk, hogy csak is a 6. század után gyűjthették egybe ezeket a

magyarázatokat. Nyelvezetők és stílusuk még későbbi időre vall. Mind a mellett találunk e magyarázatokban is sok megbecsülhetetlen adatot, melyek bizonyára jó, régi forrásokból származnak. Legjobban és legteljesebben közölte a Th.-féle scholionokat *Bekker Immanuel*, *Poppo* nagyobb kiadásában, továbbá a Hase-féle kiadásban. (Páris, Didot.)

Th. művének szövege körülbelül 40 kéziratban maradt ránk. Kiváltképp Byzantiumban másolták le számtalanszor egészen a késő középkorig. Mintegy 10 még meglévő kézirat (a 9., 10., 11. századból) igen nagy becsű, és Th. szövegének kritikai helyreállításánál irányadó. *Bekker Immanuel* kisebb kiadásának 385. lapján helyesen kiválasztott kritikai apparatusának átnézetét adta, melynek alapján ő Th. szövegét megállapította. Ezen apparatus kéziratai a következők: *A. Cisalpinus sive Italus. B. Vaticanus 126. C. Laurentianus plutei 69 cod. 2. D. Marcianus 367. E. Palatinus Heidelbergensis 252. F. Augustanus, nunc Monacensis 430. G. Monacensis 228.* Tekintetbe jöhet még *M. Codex musei Britannici 11, 727.* A *G.* szövege selyemre van írva: a többi kézirat mind hártya. — Legjelesebb a *B*, a *C* és *G*, továbbá az *A*, *E*, *F* és *M* codexek. Egy jó codexnek helyét pótolja Laurentius Valla 1452-ben készült fordítása. — Bekker után Th. szövegének kritikai helyreállításán leginkább fáradoztak Stahl János Mátyás (lipcsei kiadásában 1873, 1874), Schöne Alfred (kiadásában Berlin 1874), Herwerden (Trajecti ad Rhenum 1877-ben megjelent kiadásában). — A codexek családfáját és egymáshoz viszonyát kifejtette *Poppo* kisebb kiadásában (Lipce 1866, XLVII. l.), ép így Stahl az ő kiadásában (Adnotatio critica 1. köt XXIX—L; 2. köt, XXXVII. l.). Bátran állíthatjuk, hogy Bekker I. óta leginkább Stahl vitte előbbre Th. szövegkritikáját.

A tudományok újra feléledése óta Európának majd minden művelt népe részt vőn Th. feltámasztásában, Th. művének magyarázatában és kritikájában. Az úttörő itt is Olaszország volt. Thukydidesnek először egy latin fordítása készült el 1452-ben; ez a kitűnő humanistának *Laurentius Vallának* híres fordítása, mely önálló, a Th.-féle stílus sajátosságait híven visszatükröztető reprodukció értékével bír. De nem csupán exege-

tikai, hanem kritikai értéke is van ezen klasszikus fordításnak; egy kéziratot pótol az nekünk, minthogy Valla egy már most elveszett kéziratot használt. Th.-nek első görög szövege megjelent Aldusnál (az Aldina) Velenczében 1502, folio, mai nap igen ritka kiadás. A Th.-féle scholionok először 1503-ben láttak napvilágot mint függelék Xenophon «Helleniká»-inak Aldus-féle kiadásához. Hogy ki bocsátotta közre az Aldinát, azt nem tudjuk. Az Aldina szövege még mindig bír némi kritikai értékkel, minthogy szövege veszendőbe ment kéziratok alapján készült. — A *Juntina* megjelent *Flórenczben* 1506 és 1526. Ez az Aldinának egyszerű lenyomata. A szöveg nagyon hibás Th. ezen régi incunabulumában. — Már a 16. században megkísértették Th. szövegének kritikai recensióját. A német *Camerarius Joachim* volt az, a ki Th.-t Baselben 1540-ben kiadta jegyzeteivel. Ezen editio *Basiliensis* vagy *Herragiana* (a kiadója után így nevezve) a jobb kéziratok egyikének, a még meglévő baseli kéziratnak alapján készült. Stephanus (Henri Etienne) első Th. kiadása megjelent 1564-ben Valla fordításával egy folio-kötetben; ez nem oly jelentékeny mint a második kiadása 1588-ban, mely egész Bekkerig a *vulgatát* képezte, és egy párisi kézirat nyomán készült. Stephanus szövegét fogadta el alapul minden kiadó egész Bekker Immanuelig, noha akadnak itt-ott egyes kiadások, melyekben új adatok fordulnak elő. Ilyen az editio *Wecheliانا*, megjelent a majnai Frankfurtban 1594. Ez különösen azért becses kiadás, mert először volt hozzá csatolva *Aemilius Portus* latin fordítása. — Csak a 17. század végén virágzott fel újra a philologia. Új kritikai segédeszközök felhasználásával jelent meg *John Hudson* kiadása, Oxford 1696, folio. *Hudson* collationált először egy pár csekély értékű angol kéziratot, jegyzetei tartalmasak és ügyesen szerkesztettek. A 18. század kezdetén megjelent a nagy hollandi gyűjteményes kiadás *cum notis variorum*; megkezdte *Josephus Wasse*, bevégezte *Car. Andreas Dukerus*. (Amsterdam, 1731. fol. igen ritka.) Duker kritikai recensiója a codex Casselanuson, a 12. század egyik legjobb kéziratán alapul. A jegyzetek Stephanus és Hudson-ból merítvék, de sok új adattal szaporítvák. Az egész commentárban van még valami a régi hollandi philologiai iskola szelleméből;

egy Hugo Grotius, egy Scaliger magas röptű szellemének nyomai nem ritkák benne. A múlt század végén és a jelen század kezdetén támadt fokozott érdeklődés Th. iránt ama kiadásban nyert kifejezést, melyet *Gottleber* János Kristóf megkezdett, *Bauer* Károly Lajos folytatott és az akkori híres lipcei *Beck* Keresztély Dániel bevégezt (Lipcse, 1. kötet 1790, 2. kötet 1804.). *Gottleber* először használt első rangú kéziratokat (közük az *Augustanust*, most *Monacensist* 430), noha nem járt el következetesen. Az érdem oroszlánrésze e munkánál *Bauer*é. Jegyzetei bár nehézkesek, és manap nagyrészt elavultak, sokszor mégis éles elmeről tanuskodnak. *Bauer* különösen Th. gondolatainak megértését akarta előkészíteni. — *Gail J. B.* (Jean Baptiste), a francia akadémikus, kiadta Th.-t első Napoleon ösztönzésére és költségén Párisban, 10 kötetben, 1807, 8o (Czime: *Histoire grecque de Thucydide, accompagnée de la version latine, de variantes des treize (immo de dix!) manuscrits de la bibliothèque imperiale, d'observations historiques, littéraires et critiques*). A kiadás tervezete nagyszerű, kiállításá pompás; alapúl 10, részben másodrangú, de először felhasznál, codex szolgál, és mégis mindennek daczára a kiadás nem használható, miután a kritika minden elv nélkül jár el és a szöveg el van ferdítve. A számtalan conjectura közelebbi megtekintésnél teljesen tartahatatlan. E régi kiadásokról azért szóltam oly bőven, mert a mai philologusok ezeket *vagy* kevés figyelemben részesítik, *vagy* ha kivonatolják is, a forrást megnevezni elfelejtik; ez uton nagyon sok jó magyarázat jutott a régi kiadásokból az újakba; az *interpretatio* tekintetében igen sok jót és figyelemre méltót tanulhatunk e régi kiadásokból.

Új, kritikai szöveget nyújtott nekünk *Bekker Immanuel*. Az ő kiadásával új korszak kezdődik Th. szövegkritikájában, a magyarázatra kevés tekintettel volt. (*Bekker kiadásai*: Th. de bello Pelopon. libri 8 ed rec. J. Bekker, accedunt scholia græca et Dukeri Wassiique annotationes, Berol. 1821, 3 voll. 8°; ugyanez Oxfordban 4 kötetben cum interpretatione latina; *kisebb* kiadása stereotyp-kiadásban Berlin 1832, 2. kiadás. *Bekker* ezen kiadásában minden már előbb is egybevetett kéziratot még egyszer collationált, azonkívül még 4 itáliai eddig

még ismeretlen kéziratot használt fel; ezek alapján egy egészen új kritikai szöveget teremtett. Bekkernek a görög klasszikusok szövegének helyreállításánál kétségen kívül igen nagy érdemei vannak, noha az eklekticismus vádja őt, különösen Plátó es Demosthenes kiadásában nem jogtalanul éri. Th. kiadásában e vád kevesbbé alapos, mert itt nem *egy*, hanem *több* majdnem egyenlő értékű kézirat az irányadó.

Alig jelent volt meg Bekker nagyobb kiadása, midőn egy másik német tudós, *Poppo* Ernő Frigyes Th.-nek egy nagy-szerű és nagyra terjedő kiadásába fogott (1821—1840); Ezen kiadás a német szorgalomnak és német alaposságnak valóban tiszteletreméltó emléke. Az egész mű 11 nagy kötetre terjed és 6886 lapot foglal magában. Teljes *címe*: Th. de bello Pelop. libri octo. De arte hujus scriptoris historica exposuit; ejus vitas a veteribus grammaticis conscriptas addidit; codicum rationem atque auctoritatem examinavit; Graeca ex iis emendavit; scripturae diversitates omnes, commentarios rerum geographicarum, Scholia Graeca et notas tum Dukeri omnes atque aliorum selectas tum suas, denique indices rerum et verborum locupletissimos subiecit *Ern. Frid. Poppo*. Lipsiae 1821—40.

Kisebb latin jegyzetes kiadást rendezett *Poppo* a góthai gyűjteményben 1843—51, 4 kötetben. Azonkívül írt *Poppo* egy *de historia Thucydidea commentatio* című értekezést. (Lipce, 1856.) — *Poppo* nagy kiadásának kritikai szövege a Bekkeré mellett is önálló beccsel bír. Szövegrecenziója gondos és elv-szerű. A codex Palatinust (*E*) pontosabban vetette össze, mint Bekker. *Poppo* commentárja az addig napvilágot látott anyag teljes repertoriumát tartalmazza; csak azt kell sajnálnunk, hogy ezen roppant adathalmaz kissé formátlan maradt és hogy *Poppo* nem dolgozta fel teljes, szerves egészsze; sok helyütt a szerző utolsó, döntő szavát nélkülözzük. Mindamellett meg kell vallanunk, hogy az, a ki Th.-sel *alaposan* akar foglalkozni, első sorban minden esetre *Poppo* nagy munkájához fog folyamodni.

Megemlítem továbbá az angol *Arnold Tamás* Th. kiadását angol jegyzetekkel, Oxford 1830—35, 3 kötet (újra 1861-ben, 7. kiadás 1868.)

E kiadásnak kritikai beccse is van; ő hasonlított össze

először egy velencei codexet tüzetesen, mely a legjobb Th. kéziratok közé tartozik. Arnold jegyzetei a történeti, földrajzi, a praktikus életre vonatkozó megjegyzéseknek egész kincstárát foglalják magukban.

Hase Frigyes, néhai boroszlói jeles philologus, kiadta Th.-t *Didotnál* Párisban 1840-ben, egy új, általa készített latin fordítással, mely azonban közelebbről megtekintve Aemilius Portus fordításának *javítása*. Haase azonkívül még két figyelemre méltó értekezést is irt Th.-ról: *Lucubrationes Thucydeae* Berlin 1841 és *«Lucubrationum Thuc. mantissa»* Boroszló 1857.

Krüger Károly Vilmos kiadása német jegyzetekkel megjelent Berlinben 1846—47, újabban 1855—61-ben. Némethon iskoláiban szerteszét használják. Nélkülözhetlen ezen kiadás Th. minden olvasójának *exegetikus* jegyzetei miatt: a megjegyzések *lakonikus*, *praegnans* rövidsége, a sok párhuzamos hely idézése, az utalás szerzőnek grammatikájára és a scholionok gazdag választéka előnyösen tüntetik ki ezen kiadást; a szövegkritikában is önálló, finom ítéletet tanusít Krüger.

A Teubner-féle gyűjteményben *Böhme* Godfréd adta ki Th.-t, német jegyzetekkel. (Lipcse 1856, 2 köt; újabban 1862, 1864); de e kiadásnak semmi önálló értéke nincs. Végre *Classen János*, jeles philologus és tanférfi, látott hozzá egy Th. kiadáshoz. Weidmann iskolai classikusok gyűjteményében jelent meg, német jegyzetekkel, Berlin 1862—1878, 8 füzetben. Első rendű kiadásnak mondható. Találunk benne adalékokat Th.-nek valóban *minden oldalú* magyarázatához; jegyzetei világosak és áttekinthetők. Kritikai kísérleteiben Classen nem nagyon szerencsés.

Nagy kritikai jelentőséggel bír *Stahl* Thucyd. kiadása, 2 kötet, Lipcsében Tauchnitz 1873—74. Egyetemi előadások használatára készült: Th. libri I—II. ex recensione Bekkeri in usum scholarum ed. *Alfred Schöne*, Berlin 1874. Végre: Th., praesertim in usum scholarum brevi annotatione instruxit *H. Herwerden* 2 füzet, Trajecti ad Rh. 1877—78.

Újabban Teubnernél *Th. beszédeit* adta ki német jegyzetekkel iskolai használatra *Tillmann Lajos*. (Az első füzet

megjelent Lipcsében 1876: tartalmazza az 1. és 2. könyv be-
szedeit.)

Mint jeles műfordítás megemlítendő *Heilmann* régi német fordítása. (Először Lemgo 1760; 1823, 3. kiadás); ép úgy mint a Lange-féle Herodot-fordítás a német fordítás-irodalomnak valódi műremeke. *Didot Ambroise Firmin* francziára fordította Th.-t, megjelent Párisban 1833, újra 1868—77; Olaszra fordította *Manzi*, Milano 1830—32, 2 kötet, ép úgy Peyron, Turin 1862, 2 kötet. Angolra S. T. *Bloomfield* (London 1829, 3 kötet) és Hobbes (London 1823). *Bétant*, egy svájci philologus, kiadott egy *Lexicon Thucydideumot* Genfben (2 kötetben 1843, 1847); de az nem egyéb, mint az illető helyek teljes felszámolása, minden exegetikai magyarázat nélkül. Krüger szótára csak az ő jegyzeteire vonatkozik.

A Th. kritikájánál és magyarázatánál előforduló egyes kérdésekről szóló specialis munkákat, programokat és monographiákat itt nem hozom fel; más alkalommal szándékozom azokat megismertetni.

Ezen rövid átnézetből láthatjuk, mily sok mindenoldalú adalékot szolgáltatnak a különféle századok philologusai és történészei Th. művének kritikájához és lehetőleg teljes magyarázatához; mindamellett sok kérdés van, mely teljes kimerítő megoldásra vár. Még soká fogja a «minden időeknek legnagyobb történetírója» (Lánczy: «A felső oktatás reformja» 56. l.) a philologusok és történészek gyümölcsöző munkásságát igénybe venni. Bárha nekünk magyar philologusoknak is derekas rész jutna ki e végzendő munkából, hogy a sok század mulasztásait e téren is némileg helyre hozhatnók!

DR. BASZEL AURÉL.

VARIAE LECTIONES.

LIII. A Var. Lect. XXXI. száma alatt közölt læter-nek egy új nyomára akadtam, t. i. a Hildebrand-féle párisi Glossarium 192. lap, 69. sz. a., a hol a codexbeli Latrus læpus Lætrus: *laevus*-nak olvasandó. Ugyanez e glossa, a mint Loewe nekem írja — «Inzwischen habe ich einen neuen Beleg für lætrus gefunden: die Glosse «abavus»

maiores bieten latrus-lævus», az Abavus-szal kezdődő teljesebb glossariumokban is megvan.

LIV. Festus Pauli p. 27, 1 *Appellitarisse appellasse*. A lemma képzése s a hasonlóképzésű igékről szóló glossák, teszem: *Arvocat saepe advocat*, *Abnutare saepe abnuere*, *Auditavi saepe audiui* arról győzőnek meg, hogy a puszta *appellasse* helyett *sæpe appellasse* irandó. Ezt az emendatiót még azzal is védhetni, hogy a *-se* szótag után a *sæpe* könnyen kieshetett.

LV. Hildebrandi gloss. Parisin. p. 13, 111 *Ante omnes prae omnes*. Hildebrand hajlandó omnes-t omnia-nak írni. Ne tamen audacior viderer — úgy mond — *scribere malui praeter omnes*, quod probari videtur G. *Ante alia, super alia, praeter cetera* et postea: ante omnes, omnibus prior, prae omnibus. Ante omnes, maxime, praecipue.

Észre nem vette, hogy ez a glossa Verg. Aen. II. 40. versére czéloz, s hogy ennél fogva a tőle idézett Gloss. S. Germ. szerint *prae omnibus* irandó.

Az Egyet. Phil. Közlöny IV. 619. lapján közlött Plautus-féle versbe sajtóhiba csúszott be: *sed* helyett *ted* olvasandó. A vers szerintem — de nem Paulusnál vagy Festusnál, hanem Plautusnál — eredetileg így szólt:

Init ted umquam febris.

Budapesten, 1880. okt. 22.

PONORI THEWREWK EMIL.

HAZAI IRODALOM.

1. Goethe, Hermann und Dorothea. Magyarázta *Weber Rudolf*. Budapest, 1880. Franklin. Ára 50 kr.
2. Goethe, Iphigenie auf Tauris, bevezetéssel s magyarázó jegyzetekkel ellátta *dr. Bauer Simon*. U. o. Ára 60 kr.

[*Jeles írók iskolai tára*. Az orsz. közép-tanodai tanáregylet megbízásából szerkeszti *Névy László*, XIII. és XIV. füzet.]

A *Jeles írók iskolai tára* újabb vállalataink egyik legsikerültebbike és legörvendetesebbike. Az ókori és modern irodalmak legkiválóbb termékeit a középiskolába bevezetni, az ifjúság művelődésének termékeny forrásává tenni, velők az összefüggéstelen és töredékes olvasmányok tárgyalását lehető szűk körre szorítani, — ezek e vállalatnak, ezek egyszersmind új tantervünk szellemében a nyelvi oktatásnak helyes és üdvös céljai. A vállalat eddig megjelent tizenkét füzetét a tárgyilagos szakértő kritika általában helyesléssel fogadta, az iskolák az oktatás alapjául elfogadták; ez új két füzet — némely feltűnőbb gyengéik és hiányaik mellett is — szintén dicséretet érdemelnek s kétség kívül szintoly hasznavehető eszközei lesznek a nyelvi és irodalmi oktatásnak, mintelődjek.

Weber *Hermann és Dorothea*-kiadása valóságos szükségnek felel meg, és már ez okból is öröndetes jelenség. Alig van középiskola a művelt világon (hol t. i. a német nyelvet mint köteles vagy rendkívüli tantárgyat tanítják), melyben ez örök szépségekben dúsgazdag költeményt ne fejtegetnék. A mi tantervünk is felvette Goethe e művét a rendes olvasmányok sorába, s így tanáraink e gyönyörűen kiállított magyarázó kiadást szívesen fogják fejtegetések alapjául venni, ha a munka több fogyatkozást mutat is, mint kívánatos volna.

A könyv *bevezetése* tájékoztat a munka eredetéről, forrásairól, fő jellemző vonásairól. E «bevezetések» feladatáról eltérők a vélemények, mint azt e vállalat különböző füzeteinek bevezetései maguk is

bizonyítják; némelyek igen lakonikusok, mások nagyon terjedelmesek; s a közönség véleménye is elágazó: némelyek ama bevezetéseket igen rövideknek, keveset nyújtóknak, mások emezeket túltömötteknek, az iskola igényein túlmenőknek tartják. Általános, minden egyes esetre pontosan alkalmazható szabály már csak azért sem állítható fel, mert a különböző munkák, melyekhez a bevezetések járúlnak, különböző természetüknél fogva, eltérő tárgyalást tesznek szükségessé. Végre is nem lehet semmiféle irodalmi terméket, s így e bevezetéseket sem rőffel mérni, s a fődolog mindig az lesz: hiányosak e és valjon mennyiben a rövid bevezetések, és tartalmaznak-e a hosszak hiábavaló, haszontalan anyagot? Ha e kérdésre *nemmel* felelhetünk, a bevezetés rövidsége az első, hosszúsága ez utóbbi esetben nem szolgálthat okot gáncsra.

A Weber bevezetése a *rövidék* fajtájából való (14 lapra terjed), de nem olyan, hogy szó ne férhetne hozzá, mert nagyon is vázlatos, részben határozottan hiányos. Főleg *négy* pontot kell kiemelnünk, melyekre nézve szerző nem oldotta meg feladatát: 1. Megmondja ugyan, hogy Goethét Voss *Luizája* ösztönözte költeménye kidolgozására és hogy Goethe műve a Vossét nagyon túlhaladja, de a *Luizának* sem tartalmáról és irányáról, sem értékéről és gyengéiről nem szól egy szót sem. Mit használ így a Voss művének felemlítése és a reá való hivatkozás? — 2. Megmondja, hogy a költemény *faját* különösképen határozzák meg, de hogy az illetők a mű osztályozását *hogyan indokolják* s hogy *ő maga minék tartja és akarja tartatni a művet*, azt egy szóval sem mondja, mert az szerinte a mű «értékéből mit sem von le». Ez igaz, de végre is a költői fajok nem üres szójátékok, s azon feladat elől, hogy egy költői művet æsthetikailag is jellemezzen, e mű kiadója és magyarázója legkevesébbé térhet ki. — 3. Nem hangsúlyozza eléggé (bár mellesleg említi), hogy Goethe mintaképe e művének kidolgozásánál Homérosz volt. A görög éposz befolyását Hermann és Dorotheára, Homérosz stíljét, előadása, jellemzése módját stb. nem volt szabad teljesen hallgatással mellőznie. E hiányok különben mind összefüggésben állnak egymással s voltaképen együtt véve onnan származnak, hogy szerző a költemény fajtát nem tudta meghatározni. — 4. A szerző említi ugyan, hogy (15. l.) Voss megállapította a hexameter törvényeit, hogy Goethe ezen, «ma már nem igen érvényes» törvényektől eltér, s hogy «olyan szabadságok(?) milyenek Goethenél még előfordúlnak, ma már nem engedhetők meg», — de azután egy betűvel sem fejtegeti, hogy melyek tehát a Voss megállapította törvények, mennyiben tér el Goethe ezektől és

melyek a Goethe hexameterének azon sajátosságai, melyek ma már nem engedhetők meg. Pedig világos, hogy nem amaz általános megjegyzések, hanem csak ezen behatóbb, példákra alapított tárgyalás és magyarázat bírhatnak tudományos és pædagogiai értékkel.

A mi a költeménynek magának magyarázatát illeti, ebben a szerző, úgy látszik, főleg a terjengősségtől óvakodott. Csak a legszükségesebbet és ezt is lehető röviden akarta adni. Nem magyaráz-e kellelően kevesebbet, nem mellőz-e hallgatással sok részletet, mely magyarázatot igényelt volna, nem vette-e feladatát egyáltalában nagyon is könnyen, az természetesen a körülményektől, első sorban a tanulók előismereteitől, de a tanárok, általában az olvasó igényeitől is függ. Hogy a műnek: sem cselekvényét, sem jellemeit, sem stílusát nem fejtegeti, nem jellemzi, az, nézetem szerint, mindenképen nagy hiány. Magyarázatai legnagyobbbrészt német szók fordítását tartalmazzák, sokszor meglepő sikerrel, néha talán kevésbbé találóan. Tévedéseket, hiányokat csak csekély számmal találtam.

A nagy költemény bevezetésül (igen helyesen) közli a *Hermann und Dorothea* cz. gyönyörű elegiát. E költemény 4. verséhez tett e megjegyzésnek: «A régieket tehát nemcsak az iskolában elnéletileg, hanem az életben gyakorlatilag is tanulmányozza», nincs értelme, mert miben álljon e «gyakorlati» tanulmányozás? A költő csak azt akarja mondani, hogy az iskola bevégezése után is, mint férfi, Olaszországban is örömmel foglalkozott az ókori költészet remekeivel. — A 6. versben a *Dopma* szó nagyon is szorúlt volna egy kis magyarázatra. E szép «előhang» több helye és kifejezése, főleg az egész költemény gondolatmenete és célja egyáltalában megkövetelik a részletesebb fejtegetést. Weber magyarázata itt semmi esetre sem elégséges.

De nem reflektálok tovább arra, a mi nincs, hanem csak azt vizsgálom, mit a könyv tényleg nyújt. A jegyzetekre általában az a fő kifogásom, hogy nagyon egyoldaluan csakis a magyarra való fordítást czélozzák. Innen az ilyenek: *befallen*, érni; *Runde*, tálcza; *fügen*, gyártani; *entweichen*, kitérni; *ehern*, ércz; *entschuldigen*, fölmenteni; *Tage*, élet; *unverwerflich*, alkalmas; *sich umthun*, kérdezősködni stb. Az ifjúság tudatos nyelvismerete szempontjából az ily jegyzeteket nem helyeselnihetni. Fődolog, hogy a tanuló a német szót és kifejezést pontosan megértse; csak ezen biztos ismeret alapján tanácsolhatjuk azután neki, hogy az egyes fordulat miképen fejezhető vagy fejezendő ki magyarul. Egészen félreértette szerző a II. ének 268. versét: *Aber so soll mir denn auch ein Schwiegertöchterchen wider begegnen*, «olyan menyre, kiből szakasztott magamra ösmerek, vagy ki hozzám ha-

sonló, akadjak végtére». Mily ötlet! A kocsmáros azt mondja, hogy ő igen jól tudott bánni az emberekkel, tudott hízelegni a vendégeknek, s azt várja, hogy menye vele is így fog bánni. *Wider* itt nem a. m. ismét (*wieder*), hanem a. m. viszont. *Einem begegnen*, valakivel bánni. — Hasonlóképen III. 56. *Du hemmst dem Armen allen Muth in der Brust*, «egészen kiveszed a sodrából a szegényt», pedig a. m. félénkké, zárkózottá teszed. — IV. 170 *Beginnen*, «merény»? talán csak a. m. eljárás, mód. — V. 55 *Euch ist*, «tietek». Ez nem adhat jó fordítást, mert a mondat (*Euch ist sie die würdigste Tochter*) értelme ez: ennél méltóbb leányt nem kaphattok. — V. 69 *Die Wünsche*, «a kívánságok mellékes apró részletei, melyek be nem teljesedvén, az ember sokszor azt képzei, hogy kívánsága a földolokban nem teljesedett be». Épen nem világos magyarázat. Goethe azt mondja, hogy kívánságunk néha egészen más alakban teljesül, mint a milyenben vártuk, úgy hogy első pillanatra észre sem vesszük, hogy igazán teljesült. — V. 79 *Geflügelte Worte*, «homéri kifejezés». Ez is magyarázat? — IX. 188 *mit Widerwillen*, «bár kedvetlenül»; *dagegen stehen*, «elébeállani t. i. a távozni akarónak». Helytelen magyarázat, mely a cselekvény megoldását egészen ferde színben tünteti föl. Goethe csak azt mondja: Az apa rossz kedvvel állott velök szemben, mert nem sejtette, hogy (nézete szerint) ártatlan tréfája ily komoly jelenetre fogna vezetni stb. — Még csak egyet. Szerző sokszor megjegyzi a szöveg valamely kifejezésénél, hogy *helyesebb* így vagy úgy. Pl. mindjárt I. 6 (*Bis zum Dammweg, welchen sie ziehen*, a jegyzetben „*helyesebb: auf welchem sie ziehen*“). Furesa okoskodás, hogy mi jobban tudjunk németül, mint Goethe! Azért e helyeken *helyesebb* helyett, *szokottabb* vagy *prózában* volna teendő.

Bauer *Iphigenia*-kiadása sokkal behatóbb, alaposabb dolgozat. Szerző komolyan hozzálátott a munkához és nem tért ki a feladatával járó számos nehézség elől. Nem osztozunk minden nézetében, de általában jóra való munkálatnak tartjuk kiadását. *Berezetése* (43 lapra terjed) a hosszabbak fajtájából való, de nem tekintve azt a néhány helyet, hol egy kissé szöszaparáító, nem tartalmaz hiába való, haszontalan anyagot. A bevezetés *nyolcz* fejezetre oszlik: 1. A monda (melynek mythikus elemeire is reflektál). 2. A monda drámai feldolgozásai. 3. Euripides Iphigeniája. 4. Goethe drámájának keletkezése. 5. A tárgy felfogása és feldolgozása. 6. A tragikum. 7. A jellemek. 8. A nyelv és a vers. A szerző minden fejezetben tanult, gondolkodó szakférfiúnak mutatkozik, ki az idevágó irodalmat ismeri s áttanulmányozta.

Egy néhány pontra nézve azonban nem csatlakozhatom néze-

téhez. A 3. pont bő és helyes tartalmát adja Euripides drámájának; kár, hogy szerző az elbeszélésnél folyton a befejezett múlt alakját használja, mi egy színmű cselekvényének elbeszélésénél igen visszás hatást tesz. Itt csak a folyó cselekvés alakja van helyén. De ez végre is mellékes dolog. Egyáltalában nem osztozom a 6. pontban kifejezett felfogásban, sőt részéről ezt teljesen elhibázottnak tartom. Szerző szerint t. i. a Goethe drámájának *tragikus hőse Thoas*, és a tragikum abban van, hogy a szereplők mind boldogan térnek vissza hazájukba, és *Thoas egyedül marad*. A szerző szépen írja le Thoas szomorú helyzetét, de hogy ez *tragikus* volna vagy hogy a darab *tragikuma* abban rejlenék, azt képtelen vagyok felfogni. «Ha kívánjuk is a hősnak győzelmét és e győzelemnek örülnünk is, a *leggyőzöttől még sem tagadhatjuk meg őszinte részvétünket*. Így a mi darabunkban is a főszemély ugyan Iphigenia, mert ő benne futnak össze a cselekvés összes száalai, tőle indulnak ki mind azon vonatkozások, melyekből ezen cselekvés fejlődik, *de a tragikus hős Thoas*» (23. l.). A szerző tehát úgy képzei a dolgot: Iphigenia a főszemély, ellenfele Thoas; ők viaskodnak egymással, Iphigenia győz, Thoas elbukik, tehát ez a tragikus hős. De hová jutunk e felfogással? a főszemély és hős e megkülönböztetésével? És hogy van az, hogy az olvasó a darabból magából nem nyeri semmi képen az Iphigenia és Thoas közti harcznak és Thoas bukásának benyomását? Evvel összefüggésben áll a jellemekről szóló fejezetben a görög és a német Iphigenia közti különbség rajzának feltűnő gyengesége. A mi különbségeket Bauer a görög és a német Iphigenia közt lát, azok oly külső csekélységek, melyek említésre is alig méltók, — a lényeges, a jellem valódi alapját alkotó ellentétet e két alak közt szerzőnk nem ismerte fel, s azért meg sem értette a darab alapjául szolgáló konfliktust, mely — egészen természetesen és magától értetődően — Iphigenia lelkében gyökerezik. Az ellenkező kötelességek tusája, mely máris téves lejtőre szorítja a rokonai jóléteért, a családja felemeléseért lelkesülő nemes nőt, végre, éppen jelleme nemesiségénél fogva, oly megoldást nyer, melyben a győztes egyszersmind a leggyőzött. Iphigenia önönmagán diadalmaskodik és e győzelmével diadalt ül az általa oly lelkesen felkarolt ügy is. A darab színmű, nem tragödia, azért nem is kellene tragikumról, hanem csak konfliktusról beszélni.

Még a bevezetés utolsó pontjára akarok megjegyzést tenni, hol szerző a nem-ötlábú jambusokba foglalt részletek versmértékét határozza meg. Szerinte e versek a következő schemákon alapszanak:

1. I, 4: — ̣ | — ̣ | — ̣ | — ̣
2. III, 2: ̣ | — ̣ | — ̣ | — ̣ | — [̣]
3. IV, 1: — ̣ | — ̣ | — [̣(̣)]

E meghatározások teljesen tévesek. A helyes meghatározás a következő: Az első verssor négy hangsúlyos szótagból áll auktakt nélkül, a második ugyancsak négy hangsúlyos szótagból részben auktakttal, részben nélküle. A harmadik vers teljesen szabad rhythmusokból áll, melyeket Goethe számos hymnusában (*Prometheus, Mahomet, Meine Göttin* stb.) alkalmazott. Verstanomban szerző megtalálhatja ezekre vonatkozólag a szükséges felvilágosításokat.

A darab magyar fordításáról is kellett volna szerzőnknek megemlékeznie.

A jegyzetek behatók, a tárgyi, nyelvi s az összefüggés nehézségeire egyaránt kiterjedők. Kár, hogy a kifejezés néha erőltetett, idegenszerű, homályos. Sajtóhiba is jó nagy számmal van. Mindössze csak kevés megjegyzésre szorítkozom. A 48. l. 30. v. *schon* «átmenetet képez még nagyobb bajra», sem világos, sem találó magyarázat. *Schon* egy gondolat első tagját vezeti be, még pedig úgy, hogy a következő tag mindig fokozást tartalmaz: már ez is baj — még nagyobb baj stb. Hogy a házasság kötelessége miatt «nehezíti meg a nő hivatását», ez sem világos. A költő azt mondja: a nő kötelessége, hogy férjhez menjen, kiben egyszersmind vigaszát, támaszt találja. Felemlítendő lett volna, hogy e kifejezésben *ist Pflicht und Trost* kiegészítendő *ihr* (a nőnek). — 51, 98 *vor so viel Jahren* az évek sokaságát is fejezi ki; Arkas nem is tudja már pontosan, hány év előtt. — 53, 164 *Der Scythe*, jobb lett volna, ezt úgy magyarázni, hogy itt a. m. *wir Scythen*, akkor világos, hogy *der König* a. m. Thoas. — 55, 194 *den Busen bändigt* «minden rossz, istentelen szándéktól visszatartja» nem helytelen, de igen szabad magyarázat. A kifejezés a. m. *die Leidenschaften des Busens (Herzens) bändigt*. — 59, 289 *Es fordert dies kein ungerechter Mann*: «követelése nem igazságtalan». Jobban: joggal követelem ezt tőled, mint alább mondja: *du bist mein durch mehr als ein Gesetz*. — 59, 312 *alterfahrenen* «sokat tapasztalt». E magyarázat nem illik a melléknév főnévéhez: *alterfahrene Gespräche*; tehát: gazdag tapasztaláson alapuló. — 61, 339 *Oenomaos*. Az itt következő elbeszélés igen konfúz és ügyetlen. — 77, 264 azt mondja B., hogy a Pylades elbeszélésében előforduló nevek Adrast stb. «a költő által szabadon képzetek», mi arra a téves felfogásra vezethetne, mintha Goethe «csinálta» volna e neveket, pedig azok régi nevek s ő ez alkalommal csak

szabadon «választotta». — 78, 183 *du weisst's* magyarázata erőltetett. E kifejezés kétségtelenül Pylades elbeszélésének utolsó mondatához (*und dir als Opfer dargebracht*) tartozik. Tehát a. m. *wie du weisst*. — 83, 73 *reuiß wüthenel*, nem a. m. *auf sich selbst w.*, hanem *gegen sich s. w.* — 101, 142 *das Unmögliche*, «t. i. a megtestesült mentő gondolatot». Furcsa kép volna. Iph. kétségtelenül csak Orestesre czéloz; hiszen lehetetlennek tartotta, hogy még valaha viszontláthassa és megölelje. — 102, 171 *wir merktens nicht t. i.* hogy a szent berket elhagytuk. B. magyarázása könnyen félreértésre vezethet. — 103, 203 *Ich habe*, B. szerint *alles das gethan*. Nem, csak *dem Könige vermelden lassen*. — 104, 221 *mit Vernunft und Ernst*, «nyomós okokkal és sürgösen» (?). Jobban: nyomós okokkal és erkölcsi komolysággal. — 107, 316 *unberathen*, «mert vele szemben minden tanakodás hasztalan». E magyarázat alig találó, semmi esetre sem világos. A szükségesség azért *unberathen*, mert semmi befolyásnak nem enged; tehát hozzáférhetetlen, kérlelhetetlen. — 108, 351 *und vergass es gern*, B. magyarázata szükségtelen és helytelen. Iph. elfelejtette, szívesen felejtette el a régi dalt, mert e dal folyton családjának boldogtalanságára emlékeztette őt. — 112, 55 *die Lippe tönt ein Lied*, a szokatlan e kifejezésben csak abban van, hogy *tönen* mint átható ige van használva, mint pl. Schillernél is: *Tönt die Glocke Grabgesang*. — 114, 106 *der Gewaltige*, «der durch seine Gewalt verblendete, rücksichtslose». Jobban: a ki csak hatalmára támaszkodik, a durva erőszakon kívül mást nem ismer. — 116, 153 *durch mich*, «úgy hogy nekem ne kelljen lakolnom érte». Nem világos. Iph. azt kéri az istenektől, hogy szabadítsák meg őt; ekkor az ő sorsa (ő maga is) bizonyíték lesz azon igazság mellett, hogy az istenek az igazság istenei.

De legyen elég e megjegyzésekből, melyeket könnyen szaporíthatnánk. Bauer munkája, mint már említém, szakértelem és szorgalom műve s mint ilyen a kartársak figyelmére s pártolására méltó.

DR. HEINRICH G.

Theokritos idylljei és a görög s római idyll. Tanulmány. Irta dr. Bászely A., egyetemi magántanár. Budapest, 1880. ifj. Nagel Ottó bizománya. 355. l. 8. r. Ára 1 fjt 70 kr.

Örvendetes jelenségnek kell tartanunk, hogy újabb időben a classica philologia népszerűsítése dolgában több oldalról igen élénk mozgalom indult meg, minek folytán szép számmal kezdenek megjelenni nemcsak a classikus ókorra vonatkozó hírlapi cikkek, hanem sikerült fordítások és önálló munkák is, melyek első sorban a művelt

nagy közönség igényeit tartják szem előtt és azokat akarják kielégíteni. Az e téren első irodalmi terméket, Kont Aristophanesét, nyomban követi Bászelnak Theokritosa, mely — mint a mű előszavában olvasuk — előzője akar lenni e költő terjedelmes magyarázó kiadásának. Arról, hogy a szerző nem méltatlan íróra pazarolta komoly tanulmányait, úgy hiszem, nem foroghat fönn kétség. Nem tartozom ugyan azok közé, kik a szerzővel Theokritost modern olvasók számára könnyebben élvezhető írónak tartják mint Homerost, a görög tragikusokat és Pindarost, és nem hiszem, hogy «csak kevés embernek van kedve Homeros nagy eposait átolvasni vagy egy görög tragoediának ránk újkoriakra nézve sok tekintetben idegenszerű menetébe magát beleélni . . és hogy Pindaros fenkölt lyráját csakis a philologus élvezheti teljesen», de mindennek daczára magam is azt tartom, hogy Theokritos egyike azon classikus íróknak, kik a modern ember irodalmi ízlésének leginkább megfelelnek, és hogy ha egyáltalában lehet még nálunk a közönséget a görög irodalom részére megnyerni, a mint lehet is, az kétségkívül a Bászél által bemutatott költő közvetítése által eszközölhető. — Ép oly szerencsés, mint tárgyának megválasztásában, volt Bászél annak feldolgozásában is, bár e tekintetben némileg hátrányára volt azon körülmény, hogy nemcsak a művelt nagy közönség számára, hanem szakembereknek is akart írni. Így pl. nem helyeselhetem, hogy szerző a Theokritos koráról és életéről szóló első fejezetben (p. 10—41) a görög idézeteket előadásába befonta, a jegyzetben hű fordításukat közölte és azonfelül még itt ott az idézet után a görögben nem jártas olvasó számára az idézetnek magyar körülírást is adja, a helyett hogy minden fölösleges kritikai apparatus mellőzésével és a classica philologusok némelykor felette merész kombináló tehetségének a nagy közönséggel szemben épen nem helyén levő kelleténél élesebb megdorgálása nélkül Theokritosnak szépen kikerített életrajzát adta volna összefüggő magyar prózában és a görög idézeteket a jegyzetekbe számúzta volna. Így előadása nem lett volna kevésbbé alapos és azonkívül a nagy közönség is élvezhette volna. Ugyancsak a nagy közönség igényeire való tekintetből azt is szívesen vettem volna, ha a szerző az egész hatodik fejezetet, mely Theokritos költeményeinek gyűjteményéről, scholionjairól, kéziratairól, kiadásairól, fordításairól, költeményeinek dialectusáról s metrumjáról szól, (p. 219—261), valamint az első és második függelékét is, mely a régi írók ítéleteit Theokritos költészetéről és idylljeinek azon helyeit tartalmazza, melyeket Vergilius eklogáiban utánzott (p. 301—309), ezen munkájából kihagyta volna és inkább Theokritoskiadásába vette

volna fel, melyből az említett részletek ugys semmi esetre sem hiányozhatnak.

Másrészről azonban az olvasó, ha az említett fejezeteket egyszerűen kiliagyja, csakhamar meg fog győződni arról, hogy valóban a szó nemesebb értelmében vett népszerű munkával van dolga, mely a legkellemesebb és legrövidebb úton bevezeti őt nemcsak Theokritosnak, hanem az egész classikus ókor idyllirodalmának ismeretébe. Miután a szerző az első két fejezetben (p. 10—47) előadta Theokritos életrajzát s föltüntette irodalmi működését, a harmadik fejezetben (p. 48—93) áttér a pásztori költészet eredetére, s a görög idyll fogalmára, kifejti Theokritos idylljeinek különféle neveit és bőven jellemzi Sophron mimusait is, melyekből Th. több vonást átvett költeményeibe. Azután a negyedik fejezetben (p. 94—198) szépen írt kivonatát adja Th. reánk maradt egyes költeményeinek, egybekapcsolva azok aesthetikai méltatásával, és Gosche Rikard egy értekezése nyomán az ötödik és hetedik fejezetben kimerítően fejtegeti Theokritos költészetének történeti jogosultságát, műértékét (p. 198—217) s ókori utánczóit (p. 262—300) és végre Dion Chrysostomosnak prózában írt idylljének fordítását közli (p. 310—337). Szakférfiaknak szánt ismeretetésben, úgy hiszem, fölösleges dolog volna, Bászél könyvének imént felsorolt részleteit bőven magasztalni, beérhetem azon meggyőződésemnek kifejezésével, hogy az említett részletek minden tekintetben kitűnően vannak írva és megérdemlik, hogy nemcsak a művelt laikus, hanem a szakférfi is beható tanulmány tárgyává tegyék. Ugy az egyik, mint a másik sok érdekes és nem egy új dolgot fog abban meglepően friss és szellemes modorban előadva találni.

Végül legyen szabad Bászél könyve iránt való elismerésemnek egyes helyreigazítások által is adni kifejezést. A 72. és 111. l. a bukolikus hexametert aligha helyesen egy hosszabb és egy rövidebb dactylusi sor összekapcsolásából magyarázza és egyenesen a sicíliai pásztori dalnak általunk nem is ismert versformájából származtatja. Mintha bizony már Homerosnál nem is volna bukolikus caesurával bíró hexameter! — Bászélnek a Theokritosi nyelvjárásról való állításait sem helyeselhetem mind. Így pl. nem tarthatom valószínűnek, hogy Th. 17-ik idylljében azért használ vegyesen majd dór, majd epikus alakokat, mert e költeményét Alexandriában írta, „hol ez időtájt valóságos bábeli nyelvzavar uralkodott”. Mért nem találunk akkor hasonló zavart pl. az Adoniaszusé című idyll-ben, melyet szintén Alexandriában írt, és a többi egykorú alexandriai költők műveiben? — P. 71. az irodalomban egyaránt jogosult és érvényes dialect-

tusok közül az ión, dór és attikai mellett kifelejtí az aëol, s azonkívül nagyon is generalizálva mondja, hogy «a nemzeti irodalomnak minden egyes költői neméhez, ezen nem eredetének megfelelőleg egy bizonyos meghatározott dialectus volt kötve, s hogy a költőnek, nem tekintve szülőföldjét s ennek nyelvezetét, mindig csakis a meghatározott, ezen műnemhez kötött dialectust volt szabad használnia». Ez pl. a lyráról épen nem áll, és azután mily éles ellentétben áll ezen nagyjában véve mégis helyes felfogással Bászél következő állítása: «A régi jó görög időben a költészet közvetlenül a nép életéből fakadt; a költők hazájuk, szülővárosuk nyelvjárásában költöttek, az epikusok pl. a Homéri költemények által megállapított formában!»

Azonkívül is találkozunk itt-ott egyes kisebb ellenmondással; így p. 93. azt állítja, hogy «Vergilius az ily költeményeket épen eclogáknak, Th. pedig idylleknek nevezte», pedig már p. 90. helyesen megjegyezte volt, hogy «noha Th. gyakrabban említi a maga költeményeit, még sem nevezi azokat soha idylleknek». — Még csekélyebb hibák, hogy p. 89. az «ecloga» szót ἐκλόγω helyett «eligere»-ből származtatja, p. 152. Kallimachosnak hatalmas pártját elszigeteltnek mondja, p. 226. Kallimachosnak tulajdonítja Apollonios Rhodios Argonautikáit, p. 231 Eudokia császárnőt illetőleg nem Flach legújabb kutatásainak eredményeit közli, p. 232. elfelejt arra figyelmeztetni, hogy két Manuel Moschopulost ismerünk, és Trikliniost tévesen 1400 tájára helyezi, p. 235 a milánói és florenczi kéziratok signaturáit nem idézi pontosan. — P. 22 azt állítja Bászél, hogy «egészen kikerülte a tudósok figyelmét Choeroboskus egy idevágó helye melyet először Bekker Immanuel hozott fel, az „Etymologicum magnum” 705. lapjához stb.» V. ö. evvel Bernhardy megjegyzését II. 2. p. 549. «Den Namen Philetas hat man lügst in einer Bemerkung des Choeroboskus in Theodos. p. 360. Bekk. Annot. in Etym. p. 705 (Φιλιππας ὁ διδάσκαλος Θεοφίλου, mit der Var. Φιλιππος) erkannt. Man sieht nicht, warum Haupt im Hermes V. 185 nochmals daran erinnert.» Végül még csak azt akarom felemlíteni, hogy a Theokritosból nem mindig szerencsésen megválasztott idézetek Szabó Endre által eszközölt fordítása silány s erőltetett és azonkívül még hét- és ötlábú hexameterekben s a prosodia tekintetében is hibás versekben sem szűkölködik.

Minden körülményt tekintetben véve tehát Bászél művét a legmelegebben ajánlhatjuk és van okunk őszintén remélni, hogy kilátásba helyezett Theokritos-kiadása nem soká fog várakoztatni magára. Azt ugyan nem hiszszük el szerzőnek, hogy az ilyen kiadással az iskolának hasznot fog hajtani, — Bászél azt véli, hogy a VIII. osztály

második felében lehetne Theokritost olvastatni, hogy aztán a tanulók (a IX. osztályban?) annál könnyebben megértsék a tragikusok karénekeiben előforduló *szarós*-féle alakokat *szarós* helyett stb. — de arról meg vagyunk győződve, hogy philologikus szakirodalmunk ezen kiadás által nem kevesebbet fog nyerni, mint a mennyit irodalomtörténeti irodalmunk Bászelnék Theokritosa által nyert.

DR. ÁBEL JENŐ.

KÖNYVÉSZET.

Arany J. Toldi. Költői elbeszélés. Nyelvi jegyzetekkel ellátta *Lehr A.* (Jeles írók iskolai tára. X. füz.) Budapest, Franklin-társulat 1880. (8-r. 144 l.) 70 kr.

Aristophanes vígjátékai ford. Arany János. II. köt. (Az acharnaebeliek. — A madarak. — A békák. — Lysistrate.) Budapest, Akadémia, 1880. (8-r. 402 l.) 2 frt.

Dr. Ábel J. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. (Értekezések a nyelv- és széptudom. köréből VIII. köt. 8. sz.) Budapest, Akadémia, 1880. (8-r. 125 l.) 80 kr.

Ábel J. Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon. Budapest, Akadémia, 1880. (N. 8-r. 296 l.) 1 frt 80 kr.

— *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia.* Budapestini, Lipsiae 1880. (N. 8-r. 296 l.) 1 frt 80 kr.

Bartal A. és Malmosi K. Latin gyakorlókönyv a mondattanhoz. A mondattan vázlatával. A középiskolák III. és IV. osztálya számára. Budapest, Eggenberger, 1880. (n. 8-r. 139 l.) 90 kr.

Békési Gyula. Latin alaktan gymnasiumok I. II. osztálya számára. Második kiadás. Debreczen, Csáthy, 1880. (N. 8-r. II 172 l.) 1 frt 20 kr.

Creighton M. A római nép története. Angolból. Tíz történeti képpel. Budapest, Athenaeum, 1880. (8-r. 118. l.) Kem. kötésben. 60. kr.

Czambel S. Tót hangtan. Budapest, Franklin-társ. 1880. (8-r. 46. l.) Különnyomat az „Egyetemes Philologiai Közlöny”-ből.

Dávid J. Görög elemi olvasókönyv. I. rész. Az ötödik osztály számára. Pozsony, Steiner, 1880. (N. 8-r. IV, 149 l.) 1 frt.

Dériyné naplója. Rendezte Törs Kálmán. Kiadja a Kisfaludy-társaság. II. kötet. Budapest, Ráth M. 1880. (8-r. 436 l.) 2 frt. 40 kr.

Elischer J. Latin olvasókönyv. A gymn. III. és IV. osztálya számára. A gymnásiumi tanítás legújabb terve szerint szerkesztette, jegyzetekkel és szótárral ellátta. Budapest, Franklin-társ 1880. (8-r. VII, 232 l.) 1 frt.

Führer I. Magyartalanságok betűrendben. Gyakorlati nyelvkalauz mindazok számára, kik a helytelen vagy idegenszerű kifejezéseket kerülni és a megfelelő magyaros kitételeket elsajátítani akarják. Budapest, 1880. (8-r. 42 l.) 40 kr.

Goethe J. W. Iphigenie auf Tauris. Jegyzetekkel ellátta *Bauer Si-*

- mon.* (Jeles írók iskolai tára XIII.) Budapest, Franklin-társ. 1880. (8-r. 124 l.) 60 kr.
- Goethe Hermann és Dorothea-já. Bevezette és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Hoffmann Mor.* Nagy-Kanizsa. 1880. (8-r. 118 l.) 48 kr.
- Goethe J. W. Hermann und Dorothea. Magyarázta *Weber R.* (Jeles írók iskolai tára. XIV.) Budapest, Franklin-társ. 1880 (88 l.) 50 kr.
- Greguss ... Magyar költészettan. Budapest, Eggenberger, 1880. (N. 8-r. 123 l.) 1 frt.
- Groch R. A magyar simplicissimus. (Irodalomtörténeti értekezés.) Budapest, Franklin-társulat. 1880. (8-r. 76 l.) Különnyomat az »Egyetemes Philologiai Közlöny»-ből.
- Haraszti Gy. Csokonai Vitéz Mihály. (Nemzeti Könyvtár 11. köt.) Budapest, Aigner, 1880. (Kis 8-r. 362 l.)
- Holtzmann J. Methodischer Unterricht in der ungarischen Sprache. Budapest, Franklin-társulat 1880. (8-r. 190 l.) 80 kr.
- Homerus Odysseája. Magyarázta és bevezetéssel ellátta Veress Ignác. I—VI. ének. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. 31. sz.) Budapest, Lampel R. 1880. (8-r. XXXII, 86 l.) 1 frt 20 kr.
- Horatii Fl. Qu. opera omnia I. Carmina. Bevezetésekkel és magyarázatokkal ellátták Bartal A. és Malmosi K. Budapest, Eggenberger, 1880. (K. 8-r. XXXII, 156 l.) 90 kr.
- Jónás J. Deutsches Sprach- und Lesebuch. Német nyelvtan és olvasókönyv. Harmadik és negyedik rész. A középiskolák III. és IV. oszt. számára. Budapest, Franklin-társ. 1880. (N. 8-r. VIII, 334 l.) 2 frt.
- Kárpáti K. A Murányi Vénus a magyar költészetben. (Irodalmi kísérlet.) Soprony, 1880. (N. 8-r. 121. l.) 1 frt.
- Magyar Könyv-Szemle. V. évf. 1880. Budapest, Knoll. N. 8-r. Előfizetési ár egy évre 1 frt 30 kr. II—III. füzet.
- Tartalma: Szabó K. Sz. Molnár Albert állítólag 1625-ben nyomtatott egyházi beszédeiről. — *Goldziher I.* A M. N. Muzeumi könyvtár keleti kéziratai. — *Majláth B.* Adalékok Szabó K. Régi Magyar Könyvtárához. — *Szilágyi S.* Régi hazai könyvfeljegyzések a budapesti egyetem könyvtárában. — *Csontos J.* A Jordánszky-codex görög töredéke. — *Somogyi K.* esztergomi kanonok könyvtár-adománya. — *Hellebrant Á.* Magyarországi vonatkozású ősnymtatványok a m. t. akademia könyvtárában. — Hazánkat érdeklő külföldi szemle. — Vegyes közlemények. — A magyar irodalom 1880-ban. — Hazai nem magyar irodalom. — Hazánkat érdeklő külföldi munkák.
- IV. füzet tartalma: *Majláth B.* és *Thalloezy L.* Petőfi Sándor hátrahagyott kéziratai és könyvtára. — *Szabó K.* Régi magyar nyomtatványok egyetlen példányai a British Muzeum könyvtárában. — *Goldziher I.* A M. N. Muzeumi könyvtár keleti kéziratai. Vége. — *Fraknoi I.* Váradon írt Vitéz-codex. — *Csontos J.* Ismeretlen magyarországi könyvmásolók és betűfestők a középkorban. — *IV. közl.* — *Hellebrant Á.* Magyarországi vonatkozású ősnymtatványok a M. T. Akademia könyvtárában. — *Szilágyi S.* Jelentés a budapesti egyetemi könyvtár állapotáról 1879-ben. — Vegyes

- közlemények. — A magyar irodalom 1880-ban. — Hazai nem magyar irodalom. — Hazánkat érdeklő külföldi irodalom.
- Nemzeti Könyvtár.** Szerkeszti Abafi Lajos. (K. 8-r.) Egy-egy füzet 30 kr.
48. Mikes Kelemen Törökországi levelei. 6. (369—436.)
49. Csokonai művei. Bevezetés 1. (1—80. l.)
50. Dayka költeményei 3. (161—193. l. és LIII. l.)
51. Kazinczy F.: Erdélyi levelek. 5. (337—388, XXVI. l.)
52. Kármán J. művei. 7. (113—160. l. és II. köt. 97—112. l.)
53. Csokonai művei. 2. (81—160. l.)
54. Kármán J. művei. 8. (113—132. l., czíml., tart. és LXX. l.)
55. 56. Csokonai művei. 3. 4. (161—304. l.)
- 57—59. Katona J. művei. 2—4. (81—172. és 1—79. l. és 1—55. l. és czímlap.)
- Olcsó könyvtár.** Szerk. Gyulai P. Budapest, Franklin-társ. 1880. 16-r.
98. *Cherbuliez* V. Apépi király. Elbeszélés. Ford. Berényi L. (116 l.) 30 kr.
99. *Hugo* K. Bankár és báró. Szomorújáték három felvonásban (108 l.) 20 kr.
100. *Szilágyi* S. Történeti rajzok. (247 l.) 60 kr.
101. *Csenyery* Antal. A magyar közoktatás és közmívelődés né-mely főbb kérdéseiről (241 l.) 50 kr.
- Peterdi** (Prém) József. Kisfaludy Károly és Irénje. Budapest, Aigner 1880. (N. 8-r.) 1 frt.
- A Petőfi-társaság Évkönyve. Szerkeszti Szana Tamás. Budapest. Raut-mann, 1879. (8-r. XXXI, 186 l.) 1 frt 50 kr.
- Plautus** trinummus. A főgymnasiumok VII. osztálya számára ma-gyarázta és bevezetéssel ellátta Gerevics Gusztáv. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. 32. füz.) Budapest, Lampel, 1880. (XXXI. 109 l.) 70 kr.
- Plutarchos.** Életrajzok G.-ból. Fordította Szilasi Móricz. 1. 2. füzet. Ifjusági iratok tára. Szerkeszti Kármán Mór. (IX. X.) Budapest, Franklin-társulat. 1880. (8-r. VII, 120 és 240 l.) 1 frt 60 kr.
- Rényi R.** Petrarca és Kisfaludy Sándor. Irodalomtörténeti tanul-mány. Budapest, Aigner, 1880. (N. 8-r. 91 l.) 80 kr.
- Római remekírók** magyar fordításban. 28. kötet. Titus Livius XXI. könyve. Ford. Vajdafi Géza Budapest, Lampel. 1880. (16-r. II, 80 l.) 40 kr.
- Római remekírók** magyar fordításban. 23. köt. Tacitus évkönyve. Ford. Mihály István. 1. füzet. Második kiadás. Budapest, Lampel, (1880.) — (16-r. 1—96. l.)
- Rothert M. és Weller G.** Kis Livius. Függelékül Gnómák, Phædrus és Ovidius. A közép-tanodák III. és IV. osztálya számára, R. után az új tanterv értelmében szerkesztette és szótárral ellátta Polgár György. *Első füz.* A római királyok korszakának története. A régi Róma térképével. (IV, 126. l.) — *Második füz.* A római köztársaság Camillusig és az olasz háborúk. (154 l.) Budapest, Franklin-társ. 1880. (8-r.) Egy-egy füzet 70 kr.
- Sáfrány P.** A regényírás története rövid vázlatban. Budapest, Aig-ner, 1880. (8-r.) 50 kr.

- Schwarcz Gy.** Az athenei alkotmányjog történetének korszakairól. Budapest, Zilahy, 1879. N. 8-r. XII, 36 l.
- Shakspere.** Julius Cæsar. Fordította Vörösmarty Mihály. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Névy L. (Jeler írók iskolai tára. XII. Budapest, Franklin-társ., 1880. (8-r. 116 l.) 60 kr.
- Szarvas G.** A magyar nyelv szótára. Készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. Ismerteti — — (Kölönnyomat a Magyar Nyelvőr-ből.) Budapest, Tettey, 1880. (N. 8-r. 112 l.) 60 kr.
- Szász K.** Emlékbeszéd Pázmándi Horváth Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmádon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbízásából tartotta. — (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. VIII. köt. 5. sz. (N. 8-r. 20 l.) 10 kr.
- Szilády Áron.** Temesvári Pelbárt élete és munkái. Kiadja a m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága. Budapest, Akadém. könyvkiadó hivatala, 1880. (N. 8-r. 8 és 138 l.) 80 kr.
- Dr. Szinnyei J.** Révai ugor-magyar nyelvhasználat. Budapest 1879. Különnyomat a Nyelvtudományi Közlemények XV. kötetéből.
- Gr. Teleki S.** Emlékeim. Kiadta a Petőfi-társaság. Második kötet. Budapest Aigner, é. n. (1880). 8-r. 290 l. 2 frt.
- Torma K.** Repertorium ad literaturam Daciae archæologicam et epigraphicam. Repertorium Dacia régiség- és felirattani irodalmához. Budapest, Akadémia, 1880. (N. 8-r. XXIX, 191 l.) 2 frt. 50 kr.
- Vergilius Aeneise.** Magyarázta Veress J. I. füz. Második kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. 12. füz.) Budapest, Lampel R. 1880. (8-r. 120 l.) 80 kr.
- Vergilius Aeneise.** Magyarázta Veress J. I—VI. ének. Második kiadás (u. a. 29. sz.). (8-r. 238 l.) 1 frt 20 kr. HFLEBRANT ÁRPÁD.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK, 1879/80. ¹⁾

- Ábel J.** Trója története. (Budapesti V. ker. k. kath. főgymn. ért.)
- Cserép S.** A Bécsi Codex nyelvének alaktani sajátosságairól. (Szegedi kegy. r. főgymn. ért.)
- Drajkó B.** A latin nyelv az algymnasiumban. (M.-óvári algymn. ért.)
- Ferenczy J.** Az életről. (Fehértemplomi főgymn. ért.)
- Fleischhacker M. Fr.** Lessing viszonya Aristoteleshez. Különös tekintettel a francia tragœdiáírókra és a korabeli magyarázókra. (Csurgói gymn. ért.)
- Fogarasi G.** Az «uk-ük, juk-jük» ragokról. (Karczagi ref. gymn. ért.)
- Gebé J.** Tájékoztató a mai nyelv használatban. (Lőcsei főrealisk. ért.)
- Golenich K.** Vörösmarty Mihály lyrája a politikai élet hatása alatt. (Jászberényi Riszner-féle felsőbb leánynevelő int. ért.)

¹⁾ Ismertetésüket 1881-diki jannáriusi füzetünkben kezdjük.

- Gyulay R. Néhány szó Liviusról. (Komáromi kath. kis-gymn. ért.)
- Halász I. Époszköltésünk a múlt század végén és a jelen század elején, különös tekintettel Vörösmartyra. (Székesfehérvári reálisk. ért.)
- Hoffer E. «Περὶ τὸν ἄρτον». (Szegedi állami főreálisk. ért.)
- Holecz I. Platon «Phaedon»-a: (Szakolczai algymn. ért.)
- Holtzmann J. Néhány szó a modern nyelvek tanításáról. (Temesvári főreál. ért.)
- Jámbor P. Első pásztori ének. Virgil (ford.). (Szabadkai főgymn. ért.)
- Könnye N. Arany Toldijának stilusbeli sajátosságai. (Pozsony-szent-györgyi kegyesr. algymn. ért.)
- L(adislav) K. A latin nyelv eredete és jelentősége. (Kőszegi gym. ért.)
- Leffler S. P. Ovidius N. két költői levele Pontus mellől. I. 5. I. 9. (ford.) (Nyíregyházi ev. ág. gym. ért.)
- Margalics E. Eposok tervrajzai. (Zombori főgymn. ért.)
- Nemtsák J. A francia dráma első nyomairól. (Esztergomi reálisk. ért.)
- Pápai J. Beszélgetés tanítványaimmal a szépről. (Kassai főgymn. ért.)
- Pfeiffer A. A latin nyelv kezelési módja gymnasiumunkban. (Trencsényi főgymn. ért.)
- Pintér K. A magyar nyelv «Toldi szerelmé»-ben. (Veszprémi kegyes-r. gym. ért.)
- Romanecz M. A magyar memoire- s napló-irodalom 1711-től napjainkig. (Nagyváradai főreálisk. ért.)
- Schürger F. Phoenicia és a phoeniciaiak gyarmatvilága. (Ungvári főgymn. ért.)
- Szigethy I. Valami a stylusról. (Selmeczbányai gym. ért.)
- Szőke A. A gymnasiumi görög és latin nyelvbéli oktatás célja. (Lonszezi főgymn. ért.)
- Tiber Á. Goethe tanuló éveiben. (Budapesti II. ker. reáltan. ért.)
- Vaszapy D. Thucydides. (Győri Benczerendi főgymn. ért.)
- Wigand J. Garay János költészete. (Aradi főgymn. ért.)
- Zanbauer A. Plátó méltatása. (Újvidéki főgymn. ért.)
- Zintz F. Die römische Colonie Sarmizegetusa. (Progr. des ev. Gymn. zu Mediasch.)

HELLEBRANT ÁRPÁD.

PHILOLOGIAI TÁRSASÁG.

Elnöki jelentés az 1880. október 17-én tartott közgyűlésen.

Mélyen tisztelt Nagygyűlés! Mielőtt részletes jelentésembe belefogok, sajnálattal kell tudatnom, hogy társaságunk eddigi buzgó titkára már több hónapja a fővárostól távol betegeskedik. Fölkérem tehát dr. Ábel Jenő tanár urat, hogy a mai titkári teendőt magára vállalni szíveskedjék.

Mint hogy a mai nagygyűlésre sok és fontos teendő vár, elnöki megnyitó beszédemnek csak kevés tért szabok, hogy annál több időnk maradjon a tavalyi nagygyűlés határozata folytán benyújtott alapszabályi módosítások tárgyalására, a mai határozat értelmében történendő tisztújításra, s az érdekes-tárgyú felolvasások meghallgatására.

Aug. 8-án múlt hat éve, hogy a budapesti philol. társaság megalakult. Az első év végén 84 tagja volt, a tavalyi nagygyűlésen már 200-zal több, jelenleg pedig 319 tagja van.

A mi szerény pénztárunk állapotát illeti, annak részletes kimutatása titkárunkra, megvizsgálása pedig a nagygyűlésre tartozik. Mint hogy azonban titkárunk csak a jövő hónap elején tér vissza a fővárosba, s az eddigi gyakorlat szerint is nem maga a nagygyűlés, hanem egy általa kiküldött bizottság végezte a vizsgálatot, melynek eredménye a következő havi ülésnek jelentetett be az abszolutorium megadása végett, arra vagyok bátor kérni a mélyen tisztelt társaságot, hogy a pénztár megvizsgálása ügyét a leendő választmányra bízni méltóztassék.

Áttérek a társaság üléseiről szóló jelentéseimre.

Múlt novembertől kezdve május végeig (a juniusi gyűlést tanácsos volt elhagyni: mert a philologiai candidatusok már junius elején szétoszlottak, s fővárosi tanárokat pedig a megindult vizsgálatok akadályozták) összesen hét gyűlésünk volt, s ezekben összesen 19 kisebb nagyobb munkálat olvastatott fel. Nevezetesen:

1879. nov. 6. Thucydides, monographia dr. Bászél Auréltól.
 Juvenalis, monographia dr. Kont Ignácztól.
 Jeeb görög irodalmi története Fináczy Ernőtől.
- Decz. 3. A magyar nemzeti muzeum 199. sz. latin kéziratának ismertetése Fináczy Ernőtől.
 Aristophanes, monographia dr. Kont Ignácztól.
 A latin nyelvnek iskoláinkban való kiejtése, dr. Pecz Vilmostól.
1880. jan. 18. A m. nemz. muzeum római terme, dr. Hampel Józeftől.
- Febr. 4. Csiky Gergely Sophocles-fordításának bírálata, dr. Pecz Vilmostól.
 Aristophanes vallási szempontból, dr. Kont Ignácztól.
- Márcz. 3. Horatius görög tanulmányai, Dóczy Imrétől.
 Grammatica Sophoclea, Ferencz Waldemártól.
 Osthoffnak A grammatikai oktatás és a nyelvtudományi módszer című értekezése, dr. Pecz Vilmostól.
- Ápril. 7. A sémi casusok, dr. Hatala Pétertől.
 Mutatványok Csengeri János magyar Catullusából.
 Mutatványok dr. Boros Gábor magyar Minnermusából.
- Május 5. Thucydides beszédeiről, dr. Bászél Auréltól.
 Corn. Nepos hitelessége Cimon életrajában, Fináczy Ernőtől.

Ha ezen munkálatokat az előbbi évekéihez sorozzuk, kerekszámunk 130 kisebb-nagyobb értekezést, vagy könyvet mutatlatunk föl.

Minthogy egy tudományos intézetnél nem az a fő, hogy mennyi tagja vagy mennyi vagyona van, hanem az, hogy mennyi szellemi munkát végez, s minthogy társaságunk lényeges átalakulásnak néz elébe, helyén valónak látom, hogy muljunknak egész működését röviden bár, de részletesen elősoroljam.

A budapesti philologiai társaság eddigi munkálatai.

1. A philologia lényegéről, dr. Bászél Auréltól. Megjelent Magyar Tanügy 1875. évfolyamban.
2. Theodorus Gaza 400 éves emlékezete, Keleti Vinczétől. Felolv. 1878. okt. 9. Megj. Egyet. phil. Közl. II. 446—457. lap.
3. Wolf és a classica philologia, Ábel Jenőtől.
4. Wolf Frigyes Ágoston élete, Keleti Vinczétől.
5. Ritsehl Frigyes emlékezete, Ponori Thewrewk Emiltől. Megj. Egyet. philol. Közl. I. 168. s köv. lapjain.
6. Megemlékezés Teuffel Vilmos Zsigmondról, annak elhunytá alkalmából Kohn Ignácztól. Felolv. 1878. ápr. 3. Megj. Egyet. phil. Közl.
7. A classica philologia történelme hazánkban, Szamosi Jánostól. Megj. Erd. Muzeum-egyl. évk. I. 3. sz.
8. Egy magyar mint görög versíró (Ungvárnémeti Tóth László).

- P. Thewrewk Árpádtól. Megj. Nyelvtud. Közlem. XII. kötetében, s külön lenyomatban 1877. Kókai bizományában.
9. Egy veterán szanszkrit tudósunk (Tamaskó István). P. Thewrewk Árpádtól.
10. Szabó István életrajza, dr. Márki Józseftől. Megjel. Magyarország és a Nagyvilág 1875. decz. 5-re szóló számában.
11. Szabó István ötvenéves működésének méltatása, Pfeiffer Antaltól. Megjel. 1875. decz. 5.
- 12—13. Idősb Budaváry József és Pap Jánosnak Szabó Istvánra írt költeményei u. o.
14. Szepesi Imre emlékezete, Pfeiffer Antaltól. Megj. Pesti Napló 1875. 107. 108. 109. számában.
-
15. Danielis Bersenii poetæ Eclogæ. Latinis versibus redditæ ab Stephano Tamaskó lycei Posoniensis professore. Budapestini. Franklin. 1880. Mutatv. Egyet. philol. Közl. I. 5. és 186. lap.
16. Madách Ember tragédiája latin fordítása u. attól.
17. Schillernek An die Freude című költeménye latin műfordításban Fueglistaller volt luczerni tanártól. Bevezetéssel közölte Kárfy Titusz. Egyet. phil. Közl. I. 265—7.
18. Az árja népfajról, dr. Mayr Auréltól. Felolv. 1878. apr. 3.
19. Az indogermán aspiratákról u. attól. Az aspiraták a görögben megj. Egyet. philol. Közl. II. 381. sk.
20. Osthoffnak A grammatikai oktatás és a nyelvtudományi módszer című értekezését ism. dr. Pecz Vilmos 1880. márcz. 3. Megj. Egyet. phil. Közl. IV. 365—369. lap.
21. A latin nyelvnek iskoláinkban való kiejtéséről, dr. Pecz Vilmostól. Felolv. 1879. decz. 3.
22. Καῖσαρ, Cæsar, császár, P. Thewrewk Emiltől. Egyet. philol. Közl. I. 221—223. lap.
23. Holzweissig localisticus theoriája Garami Rikárdtól. Felolv. 1878. márcz. 6.
24. Eset-e az indo-európai nominativus? Szamosi Jánostól. Megj. Egyet. phil. Közl. I. 325 s köv. lapjain.
25. A latin igeidők képzéséről, Gyurman Andortól.
26. Bartal-Malmosi latin mondattana. Ism. dr. Pecz Vilmos. Magyar Tanügy 1878. VII. 366—374. lap.
27. Bartal Malmosi latin olvasókönyve. Ism. u. a. Egyet. philol. Közl. II. 317—320. lap.
28. Szabó Szilveszter latin szótárának bírálata. Egyet. philol. Közl. II. 479—483. lap.
29. Egy eddig ismeretlen latin szó (læter, a, -um) P. Thewrewk Emiltől. Egyet. philol. Közl. III. 256—257. lap.
30. Adalékok Curtius etymologiai művéhez, dr. Pozder Károlytól. Megj. Egyet. philol. Közl. III. 368—373. lap.
31. A régi hivatalos latin nyelv Magyarországon, dr. Thallóczy Lajostól. Felolv. 1879. márcz. 2.

32. Jeel görög irodalmi története. Ford. és ism. Fináczy Ernő. Megj. Budapesten az Athenæum r.-társulat kiadásában. 1880.
-
33. A hellén mythus és a mythologiai rendszerek, dr. Pasteiner Gyulától. Felolv. 1879. okt. 12.
34. Ki hozta vissza Philoctetést Lemnos szigetéről. Wolff Károlytól. Felolv. 1878. febr. 6. Megj. Egyet. philol. Közl. II. 302—304. l.
-
35. Winckelmann jelentősége a class. archæológiára s a műtörténelemre nézve, dr. Bászél Auréltól. Megjelent az Ábrányi-féle Figyelő 20—23. számaiban.
36. Az archæologia jelen állása Németországban. Irmei Ferencztől. Megj. Pesti Napló 1875. évf. 79., 80. és 165. sz. estilapjaiban.
37. Tanagrai régiségek. Pasteiner Gyulától. Megj. a Kelet Népében.
38. Egy szobrász-műhely a régi Athénben u. attól. Megj. u. o. 1876. máj. 21.
39. Phidias műhelye u. attól. Megj. Egyet. phil. Közl. I. 52—9, 171—181. lap.
40. Antik szobrászati művek gipszöntvényei a nemzeti muzeumban, dr. Hampel Józseftől az Archæol. Értesítőben.
41. Az olympiai és samothrakei szobrok gipszmásolatai a nemzeti muzeumban u. attól.
42. A drézda-i muzeum szobrairól. P. Thewrewk Árpádtól. Felolv. 1878. május 8.
43. A nemzeti muzeum római terme. dr. Hampel Józseftől. 1880. jan. 18.
44. A nemzeti muzeum pannoniai feliratos emlékei, u. attól.
45. Római feliratokról. P. Thewrewk Emiltől. Megj. az Archæol. Értesítő X. 307—317. lap.
46. Jelentés az alberti-irsai római feliratokról. Wolff Károlytól. Felolv. 1877. nov. 7. Megj. Egyet. philol. Közl. II. 53.
47. Levélbeli jelentés egy jaszenováczi római feliratos emlékről. U. attól. Felolv. 1878. oktob. 9.
48. Vasszegek a római sírokban P. Thewrewk Emiltől. Megjelent az Archæol. Értesítő X. 141. s köv. lapjain.
49. A Dies Aegyptiaci leydeni lajstroma. U. attól. Megj. az Egyet. phil. Közl. III. 111—112. lap.
50. Tengeri betegség az ógörögöknél, dr. Tély Ivántól. Felolv. 1877. decz. 5. Megj. az Egyet. phil. Közl. II. 1—3. lapjain.
51. A színérzék fejlődése a régieknél s annak állapota a class. íróknál dr. Török (Thewrewk) Auréltól. Felolv. 1877. okt. 17. Megj. Egyet. phil. Közl. II. 75—84, 173—184. lapjain.
-

Aeschines.

52. Néhány pont Aeschines és Demosthenesnek Ctesiphon ügyében tartott beszédeiből. Kohn Ignácztól. Felolv. 1878. márcz. 6.

Aeschylus.

53. Aeschylus trópusairól. Pecz Vilmostól. Felolv. 1878. decz. 5.
Lásd Sophocles.

Anthologia Graeca.

54. Matematikai példák a görög Anthológiából. P. Thewrewk Emil-től. Kivonatosan közölte a Reform 1875. évf. márcz.
55. Kisfaludy Sándor és a görög Anthologia. U. attól. Egyet. philol. Közl. I. 296—7. lap.

Aristophanes.

56. Dr. Kont Ignác Aristophanes című monographiája. Bemutatta 1879. decz. 3. Megjelent a Franklin-társ. Olcsó könyvtárában.
57. Aristophanes vallási szempontból, dr. Kont Ignácztól. Felolv. 1880. febr. 4.
58. Aristophanes mint műbíráló, u. attól.

Aristoteles.

59. Methaphysicájának fordítása, Haberern Jonathántól.
60. Párhuzam Plato és Aristoteles között, dr. Bászél Auréltól.

Demosthenes.

61. Néhány pont Aeschines és Demosthenesnek Ctesiphon ügyében tartott beszédeiből. Kohn Ignácztól. Felolv. 1878. márcz. 6.

Euripides.

62. Alcestis műfordítása Szabó Istvántól.
63. Euripides vallási szempontból, Kont Ignácztól. Felolv. 1879. márcz. 2.

Herodotus.

64. Herodotus fordítása, Tipka Antaltól.
65. Herodotus dialectusa Garami Rikárdtól. Megj. Budapesten. 1875.

Homerus.

66. A Homér-féle költemények keletkezéséről. Bonitz nyomán Molnár István Lajostól.
67. A színérezék fejlődéséről. Adalékul Homér s egyéb régi művek exegesiséhez Petrovich (Pethő) Gyulától.
68. Megjegyzések az Elischer-Fröhlich-féle homerosi szótárhoz. Komáromi Lajostól. Megjel. Orsz. Tanár-egyl. Közl. 1875. 643—650. lap.

Julianus Apostata.

69. Julianus császár élete és művei. Fináczy Ernőtől. Megjelent az Egyet. philol. Közl. IV. évfolyámában és külön lenyomatban.

Mimnermus.

70. Mutatványok dr. Boros Gábor magyar Mimnermusából. Felolv. 1880. ápr. 7.

Orpheus.

71. Argonautica műfordítása, Szabó Istvántól.
 72. Epistula ad Aemilium Thewrewk de Ponor de codice Ambrosiano Lithicorum quæ Orphei nomine circumferuntur. Scripsit Eugenius Ábel. Ism. Latkóczy Mihály. Megjel. Egyet. philol. Közölyh III. 216—222. lap.

Pausanias.

73. Pausanias Arcadiájának ismertetése Szabó István fordításában. Latkóczy Mihálytól. Felolv. 1878. márcz. 6.

Pindarus.

74. AHóman-féle Pindárkiadás ismertetése Ábel Jenőtől. Egyet. phil. Közl. I. 278—286. lap.
 75. Megjegyzések Ábel Jenő úr felolvasására a Hóman-féle Pindárkiadásról Hóman Ottótól. Megjel. Kolozsvárt 1877.
 76. Ábel Jenő észrevételei dr. Hóman Ottó megjegyzéseire. Egyet. philol. Közl. I. 341—356. lap.
 77. Plato. Lásd Aristoteles.

Sophocles.

78. Grammatica Sophoclea Ferencz Waldemártól. Megjel. Egyet. philol. Közl. IV. 336. s köv. lapjain.
 79. Sophocles tropusai Peez Vilmostól. Rendszeres tárgyalása Aeschylus és Sophocles tropusainak, különös tekintettel az aránytropusokra. Nyelvtud. Közlem. XIV. köt. s külön lenyomatban. Systematische Darstellung der Proportionstropen bei Sophocles. Zeitschr. f. d. österr. Gymn. 1877. X. füzetében.
 80. Sophocles Antigonéja æsthetikailag méltatva Czenger Jánostól. Megjel. a Debreczeni Ellenőrben.
 81. Csiky Gergely Sophocles-fordításának bírálata dr. Peez Vilmostól. Megjel. Egyet. philol. Közl. IV. 257—268. l.

Theocritus.

82. Theocritus I. idylljének fordítása Hegedűs Istvántól.
 83. Theocr. XV. idyll. fordítása Pirchala Imrétől. Megjel. Egyet. philol. Közl. I. 182. s köv. lapjain.
 84. Az idyll történetéről s legjelesebb képviselőiről P. Thewrewk Árpád, Faludi Ferencz stb. című értekezésében.

Theophrastus.

85. Theophrastus mint társadalmi író Latkóczy Mihálytól. Felolv. 1878. decz. 4.

Thucydides.

86. Monographia dr. Bászai Auréltól. Felolv. 1879. decz. 6.
 87. Thucydides beszédeiről u. a. Felolv. 1880. máj. 5.

Xenophon.

88. De Xenophontis libro qui *Λακεδαιμονίων πολιτεία* inscribitur dr. Naumann Ernőtől. Megjel. Berlinben 1876. A róla szóló jelentés Magyar Tanügy V. 454—457. lap.
89. Xenoph. de Rep. Lac. 10, 4. emendavit dr. E. Naumann. Egyet. philol. Közl. I. 273—4. lap.
90. Xenophon Cyropædiájának célja és iránya, dr. Bászeli Auréltól. Megjel. Egyet. philol. Közl. II. 37—39, 84—92. 179—185. lap.
91. Xenophon Hierójának célja és iránya u. attól. Megjel. Egyet. phil. Közl. III. 258—270. 314—326. lap.

Anthologia Latina.

92. A Riese-féle Anth. Lat. 8, 31—33; 21, 233; 199, 84; 217, 2; 230 címe; 231 címe; 234, 17—18; 253, 32; 486, 37; 712, 12. kiigazítása P. Thewrewk Emiltől. Magyar Tanügy V. 353—357. lap.

J. Cæsar.

93. J. Cæsar kiadásainak ismertetése Fináczy Ernőtől. Megj. Egyet. philol. Közl. III. 137—139. lap.

Catullus.

94. A Catullus-kéziratokról Pirchala Imrétől. Megjel. Egyet. philol. Közl. I. 417—427. lap.
95. Mutatványok Csengeri János magyar Catullusából. Felolv. 1880. ápr. 7. Az egész megjel. a Franklin-társ. Olcsó könyvtárában.

Cicero.

96. Cic. de or. II. 90, 367 igazolása dr. Naumann Ernőtől. Egyet. philol. Közl. I. 273. lap.
97. Cic. és a latin nyelv. Garami Rikárdtól. Felolv. 1878. ápr. 3.

Horatius.

98. Az Ars poetica műfordítása, dr. Márki Józseftől. Felolv. 1878. okt. 9., nov. 6. és 1879. jan. 15.
99. Horatius görög tanulmányai, Dóczy Imrétől. Felolv. 1880. márczius 3.

Juvenalis.

100. Decimus Junius Juvenalis satirái. Magyarra fordította és jegyzetekkel felvilágosította dr. Barna Ignác. Budapest. Tettey. 1876.
101. Juvenalis monographia dr. Kont Ignácztól. Felolv. 1879. nov. 6.

Decimus Laberius.

102. Híres prologusa. P. Thewrewk Emiltől. Az Abafi-féle Figyelő I. 18—28. lapjain.

Livius.

103. Liv. XX 16. «Egy fölösleges cikk», Petrovich Ferencztől. Egyet. phil. Közl. I. 200 s köv. lap.

Lucanus.

104. M. Annæus Lucanus és kora, dr. Margalits Edétől.

Lucilius.

105. Gaius Lucilius Kont Ignácztól. Felolv. 1878. nov. 6. Megj. Egyet. phil. Közl. III. 421—434. lap.

Martialis.

106. Martial V. 67. Egy természettudományi adat Martialis egyik költeményéből, P. Thewrewk Emiltől.

Cornelius Nepos.

107. Nepos hitelessége Cimon életrajzában, Fináczy Ernőtől. Felolv. 1880. máj. 5.

Plautus.

108. Plaut. Asin. 389. emendavit dr. E. Naumann. Egyet. philol. Közl. I. 273.

Persius.

109. Aulus Persius Flaccus satirái. Magyarra ford. dr. Barna Ignác. V. satirája megj. Egyet. phil. Közl. I. 111—115. lap.

Sallustius.

110. Sallustius két bevezetésének rövid méltatása dr. Bászeli Aureltől. Tanáregyl. Közl. 1876. 610—614. lap.

Servius.

111. A m. nemz. muzeum 199. sz. kézirata (mely Vergilius költeményeit és Servius commentariusát foglalja magában). Ism. Fináczy Ernő 1879. decz. 3.

Publilius Syrus.

112. Értekezés Kohn Ignácztól. Felolv. 1878. febr. 6. Megj. Egyet. philol. Közl. II. 146—163. lap.

Terentius.

113. Terentius mint gymnasiumi olvasmány dr. Pecz Vilmostól. Felolv. 1879. febr. 5. Megj. Egyet. phil. III. 199—202. lap.

Vergilius.

114. Verg. Ecl. I. műfordítása P. Thewrewk Árpádtól. Megj. Faludi Ferencz stb. Budapest 1875. 9—11. lap.
 115. Verg. tanulmányai Fináczy Ernőtől. Felolv. 1878. dec. 4.
 116. Verg. magyar fordításainak bírálata dr. Márki Józseftől. Felolv. 1877. nov. 7. és decz. 5.
 117. A Georgica magyar fordítása, Bodon Ábrahámától. Ismert. Findura Imre 1878. febr. 6. Megj. Egyet. philol. Közl. II. 213—219. lap.

118. A m. nemz. muzeum 199. sz. kézirata. Ism. Fináczy Ernő 1879. decz. 3.

119. A sémi és árja gyökrokonság, dr. Hatala Pétertől.

120. A sémi casusokról, u. attól. Felolv. 1880. apr. 7.

121. A phoeniciai nyelv állása a sémi családban, u. attól.

122. Héber régiségtan Kámory Sámuelről. Mulatv. a Kelet Népében.

123. Safarik élete és művei, Wagner Lajostól. Felolv. 1877. nov. 7. Megj. Egyet. philol. Közl. II. 245—291. lapjain.

124. A népetymologia P. Thewrewk Emiltől. Megj. (kivonatossan) a Kelet Népében.

125. A megnevező és magyarázó ítélet mondataalkotása, dr. Babics Kálmántól. Felolv. 1878. május 8.

126. Legelső teljes biblia-fordításunk története. Károly György Hugótól. Megj. Figyelő 1875. évf. 46. 47. 48. sz. Ujra: Abaújmegye XVI. századbéli műveltség történetéből. Budapest. Tettey. 1875.

127. Faludi Ferencz (Az idyll története s legjelesebb képviselői). P. Thewrewk Árpádtól. Megj. Budapesten 1875. Kókai bizományában.

128. Mikor írta Berzsenyi «Romlásnak indúlt» kezdetű ódáját? P. Thewrewk Emiltől. Megj. Egyet. philol. Közl. I. 168—192. lap.

129. Kisfaludi Sándor és a görög Anthologia u. attól u. ott. I. 296—297. lap.

130. Lag, leg, lan, len. u. attól. Nyelvőr VII. 534—547. lap.

Ennyit vagyunk képesek eddigi működésünk eredményeül felmutatni. E tisztességes sor, melyben — a mint már megjegyeztem — kisebb nagyobb munka vegyesen áll, csak azt foglalja magában, amit a társaság színe elé hoztunk, amit nyilvánosan felolvastunk: aminek felolvasására idő nem jutott, ami felolvasatlanul került az Egyetemes philol. Közlönybe, vagy másutt jelent meg, az nincsen itt megemlítve.

Ezennel befejeztem volna társaságunk állapotáról és működéséről szóló jelentésemet.

Ha most fontolóra vesszük azt, hogy tagjaink száma évről-évre szaporodik, úgy hogy jelenleg már 319-en vagyunk, a kik a budapesti philologiai társaság tagjainak valljuk magunkat, lehetetlen be nem látnunk, hogy ezen intézet oly központ, mely a különböző vidékeken működő szakferfiakra vonzó hatással van: s ha eddigi működésünk eredményét nézzük, lehetetlen meg nem győződnünk arról, hogy ezen intézet nemcsak szükséges voltát, hanem életrevalóságát is igazolja.

Mind a tagok, mind a munkálatok száma oly jel, mely azt mutatja, hogy ideje már hogy társaságunk jövőjének biztosítására s munkásságának jobb kifejtésére eddigi állapotából kikeljen, s anyagi támogatást biztosító szilárdabb szervezetűvé váljék. Ezt czélozza az alapszabályaink módosítását illető javaslat, melyet szerencsém lesz ezennel felolvastatni, s döntő ítéletük alá bocsátani.

Remélve óhajtom, hogy a mai nagygyűlés ebbeli határozata arra szolgáljon, hogy azt, a mit mi hat éve szerény eszközökkel kezdtünk, ezentúl elevenebb, üdvösebb fejlődésnek indítsa.

Budapesten, 1880. okt. 17.

PONORI THEWREWK EMIL.

